

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणातः

काव्यप्रदीपः ।

तत्सदुपाख्यवैद्यनाथविरचितया टीकया समेतः ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितप्रजललसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना पणशीकरोपाह्व-
लक्ष्मणशर्मात्मजवासुदेवशर्मणा च
संशोधितः ।

(कृतीयावृत्तिः ।)

स च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

१९३३

मूल्यं २ रूप्यकद्वयम् ।

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दः.

अयं ठकुरोपनामको विद्वद्भरणीगोविन्दो मिथिलाया श्रीरविकरवशे जन्म लेभे इति तद्देशप्रसिद्धपञ्जीकारपुस्तकेषु समुपलभ्यते अधुनापि गोविन्दरसोद्भवा मिथिलान्तर्गत—'भटसीमरि'ग्रामे निवसन्तीत्यपि तत्पुस्तकेभ्य एव ज्ञायते सम-
यस्तन्निश्चित एव केवलमेतदनुमीयते यत्साव्यप्रकाशश्यास्त्रया नरसिंहमनीषाभिधा-
त्तारामकिसुधर्णवधेति ग्रन्थद्वयं नरसिंहठकुरप्रणीतमुपलभ्यते स च नरसिंह
ठकुर १६६८ मिते विक्रमान्दे निर्णयसिन्धुनिर्मातुं काव्यप्रकाशटीकाकर्तुं यं कम-
लाकरभट्टदर्पाचीन इति तद्व्यपवाचनेनका प्रतीयते एतेन नरसिंहं तिस्र्या-
व्यीयपोऽशशतकोत्तरभागधमुद्भूतं स्यादित्यनुमीयते स च नरसिंहो—गोविन्द-
रपञ्चम इति गोविन्दोऽपि तिस्र्याव्यीयपञ्चदशशतकोत्तरभागधसप्तकाळे विद्यमान-
भाषीविधिं वक्तुं युज्यते अथ च कमलाकरभट्टप्रणीतकाव्यप्रकाशटीकायां प्रदीप-
कारस्य नाम समुपलभ्यते कमलाकरस्य १६१२ मिते तिस्र्याव्ये निर्णयसिन्धु-
व्यपन्येति तिस्र्याव्यीयषोडशशतकान्तिममागतं कथमपि वर्षाचीनं प्रदीपकारो
गोविन्द इति सुव्यक्तमेव

काव्यप्रदीपस्यास्य टीकाद्वयमुपलभ्यते नगीशमहप्रणीता उद्घोषाभिधा, तस्यदु-
पाख्यवैद्यनाथभट्टप्रणीता प्रभा चेति उद्घोषोऽस्माभिरुद्धित एव तद्वध इति केवल-
प्रभैव मुद्रिता अयं प्रभाप्रणेता वैद्यनाथ स्वकृतोदाहरणचन्द्रिकाधमातौ 'विषद्वेद-
मुनिधामि' (१७४०) मितेऽव्ये कालिके तिष्ठे । बुधाष्टमाभिर्म ग्रन्थं वैद्यनाथोऽभ्य-
पूरयत् ॥' इति स्वसमयं स्वयमेव दर्शितवान्.

तत्रास्मिन्मुद्रणाधारतां गतानि पुस्तकान्येतानि—

क—जयपुरराजगुरुदत्तगङ्गाधरीदत्तसुगुमहधीदत्तानां प्रायः शुद्ध १७१२ विक्रमान्दे
केवलं प्रपनायनद्वारा लिखित १५० पत्रात्मकं प्रभासमेतत्काव्यप्रदीपपुस्तकम्

ख—जयपुरराजगुरुदत्तगङ्गाधरीदत्तानामकनारायणभट्टानां काव्यप्रदीपगूल शुद्ध ८४
पत्रात्मक १७०१ विक्रमान्दे इकाव्यमहत्तमूजद्विवारमेण लिखितम् प्रभापुस्तकं च
तेषामेवानसिद्ध १८५७ संवत्सरे लिखित १६८ पत्रात्मकम् एतत्पुस्तकद्वयं समु-
दितं यं नात्रा न्यवहतम्

ग—जयपुरमहाराजाधितपोपीनाथभट्टाचार्याणां नवविश्वं नवीन ३०३ पत्रा-
त्मकं मूलमात्रम्

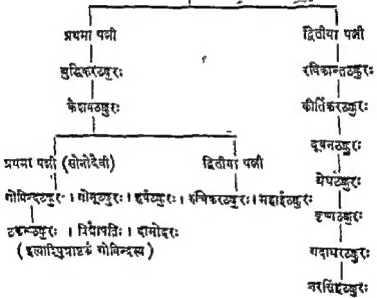
एवमुदाहरणचन्द्रिकापुस्तकान्यपि श्रीणि समासादितानि तत्रैकं जयपुरमहाराजा-
धितमिमिलामिन्नं तार्किकवर श्रीमुन्दरशर्मणम् शुद्धम्

अपरं जयपुरसंस्कृतपाठशालायां साहित्याभ्यापकानां पण्डितपोषीतायशर्मणां
शुद्धं प्राचीनं च

अन्यत् पूर्वोक्तगोपीनायमहाचार्याणामेव नवीनं नातिशुद्धं चेति.

पूर्वोक्तताकिं चरथी सुन्दरशर्मणिः स्वदेशस्थपञ्जीकारपुस्तकं साक्षाद्विलोक्य गोविन्दपुरस्य धंसद्वयः प्रहित इति तेषाम्, कारवारदेशीयसारखतभूतुरमज्ञेयराव-शर्मनिध प्रदीपस्य शोधनपत्रमनुक्रमणी च भूयांसं थममूरीकृत्य निर्माय प्रहितेति तेषां चोपकृति सप्रथममज्ञोक्तम् इति शिषम्.

रविकरठकुरः.

काव्यप्रदीपस्य सूचीपत्रम् ।

विषयः । प्रथमोऽङ्कासः । शृष्ठम् ।

मञ्जलाचरणम्	...	...	२
काव्यकलानि	...	...	५
काव्योद्भवकारणानि	...	...	६
काव्यलक्षणम्	...	...	८
काव्यभेदाः सलक्षणाः	...	...	११
उत्तमकाव्यलक्षणम्	...	...	१२
मध्यमकाव्यलक्षणम्	...	...	११
अवकाव्यलक्षणम्	...	...	१६

द्वितीयोऽङ्कासः ।

शब्दभेदाः	...	...	१७
अर्थभेदाः	...	...	१७
सादृश्यार्थः	...	...	१७
अर्थव्यञ्जकता	...	...	१८
वाचकशब्दलक्षणम्	...	...	२०
सकेतनिर्णय	...	...	२३
अभिधालक्षणम्	...	...	२५
लक्षणालक्षणम्	...	...	२६
लक्षणाभेदाः	...	...	२८
संपादानलक्षणा	...	...	२८
लक्षणलक्षणा	...	...	२८
सारोपा लक्षणा	...	...	३१
साध्यवसानलक्षणा	...	...	३१
शुद्धा लक्षणा	...	...	३२
गौणी लक्षणा	...	...	३२
लक्षणायाः पद्धित्वम्	...	...	३५
व्यञ्जनादृतं लक्षणायाः विविधत्वम्	...	...	३६
लाक्षणिकशब्दलक्षणम्	...	...	३८
व्यञ्जनाभेदाः	...	...	३९
लक्षणामूलव्यञ्जनालक्षणम्	...	...	३९
अभिधामूलव्यञ्जनालक्षणम्	...	...	४२
अर्थोपस्थापकाः (अभिधानियामका)	...	...	४३

विषयः ।

शृष्ठम् ।

व्यञ्जकशब्दलक्षणम्	...	...	४७
व्यञ्जकोऽर्थः	...	...	४७

तृतीयोऽङ्कासः ।

अर्थव्यञ्जकतालक्षणम्	...	...	४८
व्यक्ति(व्यञ्जना)लक्षणम्	...	...	४८
व्यक्त्युदाहरणानि	...	...	४९
अर्थव्यञ्जकत्वे शब्द सहकारी	...	...	५५

चतुर्थोऽङ्कासः ।

व्यभिचेदाः	...	...	५६
अविवक्षितवाच्य	...	...	५७
विवक्षितान्यपरवाच्य	...	...	५९
असत्यकमव्यञ्ज्य	...	...	५९
रसलक्षणम्	...	...	६०
रसविषये भरतमतम्	...	...	६३
रसविषये श्रीशङ्करमतम्	...	...	६३
रसविषये भट्टलोकटादिमतम्	...	...	६४
रसविषये मङ्गनायकमतम्	...	...	६५
रसविषये आचार्योभिनवशुभमतम्	...	...	६७
रसभेदाः	...	...	७४
शृङ्गाररसलक्षणम्	...	...	७५
शृङ्गाररसभेदाः सोदाहरणा	...	...	७५
हास्यरसलक्षणम्	...	...	८०
करुणरसलक्षणम्	...	...	८०
रौद्ररसलक्षणम्	...	...	८१
वीररसलक्षणं भेदादि	...	...	८२
मयानकरसलक्षणम्	...	...	८३
गौभतरसलक्षणम्	...	...	८३
अद्भुतरसलक्षणम्	...	...	८४
स्यामिभानाः	...	...	८५
व्यभिचारिभावभेदाः	...	...	८५
व्यभिचारिभावलक्षणानि	...	...	८५

विषयः ।

पृष्ठम् ।

विषयः ।

पृष्ठम् ।

क्लिष्टत्वम्	१८१
अविमृष्टविधेयांशता	१८१
विरुद्धमतिकारिता	१८५
समासगतश्रुतिकटुत्वम्	१८६
पदगतदोषाणां वाक्ये पादशेषेऽपि संभवः	१८६
वाक्यगतं श्रुतिकटु	१८७
वाक्यगतं अप्रयुक्तम्	१८८
वाक्यगतं निहतार्थम्	१८८
वाक्यगतं अनुचितार्थम्	१८८
वाक्यगतं अवचरुत्वम्	१८९
वाक्यगतं अश्लीलत्वम्	१८९
वाक्यगतं जुगुप्सावम्	१८९
वाक्यगतं अमङ्गलार्थत्वम्	१९०
वाक्यगतं संदिग्धत्वम्	१९०
वाक्यगतं अप्रतीतत्वम्	१९०
वाक्यगतं प्राम्यत्वम्	१९१
वाक्यगतं नेयार्थत्वम्	१९१
वाक्यगतं क्लिष्टत्वम्	१९२
वाक्यगतं अविमृष्टविधेयांशत्वम्	१९२
यत्तदोः साक्षात्त्वविचारः	१९४
विरुद्धमतिकृत	१९५
पदैर्देशगतदोषाणामुदाहरणानि	२००
वाक्यमात्रदोषलक्षणम्	२०४
प्रतिकूलवर्णनम्	२०४
उपहतलुप्तविसर्गत्वम्	२०६
विसंश्लिष्टत्वम्	२०६
हृतवृत्तत्वम्	२०८
यतिभङ्गः	२०९
न्यूनपदत्वम्	२११
अधिकपदत्वम्	२११
कथितपदत्वम्	२१२
पततप्रकर्षत्वम्	२१३
समासपुनरास्तत्वम्	२१३
अर्थान्तरैकवाचकत्वम्	२१४

अगवन्मतयोगत्वम्	२१५
अनभिहितपाच्यत्वम्	२२०
अस्थानस्थपदत्वम्	२२२
अस्थानस्थसमासत्वम्	२२३
सक्तीर्णत्वम्	२२४
गर्भितत्वम्	२२४
प्रसिद्धित्वम्	२२५
भामप्रकमात्वम्	२२६
अकमात्वम्	२३०
अमतपरायणत्वम्	२३२
अर्बदोषलक्षणानि	२३२
अपुष्टत्वम्	२३३
कष्टत्वम्	२३४
व्याहतत्वम्	२३५
पुनरुक्तत्वम्	२३६
दुष्कमत्वम्	२३६
प्राम्यत्वम्	२३७
संदिग्धत्वम्	२३७
निर्द्वन्द्वत्वम्	२३७
प्रतिद्विविरुद्धत्वम्	२३८
विद्याविरुद्धत्वम्	२३९
अर्थशास्त्रविरुद्धत्वम्	२४०
कामशास्त्रविरुद्धत्वम्	२४०
योगशास्त्रविरुद्धत्वम्	२४०
अनवीकृतत्वम्	२४१
अनियमपरिवृत्तत्वम्	२४१
अनियमपरिवृत्तत्वम्	२४३
विशेषपरिवृत्तत्वम्	२४३
अविशेषपरिवृत्तत्वम्	२४४
सामान्यपरिवृत्तत्वम्	२४४
साक्षात्त्वम्	२४४
अपदयुक्तत्वम्	२४५
सहचरभिद्यत्वम्	२४६
प्रकाशितविरुद्धत्वम्	२४६
विध्ययुक्तत्वम्	२४७

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
अनुवादायुक्तत्वम्	२४८	आज्ञिनोऽननुसंधानम्	२६६
स्यक्तपुनःस्वीकृतत्वम्	२४९	प्रकृतिविपर्ययः	२६६
अश्लीलत्वम्	२४९	अनन्यस्याभिधानम्	२६७
पौनरुक्त्यस्य काव्यदोषत्वम् ...	२४९	संचारिणः स्वपदवाच्यत्वमदोषः	२६७
निर्हेतुत्वस्य प्रसिद्धार्थेऽदोषत्वम्	२५१	विरुद्धरससंचारिभावादीनां माध्य-	
अनुकरणे सर्वेश्वरमदोषत्वम् ...	२५२	तमोक्तिर्गुणः	२६७
वक्राद्यौचित्यादोषस्यापि क्वचिद्वृण-		विरुद्धयोरपि रसयोरेकत्र निवेश-	
त्वम्	२५२	प्रकारः	२६७
दोषस्य क्वचिदुपपत्ता	२५३	अष्टमोऽध्यायः ।	
कष्टत्वस्य गुणत्वम्	२५३	गुणलक्षणम्	२७४
अप्रयुक्तनिवृत्तार्थयोरुपपत्तत्त्वम्	२५५	गुणानां रसधर्मत्वम्	२७५
अश्लीलत्वस्य गुणत्वम्	२५६	अलंकारलक्षणम्	२७६
संदिग्धरसस्य गुणत्वम्	२५७	गुणालंकारयोः प्रभेदः	२७८
अप्रतीतत्वस्य गुणत्वम्	२५७	परकृतगुणालंकारलक्षणखण्डनम्	२७८
प्राप्त्यत्वस्य गुणत्वम्	२५८	गुणविभागः	२७९
न्यूनपदत्वस्य गुणत्वम्	२५९	माधुर्यगुणलक्षणम्	२७९
अधिकपदत्वस्य गुणत्वम्	२६०	ओजोगुणलक्षणम्	२७९
कथितपदत्वस्य गुणत्वम्	२६०	प्रसादगुणलक्षणम्	२८०
पतत्प्रकथित्वस्य गुणत्वम्	२६१	वामनाद्युक्तदशगुणमत्रविचारः	२८१
समाप्तपुनरास्तत्वस्य न गुणत्वं नापि		माधुर्यव्यञ्जकाः	२८३
दोषत्वम्	२६१	ओजोव्यञ्जकाः	२८४
अपदस्यसमाप्तत्वस्य गुणत्वम्	२६१	प्रसादव्यञ्जकाः	२८४
गमितत्वस्य गुणत्वम्	२६१	क्वचिद्वचनाया वैपरीत्यम् ...	२८४
रसदोषाः	२६२	नवमोऽध्यायः ।	
भ्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वम्	२६२	वक्रोक्तिः	२८६
रसस्य स्वशब्दवाच्यत्वम्	२६३	अनुप्रासः	२८८
स्यायिनः स्वशब्दवाच्यत्वम् ...	२६४	घृतिः	२८८
अनुभावस्य कष्टकल्पना	२६४	छेदानुप्रास	२८९
विभावस्य कष्टकल्पना	२६४	वृत्त्यनुप्रासः	२८९
प्रतिबूलभिभाषादिग्रहः	२६५	उपनागरिका रीतिः	२८९
पुनःपुनर्दीप्तिः	२६५	परुषा रीतिः	२८९
अद्याण्डे प्रयत्नम्	२६६	कोमला रीतिः	२८९
अद्याण्डे च्छेदः	२६६	उपनागरिकादीनां यथाक्रमं वैद-	
अहस्यातिविस्तृतिः	२६६	भीत्यादि नामानि	२८९

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
लाटानुप्रासः समेदः	२८९	एकदेशविनर्तिरूपकम्	३२८
यमकं सविभागम्	२९१	साङ्गरूपकम्	३२८
श्लेषः समेदः	२९२	निरङ्गरूपकम्	३२८
श्लेषस्य नवमो भेदः	२९३	मालारूपकम्	३२९
श्लेषविचारः	२९४	परम्परितरूपकम्	३२९
चित्रालंकारः	३०३	रसगौरवरूपकम्	३२९
स्वहृदबन्धः	३०३	अपहृतिः	३३२
सुरजबन्धः	३०४	श्लेषः (अर्थगतः)	३३३
पद्मबन्धः	३०५	समासोक्तिः	३३४
सर्वतोभद्रः	३०५	निदर्शना	३३५
पुनरुक्तवदाभासः	३०६	अप्रस्तुतप्रशंसा	३३७
दशमोऽध्यायः ।		अतिशयोक्तिः	३४१
उपमा	३०८	प्रतिवस्तूपमा	३४१
पूर्णोपमा	३०९	दृष्टान्तः	३४३
लघुोपमा	३०९	का/करीपरकम्	३४४
श्रीती उपमा	३०९	मालाशीपरकम्	३४५
आर्षा उपमा	३०९	तुल्ययोगिता	३४६
उपमाविचारः	३०९	व्यतिरेकः	३४६
धर्मलोपे उपमा	३१३	आक्षेपः	३४७
उपमानलोपे उपमा	३१४	विभावना	३५०
इवादिलोपे उपमा	३१५	विशेषोक्तिः	३५०
धर्मोपमानलोपे उपमा	३१६	मध्यासंहारम्	३५१
धर्मोपमानलोपे उपमा	३१६	अर्थान्तरन्यासः	३५३
उपमेये वादिलोपे उपमा	३१७	विराधः	३५३
धर्मोपमाने वादिलोपे उपमा	३१७	समाबोक्तिः	३५६
उपमायाः पञ्चविंशतिविधत्वम्	३१८	व्यावस्तुतिः	३५७
मालोपमा	३१९	सहोक्तिः	३५७
रसनोपमा	३१९	विनोक्तिः	३५८
अनन्वयः	३२१	परिहृतिः	३५९
उपमेयोपमा	३२२	भाविकम्	३५९
उत्प्रेक्षा	३२३	काम्यच्छिन्नम्	३६०
संदेहः	३२४	पर्यायोपम्	३६१
रूपकम्	३२६	उदात्तम्	३६२
समस्तवस्तुविषयं रूपकम्	३२७	समुच्चयः	३६३

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
पर्यायः	३६६	अतद्गुणः	३८७
अनुमानम्	३६८	व्यापातः	३८८
परिकरः	३६९	संसृष्टिः	३८८
व्याजोक्तिः	३६९	अज्ञातिभावसंकरः	३८९
परिसंख्या	३७०	संदेहसंकरः	३९०
कारणमाला	३७१	संदेहसंकरस्थलनिर्णयः	३९०
अन्योन्यम्	३७२	एकाग्रयानुप्रवेशसंकरः	३९१
उत्तरम्	३७३	अलंकाराणां शब्दार्थगतत्वनियमः	३९२
सूक्ष्मम्	३७४	अलंकारदोषाः पृथग्न सन्ति	३९३
घोरः	३७४	अनुप्रासदोषाः । तेषामुक्तेष्वन्तर्भावः	३९४
असंगतिः	३७५	यमकदोषः । तस्योक्तेऽन्तर्भावः	३९५
विरोधादसंगतेर्भेदः	३७५	उपमादोषाः । तेषामुक्तेऽन्तर्भावश्च	३९५
समाधिः	३७६	उपमायां कृत्रिमिद्विवचनादिभे-	
समम्	३७६	दस्यादुष्टता	३९६
विषमम्	३७७	कालादिभेदे उपमायां दुष्टताभ्य-	
अधिकम्	३७८	वस्थापनम्	३९७
प्रत्यनीकम्	३७९	उपमायामपरो दोषो तयोदकेऽन्त-	
मीलितम्	३८०	र्भावश्च	३९८
एकावली	३८०	उत्प्रेक्षादोषः तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च	४००
स्वरणम्	३८१	अर्थान्तरन्यासदोषः	४०१
आन्तिमान्	३८२	समासोक्तिदोषः तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च	४०१
प्रतीकम्	३८३	अप्रस्तुतप्रसंघादोषः । तस्योक्तेऽन्त-	
सामान्यम्	३८४	र्भावश्च	४०२
विशेषः	३८५	प्रत्यक्षमाप्तिः	४०३
तद्गुणः	३८७		

काव्यमाला ।

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणीतः

काव्यप्रदीपः ।

तत्त्वदुपाख्यवैयनाथविरचितया प्रमया सनेतः ।

प्रथम उल्लासः ।

सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्वात्मजन्मा

श्रीगोविन्दो रचिकरकवेः कोटपात्रं कनीयान् ।

श्रीमन्माराचणचरणयोः सन्ध्याध्याय चित्तं

नत्वा सारस्वतमपि भङ्गः काव्यतरुं ध्वनक्ति ॥

यद्यनन्तं भूषणैरुपकृतं ग्रन्थस्य प्रारम्भितत्वादेन स्तोत्रमुचितायाः सैन्यमा-

यः सप्तदेवतगणेषु महागुणेन्द्रवज्रादिभिः सततपूजितपादपद्मः ।

स स्वर्धनुर्विमलपारितरङ्गभट्टैरस्माकमाशु समयत्त्वशुभं भवेत्तः ॥

गुरुपादसरोजानि प्रणम्य च गच्छाननम् ।

काव्यप्रदीपसव्याख्या प्रभाख्यो वितनोन्महम् ॥

प्रेक्षावत्प्रकृतये स्वपिनादिनामपूर्वकं मङ्गलमाचरणभेदाभिधेयं दर्शयति—सोनो-
देव्या इति । रचिकरकविः सपन्नप्रातेति ज्ञेयम् । अन्यथा प्रथमतनयः कनीयानिति
न न संगच्छेत । तस्माद्वैमानयो रचिकरकविः । अर्थं तु स्वमात्रज्यैष्ठ्येति ज्ञेयम् ।
व्याख्यातृभूतुणामनुपगतो मङ्गलाद्य ग्रन्थादिनिबद्धपथं व्याख्यातुमवतारयन्नेव
तदवतारिका इति तादस्त्येन व्याचष्टे—यद्यनेत्यादि । उच्यते प्रतिपाद्यतेऽर्थो
यैस्तानि पचनानि वाक्यानि तेषां संदर्भो रचनम् । सदर्थभङ्गाणां विनाशानीति
यावत् । ‘वृद्धमिद्विष’ इति न्यायात् । विशेषथाविवक्षितार्थप्रतिपत्त्यनुकूलत्वे सति
निबद्धत्वम् । इत्थं च वाचतां संगृह्य विवक्षितैकार्यप्रतिपादकत्वं तावतामेव ग्रन्थत्वम् ।
महाग्रन्थानां च विशिष्टमहात्वाकार्यप्रतिपादकत्वैकग्रन्थत्वम्, तत्तद्वान्तरपूर्वपक्ष-
सिद्धान्ताचार्यभेदेन नानाग्रन्थत्वं चाधिकरूपमिति निराशनीयम् । एकैकसिद्ध्यु वाक्ये
ग्रन्थव्यवहारस्वाधिकासंमततया हस्तादौ शरीरादिव्यवहारवद्गौ इति दिक् । ग्रन्थस्य
लक्षणान्तराणि तद्रूपानि च प्रकृतानुषंगोद्भिन्नरमयाश्च न दर्शिताः । प्रारम्भ-
ितत्वेनेत्यनेन प्रती प्रन्वारम्भ इत्यनन्तरं विधीयित इति शेषो दर्शितः । समुचित-
त्वस्य क्रियाविशेषोपापेक्षापूरणाय स्तोत्रमिति । नाग्देवतायां ग्रन्थारम्भो सुखार्हत्वं

नायाश्च वाग्देव्या आस्पदभूतां कविभारतीं तदभिधत्वेनाभ्यवसितां प्रारिखित-
प्रतिबन्धकदुरिततान्त्रये ग्रन्थकृतसंस्तौति—

नियतिकृतनियमरहितां ह्यद्वैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

नियम्यन्ते सौरमादयो धर्मा अनेनेति नियतिरसाधारण पद्मत्वादिरूपो
धर्मोऽदृष्ट वा । ह्यद्वैकमयीमिति ह्यादेनैकमयीमेकस्वभावाम् । ह्यादमात्रस्वभावा-

सुप्रसिद्धम् । एतत्स्फोरणयैवादौ ग्रन्थस्वरूपकथनम् । इष्टेष्टस्य व्याख्यानं सेव्यमा-
नाया इति । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' इत्यनुशासनाशये पूजार्थत्वेन 'मति-
शुद्धि-' इत्यनेन वर्तमाने कप्रत्ययादुक्तार्थकम् । श्लोके कविपदसमभिध्यादृतस्य
भारतीपदस्य काव्ये प्रसिद्धिबाहुल्येन तस्यैव स्तुतिविषयत्वप्रतीते कविवाङ्मि-
मिति रिति श्लोकिविरोधाच्च वृत्तौ देवतामित्ययुक्तमित्याशङ्क्य तदभिधत्वेनेत्याद्यु-
क्तम् । केवल कविभारतीस्तुतेर्मेलनप्रयोजकतया भारतीपदश्लेषापादितवाग्देवता-
भेदवशत्वेनाभ्यवसिताया एव स्तुतौ श्लोकतत्पर्यमिति सूचयितुं देवतामित्युपचारेण
वृत्तिकृतोक्तमित्याशयः । दुरितान्त्रेण विघ्नस्य रूपमुक्तं वृत्तौ । ग्रन्थकृदिति स्वस्यैव
मम्मटमहाकव्यस्य कारिकाकुर्तिर्देशः । खनामाग्रहणं तु धीरोदात्तस्वभावतया शुभ
एव । भरतसहितायां कासाचित्कारिकाणां दर्शनात्स एव ग्रन्थकृदिति तु न युक्तम् ।
चतुर्थे—'कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि-' इत्यादि कारिकार्ये 'तदुक्तं भरतेन'
इति भरतसमतिप्रदर्शनस्यासंगतित्वापत्तेः । भरतसहितामतानां कासाचित्पिन्न
ग्रामागिकत्वघोटनयेति सर्वमनवयम् । अनयैव दिशा सर्वमवयवशो वृत्तिव्याख्यान-
मम्मात्र-यादवगन्तव्यम् । अस्माभिस्तु विस्तरनीते अचित्त्वचिदेव प्रकाशयिष्यते ।
नियम्यन्त इति । स्थापिनाभावित्वेन व्यवस्थाप्यन्त इत्यर्थः । सौरमपद तद्विशेष-
परम् । आदिपदेनाह्लादरत्नविशेषादिपरिग्रहः । असाधारण पद्मेतरमुखादिव्यावृत्तः ।
स्वस्यैव साधारण्ये इतरम्भवस्थापकत्वायोगादिदमुक्तम् । तथा च नियतिकृतस्वन्निरु-
पितो यो नियमो व्याप्तिस्त्रुद्वितीमिति श्लोकार्थः । कान्तामुखेऽपि कविप्रतिभानिर्मि-
तसौरमविशेषादेः सत्त्वादिति स्तेर्यत्वत्वादाह—अदृष्टं वेति । अत्राप्यदृष्टवृत्तौ
नियमः पद्मादिवैव सौरमविशेषादिरित्यादिरूप एव । तथासुध्मिकस्वर्गादिजनकादृष्ट-
विशेषवृत्तस्य नियमः स्वर्गादियोग्यशरीरान्तरोत्पादनद्वारं स्वर्गोपघायकत्वरूपः ।
सद्रूपिष च 'मर्गप्रतिरनेनैव देहेन वरयर्षिणि' इत्यादि कविनिर्मितौ बोध्यम् ।
ह्लादकानन्दयोः कर्मधारये एष्टव्यस्य 'पूर्वकालिक-' इत्यादिना समासे पूर्वपिपाते
एष्टव्यदेवतापत्तेरन्यथा व्याचष्टे—ह्यादेनेति । धान्येन धनमयो ग्राम इतिवदनेदे
वृत्तया । एष्टव्यो मात्रार्थः । स्थाये मयद् । सतत्वाय पर्यवसितोऽयं इत्याह—
ह्यादमात्रेति । मात्रपदं न सुखमोहयोर्व्यवच्छेदः । इदं च सुखदुःखमोहमभावै-
रिष्यतिरेकप्रदर्शकसाध्यविधान्तात्प्राप्तिः वृत्तिप्रधानुत्पत्त्याकार्यकारणमोरनेदमात्रि-
त्योक्तम् । ह्यादमात्रप्रयुक्तमिति तु परमार्थः । कविबन्धमानवियोगशोवादेरप्यलौकि-
कानन्ददेवता । यत्तु 'विशेषणविशेष्यभावे घमचात्तद ह्लादरूपं यदेकमित्येक-

मिति यावत् । अनन्यपरतत्त्वमिति । कवेस्तत्प्रतिभायाश्चान्यो य आत्मन परस्तदायत्तत्वरहितम् । परतत्त्वशब्द एवायत्तवचन इति कश्चित् । नवरसरुचिरमिति कर्मधारय । वृत्तौ 'पदूसा न च हृद्यैव तै' इति व्यतिरेकद्वयदर्शनम् । न च 'हृद्यैव तै' इति हेतुपदार्थनवैयर्थ्यम् । तैस्तिकादिसाधारणं पदसैरुपलक्षिता यतोऽतो न च हृद्यैवेति तदर्थत्वात् । अस्तु वा तृतीयात्पुरुष एव । न चैव नवरसीति रूपप्रसङ्गः । त्रिगुणसचिव इत्यादिवदुपपत्तेः । न च वृत्तिविरोधः । नवरसरुचिरत्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकस्तत्परतत्त्वेषु मन्वाभावेनाप्योक्तव्यवच्छेदिरूपत्वप्रयोजकत्वविरहेण चेति वृत्तिप्रतिपाद्यत्वात् । निर्मिते मादधतीति गुणोक्तभ्यायेन सामान्यविशेषभावेनाभ्यासात् पुनरुक्तिः । अत्र निर्माणव्यतिरेकमुच्येव चतुर्मुखात्कविभारत्वारयव्यतिरेकालङ्कारो भ्यङ्ग्यः । तथा

स्यैव विशेष्यत्वात्कर्मधारयेऽपि नैककादेति प्रयोगः' इति कैथिदुक्तं तदुक्तम् । 'पूर्वकारैक-' इति सूत्रस्य पूर्वनिपातनियमार्थत्वेन तथा प्रयोगापत्तेरनिवार्यत्वात् । नन्वन्यत्र परतत्त्वबोभारतीभान्निरूपितत्वविषयायामन्यतरपदस्य वैयर्थ्यम्, भारतीभिन्नकवित्प्रतिभासापेक्षत्वेनाप्यवयवेत्यतो व्याकटे—कवेरिति । आत्मनो भारत्वा । यद्यपि शब्दार्थोभ्यामनैककाव्यरूपाया निर्मितौ शब्दाशो उपादानाद्यधीनत्वमस्त्येव, तथाप्यनिवंचनीयमासीत् तस्मिन्नातिरिक्तमवाधिकारणाधीनत्वव्यतिरेको विवक्षित इति भावः । 'परतत्त्व पराधीन' इति कोपवाक्यात्परतत्त्ववचनं परतत्त्वशब्दः, नायत्तवचनः । भारतीभिन्नकवित्प्रतिभाधीनत्वमेवमवयवेत्यस्तरस्य कथिदित्यनेन सूचितः । कर्मधारय इति । नवरसस्य स्यात् नवरसा या चातौ रुचिरा चेत्येव बहुव्रीहिर्धर्म इत्यर्थः । नवरसै रुचिरेति मृतीनात्पुरुषस्वागोक्तकर्मधारयाङ्गीकारे वीजमाह—वृत्ताविति । न चेति चकारेण व्यतिरेकद्वित्वावगमेरित्यर्थः । न चैवमिति । नियतहृद्यत्वमानव्यतिरेककल्पने तैरिति व्यर्थम्, प्रायुत विशिष्टव्यतिरेकबोधकतया विरुद्धार्थकमेवेत्यर्थः । तैरिति न करणे तृतीया । किं तूलक्षणे । अतो न विशिष्टव्यतिरेके तात्पर्यमिति बोद्धव्यं इत्याह—तैरिति । इतीति पश्यन्तम् । इतीत्यस्य तदर्थत्वादित्यर्थः । एवमपि तैरित्यस्य हेतुगर्भत्वादनुपयोग इत्यस्तरसादाह—अस्तु चेति । एव द्विगुलै सति त्रिगुलैति त्रिसन्धस्य व्यवयवकपरत्वेन द्विगुलभाषायया रूपप्रसङ्गो नेत्यर्थः । अ चेति । व्यतिरेकद्वयप्रसङ्गप्रकाशविरोधश्च नेत्यर्थः । कथं तत्राह—नचेति । विशेषणविशेष्ययोर्व्यतिरेकद्वयस्य प्रदर्शनं विशिष्टव्यतिरेके द्वयोरपि प्रयोजकत्वमस्तीति प्रदर्शयितुमित्यर्थः । उत्तमकाव्यत्वसिद्धये वाच्यातिषयव्यङ्ग्यं दर्शयति—अचेति । कविभारतीनिर्माणस्य सुखास्वासरुचन्देवनिर्माणायसिद्धे चन्द्रादेर्व्यतिरेक आधिक्यम् । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेक' इति दशमे व्यतिरेकालङ्कारतना वक्ष्यते । स च विशेषणैरेव स्फुट इति तद्वारा निर्मात्र्या सारत्वा भ्रष्टापेक्षया व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । शिल्पोत्कर्षेण शिल्पिनोऽपि तत्प्रतीतेः । शक्त्येति । कारणत्वरूपमेत्यर्थः ।

हि—नियतेः शक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहसम्भ्रमरजसमोलक्षणगुणत्र-
यारमकृत्वाद्विषय सुखदुःखमोहसम्भवा, परमाण्वादि यत्समवायिकारणं तदी-
यत्र यः स्पन्दस्तत्प्रभृतिसहकारिपरतद्या, मधुरादिपङ्क्षा च, न च मनोरमैव, तैः
निर्मितित्वादिसादृश्यवती च ब्रह्मणो निर्मितिरिति सुप्रसिद्धमेव । एतद्विलक्षण-
नियतितृतनियमरहितत्वादियमेवत्वेन न कविभारती निर्दिष्टेति व्यक्ती व्यति-
रेकः । येदेतादृशनिर्मितिशालिनी, अत एव जयस्युत्कर्षेण वर्तते, न तु वर्तता-
मित्यर्थः । तथा सरस्युत्कर्षस्यासिद्धत्वेन नमस्काराक्षेपकत्वानुपपत्तेः । नन्वेतादृशो
गुरुत्वमिति प्रेक्षावतामिष्टदेवताप्रणतिरवश्यं दृश्यते युक्तिमती च । तदनेन
स्तुतिमात्रमाचरता यत्र कृता तदबलेपावज्ञाया । उभयथाप्यनवधेयवच-
नता प्रसक्ता । अथ कृतैव, तर्हि स्तुतिवञ्चोपनिबद्धा विशेषाभावात्तैव वा किं
नोपनियदेति चेत्, दृष्यते—न खलु नतिमात्रोपनिबन्धे स्तुतिनिबद्धा भवति ।
स्तुतिनियग्धे त्वर्यावृत्तिरपि निबन्धैव । यतो जयत्यर्थेन वक्तुर्विषयस्य च वैशि-
ष्ट्याद्यमस्कार आक्षिप्यते । तेन तो प्रत्यक्सि प्रणत इति कथ्यते । यत्तु 'उत्तम-
काव्यव्यंतिद्वये व्यङ्ग्यं दर्शयति जयत्यर्थेन चेत्यादि' इति वृत्त्यवतारणं तद्व्युत्तम् ।
प्रणामरूपव्यङ्ग्यस्यानतिशयित्वेन ध्वनित्याप्रयोजकत्वात् । तदर्थं चातिशयिनो
व्यतिरेकादङ्कारस्यैवोपन्यासोचित्यादिति ॥

इहामिधेयं ग्रन्थरूपमङ्गिनः काव्यस्य फलेन सफलमिति प्रेक्षावद्यवृत्त्यर्थं
प्रतिपादयितुमाह—

अथवा व्याप्यव्यापकभावरूपमेत्यर्थः । नियतरूपा पञ्चवक्त्रवदस्य सौरमविशेष-
पञ्चवक्त्रेव य स इति च नियमयती । भारतीनिर्मितौ तु नैवम् । कान्ता-
मुपसंनिधौ पद्ये तदभाववर्णनात्, मुनेऽपि तद्वर्णनाचेति भावः । दिश्यस्येति ।
एकस्या एव कामिन्याः वचि प्रति मुखाग्रकस्रवसमुद्भूतत्वम्, गपत्री प्रति तु छा-
रमकरज समुद्भूतत्वम्, स्वमलममानं प्रति तमोरूपमोहसमुद्भूतत्वमिति रीत्या सर्व-
पदार्थानां सुखदुःखमोहसम्भ्रममिति साध्यमतानुधारेणेदम् । भारतीनिर्मितौ तु
रसपञ्चमयेऽप्यलंकारकृतादाह एवेति भावः । अतएव नवरसवृत्तिमित्यनेन न
पौनःपुन्यम् । अङ्गनिमित्तेरुपमानविवक्ष्यमाह—सादृश्यवती चेति । कविभार-
तीनिर्मितिरिति वक्तव्ये कविभारतीत्युक्तिर्भारतीकल्पिताया अनिर्वाच्यत्वा निर्मितेर्मा-
रुतमकवन्मेथेत्यभिप्रायेण । काव्यरूपाया भारत्या सरस्युत्कर्षाद्यंशनीयतया तात्पर्य-
मिषमन्वग्रमनिराणयाह—नन्यति । वक्तुर्विषयस्य चेति । विषयः प्रतिपाद्यो
देवतास्व । वैशिष्ट्यामुदात्तोपासकत्वव्यङ्ग्यम् । आक्षिप्यते व्यङ्ग्यते । नन्वसदादी-
न्यति तन्मन्त्रे वक्तुः किमायातमत आह—तेनेति । इति वक्तुगतं शानं धोतु-
मिर्मन्त्रनया गम्यत इत्यर्थः ॥

अतः प्रकृतं ये प्रेक्षावद्यवृत्त्यर्थं सप्रयोजनत्वं वाच्यम्, न तु तदुपेक्ष्य काव्य-
प्रयोजनरूपनं पुनर्मिमांसयावृत्तमाह—इद्वेति । अभिधेयं 'वाचिर्निपुणता'

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

अत्र कृत्-वित्-युज्-शब्दा भावे विद्यन्ताः । काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपु-
णस्वरूपस्य कवेरसाधारणं तादृग्वर्णनात्मकं कर्म । तत्कवेस्त्रायाकाङ्क्षितादी-
नामित्ययं यशः, धीदृष्टादेरपादावाद्यापकादीनामित्ययं घनम्, मयूरशार्ङ्गादीनामि-
थानर्थोत्तिवारणं च करोति । सद्यदयस्य तु काव्यध्वजानन्तरमेव सद्यःप्रयोजने-
पूज्यं स्थायिभाषास्वादनसमुद्भूतं वेदान्तरसंघर्षजन्यं रसास्वादरूपमानन्दम्,
राजादिवत्तद्विनीपात्तनादिसमुचितपाचारपरिज्ञानम्, रामादिवद्भक्तमहिमसाधनं
न तु रावणादिपदित्युपदेशं च निर्मिमीते । काव्यास्वादमकाले कवेरपि सद्यः-
थान्तःपातितया रसास्वाद्ः । ननुपदेशार्थं नीतिशास्त्राण्येव सन्ति किं तत्र
काव्येनेत्यत उक्तं कान्तासंमिततयेति । सद्यःश्रावप्रिया—प्रभुसंमिता, सुहृ-
दसंमिता, कान्तासंमितया । तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शास्त्रनामाधान्येन
विधिलक्षणः । स हि प्रभुरिव 'यमेवं ब्रुव' इति समाशापयति । तत्र निपुणः
संस्थापनद्वारादी निष्कलेऽपि प्रवर्तते । द्वितीयस्त्वर्थोपापयं कान्तिस्वार्थरूपः

इत्यादि वक्ष्यमाणग्रन्थरूपम् । तथा चाकस्मै स्वतन्त्रकलाभावात्प्रधानफलरूपमत्र
भूतग्रन्थस्य फलवत्त्वमोपापयमेवेति न निष्कर्षं ग्रन्थस्य, न ता काव्याकलरूपनस्येति
भावः । मयायुक्तेऽभिधेयस्य प्रयोजनमाहेति वाच्ये सप्रयोजनमित्यादेतीतिवाच्यनार्थ-
वयमपि बोध्यम् । विद्यन्ता इति । तादर्थ्यं चतुर्थं इत्यपि ज्ञेयम् । लोकोत्त-
रेति । यमरुटिजनकेत्यर्थः । मुखादेशेन्द्रायात्मकत्वेन वर्णनायाव्य शब्दार्थाप्रव-
रातायोरपि तद्विशिष्टतया कमिदमत्वमविद्वद्भूमिति वक्ष्यमाणलक्षणसंगतिः । अस्य
लक्ष्यतावरणोद्घटनार्थं न सद्येयमर्थमिति बोध्यम् । यद्य इत्यादिः करोतीरनेनान्वयः ।
धीदृष्टादयस्य रासो नात्रा राजाद्वीनादियं कृत्वा पावकादयव्यतिरेकपुनं डैरे इति
प्रतिशब्दम् । तथा मयूरकमिः सूर्यसदृशेन ब्रह्मस्त्रिशीर्षं इत्यपि । अतर्प, पापं तात्तत्
च शिवेतरपदार्थः । सद्यःपरपदार्थावाद्—अनन्तरमेवेत्यादिः । एतन्मयं च
मुखास्य स्वतःपुमर्थोवात् । अन्येषां तु मुखसाधनत्वादप्युक्तम् । वक्ष्यमाणग्रन्थस्य
रसस्य प्रागुक्तिवैतान्तास्वादनरूपत्वेन च तदस्वादनार्थमवातात्म्यैव चानन्दत्वेन ताव-
मुद्भूतत्वापेक्षयाद्—स्थायीति । तथा च रम्यत इति व्युत्पत्त्या रम्यपदं रसादि-
स्वायिभावपरामिति भावः । विभाषादीनामप्यागन्तविशेषेऽपि प्राधान्याप्यदि-
मात्रोपादानम् । आस्वादनं तेषां सुदुर्मुहुर्विभावनम् । रसस्य आस्वादे रसाग्रदः ।
समितशब्दस्तु व्यपवर्षः । शब्दस्तापदिति । उपदेशकत्वम् इत्यर्थः । शब्दप्र-
धान इति । प्रियस्त्वशब्दव्यपदेशे प्रवर्तते इति तदनुशासनेन वक्तव्यार्थम्,
न तु फलवदेन तदव्यपव्यवहारेति शब्दप्रधानम् । तदनु—'न रिषां परः
वाप्यार्थः' इति तावन्निबोधार्थं इत्यर्थः । शासनेति । प्रवर्तनरूपव्यवहारवैलम् ।
निष्कलेऽपीति । सर्वविधप्रवर्तित्वेऽपीत्यर्थः । प्रवर्तनरूपव्यवहारस्य तत्रापि फल-

पुराणेतिहासादि । स हि मुहूर्तिव 'एवं कृते इदमिष्टं भवति, एवं च कृते इदमनिष्टम्' इत्येतावन्मात्रं बोधयति, न त्वाज्ञापयति । तृतीयस्तु ताम्या विलक्षणो रसप्रधान काव्यलक्षण । तत्र हि रसाद्भूतो यो व्यापारो विभायादिसंयोजनारमा व्यञ्जनारूपो वा तन्निष्पाद्यरसादिव्यक्तिनिष्पादकतया शब्दाभयोर्द्वयोरपि गुणत्वादसंख्यैव प्राधान्यम् । स च कान्तासमितत्वेनोपदेष्टं करोति । तेनैतदुक्तं भवति—ये मुकुमारमतयोऽतिसुखिस्वभावा राजकुमारादयो नीरसे नीतिशास्त्रे प्रवर्तयितुमशक्यान्तान्काव्य कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्योपदेशं ग्राहयति—गुह्यनिष्ठिकया सिद्ध्यनिवोधम् । यदाहु —

‘स्वाहुकाव्यरसोन्मिष वाक्यार्थमुपभुञ्जते ।

प्रथमालीढमधव विबन्ध कटु भेषजम् ॥’

यत एतावन्निष्ठविशिष्ट काव्यम्, अतः सर्वथा तदेतुस्पादेय ॥

नन्वेवमप्यभिधेये किमावातम्, किं च हेतुमज्ञात्वा तदुपादानं कथं स्यादित्यपेक्षार्या काव्यलक्षिकारूपतया काव्याङ्गं च ग्रन्थस्य प्रतिपादयन्नेव कारणान्तरमप्याह—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्याङ्गशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्वनीचभूतो देयताप्रसादादिजन्मा सरकारविशेष प्रतिभाप्यपदेव । तस्याः कारणतायां किं मानमिति चेत्, निपुणतादिकारणान्तरसङ्गाधेऽप्यनुपपत्तनीयकाव्यप्रसरण कार्यस्य व्यतिरेकः । स च विशेष्यस्य काव्य

त्वोपगमात् । अथस्वापर्यवानिष्ठानिष्ठप्रयोजनमात्रपरः । सिद्धो विधेयोऽर्थो यस्य तद्रूप इत्यर्थः । रसप्रधानो रसप्रतीतिरुद्देशः । विभावादीनां संयोजनं समूहात्म्यमम् । अपवा प्रमुखमिदं शब्दप्राप्त्याच्छब्दार्थपरत्वम् । पुराणादावर्षवादरूपतया लाभकार्यपरत्वम् । काव्ये तु रसरूपव्याप्त्यप्राप्तायाश्चरित्रैव रसाद्भूतव्यापारो प्रत्यक्ष इत्याह—व्यञ्जनारूपो येति । शब्दार्थयोर्व्यञ्जनारूपनिष्पादकत्वाभावात्प्रज्ञाफलोपकार्याङ्गत्वं तयोरित्याह—तन्निष्पाद्येति । कान्ताधाम्यमाह—सरसतेति । काव्यारण्यो लौकिकगृह्यार । काव्ये त्वलौकिको मुख्यः । अभिमुखीकृत्य आस्थादने सादरीकृत्य । कान्तोपदेशस्तु ससमीक्षितवचनानुसारादिसपादनरूपः । काव्योपदेशस्तु समादिबन्धिनि प्रागेवोक्तः । कारिकातात्पर्यमाह—यत इति ॥

अभिधेये प्रवृत्तप्रत्यये । संस्कारोऽष्ट तद्विशेषः । विशेषमेवाद—प्रतिमेति । वाक्यपदानुसृज्यशब्दार्थोपस्थितिः प्रतिभा । तथा कार्येण विशेषतो व्यवहार्यः । तदनुभूत इति यावत् । तस्या इति । शब्देरित्यर्थः । व्युत्पत्त्यभावाप्रतिभोरस्य काव्यसंभवमिति भावः । समाधत्ते—निपुणतादीति । तथा च निपुणतादिशब्दप्रतिभासामप्यनुपपत्तनीयवनिष्ठिकाव्यानुपपत्तेस्तदवच्छिन्ने शब्देरेव हेतुत्वमित्यर्थः । एवं च शक्तिश्च यथावच्छेदकः प्रतिभागत वैमाल्य विभातीयकाव्यजन-

प्रसरस्य, विशेषणस्यानुपहसनीयत्वस्य वा व्यतिरेकात्सर्वत्राविशिष्टः । न चैवं कारणान्तरं किञ्चिदाद्याह न तु शक्तिरिति वाच्यम् । प्रसिद्धातिरेकिण्येव तदेतौ शक्तिव्यपदेशात् । लोकः स्थावरजङ्गमाद्यमल्लोकस्य वृत्तम् । योगादुपचाराद्वा । धर्ममाप्रपराधस्य व्युत्पन्ननाघायकत्वात् । शास्त्रं छन्दःशास्त्रादि । काव्यं महाकविप्रणीतं रघुवंशादि । आदिप्रहणादितिहासादि । तेषां विमर्शनाद्गुणवृत्तिर्निपुणता । काव्यज्ञशिक्षा काव्यं कर्तुं रसानुगुणतया प्रबन्धादीं घटयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशः । तेषां करणे योजने च पीनः पुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः । इतिशब्दो मिलितोपस्थापनाय । अन्यथा तद्वैयर्थ्यमेव स्यात् । तथा च काव्यस्योद्भव उरूद्योत्पत्तिः । तथा कार्येण मिलितानामुपघानम् । दण्डवकादीनामिव घटेन । न तु मिलितत्वेन कारणतयेति भ्रमः कार्यः ॥

कतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः । यां विनेति । प्रकाशस्याप्यनुपहसनीयत्वविशिष्टकाव्ये शक्तिव्यतिरेकव्यभिचाराभावप्रतिपादने तत्पर्यमनेनेकम् । कारणान्तरं विजातीयव्युत्पत्तिरूपम् । न तु शक्तिरिति । उच्चारणरूपत्वम् । प्रसिद्धेति । तथा च तदेव शक्तिपदार्थोऽस्त्वित्यर्थः । शक्त्येत्यनया काव्यं कर्तुमिति श्रुपत्तेः । यस्तुतत्तदवच्छिन्ने उच्चारणमेव हेतुरिति तन्निराकर्तुं शक्यमिति भावः । रसादिविषयव्यवसानविशेषस्तु निपुणतयेति न सा शक्तिपदार्थ इति हेतुम् । केचित्तु यो विनेति ग्रन्थं शक्तिद्वयाभिप्रायेण व्याचक्षते—यां निर्माणशक्तिं विना काव्यं न प्रसरेन्न भवेत् । यां च बोद्धशक्तिं विना निर्माणशक्त्या प्रवृत्तमप्यनुपहसनीयं स्यात् । यमरकृतेरसंपत्तेरिति । तदयुक्तम् । अस्तेति प्रवृत्तकाव्यपरामर्शोत्तरणशक्तेरेव वक्तव्यतया बोद्धशक्तिश्चनत्सार्गगतत्वात् शक्तिद्वयपरत्वे सन्दर्भारसभङ्गाय । उमुत्पत्तेः चेत्यनेनानुपहसनीयत्वस्यैव कथनादिति । योगादोत्पत्त इति लोकव्युत्पत्तेः । रुद्रिप्रायस्यादाह—उपचाराद्धेति । उपचारे लक्षणा । छन्दःशास्त्रादीति । आदिना प्रकाशोक्त्याकरणादिरप्रहः । इतिहासादीति । आदिना पुराणवृत्तरूपादिर्प्रहः । विमर्शनात्पुनः पुनः प्रवणात् । व्युत्पत्तिस्तदर्थरगादिगोचरः चर्यारः । रसानुगुणतयेति । यो रसः प्रकान्तस्त्राशानुगुण्येन वर्णनात्मकं काव्यं तत्प्रकमे निवेशनीयम्, न तद्विरोधि । अन्यथा रसव्यापातारसेरित्यर्थः । इदं च योजनशानं दोषाभावादिवैविध्यप्रयोजकत्वा काव्यहेतुः । मिलितेति । शक्यत्वादित्युक्तिरित्यर्थः । वैयर्थ्यमुक्तलक्षणम् । हेतुरित्येकवचनानुपपत्तेः । तथा च समुदायाभिप्रायनेकवचनम् । हेतुत्वं च फलोत्पाद्यकत्वं त्रिभ्यश्चरमिलभिन्न इत्याह—तदेत्यादि । उपपन्नं प्रयोजकस्वरूपः संबन्धः । दण्डवदिरस्यन्तेन तृणारम्यारिवद्वैचित्र्यहेतुत्वनिरासः । तेषामन्वोम्यतिरपेक्षया कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेन समुदायस्य तत्प्राप्त्यतिरहादिति । कारणतयैव सत्ययोग्यैव । यानामावृत्त्यादिपि तथान्वारसेयेति भावः ॥

एवं कारणमुक्त्वा काव्यस्य लक्षणमाह—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः कापि ।

निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ तत्काव्यमिति व्यवहर्तव्यौ । गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्वज्रकपरे गुणपदम् । न त्वलंकारेऽस्तिव्याप्तिः । सालंकारत्व-विशेषणानुपादानादिति न वाच्यम् । यतः षापीत्यनेनैतदुक्तम्—यत्सर्वत्र सालं-कारौ शब्दार्थौ काव्यम्, वैचित्स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः, नजो-ड्गुपार्थत्वात् । अल्पत्वस्य चात्रास्फुटत्व एव विश्रामात् । नीरसेऽप्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पन्थाः । वयं तु पश्यामः—नीरसे स्फुटालंकारविर-हिणि न काव्यत्वम् । यतो रसादिरलंकाराश्च द्वयं चमत्कारहेतुः । तया च यत्र रसादीनामवस्थानं न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा, अत एव ध्वनिकारेणोक्तम्—
“अत एव रसानुगुणार्थविशेषणनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि छायातिशयं पुष्पाति ।
यथा—

‘मुनिर्जयति योगीन्द्रो महारमा कुम्भसंभवः ।

येनैकशुक्ले दृष्टौ दिप्यौ तौ मत्स्वच्छपरे ॥’

लक्षणमिति । लक्ष्यते इतरध्यावृत्ततया ज्ञायतेऽनेन लक्ष्यपदार्थ इति लक्षणम् । अनेन स्वं रूप्यतेऽनेनेति स्वरूपपदं प्रकाशस्य व्याख्यातम् । तथा हि चमत्कृतिजन-धीभूतं वर्णनं काव्यमित्युक्ते चमत्कृतिजनकतावच्छेदकस्वरूपस्येष्टतावच्छेदकस्याज्ञातम् । तत्र प्रवृत्त्ययोगात् । तत्कथनं काव्यशिक्षारूपे ग्रन्थे कियत् इत्यर्थः । प्रागुक्तस्य वर्णनात्मकलक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दार्थौभयाभितत्वात् । कविप्रीडोक्तिहरितत्वस्य चार्थ एव सद्भावात् । अर्थचित्रस्याभ्यर्हितत्वाच्च अर्थविशिष्टशब्दस्यैव तत्त्वानौचि-स्यादुभयोपादानम् । तत्र च ‘नामरूपे’ इत्यादौ वेदे, ‘वागर्थाविब’ इत्यादौ लौकिके प्रयोगे शब्दप्रायम्यान् शब्दोद्भवत्वावधार्यस्य शब्दप्रायम्यम् । तत्र शब्दप्रयोजनावै-चित्र्ये शब्दः काव्यम् । अर्थप्रयोजनावैचित्र्येऽर्थः । उभयवैचित्र्ये द्वयमपि । न तु काव्यत्वमुभयपर्याप्तम् । योजनारूपसालंकारादिवैशिष्ट्यरूपस्य वा ध्यातव्यवृत्तित्वा-योगात् । ‘एषो न द्वौ’ इतिवन्नोक्तैवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्तेश्च । उभयवै-चित्र्ये काव्यद्वयमिति व्यवहारः स्यादिति चेन्न । विजातीयैकचमत्कृतिजनकत्वेनेकत्व-स्यैव व्यवहारात् । ‘काव्यमुच्यैः पठ्यते’, ‘काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः’ इत्यादि व्यवहा-रश्च शब्दादौ नोपपन्न एव । अर्थमात्रवैचित्र्ये तु काव्यप्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतयो-पपन्नः । ‘काव्यं पुद्गलम्’ इत्यादिव्यवहारवार्थस्य काव्यत्वसाधको हेतु इत्यलं विस्त-रेण । गुणस्येति । जातावेकवचनम् । ‘ये रमस्यान्निनो धर्माः’ इत्यष्टमे रसनिष्ठत्वं गुणानां वक्ष्यते । तद्वज्रकृतेति । ‘मूर्ध्नि वर्गान्जलाः’ इत्यादि वक्ष्यमाणवर्णयोज-नापरमित्यर्थः । अतो नार्थभवः, नापि नीरसेऽप्यव्याप्तिरिति भावः । ऋजुरिति । चमत्कृतिजनकत्वाभावात्काव्यत्वमनुकमित्यस्वरूपोऽत्र सूचितः । ‘अत एव’ इत्या-

इत्यादौ । अत्र ह्यनुतरसानुगुणमेकबुलके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्पाति ।" इति । नीरसे तु यदि न स्फुटोऽलङ्कारः स्यात्किञ्चित्कृतश्चमत्कारः स्यात् । चमत्कारसारं च कान्यमित्यवश्यं स्फुटालङ्कारापेक्षा । अनलङ्कृता पुनः क्वपि स्थानेनाप्यस्फुटालङ्कारस्य क्वचिदेव काव्यत्वम्, यत्र रसादि स्फुटः । न तु सर्वं श्रेयतेतदेव प्रतिपाद्यते । तस्मात्सालङ्कारत्वमात्रं न विशेषणम् । किं तु स्फुटालङ्काररसान्यतरवशम् । न चैवमपि रसवत्त्वानलङ्कारे कान्यत्वप्रसङ्गो दोषाय, इष्टापत्तेः । यद्योदाहृते 'भुमिर्जयति' इत्यादौ । यदि शब्दानाङ्ग्येन तत्रापि न काव्यत्वक्षमा, तदा सालङ्कारत्वे सतीत्यपि पूरणीयमिति ।

स्फुटालङ्कारविरहे काव्यत्वं यथा—

'यः कौमारहरो स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयं प्रोढा कदम्बानिला ।
सा चैवासि तथापि तत्र मुरतम्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरतले वेतः समुत्कण्ठते ॥'

अत्र रूपकादीनामसमय एव । अस्तीत्यस्य विभक्तिविपरिणामादस्तु दीप

रम्य 'मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्पाति' इत्येतो ध्वनिप्रत्ययः । छाया कान्तिः । चमत्कृतिरिति यावत् । एतदेवेति । अन्यथा हि सालङ्काराविलेखं श्रूयादिति भावः । उदाहरणं वृत्तौ तदर्थोदाहरणचन्द्रिकायामस्मरतृतायां सविस्तरं द्रष्टव्यम् ।

१ इति' ख-पुस्तके नास्ति । २ 'स्वापीनपतिका काचिदसङ्गुपमुक्तेष्वपि वरोप-
करणादिषु कण्ठोपरया तेषामलङ्कारोपादेयता सूचयतीत्यस्तीत्याह—यः कौमारहरो । अत्र
दिशब्दस्य यथपीत्यर्थकतया अस्तिक्रियाध्याहारेण च यः कौमारहरो वरः ॥ एव यद्यप्यस्ति,
चैत्रक्षपास्ता एव यद्यपि सति, उन्मीलितमालतीसुरभयं प्रोढा कदम्बानिलास्ते च यद्यपि
सति, असि च सैव यद्यप्यसि, तथापि तत्र रेवारोधसि तत्र वेतसीतरतले तत्र मुरत-
म्यापारलीलाविधौ वेतः समुत्कण्ठते इत्यवयवः । कौमारः वास्य परमरसिकतया तदवस्था-
यामपि संभोगेच्छोपादनेन हृतवा-जोरितवानिति कौमारहरो । ततश्चाकृत्रिमप्रेमपाश्र्वात्मक-
त्वेनानुरागगन्धध्वननम् । त्रियते प्रियत्वेन स्वयमङ्गीक्रियते इति वरः । तेनोभयानुरा-
गलामः । स एव । उपमुक्ता-यो नेत्यर्थः । चैत्रस्य क्षपा राजवस्था एवेति पूर्ववत् ।
उन्मीलिता विवसिता या मालती तथा सुरभयः शोभनगन्धः । मालती च वासतीलता ।
न तु जातिः, चैत्रं तस्या असमवायः । प्रोढा रजुदीपनादिप्रागल्भ्यशालिनः । अतो मन्द-
त्वेऽप्यविरोधः । कदम्बस्य धुलीकम्भारवपुष्पविशेषस्य संवन्धिनः, सवदिसंचारित्वेन
कदम्बाकारः वा अनिला नाथवः । वसन्ते कम्भान्तरस्यासमवायः । चोऽवधारणे । अतः
एवेत्यर्थः । अत्र च प्रोढा इति स्थित्यविशेषणवत्त्वमालम्बनिलयोऽन्येनानायासकवप्रतीतिः ।
रेवारोऽप्यर्थो भिन्नक्रमः । अस्तीत्यहमर्थकमव्ययम् । अयथा सैवेत्यसोदरवालाभात् ।
सैवेत्यसोऽप्युत्कण्ठादेववत्सा तरः न प्रागल्भ्यः । तथापि श्लेषामसङ्गुपभोगेऽपि । सैवेत्युपमुक्त-
इत्यर्थकं सप्तम्यन्तं त्रितयेऽप्यवेति । तेन मुरतलीलाविधिरपि नान्यादृशो येन व्रीडास्ता-
नैक्येऽप्युत्कण्ठा स्यादिति व्यज्यते । रेवायां वर्मण्या रोधसि वीरे । वेतसीलता विशालतया

कमिति चेत् । अस्मीत्यस्याहमर्थकाव्ययत्वात् । अत्रास्मि करोमीतिवत्क्रिया-
पदत्वेऽपि न दीपकत्वम् । तदन्वयिनां सर्वेषामेव प्राकरणिकत्वात् । दीपकस्य
तु प्राकरणिकाप्राकरणिकविषयत्वात् । सादृश्याप्रतीतिश्च न तुल्ययोगिता । समु-
च्चयोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणो न संभवत्येव । अतादृशश्च ॥ चारुवहेतुः । विशेषो-
क्तिविभावेन विद्यमाने अपि न स्फुटे । कथमिति चेत्, इत्थम्—विशेषोक्ति-
स्तावत्कारणसत्त्वेऽपि कार्याभाववचनम् । अत्र चानुत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयो-
रुपमुक्तम् । तस्यैव यद्यप्यनुत्कण्ठाभाव उत्कण्ठारूपो निर्दिष्ट एव, तथापि
नानुत्कण्ठाभावत्वेन, किं उत्कण्ठात्वेनैव । तस्मादस्फुटत्वमस्मात् । यदि चेतो-
ऽनुत्कण्ठितं नेत्यभिधीयेत तदा स्फुटत्वं भवेत् । एवं कारणभयेऽपि कार्योत्प-
त्तिवचनं विभावना । अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोरतत्ता । तदभावश्च
यद्यप्युक्त एव तथापि नातत्ताविरहत्वेन, किं ॥ तत्तारूपेणैव । अभावभावस्य
तत्त्वात् । अतोऽस्या अस्फुटत्वमेव । न च स पुन्येवकारेणातत्ताभावप्रतीतेरत-
त्ताभावत्वेन प्रतीतौ कथमस्फुटत्वमिति चाप्यम् । विशेषणसंगतेनैवकारेण
विशेष्ये विशेषणयोगस्य व्यवच्छेदे हि प्रत्याच्यते, न तु विशेषणभावभाव
एवाहस्य । पर्यवसानं तु तत्रैवस्फुटत्वमेव । एवं विशेष्यसंगतेनाप्येवकारेण
विशेष्यदक्षिणे विशेषणभाव एव नाहस्य प्रत्याच्यते, किं तु विशेषणयोगाभाव

इत्याद्यभावेनोपमाया अर्थभावः स्पष्ट इति स्वकापीनामित्युक्तम् । अत्रास्मीति ।
अन्यत्र 'यूर्यं कुसुमावचायं कुरुष्वमनास्मि करोमि सख्यः' इति वक्ष्यमाणोदाहरणवदि-
त्यर्थः । सादृश्येति । तद्रमकतयैव तस्याथमत्कारित्वेनालंकारत्वादित्यर्थः । वक्ष्य-
माणेति । एकस्मिन्कार्येऽनेककारणोक्तिरित्येके । गुणक्रियायोगपक्षात्मा चापरो
वक्ष्यते । स ॥ नानेत्यर्थः । अतस्तानुपश्रुता । विशेषणयोगस्य विशेषणसंबन्धा-
भावस्य । एवं विशेष्येति । वस्तुतस्तु तौतान विशेषणमिति प्रसङ्गाद्विशेष्यसंग-

लतान्तराश्रयत्वेन च ततः । तदेष्टितो वाग्यस्ततः । तस्य तल्लभोदेस्तस्मिन् । मुरतामु-
कुलव्यापाररूपा या लीला कुसुमामरणादिप्रसाधनादिरूपा मिताशेषनुस्वनादिरूपा वा
तस्या विधी सहादने चेतोऽन्तरण समुत्पण्ठत उत्सुक भवतीत्यर्थः । अत्र वरोपकरणा-
दीनामनुपश्रुत्वस्य प्रसिद्धस्य कारणस्याभावेऽपि तत्कार्यस्योत्पत्त्यारूपस्योत्पत्तिकथनरूपा-
विभावनालंकारः । वरोपकरणादीनामत्यन्तोपादेयत्वस्याप्रसिद्धस्य कारणस्य विभावनात् ।
अस्फुटत्वं चानुपश्रुतत्वाभावेनाकथनात् । एवमस्तदनुपश्रुतत्वरूपकारणसत्त्वेऽप्यनुत्कण्ठारु-
पकार्यस्याभावपत्त्याद्विशेषोक्तिरप्यलंकारः । पूर्वत्रानुपश्रुतत्वरूपकारणाभावेनाकथनादि-
शाप्यनुत्कण्ठारूपकार्याभावेनाकथनात्स्फुटत्वात्तदोदाहरणत्वम् । पार्यन्तिवासादहेतुश्चात्र
विप्रलम्भः । स्वार्थानुपश्रुतिकाया अथि व्रीडासाक्षात्प्राप्त्यादिना मुरतप्रतिक्रमे तत्संभवात् ।
सविस्तरगुरुरेफानुप्राप्तौ विप्रलम्भीयमाधुयाननुगुणत्वादचमत्कारित्वेनास्फुटः । एव चैत्रकृपाः
मौढा इत्येतन्मध्यगतत्वाद्गुणीकृतमालवीत्यस्याप्यस्फुटतेति । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः ।

एवाहत्य । पर्यवसानं तु तत्रेत्यस्फुटत्वमेव । एवं विशेष्यसंगतेनाप्येवकारेण विशेष्यभिन्ने विशेषणभाव एव नादृत्य प्रत्याप्यते, किं तु विशेषणयोगाभाव इति द्रष्टव्यम् । अत एव 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादौ 'नापाण्डुरः', 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ च 'नान्यो धनुर्धरः' इत्यादिः कदाचित्स्फुटावार्थं प्रयुज्यते । दण्ड्यप्याह—'एवमुक्तं त्वन्मुखेनैव तुल्यं नान्येन केनचित्' इति । अन्यथा पुनरकिञ्चन स्वादिति । अनयोरस्फुटत्वे च सदेहरूपसंकरोऽप्यनयोरस्फुट इति विभावनीयम् । झङ्काररूपरसस्य स्फुटत्वाद्भ्रमवदलंकारः स्फुट इति चेन्न । रसस्यात्र प्राधान्यात् । अप्राधान्य एव तत्सालंकारत्वोपगमात् ।

अर्वाचीनास्तु—“ययोकस्य काव्यरक्षणायै काव्यपदं निर्विपर्यं प्रतिरलविपर्यं वा स्यात् । दोषाणां दुर्बारात्वात् । तस्मात् 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति तल्लक्षणम् । तथा च दुष्टेऽपि रसाम्बये काव्यत्वमस्त्येव । परं स्वपक्षमात्रम् । तदुक्तम्—

‘कीदौनुविद्वरसादिसाधारण्येन काव्यता ।

दुष्टेऽपि सता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुट ॥’ इति ।

एवं चालंकारादिसावे उरूपेमात्रम् । नीरसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो यौगः” इत्याहुः ॥

अपास्य भेदात्तल्लक्षणानि चाह—

इदमुत्तममतिशयिनि व्यक्ते वाच्याद्वनिर्बुधैः कथितः ॥ ४ ॥

तत्रकारार्थप्रदर्शनं बोध्यम् । संदेहेति । यरोपकरणादेरत्यन्तरमणीयताया रसोद्बोधजनिकाया उभयथापि सिद्धिरिति भावः । रसवदलंकार इति । वस्तुलकाररसरूपस्य त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्यस्य वाच्योपस्कारकतयालंकारत्वमेवेति भामहोद्भटप्रभृतिचिरतनालंकारिकमतेनेयं शङ्का । अर्वाचीना इत्यस्वरसूचनम् । तद्वीजं तु—वस्तुलंकारप्रधानेषु काव्येषुलक्षणस्याव्याप्तिः । न चेष्टापत्तिः । महाकविप्रदाय-भङ्गप्रसङ्गात् । लक्ष्यानुसारेण हि लक्षणव्यवस्था, न तु वैपरीत्येन । वर्णितानि च महाकविभिर्जलप्रवाहवेगापीनि कपिबालादिचरितानि चेति । यस्तु दोषरहितं काव्यं दुर्लभमिति ‘न्यकारो ह्ययं’ इत्यादौ, ‘तथामूर्ता दृष्टा’ इत्यादौ काव्यत्वं सर्वानुभवसिद्धं नोपपद्यत इति, तत्रोच्यते—दोषत्वं ह्युद्देश्यप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वम् । तच्चानुभवबलात्तत्तद्भङ्गव्याच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषस्य तद्भानस्य चेति ‘न्यकार’ इत्यादौ विशिष्टाभावसमवायं काव्यत्वमिति । यस्य च न व्यङ्ग्यवैचित्र्यप्रतीतिसां प्रति दुष्टत्वमिप्रायेण तदुदाहरणम् । अत एव ‘वक्तायौचित्यवत्तादोषोऽपि गुण वचित्’ इति वक्ष्यते । तथा अप्रतीतत्वं तच्छास्त्रं प्रत्यक्षं, अन्यं प्रति तु दोष इति ‘कीदौनुविद्व’ इत्याद्यापि रसादिवैचित्र्ये दुष्टस्यापि काव्यत्वम् । विशिष्टदोषविरहादिति तात्पर्यमिति दिक् ॥

अथेति । सामान्ये ज्ञाते विशेषजिज्ञासोदयादिति भावः । प्रकाशे भेदपदं भाव-

इदं धातुं धाव्यादनिशयिन्यधिकचमः धारकारिणि इत्युक्ते उत्तमम् । पटा-
दिभिः पदैः स्फोटरूपं धातुग्रहणं व्यज्यते । तस्मादभिव्यक्त्यार्थप्रत्ययः । तारशस्य
स्फोटव्यञ्जनस्य पटादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणानां निद्धान्तसरणिः ।
अतः प्रधानीभूतव्यञ्जनव्यञ्जकवसाधर्म्यादुष्णीभूतवाच्यं यद्भवत्यं तद्भवजनक्ष-
मस्य शब्दार्थयुगलरूपस्योत्तमकाव्यस्य सुधैर्भ्यनिपण्डितैर्ध्वनिरिति संज्ञा कृता ।
यथा—

‘निःशेषच्युतचन्दनं जनतटं निर्मृष्टागोधरो

नेत्रे दूरमनजने पुलकिता सन्दी तवेयं तनुः ।

मिथ्यापादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे

वापीं ज्ञातुमितो गन्तासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥’

करणव्युत्पत्तिभ्यां विभागविशेषलक्षणोभयपदं व्याख्यातम् । उत्तमस्य ध्वनिसंज्ञायां
हेतुनाह—पटादिभिरिति । पटवाच्येन पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहकृतोऽन्त्यवर्ण एवो-
च्यते । पटवेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । स्फोटोदिति । स्फुटव्यर्थमिति स्फोटः । स च ताव-
द्गोपाव्यनुगतप्रकार इत्यर्थः । तदभिव्यक्तिश्च तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः । मुद्रयार्थ-

१. ‘युगलस्योत्तम’ खग. २. ‘नायकानवनाय प्रेषिता स संसृग्मागतां दूतीं प्रति
विश्वोत्तमनायिका कामवार्धवप्रतिपादनमुक्तेन संभोगविह्वल्युदाटयितुमाह—निःशेषेति ।
अयि मिथ्यावादिनि बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे दूति, इतो वापीं ज्ञातुं गन्तासि न पुनस्तस्या-
धमस्यान्तिकम् । दूतस्त्व स्तनतटं निःशेषच्युतचन्दनमित्याचमयः । मिथ्यावादिनि मया
गत्वा बहुधा प्रसादितोऽपि नामत इति मिथ्याभाषणशीले । बान्धवजनस्य मद्रपस्याज्ञातः
स्वार्थपरायणतयानाकलितः पीडाया आगम आगमनं यथा तथाविधे । दूति, न तु सखि ।
तेन मिथ्याभाषणशीलस्य योग्यता व्यज्यते । इतो मयान्तिकादापीं प्रति ज्ञानाय
गन्तासि । ज्ञानकारणतिक्रमलोभात् । पुनरिति पुनरेवार्थः । नैवेत्यर्थः । तस्य बहुधा कृता-
पराधस्य । अत एवाधमस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखप्रयोजककर्मशीलस्य । अन्तिकं ममीप
गतामीत्यनुपपन्नम् । उक्तार्थं साधकमाह—निःशेषेत्यादि । तवेत्यस्य स्तनतटादिभिः सर्व-
रन्ध्रैः । यतस्तत्र स्तनयोस्तटं प्रान्तसमदेशः । निःशेषं च्युतं स्तनं चन्दनं यसाच्छा-
भूतम् । न तु स्तनसंख्यादि । वापीगतवदुल्लसुवनत्रपापावरययादसद्वलक्ष्माप्रसक्तिकाकृ-
तिभुजलतायुगलेन तटसंबोधनतया मुहुः परामर्शात् । अत एव च्युतमित्युक्तम्, न तु
क्षान्तिरिति । युवजनमर्मदेन तत्राप्यनवकाशात् । व्यङ्ग्यपक्षे तु—मर्मनाधिक्यादृष्टमेव
तथाभूतोमिति व्यक्तमेव । एवमधरो निर्मृष्टरागः निःशेषं कृष्टो रागो यस्य स तथा । उच्चा-
नतेन बहुलजलसम्पन्नात् । न तु तटोष्ठः । न्युञ्जतया तत्संबन्धमन्यात् । व्यङ्ग्यपक्षे तु—
सुम्बनकृत तथात्वमिति । किं च, नेत्रे दूरमुपरिभाय ज्ञानजनेऽजनरहिते । ज्ञानकाले
सुदृष्टान्तमध्ये नलससर्गाभावात् । व्यङ्ग्यपक्षेऽपि प्रान्त एव सुम्बनविधानादनजनत्वम् ।
तथा इयं तव अनुसन्धी कृता । अत एव ज्ञानवशात्पुलकिता पुलका रोमोद्रेकाः संवाता
अस्याः सा तथाभूता । व्यङ्ग्यपक्षे तु—सुरतरससरणापुलकोद्रेकाः । एवं विदग्धया गूढ-

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यङ्ग्यते । नन्वत्र
 सुरयार्थवाधाद्विपरीतलक्षणा तदन्तिकमेव गतासीति लक्ष्यमेव व्यङ्ग्यते, न ॥
 व्यङ्ग्यम् । अन्यथा 'साहेन्ती' इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणा मूलत्वज्ञानोदाहरणेऽपि
 विपरीतलक्षणा न स्यात् । निशेपामावादिति । अत्र केचित्—'सत्यमत्र विपरी-
 तलक्षणा । वृत्तिप्रत्ययस्तु तदन्तिकमेव गतासीत्यत्र लक्ष्यत इति शेषरूपनया
 योजनीयः । व्यङ्ग्यत इति रन्तुमित्यनेनैवान्वीयते' इत्याहुः । परमार्थतस्तु न
 खलु मुख्यमवयवयोग्यात् स्वरूपसत्तुल्यतायां धीजम्, किं ॥ ज्ञातम् । तथा च
 पत्र सत्त्वादेः प्रसाध्य(घ) कामुकासंभोगः प्रमाणात्तरेण धोतुः प्रतीतिमुप-
 गतस्तत्र मुख्यार्थेवाधादस्तु लक्षणा । तद्विप्रत्ययेनैव 'साहेन्ती सहि सुहर्षं',
 'उपेकृतं यद्दु माम्' इत्युदाहृतम् । यत्र तु प्रमाणात्तरेण न 'तज्ज्ञापकमवधारति
 तद्वाक्यजनितप्रत्ययमहिर्षव तु तत्प्रत्ययस्तत्र कथं लक्षणा । वाधाभावात् । उत्त-
 रेऽपि वाक्यार्थबोधे भवद्यपि बाधोऽकिञ्चित्कर एव । तद्विप्रत्यये वापीं ज्ञातु-
 मित्युदाहृतम् । अत एवोक्तं 'अधमपदेन व्यङ्ग्यते' इति । अत एव च यत्र
 सत्त्वादेस्त्वात्तत्वं न प्रमाणात्तरेणावयवं तत्र न 'साहेन्ती' इत्यादौ विपरीतल-
 क्षणा, वक्ष्याधमपदीतिर्वा । वापीं ज्ञातुमित्यादौ तु बाधानवतारेऽप्यधमपदा-
 र्थवर्षालोचनाया एवोक्तव्यङ्ग्यं प्रतीयत एव । इत्येव प्राधान्यमधमपदस्य ।

याधादिति । वापीज्ञानमनरूपान्यार्थवाधादित्यर्थः । 'अथाहारेऽन्वयदेशो
 न्यङ्ग्यस्य लक्षणा मूलत्वादधमपदेनोत्तरसामग्रस्य चेत्यस्य । केचिदित्यत्र बोध्या ।
 प्रसाध्यो(घो) नाभिकामिमुलीकार्यः । तज्ज्ञापक माध्वत्राकम् । याधमायादिति ।
 वाक्यार्थबोधाग्रामित्यादि । अत एव एवमविप्रत्ययेन । अन्यथा लक्षणैव प्रयो-
 जनानीभूतव्यङ्ग्यप्रतीतेरिति भावः । अत एव ज्ञातस्यैव बाधस्य लक्षणा नीजत्वादेव ।
 तादृशत्वं कामुकोपमुक्तम् । इत्येव प्राधान्यं इतरनिरपेक्षनिश्चितव्यङ्ग्यकत्वमप्यम् ।

तत्पदार्थवाच्योत्तरा साधारणेष्वेतेषु वाक्यार्थेष्वन्येषु विद्वन्पौष्टप्रनायिकास्तु हीनत्वादिरूप-
 प्रत्यूहोद्वेगवैशिष्ट्यबलादधमपदायां तु उपमौल्यमूर्तशीलत्वकृपाः साधारणो वाच्यतादशायां
 तान्मुद्रामान्तरशीलस्वरूपेणान्वितो व्यङ्ग्यतया दूतीत्वगौरवरूपलक्षणशीलताकारेण पर्यव-
 स्यति । अत एव इति न्यङ्गावोक्तत्वादधमपदस्य प्राधान्यम् । वक्तुशोद्धमवैशिष्ट्यवतेन
 निशेपाकारेण पर्यवमाने प्रिलम्भाभावात् । चन्दनम्बनादीनां ॥ गान्धार्यकथा मिरदाना
 योग्यतया समोपद्रुमतातेषु पुम्बनादिकथयतां प्रतिषधने सति तत्प्रत्ययद्वारा संभोगम-
 क्तमिति सिद्धेः । अत्र च व्यङ्ग्यरूपकत्वात् वदाम्यस्तुत्या विप्रमिति, यत्र तत्रेव विदे
 दृष्टमनुरतालि तत्पदमेव समैव विप्रमितिष्वननावनितपरिठायाक्यमितीर्षाहेतु कविप्रल-
 म्भसत्तारिनिर्वेदकविः । तदनुगुण्यं दूतीसंभोगः । चन्दनम्बनादीनां च वाचनात्
 व्यङ्ग्यता च परिगम्युम्बनापुग्वावार्ता संभोगोत्कर्षकारेणोत्तरेणानिर्वेदोत्तरव-
 मिति । इत्युदाहरणवन्दिकाम्येषः ।

तस्मान् 'साहेन्ती' इत्यादौ यदि व्यञ्जना तदा लक्षणाभूतैव । वापीं स्नातुनि-
त्यादौ तु न नियमः ॥

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि अनिशयितधमत्कारानाधायके व्यङ्ग्ये मध्यम
काव्यम् । तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । कथितमित्यनुपज्यते । अत्र व्यङ्ग्ये स्फुटव्यङ्ग्य
इत्यर्थः । तेन नाधमकारव्यातिव्याप्तिरिति केपाचिन्मतमनुक्तम् । 'अगूढमपरस्याङ्गं'
इत्यादिना गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदत्वेन प्रतिपिपादयिष्यमाणस्यास्फुटव्यङ्ग्यस्यासंग्र-
हापत्तेः । किं त्वस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यपर व्यङ्ग्यपदम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये चास्फुट
मात्रं व्यङ्ग्यम् । अधमकाव्ये त्वस्फुटतरम्, तद्विरह एव वेति न काचिदनुप-
पत्तिः । उदाहरणम्—

‘श्रामतरण तरुण्या नववज्जुलमञ्जरीसनायकरम् ।

पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरा मलिना मुखच्छाया ॥’

अत्र वज्जुलतागृहे दत्तसंकेता तरुणी भवतीति व्यङ्ग्यम् । तच्च गुणीभू-
तम् । तद्वपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् । यत् पश्यन्त्या नितरां मुखच्छाया
मलिना भवतीत्यनेन दर्शनकाल एव स्पर्शाय मालिन्यं तस्यातिशयं सतन्मया
भवा चेति वाच्यं प्रतीयत इति ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

एतेन प्राधान्येनेत्यधमपदेनान्वितमिति दर्शितम् । लक्षणाभूतैवेति । गमकान्त-
राभावादित्यर्थः । न नियम इति । लक्षणानवतारेऽप्यधमपदेनैव व्यञ्जनसमवा-
दिति भावः ॥

वाच्यस्यैवेति । व्यङ्ग्यं तु न तस्तिव्यङ्ग्यम् । वाच्यमेव तु विप्रलम्भपोषकतया
चमत्कारे प्रधानमिति भावः । सतन्मयानता विरहात्यनुगतिः । सा च भवतीति

१ 'चास्फुटव्यङ्ग्यमात्रं व्यङ्ग्यम्' ख २ 'श्रामतरण मुहुः पश्यन्त्यातरुण्या मुहुः
च्छाया नितरां मलिना भवतीत्यन्वयः । श्रामे एक तरुणम् । तेन दुर्लभत्वसूचनम् ।
मुहुःशब्दवारम् । जननामयेन दर्शने सातत्यासमवात् पश्यन्त्या भवतीति वर्तमाननिर्देशाभ्यां
दर्शनमलिनीभावयोरभिरामं सूचयते । 'ननरीभूतदर्शनसमकालतया कार्यस्य मुखच्छाया
मालिन्यस्य कथनादतिशयोक्तिरुत्कारः । तरुण्या इति द्वयोस्तत्त्वोक्त्या परस्परानुरागो
त्तरो व्यज्यते । छाया वाति । नितरांमतिशयेन । नवेत्यादि मलिनीमाकोपपादकं तरणं
विशेषणम् । नवा नूतना वज्जुलसंश्लोकस्य मञ्जरी तथा सनायो युक्तं करो यस्य तथा
भूतम् । एव च संकेतनिकेतनविहङ्गस्तनायकदर्शनकृतमालिन्यं विषादरूपमिचारिभावो-
त्कृतव्यञ्जनमुत्तेन विप्रलम्भमात्रास्य पुष्पातीति तदेवातिशयम्, न तु तद्व्यङ्ग्यं भवेत्सनायक-
मनमिति गुणीभूतव्यङ्ग्योदाहरणत्वम् ।' शब्दोदाहरणचर्चिकासंक्षेप

अथ चित्रमित्यध्याहार्यम् । तेनाभ्यङ्गं कान्यमवरमधमम् । तच्चित्रमिति कथितमित्यर्थः । अभ्यङ्गं अस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यरहितम् । तादृशं चास्फुटतरव्यङ्ग्यसद्भावे व्यङ्ग्यमात्रमात्रे वा चित्रं गुणालंकारयोगि । शब्दचित्रं यथा—

‘स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छर-

मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितसानादिकाहाय वः ।

भिन्नादुच्चदुदारदुन्दरी दीर्घादरिद्रहुम-

द्रोहोद्रेकमयोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥’

प्राप्तुमास्तोऽत्र साङ्गालंकारः । अनु कथमेतदभ्यङ्ग्यमुच्यते । मन्दाकिनीविषयायाः प्रीतेरभिधत्ते । किं च नास्त्येष स कान्यार्थो यस्य न दृग्भ्रमवयम् । अन्ततो विभावयेनापीति चेत्, सत्यम् । किं तु तदभ्यङ्ग्यमस्फुटतरम् ।

वर्तमाननिर्देशात्, मुहुर्मतिना भवतीत्यन्वयाच्चेति हेतुम् । अध्याहार्यमिति । चित्ररामान्बोवसनन्तरमेव तद्विभाषकवर्तचित्तामिति भावः । वृत्तीति । ‘छिन्नशृतिगतो द्विधा’ इति नवमेऽनुप्रासार्थविशेषोक्तत्वं शृणुप्रसव उच्यत इत्यर्थः । विभावरयेनापीति । नमस्तारनयत्येवाकृतस्वात्म्यनरये तद्वरप्रकल्पसावदमभावादित्यर्थः । अस्फुटतरमिति । उच्चदुच्चदुदारदुन्दरी पुरःस्फूर्तिर्देन व्यङ्ग्यसा-

१. ‘मन्दाकिनी को मन्दतामहाय भिन्नादिति योवना । मन्दाकिनी स्वर्गदा । मन्दस्य भावो मन्दतामानम् । आप्तमित्यन्वे । पापेनापकृष्टतामित्यपरे । अहाय इदिति भिन्नाभाशयवित्तादीः । सन्वातीयान्तरादुरङ्गप्रतीपादक मन्दाकिनीविशेषणमाह—स्वच्छन्दोच्छलदि । स्वच्छन्दमुच्छलदच्छ कच्छकुहरे छातेतराम्बु तल च्छदथा मूर्च्छन्मोहो येषा तेनहर्षिभिर्द्वैतं विहिते सानादिके वसामिति विग्रहः । स्वच्छन्द स्ववसम् । न तु बाढादिपरतन्त्रम् । तेन जरुनादुरवाङ्मयीर्वाभिधत्ते । स्वस च्छन्दोऽभिप्राय इच्छा नन वधोच्छ्रुदिति क्रियाविशेषणम् । स्वस छन्देवोच्छ्रुदिति वा । अच्छ निर्मलम् । कच्छस्य अलप्रापदेशस्य कुहरे तद्वृत्तये स्मिन् उल्लङ्घनकादितरम् । वैरागिभ्येन वलवदित्यर्थः । इतरान्तमच्छ्रुदविशेषणम् । कच्छुनच्छ्रुद वरम्वरा । मूर्च्छन्मोहोऽशामम् । अत एव हर्षः । अतस्य प्राधान्यप्रवृत्त्युपनासः । यद्वाहिकवर्षमृतसामि खानस्य लामाय स’ । एवं महर्षिसेवितानेन तीर्थान्तरामितरेक प्रतिपाद्य नयन्तरादुत्कर्ष स्वभावकृत प्रतिपादयितुं पुनर्विशिष्ट—उपदित्वादिना । उपन्तः प्रकाशमाना उदारा मङ्गली ददुर्गा मेका याम् एवविधा दयैः कंदरा यस्य छा तथाभूता । तरङ्गाभिषादेषमिषामभ्येन तासा प्रकाशनाम् । तथा दीर्घा मायता अदरिद्राः बासादिवाहुल्येनाकृता ये दुमास्तेशा मदन्वो दीर्घा इति तेषा द्रोहः पातनं वेनोद्रेकं आपिनय कन्मयास्वपुच्छ कर्मवत्तरङ्गास्त एव सेदुरो निविदो मतो गर्वो यस्य सा तथा । ‘महोर्ध्व’ इति पाठे वेनोद्रेको येषामेवमिषा ये महोर्ध्व इति व्याख्येयम् । अनुप्राप्तोऽत्र अन्दाककरः कान्यवीवातुः । अत एव अन्धविचोदरारणम् । सतोऽपि व्यङ्ग्यस्य मन्दाकिनीविषयरतिमायस्य मुक्तममत्कारित्वामावेनास्फुटतात् १ श्लुदाहरमचन्द्रिकाश्लेषः । २. ‘हराम्बरछय’ ग.

यद्वा तत्र न कवेस्तात्पर्यम् । अनुप्रासमात्र एव तस्य सरम्भात् । तात्पर्यविषयी-
भूतव्यङ्ग्यविरहवचमेवाव्यङ्ग्यपदेन विवक्षितम् । यदुक्तं ध्वनिकृता—

‘रसभावदिविषयविवक्षाविरहे सति ।

अलंकारनिषन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥’ इति ।

अत्र पक्षे मध्यमकाव्यलक्षणे व्यङ्ग्यपद विवक्षितव्यङ्ग्यपर द्रष्टव्यम् । अर्थ-
चित्रं यथा—

‘विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् ।

ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती ॥’

अत्रोपेक्षायां लंकारः । पर तु रसादौ कथं तात्पर्यविरहोऽस्फुटतरत्वं वा तत्र
जायते । हयग्रीवस्य वर्णनीयतया तत्रभावस्य स्फुट प्रतीतेः । मदीयं तु पद्य-
मुदाहरणीयम्—

‘मध्येधूम स्फुरति सुमनोधन्विन’ क्षाणचक्रं

मन्दाकिम्बा विपुलपुलिनाभ्यागतौ राजहंसः ।

अह्मरेदे त्वरितचरणन्यासमाकाशशङ्कया,

संसर्पन्त्याः श्रवणपतितं पुण्डरीक मृगाङ्कः ॥’

अत्र रूपकमर्थलंकारः । तन्मात्रे तात्पर्यम्, न तु रसादौ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णय प्रथमं उपास ।

पद्यादनादिति भावः । विवक्षितमान प्रति परिहायन्तरमाह—यद्वेति । चमत्कारि-
त्वेन न तात्पर्यमित्यर्थः । सरम्म उच्यते । यस्तुतस्तु चमत्कृतेऽपि व्यङ्ग्ये पदाचि-
त्कवेरतात्पर्यसंभवादतिप्रसङ्ग इति प्रथम एव पक्ष साधुरिति बोध्यम् । रसादा-
पिति । हयग्रीवगते वीररसं तद्विषयस्तुतां वेत्यर्थः । वीररसस्य हयग्रीव आलम्बन-
मिति येषांचिदुक्तमिमांसाया न विप्रः । इन्द्रायालम्बनो हि हयग्रीवगतो वीररस इति
वक्तुमुचितम् । मध्य इति । म्योममध्य इत्यर्थः । क्षाणचक्र शस्त्रतैश्च्यजनकपाषाण-
श्चक्रम् । पुलिने तीरेऽभ्यागत इत्यर्थः । छेदे समाप्तौ । रूपकं मालारूपकम् ॥
इति भीमसैन्यकुपाह्वयमचन्द्रमहसूरिवरसुनुर्यनाथमहृताया प्रदीपप्रभाया प्रथम
उपास ॥

१ ‘हयग्रीवस्यो देवो विष्णुना हन इति कथाश्रिते हयग्रीवपक्षे नाटके (काश्मीर-
नेष्टकपीठे) इति महाकाव्ये) हयग्रीववर्णनप्रभावे पद्यमेतत् । य प्रह्व हयग्रीव राज्ञां मान
यति गण्यपति, निश्चला दशतीति मानदत्तपामूनम् । आत्मनो मन्दिरादहात्, न तु
नगात् । यदृच्छया रवेच्छयापि, न तु सुगुमया । विनिर्गतं निःसृतम्, न तु प्रसृतम् ।
उपभूय वर्णनीयता तुल्या, न तु हयगुगात् । ममभ्रमेण ममदेवेन्द्रेण अज्याहृतेभ्येण
दीवारीकडनविमर्शादहत्वा मयमेव तुव दीनं कश्चित् यथाकथमिति शिष्टा, न तु
विरामे निरिता अर्जुना हारविषानकाङ्क्षं यस्यां ता तवाविधा अमरावती निषा निमीलिते
संतुष्टिने अग्नि यथा सा तपाभूदेव मदीयन्वयः । उपश्रुत्येति पात्रनक्षिपया सुमान-

द्वितीय उपायः ।

अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेकयोगेषु चार्थमो प्राधा
न्यात्प्रथमं तयो स्वरूप निरूपयिष्यन्विभागमाह—

स्याद्वाचिको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकसिधा ।

शास्त्रे व्यवहृत शब्दो न प्रसिद्ध इत्यत उक्तमथेति । अथेति काव्ये ।

शब्दस्वरूपमप्रतिपाद्यैव लाघवादर्थं विमज्जते—

वाच्यादयस्तर्थाः स्युस्तात्पर्यार्थोऽपि केचिच्च ॥ १ ॥

वाच्यादयो वाच्यलक्षणपदार्था क्रमेण तेषां वाचकादीनामर्थो ह्यु । केचु
चिद्वाचान्निषेधे । न तु भीमांसकादिमतेष्वपि । लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे
शक्तिः, न रत्नवर्णयोः । गौरवाद्यन्वयत्वत्वात् । तदशो हि तात्पर्यार्थो
वाच्यादयश्चिद्व्यञ्जकशरीर आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिवशादुपवर्ण्योऽपि प्रतीयते । न
वाच्यपदार्थप्रतीतावतिप्रसङ्गः । स्वरूपसत आकाङ्क्षान्वयत्वस्य नियामकत्वात् । इत्य
भिहितान्वयवादिना मतम् ।

अन्वयरूपे वाच्यपदार्थोऽपि पदार्थानां शक्तिः । व्यवहारेणान्वयत्वस्योपस्थापना
सत्रैव शक्तिग्रहात् । किं आन्वयभागस्याशक्यत्वेऽनुभवविषयत्वं न स्यात् ।
तद्विषये वाच्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । अशक्यस्याप्यनुभवप्रवेक्षेऽतिप्रसङ्गात् ।
इत्यन्विताभिधानवादिनां मतम् ।

अथेति । वाच्यसम्भगतद्विशेषकथनान्तरमित्यर्थः । पदार्थेषु दोषाभावादपि ।
स्वरूप विभागः । आदिना दोषशुभादिव्यवस्थादिसंग्रहः । प्राधान्याद्विशेष्यवहयात् ।
स्व रूप्यतेऽनेनेति स्वरूप लक्षणम् । विभागोत्तरं लक्षणविधानस्य साप्रदायिकत्वा
दिति भावः । लाघवादिति । विभागप्रकरणेनैव लाघवादित्यर्थः । इत्याद्या
दीति । आदिना विशेषविभाजन्यसंग्रहः । भीमांसका ग्रामाकस्य अभिमताः ।
तात्पर्यार्थं निरूपयति—लाघवादित्यादिना । अन्यलभ्यत्वमेव दशयति—
तदशो हीति । तात्पर्यसार्थो विषयः । वाच्यादयश्चिद्व्यञ्जक सप्तर्गताहप शरीरं
यस्य स । अतिप्रसङ्ग इति । पदवृत्त्यविवक्षयापि शब्दबोधविषयत्वे कथंचिदु
पस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरित्यर्थः । शङ्क्यान्वयत्वस्येति । वृत्ति
विषयान्वयस्येत्यर्थः । नियामकत्वात् वृत्त्यविषयस्य शब्दबोधविषयतायां प्रयोजक
त्वात् । तथा चावासादेरतस्याच्च शब्दबोधविषयत्वमित्यर्थः । न च विवृतस्योपस्थि
तावप्यन्वयस्यान्वयत्वस्या केकल्पपदार्थ इव शक्तिग्रहः स्यादत आह—किं चेति ।
शक्यत्वस्येति वृत्तिविषयत्वोपलक्षणम् । तथा च तत्त्वज्ञानत्वापत्तिश्च अति वृत्त्या

कतुक वमाश्रित बोध्यम् । ज्ञानमराकतीति कीमत्यवृत्तस्वीत्वाभावसाधनलोपेक्षायां लकार
व्यक्तकारनिश्रामभूतिरित्यर्थविशेषादहरणम् । वीरसस्य तु सुखतश्चत्कामित्वाभावात्
रत्नत्वम् । इत्युदाहरणवद्विषयस्यैव

१ शक्तिव्यवहारेण क

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य, किं तु तदर्थस्यापि । तत्रापि नैकतरस्य, किं तु सर्वस्यापीत्यभिधादिवैधर्म्यसिद्धये प्रतिपादयति—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीप्यते ।

अत्र वाच्यस्य यथा—

‘भाए धरोषभरण अज्ज हू णत्थिं त्ति साहिअं तुभए ।

ता भण किं करणिज्ज एमे अ ण वासरो ठाई ॥’

अत्र वाच्येनैवार्थेन वचुर्वैशिष्ट्यात्स्वैरविहारार्थित्वम्, गृहोपकरणत्वादिना चावश्यविधेयत्वादिक व्यञ्ज्यते ।

तदीयपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्संगेऽपि शक्तिरवश्यमीत्यर्थः । अत्र प्रगल्भाविशेष्य-
तान्यतरसंबन्धेन वाच्यबोधे वृत्तिविषयत्वम् । ससर्गतया तस्मिन्नाकाङ्क्षादिमहकृत-
तात्पर्यमानं प्रयोजकमित्येतावतानतिप्रसङ्गादन्यतन्मये ससर्गे न शक्तिकल्पनं युक्त-
मित्यस्वरसः । स च ‘वादिन’ इत्येकवचनेन प्रकाशे ध्वनित इति ज्ञेयम् । यत्तु पदे-
नैवान्वयग्रहे वाक्यवैफल्यम्, अगृहीतग्राहित्वरूपप्रामाण्यायोग्येति दूषणं तदलम्-
बम् । इतराग्नितत्वेन पदाटुपस्थिताप्रपि घटावग्नितत्वादिना बोधस्य वाच्यत्वमन्य-
त्वात्तद्वैमर्ष्याप्रसक्तेः प्रामाण्योपपत्तेरिति दिक् । अर्थस्यापीति । अनेन व्यञ्जकत्व-
मपीति कारिकास्योऽपिशब्दोऽर्थानामपीति योजितः । **वैधर्म्येति ।** अभिधात्प्र-
णयो शब्दमानगतत्वात्, लक्षणाया अर्थगतत्वेनयेऽपि व्यङ्ग्यगतत्वाभावादिति
‘भावः । इदमुपलक्षणम् । अथगतव्यञ्जकत्वानुक्तं न्यूनतापत्तेः । अत्रे—‘अर्थव्यञ्ज-
कतोप्यते’ इत्यादिना तन्निरूपणस्यासङ्गतत्वापत्तेरित्यपि ज्ञेयम् । अथार्थव्यञ्जकत्व-
शब्दव्यञ्जकतोदाहरणानन्तरमुदाहरिष्यते तथाप्यत्रासमावनापरिहाराय सङ्क्षेपत-
उदाहरणं द्रष्टव्यम् । **माए इति ।** ‘मातर्गृहोपकरणमयं रत्नं नास्तीति साधित-
त्वात् । तद्वन्न किं करणीयमेवमेव न वासरं स्थायी ॥’ इति सङ्कतम् । **वाच्ये-
नैवेति ।** यथाश्रुतवाक्यार्थेनेत्यर्थः । गुरुमते तस्यापि वाच्यत्वान्मतान्तरे तात्प-

१ ‘वाचिदुपनायकस्यमाधिनी शक्येनानावयनव्याप्तेन बहिर्गन्तुं मातरं प्रत्याह—
माए इति । सो मातः, गृहसंबन्धुपकरणम् । उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणमन्वेन्धनशाकादि-
सामग्री । अप एतु निश्चितं नास्तीति त्वया साधितं प्रतिपादितम् । तस्मात्किं करणीय-
वर्तुण्यं भणं वद । आश्रययेति यावत् । यतो वासरो दिवस एवमेव अजुना इद्वमाना-
वस्य एव स्थायी स्थितो नेति वाक्यार्थः । अत्र मातरित्यनेनालङ्घनीयाश्रयत्वम् । गृहेत्यने-
नावश्यकत्वम् । उपकरणमित्यनेनान्वयासिद्धिरिहारः । सकलस्य प्रतिवेशिगृहादपि लभा-
संभवात् । अनेत्यनेनापैव संपातत्वम् । साधितमित्यनेन सत्त्वनाङ्कारादित्यम् । त्वयेत्यनेन
सकल्पनाविरहः । तच्छब्देन हेत्वर्थेनावश्यवचनत्वम् । अनेत्यनेन स्वप्नेरणम् । एवमेदे-
त्यनेन दिवसावसानेन स्वप्नेरणयासि कुलाङ्गनया भया न मन्तव्यमिति, स्वराया मेरयेति वा
घोष्यते । वाक्यार्थेन ॥ वचुर्वैशिष्ट्यादुपपत्तिसमागमार्थित्वमिति वाक्यार्थस्य व्यञ्जकत्व-
उदा-
हरणम् ।’ इत्यादाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

लक्ष्यस्य यथा—

‘साहेन्ती सहि सुहृत् खेणे खणे दुमिशसि मञ्जकप ।
सम्भावणेहकरणिजसरिसर्ज दाव विरहर्ज तुमप ॥’

अप्रापकारिण्यां बाधावतारान्मुख्यार्थः श्रोत्रा प्रत्येतुं न शक्यत इति सद्भाव-
वन्नेहकरणीयविसदृशं मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपं विरचितमिति मुख्यविप-
रीतं लक्ष्यते । तेन च कामुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

‘उभ निखलनिष्पन्दा भित्तिनीपत्तम्भि रेहह बलाभा ।
निम्मलमरगभभाभणपरिद्विभा सहसुचि व्व ॥’

यार्थः वेऽपि वाच्यपदितत्वेन वाच्यस्यापि व्यञ्जकत्वानपायात् । एवं च तात्पर्यार्थस्य
व्यञ्जकत्वमप्युदाहृतमेवेति न न्यूनत्वशङ्कापि । वस्तुतस्तत्त्वव्यवस्थावाच्यत्वेऽप्यन्यतस्य
वाच्यत्वात् विरोधः । वक्त्री कामिनी । तस्या वैशिष्ट्यमवस्थाविशेषः । केवलवाच्य-
स्यापि व्यञ्जकत्वमिदं दर्शयति—गृहेति । आदिपदेनाद्येत्यादिपदार्थसंग्रहः ।
साहेन्तीति । ‘साधयन्ती राखि सुभग क्षणे क्षणे दूनासि मरुते । सद्भाववन्नेह-
करणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥’ इति सस्कृतम् । अत्रेति । सद्भाववन्नेहाभ्यां
यत्करणीयं तद्विसदृशत्वेन लक्षणा । तत्स्वरूपं मत्प्रियेत्यादिपर्यवसितं दर्शितम् ।
न तु तेन रूपेण बोध इति हेतुम् । तेन लक्ष्येण । सापराधत्वं च वृत्तीरमणकृ-
त्वमेव । अथवा वृत्तीरमणं लक्ष्यान्तर्गतमेव । व्यङ्ग्यं तु कामुक सापराध इति
नायिकाया ज्ञानं रोषमूल सहृदयान्प्रति । त्वया सदृशमेवाचरितमिति भङ्गा बला-
स्तव नापराधः, किं तु नायकस्यैवेति वा । ‘पश्य निखलनिष्पन्दा भित्तिनीपत्रे
राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शहशुक्तिरिव ॥’ इति । निखलद्वयं

१. ‘प्रियानुनयार्थं प्रदिता तमुपमुखागता सखी प्रति नायिकाया इत्युक्तिः । हे सखि,
मरुते मर्त्यं सुभग सुन्दर नायकं साधयन्ती आत्मवशं कुर्वती अनुनयन्ती वा । ‘साह-
यन्ती’ इति पाठेऽपि साधयन्तीत्येवार्थः । क्षणे क्षणे दूनासि खिन्नसि । त्वया तावत् त्वया
॥ सद्भावः साधुत्वं विश्वासो वा । कोहः प्रसिद्धः । ताभ्यां करणीय कार्यं तत्सदृशं ताभ्यां
यादृश कार्यं यादृश विरचितम् । कलं तु दैवायत्तमिति मुख्यार्थः । अत्र शास्त्रकारायां
मुख्यार्थेनाद्यप्रतिसंभानात्तद्वृत्तपदेन विसदृशं लक्ष्यते । तच्च मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरण-
रूपम् । एव च मरुते इत्यस्य स्वकृते इति, दूनासीत्यस्य च दृष्टासीत्यर्थः । अथ वा
मरुते क्षणमपि न दूनामेत्यर्थः । तेन च नायकः सापराध इति रोषमूल नायिकाया
ज्ञानं सामाजिकान्प्रति व्यञ्ज्यत इति लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं उदाहरणम् । इत्युदाहरणच-
न्द्रिकामतेषः’ २. ‘खणे’ क-ग. ३. ‘सद्भाव’ क-ग. ४. ‘उभ’ इत्यव्ययं
पश्येत्यर्थः । काञ्चिदुपनायकं प्रति वदति । भित्तिनी कमलिनी । तस्याः पत्रे बलाका
प्रसिद्धः पक्षिविशेषः शोषते स्वं पश्येति वाक्वार्थस्य कर्मत्वानान्वयः । समीहितसूचनाय
विशिनष्टि—निखलेत्यादि । निखला चासौ निष्पन्देति कर्मधारयः । खलन शरी-

अत्र निस्पन्दत्वेनाश्रयत्वम्, तेन निर्जनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचिरंकचिरसंकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । अथवा निस्पन्दत्वेनाश्रयत्वम्, तेन जनागमनाभावः, अतो न त्वमग्रागत इति मिथ्यावदसीति कयाचिद्वत्संकेता एवं नायता अहं त्वागत इति वादिनं प्रति व्यज्यते—

एवमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—

साक्षात्संकेतितं योज्यमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

अभिधत्ते प्रतिपादयतीत्यर्थः । अतो न विशेषणान्तरवैयर्थ्यम् । संकेतितं गृहीतसंकेतम् । इदं चेष्टायां साक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय, माधुर्यादिव्यञ्जनस्वभावोद्वेगैः संतिव्याप्तिवारणाय वा । न च साक्षादित्यधिकम् । 'यन्नामा यत्र चैत्यादिविषयोऽपि स सादृशः' इत्यादिव्यवहितसंकेतस्वरूपेऽपि चैत्रादिनामकचैत्यादियोगिनि विषये प्रतिपाद्ये चैत्रादिपदेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् तत्र शक्यसंवेतव्यवहितसंकेतत्वात् । न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक् । तद्योगिनि तत्पदप्रयोगस्य छक्षणवैधोषपक्षेः । न च साक्षात्संकेतवाचक इत्येतावदेव स्वस्वार्थे अभिधत्ते इत्यस्य वैयर्थ्यम् । संयोगादिनाभिधायी नियमितार्थावाच्यार्थव्यञ्जकतादशायामतिव्याप्तेर्वारणायत्वात् । न च तथापि तत्रातिव्याप्ति-

दर्शयति—अत्रेत्यादिना । विशेषणान्तरेति । अभिधत्ता प्रतिपादयतीत्युचौ साक्षात्संकेतितमित्यस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । इदं चेति । यद्यप्यनया चेष्टायामर्थो बोद्धव्य इति संकेतस्वरूपावस्थि तथाप्यस्मान्छब्दादिस्वेवंगन्धपदितसंकेतस्थान निवेद्यान्न दोषः । ननु प्रकृत्यादेव शब्दत्वरूपविशेषणत्वमात्रं चेष्टायामतिव्याप्तिरत आह—माधुर्यादीति । 'भूमिं वर्गान्त्यगा स्वर्गाः' इत्यादिना वर्णविशेषाणां माधुर्यादिगुणव्यञ्जनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यन्नामेति । यदादिनाम प्रधानवृक्षो यत्र स विषयो देशोऽपि तन्नामेत्यर्थः । तत्रेति । चैत्यादियोगिनि देश इत्यर्थः । न चेति । चैत्रादिपदाद्भ्रामविशेषत्वेन प्रतीतेः । अन्यथा तद्वृक्षनाशे तत्प्रतीत्यनापत्तेरित्याशयः । भूतपूर्वदशमसबन्धेनापि प्रतीत्युत्पत्तेर्न शक्तिरूपनेत्याह—तद्योगिनीति । चैत्रादिनामकचैत्यादियोगिनीत्यर्थः । वाच्येति । वाच्यार्थान्तरेत्यर्थः ।

रक्तिता स्थानान्तरप्रापिका । स्पन्दस्त्ववयवक्तिता तदप्रापिका । 'एषदि किञ्चिच्चतने' इति धात्वनुसारात् । निर्मले स्वच्छे मरकतस्य नीलमणेर्यावने स्थिता शङ्खस्य शुक्तिः शङ्खपटित शुक्तिस्तद्वज्र शब्दनादिनिधानपत्रम् । न तु गुल्फशुक्तिः । तस्या वज्रकावर्णमट्टवर्णत्वमावात् । शङ्खशुक्तिपदस्य वज्रासामर्थ्याच्च । एव चाचेतनोपमयात्यन्तिक्योभावात् सञ्चते । पार्यन्तिकचमत्कारस्थानं तु संयोगविशेषभूममेदेन व्यञ्ज्यद्वय प्रवाये व्यञ्जम् 'व्यञ्ज्यार्थस्य व्यञ्जकत्वेनोदाहरणम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'निस्पन्द' क. ख. २. 'निस्पन्द' क. ख. ३. 'संकेतितम्' क. ४. 'चैत्रादिनामक' छ. घ. ५. 'चैत्रादिपदे' छ. घ.

रेवेति वाच्यम् । यस्य शब्दस्य यत्राप्यवहितमकेतग्रहो यदर्धग्रह उपपुण्यते स तदर्धवाचक इति हि लक्षणार्थः । अथ सकेतग्रहस्य शब्दसहकारितायां किं मानमिति चेत्, भगृहीतसकेतस्य शब्दादर्थप्रत्ययभावात् । इदं च 'यत्रान्यवधानेन सकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तिदर्शनात्सकेतविरोधपक्षतया साक्षात्पदं द्या स्यात् । वस्तुतस्तु सवोयादिनाभिधायी नियमितायां यत्र शक्यान्तराध्वनन तत्र वाचयत्व सा प्रसाहीदित्यभिधानकियाविरोधेन साक्षादिति । तत्र तु बाधपारंप्रतीतिव्यवधानेन तावतीतिरित्यप्रसङ्गः । न च सकेतितपदवैयर्थ्यम् । लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रतीतिन्यवधानाभावात् । शब्दादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जनत्वाच्च ।

आशङ्क्यम्—'लक्ष्यस्याप्यभिधानकये सकेतितत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विरोधपक्षम् । तदन्युपपत्तये तु 'साक्षादभिधत्ते', 'सकेतितमभिधत्ते' इति लक्षणद्वयम् । न चाद्यस्य चेष्टायामतिव्याप्तिः । शब्दत्वस्य प्रकरणादेव क्त्वाभात्' इत्याह । तत् 'साक्षात्सकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तौ साक्षात्त्वस्य सकेतितविरोधपक्षतया व्यवधानेन सिरोधादुपेक्षणीयम् । किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यञ्जनकरणादिवर्गेण्यतिव्याप्तिः । तेषां साक्षादेव शृङ्गारादिव्यञ्जनत्वात् । द्वितीये तु वाच्य एव व्यवहृतादभाषामतिव्याप्तिम् । न च तत्रेष्टापत्तिः । सकेतवान्धापक इत्यरथैव तदा सम्बन्धावेन शेषवैयर्थ्यात् ॥

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

तन्वर्थं विभागोऽनुपपन्नः । जात्यादेरसंकेतितत्वात् । आद्यमकेतग्रहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधायां व्यवहारैव तद्वैयर्थ्यादिति । नैवम् । किं हि व्यक्तिषु सर्वानु सकेतग्रहो व्यवहाराद्वयम्, उक्तं यस्यां कस्यापि ।

यत्र यस्मिन्काले । एव तत्रेष्टापत्तिः । ननु साक्षादिति व्यर्थम् । यस्मिन्कालादिव्यवस्थ पूर्वपूर्वप्रयोगाधीननिवृत्तलक्षणाधीनकत्वेन संकेताग्राहकत्वात् । तस्यानादि-
पक्षपरम्परयैवायमभाषणाधीनत्वान् सवन्धस्यासावहेतुत्वादिति न्यायात् । अत एव क्वचिदप्रपञ्चस्य संकेतस्थानादित्वाभावात् तत्रातिव्याप्तिः । न चेदं प्राकृत-
वाच्यमित्येव । तत्र मृच्छन्दातुसारैरेव तत्त्वात् । पूर्वपूर्वसंकेतस्य तत्रापि भ-
वत्वात् । इयं व्याप्तिर्भवेत्तस्यैव सहकारितायां वाच्यतिप्रसङ्ग इत्यहरेष्ट—इदं
चेति । संकेतितमिति तु माधुर्यादिव्यञ्जनकर्मणि व्याप्तिवारणायेत्युच्यते । अन्वि-
ताभिधानेति । इत्यन्वितात्वेन संकेतग्रहे इतरत्वेन न्यवस्थपि निवृत्तारंति
माय । शृङ्गारादीति । शृङ्गारग्रन्थे माधुर्यादिगुणवत् । प्रवृत्तीति । दोह-
नारीशमाधनत्वं हि प्रातिबोध्यत्वम्, शृङ्गारपठननिवृत्तमाधनत्वं च निवृत्तिबोधत्वं
योम्यप्यवेव, न तु जातमित्यर्थः । जलदिरित्वादित्येन शुभकियाप्यज्ञानी संमदः ।
सर्वोऽस्ति । सर्वानु गोम्यचित्तित्वं । व्यवहारात् गोपदमन्यशाब्दबोधः ।

साधः । आनन्त्यात् । नान्यत् । व्यभिचारप्रसङ्गात् । यतोऽगृहीतसंकेतगोपिण्ड
इव घटादेरपि गोपदाप्रतीतिः प्रसक्ता । अगृहीतसंकेतत्वस्य तुल्यात्वात् । किं
च न यत्र संकेतप्रदक्षस्यापि प्रतीतिरिति व्यभिचाराच्च व्यक्तौ संकेतः । अपि
च व्यक्तिसंकेतपक्षे 'गौ.' 'शुक्र.' 'चल.' 'हित्य.' इत्यादिशब्दानामर्थभेदो न
प्राप्नोति । किमेवमनिष्टमिति चेत्, सहप्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादुपाधावेव
संकेतः । स च द्विविधः—स्वभावतो वस्तुवृत्तिघटत्वादि, वस्तुर्यदृच्छया संनि-
वेक्षितो नामरूपः । तत्राहो द्विविधः—सिद्धः, साध्यश्चेति । सिद्धोऽपि द्वेधा—
पदार्थस्य प्राणप्रदः, विशेषाधानहेतुश्च । प्राणप्रदत्वं च यावत्स्थितिसंबन्धि-
त्वम् । यद्यपि शुक्राद्यादेर्नित्यत्वाद्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव संबन्ध्यावम्,
तथापि तस्य संबन्ध कदाचिदपैत्यपि, न तु गोत्वादेरिति विशेषः । तत्र प्राण
प्रदो जातिः । उक्तं हि वाक्यपदीये—'नहि गौः स्वरूपेण गौः, नाप्यगौः ।
गोत्वाभिसंबन्धात् गौ.' इति । अस्यार्थः—'गौः स्वरूपेण न गोव्यवहारस्य,
नाप्यगौः व्यवहारस्य विषयः । गोत्वाभिसंबन्धात् गोव्यवहारस्य विषयः' इति ।
तथा च प्राणप्रदत्वमस्य सिद्धमिति । विशेषाधानहेतुस्तु गुणः । गोत्वादिना

यस्यां रुस्यांचिदिति । संकेतप्रदो व्यवहारात्मिलानुपपज्यते । आनन्त्यादिति ।
गवादिष्यक्षीनामनन्तत्वेनोपस्थापकभावात्सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तौ च मानाभावा-
च्चापपक्षउभय इत्यर्थः । व्यभिचारेति । 'एवेति तस्यैव—शाब्दबोधे—इति नियमा-
भावप्रसङ्गादित्यर्थः । इत्यपत्तिमाशङ्क्य निरस्यति—यत् इति । गोपदजन्यशा-
ब्दबुद्धौ यत्किंचिद्व्यक्तिसंकेतप्रदो हेतुरिति नोक्तदोष इत्यत आह—किं चेति ।
संकेताविषयगोपिण्डस्यापि प्रतीतेर्व्यभिचार इत्यर्थः । एवं च 'व्यभिचाराच्च'
इति प्रकाशमन्य प्रकारद्वयेन व्याख्यात—इति बोध्यम् । ननु गोत्वादिप्रकारकसंके-
तमरहात्प्रवारकशान्दबोधे हेतुरित्युक्तौ न कोऽपि दोष इत्यत आह—अपि चेति ।
व्यक्तिसंकेतपक्षे व्यक्तिमानसंकेतपक्षे । न प्राप्नोति न सम्भवति । तर्हि जातिविशिष्ट-
व्यक्तौ शक्तिरितिव्याशङ्क्याह—तस्मादिति । नागृहीतविशेषणान्यायादिति भावः ।
यदृच्छया ह्येच्छया संकेतरूपया संनिवेक्षित कल्पितो हित्यादिनामरूपः । यावत्स्थि-
तीति । पदार्थस्य स्थितिव्यवहारयोग्यता । तावत्पर्यन्तं तत्प्रयोजनतया सचन्धि-
त्वमित्यर्थः । यथाश्रुतावस्य वाक्यपदीयप्रन्थानुक्तत्वेन 'उक्तं हि' इत्याद्यसंगते ।
शुक्रत्वादेरिति । शुक्रादिगुणस्येत्यर्थः । शुष्मिपशुपदमात्रावप्रत्ययात् । कदा-
चित्प्राक्कदावस्थायाम् । गौर्न गौरिति यथाश्रुतामगतेस्तदर्थमाह—अस्यार्थ इति ।
स्वरूपेण व्यक्तीमात्रेण । नापीति । एतत् तद्वन्तत्वेनोक्तम् । यथानमिष्यकत्व-
रूपमात्रे वैधर्म्याप्रहादगौरिति न व्यवहारः, तथा गौरित्यपीत्यर्थः । अन्यथा गवि
अगोम्यवहारस्य गोत्वसंबन्धाप्रयुक्तत्वेनासंगते । विशेषाधानमितरन्यावृत्तिबोधः ।
रूपसत्ताक प्राप्तव्यवहारयोग्यताश्चम् । 'विशिष्यते' इत्येवमपि व्यावर्त्यते । अनेन

चण्डीदासस्तु—‘धर्म्यं स्वलक्षणं बुद्ध्या निक्षेपतो ग्राह्यं यस्य तत् जाति-
प्रतीत्यनन्तरं व्यक्तिप्रतीतिरिति कमश्चन्यं— च द्विधादीनां शब्दानां स्वरूपं
द्विधादिष्वर्थेषूपपाधित्वेन पदार्थोपस्थित्यनुबलतया सकेतते । उपाध्यन्तरं तेषां
नास्ति । किं तु धर्मिमात्रं ततः प्रतीयते’ इति वृथ्वर्थमाह । तत्र आप्यविर-
द्धम् । तत्र शब्दस्यैवोपाधित्वेन व्यवस्थापनात् । द्विधादिशब्दाद्विधादिनामाय-
मिति प्रतीतेः । एवं हि ‘गौः’ ‘शुक्रः’ ‘घलः’ ‘द्विषः’ इत्यादीं चतुष्टयी
शब्दानां प्रवृत्तिः’ इति महाभाष्यकारः । नन्वेवं परमाण्वादिशब्दानां जाति-
शब्दार्थं स्यात्, न गुणशब्दत्वम् । परमाण्वादीनां प्राणप्रदत्वेन जातित्वादिति
चेत्, सत्यम् । जातिशब्दा एव ते । वैशेषिकनयानुसारेण च तत्र गुणशब्दस्य-
वहारः । ननु पदादिनिष्ठानां शुद्धादिगुणानाम्, शुद्धतण्डुलादिनिष्ठानां पाकादि-
क्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धौ व्यक्तिमकेतपक्षोक्तदोषः समान इति चेत्,
न गुणादीनां स्वरूपत एकरूपाणामाश्रयभेदाच्चेद् इव लक्ष्यते । यथैकस्यैव
मुखस्य अन्नमुखाच्छालम्बनभेदात् ।

अपरे तु—‘हिमवतःशङ्खादिषु शुद्धादिगुणः परमार्थतो भिन्न एव । पाका-
प्लुङ्गं रूपं नष्ट इयाममुत्पन्नमिति प्रतीतेः । न चेवं भ्रान्तिः । बाधकाभावात् ।
न चोत्पादविनाशौ समवायस्य प्रतीयेते इति युक्तम् । तदनुल्लेखात् । तथा
चानुगतप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि शुद्धादिजातिः । लाघवाच्च तत्रैव संकेत इत्य-
भ्युपेयम् । एवं शुद्धतण्डुलपाकादिष्वपि पाकत्वादिकम् । तथा तारत्वादिविर-
द्धार्माध्यासाद्वाक्यवृद्धाद्युदीरितद्विधादिशब्देष्वपि द्विधाद्यर्थेष्वपि बाधकावस्था-
परिणतनामापरिमाणरूपविरुद्धार्माध्यासान्निध्ये द्विधात्वादिकं जातिः । सैव च
द्विधादिपदशक्त्या । एकरत्वात् । इत्यङ्गीकृतव्यम् । एतेन बालवृद्धशुकाद्युदी-
रितेषु द्विधादिशब्देषु च, प्रतिक्षणे भिद्यमाने द्विधाद्यर्थे वा द्विधादिव्यवस्थि

लक्षणेोपाधित्वाङ्गीकारश्च विरोध इत्याशङ्क्याह—द्विधादीति । एवविधोपा-
धित्वस्य भाष्याभिमतत्वे मानमाह—एवं हीति । एवविधोपाध्याभिप्रायेण हि
भाष्यकार इत्युच्ये इत्याह्वार । तथा च चतुर्विधप्रवृत्तिनिमित्तभूतोपाधिभिर्गवा-
दीनां विषयविभागवर्त्तनं भाष्यकारस्य तादृशोपाधित्वे सज्ञाशब्दस्य मानमिति
भावः । परमाण्वादिशब्दानामित्यत्रादिशब्देन परममहच्छब्दादिपरिग्रहः । परमा-
ण्वादीनामनुपरिमाण्वादीनाम् । अत्रादिपदात्परममहत्परिमाणादिग्रहः । अस्म-
त्तुक्तजातित्वस्य वैशेषिकमिममतगुणत्वेन न विरोध इत्याह—सत्यमिति । उक्तदोष
आन्तरव्यभिचाररूपः । एकरूपेति । लाघवसद्वृत्तप्रारम्भित्वाद्ये नोभेदमिदिरिति
भावः । आत्मन्यन प्रलिप्तिश्चाश्रयः । तदनुल्लेपादिति । नाशप्रतियोगित्वेन
समवायस्याभिपरीकरणादित्यर्थः । एतच्च शुद्धतर शुद्धतममिति तारतम्यप्रतीतेरप्यु-
पलक्षणम् । अनुगतप्रत्ययेति । अनुगतशब्दरूपाभिधानस्य प्रलयद्वारवार्थानु-
गमसाधनत्वात्पृथगनुक्तिः । एवमनुगतप्रत्ययेन पावत्वादिकमित्यस्य जातिरित्यप्रत-

इति न्याय्यातम् । इवार्थेन वाशब्देन च शब्दस्य स्थानविनिमयात् । यद्वा सर्वे-
ष्वेव वाक्येषु सामान्यमस्तीत्यत्र तद्व्यक्त्यात्पर्यम् । अथवा भाष्यकारमते इत्या-
दिशब्द एवोपाधिरिति तन्मतेऽपि शब्दस्य नानात्वात्तन्निष्ठा जातिरेव शक्या-
द्भीकार्येति तत्तात्पर्यम् । तस्मात्सर्वशब्दानां जातिरेव संकेतविषयः' इत्याहुः ।
येषां मते संज्ञाशब्दानां शब्दो नोपाधिस्तेषां मते आकाशादिशब्दानां कथं
जातो संकेत इति चिन्त्यम् ।

नैयायिकादयस्तु—'न व्यक्तिमात्रं शक्यम्, न वा जातिमात्रम् । भाष्ये
भानन्त्याद्यभिचाराच्च । अन्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । न चाक्षेपा-
व्यक्तिप्रतीतिः । तस्माद्विशिष्ट एव संकेतः । न चानन्त्यादशक्यता व्यभिचारो
वा । गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतप्रवृत्तीकर्यात्'
इत्यादिष्ठन्ते ।

सौगतास्तु—'व्यक्तावानन्त्यादिदोषान्नायस्य च देशकालानुगमाभावात्तदनु-
गतायामतद्यावृत्तौ संकेतः' इत्यादिमतानि प्रकृतानुपयोगाच्च सूत्रकृता दर्शितानि ।

ननु बाध्यलक्ष्यव्यङ्गाः पदार्था इति विभागोऽनुपपन्नः । मुख्यत्वेन प्रतिदत्त
हुरीयस्यापि भावादित्यत आह—

स मुख्योऽर्थः

साक्षरसंकेतित एवार्थो मुख्यत्वेन प्रतिदत्त इत्यर्थः ।

नेनान्वयः । इत्यादिपदशक्येत्यत्रादिपदेन चैत्रादिपदसंग्रहः । व्याख्यातमिति ।
साक्षादर्थगतजातिं निहाय शब्दगतजातौ शक्तिफलनानौचित्येन वयाधुतासंगते-
रिति भावः । वाशब्दस्यैवार्थत्वस्य स्थानविनिमयस्य च द्विष्टा वृत्त्यन्तरेणैव—
यद्वेति । 'वाच्येषु' इति पाठः । इत्यशब्दं शृणोमीत्यादौ शब्दस्यैव बाध्यत्वात्-
इतैव जातिस्तदर्थ इति भावः । अत्रापि सदर्भास्सारसादाह—अथवेति । येषा-
मिति । चण्डीदासादीनामित्यर्थः । आनन्त्यव्यभिचाराभावाच्च संज्ञाशब्दस्योपा-
धित्वं सेनाङ्गीकृतम् । तत एव हेतोरिहाप्युपाध्यभावे किं गता जाति' स्यात् ।
आकाशस्यैकत्वावुपाधेयानङ्गीकारात् । तथा च सर्वोपाधिरसंगतं स्यादिति भावः ।
व्यक्तिमाने शक्तिरिति पक्षे सर्वत्र व्यक्तौ, तद्विद्वा । आधे आनन्त्यात् । अन्ये
व्यभिचारादिति । न चेति । अनुमानस्याप्यपत्तेर्यं आक्षेपपदार्थस्यानन्तरादेऽपि
व्यक्तिप्रतीतेः, आक्षेपनियमेऽपि वृत्त्यनुपस्थितत्वेन शब्दप्रतीत्ययोगावेति भावः ।
विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि सर्वत्र, तद्विद्वाति विकल्पाभिप्रायेण दोषद्वयमात्रद्वयदशङ्का-
कारेण समाधत्ते—सामान्येति । सर्वत्र व्यक्तौ । सौवर्थात् सनेत्रप्रवृत्तीकर्यात् ।
भाष्यस्य आत्मादिरूपस्य । देवेति । भाष्यमानस्य-शक्तित्वादिति भावः । अतस्मा-
न्सर्वत्र अद्यतन्याहृतौ । प्रकृतेति । प्रामाणिकोपमत्तानुसारेणैव प्रकृतार्थविभागविधि

कथमसौ तथेत्यत आह—

तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ३ ॥

अस्य शब्दस्य तत्रायं योऽभिधारूपो व्यापारः स मुख्यो यत उच्यते इत्यर्थः । यद्वा अभिधाव्यवहारस्य नामिधा समयाभावादित्यादौ दर्शनात्तां लक्षयति— तत्र मुख्य इत्यादि । तत्र यो व्यापारः सोऽभिधेत्युच्यत इत्यर्थः । मुख्यत्वोत्कीर्तनं च वक्ष्यमाणस्य लक्षणायास्तद्वाचपुर सरत्वस्योपपत्तये ।

यत्तु—‘मुख्यार्थवाधे तद्योग इत्यादि कारिकोपयुक्ततया वाच्यस्य संज्ञान्तरं करोति, स मुख्य इत्यादि’ इति सूत्रावतारणं तदयुक्तम् । वाच्यार्थवाधे तद्योग इत्येवमेव तत्रोपपत्तौ तदर्थं संज्ञान्तरकरणस्य गौरवेणानौचित्यात् ।

वाचकं निरूप्य लक्षणिकं लक्षयितुं लक्षणां लक्षयति—

मुख्यार्थवाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥ ४ ॥

रूढिः प्रसिद्धिः । प्रयोजनं व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादनरूपम् । क्रिया व्यापारः । अत्रान्योऽर्थो लक्ष्यते सा लक्षणेति लक्षणम् । लक्ष्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । अतो नामाश्रयः । मुख्यार्थवाधः शब्दसंबन्धो रूढिप्रयोजनान्यतरचेति हेतु-प्रयवचनम् । व्यञ्जनायां शक्तिस्मृतौ चातिव्याप्तिवारणाय तद्योग इति लक्षणेऽपि प्रवेशनीयम् । योगस्य च हेतुत्वं विवक्षितम् । अतो न मुख्यार्थसंबन्धि-

भतान्तरव्यनानुपयोगादिति भावः । उपयोगे भति ग्रन्थगौरवसादोपत्वात्तदुपेक्षणम् । अभिधारूप इति । आशा सवेदितार्थप्रतीत्यनुपलब्ध शब्दव्यापारोऽभिधा । स च पदज्ञानम्, तद्वोचर चरकारो वा । तदुक्तं न्यायभट्टमालायां पार्थसारथिमिश्रे—‘वस्तुर्हास्य व्यापारः । स्वज्ञानमेव, तज्जनितो वा चरकारः तद्योगी शब्दोऽर्थप्रतीतिं जनयति’ इति । अभिधेति । शब्दस्य व्यापारो य उक्तः स क इति ग्रन्थः । तदुत्तरं स्वज्ञानमेवैत्यादि । मुख्यं प्रथमप्रत्यायकं । प्रथमं प्रतीयमानार्थनैवार्थस्य मुख्यत्वोपपत्तयेत इत्यव्याहारकृताश्च पञ्चान्तरमाह—यद्वेति । तत्र साक्षात्संवेदिते । तद्वाचेति । मुख्यसंभवे हि तदन्याद्वादीकार इति न्यायादिति भावः । हेतुप्रयेति । ‘रत्नगणान्तर्गतत्वे हि हेतुमात्रात् रत्नगण’ इत्यत्र लक्षणाहेतुत्वं यदयमागमसंगतं स्यादिति भावः । अन्यतरचेत्यनेनाप्यशब्दोऽयमेवत्वर्थको दर्शितः । प्रयोजनस्यापि स्पष्टाद्वारा साधनप्रयोजनत्वादेतुचम् । व्यञ्जनायामिति । ‘उपपन्नं’ इत्यादि व्यापारप्राणतिशयादिबोध इत्यर्थः । अतिशयादेरप्यकारादिमुख्याणां संबन्धाधानिन्यासि । मुख्यार्थसंबन्धीति । गतादिसंबन्धिपावनत्वादिकोप इत्यर्थः । अपिनान्देन शक्तिरुच्यतिममुच्य । शक्तेर्मुख्यार्थसंबन्धित्वेऽपि तस्मिन्मुख्यार्थसंबन्धनवान्वयस्यात् । न च तात्पर्यविरहात्तातिप्रसङ्ग इति वक्ष्यम् । तत्प्रसङ्गेऽप्युचोपस्थितिरप्युच्यमावे घटः कर्मत्वमित्यादित इव शब्दबो-

व्यञ्जनायामप्यतिव्याप्तिः । मुख्यस्याप्यभिधारूपमुख्यार्थसंबन्धेन प्रतिपादनं संभवतीति सद्धारणायान्य इत्युक्तम् । अन्योऽमुख्यः । यदिति गुणोभूतलक्षणाक्रियामात्रपरामर्शः । तेन 'शक्यसंबन्धेनाशक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणा' इति प्राचीनमतैर्नैतल्लक्षणम् । 'तदेतुः शक्यसंबन्धो लक्षणा' इति परमार्थः । प्रतिपत्तिहेतुर्हि वृत्तिः, न तु प्रतिपत्तिरेव । यत्तु यदित्यस्य यत इत्ययं कृतया संबन्धपरस्यैव सूत्रव्याप्यायं तदुक्तम् । 'नामिधा समवामावादेवभावान्न लक्षणा' इत्यत्र 'मुख्यार्थेवाधादिशयं हेतुः' इति व्याख्यानविरोधात् । नहि संबन्धरूपदे लक्षणायाः संबन्धो हेतुर्घटते । ननु प्रतिपादनं चेदल्लक्षणा तर्हि शब्दधर्मः । गङ्गादिशब्दानां नीरादिकमुपस्थाप्य विरासे नीराद्यर्थेनैव संबन्धेन तीराद्यर्थः प्रतिपादनादित्यत आह—भारोपिता क्रियेति । शक्यम्यवहितलक्ष्यार्थविषयत्वाच्छब्दे भारोपित एव स व्यापारः । वस्तुतोऽर्पयिष्ठ एवेत्यर्थः । तदेतदुक्तम्—'साम्भारोपयिष्ठ' इति । रुदितो यथा—'कर्मणि कुशरः' इत्यादौ । अत्र दर्श-

यानुदयात् तृतेस्तात्पर्यनिर्वाहकरत्वात् । मुख्यार्थबोधश्च शब्दत्वावच्छेदकरूपेण तारपर्यविषयान्वयबाधः । तेन 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादौ न व्यभिचारः । न च तदभावेऽपि गङ्गादिपदात्तीराद्युपस्थितिः । मुख्यार्थापस्थितेरेव गङ्गापदस्योपशीणतया विरम्य व्यापारायोग्यत्वं तत्र तीराद्युपस्थिते पदव्यापाराकर्तृपत्नात् । अतो न व्यभिचारः । एवं रुदिप्रयोजनयोरभावस्मलेऽप्यशक्योपास्थिते शब्दरुतिव्याकर्तृपत्नाच्च व्यभिचारः । तथाभूतोपस्थितत्वेव तदेतुवोपगमादिति दिक् । लक्षणं निष्कृष्य दर्शयति—तेनेति । प्रतिपत्तिरित्यनन्तरं शब्दव्यापार इत्याद्याहार्यम् । वक्ष्यमाणस्वरसादाह—तदेतुरिति । अशक्यप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः । एव चैतन्मतेऽशक्यप्रतिपत्त्यनुकूलत्वेन शक्यसंबन्धग्रहे मुख्यार्थबाधादेः प्रयोजकरत्वाल्लक्षणावीजत्वप्रसिद्धिरिति श्रेयम् । प्राचीनमतेऽस्वरतपीजमाह—प्रतिपत्तिहेतुर्हीति । वस्तुतस्तु सकेतप्राह्यमर्थप्रतिपादकत्वमभिधावृत्तिः, न तु संकेत एव । नामिधा समवामावादिति वक्ष्यमाणत्वम् । एव च यथापूर्वं गृहीतमर्थप्रतिपादकत्वमुत्तरोत्तरार्थप्रतिपत्तिहेतुः, तथा शक्यसंबन्धेनाशक्यार्थप्रतिपादकत्वमपि रूपवन्व्यायादिगृहीत तत्रप्रतिपत्तिहेतुरिति ॥ कथिदोषः । तदुक्तं वृत्तिवार्तिकेऽप्यप्यवरीक्षितं—'मुख्यार्थसंबन्धेन शब्दस्य प्रतिपादकत्वं लक्षणा' इत्यन्न विस्तरेण । नन्विति । प्रतिपादनमशक्यार्थप्रतिपादकत्वम् । असंबन्धेन स्वसंबन्धेन सामीप्यादिना । तथा च शब्दस्य मुख्यार्थोपस्थानेनोपशीणत्वादयं एव लक्षक इत्यर्थः । सत्यम् । मुख्यार्थेयमेवाशक्यार्थप्रतिपादकत्वम् । परंतु मुख्यार्थबाधेन शब्दस्य तद्विषयत्वयोग्यतया लक्ष्यार्थपरत्वात्निर्वाहार्यं शब्दव्यापारत्वं तस्य कल्प्यते । अन्यथा लक्ष्यस्य शब्दानुपस्थितस्य शब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेरित्याशयेन समापते—शक्यव्यवहितेति । इदमेव सान्तरैलेनेनोक्तमित्याह—तदेतदुक्तमिति । सान्तरं शक्यव्यवहितो योऽथा लक्ष्यार्थस्तन्निष्ठः । तद्विषय इत्यर्थः । 'सर्वं वाक्यं कार्यनिष्ठ' इति श्रुतिवत् । तथा च शब्दस्य लक्ष्यार्थविषयत्व लक्षणापीनमित्यत शब्दे लक्षणाशेष इति भावः । एवं च स्वप्रयोजकशक्तिमत्त्वरूपपरम्परासंबन्धेन शब्दरुतित्वादायोगोपितत्वोक्तिरिति श्रेयम् । कर्मपीति ।

प्रहणायोग्यत्वान्मुरकार्येबाधः । विवेचकत्वं च संबन्धः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।
तथा च तैलह्लादिजनपदशब्दा जने, त्वकशब्दस्त्वमिन्द्रिये । प्रयोजनाद्यथा
'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । अत्र हि गङ्गातीरे घोष इति मुख्यशब्दात्तादृशं पाव-
नत्वं प्रतीयते यादृशं 'गङ्गायां घोषः' इति लाक्षणिकात् ।

लक्षणा तावद्विविधा—शुद्धा, गौणी च । तत्राद्या द्विविधा—उपादानल-
क्षणा, लक्षणलक्षणा च । ते अपि प्रत्येकं सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधे
इति शुद्धामेदाश्रित्यारः । गौणी तु द्वेधा—सारोपा, साध्यवसाना च । इति
पद्विधात्वं लक्षणायाः कारिकाप्रयेण प्रतिपादयति—

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ ५ ॥

स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेशसिद्धये । पराक्षेपः परलक्षणम् । स्वार्थपरित्या-
गेन परार्थलक्षणमुपादानमित्यर्थः । अतः 'काकेभ्यो दधि रह्यताम्' इत्यस्य न
तृतीयभेदावम् । एवं परार्थं स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवेशसिद्धये स्वसमर्पणं । स्वार्थ-
समर्पणं स्वार्थपरित्यागः । स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । पुत्रा-
भ्यामुपाधिभ्यां शुद्धैव द्विविधोक्तः, न तु गौण्यपीत्यर्थः । एते एवान्यत्र जह-
त्स्वार्थजहत्स्वार्थे ह्युच्येते । ननु शुद्धयेत्यनुपपन्नम् । गौण्या अपि तद्यत्वा-
संभवात् । तथा हि—'गौर्वाहीकः' इत्यादौ लक्षणलक्षणा तावत्स्फुटैव । उपा-
दानलक्षणा ॥ गौर्वाहीकोभयविधये ताव एते समानीयतामित्यादाविति चेत्,

चित्रकर्मणीत्यर्थः । न च मुख्यार्थबोधाप्रतिबंधानेऽपि सदिति तक्षबोधात्तत्र शक्ति-
रेव । अन्यथा मण्डपपदस्यापि गृहादौ शक्यत्वाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । कृतावयवश-
क्तिरुत्सान्यत्र लक्षणयैवोपपत्तावतिरिक्तशक्तिरुपपत्ताया अन्याग्यत्वात् । मण्डपादिपद-
स्यापि गृहादौ निवृत्तलक्षणास्तीति गतम् । न चैवं पट्टजादिष्वप्येवमापत्तौ योगरूढिविलो-
पापाति । तत्र योगार्थमिन्द्रियैरुत्पन्नं नियतोपस्थित्या रुदिकल्पनेन वैपम्यात् ।
मुख्यार्थबाधप्रतिबंधानमपि व्युत्पन्नानामस्त्येव । कदाचिच्छब्दिप्रमादोपे तदभावेऽपि
न कृति । तैलह्लादीति । न च विनिगमकभावः । जनेषु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेकस्या-
संभवात् । एवमिन्द्रियमजानतोऽपि त्वचि त्वनपदप्रयोगात्तत्रैव शक्तिरिति दिक् ।
तादृश साक्षाद्रागतम् । 'लक्षणा तेन पद्विधा' इति वक्ष्यमाणपद्विधत्वस्य प्रकारे
कारिकास्वरसिद्धिः निरासीत्यत्र दर्शयितुमाह—लक्षणेति । ते अपि उपादानल-
क्षणलक्षणलक्षणे अपि । अन्ययप्रवेशसिद्धये समभिध्याइतपदार्थान्वयबोधविपर्यय-
द्वये । स्वार्थपरित्यागेन स्वार्थसाहित्येन । स्वार्थपरित्यागेन स्वार्थस्य समभिध्याइत-
पदार्थान्वयत्वमेव । परार्थलक्षणं परार्थोपस्थापनम् । एवं च समभिध्याइतपदार्था-
न्वयत्वेन स्वार्थविवक्षया तत्साहित्येनापि बाधोपस्थापनमुपादानम् । तत्रैव स्वार्थ-
स्यानेनैवार्थोपस्थापनं लक्षणमिति पठितम् । अन्यत्रेति । यात्र इत्यर्थः । स्फुटै-
वेति । गौर्वाहीकोभयानुगतान्यन्यदितिन्द्रियलक्षणया जने वाहीन इत्यन्वये

मैवम् । अत्रोपचारबीजं संबन्धः सादृश्यमन्यौ वा । आद्ये शक्यासादृश्यस्य शक्यापृत्तितया कथं शक्यस्यापि लक्ष्यता । येनोपादानलक्षणा स्यात् । अन्ये कथं गौणी । सादृश्यसंबन्धप्रयुक्तलक्षणाया एव गौणीत्वात् । तत्रोपादान-लक्षणा यथा—‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ ‘यष्टीः प्रवेक्ष्य’ इत्यादौ । अत्र कुन्तादयः स्वतोऽसंभवप्रवेशास्तत्तिदये स्वसंयोगिपुरुषांलक्षयन्ति । यथा च ‘काकेभ्यो वधि रक्ष्यताम्’ इत्यादेः संग्रहस्तयोक्तम् । अन्ये पुनर्जातिपदार्थवादिन उपादानलक्षणामन्यामुदाहरन्ति यथा—‘गौरनुबन्धः’ इति शुक्ला प्रतिपादितमनुबन्धनं गोपदार्थस्य जातेर्मम कथं स्यादिति ज्ञात्वा भवच्छेदकतया कथंचित्त्वान्वयसिद्धये व्यक्तिलक्ष्यते । ननु व्यतिरिक्तमिदमेव, न लक्ष्येति चेत्, न । व्यक्तौ वेदकायामेवाभिधा, जातिविशिष्टायां वा । आद्ये आनन्त्यमभिधारी । अन्ये नागृहीतविशेषणान्वायेन जातावेवाभिधा । व्यक्तिप्रतीतेराक्षेपादेव संभवात् । तदुक्तम्—‘विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेष्ये’ इति । तदेव-दपेशलम् । प्रयोजनस्य रुदेर्वा तृतीयलक्षणाहेतोरभावात् । जातिव्यतिरिक्तार्थो-दासीन्येन हि लोकप्रसिद्धिमाभिध रुढिविचारः । कथं तर्हि भट्टमते व्यक्तिप्र-

गौरप्रवेशादिति भाव । अशक्ये शब्दप्रयोग उपचार । शक्यापृत्तितयेति । सादृश्यस्य भेदगर्भत्वादिति भाव । अन्यत्वं इति । सादृश्यादिसंबन्धेन गोपुक्त-लक्षणे गवामप्यनयनान्वयादुपादानसारवेऽपि गौणीत्व नैत्यर्थ । न च सादृश्यसंब-न्धेनैव गोसदृशत्वेन बाहीकलक्षणाया सादृश्यप्रतियोगितया गोरपुपादानमस्तीति शङ्काम् । एवमपि बाहीकपदार्थान्वयाभावेन निरुक्तोपादानत्वविरहात् । अत एव ‘कुन्तापुधानानय’ ‘वृन्तान्मोजय’ इत्यादौ उपोपादानत्वमिति शङ्क्यम् । स्वत इति । इतरविशेषणत्वं विनेत्यर्थ । असंभवदिति । असंभवस्तत्पर्वदियप्रवेशान्वया इत्यर्थ । अन्यथा पुरुषमात्रोपलक्षणत्वे तु लक्षणत्वमेवेति हेयम् । अत्र च प्रयोजनं कुन्ताबाहुत्वप्रतीति । कुन्तगततैश्वर्यस्य वा पुरुषेषु प्रतीति । ‘श्वेतो धावति’ इति निरुक्तोपादानलक्षणा हेया । इयमेव विशेष्यवाचकसमानाधिकरणपुरुषादिपदयोगे सारोपा । तदुपादाने तु साम्यवसानेति द्रष्टव्यम् । लक्ष्यलक्षणा तु सारोपा साम्य-वसाना च ‘आयुर्थनम्’ इत्याद्युदाहरणेषु वक्ष्यते । आक्षेपादेवेति । आक्षेपश्च शक्य-संबन्धेनोपस्थितिलक्षणमिदमेव निवक्षिता । ‘स्वमिदमे पराक्षेप’ इतिवत् । ननु प्रयो-जनाभावेऽपि रुढि कुतो नैत्याशङ्क्याह—जातीति । औदासीन्येव परित्यागेन । गवा-दिपदानामुत्सर्गतो व्यक्तिसादृश्येनैव जातिबोधकत्वेन तत्र लोकप्रसिद्धेनपेक्षणात् । ‘कादन्तितपोः, गवः, हिः इतिज्ञेन व्यापकिक नञ्जते, मयः, नमगदिप्रैरीन्द्रियादि-बोध इति भाव । आक्षेपादिति । अर्थोपत्तेरनुमानादित्यर्थ । एव चाक्षेपवद-कृतार्थोपदात्रोत्वविशिष्टबोध । निरुक्तोपस्थितेराक्षेपलभ्यवया शक्यभावेऽपि शक्ति-विरहात् । न चाप्रवृत्त्यर्थतया प्रत्ययार्थान्वयानुपपत्ति । प्रवृत्तितात्पर्यविषय एव

तीतिः । जाल्या आक्षेपात् । व्यक्तिं विना तस्या अभावात् । यया क्रियता-
मित्यत्र क्रियया कर्तुं, कुर्वित्यत्र कर्मणः ।

अपरे तु—“पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के” इति वाक्यमभोजी पीन इति-
वत्पीनत्वान्वयप्रयोजकस्य भोजित्वस्याप्रनीत्या योग्यतामलभमानमन्वयं बोध-
यति । तेन तत्सिद्धये रात्रिभोजनं दृश्यते । तथा च दिवा न भुङ्के इति मुष्ण-
मयेमादायैव लक्षणेस्तुपादानलक्षणेयम्” इत्याहुः । तदप्यसम्भ- । शब्दा-
ध्याहारनये श्रुतार्थापत्तेः, अर्थाध्याहारनयेऽर्थापत्तेरेव रात्रिभोजनप्रत्ययेन लक्ष-
णानङ्गीकारात् । लक्षणलक्षणा तु ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ । अत्र तटादेर्घोषा-
धिकरणत्वसिद्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थमर्पयन्ति । स्वार्थं परित्यज्य तत्रैव वर्तन्ते ।
उभयरूपा चेयमुदाहृता शुद्धा, न गौणी । उपचारमिश्रा हि गौणीत्युच्यते ।
उपचारश्च सादृश्यसंबन्धेन प्रवृत्तिः । सादृश्यातिशयमहिम्ना भिन्नताप्रतीति-
व्यगर्तं वा । न चोक्तयोस्तसंभवः ।

केचित्पुनराचक्षते—“उपचारामिश्रात्वं न शुद्धाया मिश्रातो भेदकम्, किं
तु तटस्थत्वम् । तच्च लक्षकस्य सुरयायेत्य लक्ष्यस्य च भेदाप्रतीतिः । तथाहि
‘गौर्घाहोक्’ ‘गौरवम्’ इत्यादौ भेदेऽपि शब्दलक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते, न तु
‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ । तत्र भेदमात्रप्रतीतिः” इति ।

अन्ये तु—“गङ्गायां घोषः” ‘घटीः प्रवेशय’ इत्यनयोरेव परस्परभेदहेतु-
लक्षणावयवम् । गङ्गायामित्यत्र तात्पत्वात् । घटीरित्यत्र तदभावात्” इति मन्यन्ते ।

तदङ्गीकारम् । यत्र तु नाविनाभावान्नोपस्थित्यर्थं लक्षणाङ्गीकार इत्याशयः । अत
एव प्रकाशदृश्यति ‘अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेः’ इति । अविनाभावेनाक्षेपे
दृष्टान्तमाह—यथेति । ‘प्रविश पिण्डीम्’ इति शब्दाध्याहारस्य विषय इति वैष-
म्यान्नोपन्यस्तम् । प्रकाशे त्वाक्षेपमामान्यमानेणोक्तमिति ज्ञेयम् । तत्सिद्ध्य
इति । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वप्रयोग्यताज्ञानायेत्यर्थः । शब्देति । मद्यादिमत
इत्यर्थः । श्रुतार्थापत्तिः श्रुतार्थकत्वम् । तच्च न शब्दाध्याहारं विनेति तत्सिद्धिः ।
अर्पमात्राध्याहार इति श्रुतनये स्वयं कथनमात्रमित्यर्थः । न च देवदत्तादिपदस्यैव
रात्रिभोजनविशिष्टलक्षणं लक्षणान्तु, न तु शब्दकरणेनेति वाक्यम् । नियमतो मुख्या-
र्थबोधेप्रतिषेधान्तरमात्रेऽपि द्वारमित्यादौ शब्दाध्याहारस्यार्थाध्याहारस्य च हस्त-
त्वेन वारम्भिनुमशक्यत्वादिति संक्षेपः । शुद्धेति व्याचष्टे—उभयरूपा चेति ।
ननु ‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ इत्यादौ सादृश्यसंबन्धेन कुन्तधरोपस्थित्या कुन्तधरान्य-
यवुद्धिममवासात् गौणीत्वं सादृत्य आह—सादृश्यातिशयेति । एवं च यत्र
साधारण्यप्रकारिकोपस्थितिस्तत्रैव भेदप्रतीतिगमनाङ्गीकारम्, नान्यत्रेति नोक्त-
सोप इति भावः । अनयोरिति प्रकाशप्रत्यक्षप्रकारान्तरेण व्याख्यानमनुगृह्याह—

१. ‘गौर्घाहोक्’ इत्यर्थः । २. ‘महिम्ना
भिन्नताप्रतीतिः’ इत्यर्थः । ३. ‘शुद्धायां’ क. ४. ‘निरपटीति’ क. ५. ‘गण’ ग.

विपयिणा आरोप्यमाणेनान्यस्मिन्नारोपविषयेऽन्तः कृते निगीर्णे । भेदेना-
नुपस्थित इति यावत् । विपयिमात्रं यत्र निर्दिश्यते, न तु विषयोऽपि सा
साध्यवसाना । विपयिणा विषयतिरोभावकस्याप्राप्यवसानपदार्थत्वात् ।

एतौ भेदौ शुद्धभेदेऽपि भवत इति प्रतिपादयन्नेव शुद्धाया गौण्याश्च
लक्षणमाह—

भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

ह्रस्वसारोपाध्यवसानरूपौ भेदौ । तौ यदि सादृश्यसंबन्धात्तदा गौणौ । अथ
संबन्धान्तरात्तदा शुद्धौ । तत्र सादृश्याद्यथा—‘गौर्वाहीकः’ इति सारोपः ।
‘गौरयम्’ इति साध्यवसानः । यद्यपि वाहीकस्य वाहीकत्वेन, एवंतया घोष-
स्थितौ सारोपत्वमेवोचितम्, तथापीदं स्वसारोप्यविशेषणतया तदुदाहरणं ब्रह्म-
हमम् । अतएव ध्वपते भनिश्चयरूपसंकरावसरे—“नयनानन्ददायीन्द्रोर्बिन्द-
सेतत्प्रसीदति” इत्यत्रैतदिति विग्वविशेषणतया किमियमतिशयोक्तिः, किं घैत-
दिति वक्तुं निर्दिश्य विग्वमित्यारोपादपकम्” इति ।

अत्र केचित्—‘गोशब्दस्य मुख्यतो गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्, लक्षणया तु
गोशब्दाद्यैर्गतं जाड्यमाग्रादि तथा भवतीति गोशब्देन जडत्वेन रूपेण वाहीक
उच्यते ।’ इति । तदयुक्तम् । अशक्यस्याशक्यवृत्तेः धर्मस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ।
शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे स्वभिन्नशक्यानधिकरणत्वस्य तत्रात् ।

रोपसाहित्यमर्थः । ‘आयुर्धृतम्’ इत्यादिशुद्धसारोपायां तदसंभवादित्याशङ्काह—
विपयेति । तथा चारोपपदार्थस्य मुख्यस्याभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । विप-
दिवाचकपदेनैव विषयप्रतिपादनं विषयीकृतस्तिरस्कारोऽध्यवसानमिति निष्क-
प्याह—विपयिणेत्यादिना । अत्र गौणसारोपोदाहरणे ॥ मुख्यत शक्यत्वा
तथा प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च तस्य वाहीकवृत्तित्वात्कथं तद्विधिप्रतया वाहीकबोध
इति वाच्यम् । आरोपेण प्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारात् । अतएव सारोपत्वमप्युप-
पन्नमिति भावः । तथा च जाड्यवदमिश्रो वाहीक इति शक्तिलक्षणाभ्यां बोध इति ।
अशक्यवृत्तेर्गोपदशक्यत्वाभिमतवाहीकवृत्तिभिन्नस्य । एतदेव प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणासं-
भवेनोपपादयितुं तल्लक्षणमाह—शक्यत्व इत्यादि । द्वे अपि सतिसप्तम्यां ।
भवति हि गोत्वं गोपदशक्यम् । गोपदशक्यगोवृत्तिस्वभिन्नगोपदशक्यानधिकरणं
चेति लक्षणसमन्वयः । स्वपदं प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभिमतपरम् । गगनघटादिपदेषु
शब्दाभ्रयत्वद्रव्यत्वादिवारणायायम् । गवादिपदेष्ववयवसंयोगविशेषवृत्तित्वं रूपा-
कृते, पथादिपदेषु लोमत्वादेश्च वारणाय द्वितीयम् । तदर्थं च शक्यतावच्छेदक-
तानियामकसाक्षात्संबन्धेन शक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वम् । तेनैकवृत्तिनिष्ठजातिविशे-
षस्य लोमत्वादेश्च निरुक्तः । आवृत्तेर्लोमादेश्च मुख्यविशेष्यत्वामावात् । आवृत्ते-
रपि स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन गवादिवृत्तिन्यात्तद्वारणाय साक्षादिति । कालि-

अपरे तु—‘न गवादिशब्देन बाहीकादिः प्रतिपाद्यते । किं तु गवादिगतस्य जाह्न्यादिगुणस्वाभिप्रायतया बाहिकादिगता जाह्न्यादयो गुणा एव लक्ष्यन्ते’ इत्याहुः । तदप्यसम्यक् ।

इद पुनरथ तत्त्वम्—साधारणं जाह्न्यमान्यादि लक्ष्यतावच्छेदकमाश्रित्य बाहीकादिलक्ष्यत इति । तेन ‘जडो बाहीक’ इत्यादि वाक्यार्थो भवति । तदुक्तमन्यत्र—

‘मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे ।

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्ष्योच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूतेरिष्टा तु गौणत्वा ॥’ इति ।

लक्ष्यमाणगुणैरिति लक्ष्यमाणा ये गुणा जाह्न्यादयस्तैरेव यदि योगः शक्य-
संबन्धस्तदा गौणी वृत्तिरिति । अविनाभावश्चात्र, संबन्धमात्रमभिमतम् । न तु

कादिना तद्वृत्तित्वाच्छेदन्यतावच्छेदकता नियामिकेति द्रव्यादिपदे दधिधारणाय
तृतीयम् । दध्न स्वमिन्नदधिपदशब्ददधित्वाधिकरणत्वात् । ज्ञानविषयवाचिवस्तु-
पदशक्यमतावच्छेदकज्ञानविषयत्वस्य स्वात्मकशक्याधिकरणत्वात्स्वमिन्नेति । न चैव-
मपि स्वमिन्नवाच्यत्वाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । शक्यपदेन शक्तिजन्य-
बोधप्रकारविवक्षणात् । वाच्यत्वादेवेष्टुपदशक्तिजन्यबोधप्रकारस्याभावात् । अधि-
करणत्वं च शक्यवृत्तितापदकपूर्वाकसम्बन्धेनेति न पशुपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्भूलस्य
तादृशलोभाधिकरणत्वेऽपि क्षति । शक्यतावच्छेदकतानियामकसमवेतत्वसम्-
बन्धेन लाहूलस्य लोमानधिकरणत्वात् संयोगस्य चातयात्वात् । न चैवमपि सदा-
दिपदे स्थातिरिक्तशक्योपस्थितिप्रकाराप्रसिद्धा तदनधिकरणत्वाप्रसिद्धिः । स्वत्वस्य
प्रतियोगिकोटिनिवेशेन स्वमिन्नशक्योपस्थितिप्रकारीभूताधिकरणं यद्यत्तद्वेदकूटनि-
वेशेनाप्रसिद्धेरभावात् । एवं च शक्यत्वे सति शक्यतावच्छेदकतापदकसाक्षात्स-
म्बन्धेन शक्तिमुख्यमिन्नेष्टवृत्तित्वे च सति स्वमिन्नशक्योपस्थितिप्रकारीभूताधिकरणं
यद्यत्तद्वेदकूटवत्त्वमिति लक्षणं पर्यवसन्नमित्यलमतिविस्तारेण । अत्र च बाहीके
गोपदशक्तौ सवेत्ताद्यभावात् किञ्चित्प्रमाणमिति दूषणं स्फुटत्वाच्चोक्तमिति हैयम् ।
अभिमतयेति । सजातीयतयैत्यर्थः । वाचितार्थस्य लक्ष्यत्वायोगात् । तथा च
गोजाह्न्यसजातीयजाह्न्यगन्वाहीक इति बोध इति भावः । सामानाधिकरण्येति ।
एकधर्मबोधकत्वाभावादिति भावः । एव नानावर्गयोर्भेदिनान्वयानुपपत्तिरप्युच्यते ।
तृतीयमतस्य सिद्धान्तत्वबोधनायाह—तत्त्वमिति । साधारणं जाह्न्यमान्याद्यव-
च्छिन्नम् । अत्र समन्तिगाह—तदुक्तमिति । अन्यत्र मद्रवार्तिके । गुणैर्योगात्स-
म्बन्धाया वृत्तिर्गौणशब्दस्य बाहीकार्योपस्थापकता तस्या गौणतेरेत्यर्थः । प्रथममते
गुणयोगाभाव मध्यमे गुण एव वृत्तिः, न तु तयोर्गान्वाहीक इति तयोर्नाभिमतत्वम् ।
लक्ष्यतावच्छेदकीभूतगुणरूपसम्बन्धावृत्तिर्गौणीति व्याचष्टे—लक्ष्यमाणा ये इति ।

अत्र वदन्ति—‘गौर्वाहीक’ ‘मुख चन्द्र’ इत्यादिषु लक्षणायां शाब्दभेदान्वयेनोपपत्तौ न लक्षणा युक्ता । बाधनिश्चयस्याहार्यज्ञान इव शाब्देऽप्यविरोधात् । अत एव ‘अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञान शब्द करोति हि’ इति प्राचा प्रवाद । न चैव ‘बहिना सिञ्चेत्’ इत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानाभावात् । ‘मुख चन्द्र’ इत्यादौ त्विष्टचमत्कृतिप्रयोजकताज्ञानादिच्छेत्वाहार्ययोग्यताज्ञानसंपत्तिः । अतएव शाब्दे योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वमपि सगतम् । अस्तु बान्धव्यनोऽव एवाहार्य । बाधप्रतिषेध्यतावच्छेदककोटीं शाब्दान्यत्वनिवेशे शाब्दे योग्यताज्ञानहेतुत्वकल्पने च गौरवप्रसङ्गस्यापरिहारात् । किञ्च लक्षणापक्षे ‘राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्मरम्’ ‘पादाम्बुजं भवतु यो विजयाय मञ्जु मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमाम्बिकाया’ इत्यादौ क्रमेणोपमाह्वयोरुपमितविशेषणसमासाधीनयो स्त्रीकारे लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनमञ्जीरशिञ्जितयोरन्वयानुपपत्तिर्व्यवस्थापिका रूपक्षोपमयो प्राचीनोक्तो न संगच्छते । आद्यपद्ये उपमायामित्र रूपकेऽपि सदृशलक्षणाया नारायणसदृशप्रतीती लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनानुपपत्तिसाम्येन रूपकनिर्णयकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयपद्येऽपि रूपकेऽपि बाधकभावेन तन्निवर्तकताया असम्भवात् । अपि च लक्षणा हि समानधर्मत्वेन, आह्लादकत्वादिना याद्वीमिश्रते । आद्ये सादृश्यस्य शाब्दोपात्तत्वात् उपमानत्वापत्तिः । नहि सादृश्यस्य वाच्यतायामेवोपमा । ‘कमलमुद्गमुत्तम’ इत्यादावपि तस्या सर्वसमतत्वात् । अन्त्ये ‘आह्लादयति मुत्तेन्दु’ इत्यादौ पौनरुक्त्यापत्तिः । चान्नाह्लादकत्वातिरिक्तधर्मे एव लक्ष्यतावच्छेदक इति वाच्यम् । तदस्फुरणेऽपि सदृशदयाना चमत्कारोदयादनुभवविरोधाच्च । न चायमुपमितममात्र एवेति वाच्यम् । सामान्यधर्माप्रयोग एव तदनुशासनात् । तस्मात् ‘चन्द्राभिञ्ज मुत्तम’ इत्याद्याकाररूप एव सन्न बोध इति न लक्षणाग्रमङ्ग इति । अनेदमाकृतम्—अस्ति तावच्चमत्कारिसमानधर्मोपस्थिताद्येव रूपकप्रतीतियमकारयेति सदृशदयसाक्षिकम् । तन्न मुत्तचन्द्रादौ समानधर्मे प्रसिद्ध इति स एव लक्षणाया प्रतीयते, न पृथङ्नियमेन शाब्देनोपादीयते । ‘भारतं नाकमण्डलम्’ इत्यादौ तु तदप्रसिद्धे । ‘मुपवाङ्मृत’ इत्यादिशाब्दोपादानापेक्ष एव रूपकप्रत्यय इत्येतावान्विशेष इति चन्द्रसमानधर्मत्वेन सादृश्यविशिष्टे लक्ष्यैव । आहार्याभेदयोधस्तु समानधर्मास्फुरणेऽपि सम्भवतीति चमत्कारानुपपत्तिः । न च तस्या सुखी तत्त्वान्यचमत्कारे वा साधर्म्यज्ञान हेतुरिति वाच्यम् । तेन विनापि तदुत्पत्त्येवमिचारात् । साधर्म्यज्ञानादेव चमत्कारसम्भवेनाभेदबोधस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ ‘नाय सिंहमदृशं किं तु सिंह’ इत्यस्यानुपपत्तिरिति न सादृश्यबोधो रूपके चेत्, न । भेदघटितसादृश्यनिषेधेन ताद्रूप्यप्रतीत्यर्थं तदघटितसादृश्यलक्षणाया तथा प्रयोगोपपत्तेः । अत एव रूपकस्योपमात्वापादनमपि प्रत्युत्तम् । उपमायां भेदघटितत्वात् । वक्ष्यति हि दशमे—‘सादृश्यमुपमा भेदे’ इति । तथा—‘उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते’ इति चान्यैरुक्तम् । राजनारायणमितुत्तरपदाद्य प्रधानविशेषणसमाप्ते राजाभिञ्जनारायणसदृशस्य लक्षणाया व्यञ्जनया च नारायणत्वेन बोधाद्दक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनोपपत्तिः । उपमितसमाप्तेन नारायणसदृशपञ्चप्रतीती तु रागत्वेनावगतेन तदुपपत्तिरिति व्यवस्थासगतिः । यद्य तर्हि ‘जडो वाहीक’ इत्या

व्याप्तिः । 'मद्याः क्रोशन्ति' इत्यादावभावात् । दशावेशविशिष्टस्य तत्रापि सात्त्व्येवेति चेत्, तर्हि बाह्येपादेव व्यापकप्रतीतिरस्तु किं लक्षणयेत्युक्तं 'गौरतु-
बन्धः' इत्यत्र । संबन्धान्तरात्सारोपो यथा—'आयुर्धृतम्' इति । साध्यवसानो
यथा—'आयुरेवेदम्' इति । एवमादौ सादृश्यादन्यो यः कार्यकारणभावादिः
संबन्धस्तत्पूर्वके आरोपाध्यवसाने अत्र गौणभेदे सारोपे भेदेऽपि ताद्रूप्य-
प्रतीतिः । साध्यवसाने सर्ववैवाभेदावयवमः प्रयोजनम् । शुद्धभेदे सारोपे
अन्यैलक्षण्येन कार्यकारित्वादेः । साध्यवसाने स्वव्यभिचारेण कार्यकारित्वादेः
प्रतीतिः फलम् । तदुभयं चाभेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तम् । क्वचित्प्रयोजनकत्वेनो-
पचारः । यथा इन्द्रार्घां स्थूणा इन्द्रः । क्वचित्स्वस्वामिभावात् । यथा राज्ञः कीदः
पुरतो राजा । क्वचिदवयवावयविभावात् । यथा कर्मधारये भग्नहस्त इत्यत्रावय-
वेऽप्रमात्रे हस्तोपचारः । क्वचित्दीयकर्मसात्त्विकत्वात् । यथा अवक्षा तक्षा ।

लक्षणा तेन पद्धिधा ॥ ७ ॥

कारकशोधकपनमिति चेत्, पौनरुक्त्यप्रसङ्गेन विज्ञेयत्वेन लक्षणा बाधकाभावादिति
ज्ञेयम् । द्योति । क्रोशनकारीनस्य मयादेरित्यर्थः । तत्रापि मद्याः क्रोशन्तीत्यादा-
यपि । व्यापकेति । तादात्म्येन क्रोशनकारीनमयाना व्यापका ये पुरस्तात्प्रतीति-
रित्यर्थः । कारिकायामभिधेयमभिनाभूत् यस्येति बहुव्रीहिर्बोध्यः । सारोप इति ।
लक्षणभेद इति शेषः । आयुर्जयनम् । तेन तत्त्ववक्तव्यविशिष्टं लक्ष्यते । तेनायुर्जन-
यामिषं घृतमिति बोधः । मुह्यार्घस्य घृतपदार्थान्वयविरहालक्षणलक्षणेयं सारोपा ।
आयुरेवेदमित्यपि इत्यस्य विधेयविज्ञेयतया साध्यवसाना च । उपादानलक्षणा तु
शुद्धा, शुद्धा इत्यादौ सारोपा साध्यवसाना च पूर्वं दर्शितेति । उक्तोदाहरणेषु क्रमेण
लक्षणाप्रयोजनान्याह—अत्रेति । एषूदाहरणेषु नष्ट इत्यर्थः । भेदेऽपि बाहीकादि-
पदप्रयोगाद्भेदे भासमानेऽपि । ताद्रूप्य तादात्म्यम् । सर्वथा बाहीकादिपदावपादानेन
भेदामिधितः । अन्यैलक्षण्येनेति । जनान्तरैलक्षण्येन नियतकार्योपधाय-
कत्वरूपेणेत्यर्थः । उपलक्षणे तृतीया । उक्तप्रयोजनयोरनन्यत्वम्वत्त्वाद्—तदुभयं
चेति । भेदप्रतीतिरिति कारणताया कार्यगत्यावगते । कार्योपधानावगतिः ।
साध्यवसाने तु भेदस्वात्मन्तिरोधानाद्यभिचारसद्भेदोऽपि तत्रैवैकविचारेण जनक-
त्वावगतिरिति भावः । उक्तमिति । यद्वाक्यामित्यादौ तटे यद्वाच्यप्रतीत्यनन्तरमेव
सैत्यादिप्रत्यय इत्येतन्मध्यमवसरे शङ्कापूर्वकमुक्तमित्यर्थः । अत्र च तदर्थसाधकपदस्या-
न्यत्र प्रयोगस्तद्धर्मप्रतिपादयर्थ इत्युक्तं एव नीतम् । तत्प्रयोजनकत्वेनेति । तदि-
न्द्रादि प्रयोजन यस्य स्थूणादेरित्यर्थः । इन्द्रस्य च तत्र स्थैर्यतया पूज्यतया च प्रयोज-
नत्वम् । उपचारो लक्षणया सामानाधिकरूप्येन प्रयोगः । पठितमात्रे इत्यत्र निष्पत्ते-
रह—कर्मधारय इति । तद्वेति जातिविशेषमिच्छित्तत्वाच्चम् । तेन लक्षणोपगतिः ।
मनेन नमस्तत्त्वानि विद्वन्मीदृशमर्थमर्थवद्वन्मैतुग्नप्रयोजनानि हेतवः । अत्र

उपादानलक्षणरूपशुद्धभेदाभ्यां सह । रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदे संभवत्यपि न ते विभाजकत्वेनोक्ते, किं तु हेतुत्वेनेति न साकृतो भेदो गणितः । अत एव च पश्चात् 'व्यङ्गेन रहिता' इत्यादिना तत्कृतं भेदं दर्शयिष्यति । अन्यथा पुनरक्तिप्रसङ्गात् । एवं च यथोक्तव्याख्यानानेन पद्विधत्वे निम्नूढे यत् 'पद्विधेति । रूढिप्रयोजनोपादानलक्षणारोपाध्यवसानरूपैः पद्विधिरुपाधिभिः कटिपता विधाः प्रकारा यस्यामिति पद्विधा' इति चण्डीदासव्याख्यानं तत् 'शुद्धैव सा द्विधा । सारोपाभ्यां तु' इति पृथुशब्दयोरनालोचननिजृम्भितत्वादनादेयम् ।

एवमारोपादिकृतं प्रकारपद्वं प्रतिपाद्य व्यञ्जनकृतं प्रकारत्रयमाह—

व्यङ्गेन रहिता रूढौ सहिता च प्रयोजने ।

लक्षणेत्यनुवर्तते । ननु प्रयोजनस्यैव कथं व्यङ्ग्यसाहित्यनियम इति चेत्, प्रयोजनस्य व्यञ्जनामात्रप्रगल्भत्वात्, तदिदमुक्तम्—'प्रयोजनं हि व्यञ्जनाभ्यापार-
गम्यमेव' इति ।

यत्तु—'ननु लक्ष्यप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यञ्जनयैव त आह—प्रयोजनं हीति ।' इति तरककिकायतारण तदज्ञानविजृम्भितम् । अत्र व्यञ्जनस्यापनस्याप्रस्तुतत्वात्, तत्प्रकरणे च 'व्यञ्जनात्रापराकिया' इति सूत्रेणैव प्रतिपादनात् ।

तच्च गूढमगूढं वा

तदिति व्यङ्ग्यम् । लक्षणाभेदप्रयोजक आरोपादिर्यथा भिद्यते तथा तत्प्रयो-
जकं व्यङ्ग्यमपीति चेत्सार्थं । वाशब्द समुच्चये । काव्यभाषनापरिपक्वबुद्धिः
सहृदयः । तन्मात्रवेद्यं गूढम् । तदितरवेद्यमगूढम् । तत्र गूढं यथा—

'मुखं विकसितस्मितं वक्षितवन्निम प्रेक्षितं

समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

चण्डीदासेन सारोपसाध्यवसानयोरिवोपादानलक्षणयोरपि शुद्धगौणभेदेन चतुर्विधत्वात्-
द्विषेत्सगतमित्यभिप्रेत्य पद्विधिरुपाधिभिः कटिपता विधा प्रकारा यस्यामिति
व्याख्यातं तदूपयति—एवमुक्तशब्दयोरिति । एव चोपादानलक्षणभेदयोश्चानुर्वि-
ध्याभावात् षडधिरभेदापत्तिरिति यथाश्रुतमेव साधित्वार्थं । रूढिप्रयोजनाभ्यां
भेदाधिक्यं तु न दोषाय । तत्कृतभेदस्येहानुक्ते । अत्र एव च वक्ष्यमाणत्वादिरयुक्तमे-
वेति । व्यञ्जनकृतमिति । व्यङ्ग्यसाहित्येऽपि प्रतियोगिनिरूप्यतया व्यञ्जनप्रयुक्तत्वं
बोध्यम् । चशब्दवाशब्दयोरुभयोरानर्थक्यमतो व्याचष्टे—लक्षणाभेदेति । तथा
च अप्यर्थक्षकार इत्यर्थं । अव्यवस्थितविरूपायोगादाह—चाशब्द इति । मुख-
मिति । अससन्धी वन्ध सुरतवन्धविशेष । तत्र समर्थमित्यर्थः । शेषं सु-

१ 'तसार्थं' क २ 'शब्दवदनास्तासौ शरीरे तरणिम्न उद्गम आविर्भावो मोदते
स्वकार्यजननेऽनिवर्धनोऽस्तीत्यर्थः । प्रकृत्यैवमिन्दुवदना । तत्राप्येवविध यौवनविजृम्भ
णमिति वटपापतीत विदग्धयुवजनसैव खेदो बलेननेन प्रतिपाद्यते । अहो रमणीयताति

उरो मुकुलितस्तनं जघनमसबन्धोदुरं

यतेन्दुबदमातनौ तरुणिमोक्षमो मोदते ॥'

अत्र विकास पुष्पधर्मं स्मितेऽनुपपन्न इति प्रसृतत्वं लक्षयता विकसित-
पदेन होकोत्तररमणीयतातिशयो व्यज्यते । स च गूढ । एव वशितसमुच्छ-
लितापास्तसंस्थामुकुलितोदुरमोदतेऽन्दैरायतल्लोलसितत्वानेकविषयसंचारित्वो
द्भिद्यत्तयोन्माधानियञ्जितत्वानि लक्षयद्भिर्युक्तानुरागित्वसकलवशीकारित्वानुरा-
गातिशयालिङ्गनयोग्यत्वरमणीयत्वरूपदृष्टणीयत्वानि गूढानि व्यज्यन्ते ।

शय इति विलयो वा । भाग्येन परमोत्सवस्थानमुपसंपन्न युवजननयनानामिति इर्थो वा ।
'वतामध्वणस्ततोपखेदानुकोशविलये' इति भानार्थकोपाय । कथमिहपेक्षादामाह—मुख-
मिति । यतो मुखं विकसितं प्रसृतं स्मितं 'ईषद्रिकासिनयनं स्मितं स्यात्पन्दिताभरम्'
इत्युक्तलक्षणादस्य विशेषरूपं यत्र तथाभूतम् । एवं प्रेक्षितं प्रेक्षणीयम् । भावे क' । वशितो
वशीकृत स्वावचीकृत । स्वसंबद्ध इति यावत् । वक्तिमा वक्तव्यं येन तथाभूतम् ।
तथा गतिर्यमनं समुच्छलिता भारारूपेण प्रादुभूता विभ्रमा विलासा यस्यां सा तथा
भूता । मतिदुद्धिं जघास्ताः स्वप्ना संस्था परिमितविषयस्यस्य यथा । अनेकविषयसंचा-
रिणीति यावत् । उरो वक्षःस्थलं मुकुलितौ मुकुलाकारावुद्भिन्नौ वा स्तनौ यत्र तथा
विषम् । एवं जघनमसस्य बन्धो विभक्ततासपादनं तेनोदुरमुत्कृष्टम् । मीनमिति यावत् ।
अससबन्धी बन्धं मुरतविशेषस्तत्र समर्थमिति वा । तथा वासाधारणस्मिताङ्गमेव
स्फुटमेव मीनमोदमवगमयतीति भावः । अत्र च विकासस्य पुष्पधर्मस्य स्मिते, वशी-
करणस्य चेतनधर्मस्य वक्तिमणि, समुच्छलनस्य मूर्तधर्मस्य विभ्रमे, संस्थाया मयोदाया
स्वागस्य चेतनधर्मस्य मत्तौ, मुकुलितत्वस्य पुष्पधर्मस्य स्तनयो, उदुरत्वल्लोलत्वत्वस्य
चेतनधर्मस्य जघने, मोदस्य इर्ष्यस्य चाचेतने यौवनोद्भवे बाधितत्वादिकसितत्वादियदै-
स्वबाध्यसंबन्धाश्रयणेनोपदक्षितपदाया लक्ष्यते । तत्र विकासस्य पुष्पप्रसृतत्वस्य प्रसृ-
तत्वमात्रेण सामान्यविशेषभावः संबन्धः । मनोहारित्वं न्यङ्गम् । एवं वशित्वस्य
संबन्धत्वेन सामानाधिकरण्यं संबन्धः । पूर्वं मीनधातुसर्वत्र वक्तव्यं प्रेक्षितस्यासीत् ।
इदानीं स्वमिमलं ज्येष्ठे युक्तानुरागिव व्यङ्ग्यम् । समुच्छलनस्य प्रादुर्भूतत्वेन सामा-
नाधिकरण्यं संबन्धः । स्वलब्धशीकारित्वं न्यङ्गम् । तथा मर्यादासागस्याप्यपरिमित-
विषयत्वेनैकाधिकरण्यं संबन्धः । अनुरागातिशयो न्यङ्गम् । तस्य तादृशमतिमयोजक-
त्वात् । मुकुलितत्वस्य पुष्पसंस्थानस्य तादृशसंस्थानभावेण सामान्यविशेषभावः संबन्धः ।
उद्भिन्नत्वेन सामानाधिकरण्यम् । अलिङ्गनयोग्यत्वं न्यङ्गम् । एवमुत्पत्त-
रूपस्योदुरत्वस्योत्कृष्टत्वेन कायकारणभावः संबन्धः । उत्तरार्धस्योत्पत्तत्वे हेतुत्वात् ।
रमणीयत्वं न्यङ्गम् । एवं मोदस्यानियञ्जितत्वेन समं हेतुहेतुमद्भावः संबन्धः ।
मोदस्यानियञ्जितत्वे हेतुत्वात् । रूपदृष्टणीयत्वं च न्यङ्गमिति । एतानि च काव्यभावना-
परिपक्वदे स्फुटदयसैव प्रकाशते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

यथा वा मम—

‘चकोरीपाण्डित्यं मलिनयति दग्धमहिमा
हिमोशोरद्वैतं कवलयति यत्नं मृगाक्षः ।
समोवेदरघ्यानि स्थगयति कचः किं च वचनं
कुहूकण्ठीकण्ठध्वनिमधुरिमाणं तिरयति ॥’

अत्र क्रियापदानामात्यन्तिकविच्छायात्वादिव्यङ्ग्यानि गूढानि ।

अगूढं यथा—

‘ध्रीपरिचयाज्ज्ञा अपि मयस्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद पृथ ललितानि ॥’

अत्रोपदेशकत्वं शब्दविशेषप्रयोक्तृत्वं मदेऽनुपपन्नमित्याविष्कारं लक्षयतां
‘उपदिशति’पदेनाभाषासेन शिक्षादानमभिव्यज्यते । तच्च सहृदयासहृदययोदन-
मयोरप्यभिधेयव्यपकाशते ।

तदेपा कथिता त्रिधा ॥ ८ ॥

तत्तस्मात्त्रिधा—अव्यङ्ग्या, गूढव्यङ्ग्या, अगूढव्यङ्ग्या चेति ।

पृथं लक्षणां निरूप्य तथा लाक्षणिकं लक्षयति—

तद्गूढलाक्षणिकः

‘स्याद्वाचिको लाक्षणिकः’ इति सूत्रस्यः शब्द इत्यनुपपद्यते । तद्गूढस्या
लक्षणाया आश्रयः ।

दाहरणचन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् । चकोरीति । दशोः मन्त्रयथालनदर्शनप्रकारा-
महिमा हृद्यत्वादिरूपधचकोरीणां पाण्डित्यं मनोहारितारूपं मलिनोक्तरोति विच्छा-
करोति । तथा अद्वैतमद्वितीयतां कवलयति प्रसति । कचः केशराशस्तमोवेदरघ्यानि
अतिशयामत्वादीनि स्थगयत्याच्छादयति । स्वसंविधौ तेषामप्रतिभासात् । कुहूकण्ठी
कोकिला । तिरयत्यन्तर्हितं करोतीत्यर्थः । विच्छायात्वादीति । आदिना प्रस-
क्त्याया निवृत्तेरल्यन्तिकत्वम्, स्थपनलक्ष्यस्याप्रतिभासस्यात्यन्तिकत्वम्, तथा
तिरोधानलक्ष्यस्य तस्यात्यन्तिकत्वं च समुच्यते । ध्रीपरिचयादिति । परिचयो-

१. ‘जहा अनभिज्ञा अपि जनाः त्रियो लक्ष्म्याः परिचयात्संघर्षादिदग्धाना चतुर्णां
यानि चरितानि चेष्टितानि तेषामभिज्ञा शाश्वरी भवन्ति । अत्र दृष्टान्तः—उपदिशती-
त्यादि । यथा यौवनस्य मदेऽप्यं यव । हर्षभर इति यावत् । स एव कामिनीनां स्त्रीणां
ललितानि ‘सुकुमारतयाज्ञाना विन्यासो ललितः यवेत्’ इत्युक्तं लक्ष्मणललितप्रभृतीनिदरास-
विश्वोपादीन्हावान् । बहुवचनस्यापेक्षत्वात् । उपदिशति अज्ञातानि ज्ञापयति । अत्र शब्द-
करणशाश्वतज्ञापनसोपदेशपदार्थस्य वक्तृपर्यन्तेन यौवनमदे नाभात्सानान्यविशेषभावसंज्ञे-
नाज्ञातज्ञापनमात्रं लक्ष्यते । ललितज्ञानेऽनायासो व्यङ्ग्यः । प्रयोजनं सहृदयासहृदयवेद्यनि-
संगूढव्यङ्ग्योदाहरणम् । उपदेशादनायासेन ज्ञानमिवस्य प्रसिद्धत्वात् ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः ।

-भय इत्यञ्जकशब्दलक्षणाव व्यञ्जना निरूपणीया । सा च द्वेधा—शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा च । तस्यास्या शब्दलक्षणेऽनुपपत्त्येव विवेचनीया । भाषा तु द्वेधा—अभिधामूला, लक्षणामूला च । तत्र यद्यप्यभिधायाः प्रायस्यादुपजी-
व्यत्वाच्च तन्मूला प्रथमं निरूपयितुमुचिता । तथापि सुप्रसिद्धत्वात्लक्षणायाः
महत्तावाच्च तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति—

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

तत्र लाक्षणिकशब्दे । व्यापारो व्यञ्ज्यप्रकाशानुकूलः ।

लक्षणादिनैव तत्प्रतीती किं तपोस्तत्र आह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ ९ ॥

फले शब्देकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।

यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीयते लक्षणाप्रयत्नश्च प्रयोगसाफल्यं तस्मादेव
शब्दादुच्यते, न तु प्रमाणादन्तरात् । व्याप्तिस्मृत्यादेरनपेक्षणात् । न च तत्र
शब्दस्य व्यञ्जनं विना ज्ञान्या क्रिया व्यापारः । तथा हि ।

नाभिधा समयामावात्

पावनत्ववद्वा फले संकेतमहाभावात् । अभिधा हि संकेतग्रहसहायैवोप-
श्रुयते, न तु स्वरूपसतीति वक्ष्यते ।

हेत्वभावाच्च लक्षणा ॥ १० ॥

सुव्यार्थबाधलघोभो रुढिप्रयोजनान्वयतादिति त्रयं लक्षणाहेतुः ।

तदभावनमेवोपपादयति—

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतस्मिन्

यथा गङ्गाशब्दस्य तीरं मुख्योऽर्थः । तत्र च बाधः । तीरे च तत्संबन्धः ।
तीरस्य च लक्ष्यपर्यव्यापनश्च, मुख्यशब्देन प्रतिपादयितुमशक्यस्य पावनत्वादेः
प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति गङ्गाशब्देन तदं लक्ष्यते । तद्वदपि तदपि मुख्यं
स्यात्तत्र च बाधो भवेत्, प्रयोजनस्य च गङ्गादिपावनत्वादिविशेषस्य तदेन
संबन्धः स्यात्, लक्ष्यया प्रयोजनप्रतिपादनस्य च प्रयोजनान्तरं संबन्धेत्, तदा
गङ्गाशब्दः प्रयोजनं लक्षयेत् । न चैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः ।

भिनवसंबन्धः । ललितं 'सुकुमारतयाज्ञानं विन्यासो ललितं भवेत्' इत्युक्तलक्षण-
हावविशेषः । सुप्रसिद्धत्वादिति । लक्षणाप्रयोजननिर्वाहकतया सुनोधत्वा-
दित्यर्थः । ननु गङ्गात्वरूपव्याप्यस्यावात्पावनत्वादेरनुमितस्य तटे समारोपोऽस्तित्यत
आह—व्याप्तीत्यादि । आदिना सनिकर्षपरिग्रहः । ननु बोधार्थतात्पर्यविषया-
नुपपत्त्यात्मको हेतुरस्त्वेवेत्यत उक्तं प्रयोजनस्य चेति कथं चित्तरम्परासंबन्धसत्त्वा-

न केवलं मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रम्, किं तु तेषामपेक्षापि न स्याद्—

न च शब्दः स्वलक्षितः ॥ ११ ॥

मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्वलक्षितत्वम् । एवं 'नापि गङ्गाशब्द-
स्तदमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः' इत्यादिवृत्तौ 'बाधादिकमनपेक्ष्य' इति
शेषो द्रष्टव्यः । 'समर्थः' इति पाठे तु 'बाधादित्रयमपेक्ष्यैव' इति शेषः ।

मन्वेति प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमिति किं व्यञ्जनयेति चेद्वैयात्या-
द्यादि श्रूयान्तर्ग्राह—

एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षयकारिणी ।

मूलं प्रकृतार्थप्रतीतिः ।

ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव तीरं लक्ष्यतामिति किं व्यञ्जनया । न चैवं
प्रयोजनस्यापि लक्ष्यकोटी प्रवेशाल्लक्षणाप्रयोजनं नास्तीति वाच्यम् । 'गङ्गातटे
घोषः' इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादित्यत्र आह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १२ ॥

इत इत्याकाङ्क्षायामाह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

ननु विषयफलयोर्भेद इति सूत्रार्थः स चायुक्तः । फलत्वं हि जन्यत्वं वा
जन्यप्रतीतिविषयत्वं वा । आद्ये पावनत्वादौ तदभावः । तज्ज्ञाने विषयाद्भेद
एव । अन्ये 'प्रत्यक्षादेर्नीलादिविषयः । फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा' इति
वृत्तिविरोधः । प्रकटताज्ञानस्य प्रत्यक्षजन्यत्वाभावात् । न च जन्यज्ञाप्यसत्त्वा-

दाह—लक्षणयेति । वैयात्यात् धात्व्यात् । प्रकृतार्थेति । सप्रयोजनलक्षणायाः
प्रयोजनलक्षणाधीनत्वात्तत्परम्परया विषयान्तरसंचारेण यत्र विच्छेदस्तत्र तत्पूर्व-
लक्षणानिहृत्या मूलभूतलक्षणिकार्यप्रतीतिरिति रित्यर्थः । आद्य इति । स्वजन्य-
स्वविषययोर्भेद इत्यर्थपरमवसाने पावनत्वस्य स्वजन्यत्वाभावात्तज्ज्ञानमेव तथा तस्य
च विषयाद्भेदोऽस्त्येवेति न पावनत्वविशिष्टलक्षणानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च मृद्भटो-
पादानमिति प्रत्यक्षजन्ये षटे तद्विषयभेदामावादाभिचारोऽपि होय । अन्य इति ।
स्वजन्यप्रतीतिविषयस्य स्वविषयाद्विषयत्वनियम इत्यर्थः । एवं च लक्षणादन्यज्ञान-
विषयत्वेन तत्फलस्य शैल्यपावनत्वादेर्लक्षणाविषयत्वं न युक्तमित्यर्थः । प्रकटता
ज्ञानजन्या ज्ञाततापरनामधेया भावमते । संवित्तिरनुव्यवसायो न्यायमते । अज्ञाना-
वरणमद्वाख्याभिर्व्यक्तिर्वेदान्तिनये । विरोध इति । प्रकटतायाः फलत्वाभिधान-
विरोध इत्यर्थः । तदाह—प्रकटतेति । विशेषणज्ञानजन्यविशिष्टप्रतीतिविषये
विरोधेने फले विशेषणज्ञानविषयत्वसत्त्वादाभिचारश्चेत्यपि बोध्यम् । ननु कचिज्जन्यं
अपि तु ज्ञान्य फलपदेनोच्यत इति नानुपपत्तिरत आह—न चेति । उभयानुगतै-

१. 'किं व्यञ्जनयेति' कपुस्तके नास्ति.

रणमेक साध्यत्वमस्तीति । अथ मूल — ज्ञानस्य जवकीभूतो विषयो यथा ज्ञानादन्यस्तथा फलमपि तस्य स्वतो मिश्रम् । कारणत्वेन कार्यस्यापि मिश्र-
कालत्वनियमात् । शैत्यादौ तु क्वचित्कलपदमौपचारिक दृश्यते । तथा च
सद्व्यज्ञानमेव यदि शैत्यज्ञानं तदा प्रयोजनं न स्यादित्यर्थः । ननु लक्ष्यप्रतीतेर्न
शैत्यप्रतीतिरिति फलम्, किं तु शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया । तथा च न किंचिदू-
पमिति । अत्राहुः —

अन्वयानुपपत्त्या हि लक्षणा प्रसरन्ती चावदन्वयोपपादक तावदेव विषयी-
करोति, न त्वनुपपादकमपीति कथं तटे वाचनत्वमपि विषयीकुर्यात् । नन्व-
न्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानापि सानुद्देश्यमपि शैत्यं विषयीकरोति । यथा तापो
पक्षमायोपार्दीयमानं चन्दनं शैत्यमपि जनयतीति चेत्, न । चन्दनस्य समिधि-
मात्रेण शैत्यजनकत्वम् । लक्षणायास्तदनुपपत्तिप्रसारितयेति वैषम्यात् ।

यत्तु क्व यथाश्रुते षण्डीदासेन — 'ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फलमात्रं वा विव-
क्षितम्, ज्ञेयगतं वा । भागे प्रकृतेऽप्यस्ति गोस्वामिगतप्रतीतिः । अल्पे प्रयोज-
नज्ञानं देवाय्यभिचारः । तेन हि गोस्वामिसत्तोपमात्रं ज्ञायते । न तु तत्रैत-
किंचिदिति । तस्मादेतत्फलबोक्तप्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालवेद्याभिधायार-
विषयव्यमसत्तीचीनमेवेति व्यञ्जनातिद्विरित्यत्र तात्पर्यम्' इति । तदुपोपधि-
जृम्भितम् । नञ्मेव सूत्रेण यथाश्रुतेनापि ज्ञानत्वस्य विषयान्यफलत्वस्याप्यात्व-
प्रतिपाद्यते, किं तु ज्ञानफलत्वस्य विषयान्यस्वव्याप्यत्वम् । तथा च शैत्या-
देर्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वे ताप्रयोजनं न स्यादित्यर्थे शोधानवकाशः ।

यप तु मूल — निश्चितं दृश्यं तदा भवेद्यदि विशिष्टत्वं लक्ष्यतादृष्टेद्रूप-
पूर्वप्रतीतिः सभवेत् । न त्वेवम् । पावनत्वादिविशेषवैशिष्ट्यस्य तटे प्रमाणान्त-
रागोचरत्वात् तत्र तस्याभावात् । यदुक्तवान् — 'योगं फलेन गो' इति । अथ
पावनत्वादितान्मान्यवैशिष्ट्यमेव दृश्यतादृष्टेद्रूपमस्तु । तस्य प्रतीतिवार्ति

कप्रवृत्तिनिमित्ताभावाच्चोभयं फलपर्यायं इत्यर्थः । यथेति । सूत्रे दिशब्दं प्रति
पर्यतया दृष्टा-तार्यक इति भावः । शैत्यादेः फलस्य ज्ञानमेदोऽस्त्येवेत्यत आह —
औपचारिकमिति । तथा च तज्ज्ञानमेव फलमित्यर्थः । तावदेवेति । न ज्ञ-
तात्पर्यविषयान्वयोपपादकतया लक्षणाविषयत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । यत्र पापन-
त्वाद्विप्रकारेण तटे पोषान्वयबोधो भवत्विति न तात्पर्यम्, किं तु तटे पोषान्वय-
बोधोत्तरं पावनत्वादियुक्तिः स्यादित्येव तत्र लक्षणाप्रत्ययोपस्य वाचनत्वारिपिय-
ताया व्यसंभवेन व्यञ्जनाया आवश्यकत्वात् । अनुपपत्त्या प्रसारिणी तच्छोभं तत्
वेत्यर्थः । यथाश्रुते विषयफलबोद्धे इत्यर्थः । शोधानवकाशं उपरिक्तमनुपपत्त्या
प्रकाशः । प्रमाणान्तरेति । ननु अत्रत्यप्रमाणान्तरेतिप्रकारेण तटे प्रवाहसंभ-
वज्ञातेन रूपेण तटोपस्थितत्वा तत्प्रकारेण अत्रात्मदृष्टान्दबोध उपपद्यत इति चेत्,

चेत्, तर्हि पावनवादिविशेषो न प्रतीयेतेति । किं बहुना, गौवांटीक इत्यत्र
-गवाभिन्नजडस्य लक्षणात्वे सैकान्वयानुपपत्तिः ।

उपसंहरति—

विशिष्टे लक्षणा नैवं

एव उक्तयुक्त्या ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १३ ॥

तदादौ लक्षिते सति पावनत्वादयो विशेषा प्रतीतिविषया स्युः । ते च
प्रसिद्धातिरिक्तव्यापारगम्या एव । स च व्यापारो व्यञ्जनस्वननादिशब्दव्याप्यो-
ऽवश्यमेवित्यम् । कथमन्यथा विशेषप्रतीतिरिति । एव लक्षणाभूतव्यञ्जनव-
स्तुत्तम् । अभिधामूलत्वाद्—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृत्यापृतिरञ्जनम् ॥ १४ ॥

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते सति अवाच्यार्थधीहेतु-
व्यापारोऽञ्जनम् । व्यञ्जनमित्यर्थः । अनेकार्थोऽनेकाभिधानशक्तिः । अर्थमेवेन
शब्दमेव इति नये तु अर्धान्तराभिधानशक्त्यशब्देन सदृशस्तदमेव भ्रमविषयो
वा । वाचकत्वमभिधा । अवाच्यार्थस्तदभिधाव्यापारादिष्वपि । नियन्त्रणं
नियमनमेकतरमाश्रयणानुसूतृत्वम् । यदाहुः—‘शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेष

सत्यम् । तथापि यत्र पावनत्वाद्यप्रहासद्वयेनैव प्रवाहसंबन्धग्रहस्तत्र लक्षणया
भ्रमात्मकतादृशशब्दबोधसमवादानुभवसिद्धतादृशबोधार्थं व्यचनाङ्गीकारस्यावश्यक-
त्वाद् । बाधनिश्चयकाले भ्रमायोगाच्च । व्यञ्जनाजन्यबोधे तु न बाधो विरोधीति न
काचिदनुपपत्तिः । सैव लक्षणाभूतैव । तथा च निष्पला लक्षणेति भावः । विशेषा
इति । तीरादिव्यापृता केवल गङ्गागता इत्यर्थः । लक्षित इत्यधिकरणसप्तम्यङ्गी-
कारे लक्षणजन्यबोधविषयत्वभ्रमः स्यादतः सतीति । एव च शक्तिलक्षणाद्यन-
न्यप्रतीतिजनकं यदादिगतो व्यापारो व्यञ्जनेति लक्षण बोध्यम् । सदृशत्वेऽपि
भेदप्रदेश्यत्राभिधाया अप्रसङ्गेस्त्रिवञ्जनामोगादाह—तदमेवेति । एकतर-
मात्रेति । अनेकार्थश्चिद्विज्ञानजन्यतदर्थस्मृतौ संयोगाद्विज्ञान हेतुरिति भावः ।
द्वितीयार्थस्मृतौ संयोगाद्विज्ञानम्, तज्जन्यप्रथमार्थतात्पर्यज्ञान वा प्रतिबन्धकमिति तु
दुक्तम् । आद्यपक्षे संयोगादिनियामकमावे आरादेवदत्तोऽस्तीत्यादौ दूरतमीपरु-
पार्थद्वयसदेहानुपपत्तेः । कारणमावेनैकतरस्याप्यनुपस्थितेरपि । श्लेषे तु ‘येन प्ल-
मनोभवेन’ इत्यादौ द्वयोरपि प्रकृतयोरविरोधाद्बोध इति दृष्टव्यम् । अनेकार्थबोधनेन
विरामात्कस्य तस्य पदस्य व्यञ्जकत्वमपीति चेत्, न । प्रथमार्थप्रतीतेर्व्यापारत्वात् ।
अतएव ‘अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सद्व्यक्तिरित्या मत’ इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । स्वव्या-
ख्याने वक्ष्यमाणद्विरकारिकासमतिमाह—यदाहुरिति । अनवच्छेदे ‘अनेकत्वे

स्मृतिहेतवः ।' इति । यत्नेन 'नियमनमेवमित्येवायं समुत्थाप्यमिति तत्पर्यग्रहः'
इत्यवोधप्रकाशः । संयोगोऽस्मिन्मात्रपदसंमाद्यं विप्रयोगादि । यदुक्तमभियुक्तः—

'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्थान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यतिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥' इति ।

तत्र संयोगः प्रसिद्धार्थस्य गुणविशेषरूपः संबन्धः । तेनाभिधानिदमनम् ।
यथा 'सशङ्खपक्षो हरिः' इत्यत्र शङ्खादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्याप्युत्ते-
जमिधा विद्यम्यते । अन्यहरिपदार्थे तत्संयोगाभावात् ।

विप्रयोगस्तदाहसंबन्धव्यसः । तेन यथा—'अशङ्खपक्षो हरिः' इत्युच्यते ।
असंयुक्तस्य प्रतिषेधोपपत्त्येकत्वात् ।

साहचर्यं सहचरता । तेन यथा—'रामलक्ष्मणौ' इति रामपदस्य लक्ष्मण-
साहचर्येण सहचर्यौ ।

एतद्विरोधेन व्याख्यानंतरं दूयति—एतेनेति । ननु यत्र प्रकृतपक्षेयाप्रकृतार्थे
प्रसिद्धिबाहुल्यं तत्र प्रकरणमुपपन्नं प्रसिद्धार्थस्यैव प्रथमं स्मृतं प्रकृतशब्दबोध-
नियमावापदं तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुत्वमप्रीत्यर्थमित्येकतरमात्रस्मृतिरूपं तदिति-
रार्थस्मृतिप्रतिबन्धकत्वं च व्यर्थमेवेति तात्पर्यनिर्णयकत्वमेव मुख्यमिति कथम्-
बोधप्रकाश इति चेत्, न । नहि यत्र त्वय्येतत्पर्यस्मृत्यभावनियमं यशमः किं तु
यत्र प्रसिद्धिबाहुल्यादेरभावस्तत्रोत्पत्तः संयुक्तपक्षोऽस्मिन्निवेति संक्षेपमादि-
कम् । नहि साहचर्यस्य रामलक्ष्मणावित्यतो रापवातिरिक्तोपस्थितिः, न वा भोज-
नप्रकरणे सैन्यवत्सद्व्यवस्थाप्रवणतिरिक्ताद्वोपस्थितिर्निति जायते । अपि तु राप-
वादेरेव तथैवतुमवयवत्वात्संयोगादेरितराथोपस्थितिप्रतिबन्धकत्वमिति प्राचामाश-
यात् । समुदाहृत्य तत्पर्यनिश्चयपक्षेऽतिश्रुतावसे । अप्यप्यसिद्धिमात्र—'ना-
नार्थस्मृतेऽपि न त्वय्यत्र व्यग्रनोदाहृतः । किं तु चमत्कारिणि विषय एव । तत्र च
वत्कारणं प्रोक्तुमत्रप्रतिभासितेकपक्षीकार्यं तस्य निदिष्टितत्त्वमुत्पत्त्येवमेवस्थिति
न चापि शक्तिविषये व्यग्रमात्रोदाहृतो युक्तः । किं त्वय्यत्रार्थप्रतीतिभूतक उपमा-
दायेव' इत्याहुः । इति हृतं पक्षवितेन । संयोगादीन्व्यापनत्वात्समुदाहरणान्तर-
तत्रेत्यादिना । प्रसिद्धार्थस्य तदर्थमात्रप्रतिपत्तिरिति प्रसिद्धसार्थस्य । न तु यत्पक्ष-
साधनान्तरव्यापनस्य । इन्द्रदाहपि हरिपदार्थे तात्पर्यमात् । तत्संयोगाभावा-
दिति । प्रसिद्धाद्वारिसंयोगाभावादिति । यत्र शङ्खपक्षसंयोगस्य वस्तुतः पक्ष-
न्तरव्यापनत्वमेवामित्यत्र । प्रसिद्धेति तु तत्संयुक्तं तत्रः प्रतीतिरिति तद्विषयो-
पयोगितवोरेति बोधम् । संबन्धव्यस इति । एवं चाहचर्यक इत्यत्र चह-

विरोधः सहानवस्थानम्, यध्यधातकमावश्च । तेन यथा—‘छायातपो’ इति छायापदस्यातपोभावे । विरोधिनीः कयोश्चित्तत्रोपमायां ‘रामाजुनगतिस्तयोः’ इत्यत्र यथा रामाजुनपदयोर्भागेवकातेवीर्ययोः ।

अर्थः प्रयोजनम् । तेन यथा—‘स्वाणुं मज भवच्छिदे’ इत्यत्र भवच्छेदन-रूपप्रयोजनवशास्वाणुशब्दस्य हरे ।

प्रकरणं वक्तुधोतुवृद्धिस्पता । तेन यथा—‘सर्वं जानाति देवैः’ इत्यत्र देवशब्दस्य राजनि । यत्तु ‘युष्मदर्थे’ इति ध्यात्वा तस्या अपि प्रकृते राजादा-वित्यर्थः । किं वा संयोग्ये राजादावित्यर्थः । संयोग्यस्यैव युष्मदर्थत्वात् ।

लिङ्गं संयोगातिरिक्तमवगन्धेन परपक्षव्यावृत्तौ धर्मः । तेन यथा—‘क्षुपितो मकरध्वजः’ इत्यत्र मकराकारध्वजसमुदाहर्णं व्यावृत्तेन समवायसंबन्धवत्ता कोपेन मकरध्वजशब्दस्य कामे । यत्तु ‘लिङ्गं विद्धम्’ इति, तच्च । कोपस्य कामविह्वलाभावात् । असाधारणधर्मस्य विह्वरात् । सशङ्खचक्र इत्यप्राति-व्याप्तिप्रसङ्गाच्च ।

शब्दस्यान्यस्य संनिधिनिर्दिष्टार्थकशब्दान्तरसामानाधिकरण्यम् । अतो ‘मध-च्छिदे’ इत्यादावप्रसङ्गः । न च ‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यप्रातिव्याप्तिः । शङ्ख-चक्रसामानाधिकरण्याभावात् । यद्वा हरौ शङ्खचक्रे इति संयोगोदाहरण-तात्पर्यम् । तेन यथा—‘देवस्य त्रिपुरारारतेः’ इत्यत्र त्रिपुरारारतिशब्दसामाना-धिकरण्यादेवशब्दस्य शंभुरूपेऽप्यरे । अन्यस्य देवशब्दार्थस्य राक्षसिपुरारारति-त्वाभावात् । यत्तु ‘देवतान्तरस्यातथाभावाच्छंभौ शक्तिनियमनम्’ इति, तच्च युक्तम् । देवतान्तरे देवशब्दस्य शक्तिमेवाभावादुदाहरणासामञ्जस्यापत्तेः ।

चक्रपदं तात्पर्ययोगपरम्, नञ्पदं च नाशपरम् । नाशस्य प्रतियोग्यधिकरणनियत-त्वाद्दरावभिधानियामकत्वसंभवात् । अत्यन्ताभावस्तु सिद्धादिषाधारण इति नोपात्त इति हेतुम् । अच्युत इत्यन्तरमभिधा नियम्यत इत्यनुपपद्यते । एवमप्येवम् । तत्त्वोपमायां विरोधित्वेनोपमायां विवक्षितायामित्यर्थः । तपाच्च विरोध्यर्थतात्पर्य-प्रज्ञात्प्राप्तत्वेन पूर्वावगतयोरेवोपस्थितिरित्यर्थः । एतेन, ‘अव्यवस्थितार्थत्वात्प्राप्त-साधयदुष्टत्वं विरोधज्ञानस्य’ इति दूषणमलम्बकं वेदितव्यम् । संयोगातिरिक्तेति । एतच्च शङ्खचक्रव्यावृत्त्यर्थम् । न च तन्मार्थान्तरव्यावृत्तत्वाभावाच्चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । कोपस्यापि समुद्रेऽपि सत्त्वेन प्रतिज्ञैव कामलिङ्गताया आश्रयणीयत्वेन शङ्खचक्रयोरपि तत्प्रसङ्गेरित्याशयात् । चक्रशङ्खादेरर्थान्तरव्यावृत्तत्वपक्षे तु न कश्चि-दप्येव इति । ननु शक्यान्तरव्यावृत्तप्रतिज्ञैव चिह्नत्वमस्तिचलत आह—सशङ्खेति । तपाच्च तद्धारणाय संयोगातिरिक्तेति श्लोकेनैव सम्यगिति भावः । अत इति । सामानाधिकरण्योक्तेरित्यर्थः । शङ्खचक्रेति । शङ्खचक्रशब्दो हि नियतार्थकः । तेन तु भिन्नार्थत्वाच्च सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एवमपि सशङ्खचक्रशब्दसामानाधिकर-

सामर्थ्यं कारणत्वम् । तेन यथा—‘मधुना मत्तः कोकिलः’ इति । अत्र मधुशब्दस्य घसन्ते । अन्यस्य मधुशब्दाद्यस्य कोकिलाभादनासामर्थ्यात् ।

औचित्यं भवति । यथा यथा—‘पातु वो दयितामुखम्’ इति । अत्रोक्त-
ष्टितमनोरयसाधनौचित्येन मुखशब्दस्य सामुह्ये । न दूपायादौ । यद्यप्यत्रापि
सामर्थ्यं संभवत्येव तथापि मधुनेत्यत्र तृतीयदेव तद्वीघ्रभावेऽप्यौचित्यमाप्र-
ज्ञानादेव शक्तिनिवमनमसंकीर्णमिति ।

देशेन यथा—‘मात्यत्र परमेधरः’ इति । अत्रात्रेति राजधानीरूपादेशात्-
रमेधरपदस्य राजनि ।

कालेन यथा—‘चित्रमासुर्विभाति’ इति । अत्र चित्रमासुपदस्य दिवा
दिवाकरे, रजन्यामासुशुष्यौ ।

व्यक्तिर्लिङ्गं पुंस्त्वादि । तथा यथा—‘मित्रं भाति’ इति । अत्र नपुंसकरूपा-
लिङ्गामित्रपदस्य सुहृदि । ‘मित्रो भाति’ इत्यत्र पुलिङ्गास्यै ।

‘स्वरशब्दात्तादिवेदे बाहुक्येवायं प्रतीतिकृद्भवते । यथा ‘हृन्नाशत्रो वधैस्व’
इति । अत्रेन्द्रशत्रो इत्यस्यान्तोदात्तात्वे पठितत्पुदप्यन्ताभिन्त्यस्य शातनकर्मत्वं
लभ्यते । पूर्ववदान्तोदात्तात्वे च हृन्ः शातयिता यत्वेति बहुमीहिताभादिभ्यस्य
शातनकर्तृत्वं लभ्यते । काव्ये तु नैवं बाहुत्वम् । ननु ‘ष्टे प्रसीद’ इत्यादौ
स्वरेण संशोधनं प्रकाश्यते तेन चार्थविशेषेऽभिप्राय निवम्यते, न तु साक्षात्-
रेणैव । काकुल्ले सुं न नानार्थाभिधानियमनं किं त्वपदार्थस्यैव वैयञ्जनम् ।
यद्वा स्वरशब्देनोदात्तादिप्रथं विवक्षितम् । अतः काव्ये स्वरस्याभिधानियमकारं
मात्रेयेति व्यर्थं बाहुक्येनेति विदोषयमिति । मैवम् । ‘मुधाकरमुद्राङ्गं
इष्टि पङ्कजवैरिणी’ इत्यादाविन्द्रशशुरिति न्यायेनाभिधानियमस्य काव्येऽपि
दुर्धारायात् ।

स्वरादय इत्यादिप्रहणशब्दनिवन्नापदेशौ शृण्वेते । अन्ये चोक्तान्तर्भूताः ।
अभिनयश्च साक्ष्यदिवाधाकारादिप्रदर्शिका इत्यादिक्रियाः । तथा यथा—

ज्यमस्यैवेत्यत आह—यदेति । तेन शब्दान्तरसम्बन्धितम् । उपायादाविति ।
तस्यापि मुखपदवाच्यत्वात् । ‘मुखं नि सारथे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि’ इति
कोषात् । ननु सीतारामाविल्यत्र दापत्यसंबन्धस्य, रामदासराविल्यत्र जन्मजनक-
भावस्य, रामहनुमन्ताविल्यत्र स्वामिमूल्यभावस्य, रामायोथे इत्यत्र स्वामिभावस्य
चाभिधानियामन्तत्वात्कथमुक्तभाषेव तदुक्तमत आह—अन्ये चेति । उपपाद-
क्यं पदान्तर्भूता इत्यर्थः । सादन्यं हि परस्परसंबन्धितम् । तत्तत्तत्प्रामाण्यम् ।
न चैवं सशङ्कचक्र इत्यत्रापि तदापत्तिः । शङ्कचक्रसंयोगेनैव शब्दोपात्तेन तत्राभि-
धानियमनान् । चार्थधारकभावस्यातथात्वेन विलम्बितत्वात्तत्र सादन्यस्य सन्नेऽप्य

१. ‘अनेति’ ख. २. ‘भाति’ ग. ३. ‘तु नार्थाभिधानियमनं किं तु’ ग.
‘न नार्थाभिधानियमनं किं तु’ ख. ४. ‘ज्यमजनम्’ क.

‘एहमेत्तावथा एहमेतेहि भण्टिवत्तेहि ।

एहमेत्तावथा एहमेतेहि दिगपहि ॥’

अत्र विकसितमुकुलिताभिनयविशेषसाहित्येन स्तनस्य पीनत्वमुकुलितावाधये-
विशेषेऽभिधा नियम्यते । एवं शेषपादत्रयेऽपि ।

अपदेशोऽयिमततिर्देताः । तेन यथा—

‘इतः स वैत्याः प्राप्तञ्जीनेष पृषार्हति क्षयम् ।

विपदुक्षोऽपि संवर्ष्य स्वयं छेत्तुमसाप्रथम् ॥’

अत्रापदेशेनेदंशब्दस्याभिधा चक्षरि नियम्यते ।

इत्थं संपोगादिनार्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽपि पदनेकार्थशब्देन कवि-
वर्णान्तरस्य प्रतिपादनं सत्र नाभिधा शब्दस्य व्यापारः । नियमनास्तस्याः ।
नापि लक्षणा । मुदयार्थेवाधादिविरहात् । किं त्वजनं त्वजनमेव व्यापारः ।
यथा—

भेद्भात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-

वंशोद्यतेः कुतशिलीमुखसंग्रहस्य ।

२. ‘सौन्दर्योत्तिष्ठयश्चक्षिन्वा नयनगोचरमगताया गुणप्रवणमात्रनमितानुरागेन नाद-
केनावस्थायां पृष्टायां दृष्ट्या इवमुक्ति — ‘एतावन्मात्रप्रलनिका एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्रा-
भ्याम् । एतावन्मानावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥’ इति सस्मृतम् । परिमाणे इहम-
स्याः । एतावत्परिमाणोवामलक्ष्यदिपरिमाणौ स्तनौ यस्याः सा । एवमेतावत्परिमाणं
पयोस्ते एतावन्मात्रे विवक्षितक्रमलक्ष्यादिपरिमाणे ताभ्यामक्षिपत्राभ्यां नयनदलाभ्याम् ।
उपलक्षितेत्यर्थः । उपलक्षणे स्त्रीयानुशासनात् । तथा एतावन्मद्विहितपरिमाणं दीर्घादि
यस्यास्तथाभूतावस्था स्वरूपं यस्याः सा । एवमेतावद्विदित्य परिमाणं सस्या येषां तथाविधै-
दिवसेलंक्षयया संवत्सरैरुपलक्षिता । परिच्छिन्नेति वाच्यः । वर्षरूपनस्यैव प्रापशो लोकाद-
वहारतिष्ठत्वात् । दिवसेति करणे वा लुपि । अत्र मुकुलाकारहस्ताभिनयेन स्तनपरिमा-
णविशेषे, पद्मदलाकृतित्वा तेन नेत्रपरिमाणविशेषे, उच्चतापुष्टिप्रदर्शनेन तद्विशेषे, अङ्गुल्यद्-
धारणादिरूपेण च दिवससंख्याविशेषे कुदिलमात्रशक्त्या एतावच्छब्दा नियमितशक्तयः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘एतावत्प पचा’ क. ३. ‘कुमारसंभवे द्वितीयसर्गे
५५ श्लोकोऽयम्, काव्यप्रकाशे, नैवोदाहृतः, उदाहरणचन्द्रिकायां च न व्याख्यातः.
४. ‘यस्य प्रकृतस्य रायः करो हल’ सतत निरन्तर दानस्य वितरणस्य संवन्धि
यदन्तु तस्य सेकेन शुभगः शोभनोऽभूदित्यन्वयः । नीदृशस्य यस्य । भद्रः शोभन
आत्मा स्वरूपमन्तःकरण वा यस्य तथाभूतस्य । तथा दुरधिरोहानाधृष्ट्या तनुः
सरीरं यस्य तथाभूतस्य । एवं विशाले महति वक्षे कुले उन्नतिर्नैदृशस्य यस्य
तथाविधस्य । विशालस्य वंशस्योन्नतिर्विस्तारिते वा । तथा इतः शिलीमुखानां वाणानां
संग्रहः समीचीनो मरुोऽभ्यासदार्ढ्यं येन तस्य । तथापुण्ड्रानाभिधा गतिर्धानं यस्य
तथाभूतस्य । गतिर्धानं वा । यदनुपपन्नानां निर्गुणानां गतिर्द्वितकता । एतावन्मद्विचारपटीति
परवारणस्तस्मात्पक्षेति रायपक्षे । गजपक्षे तु—यस्य परवारणस्य श्रेष्ठकतिविशेषस्य ।’

यस्यानुपपन्नगतेः परवारणस्य

दानाम्बुसेकमुभयः सततं करोऽभूत् ॥'

अत्र प्रकरणेन मद्रात्मन इत्यादिपदानां राज्ञि तदन्वयस्योक्तये चार्थेऽभिधानियम्रणेऽपि राज्ञस्य तदन्वययोम्यस्य चार्थस्य व्यञ्जनमेव प्रतीतिः ।

ननुपमानोपमेयभावकल्पनाविरहाच्छब्दश्लेषतो मेदेऽपि 'योऽसहृत्परगो-
त्राणो-' इत्याद्यर्थश्लेषतः कुतोऽस्य मेदः । अर्थश्लेषे चोभयत्र शक्तिरेव, न
व्यञ्जनेति चेत्, उच्यते । यत्रोभयोरर्थयोस्तात्पर्यं वा श्लेषः । यत्र त्वेकस्मिन्नेव
तत्, सामग्रीमहिम्ना ॥ द्वितीयार्थप्रतीतिः सा व्यञ्जनेति ।

एवं व्यञ्जनां निरूप्य तया शब्दं लक्षयति—

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः

अञ्जनमिति प्रस्तुतत्वेऽप्यर्थगत्या तच्छब्देन व्यञ्जनं परामृश्यते । तेन व्यञ्ज-
नयुक्तो व्यञ्जक इति संपद्यते । अन्यथाञ्जनयुक्तोऽञ्जक इति श्यात् । तदेतद्युक्त-
मञ्जनयुक्तो व्यञ्जनयुक्तः ।

मनूक्तस्यैवैवस्थाव्यञ्जकत्वे कैयं शब्दार्थयुगलरूपेण काव्यस्य स्वनिर्णय-
साक्षित्यत आह—

नुपन्यासात् । तर्हि विरोधोऽपि साहचर्येणैव गतार्थ इति तस्य पृथक्पदनमयुक्तमिति
चेत्, घलम् । गौबलीवर्दन्यायेन पृथक्पदनं तदिति हेयम् । एवमन्यग्राभ्युप-
नयति । 'भक्तिप्रदुमिलोक्तप्रणमिनी-' इत्यादि । समग्रश्लेष । शब्दश्लेष ।
जनुकाष्टन्यायेन शब्दयोः श्लेषसंश्लेषगात् । तत्र द्वयोरपि प्राधान्यविवक्षणासोप-
मानोपमेयभावकल्पनम् । इह तु प्रकृताथं तात्पर्यावगतेन्यदसंयद्धार्यबोधनायोगा-
नुपमानत्वेन तस्य प्रकृतार्थविरोधणत्वमित्युपमानोपमेयत्वकल्पनमिति मेदः । 'योऽस-
हृत्परगोत्राणां पञ्चरुष्टेदणकमः । शतकोटिदत्तां विभ्रद्विबुधेन्द्र व राजते ॥' इत्या-
द्यमश्लेषस्यैकान्तगतपञ्चमन्यायेनार्थश्लेषः । तत्रेन्द्रबुधोरुपमानोपमेयमव-
कल्पनसाम्यात् । श्लेषे च व्यञ्जनान्वीक्षाराद्भ्रान्तोदाहरणतामयुक्तमित्यर्थः । यत्रो-
भयोरिति । अन्यतरप्राप्तिनियामकामावत्, उभयत्र तत्तद्भावाद्वा यत्रोभय-
तात्पर्यं वा श्लेषस्य प्रियम्, न व्यञ्जनाया । यत्र त्वभिधानियामकमेकप्राथं तत्र-

करः शुद्धादत्तः । दानाम्बु मद्रात्मन् । मद्रात्मनो मद्रात्मनीयस्य । 'मद्रो मद्रो युवमेव'
शान्तत्वा 'रुष्टेऽपि गत्रयोनय' इत्युक्ते । दुर्धितो हवनोर्दुर्धितो नापिरोह अतो हमे दसाम्-
बाभूना तनुर्दस तयाभूतस्य । आनुष्ण्यार्थस्य । विराजो दीपो यो दपो वेत्तुः तदुक्तं
निरुपसं दस । दत्ता विराज्या वंजस्य वृद्धरुष्टोऽभिविष्य । तिष्ठितुता भवता । एतत्
आकर्षणम् । अनुपपन्नगतेऽनुपमानमन्य व्यञ्जनमवकल्पे । अत्र दसाम्बाभूतानो
बाभूना, गत्राणाम्बु व्यञ्जक इत्यभिधान्यस्य अनुपमेयता इत्यर्थः । अनुपमानमिति ।
१. 'मद्रादि' वा २. 'मद्रादि' क. 'मद्रादि' ग. ३. 'दस' वा 'दस' वा 'दस'.
४. 'लक्ष्य' वा ५. 'न मद्रा' वा ६. 'तत्रेव विराज्य' वा.

अत्सोऽर्थान्तरयुक्तया ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया भवः ॥ १५ ॥

स इति शब्दः । तथेति व्यञ्जक इत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूत-
शब्दार्थविभागो द्वितीय उल्लसः ।

तृतीय उल्लसः ।

एवं शब्दे निरूपिते उपोद्घातेन शब्दव्यञ्जनायां निरूपितायां प्रसङ्गेनार्थ-
व्यञ्जना निरूपणीया, तत्रैतद्वानुवृत्ते—शब्दे निरूपितेऽवसरोऽयमर्थनिरूपणस्य,
किं चार्थं धर्मिणि निरूपिते तद्वर्मां व्यञ्जनापि मुनिरूपा भवति, तद्वत्तत्त्वाना-
दस्य व्यञ्जनानिरूपणमिति तदेनां शङ्कामपनिनीयपुङ्कं स्मारयति—

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां

अर्था वाच्यलक्ष्यरूपाः । अर्थस्य संल्लिख्यतरेऽपि तेषामित्यनेन योग्यतया
वाचकादयः शब्दाः परामृश्यन्ते ।

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

ननु सर्वेषामित्यादिना पूर्वमर्थानां व्यञ्जकता प्रोक्तव, तदग्रा कीदृशी
सेत्याकाङ्क्षायामाह—

वक्तृषोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥ १ ॥

प्रस्तावदंशकालादेर्व्यञ्जित्यात्प्रतिभाशुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २ ॥

शोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः । अन्तर्भावितव्यमेतत्वात् । अतो न वाच्ये-
नामेव । काकुः श्लोकमीत्यादिभिर्व्यञ्जितिविहार । वाक्यवाच्यान्यो सहितोऽन्य-
संनिधिर्वाक्यवाच्यान्यसंनिधिः । अतो न ह्यन्धे एकवज्रावे नपुंसकावप्रसङ्गः ।
प्रस्तावः प्रकरणम् । वक्ष्येति विलक्षणम् । तच्च वज्रादिषु प्रलेखमभिसंघट्यते ।
अन्वेषो वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तः । व्यक्तिर्व्यञ्जना करणश्रुत्यसेः । अर्थस्य

परार्थप्रतीतिर्व्यञ्जनयैवेति तन्नामिधामूलध्वनेर्विषय इत्यर्थः ॥ इति श्रीमत्तत्त्वदुपाध्याय-
रामचन्द्रभट्टसूरिविराजतत्त्वद्वैतनाथभट्टविरचिताया, काव्यप्रदीपटीकामां प्रभा-
स्यायां काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो नाम द्वितीय उल्लसः ॥

उपोद्घातेनेति । प्रवृत्तस्य व्यञ्जकशब्दनिरूपणस्य सिद्ध्यर्थतयेत्यर्थः । तं
वर्णम् । कीदृशीति । तथा च वषादिवैशिष्ट्यहेतुकत्वप्रकारेणार्थव्यञ्जकतोच्यत

१. 'तथा व्यञ्जकः' इति ग. २. 'अपि' क-स-पुस्तकयोर्नास्ति.

त्रिविधस्यापि, न तु कस्यचिदेव । प्रतिभाशुभामित्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा । या वासनेत्युच्यते । तस्यां सत्यामेव बध्वैशिष्ट्यादिसत्त्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति प्रतिपादितम् । अतएव वैवाकरणादीनां न तथा रस-
प्रतीतिः । तथा चोक्तम्—

‘सवासनानां नाख्यादौ रसस्थानुभवो भवेत् ।

निर्यासनास्तु रद्धान्तर्वेदमकुल्यादमसंनिभः ॥’ इति ॥

यथाक्रममुदाहरणानि—

‘अहपिबुद्धं जलकुम्भं चेतूण समागदन्ति सहि सुरिभम् ।

समसेअसलिलणीसासणोसहा बीसमामि खणम् ॥’

अत्र चम्प्री कामिनी । तस्या दुःशीलस्वरूपवैशिष्ट्यं विज्ञातत्वां चौरांरतगोपनं
रक्षकोभवति ।

‘ओणिण्दं दोस्वह्णं चिन्ता अलसत्तणं सणीससिअम् ।

मह मन्दभाङ्गीणं केर सहि तुह वि अहह परिहवह् ॥’

इति । प्रतिहार्यं इत्यर्थः । अतीतिः । ‘अतिशुक्लं जलकुम्भं पृथ्वा समागतालि
सखि स्वरितम् । अमलेदसन्नित्ति धासनि सहा विधाम्यामि क्षणम् ॥’ धमाणी
[खेद] अटिलनि धासौ ताभ्यां नि सहा निर्वला । ओणिण्दमिति । ‘ओणिदं’

१ ‘एकान्त्या’ नदीं गत्वा भागनाया अयास्या कुबोज्यमीहूक्तं यम इति विनोदयन्ती
समानशीला प्रतिवेशिनीं प्रति वाचिदाह—अरिपुल्लमिति । ‘दिग्भ’ इति पाठे ‘विपुल’
इत्यर्थः । मसीसप्रताप्यताध्वननम् । अतिशुभेन पृथुलं महान् जलपूर्णं कुम्भम् । तेन
दुर्बलत्वम् । गृहीत्वा समागतालि । मनु मध्ये विभाम् । स्वरीतनियमेन लेदापिचपवो
गता ध्वन्यते । अमाणी खेदसन्नित्ति कामी ताभ्यां नि-सहा निर्वला । अतिशुभमेति
भावः । अलिलत्वात्वा खेदसं बाहुल्यं व्यज्यते । अनं ह्यं विधाम्यामि विभाम् करोमि ।
यथा चैवनिपकुम्भवदभवन्दीप्य यमं नान्यथा बाहुल्यं इति स्वयोरन गम्यते । तत्र
वहभाया कामिना दुःशीलत्वादिवैशिष्ट्यमिति बध्वैशिष्ट्यसं सङ्कारित्वे उदाह-
रणम् । इत्यादिरपचन्द्रिका २ ‘ओणिण्दमिति । कुतानुसरोरभोगां दूरीं प्रवेद
मुनि । महेर’ मदीयमिति वा । ‘तुहेति कर्त्तुं शक्ये । परिभवीत्यस्य निवारकभावः’
इति केचित् । ‘तुहेति द्वितीयान्वये । तथानुशासनात्’ इति दीर्घाकारः । तत्र च
‘संस्कृत्यापि न्यमित्येव शोध्यः । “मुहूर्तान्तरे” “आह” इति कथितम् । य.
न युक्तः । ‘वृष्टानिदोश’ इति केचित् । तत्र । यापामवेदयि अन्तेनयमाह’
इति चण्डीदासः । हे सखि, सखि अतिशुभमिति कष्टं मन्दभागिन्या यमं शूरे
मरत्ये स्वामी परमवति दीर्घमयत्वम् । नि-असिनि नि-अमरस्यदिगुविदसं लु
मिदसं भव औष्ठियम् । मन्दोन्मेषे मानी मानीर निपटोन्मेषां सा दया । मां
हृदयमीमन्वह । मन्दोन्मेषे मानी मानीर कानुदसं मनादन्मन्त्रे स्वामी
रतिशयलभ्योन्मेषः । मदीयमिति तु मानीरिदमिति स्वामी खेदशान्तिमयी-

अत्र दूती प्रतिपाद्या तस्या अन्यदपि दृष्टदुष्टचेष्टया वैशिष्ट्येन तस्याः कामुकोपभोगो व्यज्यते । अत्रान्यदीयमुचिद्रतादिकमन्यत्र बाधितमिति तत्सदृशमुचिद्रतादिकं लक्ष्यत इति केचित् । सदबोधत्वात् । सध्यास्तदीयो-
भिद्रतान्वयस्यावाक्यार्थत्वात् ।

‘तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधेः साधं सुचिरमुपितं वस्त्रलघुरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिवृत्तं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥’

खेदो मात्सर्यम् । अत्र खेदं मयि भजति नाद्यापि कुरुष्विति काकोवैशि-
ष्ट्यान्मयि न योग्यं कुरुषु पुनर्योग्यं मात्सर्यमिति व्यज्यते । भवन्नोत्तेन
काकुव्यङ्ग्येन बाध्यस्य सिद्धिः शोभनरत्निष्पत्तिः क्रियते । तथा चापराङ्मत्या

दौर्बल्यं चिन्तालसत्त्वं सनिःश्वसितम् । मम मन्दमागिन्याः कृते सखि त्वामप्यहह
परिभवति ॥’ ‘भागो रूपार्थके प्रोक्षो भागधेयैकदेशयोः’ इति विश्वः । सख्यास्त-
दीयेति । सख्या नायिकासंबन्ध्योभिद्रसंबन्धस्य वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावादित्यर्थः ।
अत्र हि नायिकागतौत्रिग्रादेः सखीत्वेन तां प्रत्यपि दुःखदत्त्वं वाक्यार्थ इति
भावः । नन्विष्यति । यद्यपि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेऽपि काकुवैशिष्ट्योदाहरणताया न
सतिस्यपि सुदृढात्वेन वस्तुस्थितिकथनावैतच्छब्दोत्पादनं बोध्यम् । शोभनत्वेति ।

त्यर्थः । अतएव सखीति संबोधनम् । एतेन स्वीयसौत्रिग्रादेरन्यपरिभावकत्वासंभवात्स्वी-
यसजातीयरूपणेति निरस्तम् । एकेनोभयपरिभवाभावादप्येवमुचयानुपपत्तेश्च । अत्र
बोध्यवैशिष्ट्येन कामुकोपभोगव्यक्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘तथाभूतामिति वैणीसवरणे ‘भार्य, कदाचित्खिद्यते गुरुः’ इति सहदेवोक्त्यान्-
न्तरं ‘गुरुः किं खेदमपि जानाति’ इत्युपक्रम्य श्रीमत्सेनोक्तिरिवम् । अत्र इत्यमित्यव्याहृत्य
शुद्धौगत्वेन साक्षादनभियोग्यो युधिष्ठिर इत्यममुना प्रकारेण रिक्ते स्थाने मयि खिद्यते-
ज्जेनेति खेदो मात्सर्यं (१) भजति । कुरुषु कौरवेध्वयाणि एव दुरवस्थायामपि न भजतीति
सोपद्रासकाका नाक्यार्थः । किं कुल्वेयाह—तथाभूतामिति । नृपरेव सदः समा तस्यां
पाञ्चालदेशापिपत्न्य राक्षसतनया पुत्री जन्मप्रभृत्परिमृताम् । अस्तत्परिमृद्देणैव तथाभूता
स्त्रीधर्मिणी दुःशासनादृष्टकेशपाशां विक्षिप्य भवत्संनिधावपि कथयितुमयोग्याम् । दृष्टेति
भजनक्रियया समानकर्तृकम्, उचितं न्वितमिति च भावे चप्रत्ययसिद्धं द्वितीयान्तं
इन्द्रस्य कर्म । तथा च वस्त्रलघुरैरस्य भरेरस्याभिवर्त्ते व्याधेः साधं, ननु वानप्रस्थ-
नृपादिमिष्यदुचितम्, विराटस्य राज्ञ आवासे गृहेऽनुचितस्य यज्ञादिवेषस्थारम्भेन
निवृत्तं गुप्तं यथा स्यात्तथा सिद्धं च दृष्टेयर्थः । वीथिकादृष्टम्—‘दृष्टेयेतदुपितमित्यनेन
समानकर्तृकम् । सन्निधानात् । तेन पञ्चानामपि तद्दर्शनं लभ्यते’ इत्याहुः । अर्वा-
धस्तु—वस्त्रलघुरैरव्याधेः सहोपितमा दृष्ट्वा, विराटस्यावासे स्थितं च मां दृष्ट्वा’ इत्यर्थ-
माहुः । अत्र काकुवैशिष्ट्यान्मालत्वं स्यात्तन्मालोचित्वं ध्वज्यते । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

व्यङ्ग्यं गुणीभूतम्, अतो न ध्वन्यङ्गं काकुरिति चेत्, उक्तव्यङ्ग्यस्य क्रोधप्र-
कर्षपर्यवसप्ततया वाच्यस्यैव तदङ्गत्वात् । तदेतदुक्तम्—‘नच वाच्यस्तेषा-
ङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम्’ इति । तथापि काकाक्षित्वव्यङ्ग्य-
रूपगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदता कथमपनेचेति चेत्, ॥ । अत्र नेति प्रभकाकापि
वाक्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात् । यां काकुं विना वाक्यार्थबोध एव नोपपद्यते
तदैवाक्षित्वस्य गुणीभावात् । यथा—‘ममामि कौरवशतं समरे न कोपात्’
इत्यादौ मीमसेनादौ तादृशे वक्षरि । तदेतदुक्तम्—‘प्रभमात्रेणापि काको-
र्विभ्रान्तेः’ इति ।

अन्वये तु—‘कुरपु न भजतीति नैमकाकुः किमर्थः । ततः प्रभरूपः किमर्थं
एव हठाक्षित इति तस्यैव गुणोभाषो व्याख्यः । ननु क्रमेणापि काका व्यङ्ग्यो
गुणीभूतो भवति । भवत्येव गुणीभूतविभागे काकाक्षित्वमिति हठाप्यङ्गो-
क्षित्वपदप्रयोगः’ इति तात्पर्यमाहुः ।

‘तद्वा मद् वाग्दत्तमिति विद्मि न जेति अण्णत्तो ।

पुद्गलं सचेभ भद् ते न कबोला न सा विद्मि व’

व्यङ्ग्यार्थोपपत्तौ हि वाच्यार्थः क्रोधप्रकर्षपर्यवसायीति शोभन इत्यर्थः । ध्वन्यङ्गं
जनित्वप्रयोजिका । स्फुटत्वाद्वाच्यवृत्तं हेतुं स्वयं दर्शयति—उक्तेति । क्रोधप्र-
कर्षकतया रसान्तरङ्गत्वेन व्यङ्ग्यमेव प्रधानम्, वाच्यं तु तदङ्गमिति वैपरीत्याच्च
गुणीभूतमित्यर्थः । वृत्तौ वाङ्मातृनिरासौ सिद्धयदेकेनेव मन्येन कृताविति दर्शयितु-
माह—तदेतदिति । अपराङ्गत्वमिष्टार्थं वाच्यसिद्धयङ्गमिति पदमिति शङ्कोपन्यासे
दर्शितमिति न विरोधः । प्रथमात्रेणेतिप्रमन्थं विधान्तरेण गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाद्याहानि-
वारकत्वेन व्याख्यातुमाह—तथापीति । नञ्मात्रगतया प्रभव्यङ्गिकया काकापि
वाक्यार्थोपपत्तौ सिद्ध इत्यादिसमस्तगतकाका व्यङ्ग्यस्यानौचित्यस्य न काकाक्षि-
तत्वं । यां विना वाक्यार्थपर्यवसानं तादृकप्रपञ्चवत्स्यैव तथात्वादिति समाधान-
प्रन्यायमाह—अत्रेत्यादिना । किमर्थेति । किमित्यस्यार्थः प्रभ एवार्थो
व्यङ्ग्यो यस्या इत्यर्थः । क्रमेण प्रथमव्यङ्ग्यद्वारा । एवं चैतन्मते वाच्यस्य सिद्धिः
शान्दबोधः, तदङ्गं काकुः, तद्व्यङ्ग्यमनौचित्यमित्यर्थः । तेन विना वाचाच्छब्द-
बोधानुदयात् । काकाक्षित्वरूपगुणीभूतमेदाशङ्काप्रभरूपव्यङ्ग्यस्य तयात्येऽप्यनौचि-
त्यरूपव्यङ्ग्यस्य प्राधान्यादाद्याहानिरास इति ज्ञेयम् । तद्व्यति । ‘तदा मम गण्ड

१. ‘वाच्यार्थ’ क. २. ‘न नमकाकुः’ क. ३. ‘काकुः किमर्थ’ ख. ४. ‘तद्वा
इति । नाविकामयेन निकटवर्तिनीमन्या सञ्ज्ञादपह्वाय नाविककपोलगत तत्प्रतिनिम्न
वाविकानुखावलोकनमिषेण पश्यन्त नाविक प्रति प्रतिनिष्ठापगये दृष्टिविकारेण
शातरहस्याया नाविकत्वा इत्युक्तिः । उदा यदा सा कामिनी मत्सनिपावासीत् ।
निमग्नमनिमेषतया उपाभूतामिव । ‘मनिमै’ इति पाठे नमितां निदिशित्वित्यर्थः ।
सैवाहमिति तदवसरेत्यर्थः । सा निम्नानिमेषा । तथा न सखीतानिष्ठाविरक्तसकलतरे

वाच्यमनेकपदम् । तेनात्र तदेदानीपदात्मकवाक्यवैशिष्ट्यान्मत्सर्वा कपोल-
प्रतिविम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यादृशी । चलितायां तु तस्यामन्पादशीत्यहो
प्रच्छन्नकामुकत्वं तथेति व्यज्यते ।

‘उद्देशोऽयं सरसकदलीशेषिणोभातिशायी

कुञ्जोत्पलाङ्गुरितरमणोविभ्रमो नर्मदायाः ।

किं चैतस्मिन्मुरतमुददस्तन्वि ते यान्ति वाता

येषामग्रे सरसि कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥’

अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य सद्दिशेषणीभूतवातकुञ्जादिरूपस्य च वाच्यस्य यथोक्त-
विशेषणस्य वैशिष्ट्यात्सुरसार्थं प्रविशेति व्यज्यते ।

‘गोष्ठेह भणोलुमणा अत्ता मं घरभरम्मि समलम्मि ।

खणमेतं जह् संज्ञाह् होह् ण ज होह् वीसामो ॥’

स्थलनिमग्रा दृष्टिं न नयस्यन्मतः । इदानीं सैवाहं तावेव कपोली न सा दृष्टिः ॥’

उद्देश इति । ऊर्ध्वदेश उच्चस्तीरभूप्रदेश इत्यर्थः । वातविशेषणं सुरतमुद्भवम् ।

कुञ्जविशेषणं गुह्यमभुकरत्वरूपं वाक्यं । गोष्ठेर्इति । ‘मुदस्तनार्द्रमनाः श्वधूर्मा

खण्डद्विपरिहस्तदेदानीं पदात्मकवाक्यगन्मः सतीतानिध्यामावस्य स्वप्रयोजक यमवगमयतीति
वाक्यवैशिष्ट्योदाहरणम् ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. “उद्देश इति । नायिका प्रति रमणार्थिनः कामुकस्योक्तिरियम्, इत्या वा । हे तन्वि,
कदर्पवेदनया अनुतायोगिनि, अयं नर्मदायाः नर्मं ददातीति नर्मदा, ननु यथाकवचिन्नरी तस्या
उद्देश ऊर्ध्वं देशः । एतन्नमयेन सचरवामनपलोकनीनस्तिष्ठतीत्यन्वयः । ‘उद्दिश्यते दूरदेव
जनैर्न पुनर्गन्मत इति निर्णयत्व सूच्यते’ इति दीपिका । कीदृशलाभाह—सरसेत्यादि ।
सरसाना लिङ्गानां कदलीनां शेष्या पङ्क्या वा शोभा तयाविश्राम्यतिशयितः । अत्र
सरसत्वेन शृङ्गपर्णध्वनिराहित्यम्, श्रेणीत्वेन च वेष्टनं गम्यते । तथा कुञ्जानामुत्कर्षेण
गुह्यमभुकरत्वरूपं वाक्यं कुञ्जममृज्वादिरूपेणाङ्गुरितोऽभूतमाङ्गुरितो रमणीनां विभ्रमो विलासो
यत्र स’ । तथा चानुत्पप्रविलासानामपि नवनवोन्मेषशालिविलासोदयाङ्गवत्याः कासु
कनैमुत्प्रे दुरुत्तर व्यसन स्यादिति भावः । न केवलमेतावदेव वेमुत्प्रे वाचकम्, किं
त्वम्यदपि वल्कदस्तीत्याह—किं चेति । एतस्मिन्प्रदेशे ते शैलमान्यनौगन्ध्यवत्तया
प्रसिद्धा वाता वान्ति । कीदृशाः । सुरतस्य मुहुरः शमवमोषमनोऽनेन निरतिशयानन्दमय-
त्वरूपसुरतोत्कर्षहेतवः । ‘श्रमापनयनेन पुन पुनः प्रवर्तनया मुहुर’ इत्यन्ये । येषां
वातानामग्रे मनोभू सरसि चरति । मनोभूत्वेन सचेतसा दुष्परिहर इति ध्वन्यते ।
मनोभूवेति केचिन् । कलितो भूतोऽकाण्डेऽनवसरे । निमित्ताभाव इति यावत् । कोपो
येन सः । सुरतवेमुत्प्रे तु दृढ बुधिरः मिमिव न करिष्यतीति व्यज्यते । अत्र वाच्यस्य
देशादेशकविशेषणवैशिष्ट्यात्कामुकाभिप्रायव्यक्तिः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘काचि-
त्सर्वेनार्थिनं तटस्वतयेव संनिधितमुपपतिं प्रति सवेतकाण्डवचनस्य प्रतिवेशिनी
मलाह—गोष्ठेर्इति । ‘होद’ इत्यनन्तर ‘णत्तर’ इत्यधिकपाठे केवलमिति बोध्यम् ।

अन्यसंनिधिं समिहितोऽन्य । तेनात्र प्रतिवेशिर्नो प्रति प्रवर्तिते वाक्ये
प्रच्छन्नपुरपरूपस्यान्यस्य समिधेर्वैशिष्ट्यात्समिहितं प्रति सध्या सकेतसमय
इति व्यज्यते ।

‘सुख्यह समागमिस्तदि तुज्ज पिओ मज्ज पहरमेत्तेण ।

एमे अ किं ति चिह्मसि ता सहि सज्जेसु करणिजम् ॥’

अत्र प्रकरणस्य प्रस्तावस्याभिसारसंबन्धित्वरूपवैशिष्ट्यादुपपत्तिं प्रत्यभिस्तुं
न योग्यमिति व्यज्यते ।

‘अभ्यन्त यूय कुमुभावचाय कुरुष्वमग्नाग्निं करोमि सरय ।

माह हि दूर अमितु समयो प्रसीदताय रचितोऽञ्जलिर्ब ॥’

अत्र देशस्यातिविचित्रादिरूपवैशिष्ट्याद्भूतवैशिष्ट्यादिसहिन्तारसरया प्रच्छन्न-
कामुको युष्माभि प्रहेय इति प्रियसखी प्रति व्यज्यते ।

गृहभरे सकले । क्षणमात्रं यदि सध्याया भवति न वा भवति विधाम ॥’ ‘अण
ण्यमणा’ इति पाठे त्वनन्यमना इत्यर्थः । अनादं निष्ठुरम् । सुख्यईति । ‘भूयते
समागमिष्यति तत्र प्रियोऽयं प्रहरमानग । एवमेव किमिति तिष्ठति तत्सखि सज्जय
परणीयम् ॥’ एवमेव निर्व्यापाराः । करणीय रन्धनादि । सज्जय साधय ॥ प्रक
रणस्येति प्रस्तावपदार्थकथनम् । अभिसारसंबन्धित्वेति । अभिसरणप्रस्तावे
हि प्रियागमनमभिसरणनिषेधसूचकमित्यर्थः । अभ्यन्तेति । कुमुमानामवचाय हस्ते
नादानम् । ‘हस्तादाने चेरस्तेये’ इति घञः । असीत्सहमर्षेऽप्ययम् । सरया

मुदति प्रेरयति । अनादमकरुणम् । तेन अग्नादि-या-नालम्बनेत्यापि नावकाष्ठ इति ध्वन्यते ।
गृहभारो गृहकायनिर्वाहः । सख्य इत्यनेन सार्वकालिनी व्यवृता सूच्यते । यदि क्षणमात्र
विधामो भवति तर्हि सध्यायाम् । अथवा न भवति इति योजना । अत्र कामुकसंनिधित्वरू-
पाव-यसंनिधिवैशिष्ट्यात्सकेतकालसूचनाभिप्यक्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिका

२ ‘सुख्यईति । उपपत्तिं प्रत्यभिस्तुं प्रसिद्धा नायिका निवारयितुं सख्या इयमुक्तिः ।
समागमिष्यतीति श्रुत इत्यर्थः । श्रूयते नतु चिरकालं पतम् । सम्पत्पूर्णकाम
आगमिष्यति प्रिय इति सोऽप्युक्तोक्तिः । अथ नतु दिनातरे प्रहरमात्रेण, नतु विल
म्बात् । एवमेव तदीयभोजनाद्यप्यवोमिव्यापारराहित्येन । करणीय रन्धनादिकं सज्जय
साधयेत्यर्थः । अत्र विदितहरणस्य सख्या कृतस्य प्रियागमनप्रस्तावस्याभिसरणप्रकरण
वृत्तवस्तुवैशिष्ट्यात्प्रस्तावपदसाध्यस्य प्रकरणस्याभिसारसंबन्धित्वरूपादा वैशिष्ट्यान्निवारण
व्यज्यते । इत्युदाहरणचन्द्रिका २ ‘अन्यत्रेति । हे सख्य, श्रूयमन्यत्र इतो दूरम् ।
कुमुमानामवचार्य हस्तेनादानम् । तया चायत्र हस्तप्राप्तकुमुमानादुत्पत्तिमिति प्रलोभ
नम् । असीत्सहमर्षकम् । अत्राहमवचाय करोमि । हेतुमाह—नाहमिति । हि यथाह
अमितु सचरितुं न समयो । प्रसीदत प्रसन्ना भवतः । अयं नो युष्मन्ममजलिः प्रणा
माजली रचितः कृतः । सर्वोभ्य ण्कोऽञ्जलिर्प्यतामप्यदिव । अत्र देशस्य निर्वनत्वादिबै-
शिष्ट्यात्प्रच्छन्नकामुकप्रेरणमाश्रया प्रति व्यज्यते । इत्युदाहरणचन्द्रिका

‘गुरुजनपरवशं प्रियं किं भणामि त्वहं मन्दभाङ्गीमममहम् ।

अत्र पवासं वचसि वयं सत्रं जेड्यं मुणसि करणिजम् ॥’

अत्राद्यपदप्रतिपाद्यमधुसमयवैशिष्ट्याद्गुरुवस्याविशेषहितादिदानीं यदि न-
जति तदाहं तावत् जीवामि, तव तु न जानामि गतिमिति प्रियं प्रत्य
नुरक्तया व्यज्यते ।

आदिप्रहणाद्येष्टालीलादेः । तत्र चेष्टा यथा—

‘द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तथा सौन्दर्यसारभ्रया

प्रोष्टास्योरुयुगं परस्परसमासकं समासादितम् ।

आनीतं पुरतः शिरोऽमुकमधःक्षिते चले लोचने

वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लेते ॥’

व्यज्यत इत्यन्वयः । गुरुजनेति । ‘गुरुजनपरवशं प्रियं किं भणामि तव मन्द-
भागिन्यहम् । अद्य प्रवासं वचसि वयं स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम् ॥’ गतिमव-
स्थाम् । आदीति । कालादेरित्यादिपदादित्यर्थः । चेष्टादेरिति वृत्तिगतादिपद-
प्राप्तमाह—लीलादेरिति । आदिना द्वावान्तरपरिग्रहः । द्वारस्योपान्ते निरन्तरे

१. ‘गुरुजनेति । गृहेति द्वितीयान्त पूर्ववत् । संबन्धसामान्यविषयता वा पट्टी ।
गुरुजनो जनमात्रम्, न तु विदग्धः । स एव वसन्ते प्रवासेपेक्षात्परः द्युतः । तस्य
वशं अधीनेति संबोध्यविशेषणम् । तेनानिवार्यत्वम् । प्रियेत्यनेन गमने दुःखौत्कण्ठ्यम् ।
किं भणामि वचसि । पठयते निरयं वदताम् । मन्दभागिनी अत्रमाग्या । भवत्स्वयं
मयिः । किं मया क्रियते तत्राह—अपेक्षादि । अद्य प्रकरणादसन्ते । यत्र प्रवासिनोऽपि
गृहमागन्ति । अनेति रोपोक्तिः । स्वयमेव करणीयं कर्तुमर्हं जानाति । तेन स्वयं
कुर्वन् प्रायो गच्छतीत्यभिप्रायः । अत्राद्यपदप्रतीतिदिनोपवीयमानत्वादिरूपा-
कसम्प्रकारवैशिष्ट्यादिदानीं स्वरूपेण न जीविष्यामीति व्यज्यते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. ‘चेष्टादेः’ ग. ३. ‘चेष्टायां’ क. ४. ‘द्वारोपान्तेति । निर्वं प्रति नायकस्योक्तिरि-
यम् । मयि द्वारस्योपान्ते समीपे निरन्तरे निर्व्यवधानेऽत्यन्तसंनिहिते सति तथा
प्रकृत्या नायिकया सौन्दर्यस्य साराणां श्रीः सपत्तिर्वयं, सौन्दर्येण साराणां द्वेष्टानामिव
श्रीः दोषा वा यत्र तथापूजया । ऊर्तुयं प्रोष्टास्य प्रसारं परस्परेण समासकं
संबद्धं समासादिन स्थापितम् । अथवा अने कप्रत्ययः । तथा च समासकं प्रापित-
मित्यर्थः । तथा शिरःसंबन्ध्यशुक्रं पुरतो मुखोपर्याणीतम् । चले चपले लोचनेऽप-
क्षिते संचारिते । वाचो वचनस्य तत्रानाविरं प्रसरणं सक्षीपु अवर्तनं निवारितम् ।
दोर्लेते मुञ्चते संकोचिते । अत्रुक्त्वा मियः संकोचिते इत्यर्थः । अत्र पञ्चभिर्वाक्यै-
रुदाहरणवैशिष्ट्याद्वैशिष्ट्यात्क्रमेण सूत्रानिश्चयगृह्यमानेष्वर्थसममपकोटाहलादित्यपा-
रितोषिकास्तिन्नानि व्यज्यन्ते । तैश्चानुरक्त्यासीति रहस्यं व्योक्तम् । तत्र सूत्रका-
स्तिन्नमरूपं—‘संमुत्तानायां प्रयोग्यावामन्यापदेन नञ्छनो गात्रेण गात्रस्य रपरं
रष्टकम्’ इति वात्स्यायनस्येन दक्षितम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

अत्रोक्तमासद्वादिवैशिष्ट्यात्पञ्चकामुकविषय आकृतविशेषो दृश्यते । तत्र प्रथमाधेन स्पष्टकमातिङ्गनम्, शिरोऽङ्गकं पुरत आनीतमित्यनेन गूढमागच्छेरिति, अध क्षिप्ते चले लोचने वाचस्पत्र निवारितं प्रसरणमित्येताभ्यां सूर्यास्तसमये कोलाहलरहिते काले समागन्वव्यमिति, संकोचिते दोलते इत्यनेन पारितोषिकमातिङ्गन करोमीति व्यन्यते । वज्रपैकैवोदाहरणे मेदान्तराण्यपि सन्तीति ध्वेवोदाहरणान्तरं संभवति, तथापि नि संदेहपुरपत्तये प्रासादसरतया पुनः पुनरुदाह्रियते । वज्रवोद्धव्यादीनां प्रत्येकमेव न व्यञ्जकत्वम्, किंतु मिलितानामप्येति द्रष्टव्यम् । तत्र द्वयोर्व्यञ्जकत्वं यथा—

‘अस्ता एव गीमज्जह पश्य अहं दिभसर्जं पश्येद्वि ।

आ पद्भिभ रत्तिअन्धिअ सञ्जाए मह निमज्जहिस्सि ॥’

मन्वर्धमात्रव्यञ्जकत्वे अत्रार्थयुगकाव्यस्य व्यञ्जकत्वं न सिद्धमित्यत आह—

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ ३ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दरुते काव्यप्रदीपेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयस्तृतीय उद्भासः ।

निर्व्यवधाने । श्रोत्रस्य प्रसार्य । स्पष्टकमिति । दूरस्थस्यैव प्रियस्य स्त्री-स्वाहाभ्येव मेखयित्वस्तिङ्गन स्पष्टकमित्याहुः । मेदान्तराण्यपीति । अन्यत्र दृयमित्यत्र देववैशिष्ट्यवद्भक्तवैशिष्ट्यमपि दर्शितम् । अथेति कालवैशिष्ट्योदाहरणेऽपि वज्रवस्त्रादिशेषरूपवैशिष्ट्यमित्येवमित्यर्थः । अस्तेति । ‘धमून् निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय । आ पयिकं रात्र्यन्ध सञ्जाया मम निमज्जपति ॥’ आवयोरिति वा । निमज्जति नि स्पन्द्य शेते । अहमित्यत्र जयनक्रियानुपादानाभिप्रायविरहध्वननम् । शब्देति । प्रलभीकृतकामिमिथुनादौ त इत्यादौ चास्याद्विरहादन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्यापि हेतुत्वम्, परिश्रुतिसहत्ववदभावान्नो ह शब्दा-प्राधान्यमर्थप्राधान्ये विपरीतं वेद्येतावान्विशेष इति भावः ॥ इति धीमतासदुपाख्याप्रीधमचन्द्रमष्टपरिवरात्मकतत्त्वद्वैतनाथमठविरचितार्था काव्यप्रदीपदीक्षायां प्रभा-स्वयायामर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम तृतीय उद्भासः ॥

१ “अस्तेति । स्वपदूला इयमुक्तिः । ‘अञ्जा’ इति पाठे अर्था साञ्जी न विदग्धा । निमज्जति वारंवारानि स्पन्दं शेते ननु आसन्नम् । तेन उद्भूतादित्यम् । मम तवो मित्रसल्लेखमहमेव नावस्यति । अथ स्वाशेषकवदनुबन्ध निप्रापदित्य स्वस्य व्यन्यते । दिवसकमिति विन्दाया कप्रसव । तस्य समागमप्रतिवृत्तवारः । द्वितीया आसन्तसंयोगे । दिवसकं व्याप्तेत्यर्थः । ‘दिग्दह’ इति पाठे दिवसके प्रलोकय सम्भवलोकय । एमिकरात्र्यन्धेति न रहस्योपनाय । एविकत्वन ममादित्यराण्योदयामा रात्र्यन्धत्वेन न स्वद्वय्यापतनप्रयोज्योपनाय । अन्यथा प्रयत्नमिषेने रहस्यमहापतेः ।

चतुर्थे उद्घास ।

यद्यपि काव्यलक्षण विभाग च विधाय लक्षणपदार्थेषु विवेचनीयेषु विशेष्य-
पैदस्यार्थे शब्दार्थौ विचारितौ, इदानीं विशेषणपदार्थानां दोषगुणाहंकाराणां
निरूपणमुचितम्, ननु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेर्भेदानाम्, तथापि ध्वन्यादे
भेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयतयोरवगमो भवति । तयोर्विशेषनिष्ठत्वात् ।
यथा श्रुतिकटुत्व दोषो ध्वनिविशेषे शृङ्गारादिध्वनौ हेय, रौद्रादिरसध्वनौ
चित्रभेदे वा अहेय एव । माधुर्यादिगुण शृङ्गारादिध्वनावुपादेय, रौद्रादि
ध्वनौ त्वनुपादेय एव । अलङ्कारोऽपि यमकादी रसादिध्वनावनुपादेय, चित्र
भेदे तूपादेय एव । तथाच दोषादिनिरूपणोपयोगिषु काव्यविशेषप्रभेदेषु
निरूप्यमाणेषु प्रसङ्गादनुपयोगिनोऽपि निरूपणीया इत्युद्घासप्रवेगेन काव्यभेद-
त्रयभेदो निरूपणीयः । तत्र प्रथमे ध्वनिभेदः । तत्र तावद्वैनिर्दिष्टा—अवि-
वक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च । तत्र यद्यप्यभिधाया प्राथम्यात्तन्मू-
लको विवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथम निरूपयितुमुचित, तथापि लक्षणा
मूलव्यञ्जनाया प्राङ्गिरूपणात् 'पशूननकि' इत्यत्रैव प्रावृत्तिक क्रममुपादाय,
सूचीकटाहन्यायेन वा प्रथममाद्यमुद्दिश्य विमज्जते—

भेदेषु ज्ञातेष्विति । रसध्वनिलादिना ज्ञातेष्वित्यर्थः । तयोर्हेयोपादेयतयो ।
विशेषेति । ध्वनिविशेषनिष्ठत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयति—यथेति । यस्य हि
योऽप्यर्थप्रयोजक स दोषस्तत्र हेय । अन्यत्र तु स न दोष । अतएव न हेय ।
यमकादिरिति । चित्रविशेषकत्वादिति भावः । चित्रभेदेषु शब्दचित्रारये ।
काव्यविशेषप्रभेदेष्विति । काव्यविशेषाणां ध्वन्यादीनां प्रभेदेषु रसध्वन्यादिरू-
पेषु । न चेवमपि यन्निरूपणं विना दोषादिनिरूपणं न सम्भवति त एव भेदा निरूप-
णीया न त्वन्येऽपि तत्राह—प्रसङ्गादिति । तत्र उद्घासप्रथम्ये । प्रागिति ।
अभिधामूलव्यञ्जनात् पूर्वमित्यर्थः । पशूनििति । प्रापतिर्देवत्वमागसाधनानां सप्त
द्वापशूनामुपाकरणद्वयं योऽसत्कारा सह वर्तव्या । 'प्राजापत्यैश्वरान्ति' इत्येकप-
देनोपादानात् । अतः सर्वेषामुपाकरणं कृत्वा ततोऽञ्जयमिति पदार्थानुसमयाख्यक्रमेण
किमञ्जनमुपाकरणवद्यतं कुतश्चित्पशोरारभ्य कार्यमुत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं
तेनैव क्रमेणेति सशये नियामकभावादस्त्वनियमः । अथनादिकरणे तु पूर्वप्रवृत्तो
पाकरणक्रमस्त्वोपस्थितस्य नियामकत्वसम्भावानुत्पन्नव्यवधानसंभवे न्यूनाधिकतत्त्वं

महेत्यावबोदित्यर्थे निपातः । स्वमात्रोपादाने रहस्यप्रकाशापत्तः । उरणतया स्वशब्दाप-
त्तनसालन्तानुक्तिरित्याह स्वमात्रोद्बुद्धनम् । निमग्नमिति शयिष्ठा । 'गितञ्जर' 'गितञ्ज-
दिति' इति पाठे गितिदिति नीचेन्यसीति संस्कृतम् । अत्र गृहे विद्यमानायां शब्दा
अतिबुद्धतया बधिरनिशेयत्वादियोगादन्यस्य चासत्त्वात्ति-शब्दं व्यवहरेति वक्तुमिति
पार्थवैतिष्यात्प्रतीयत इति दिक् ।^१ इत्युद्घासप्रवृत्तिश्च

१ 'प'स्यार्थशब्दार्थौ क, 'पदार्थ' शब्दार्थौ ग २ 'अपि' क'पुस्तके नास्ति
३ 'ध्वनिव्या' क, 'ध्वनिर्दिष्टिप' ग

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्भूतौ ।

अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ १ ॥

वाच्यः वाच्यजालादिधर्माणं धर्मो अविवक्षितो वाच्येन रूपेणान्वयबोध-
विषयतया अनपेक्षितो यत्र सः । यत्र यद्यप्यविवक्षितवाच्यमात्रस्य नायं
विभागः, किंतु तद्विशेषस्य ध्वनेः । ननु शब्दार्थवादायाम् । तथापि यत्त-
दोरेकार्थपरामर्शकतया तत्र ध्वनाविति तच्छब्दार्थस्य ध्वन्यभेदे यच्छब्दार्थोऽपि
ध्वनिरेव छम्पते । अयं च ध्वनिभेदो लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति
संभवति । अविवक्षितत्वं च वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः । सा च वाच्यस्यानुप-
पत्त्यर्थेन, उपयोमिति रूपान्तरे सात्पर्याद्वा, स्वतः पृथग्व्याप्योक्तत्वाद्वा ।
अनुपपत्त्यर्थमपि पुनरुक्तत्वात्, विशेषानाधायकत्वमात्राद्वा । तत्रोभयत्रापि
वाच्यमर्थान्तरे उपयोमिति लक्षणावच्छेदके संक्रमितमाश्रयत्वेन पैरिणमितम् ।
वाच्योऽप्यर्थो रूपान्तरेण लक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीये तु वाच्यमत्यन्ततिरस्कृतं न
केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टम् । तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यं पुनरुक्तैर्यथा—

नायोगाच्च प्रवृत्तिकमेणैवानुष्ठानमिति नीमांसकसिद्धान्तोऽत्र दृष्टान्तीकृतः । प्रकृतेऽपि
लक्षणामूलव्यञ्जनाया लक्षणामूलध्वन्युपपत्त्यायाः पूर्वं प्रवृत्तिरुपनीयितलक्षणामूल-
ध्वनेः प्रयत्नं निरूपणमित्येतावता साम्यात् । लक्षणामूलव्यञ्जनतदुत्पत्त्यन्वोरत्नाहि-
त्वेन परस्परसंनिर्कर्मस्य ध्यायनिदत्त्वात् । लक्षणामूलध्वनेः पञ्चाक्षररूपेण तद्वत्लक्ष-
णामूलव्यञ्जननिरूपणस्याभिधामूलव्यञ्जनतदुत्पत्त्याभिधामूलध्वनिभ्यां द्वाभ्यां व्यवधान-
मिति विप्रकर्षोपपत्तेरिति भावः । इदं नन्वे विषयगतसाहित्यानुरोधात्क्रमनियमः, इह
तु तदभावात् न युक्त इत्यत आह—सूचीति । अभिधामूलस्य बहुभेदत्वा-
दिति भावः ।

ननु जालादेरेव वाच्यत्वादविवक्षितवाच्यत्वस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यार्थान्तरसंक्र-
मितवाच्योभयसाधारण्येऽपि वाच्यस्य रूपान्तरेण लक्ष्यत्वस्य स्वार्थान्तरसंक्रमितत्व-
स्यासंभव इत्यतो म्यावष्टे—वाच्य इत्यादिना । वाच्येन रूपेणैत्यर्थान्तरसंक्रमि-
तवाच्यसंभवायम् । अनपेक्षितस्वार्थान्वयम् । कुन्तानामपि वाच्येन प्राधान्यरू-
पेणानपेक्षणात्संभवेः । लक्ष्णामूलोति । लक्षणाया मूलं प्रयोजनतया हेतुभूतम् ।
तेन निरुद्धताक्षमिदोत्पत्त्यनिव्यावृत्तिः । गूढत्वप्राधान्ये च वाच्यतिशयान्वोपलक्षके ।
तेनापि धिपगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यावृत्तिः । उभयत्रापि अनुपपत्त्यनेदद्वयेऽपि । आश्रय-
त्वेनेति । इदमुपलक्षणम् । कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादावर्थान्तरे पुनरादिधर्मिण्याधेय-
त्वेनापि परिणामस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । मुरूपपरिणामस्यासंभवाद्वा—वाच्यो-
ऽपीति । रूपान्तरेण गम्यमानत्वमेव परिणाम इत्यर्थः । कुन्तानामपि विरोधत्वेन
रूपान्तरेण लक्षणाव्याप्नुतेऽपि न दोष इत्युक्तः । 'तदा जायन्ते शुभा यदा ते
सहृदयैर्दृश्यन्ते । रक्षिरणानुष्टीतानि भवन्ति कमत्वनि कमत्तानि ॥' यदा ते

‘ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअपहि’ वेप्पन्ति ।

रहकिरणानुगाहिआइँ होन्ति कमळाइँ कमळाइँ ॥’

अत्र द्वितीयकमलशब्द सौरमादिगुणयुक्तत्वरूपे लक्ष्ये संक्रमितवाच्य ।

विशेषानाधायकत्वमात्राध्या—

‘त्वामस्मि वच्मि विदुषा समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीया मतिमाख्याय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥’

अत्र वच्मीत्यनुपयुक्तार्थम् । अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीते । अत उपदे-
शात् लक्ष्यम् । तत्र वाच्यार्थे सक्रमित । एव त्वामस्मीतिपदे अप्यनुपयुक्तार्थे ।
सबोध्यतयैव युष्मदर्थस्य वचनवर्गतावगते । वच्मीत्युत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्य
तात्पर्यकत्वप्रत्ययात् । अतस्तान्मया लक्ष्यधोरपदेशात्सत्त्वगोसद्वाच्यौ सक्रमितौ ।
तथा आत्मीयाया एव मते सर्वैरास्थानावनुपयुक्तत्वेनारमीयज्ञानेन प्रमाणपरि-
गृहीतये लक्ष्यमाणे तद्वाच्य सक्रमितम् । ‘असद्युत्तमः’ इत्यप्रार्थप्रहणादस्मि-
योगे वच्मीत्युत्तमपुरुष ।

अत्यन्ततिरस्कृत यथा—

‘उपकृत बहु नाम किमुच्यते सुजनता प्रविता भवता परम् ।

विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमारस्व तत् शरदृ शतम् ॥’

प्रसिद्धा गुणा सहृदयैर्युक्तान्ते तदोक्तपदेतयो जायन्त इत्यन्वय । इष्टान्तमाह—
रवीत्यादि । अनुपरीतानि स्पृष्टानि कमलानि कमलानि सुरमीण्याह्लादशानि वा
भवन्ति । अत्रात्तपाभूतेषु कमलत्वनालभावो व्यङ्ग्य कमलपदलक्षणात्तन्म ।
अत्र रविकिरणानुग्रहेण ॥ केवल सौरमादिगुणज्ञानि, अपि तु कमलत्वसाम्या-
न्तर्गतिरपि नेति लक्षणाभूलभ्रानि ।

त्वामस्मीति । अत्रोपदेशलक्षणागूल हितसाधनत्वं व्यङ्ग्यम् । त्वामित्युद्देश्यत्वं

१ ‘त्वामस्मीति । अस्मीत्यहमर्थः । एवं च बहु इत्यप्याहृत्य ‘यतोऽत्र विदुषामसाधारणज्ञान
यता समवाय एकत्रावयतापत्र समुदायस्तिष्ठति तत्तत्साक्षात्सीधामप्रताप्य मतिमाख्यायावक
म्भात्र स्थिति विधेहीति वाच्यार्थस्य त्वानुपदेशाद्वचनमात्रो वच्म्युपदिशामीत्युपदेशक्रियाकर्तृ
त्वेनान्वय । ‘आदाय’ इति पाठे गृहीत्वा । अवलम्बयेति यावत् । निद्रासमवायात्मीयश
स्थानामानुपपरामवपरानभिभवनीयत्वावाच्यत्वानि दक्षितलक्षणाभूतानि न्यङ्ग्यानि । एवं
त्वामस्मिन्नयोरवयवोपदेशवद्विज्ञातत्वात्तद्वनीयावृत्ते । वच्मीत्यस्य वादरणावयवमिति ।
कैचित्तु—‘म्यितिशब्देनापि सावधाना स्थितिर्लक्ष्या । निपद्यच्छिद्रापेशित्व व्यङ्ग्यम्’
इत्याहुः । पूर्व प्रनृत्तवादिहेतुनियेषानाधायकत्वाद्यन्तरस्रक्रमितत्वमिति द्वयमप्यथा
न्तरस्रक्रमितवाच्यध्वनेरदाहरणम् । १ ‘युदाहरणचरित्रा २ ‘उपकृतमिति । त्वया
यद्वचनं तत्र तद्विषये किमुच्यते किं वाच्यम् । बहुत्वात्तु न शक्यत इत्यर्थ ।
भवता पर केवल सुजनता प्रविता प्रकृतिना । तथा च सौख्यमयुक्त एवेतावानुपकार,
न ॥ प्रत्युपकारकामाप्ताभिप्रयुक्त इति भावः । हे सखे, तत् यस्यात्सुजनता प्रविता

अत्रापकारिष्यन्वयायोगैरुपकृतादिषदैः स्वार्थविपरीतं लक्ष्यते । नच तत्र वाच्यस्य कथंचित्प्रवेशः । त्वयैवमपकारेऽपि क्रियमाणे मया प्रियमेवोच्यत इति स्वसाधुत्वं व्यङ्ग्यम् । तवोपकारापकारविवेको नास्तीति वा । अयं च प्रभेदो न केवलं विरोधिलक्षणया, किं त्वन्यथापि । यथा—

‘आधूतसत्त्वेदकरोपलायाः क्षितावगूढप्रतिकूलवाचः ।

प्रियो विहायाधरमायतादयाः पपौ चिराय प्रतिषेधमेव ॥’

अत्र पपविल्लनेन सोत्कण्ठं निरीक्षणं लक्ष्यम् । उरुकण्ठातिशयो व्यङ्ग्यः ।

द्वितीयं ध्वनिभेदं कारिकाधोग्यामुद्दिश्य विभजते—

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

ध्वनिरिति प्रकरणात्तुभ्यते । अन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनीभूतम् । अयं भेदो-
ऽभिधामूलगूढव्यङ्ग्यमाधान्ये सति द्रष्टव्यः । एष तु—

कोऽप्यलक्ष्यक्रमन्यङ्गो लक्ष्यन्यङ्गक्रमः परः ॥ २ ॥

सूचीकटाहस्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रममध्यग्राह्य एवमुद्देशः । तस्यैवत्वात् । द्विती-

लक्षणामूलं चावश्यवाच्यहिताहितत्वम् । तथास्तीत्युपदेष्टृलक्षणामूलं चानुज्ञानीया-
ज्ञत्वं व्यङ्ग्यम् । एवभास्मीयामित्यप्राविगीतपक्षाधयणमित्युच्यम् । उपकृतमित्यादायप-
काराद्यतिशयोऽपि व्यङ्ग्यो बोध्यः । आधूतेति । क्षितेनावगूढाच्छारिता प्रतिकूल-
भावेति निषेधबोधिका वाच्यस्या इत्यर्थः । प्रतिषेधं तद्वोपकृतावचेष्टारिक्तम् ।

अन्यपरमित्यस्यान्यतात्पर्यमित्यर्थे व्यङ्ग्यं तात्पर्याविषयतानभ्युपगमादर्धमव-
लम्ब्यतो व्याचष्टे—उपज्ञोति । लक्ष्यालक्ष्यक्रमत्वादिविभागो विवक्षितान्यपरवाच्य-
स्येति दर्शयितुमाह—एष रियति । न लक्ष्यो वाच्यप्रतीत्यपेक्षया धर्मो यस्य
तादृशं व्याज्यं यत्रैवार्थः । एकत्वात् अलक्ष्यक्रमत्वेनेकभेदत्वात् । पञ्चदशेति ।
शब्दार्थोभयसत्त्वित्वात्वेन त्रिविधस्य लक्ष्यक्रमस्य सन्दर्भचित्गुलस्यालंकारवस्तुरूपव्य-
ङ्ग्यद्वैविध्यमिति व्यङ्ग्यम् । अर्थसत्त्वित्वात् द्वादश भेदाः । उभयसत्त्वित्वात् सैकः ।
इत्येवं पञ्चदश भेदा बोध्याः ॥ ननु विभावानुमाव्यभिचारिसमूहालम्बनस्यैव रस-
त्वदिभावादिरसप्रतीत्योः कमस्यैवामावाद्यक्रम इत्येव वाच्यम्, न रसप्रत्यय इति

तन्मात्र ईदृशमेव सदा निरपलुर्बन् उरुर्दं बर्धनं उरुं व्याप्य शुचिम् एतदुक्तं यथा
रसायना भारव निष्ठेति सुखोर्ध्वं । स च प्रकरणादिना पुनरुपकारभावं प्रति बोधितो
विपरीतं लक्ष्यति । प्रपञ्च—उपलब्धमपङ्गम् । सुखवत्ता दुर्जनता । उरुं उरुं ।
शुचिर्न दुःशितमित्यपङ्गपङ्गिद्वयो व्यङ्ग्यः । एवमिषावच्छेदोऽपि प्रपञ्चदिवास्तव्य
साधुत्वं वा । एतद्व्यङ्ग्यप्रकारविवेको नास्तीति वा । उरुर्ध्वं बर्धनं व्याप्य रसप्रतीति
वेधिर । एतद्व्यङ्ग्यप्रकारव्यङ्ग्यमेव रसप्रतीतिः । एतद्व्यङ्ग्यप्रकारव्यङ्ग्यमेव रसप्रतीतिः ।

यस्य तु पञ्चदशभेदत्वात् । विभावादय एव न रसः, किंतु रसस्तेर्निर्णयत
इत्यस्ति विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमः । स तु न लक्ष्यत इति क्रमस्यालक्ष्य-
त्वलक्ष्यत्वकृतं भेदद्वयमित्यर्थः ।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।

भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥ ३ ॥

अक्रमोऽलक्ष्यक्रमः । तच्छब्देन रसभावयोः परामर्शः । आदिप्रहणा-
द्भावोदयभावसंघिभावशब्दत्वानि । नन्वामासवद्भूतस्य शान्त्यादयः किं
नोक्तः । निरन्तरावयवस्यापरिच्छिन्नस्य निरतिशयस्य येषान्तरसंपर्कशून्यस्य
तदभावात् । आमासत्वं तु तिर्यगाद्यधिकरणतया भविरदम् । भिन्न इति ।
यत्र प्रधानं रसादिभ्योऽप्यनिः, यत्र त्वप्रधानं तत्रालंकार इति भावः ।

रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थाचिनो लोके तानि चेन्नाद्यकाव्ययोः ॥ ४ ॥

तत्राह—विभावादय एवेति । 'व्यफ' च तद्विभावाच्च' इति वक्ष्यमाणसुत्रात्का-
व्यजन्यविभावादिप्रतीतिमात्रेण धोत्रियादेरपि रसबोद्धृत्वप्रसङ्गाच्चेति भावः । निष्प-
त्तिरपि व्याख्यास्यते । नच व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरपि प्रतीत्यपेक्षया युगपद्भानमविरुद्ध-
मिति दातव्यम् । सौप्त्य स्वरूपत एव व्यञ्जकत्वम्, विभावादिसु ज्ञातस्येति
वैयर्थ्येऽस्य युगपद्भानायोगात् । क्रमाप्रहणं च रसोद्बोधसामग्र्या विषयान्तरभानप्र-
तिपत्त्यन्वयानुभववशेन कृतत्वात् । अतएवोक्तम्—'विभक्तिवेषान्तरमानन्दम्'
इति । नन्विति । यथा रसस्याभासरूपो विचार उक्तत्वात् शान्त्यादयोऽपि
विचाराः किमिति नोक्त इत्यर्थः । समापत्ते—निरन्तरेति । निरन्तरं अवि-
च्छिद्यमाना अवयवा विभावादिरूपा यस्येत्यर्थः । रसस्य विभावाद्यनुसंधानजी-
विनामेव तद्विरुद्धरूपायाः शान्तेरसंभव इत्यर्थः । नहि विभावाद्यनुसंधाने
साम्यद्वयमर्थः स्थायी चेन्नाप्यव्यञ्जकत्वमस्ति हेतुः । अथान्यत्कारणः परिच्छेद एव
रसशान्तिवार्त्तया भाषि नेत्याह—अपरिच्छिन्नस्येति । एवमभिव्यक्तस्य रस-
संस्पर्शप्रादपृच्छकस्यापि शान्तिर्न संभवतीत्याह—निरतिशयस्येति । संधि-
शब्दत्वयोर्निरागतायाह—येषान्तरेति । यस्तु तस्य रसस्य स्थाविभावमूढकत्वात्
शान्तिरसंभव, संभवे वा न समन्वय इति बोध्यम् । आमासत्वं त्विति ।
तिर्यगादिभ्योऽपि हि नोत्तरसमन्वयपरिच्छेदम् येन रसे न संभवेदित्यर्थः । यत्रेति ।
'शून्यं भागवत्' इत्यनुदहरिष्यमाण इत्यर्थः । यत्र तु गुणीभूतव्यापे 'धर्म्यं
न रमणे' इत्यादीं यत्रादिरुपादे- करारमाद्यत्वं तत्र रसपदस्योऽलंकारा
इत्येव स्पष्टीकृतमिति । प्रमेदेति । एतस्य नाद्यद्योपलक्षणम् । तयोश्च परस्पर-

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ ५ ॥

अथेति समुच्चये । कारणानि प्रमदेन्दुदयादीनि वारकोद्दीपकरूपाणि ।
कावाणि—

‘स्वेद स्रग्भोऽय रोमाञ्च स्वरभङ्गोऽय वेषधु ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय हृत्पथैः सार्विका मेता ॥’

षाट्छानोबुद्धिनारीरारम्भरूपाणि च कटाक्षमुज्ज्वेपादीनि । सहकारीणि तेषु
जनयितव्येषूपकण्ठादीनि । विभावा आलम्बनोद्दीपनरूपा । चेत् सदेवार्थं ।
सत् सदेवार्थं । यद्यप्युद्दीपकस्य स्थायिनि न कारणत्वम्, किं तुपक्षे तस्मि
स्त्रीपदरूपाधायकरूपमुद्दीपकत्वम् । तथाप्यनुद्दीपितोऽप्यजातमाय एवेत्यु
द्दीपकेऽपि कारकत्वोपपादात्तत्रापि विभावव्यवहारः । विभावादिसज्ञा च त्रिभा
वनादिभ्यापारयोगात् । तद्यथा—यासनारूपतया स्थितान्तरत्यादीभ्यामिदो
विभाववर्तित इत्यास्तादाहुरयोग्यतो नयन्तीति विभावा । अनुभावावर्तित च

नुरागाद्यवर्तितं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणव्यवधारणादवर्तयम् । इन्दुदया
देवोपपन्नस्य रगादेरुपपत्त्यादुद्दीपकत्वम् । लोने रसादे स्थायिनो यानि कारणा
नीत्याद्यवयवम् । स्वेद इत्यादि । स्रग्भो निधेयता । स्वरभङ्गो गन्धदयादिमहत्त्व
पायम् । वैवर्ण्यं वर्णान्वयायम् । प्रत्यं सुरादु रसाभ्यां चेष्टाज्ञाननिष्ठति ।
सार्विका सर्वोद्दीकजनिता । सक्तरपविकृतादिशक्तिरु मनः । निधयस्या बुद्धिः ।
आलम्ब क्रिया । आदिना लीयन्निगतादिहावपरिग्रहः । तैरिति । रसादिभ्या
मिना तेषु सार्विकविभावादिषु कार्येभ्यस्त्वर्थः । आलम्बनमनुगमस्य विषयतया
कारकहेतुः । तानि नात्यन्तव्ययोऽत्रोद्दीप्यन्त इति शेषः । तदा विभावादेव कारण
व्यवहारे । तत्काव्यमपदेदयानि भवतीति वारितार्थः । तत्र रगादीं स्थायिचङ्का
मिमित दर्शयन्नेव विभावादिसाध्यानां योग दर्शयति—यासनेति । भन्त करण
वृत्तिरूपस्य रगादेरनुविनाशित्वेऽपि संस्मारात्मना विरहाभ्यादिव्यापकत्वात्
प्रतीतिरात्मनुमपानाच्च स्थायित्वम् । तदुक्तम्—‘विन्देरविददेर्णां गार्विचिष्ठ
एते न म । आत्मभाव नमस्तस्यान्ग स्थायी रसाकारः ॥ रसमृत्प्रभासद-देशी
भावानामनुगमकः । म त्रिरोपीयते स्थायी वैरग्यो पुष्पते परम् ॥’ इति । ए
विभावयति । विविच्यश्रवतीत्यर्थः । तर्हि विभावमायेवैव रग-विच्यश्रव
त्याह—रसास्तादेति । रसास्तादाहुर इषदृष्टामिष्यन्ति । तद्योग्यां प्रापयती-
त्यर्थः । नाविच्छेदो हि ग-पारणन क-भ्यादवगता सहदन्तद्वये वागन-महत्या
मिष्यत रसादिभवा-दरनिव्यञ्जयन्ति । इषदमिष्यतिरेव च रग-विच्यश्रव
शोच्यते । एतन्नुभयवर्तित र-रपी-प्रव-विच्य-त्यर्थः । कार्य-वि-दि-रोम-

तानित्यनुभावाः । पोपकृतया विशेषेणाभितः काव्ये स्थायिनं चारयन्ति,
विशेषेणामिमुख्येन चरन्तीनि वा व्यभिचारिणः । व्यक्तं स इति । व्यक्तिश्रव-
णेति पर्यायः । सा च विशेषणम् । तथाच व्यक्तिविशिष्ट एव स्थायी रसः ।
एवंच रसस्याकार्यत्ववचनं विभावादिभिः काव्योपस्थितैः स्थायिनो जननात्
विभावादिकार्यताया एव प्रकृतत्वात् विशिष्टत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाद्वा ।
तस्यास्थायी न रसः किंतु विभावादिमेलकम्, ग्रहैव वा । 'अन्यथा न कार्यं
इत्यादि ग्रन्थविरोधात्' इत्यादि प्रकृतमनादेयम् । स वैरिति । यस्य यानि
कारणादीनि स तैस्तज्जातीयैरित्यर्थः । स्थायी विस्मृतिरविस्मृतिर्वा भावैरतिरस्कृत-
प्रवाहो भावः । यदुक्तम्—

सीति स्वकारणमाधिरूपेण व्यञ्जयन्तीत्यर्थः । पोपकृतयेति । पोपणं च मुहुर्मुहुर-
भिव्यञ्जनम् । कटाक्षादिकार्यममर्थत्व वा । अभितः सर्वाङ्गव्यापितया चारण
मुहुर्मुहुर्भिव्यञ्जनम् । अमीत्यस्यार्थान्तरमाह—आमिमुख्येनेति । कार्यजनने
आनुबन्धेनेत्यर्थः । तदुक्तम्—'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्था-
यिन्पुनर्ममनिर्ममा कौल इव चारिभौ ॥' इति । स्थायिनि समुद्रप्राये उन्ममा
सद्रता निर्ममा निलीना । अत एवानियतत्वादपि व्यभिचारिण इति हेयम् । अत
एवोक्तम्—'ये तूपकर्तुमायागति स्थायिन रसमुत्तमम् । उपहृत्य च गच्छन्ति ते
मता व्यभिचारिणः ॥' इति । एव च विभावंरीपदभिव्यक्तिः, अनुभावं स्फुटा,
व्यभिचारिभिः स्फुटतरेति समुदायजन्याभिव्यक्तिरेव रसत्वापदिकेति । विशेषण-
मिति । न तूपलक्षणमिति भावः । अकार्यत्ववचनं स च न कार्यं इत्यादिना
वक्ष्यमाणम् । काव्योपस्थितैः सीतारामादिभिः । स्थायिन इति । रसीभयनयोग्यस्य
रामाजिबगतरत्नादेरित्यर्थः । एवमपि यद्विचित्रासिनीपत्यमस्त्येवेत्यत आह—
विभावादीति । 'विभावानुभावव्यभिचारिसयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति पञ्चम्या विभा-
वादीना हेतुत्वावगमात्तन्व्यताया प्रसक्त्या निषेधक तद्वाक्यमित्यर्थः । यत्रारा-
भ्यरादिज्ञानरूपप्रतियोग्यकविरहात्काव्योपात्तरेव विभावादिभिः स्थायिनो जननं तत्र
प्रथमकार्यत्ववचनसंगतिरत आह—विशिष्टत्वस्येति । अभिव्यक्तिविशिष्टत्वस्ये-
त्यर्थः । मेलकं समुदायः । तत्र कस्याप्यहेतुत्वाच्च कार्यत्वं युष्मिति भावः ।
समुदायस्मानतिरेकादाह—ग्रहैवेति । तदुपता विनातिरयितानन्दात्मकस्यायो-
गादिति भावः । अनादेयमिति । अस्यस्योपरीत्योपपत्तेः । रसास्वादमाहे
नियमतोऽप्यावित्वाभिर्निपयत्वाद्वाद्यं वाच्यं विभावानुभावयोस्तथात्यायोगाच्चिन्तादे-
र्यभिव्यक्तिरपि यत्रारादयनियतत्वाच्च तद्गतास्वादमननुहनेर्द्रागश्च केवदस्य रसत्वे
ज्ञानिनो रसास्वादप्रगल्भादिति भावः । तज्जातीयैरिति । अथमादाय —रामाजिबे
यागनामरुतया स्थिताया रतेरभिव्यक्तिरेव रसः । तस्यापि काव्योपस्था सीतारा-
मदेयो न कारणानि, न वा तत्तज्जातीयानि, कार्यानि न वा तज्जातीयानि सहज-
रिति । इति मु तद्वोपोत्तरं गहदय तसहदृतभावनाविशेषेण सीतारामादिविशेषपरिहारेण

‘विरद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधालुमक्षमाः ।

आनन्दाद्भुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥’ इति ।

न चेयं कल्पना सूत्रकारस्य । उक्तं हि भरतेन—‘विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगाद्रसनिष्पत्तिः’ इति । एतद्विवृण्वते महलोत्पन्नमृतयः—‘स्थायिनां
विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपादनुभावेन गम्ययमकभावरूपाव्यभिचारिणा
पौष्यपोषकभावरूपासंबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरत्यतिरिभिन्यक्तिः पुष्टिश्रुत्यर्थः ।
तथाहि ललनादिभिरालम्बनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः, उद्यानाविभि-
रुदीपनविभावैरुदीपितः, अनुभावैः कटाक्षमुज्ज्वेपणादिभिः प्रतीतियोग्यः कृतः,
व्यभिचारिभिस्त्रकण्ठादिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये रसः । नटे तु तुल्य-
रूपतानुसंधानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुः’ इति तदपे-
क्षलम् । सामाजिकेषु तदभावे तत्र चमत्कारानुभवविरोधात् । न च तज्ज्ञान-
मेव चमत्कारहेतुः । लौकिकभृङ्गारादिदर्शनेनापि चमत्कारप्रसङ्गात् । न चानु-
भावाविधिज्ञानवशादात आरोपस्तथा न तु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यम् ।
चन्दनमुखादौ वैपरीत्यदर्शनात् । अन्यथैवोपपत्त्या सादृशकदरनायां माना-
भावाच्च ।

श्रीशङ्करस्तु—‘स्थायितो विभावादिभिरनुभाष्यानुभाषकभावरूपसंबन्धा-
द्रसस्य निष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः । तथाहि नियमविषया धीः सम्यग्बुद्धिः । यथा

नायिकात्वादिसाधारणधर्मेण गम्यमानैरलीकिकविभावादिपदवाच्यैः सहृदयस्य रसा-
भिन्यक्तिः । विभावादीनां साधारण्येनाभिव्यक्तिरेव विभावानुभावनासंचारेणेति
शब्दैरुच्यते इति स्थायिपदार्थकथनम् । अतिरस्कृतेति । अतएव न विरक्तानां
शङ्काररसोद्बोधः । विरुद्धा रत्यादेर्निर्वेदादयः । अविरुद्धा हर्षोत्सव्यादयः । उप-
त्तिरित्यादेर्विभावेनेत्यादितृतीयान्तत्रयेण यथाक्रममन्वयः । अनुकार्ये इति । अनु-
कार्ये रामादौ जनित उदीपित प्रतीतियोग्यः कृतः परिपोषितश्च स्थायी रत्यादिको
रसपदवाच्य इत्यर्थः । वृत्ती ‘मुख्यया वृत्त्या’ इत्यस्यापि शैन्त्येत्यर्थः । अथवा
वस्तुवृत्त्येत्यर्थः । आरोपस्य तत्पूर्वत्वात्तस्यामुख्यत्वम् । कथं तर्हि सामाजिकानां
रसोद्बोधश्चक्षुस्पर्शद्वाराद्य तत्राह—नट इत्यादि । अमत्कारिण्यारोपे च रसपदं
गौणमिति भावः । तदयमत्र क्रमः—रामादिपतसीतादिविषयकरत्यादिरेव रसः
सहृदयेन काव्योपात्तलिङ्गैरुदावनुमीयते । ततस्त्वस्य कमनीयविभावानामिनयप्रदर्श-
ननिष्पन्ने रामायनकारिणि नटे सादृश्यज्ञानरूपदोषादारोपः साक्षात्कारमन्वयो धर्म्यशे-
स्त्रैकिक आरोप्याशे त्वलौकिको रामोऽयं सीताविषयकरतिमानित्याधारधर्मत्वत्तिहे-
तुरिति । न च सादृश्यस्य भेदगर्भत्वाद्भावे सति कथं रामत्वाधारोप इति चेत् । न ।
अन भेदस्य नटनैपुण्यदोषेणाग्रहणादिति । चन्दनेति । नहि चन्दनारोपधर्मक-
तिहेतुः, अपि ॥ वस्तुतथ्यन्दनसंबन्ध एव । तथा सुखमपि नारोप्यमाणं तथा, किं

‘राम एवायम्’ ‘अयमेव रामः’ इत्ययोगान्वययोगव्यवच्छेदविषये । अनन्तराव-
तीर्णबाधा तु मिथ्याधीः । यद्यौत्तरकालिके ‘न रामोऽयम्’ इति बाधे ‘रामो-
ऽयम्’ इति । विरुद्धोभयकोटिका तु संशयः । यथा ‘अयं रामो न वा’ इति ।
सदृशोभयविषया धीः सादृश्यधीः । यथा ‘रामासदृशोऽयम्’ इति । ताम्र्यो
लोकप्रतिद्वाम्यो विलक्षणया चित्रे ‘तुरगोऽयम्’ इतिवत् ‘रामोऽयम्’ इति
बुद्ध्या ग्रंथमं पक्षभूतो नटो विषयीक्रियते । तत्तत्तत्रावियमानमपि विभावा-
दिग्रयं लिङ्गमवगम्यते । कुतः पूर्वमेव रोमाञ्चाद्याविर्भावने गुरुरिक्षामासाद्य
कृतातिशयिताम्भासेन नटेन—

‘सैयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकपूरशलाकिका दशोः ।

मनोरथधीर्मेनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥’ इति ।

‘दैर्घ्यादहमद्य स्या चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।

अविरलविलोकजलदः कालः समुपागतस्यायम् ॥’

तु वस्तुतो विद्यमानमेवेत्यर्थः । अन्यथैवेति । वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । विलक्षण-
येति । यद्यपि चित्रे तुरगनुदिरेपि मिथ्याधीरेव तथाप्यनन्तरावतीर्णबाधातो
वैलक्षण्यमस्तीति न दोषः । तत्त इति । उभावेन नटस्य विषयीकरणादित्यर्थः ।
तत्र नटे । राममेदाग्रहेण बाधाग्रहादिति भावः । कुत इति । सनिकर्षलिङ्गयो-
रभावादात्मनोदीपनयोः कथञ्चिच्छान्दबोधेऽपि रोमाञ्चादेरनुभावस्यासंनिकर्षेण

१. ‘प्रथमे’ क. २. ‘आविर्भावेन’ ख. ‘अनुभावे’ ग. ३. ‘सैयमिति । सैव प्राणे-
श्वरी मम मनसा सकाशादलोचनगोचरं गतेति संशयः । सा यदनुध्यानसंतानेनैतावा-
म्नाको गमितः । गोचरमिति भावप्रधाननिर्देशाद्गोचरत्वमित्यर्थः । पूर्वं मनस्वेवासीत्,
अपुनः बहिरपि दृष्टेयर्थः । अङ्गेषु, नैकत्राङ्गे सुधारसस्याश्रुतस्य च्छटा दृष्टिः । परी-
रम्भेण सर्वाङ्गीणसंतापशान्त्या सौदित्योत्पादनात् । दृशोरिति सप्तमीदिवचनम् । शोभनः
पूरो द्रवो यस्य तथाभूतस्य कपूरस्य शलाकिका अञ्जननूटिका । अतिशयिनानन्दहेतुत्वात् ।
शरीरिणी मूर्तिमयी मनोरथस्य श्रीः संपत्तिः । परीरम्भस्य चरमत्वेऽपि प्राधान्यात्प्रागु-
पादानम् । अत्र नायिकाकृपाकलनननिभावप्रकाशनम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. ‘इत्थं
संभोगमुक्त्वा विप्रलम्भमाह—देवादिषु । अथाहं तयानुमनेकत्रेपसमागममुत्तया चपले
आपते दीर्घे नेत्रे वक्ष्याम्यभूतया । आगमनसमये कातरदृष्टिदर्शनात्पुनरुत्तिक्तत्वेन
तन्मात्रप्रकर्षोक्तिः । वियुक्तश्च । अभूवमिति शेषः । अविरलः निविडा विलोकाः सर्व-
दिग्दर्शयारिणो जलदा यत्र ज्वभूतः अयं दृश्यमानप्रकर्षः कालो वर्ततेरेव काणो यम इति
केचमुत्तानेनाप्यवसानम् । सम्बद्धं प्रतिदिनोपवीयमानतया वषागतयेति वषाताभ्यां सम-
भिभवाद्दृष्टव्यवयवयोग्यवपनीनेः समुच्चालकारः । अविरलं निरन्तरं विलोकां दुर्गं यथा
स्वापया जल ददाति न लयेत्यर्थे इति कश्चिद् । अत्र मेरुरूपोदीपननिभाववर्गनम् ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका.

इत्यादि काव्यानुसंधानबलादालम्बनोद्दीपनव्यक्तैः तदनुगुणस्य रोमाञ्चादेर्देश-
नीयस्याधिर्भावेन व्यञ्जनीयस्योत्कण्ठादेस्तत्कार्यप्रकटनेन च प्रकाशनात् । अथ
तैः कृत्रिमत्वेनावहितैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञानात् स्थायी रत्यादिरनुमीयते । सैव
चानुमिति सचमत्कारमतीतिरूपा चर्वणा । अतस्तथा विषयीक्रियमाण स्थायी
रस इत्युच्यते । चर्वणा च सामाजिकानामिति तेष्वेव रस इति व्यवहारः । ननु
साक्षात्कारपुन सचमत्कार , न त्वनुमित्यादिरपि । अन्यथा सुखादावनुमीयमानेऽपि
स स्यात् । न स्यात् । वस्तुमौन्दर्यबलाद्दर्शनीयत्वेन स्थापितामन्यानुमेयवैलक्ष-
ण्यात् । तथापि स्थायिनां नटेऽसत्त्वाद्वाधावतारेऽनुमितिरेव कथं स्यादिति
चेत् । न । अभावनिश्चयाभावात् स्थापितया संभाव्यमानत्वात् । एतदप्यङ्ग-
यमाहि । पतं प्रत्यक्षमेव ज्ञातं सचमत्कारम्, चानुमित्यादिरिति लोकाप्रसिद्धि-
बधूनान्वया कल्पने मानाभावात् । सूत्रस्यान्वयैव योजनासंभवात् ।

भट्टनाथकरजु—‘न तावन्नटगतत्वेन न रामगतत्वेनानुमीयते, न दोषा-

दर्शनायोगात्, उत्कण्ठादेर्यामिष्यजकामावादित्यर्थं । दर्शनीयस्येति । यद्यपि
शब्दावगतस्याप्यनुमापकत्वं सम्भवति तथापि पुरोवर्तिनि नटे बाधावतारपक्षच्छब्दे-
नापि तद्वदो न सम्भवतीति तार्क्षणापेक्षा । एवमनुमितेः सचमत्कारित्वापेक्षमपि तदपे-
क्षेति हेतुम् । व्यञ्जनीयस्येति । वाच्यताया दोषात्सिद्धान्ते व्यञ्जनीयस्येत्यर्थं ।
तत्कार्येति । उत्कण्ठादिकार्यशून्यदृष्टित्वादे संपादनेनेत्यर्थं । तथा चैतन्मतेऽनु-
मानाद्व्यभिचारिणामवगम इति भावः । अत्रापि शब्दावगतत्वापेक्षापि व्यभिचार्य-
सुमानसम्भवेऽप्यनुमितेः सचमत्कारित्वाय कार्यं प्रकटीकरणमुक्तम् । सचमत्कारेति ।
चमत्कारजनितेत्यर्थं । अत्र च काव्यजन्यभावनाविषयत्वं विभावादीनां मूलम् ।
तेन लोके प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा गृहीतैर्विभावादिलिङ्गैरुपज्ञाया अनुमितेर्न चमत्क-
रतिजनकत्वापत्तिः । सचमत्कारस्तथा चानुमितेरेच्छाविषयत्वान्मुहुर्मुहुस्तदुत्पत्तौ न
पक्षताक्षतिः । वृत्तौ सामाजिकानामित्यस्य रस इत्येवान्वय दर्शयितुमाह—
चर्वणा चेति । अनुमितिपारेत्यर्थं । विवेचनायास्त सामाजिकनिष्ठत्वाद्विशिष्टस्य
तथात्वव्यवहार औपचारिक इत्यर्थं । वस्तुतस्तु वृत्तौ वाचनात्मकतयेत्यनेन स्वगत-
वाचनात्मकस्यापिना अगृहीतमेतत्तथा सामाजिकनिष्ठ इति व्यवहार इति प्रतिपा-
दितम् । रसनीयत्वेनेति । मुहुरिष्यमाणत्वाद्विषयत्वेनेत्यर्थं । अनुमानाका-
रस्तु—रामोऽयं सीताविषयकरनिष्ठान् । सीतायात्मन्वन्विभावरूपेणोद्दीपनवि-
भावरोमाञ्चाद्यनुभावोत्पन्नमार्दिर्यचारिभावसचमत्कारत्वात् । यो यदात्मकविभावत्वे
सत्त्वनुभावसचारिभाववान् स तद्वतिमानिति यस्तस्य सामान्यतो व्याप्तिः । यो नैव स
नैवमिति व्यतिरेकव्याप्तिर्वेति संक्षेपः । चानुमित्यादिरिति । रत्यादिस्मायिभाव-
विषय इति शेषः । इदमुपलक्षणम् । नटे स्थायिबाधप्रतिषेधानेऽपि सामाजिकानां
रसोद्बोधे चानुमितिपञ्जस्यसंभव इत्यपि बोध्यम् । न तावदिति । नटगतत्वेन
चानुमीयते रामगतत्वेन नोपपन्न इति क्रमेणान्वयः । ‘यामित्येतानि करवास्तां-

द्यते, न सामाजिकगतत्वेन व्यज्यते । आद्यपक्षयोरुक्तदोषात् । अन्यगतेनान्येषां चमत्काराभावाच्च । अन्ये सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वात् रसस्य चासिद्धत्वात् । सर्वेषामेवाभिव्यक्तिप्रसङ्गाच्च । तस्माद्विभावादिभिः संयोगाद्भोज्यभोजकभावसंबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रार्थः । न च भोगपक्षेऽपि दोषावकाशः । भोगस्थालौकिकत्वात् । तथाप्यन्यनिष्ठः स्थायी अन्यनिष्ठरेव विभावादिभिः कथमन्येन मोक्षव्यः । अतिप्रसङ्गादिति चेत्, उच्यते—शब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः—अभिधा, भावकत्वम्, भोजकत्वं च । तत्राभिधा निरन्तरसान्तरार्थनिष्ठत्वेन द्विधा । भावकत्वं साधारणीकरणम् । तेन हि व्यापारेण विभावादयः स्थायी च साधारणीक्रियन्ते । साधारणीकरणं चैतदेव परसीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामान्येभ्योपस्थितिः । स्वाच्यनुभावादीनां च संबन्धिविशेषानवच्छिन्नत्वेन । अन्यं व्यापारद्वयं नात्येऽपि । एवं काव्ये नाव्ये च द्वितीयव्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाहित्येन तथाकृत एव स्थायी भुज्यते । भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकाप्रकाशते च आनन्दसत्त्वस्वरूपा अनन्या लम्बना या संवित्स्वरूपो लौकिकसुखानुभवविरक्षणः । सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात्सुखदुःखमोहाः प्रकाशयन्ते । उद्रेकश्च स्वेतरावभिमूयावस्थामिति सांख्यसिद्धान्तानुसारेण विवृणुते” तदपि न सम्यक् । एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात् । भुक्तेर्ज्ञानातिरेकस्यानुभवबाधितत्वेन निष्पीक्यमानस्य चास्याभिव्यक्तिपक्ष एव पर्यवसानात् ।

परायतया तथा । अनुकार्यस्य रत्नादेष्टोद्यो न रसो भवेत् ॥” इति । पारिमित्या-
सङ्गतिमात्रविधानात्त्यात् । सापरायतया रामनटादिभ्यवहिततया । असिद्धत्वा-
दिति । प्रमाणाभावादिति भावः । अस्त्वसिद्धस्यैवाभिव्यक्तिसूत्राह—सर्वेषा-
मिति । वासनायता तच्छून्यानां चेत्सर्वं । एवं सीताद्यालम्बनकरमादिगतस्वादे-
सद्वदपगतत्वेनाभिव्यक्तौ तेषां मीढातद्वाद्यापत्तिरपि शोभ्या । दोषेति । अतिद्वय-
भोगसमयरूपदोषावकाश इत्यर्थः । अलौकिकत्वादिति । नहि भोगाख्यव्या-
पारो लौकिसिद्धम्येति क्लृप्तं येन दोषः स्यादिति भावः । लक्षणाख्यवनुषङ्गव्यापारस-
त्वात्कथं त्रय एवेत्यत आह—तत्रेति । तथा चाभिधान्तर्गतत्वाच्च विरोध इति
भावः । साधारणकरणं चेति । मुख्यार्थवाधानवतारेऽपि तथोपस्थितेर्न
लक्षणाया गतार्थत्वम् । शब्दावाच्य इत्यादिमाधारणीकरणार्थं तद्भाषावादयकत्वं
चेति भावः । तत्रात्र विभावादिवाचकशब्दगत्येन भावकत्वव्यापारेण विभावादि-
साधारणीकरणद्वारा रत्नादिमाधारण्यम् । तदनन्तरं च भोजकव्यापारेण सत्त्वोद्रेका-
दाहरणभक्ते सति आनन्दात्मकवैतन्यविषयीकरणरूपा भुक्तिरिति निष्पत्त्यर्थः ।
इतो ‘सविदिधान्निसत्त्वेन’ इत्यस्य सविदो विधान्तिर्विगलितत्वेनान्तरतया
स्थितिः । तैव सत्त्वं म्यस्यं यस्य भोगस्येत्यर्थः । तत्त्वसत्त्वशब्दयो पर्यायता ।
भोगप्रयोगप्रसङ्गवत् । प्रमाणाभावादिति । लक्षणाप्रयोजनव्यञ्जकतया एकत्रा-

आचार्याभिनवगुप्तपादास्तु—“स्थायिनां विभाषादिभिः समं व्यङ्ग्यव्यञ्जक-
भावस्यासंख्येयत्वादिभाषादीनामेव वा परस्परं संबोधाभिमतनाट्यस्य निष्प-
त्तिरभिप्यक्तिः । तथाहि लोके प्रमदादिभिः क्वरणादिभिः स्थायिनो रसादेरनु-
मानेऽभ्यासेन तत्पाठव इति प्रवृत्तिस्तद्वत्तां सामाजिकानां सूक्ष्मतयान्तःस्थितो
रसादिः स्थायी काव्ये नाट्ये च गुणालंकारयोगाच्चतुर्विधाभिनयेन च यथोक्त-
विभावनादिभ्यापारवात्पादलौकिकविभाषादिशब्दस्यपदेन्ययोग्यदशाविशिष्टैरेव
क्वराणादिभिर्पञ्च्यते । नन्वेवं येषां पूर्वं रसादिनोत्पन्नस्तेषां तद्वासनाविरहिणी
यि रसाभिप्यक्तिर्नास्त्येव । कः संदेहः । अतएव शृङ्गारिणामेव शृङ्गारस्य,
निर्विण्णस्य भाषानामेव शान्तस्याभिप्यक्तिरित्याद्यनुभूयते । ॥ वाग्रापि
स्थाभाविकी वासना सहकारिणी । यां विना शृङ्गारिणामपि सीमांसकवैवा-
करणादीनां न रसाभिप्यक्तिः । तदुक्तम्—‘वासना चेन्न हेतुः स्वास स्वाप्ती-
मांसवादिषु’ इति । तथाप्यन्यनिर्द्धार्यभाषादिभिः कथमन्यतिष्ठस्य स्थायिनो-
ऽभिप्यक्तिः । उच्यते—‘ममैवैते’ ‘कप्रोरेवैते’ ‘तदस्थस्यैवैते’ इति संबन्धि-
विशेषस्वीकारनियमस्य, ‘न ममैवैते’ ‘न कप्रोरेवैते’ ‘न तदस्थस्यैवैते’ इति
संबन्धिविशेषपरिहारनियमस्य चाज्ञानात्तेषां साधारण्येन प्रतीते । साधारण्येन
प्रतीतिश्च न सर्वसंबन्धितया प्रतीतिः । किं तु संबन्धिविशेषोपपत्तेनाप्रतीतो
प्रतीतिः । यद्वा ‘अमुकस्यैवैते’ इत्यवधारणं विना ‘अमुकस्य’ इत्येवं प्रतीतिः ।

मिथानियमज्ञेऽपराधव्यञ्जकतया षड्वैशिष्ट्यादिसहकारेण तत्तद्वर्गमकतया च
सिद्धेन व्यञ्जनाभ्यापारेणैव गतायंतया तदतिरिक्तन्यापारद्वयस्वरूपे मानाभावादिति
भावः । रसो व्यञ्जयत इति व्यवहारस्तु ‘ओदनं पचति’ ‘यूपं तक्षति’ इतिवचातिरिक्त-
विषयतवेऽप्युपपन्न इति हेतुम् । लोक इत्यादिना तद्वत्तामित्यन्तं सामाजिकानां रसोद्बो-
धयोग्यताप्रयोजकं विशेषणम् । तेन श्रोत्रियभ्युदासः । सूक्ष्मतया वासनारूपतया ।
अन्तः अन्तःकरणे । चतुर्विधेति । ‘आश्रिको वाचिकवैवनाहार्यं सारिषक-
त्वात् । चत्वारोऽभिनया श्लोका नाट्यशास्त्रविचारदे ॥’ इत्युक्ते । आचार्यो
रामादिभ्यः श्रोत्रियो रसादिभ्यः । सारिषको रोमाजदिरूपः । दत्ता च साधारण्येन प्रतीयमा-
नतारुणः । कः संदेहः इति । तथा चाहुः—‘निर्वसनास्तु रसान्तर्बद्धमनुज्या-
श्मसतिभा’ इति । अनुभवमप्याह—अतएवेति । यतो वासनात्मतया स्थित
एवाभिप्यञ्जयतेऽत इत्यर्थः । स्थाभाभिनी काव्यव्युत्पत्तिस्त्वभावः । एवं च रसादि-
निर्मितविभाषादिनिष्ठव्याप्तिप्रवृत्तौ हृदयस्कार, वाग्यभावनाजन्यस्कार, रसा-
दिवासना चेति त्रयं रसाभिप्यक्तिहेतुः । ननु काव्यजन्यवाक्यार्थबोधे सीतारौ
जनकादिभ्यन्तलविषयत्वस्यानुभवात्तदप्यपातुपपत्तिरत आह—यद्वेति । यद्यपि
‘संबन्धिविशेषितवाक्यार्थबोधोत्तरं तदविशेषितवैयञ्जकसाधारण्यबोधो नोक्तरोप,
तथापि प्रथमवाक्यार्थबोधेनैव रसव्यक्तिसमवे द्वितीयवाक्यार्थबोधोपपन्नम् । तद्वत्

अतएवोक्तम्—‘ममैवैते’ इति नियमानवसायात् इति । तथा च स्त्रीपद्या-
संसर्गाग्रहात्स्त्रीपदसंसर्गग्रहप्रयोजनं संपद्यते । एवं च वाक्यार्थबोधे संयन्धि-
विषयत्वानुभवोऽपि न निरूप्यते । संसर्गबोधे संयन्धी न विषय किं तु
पदार्थस्मरण एवेत्यनुभवविरोधाद्विचारासहत्वाच्चानुपादेयम् । मन्वेय विभावा-
दीनां साधारण्यं विना उत्त्वव्याघातादस्तु साधारण्यम् । स्थायिनस्तु तत्कथं
स्यात् । तस्य तत्तदात्मनिष्ठत्वात् । यद्यप्यसाधारण्येऽपि तस्य न रसप्रतीति-
विरोधस्तथापि तदंशे सहृदयसंवादो न स्यात् । स एव चार्थान्तरिकतादृशस्त्री-
कारकारणमिति । उच्यते—उपामानां विभावादीनामुक्तकृतसाधारण्यमलान्न-
सानुभवकाले स्थायिनां प्रमातृविशेषनिष्ठत्वलक्षणाया परिमितप्रमातृताया
यद्विगलनमज्ञानं तद्विशेषोन्मिषितो वेद्यान्तरसंपर्कशून्योऽपरिमितो भावो यस्य
तेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादकारिणा प्रमातृविशेषसंबन्धग्रहणरूपेण साधा-
रण्येन स्थायी चर्यते । ननु चर्वणाविशिष्ट स्थायी रस इत्युच्यते । चर्वणया च
स्थायी विषयीक्रियताम् । न तु मुखारमक आत्मेति न रसस्य व्यतिरिति चेत् ।
न । स्वप्रकाशनये स्वाकारयदभिन्नस्याप्यात्मनो विषयीकरणात् । अभिव्यक्ति-

तद्विलम्बाश्रयणे प्रयोजनाभाव इति तात्पर्यम् । केचित्तु ‘सीतादिपदैर्जनकादिसव-
न्धितया पदार्थस्मरणोत्तरे जनकादिसवन्धाश्रमपहाय स्त्रीत्वादिनैव चान्यार्थबोध-
काव्यमहिम्ना भवति’ इत्याहुः, तन्मतं व्युत्थितमाह—संसर्गेति । अनुभवे विप्र-
तिपन्न प्रत्याह—विचारेति । पदार्थोपस्थित्यन्वयबोधयो समानप्रकारकत्वनि-
यमान तादृशान्वयबोधसम्भव इति भावः । अत्र ‘न ममैवैते’ इत्यादि परिहारनियमो
दृष्टान्ततयोपयुक्त इति ज्ञेयम् । तरन्त्याघातादिति । विभावत्वव्याघातादि-
त्यर्थः । रत्नादीन्विभावयन्त्यास्वादाङ्कुरयोग्यतां नयन्तीति हि विमाना इत्युक्तं
पूर्वम् । न चान्वयीयनायिकाज्ञानादन्यस्य रस्युद्बोध इति तेषां साधारण्यमावश्य-
कमिति भावः । कथमिति । सकलसामाजिकशक्तिस्वरूपस्य साधारण्यस्य स्वनायि-
काविषयस्वमात्रकृते रत्नादावसमवादानुभवाच्चेति भावः । तदंशे रसांशे । तादृशस्त्री-
कारे साधारण्यस्त्रीकारे कारणं प्रयोजक इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । स्वैगतत्वेन
व्यञ्जौ ग्रीवातद्वादिप्रमत्तेऽपि बोध्यः । अपरिमितो भावो रत्नादि । सवादकारिणेति
साधारण्येनेत्यस्य विशेषणम् । तथा च कामिनीविषयकृतित्वसामान्येन प्रमातृ-
विशेषानातिद्विजेन ग्रहणमेव साधारण्यमित्यर्थः । नन्विति । विभावादिसमूहा-
रूप्येन रत्नवच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तिचर्वणा । सा च मग्रावरणा चित् । तथा च
रतिर्विषयीक्रियताम् । अन्तःकरणघर्माणां साक्षिमासन्वात् । न त्वानन्दारिमया
चिदपि । अमेदात् । इत्यपत्तौ रसाभिव्यक्तेरानन्दानुभवत्वं न स्यादित्यर्थः ।
संप्रकाश आत्मेतिमतेऽभिन्नस्यापि विषयीकरणमस्त्युक्ते तत्र दृष्टान्तमाह—
स्वाकारयदिति । यथा ज्ञानस्यैवामारो धनादिस्वसादभिन्नोऽपि तद्विषयो बाह्यै-

विशिष्टश्च रत्यादि स्थायी चर्वणमाणतैकप्राणतया चर्वणानाशे विनष्टो रस इति प्रतीतिविषयो विभावादिजीवितावधित्वेनानित्यचर्वणं पुर एव परिस्फुरन्हृदयमिव प्रविशन्सर्वाङ्गोष्णमिवालिङ्गन्नन्त्यसर्वमिव तिरोदधङ्गं ह्यास्वादमिवानुभावयन्नत एवालौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रस इत्युच्यते । नन्वेव स्थायिविभावादिसमूहालम्बनामिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नम् । तच्च न युक्तम् । विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसङ्गात् । घटपटाविति समूहालम्बनवदिति चेत् । न । पानकरसन्यायेन चर्वणात् । यथा पानके कर्पूरगन्धो न पार्थक्येनानुभूयते तथाप्रापि विभावाद्यश्च । ननु विभावादीनां परामर्शस्यावयव्यतिरेकात्तत्कार्यं एव रस किं भोच्यत इति चेत् । न । विभावादिपरामर्शस्य कारणस्य यदि स्वात्तदा निमित्तकारणत्वमेव । न च तन्नाशस्य कार्यशक्तता दृष्टा । द्वित्वादीनां सधारवानभ्युपगमात् । चन्दनादिस्पर्शजन्यसुखा-

प्रीक्रियते तथा प्रवृत्तेऽपीत्यर्थः । नन्वभिव्यक्तस्य स्थायिन स्थिरत्वात्सर्वदा सप्रतीत्यापत्तिरत आह—अभिव्यक्तीति । अभिव्यक्तेरुपलक्षणत्वे स्यादुक्तं तेन । सा तु विशेष्यमिति विषयान्तरव्यापत्तेन तच्चिह्नतौ विशिष्टस्थायिसंख्यारूपा गवाभोक्तवोप इत्यर्थः । चर्वणमाणता एव मुख्य प्राण स्वरूप यस्येत्यर्थः । त्वणानाशे हेतुमाह—विभावादिजीवितेति । जीवितमनुसन्धानम् । पुर विल्लादिरसावेशवर्णनम् । अत्र स्फुरन्निवेत्यादिरित्या क्रियाभिरिवशब्दार्थान्वयोऽयम् । अत्रायं क्रमः—प्रथमं तानत्काव्यपदेभ्यस्तत्तदर्थोपस्थितिः । ततो वाक्यार्थोद्बोधो यथोपस्थितविभावादिगोचरः । ततो गुणालङ्कारभिनयादि । ततः सङ्ख्यस्य त्यागिषासनावत साधारण्येन विभावादिबोधः । तेन च साधारण्येनैव विभावात्सबलितरसवच्छिन्नविद्वानन्दावरणभङ्गात्प्रकाशमानानन्दचिद्विषयो विभावादिघटकेत स्थायी रत्यादिको रसः । तादृशस्याभ्युपहितचेतन्यमेव रसः । 'रसो वै स' इति श्रुतेः इत्यन्ये । तादृशविभावात्सबलितस्याभ्युपहितविद्वानन्दाकारा इति त्वस्याहुः । चर्वणा चावरणभङ्गयुक्ता चिदेव । सैव चाभिव्यक्तिरित्युच्यत इति । पार्थक्येनेति । तादृश्येनेत्यर्थः । तथा च तेषां परस्परसबलितत्वेन प्रकाशधमनविवेदुर्न लभ्यत इत्याक्षेपः । पानकेति । ननु पानके कर्पूरवीनामल्यन्त संश्लेषात्पानुभवोऽस्तु, इह तु किंनिमित्तक इति चेत्, अत्रापि विभावादेरन्योन्याविभाविपरस्पररोपस्कारकत्वतत्तत्प्रतीतिषापेक्षत्वादिनिमित्तम् । रसप्रतीतेरलौकिकशास्त्रानुभववरेण निमित्तकल्पना प्रामाणिकीति भावः । तत्कार्यं एवेति । विभावादिसमूहालम्बनजन्यसुखविशेष एवेत्यर्थः । न चेति । तथा च विभावादिज्ञानलोऽपि रसप्रतीत्यापत्तिरिति भावः । न चेद्यपत्तिः । विभावादिजीवितावधित्वस्य सप्रतीत्यावानुभविक्तत्वात् । न च तादृशसुखोपतिकाल एव शुभविभावादिज्ञानसत्त्वात्सुखसाक्षात्कारे विभावादीनामुपस्थापकत्वेन मनसमव इति शब्दम् । सुख

दिन्यायो भविष्यतीति चेत् । न । नहि तत्र स्पर्शाभावेन सुखं विनाश्यते । किं
 तु तदभावे कारणाभावात्कार्यं नोत्पद्यते । उत्पद्यस्य सुखस्य तर्हि कथं विनाश
 इति चेत् । विरोधिगुणान्तरात् । अत्रापि तथैवास्त्विति चेत् । न । रसस्य
 वेद्यान्तरसंपर्कशून्यतया ज्ञानान्तरादेस्तत्कालेऽभावात् । नन्वेव दोषो व्यक्तावपि
 समान इति चेत् । न समानः । व्यक्तेर्लोकोत्तरतया दोषासंस्पर्शात् । किं च
 चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः । न च काव्याद्युपस्थाप्यो विभावादिर्विशिष्टहेतुः ।
 तद्वस्तु ज्ञाप्य इति चेत् । न । विभावादिपरामर्शं विना तत्तिसद्देरभावात् । न
 चैकैव सामग्री निष्पादिका ज्ञापिका चेति संभवति । किंच स्वभिन्नतज्जन्य-
 ज्ञानविषयो हि तज्ज्ञाप्य उच्यते । अतएव स्वप्रकाशनयेऽपि चाक्षुषादिज्ञानं न
 चाक्षुरादिज्ञाप्यं व्यवह्रियते । न चात्र तथा । स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयतयैव
 तु तज्ज्ञाप्यत्वं न निषेधाम् । किंतु विभावादिभिर्गर्हितचर्वणीय । कारक-
 ज्ञापकाभ्यामभ्यो हेतुर्न लोकसिद्ध इति चेत्, अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेतत्तत्र
 दूषणम् । कथं तर्हि विभावादिभिस्त्वद्यो रसो ज्ञेयो रस इत्यादि व्यवहार इति
 चेत्, आद्यस्त्ववचनं नोत्पत्त्या । तत्रोत्पत्त्युपचारात् । द्वितीयोऽपि गुणालंकाराद्य-
 संभिन्नरसादिविषया या कौकिकी प्रमिति, यथापरिपक्वयोगिना युज्जनपद-

साक्षात्कारसामग्र्या इतरविषयभानप्रतिबन्धकत्वेन तदयोगात् । अलौकिकत्वेना-
 प्रतिबन्धकत्वाद्दीकारे रसप्रतीतेर्नित्यत्वापत्तेः । नन्वपेक्षावृद्धिरूपनिमित्तकारणनाश-
 द्वित्वनाशो दृष्ट इति इहापि तथास्त्वित्याशङ्क्याह—द्वित्वेति । द्वित्वं नित्यम् ।
 तत्र व्यञ्जिका त्वपेक्षावृद्धिरित्यवगमादिति भावः । नन्विति । अभिव्यक्तेरपि
 निमित्तनाशाज्ञानानुपपत्तिरिति दोषः समान इत्यर्थः । व्यञ्जकरीपाद्यभावविशिष्टस्य
 तमस आवरकत्वादावरणभङ्गस्य व्यञ्जकनाशोऽनुपपत्तेर्न दोषसाम्यमित्याह—लोको-
 त्तरतयेति । उत्पत्त्यादिविलक्षणतयेत्यर्थः । ननु विभावाद्यनुसंधानविच्छेदकस्य
 भन्वज्ञासङ्गस्य मुखविशेषसाक्षात्कारविरोधित्वस्य फलबलेन कल्पनाच्चोचदोष इत्यत
 आह—किंचेति । 'स्थायी भावो रस स्मृत' इत्यादिबहुतरचिरान्तनोके
 स्थायिन एव रसवित्तौ मुख्यतया स्वाद्यत्वानुभवाच्च स एव रसो, न मुख्यविशेषः ।
 स्थायी च पूर्वसिद्ध एवेति न काव्योपस्थितिर्विभावादिजन्य इत्यर्थः । तत्तिसद्दे-
 रिति । चर्वणाविशिष्टस्थायिविशिष्टेरित्यर्थः । निष्पादिकेति । अभिव्यक्तिरूप-
 विशेषणाश इत्यर्थः । स्वभिन्नेति । स्वपदेन ज्ञाप्यत्वाभिमतमुच्यते । अतएव
 चाक्षुर्जन्यज्ञानस्य स्वभिन्नत्वाभावादेव । स्वाभिन्नेति । ज्ञायमानस्यैव रसत्वादसश-
 रीरान्तर्गतमेव ज्ञानमिति रसामिन्नमेव तदिति भावः । रसज्ञानस्य च भग्नावरण-
 विद्रूपस्य स्थाय्युपहितत्वेन विभावादिजन्यत्वोक्तिः । साक्षिरूपसुखादिज्ञानस्य जन्य-
 त्वव्यवहारवत् । स्थाय्युपहितचिदानन्दाकारवृत्तिरूपरसपक्षे तु समभस्येवेति दृष्ट-
 व्यम् । चर्वणीय पुन पुनरास्वादनीय । अन्य इति । व्यञ्जकाख्य इत्यर्थः ।
 अलौकिकत्वेति । व्यञ्जनाया अलौकिकत्वं वदतामस्माकमनुकूलमेवैतदित्यर्थः ।

वाच्याना जगद्धेदविषयकत्वशालिविज्ञानम्, यच्च परिपक्वयोगिनां युक्तपदाभि-
धेयानां बाह्यार्थसंस्पर्शरहितं स्वात्ममात्रविषयं सवेदनम्, तेभ्यो गुणालंकार-
युत्तरसादिमात्रविषयतया विलक्षणं यत्सवेदनं तद्रोचरतयेति मन्तव्यम् । न
केवलमैसत्वादज्ञाप्यो रसः, किं त्वितोऽपि यत्तद्वाहकं न निर्विकल्पकम् ।
विभावादपराभशंस्व विनिर्कल्पकजननायोग्यत्वात् । नापि स्वभिन्नसविकल्प-
कम् । चर्चमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसवेदनमात्रसिद्धत्वात् चर्चनादशायां
ज्ञानान्तराभावात् । स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेन प्राप्यत्वमिष्टमेव । ननु
निर्विकल्पस्वभिन्नसविकल्पयोरन्यतरविषयत्वाभावोऽपरविषयत्वपर्यवस्यति । तथा
चैकविषयत्वाभावेऽपरविषयत्वप्रसक्तिरित्युभयविषयत्वाभावेऽनुभवविषयत्वप्रस-
ज्येतेति चेत् । न । एव ह्युभयरूपत्वमापद्यमानं स्वाभिन्नसविकल्पकविषयतया
लोकोत्तरचमत्कारमेव गमयति, न पुनर्विरोधमिति । अथ विभावादयो
मिलिता किमिति व्यञ्जकत्वेन निर्दिष्टा । एकैकस्य व्यञ्जकत्वे व्यभिचारात् ।
अथैकैकस्यादन्यद्वयाक्षेपात्तत्राप्यस्त्येव रसव्यक्तिरित्यव्यभिचार इति चेत् । न ।
प्रादादयो विभावा मयानकस्येव धीराद्युत्तरौघाणाम् । अधुपातादयोऽनुभावाः
शृङ्गारस्येव कैरुणभयानकयो । चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव धीर-
रुणभयानकानाम् । इत्यन्यद्वयाक्षेपानियमात् । नन्वेव मिलितस्यैव व्यञ्जकत्वे
कैकोपस्थितौ रसव्यक्तिर्न स्यात् । इत्युच्यते चासी । यथा—

‘विष्यदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्री ।

धरणिर्भिनवाङ्कुराङ्कटङ्गा प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥’

इत्यादौ कामिनीगताया रतेरालम्बनमात्रस्योपस्थितौ ।

जगदिति । जगद्विज्ञत्वेनारमहानमित्यर्थः । स्वसंवेदनेति । स्वात्मकेत्यर्थः ।
तृतीयं ‘उभयमाभवरूपस्य’ इत्यस्योभयमाभववत् इत्यर्थः । एव हीति । निर्विकल्प-
कविषयत्वाभावो न स्वभिन्नसविकल्पकविषयत्वेनैव पर्यवस्यति । अपि तु स्वभिन्नस-
विकल्पकविषयत्वाभावोऽपि न निर्विकल्पकविषयत्वेनैव, अपि तु स्वभिन्नसविकल्प-
कविषयत्वेनाप्यलौकिकत्वेनेति न विरोध इत्यर्थः । एकैकस्येति । विभावादेरैक-
स्यानेकरससाधारण्यात्प्रत्येकज्ञानाद्रसविशेषानुपपत्तेरन्यव्यभिचारदित्यर्थः । एकै-
केनाप्याक्षितैकानुगुणैतरद्वयसाधिवेनैकरसप्रतीतिसंभवाच्च व्यभिचार इति शङ्कते—
अथेति । विभावादेरैकस्यानेकरससाधारण्यादसाधारणेतरद्वयाक्षेपानियमे नैक-
स्यापि रसस्याप्रतीतेरकस्यव्यभिचारस्य तादवस्थमिति समाधत्ते—ध्याघ्रादय इत्या-
दिना । इदयते चासाविलादावालम्बनमात्रस्योपस्थिताविलम्बनव । आलम्बनपदमु-

१ ‘असमत्प्राद’ क २ ‘तस्य स्वसंवेदन’ ख ३ ‘उभय’ ख-या ४ ‘न्याघ्रा-
दयो हि’ ख ५ ‘वरुणा’ क-ख ६ ‘विददिति । मानवती प्रक्ति सरत्या
इत्युक्तिः । हे मुग्धे मानमद्वावश्यमावेऽपि दयितप्रणामोपेयुणादिवेकरहिते, प्रणतिपरे
मुद्रप्रणामशक्तिं दयिते प्रेमपात्रे वान्तविषये प्रसीद प्रसादं कुर्वित्यन्वयः । दयित
इत्यनेन मानानिमोदेऽनौचित्यं ध्वन्यते । मानमद्वावश्यमावे वीर्यमाह—विष्यदलीत्यादि ।

मानिन्याश्ररणानतिव्यतिकरे चाप्ताम्बुपूर्णक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागतिं प्रेयसि ॥'

इत्यादावुक्त्यादिविशेषगव्यज्ञानानामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभि-
चारिमात्राणाम् । यद्यप्यत्र प्रेयसीत्यालम्बनविभावोऽप्यस्ति, तथापि रत्न-
कूलधर्मवत्तया निर्देशादनस्तिरूप एवेति । मैवम् । एषां विभावादीनाम-
साधारण्येनान्यद्वयाक्षेपकरत्वेनापि मिलितानामेव व्यञ्जकत्वात् । नन्वेषां
चेदसाधारण्यं किमन्यद्वयाक्षेपणेन । एकैक्यव्यभिचारेण हि त्रयोपादानम् । अथ
साधारण्यमेव कथं तर्हि स्यादिविशेषभोग्यविभावाद्याक्षेपकरत्वमिति । उच्यते—
एतस्य व्यभिचारान्मिलितार्था व्यञ्जकरत्वे स्थितेऽसाधारणेनापीतरद्वयमाक्षि-
प्यते । किंच रसस्य विभावादिसमूहालम्बनरूपत्वादेकैक्यादसाधारणादपि
व्यवत्यभावान्मिलितानामेव व्यञ्जकत्वम् । अतोऽसाधारण्येऽपीतरद्वयमाक्षिप्यते ।
ततो मिलितैलक्ष्यभिव्यक्तिः" इति ।

प्रणतिरूपोऽनुभावोऽप्युक्तः, तथापि नायिकागताया रतेस्वस्यानुपस्थितिरिति तात्प-
र्यम् । अनुभावमानस्येत्वनन्तरमुपस्थितापित्यनुभव्यते । एवं व्यभिचारिमात्राणा-
मित्यत्रापि प्रसादस्य हर्षरूपत्वाद्वाभिव्यक्तिरित्याक्षेपकरत्वेनेत्यर्थः । एकस्येति ।
साधारण्यस्थल इत्यर्थः । तथाच ह्रस्वमिलितव्यञ्जकवानुरोधादितराक्षेप इत्यर्थः ।
ननु यत्र मिलितानामपि साधारण्यं तत्र विरोधो न । एकस्यापि रसस्यानभि-
व्यक्ते । असाधारण्यत्वेन प्रकरणादिना ज्ञातानामेव व्यञ्जकत्वं वाच्यम् । तथा चैकैक-
स्यादपि तथा ज्ञातादिसव्यक्तिरविद्वेदिति । अरुचेराह—किंचेति । तदुक्तं प्राह
पानकरसम्यायेनेति । एवं च 'वियत्' इत्यादौ नायिकानिष्ठरतेरलम्बनत्वादयो-
ऽनुभावाः प्रसीदन्त्युक्तिरगम्याः । असूया व्यभिचारिभावः तदुभयोपस्थितौ विप्रल-
म्भरसव्यक्तिः । 'परिमृदितः' इत्यादौ च प्रकरणगम्यौ मालतीमाधवी विभावौ
अनगम्या विन्ता सचारीणी च गम्यते । 'दूरान्-' इत्यत्र आलम्बनविशेषस्य

संगाने चतुरं जातमित्यन्वयः । प्रपञ्चचतुर्मेव प्रपञ्चयति—दूरादित्यादिना । दूरात् ।
दृष्टे इति शेषः । सप्तम्यर्थे पञ्चमी । सर्वेषु सप्तम्यन्तेषु प्रेयसीति सव्यवर्ते । उत्सुक इतो-
ऽन्यत्र वा यातीति शङ्कया उत्कण्ठासूचकचेष्टाविशेषशालि । आगते समीप प्राप्ते विवर्तितं
दूरतः पश्यन्त्या ममोत्सुक्यमनेन जातमिति लज्जया शिष्यवृत्तम् । सभापिणि सम्पत्मापिणि
स्फादित विश्रितम् । प्रियालापेन हर्षोदयात् । सञ्चिति सम्पत्तिश्चयेन सान्निध्य
प्राप्तवति अरुणमारुहम् । अप्रसन्नयेव रसमिच्छतीति कोपात् । अत एवापसरन्त्या
गृहीतवसने । किंचेति समुच्चये । अश्रिता कुटिलीकृता अन्तात्वेन तथाभूतम् । कोपा-
धिक्येनासूयोदयात् । चरणयोरानतिः प्रणामस्तस्य व्यतिकरः, सव्यवः पीनपुन्यं वा
यमेति द्योतितविशेषणम् । नाप्ताम्बुनाश्रुतेन पूर्णं समाप्तभीत्याच दर्शनं यस्य तत् ।
मानमन्त्रेन प्रसादोदयात् । अश्रुपदं वातुल्यसूचनम् । 'नाप्ताम्बुपूर्णं क्षणात्' इति पाठस्तु
क्वचित्कः समञ्जस एव । अश्रुसूत्रादिभ्यभिचारिभावानामनेकैकैकत्वानामुपादानम्"
इत्युदाहरणवन्दिवासंक्षेपः ।

केचिदाहुरेक एव शृङ्गारो रस, केचिच्च द्वादशेत्यादि, तन्निरासाय भेदानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरमयानकाः ।

वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ ६ ॥

, शान्तस्य रोमाञ्चादिप्रिरेहेणानभिनेयत्परकाव्यमात्रगोचरत्वमित्यभिधाना-
स्तादय इत्युक्तम् । यद्वा नाट्ये सावदृष्टौ रसा प्रतिपादिता, अत्र काव्येऽपि
सारग्त एवेत्यर्थः । ननु रसं सुखात्मक इति प्रतिपादितम्, सत्कथं तु एतम-
करणादिको रस इति चेत् । न । लोके सद्यारब्धेऽपि काव्यादीं पार्यन्तिकालौ-
किकसुखोदपात् । अन्यथा प्रेक्षायनामप्रवृत्तापत्तेः । शृङ्गारादीनां च दृष्टान

नि श्रामपाण्डुनादेधानुभावादेशोपस्थितावेव रसव्यतिरेक्युक्तम् । एतत् एवेति ।
शृङ्गारस्य लोने आस्वाद्यताया सर्धानुभवसिद्धत्वात् काव्ये गुणालंकारयोगेनाधि-
कास्यादगोचरतया रमाव युक्तम्, न त्वितरेषाम् । लोके सुखात्मनाननुभवात्
काव्य एव सद्यारपकत्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । अद्भुतस्य च निम्नप्रवृत्तिरन्वात्
तस्य चोद्भूतालंकारयर्णनादापि नीरसेऽभ्युपगमाच्च रसत्वमित्याशयः । द्वाद-
शेति । भक्तिवात्सल्यभ्रद्वाल्पैस्त्रिभि सहिता शृङ्गारादयो नवेत्यर्थः । तत्र
भक्तिर्भगवति प्रजिज्ञा भ्रद्वाल्पैस्त्रिभिश्चयान्तिभिरात्मिना चेदशैत्रविषया शिष्टानां प्रति-
क्षेपः । वात्सल्यमपि पुनर्मित्रादौ भेदाभिधानम् । तन्निरासायेति । 'सर्वं
वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन तन्निरासबोधनायेत्यर्थः । तत्र भक्तिवात्म-य-
योर्भावान्तर्गतिः । 'रतिरिवादिविषय' इति वक्ष्यमाणत्वात् । भ्रद्वाल्पाश्चात्म-
कत्वाच्चमत्कारानुत्पादकरत्वाच्च न रसत्वमित्युक्तम् । काव्यमात्रेति । भव्यरा-
व्येत्यर्थः । अभिधानादिति । 'शान्तस्य नमसाध्यत्वात् न च तदसम्भवात् ।
अग्रावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते ॥' इति कैचिदभिवानादित्यर्थः ।
'अभिमानात्' इति कश्चित्पाठः । वस्तुतो नटे शमामावेऽपि न क्षतिः । तत्र रसा-
भिध्यक्षेरेनशीकारत् । सामाजिकेषु शमसरत्वेनैव शान्तरससम्भवात् । अभिनय-
स्यापि अन्यदष्टित्वादिनां सम्भवात् । ससारानिलताप्रतिपादकगीतायज्ञतया वाद्यादे-
सम्भवाच्च नाट्येऽपि शान्तसम्भव इत्याशयेनाह—यद्वेति । नाट्येऽग्रावेवेति नार्थः ।
किंतु ये नाट्ये दर्शितास्त एव काव्येऽपीत्यर्थः । तावन्त एवेति । न शान्त-
व्यवच्छेदः । तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किंतु वात्सल्यादीनामिति हेयम् । पार्य-
न्तिकेति । पर्यन्ते विभावादज्ञानपस्थायिचर्वणादशाया भव पार्यन्तिकम् ।
अत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यजनविभावादिरामूहालम्बनमेव हेतुरिति भावः ।
ईदृशकल्पनाया मानमाह—अन्ययेति । अश्रुपातादयस्तु तत्तदानन्दानुभव-
सामान्यात्, ननु दुःखात् । नहि दुःखनियता अश्रुपातादयः । भगवद्दर्शनाक-

रत्यादिप्रकृतिकत्वम् । तत्र मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः । साप्रकृतिको रसः श्रुतारः । स द्वेषा—संभोगो विप्रलम्भश्च ।

तत्र—

‘अनुकूलौ निवेधेते यत्रान्योन्यं विद्यासिनी ।

दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदरान्वितः ॥’

स च परस्परालोकनालिङ्गनादिभेदादंगणेषु इत्येक एव गण्यते ।

‘भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।

नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तद्वोच्यते ॥’

त च संगमपूर्वं, तदन्वयश्च तत्रान्योन्यमिलापहेतुक इत्युच्यते । भूमिलाप-
पदेन तदेतोरनारिषमभावावस्य लक्षणात् । आद्यस्तु कविदोष्यया प्रणयेन
वा मानरुपाः । स ईर्ष्याहेतुक इत्युच्यते । ईर्ष्यापदेन मानहेतोरेषलक्षणात् ।
कविषु कार्ययथादेशाभ्यस्तस्थिते । स प्रवासहेतुकोऽभिधीयते । उत्पद्यमानो-
त्पद्यमानावपि प्रयासौ स्वज्ञानद्वारा विप्रलम्भप्रयोजकविति नाभ्यासि, ।
प्रवासवाग्देन ज्ञानलक्षणाद्वा क्वचिच्छापात् । स च शापहेतुक इति स्वव-
क्ष्यते । कविदुष्कृतितयातिरिक्ताहुस्तन्मादित्य कारणात् । स एव विरहहेतुक
इत्युच्यते । कदण्डप्रहारस्याप्यत्रेवाभ्यस्तर्भाव । तत्र संभोगो नाधिकारम्पो
नायकारम्भश्च । क्रमेणोदाहरणम्—

‘शून्यं वासगृहं विस्तोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छे-
निद्राध्याजमुपागतस्य सुविहं निर्वर्ण्य पत्युमुल्लसत् ।

र्गतादृशता तदुदयात् । तत्र तु खलेशस्याप्यसंभवादीयत्वादिति दिक् । सुख-
संवेदनमिति । सुखारमताज्ञानमित्यर्थः । सुखसाधनत्वज्ञानमिति भावः । पत्यु-
तस्तु तज्जन्य प्रेमादयो भावो रतिरिति बोध्यम् ।

तदेतोरिति । विदे इत्यत्र विरहात्सगमप्राप्त्यभावात्प्रमिलापभोजक इत्यभि-
लाषपदेन लक्ष्यते । अन्यथा सर्वत्रैव विप्रलम्भस्यामिलापहेतुत्वेन भेदादुपप-
त्तिरिति भावः । प्रणयेति चेति । तदुक्तम्—‘इयो प्रणयमाग स्वात्प्रमोदे
मुमहृत्यपि । प्रेम्णा कुटिलगामित्वात्कोपो य काहणं विना ह’ इति । कारणं विने-
रूपेण बोधसाहाय्यत्वं सूचितम् । कथमेति । ‘यूतोरेकतरस्मिन्मत्तवति लोका-
न्तरे पुनर्लभ्ये । मित्रना गमति यदेकलला भवेत्कलमिप्रलम्भमारय ॥’ इत्युक्तं ।
यथा कादम्बर्या पुण्डरीकगह्वरेतादृशत्वे । शून्यमिति । अत्र नाधिकार-

१ ‘अपरिणये’ ख २ ‘वशा’ यो’ क ३ ‘नातिभ्यासि’ क ४ ‘शून्यमिति ।
नवोदाया अग्निवत्समागमवर्णनमिदम् । यस्या नवोदात्तेनाप्रवत्तमा । मासगृहं रतिम-
न्दिरं शून्यं विज्ञेयं विस्तोक्य विज्ञेयं सतीमिमुततरवत्तमापि हारेण शून्यं शयनात्
किञ्चित्, ननु सर्वत्र, निद्रायां वार्धपरिहर्तवे समाराधुम्, शून्यं शयनादिकगमनराह्या
मन्दमुत्थाय अनुत्थायजिज्ञासया निद्रायां शयन मिच्छुषावत्तस्य प्राप्तस्य, यत्तु भ्यातेन निद्रा-

विघ्नञ्च परिरुन्ध्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
 सज्जा नम्रमुष्टी प्रियेण हसता याला चिर शुभ्रिता ॥'

भालोकेनेति लज्जया समानकर्तृकम् ।

'ये मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्ते मनोहारिणीं
 लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्थिति ।

व्यतया तद्वताया रते प्राधान्यम् । तत्र नायक आलम्बनम् । शून्यगृहमुदीपनम् ।
 नायकचुम्बनमनुभाव । लज्जा व्यभिचारिभाव । तदुनिप्रगङ्गवारणाय लज्जाप-
 देन तदुत्ति । तेन सचमत्कारपदार्थ इति शृङ्गारध्वनिव्यमेन सिध्यति । अतएव
 हास्यस्यापि स्वपदेनोपादानम् । लज्जयेति । अर्शगायत्रि लज्जावतीत्यर्थलभा-
 दिति भाव ।

त्व मुग्धाक्षीलन नायिका आलम्बनमिभाव । नयनसौन्दर्यमुदीपनमिभाव ।
 वीटिकास्पर्शोऽनुभावा । तद्वन्ममोऽनुकृत्य व्यभिचारिभाव इति हेतुम् ।

मिति सर्वथा तदभावरुद्धनम् । यत्तु ननु प्रियस्य । अपूर्वसमागमेनातुङ्गिरहस्यत्वात् ।
 कालक्षेपसहिष्णुत्वात् । मुख मुष्टिर नयनशङ्कानिरासपातिचिरकाल निर्वर्ण्य निरुपेक्षो
 दावमतिवैभव वर्णयित्वा । अनुरागातिशयातिशयानिर्णयार्थं वा निरुपेक्ष वर्णयित्वा । हृचिर
 व्यावृत्तमुपागमत्येति बान्धव । निद्रादास्यात्त्विकप्रसारितश्च विश्वासयुक्त यथा स्यात्तथा
 परिण कपोलवोर्माळे नयनबोध चुम्बयित्वा गण्डस्थलीं जातपुलकामालोक्य । स्वरहस्य-
 प्रकाशात् । लज्जन इति लज्जति धृक्प्रत्ययम् । लज्जावतीत्यर्थः । भवभाषाचमलवात् । तेन
 लज्जनक्रियासमानकर्तृकभालोकेनेति स्वप्रत्ययवोपपत्तिः । नम्र स्वयमेव नामित लज्जापारव
 श्वातिशयेन मुख यस्यास्याङ्गुली । तव निरुलम्बे रहस्यमवगतमिति हसता अनयो
 द्विभरहस्यनया भयवा कालक्षेपकलाय प्रियेण चिर लज्जापगमपर्यन्तं चुम्बितेत्यन्वयः ।
 अत्र शून्यमित्युदीपनातिशयचुम्बनप्रशस्तियोग्यता च ध्वन्यते । बान्धवगृहमित्युपकरणसपत्तिः ।
 विसृज्यमिति रागातिशयादविमृश्यकारित्व ध्वन्यते । नम्रत्युक्तं, ननु नामितेति तेन लज्जया
 तथा विह्वल्य यथा मुखनामनेऽप्यशक्तिरिति व्यज्यते । लज्जाया अनुभावाम्यत्वेऽपि शृङ्गा-
 राङ्गवलाभाय लज्जाया पदेनोपादानम् । तेन न्यस्तत्वकृतप्रदर्शपहारात् भावध्वनित्वम् ।
 चिरमित्यनेन लज्जापगमं समोपाक्षीकारश्च व्यज्यते । यत्तुरिति युक्तानुरागित्वम् । यद्यपि
 चात्र द्वयोरेपि परस्परालम्बने रती प्रतीयेते । शून्यत्वमुपभोरेदीपनम् । वामिनीरतेनोक्तं
 निद्रा । मुखनिवर्णेनचुम्बने अनुभावौ । लज्जा व्यभिचारिभावः । नायकस्य रतेरेदीपन
 नादिकया चुम्बनम् । पुलकचिरचुम्बनावनुभावौ । हासादिरनुभावः । हास्यशब्दो हर्ष
 सचारी । तथापि नायकविषयिण्या नायिकानिष्ठाया रतेरेक प्राधान्येन चवणाविषय
 इति बोध्यम् । 'भोगावाप्तो वासगृहम्' इति हारावली । शृङ्गारहरणचन्द्रिकाक्षेप

१ 'परिरुन्ध्य' ख. २ 'यव नायिकारब्ध समोपमुदाहृत्य नायकारब्धमुदाहरति—
 स्वमिति । हे मुग्धाक्षि सुन्दरनयने, त्व कञ्चुलिकया विनैव मनोहारिणीं मनोहरणशीलं
 लक्ष्मीं शोभां धत्ते धारयसि । अक्षयैव सकलवशीकरणात् । न केवलं कञ्चुलिकया शोभा-

शब्दोपात्तनिमित्तसहितसङ्गीनेप्रोक्तवानन्दितो
निर्याताः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीनः ॥'

वीटिका वसवग्रन्थि ।

विप्रलम्भेज्ज्वलितपहेलुको यथा—

'प्रेमाद्रां प्रणयसृष्टं परिचयादुन्नादामोद्या
स्वस्तं सुगन्धो निसर्गमपुराग्रेष्ट भवेत्सुर्मति ।
पास्वन्त करणस्य बाह्यकरणव्यापास्तोपी क्षण
दासतापरिकल्पितास्त्रपि भवत्यानन्दसान्द्रो लय ॥'

मेम जेह । स एष प्रकृत प्रणय । स एष परिचयातिशयेन रञ्जनक्षमो
राग ।

इत्य अयि तु विषयानायासिरोयानमरीलेवकारार्थं । प्रियत्वोक्तिश्चस्मितप्रीतिपत्रे इत्य
भिरानशील एव तस्या कष्टनिकाया वीटिका ग्रन्थिस्तथा योचनाय तत्सत्यपि इति
शब्दाया उपाये प्रातदेवे विविधा कथा निमित्तसंग्रहा भवतीषु सितास्त्रयमेव चैष्ट
इति सकिता उक्तिचातुर्मेघ सखीसमक्ष पादार्गचरणेन च सिक्कुला वा सखी आलीय
नस्य नायिकेय तस्या नेत्रोत्पन्न सैव वा नेत्रोत्पत्त्या इष्टा इत्येदपक्षेनानन्दिता सजा
तानन्द आलीनन सखीनन अलीयार्थं मिथ्याभूतत्वा वचनार्थं गुणो मया भोजनीय
हारिका पाठनीयेत्यालीनामुपन्यासो यथा स्मृतथा शनकैर्न द निवातो निगट इत्यत्रय ।
जनैरवमसीकवत्ता च नास्मिन्वा कलातिशयनिरासार्थम् । प्रियतम इत्यन्यार्थम्,
समितेत्तमेव कलात्मिकापसारणे स्वरस्य व्यञ्जने । अथ सुगन्धो प्रियतमस्य परस्पर
रसात्मनविमानौ । नायकस्तोदरीपत्र नयनसौ रङ्गचोमादि । स्वमिलनदिक्वतरीटिका
स्पर्शानुभावी । तयोद्यामिथामिनि वीटिकासखीलेवकस्त्रात्मने प्रवीपमान उत्त
पकारय सनारी । तथा नायकस्तोदरीपत्र नायकातुभावी । सितादिरनुभावे । तदपह्नो
हर्ष सनारी । शब्दोपात्तनिमित्तगम्या कथा व्यञ्जितारिमाय इति द्वयस्य गम्यत्वेऽपि नाय
कस्तोदरेकवर्धनाविषय इति बोध्यम् ॥ इत्युद्भासवर्णितकासंक्षेप

१ प्रेमाद्रां इति । मालतीग्रन्थे मालतीराभाय इमानस्रधनप्रवृत्तस्य माधवक्षेप
मुक्ति । सुगन्धस्य मालजालास्ता मनुमूल विशेषश्चक्ष्य कदाचरुष्य यदि भवेत्तुल्य
शस्त्रार्थं सिद्ध । वीटय । मिथ्येगम्यता निसर्गेण स्वभावेन मधुरा मनोहरा । तथा
प्रेमणा आर्द्रा । प्रेमादुत्पद्यतवत्तथा तदार्द्रलोषचार । प्रथम प्रेयकृतो पत्नीहारस्तत्त-
त्तिय । परिचयात्सपक्षदुन्नादोऽस्तिताद्रो रम्यसौन्दर्यो यस्तु ता । वितित्व वद्वयजन्य
सवानुभावमुखेन प्रसिद्धमितुमाह—यस्तु चेष्टास्वाश्रया मनोरमेव परिकल्पितास्त्रपि हि
पुरातनभूयमानास्तु क्षणवत्करणस्यानन्देन साद्रो मनो त्यस्तमयीभावो बाह्यकरणस्य
चक्षुरादेव्यापार विषयमाहित्व रणदीप्ति तन्मात्रो भवतीति ज्ञापयार्थं । अथ सुगन्ध इति
इत्यप्रकथोपकमाप्रेमाद्रां इत्यादिविशेषणस्तारस्याय चक्षुषेण दृग्ग्याहारताम् । अथयपि
आपदेतुको विप्रलम्भ ॥ इत्युद्भासवर्णितकासंक्षेप

इत्याहेतुको यथा—

‘सो पश्य प्रथमेऽपराधसमये सत्योपदेश विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गबलनावक्रोक्तिससूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पथंस्तनेत्रोत्पला
घाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलोदकैरश्रुभिः ॥’

सत्येनोपदेश सत्योपदेश ।

भविष्यत्प्रवासहेतुको यथा—

‘प्रस्थानं बल्यैः कृतं प्रियसखैरक्षैरजस गतं
धृत्वा न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुर ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवितं प्रियं सुहृत्सार्थं किमु स्वय्यते ॥’

१ ‘काचित्सखीवृत्तात् सखीं प्रति कथयति—तेति । सा बाला मुग्धा । पत्यु ननु प्रियस्य । अपराधकारिण्यत् । प्रथमापराधस्यादात्रनासगरूपस्य समये । प्रथमत्वेनास-
त्त्वम् । सत्येन सौहार्देन य उपदेशस्त विना तदभावात् । सत्येत्यसमस्तत्वे तृतीया-
तम् । तथाच सखीयवृत्तौपदेश विनेत्यर्थः । सविभ्रममज्ञस्य भुक्त्यादेर्वा बलना चलना
वक्रोक्तयश्च तामि ससूचनमर्थमानस्य प्रकाशनं नो जानातीत्यन्वयः । तर्हि किं करो-
तीत्यत्राह—स्वच्छैरित्यादि । अश्रुभिरित्युपलक्षणे तृतीया । रोदनं चोपलक्ष्यम् । तथा
चाश्रुभिरुपलक्षितं केवलमेव रोदनं करोतीत्यर्थः । स्वच्छनिर्मलैः अश्रुयोनिर्मल्यो कपो-
लकौमुदे गलितैः । अनन्यप्रवरचनयोस्त्वागारक्षकपोलयो स्वच्छता । उत्तानगयनामूले
गलनम् । लुठल्लोदकैरश्रुभिः । लुठ लो विप्रकीर्णं लोलाक्षश्चला वेष्टका केशास्तम्भे ।
‘लुठल्लोलोदके’ इति पाठे लुठल्लोदके पठल्लोलोदकं स्रोतो येषां सिरित्यर्थः । फीवृशी बाला ।
पथस्ते लज्जया परितोऽस्तं क्षितं मेघोपले यथा तथाभूता । आहृत्याहुत्पकारोप ॥ इत्यु-
दाहरणचट्टिकासंक्षेपः २ ‘प्रथमापराधसमये’ ख ३ ‘प्रोष्यत्पतिं स्वजीवितं
सर्वोप्य सोपालम्भं वदति—प्रस्थानमिति । हे प्रिय प्रीतिपात्र जीवितं, प्रियतमे यातुं गन्तुं
निश्चितं सजातनिश्चयं चेतो यस्य तथाभूते सति ननु गन्तुमुच्यते सर्वे अर्थात्तव सुहृद-
सम सह प्रस्थिता प्रचरिता । तथाच तवापि गन्तव्ये सति गमनावश्यमावे सति
सुहृत् सार्थं समूहं किमु कुतस्त्वज्यते । त्वयापि गन्तव्यमिति भावः । के के प्रस्थिता
स्तत्राह—प्रस्थानमित्यादि । बल्यैः नदुर्गैः प्रस्थानं कृतम् । प्रियगमनश्रवणजनितस्पर्शेन
सस्थानच्युते । प्रियस्यैः प्रीतिपात्रैर्मित्रैः । प्रियस्य नावकस्य वा मित्रभूतेरिति वचना-
दिनिर्धारणमेन सर्वेषु तृतीयात्रेषु बोध्यम् । तत्त्वं च प्रियसन्निधाना वयस्यतिरेकानुविधा-
मिषया । अक्षैरश्रुभिरजसं निरन्तरम् । असरयत्वात् । गतं सस्थानातिर्गतम् । धृत्वा
धैर्येण क्षणमपि नास्ति न स्थितम् । चित्तेन गन्तुं पुर पूर्वमेव व्यवसितमुपलं ननु
गच्छम् । तेन सममित्यनेनाविरोधः । प्रियेति संनोबदेन प्रियतमेनेव त्वयापि लक्ष्यमुचितं
मिति व्यज्यते । सार्थसुहृदश्च यद्यपि ‘उपसार्थी नु गन्तुमि’ इत्यमरोक्तैर्गन्तुसमूहं श्व

भूतप्रवासहेतुर्यथा सम—

‘किंवदन्तु भवेद्वसुधरायां कति वा पल्लवसंचया मवेतु ।

किंयती च समुद्धिरन्तुजानां परितोपोऽपह्रियेत ये कृत्वाङ्गवाः ॥

सरया प्रवासिनं नाभिरु प्रतीयमुक्ति ।

भवत्तदेतुको यथा समैव—

‘किं मूढे परिस्त्रियसे कतिपयैरेव प्रिये वातैरे

रागाता वयमेहि धेहि परित प्रास्थानिकं मङ्गलम् ।

एषवादिनि वस्तुमे दमिवया नि वस्य पाणौ कृतो

मङ्गल्य कळयो विजोचनपचोवाराभिराधूरित ॥’

वापहेतुको यथा—

‘त्वामास्तिरव प्रणवकुर्वितां घातुरातो शिखाया-

माभ्याम ले चरणवतित बावदिष्टमि कर्तुम् ।

अस्त्रैस्तावमुहुहपचितैर्दंष्ट्रालुप्यते मे

कूरलक्षिप्रपि न सहते सगम मौ कृतान्त ॥’

आलिरचेत्तपीकप्रविपय एव ।

यद्यपि त्वामास्तिरचेत्तन कूरपदेनासूयास्त्वभावष्वनिप्राधान्य ‘शठेन विधिना’ इति वदप्रतिमाति, तथापि ‘दंष्ट्रालुप्यते मे’ इत्यन्तेन बावयैव निप्रलम्भावगमोत्तरं कूरपदेनासूयाभिव्यक्तिरिति न तत्राधान्यम् । किंतु रसाहत्वमेव । शठेनेत्यन त्वैकवाक्य एवासूयाभिव्यक्त्यन्तरं निद्रेत्यावेव पश्चाद्विप्रलम्भाभिव्यक्तिरिति भाव प्राधान्यमिति विषयो बोध्य । स्वयं भेदप्रतिपादनावसरे इत्यादिहेतुप्रयातिरिति ।

प्रमुग्धमानो दृष्ट्वा चेत्तनसमूहे त्वयि प्रकृते चैव वारोपात्तं वमनीव । इयं प्रवाल-
हेतुव ॥’ इत्युदाहरणचित्रिकासंक्षेप

१. ‘त्वामिति । मेघदूते कुवेरश्चापमहीवदमिवास्त्रमिवमन्तस्य वक्षस्य मेघद्वारा प्रियां प्रति संदेशोक्तिरियम् । अण्येन कुर्वितां आनकतीं त्वां घातुरातोऽपि रक्षाभुवि शिखायामास्तिरप्यलमान ते जन चरणयो वतित प्रणां कर्तुं बावदिष्टमि वावमुहुहपचिते प्रवृद्धैरसैनोर्वाभैर् इष्टिर्दर्शनमाप्त्यते स्रज्ज भवतीत्यन्वय । अर्थात्तरं भवत्यति—कूर इति । अतस्तस्मिन्प्रालेख्येऽपि मौ भावयो संतम कूर अयो विषट्ते जायस्कृत कृतान्तो वैवमेव कृतान्तो दमो न सृष्टे । किमुव साशुदिलयं । नय कोरे रक्षितोदथादादुपगौरैत्युत्तर ।

‘. . . . .’ इत्युदाहरणचित्रिकासंक्षेप

‘. . . . .’ इत्युदाहरणचित्रिकासंक्षेप

विरहहेतुको यथा—

‘अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृशमुद्-

द्यो मा नेच्छति नागतश्च हहहा कोऽय विधे प्रक्रम ।

इत्यल्पेतरकरपनकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे

बाह्या वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नामोति निद्रां निशि ॥’

पृष्ठा विरहोत्कण्ठितेत्यभिलाषहेतुकादेर्भिद्यते ।

‘न्यङ्गमीडादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते ।’

न्यङ्ग वैकृतम् । तेन हासप्रकृतिको हासः । यथा—

‘आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि येष्या

मध्नाभ्रसा प्रतिपदं पृषतं पवित्रे ।

हेतुकत्वेनान्ते विरहहेतुस्याभिधानात्तदुदाहरणमन्ते दशितम् । एषेति । विरहोत्कण्ठितेति यतो मुनिनोच्चा । न तु प्रोषितभर्तृकारस्यभेदान्तर्गता विग्रलम्भसा मान्यप्रयुक्ता वा । अतो विरहस्यान्येभ्योऽभिलषादिभ्यो भेद गमयतीत्यर्थः ।

२ ‘अन्यत्रेति । इयुक्तप्रवारेणाश्वेतराभिर्वह्नीभिः कल्पनाभिर्बितर्ककरणैः कवलितप्रस्तम् । व्यासमिति यावत् । स्वात्त मनो यस्यास्तथाभूता राजा निशातस्य गृहस्यान्तरे मध्ये निशि निद्रां नामोतीति सबन्धः । निभूता । वृत्त सप्तमी विवर्तनस्य पार्श्वपरिवर्तनस्य व्यतिकार समूहो यस्यास्तथाभूता । कल्पनाप्रवारमाह—अन्यत्रेति । अन्यत्र नायिकान्तरगृहे व्रजति गच्छतीति कथापि का । न कापि अकीका । किमु गमनमित्यपिशब्दलभ्योऽर्थः । खलु निश्चितम् । अस्य नायकस्य तादृक् सुहृदपि न यो मा नेच्छति हेति । तथाच तत्कृतनिवारणमप्यसमान्यमित्यर्थः । तर्हि हेत्वभावेऽनागमनमप्यसमाप्य तत्राह—नागतश्चेति । चक्षुर्वर्त्यः । आगतस्तु नेत्यर्थः । कारणमात्रेऽपि कायमिति विसर्ग्ये हहहेति । सहसेति वा पाठः । विधेर्देवस्य कोऽयमननुभूतपूर्वः प्रक्रम आरम्भ अहेतुककार्योत्पादरूपः । सहसेतिपाठे ननु देववशाज्जागतस्तत्राह—सहसेति । सहसा भवत्साद । तथाच विधेर्मया किमपराद्धमिति भाव इति संगमनीयम् । यथा च ‘आगतं कृतचित्तोऽपि देवाज्जायाति पश्चिमः । तदनायमदुःखार्तां विरहोत्कण्ठिता मया ॥’ इत्युक्तलक्षणा नापि येलवदयः विरहस्य प्रवासादितः पृथग्भावः स्वीकार्यः । अन्यथा प्रोषितभर्तृकादितोऽस्या भेदान्तरत्वानापत्तेः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘न्यङ्ग’ क ३ ‘न्यङ्ग’ क ४ ‘आकुञ्चयेति । विष्णुधर्माणमुपहसतः कस्यचिदुत्तरिणम् । इदीत्युपलक्षणाधिकृत्या न्तम् । ‘विष्णुधर्मा कश्चिद्विप्रः । आकुञ्चयेत्यादि इतोऽहमित्यन्तेन बाक्त्रेनोपलक्षितरोदितीत्यन्वयः । वाक्यार्थस्तु—अनुत्तिसुच्छिद्यदिनोपहसतः पाणिमाकुञ्च्य सकुञ्चिताग्रकृत्वा । मुष्टीकृत्वेति यावत् । मध्नपूतानामम्भसा पृष्णैर्विन्दुभिः प्रतिपदं प्रतिक्षणं पवित्रे मम मूर्ध्नि तातो दीधः स्तरो यत्र, प्रविनो विस्मरितरस्यदिति शब्दश्च यत्र तथा प्रहारमदादृचवती । दाहेति खेदे । हनो नष्टोऽहमिति । ‘प्रहितवृत्त’ इति पाठे प्रहितं प्रक्षिप्तं शब्दः लाला यथेति न्याचक्षते । अत्र हासरसः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’

तारस्वर प्रथितयूल्कमदावहार

हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥'

अत्र ताव्यमानो विष्णुशर्मा तत्कन्दन च विभावौ रसाधयस । एतद्वान्वय
मनुभाव । चापलादिव्यभिचारीति ।

'इक्ष्णाशादिभिश्चेतोवैकृत्य शोकशब्दभाक् ।

भादिग्रहणादनिष्टासि । शोकप्रकृतिक कर्तुम् । यथा—

'हो मातस्तरितासि कुत्र किमिदं हा देवता आशिपो
पित्रप्राणान्पतितोऽसनिर्हुतवहस्तेऽग्रेषु दग्धे दृशी ।'

इत्थं घर्षरमप्यरुद्धकरुणा पौराणनाना गिर
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥'

अत्र विपक्षा काचिदीश्वरी सपोद्या, तद्वद्वाहश्च विभावौ ।

'प्रतिहृलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोध कोष उच्यते ।'

तत्प्रकृतिको रौद्र । यथा—

'कृतमनुमत इष्ट वा पैरिदं गुरुपातक
मनुजपञ्चमिनिर्मेषांदैर्भवंतिरुदायुधै ।

विभाषावाग्म्यनोदीपनरुपौ । एवमग्रेऽपि ।

कृतमनुमतमित्यादावर्जुनादय आलम्ब्यतविभावा निर्मर्यादत्वमुदीपनम् । प्रति

१ 'हा मातरिति । रामकृष्णं शृतायां तत्परिजनवित्पापवर्जनमिच्छ । इत्यने
तत्प्रकारा पुरे भवानामङ्गनाना गिरश्चित्रस्थानप्यालेख्यगतानपि रोदयन्ति भित्तीरपि
शतधा शतखण्डा कुर्वन्ति किं पुन सपेतनमित्यन्वय । किंभूता । उच्चैः कद
नादपरस्वराद्य ता श्रमाद्वाध्यवहुल्याच्च मध्येऽन्तराले रुद्धा विच्छिन्नाश्चेति कर्मभार
योत्तर पुन करुणा इत्यनेन वमधारय । करुणा सराहा कातर्यस्यचिरा वा । नातो
रत्तस्य शब्दवाच्यतावोप । विरूपा गिर इत्यपेक्षाया तत्स्वरूपानुकरण पूर्वापरम् । तद
र्थस्तु—हा इति विषादे । हो मात, कुत्र गन्तव्ये त्वरिता सनातत्वरिति । येनासानपि
मापेक्षितवती । 'त्वमितासि' इति पाठे इत्यासि गतासीत्यर्थ । निमिदमाकस्मिन्नोत्पातरूपम् ।
॥ इति धिगर्थे । देवता भिक् । नानोपचारपूजास्तुतिभिरप्यारुण्यात् । आशिपोऽर्षोद
नादितर्पितदिनाना क कुत्र । गता इति शेष । ता अपि विरूपा इति भाव । माणाधिक् ।
त्वदभावेऽपि स्थिरत्वात् । ते तवाङ्गपु शुक्रभारेणान्वितव तद्वपो हुतवह । य एवाश्रुतिभि
पूर्वं तर्पितत्वाद्भुतवह स पतित स्वयमेव । सचेतनैरेतेष्वग्नेषु पातयितुमशक्यत्वात् । यदा
पतितोऽग्निरिति भिन्न वाक्यम् । वज्रपात एवाय यत्तव विपत्तिरिति । दृशी नेत्रे दग्धे इति
विशिष्योपादान रमणीयतातिशयेन तद्वाहे दुःखाधिक्यम् । यदास्याव दृशी दग्धे इत्यु
मदर्शित्वादकसादग्धे इति श्लोकोक्त्या द्रष्टव्यम् । अत्र कर्तव्यम् ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिका
२ 'कृतमिति । वैनीसवरणे द्रोणवधनन्तरमर्जुनादी प्रत्यक्षत्वात् उक्तिरियम् । इदं गुणे
द्रोणस्य वयरूप पातकमेव गुरुपातक यदापातकमपि वैनामनुवस्तु पञ्चमिदस्तुपैरप्यत्र

नरकरिपुणा सार्धं तेषां सगीमविरीटिना-

मयमहमसूद्योदोमांसिः करोमि दिशां यष्टिम् ॥'

'कायांरम्भेषु संरम्भः खेयानुत्साह उच्यते ।'

तत्प्रकृतिको वीरः । स च त्रिधा—युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्च ।
सत्राद्यो यथा—

'भुद्राः संत्रासमेते पित्रहित हरयः क्षुण्णशकेमनुम्भा

युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निपतन्तः ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रषां मन्यहं मेघनादः

किंचित्संरम्भलीलानियमितजलधिं राममन्त्रेपयामि ॥'

अपराधूनीयौ ।

ज्ञानुभावः । असहायत्वगम्यो गर्वः संचारी । यद्यपि कृतमित्यादिकर्मं हित्वा नरके-
स्यादिष्युक्तमेव सतीतनमनुचितं तथापि रंजिते विवेकशून्यतायाः पोषकत्वात् शोषः ।
विवेकसत्त्वासत्त्वाभ्यां च वीररौद्रयोर्विशेषः ।

अपराधिति । तत्र दानवीरो यथा रसगन्नाधरे—'क्रियदिदमधिकं मे यदि-

क्षीरस एव निनेवांशैर्नवांशान्तरैर्वैभवंदिरर्जनायैः कृतमनुमतमनुशातं दृष्टं वा तेषां सगीम-
विरीटिनां भीमसेनाहुनसहितानां भवतां नरकस्य दैत्यनिघ्नेषस्य रिपुणा भीकृष्णेन सार्ध-
मेसूद्योदोमांसि हरिश्चत्तामांसैरयमेतत्क्षुण्वतीं अहमनन्यसहामो दिशां लक्ष्मणा हरेव-
सानां बलिं पूजोपहारं करोमीत्यन्वयः । पूर्वं दण्डक्रमेण कृतमित्यादिभाषायानन्तरं क्रोधा-
त्कमविसृज्यानुमन्तुः प्रागुपादानम् । पशुभिरित्यनेन नृनिदानयोग्यता च्छन्यते । सार्धमिति
संबन्धिनि सादृश्यं, ननु कर्तरीति बोध्यम् । अत्र रौद्रः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'भुद्रा इति । हनुमन्नाटके रावणपुत्रसेन्द्रजित् इत्युक्तिः । भो जाला पराक्रमेय
च भुद्रा नीचा हरयो बानराः, एते दुरवमानदुरवस्थाः । युष्मिति शेषः । सत्रासं विज-
हितं लज्जतेति संबन्धः । एते व्यापते अर्धान्मवीति वार्धः । अथत्वागे हेतुमाह—क्षुण्णे-
त्यादि । यतः क्षुण्णशूर्णितः शक्राकृष्टाईस्त्रेमसैरावणस्य कुम्भो यैस्तादृशा अमी सायका
बाणा युष्मद्देहेषु निपतन्तः पतमाना न तु पालमानाः पर केरल लज्जा दधति धारयन्ति ।
शुद्रकार्यकरणात्तज्जित इव न मामानन्दयन्तीत्यर्थः । तथा च देवाद्वाणरातेऽपि भद्रनुदेश्य-
त्वाद्भयं लज्जतेत्यर्थः । रुद्रमग प्रत्याह—सौमित्रे इति । सुमित्रायाः पुत्र, स्व तिष्ठ । युद्धो-
द्यमोदिरमेल्यर्थः । हेतुमाह—पात्रमित्यादि । हि यस्माच्च रषा क्रोधानां पात्र विषयो नास्ति
न भवति । तर्हि किमर्थमुपमसूत्राह—नन्वहमित्यादि । अहं मेघनादः प्रसिद्धनामा ।
नत्विन्द्रजिद् । तत्तत्स्थान्यनुत्कर्षकत्वात् । राममन्त्रेपयामि कीदृक्पराक्रमशील इति भागं-
यामि । हेतुगर्भं विशेषणमाह—किंचिदिति । किंचित्संरम्भ ईष्यकोपः स एव लीला कीदृ
तया नियमितो नद्यो वशीकृतो वा जलधिर्वैनं तथाभूतम् । कचिद् 'भूमद्र' इति पाठः स
सम्भवेव । अत्र सौमित्रे इति मातृसंबन्धोत्कीर्तनात्रिबोध्यत्वं पोल्लते । रषामिति नहुवचनेन
घट्टिदशय इति बोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः- २. 'हरयो भिन्नशकेय' इति पाठः-
३. 'युष्मद्देहेषु' इति पाठः- ४. 'किंचिद्भूमद्रसंज्ञा' इति पाठः-

‘रौद्रसत्त्वा तु जनित चित्तवैकुण्ठ्यद भयम् ।’

सत्यकृतिर्को भयानकः ।

‘श्रीयोभङ्गाभिराम मुहुरनुपतति स्रन्दो बद्धरष्टि

पश्चाधेन प्रविष्ट शरपतनमवाह्यसा पूर्वेकायम् ।

द्वैरधोवलीले श्रमविवृतमुत्तमधिमि कीषवर्ग्यो

पद्मोदप्रभुतत्पाद्भिदति बहुतर शोकमुग्धां भवति ॥’

‘शुश्रुप्ता तर्हणार्थांवा योपमाहारम्यदर्शनात् ।’

ताम्रकृतिर्को भीमस्त । यथा—

‘डैहस्योत्सृज्य कृत्स्नं प्रथममथ धृष्ट्युपेयभूयांसि मांसा

न्यसस्त्रिभुष्टपिण्डाश्चवयवसुखसामुद्रदीपि चरन्ता ।

भात पर्वस्तनेषु गवद्विहङ्गस्त मेतरङ्ग वरदा

दङ्गल्लाद्विहङ्गस्य स्यपुटसत्तमवि कल्पमन्थममति ॥’

‘ताम्रार्थविशेषे मन्थमन्थमन्थीय शुण्डे चार्थवामि । अचरुणमवहत्वा शङ्कपाणेन निर्ये
द्वहम्भिरपारं मौमिमायेद्वामि ॥ एषा द्विजवेशयेऽथ करवतुःशूनो
रतस्य वरुणस्य तद्वामिस्मिता राभ्याममुनि । दयावीरो यथा नागान्तरा नाग
तपाह्नोर्वा— शिरसुर्धं स्रन्दन एव रघुमतापि देहे मम मातमन्थि । कृते न
पददामि तत्तापि तावत्ति भवतात्वं विदन्ते यद्यन्त ॥’ इति । यद्यपि भवतीरोऽपि
दैधिमुधिष्ठिरविहङ्गाभापि इत्यन्तपदादौ भय एव वचिः ॥ इति ताम्रं श्लोकः ।

स्थपुट निम्न विषमम् ।

‘रिक्ताश्चित्तवित्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् ।’

सत्पटुतिकोऽद्भुत । यथा—

‘चित्रं महानेप यतावतार क कान्तिरेषामिनवैव भद्रि ।

लोकोत्तर धैर्यमहो प्रभाव काव्याकृतिर्नूतन एव सर्ग ॥’

एषा मेदो पचनमात्रात् स्थित्यतीत्येषा विचित्रानुष्करूपान्स्थायिभाषानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विसयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥

सत्र—

‘विरद्धा अविरद्धा वा य तिरोगातुमक्षम ।

आनन्दादुररुन्दोऽसौ भाव स्थायिपदास्पदम् ॥’

उत्करूपानिति । ‘मनोऽकूलेष्वप्यु सुखसवेदन रति’ इत्यादिमिदं चक्षणा
नित्यर्थ । स्थायिपदार्थं दर्शयितुमाह—विरद्धा इति । तेनानुच्छिद्यमानतया

विण्डी जङ्गोष्पभाग । विण्डेति पाठे तदाकारत्वात् एव । एवमादिष्ववयवेषु तुल्यमानि
तथा उमस्तीम्न पूतिर्दुःखो येषां तानि । कीदृशेतरङ्ग । आर्तं धुपीडित । परितोऽस्ते
क्षिप्ते नेत्रे येन स । बलवतिशान्तरेणापहरणशङ्कया । दैव्यात्स्यपुण्यगतमातापकर्षणाय वा
प्रकृतिता दशना दत्ता येन स । अत्रोक्त्योरुक्त्येति वीज्यया कालधेपाश्रय पक्ष्या सर्व
चर्म त्यागयितुं शक्नोति किं तु किञ्चित्किञ्चित्था विधाय तद्वत्त्वापरभागमुत्कृष्टाचीति
लभ्यते । यद् य पावत्कृत्तित्तत्त्व तावदुत्कृतमिति । ‘भातसास्त्रनेत्र’ इति पाठः स्वायु
क्षिप । आत्तानि गृहीतानि तावदाशीनि येन । ‘रङ्ग कृपणमल्लयो’ इति मेदिनी । ‘कङ्कडो
मस्तके’ इति च । अत्र वीज्यस्य । ‘रङ्गुणाहरणचन्द्रिकासंक्षेप

१ ‘निद्रोत्ततम्’ क २ ‘चित्रमिति । वामनमुद्दिश्य बलेहस्तिरिदम् । अत्र चित्रा
दिशब्दा भन्निमेदेन स्वसमभिन्वाहणपदार्थस्य लोकोत्तरत्वाप्रतिपादका । ननु विसयार्थः ।
तस्यात्र स्थायित्वन वाच्यतादोषपक्षे । तथा च महामाहात्म्यशाली एव पुरुषश्चित्र लोको
त्तर वसिष्ठ इति सवय । माहात्म्ये विशिष्टेऽन्विनस्यापि लोकोत्तरत्वस्य विशेषणे माहात्म्ये
पयवसानम् । ‘उत्कट पण्डित’ इत्यादिबल । यतावतार इति । अत्राप्येव इति मध्यमणि
न्यायेन सव्ययते । अवतार सदाचारप्रवचक । अत्रापि यतश्चन्द्राद्यस्य पूर्ववदवयव ।
‘मतेति इयं क्षमया वा’ इति दीपिका । ‘अविकार’ इति पाठः विस्मयाभाववानित्यर्थः ।
एषा इत्यमाना कान्ति । क न वापीक्षि भङ्गान्तरेण लोकोत्तरेत्युक्तं भवति । भक्तिर्गमनो
पवेशनदर्शनादिगत प्रचारविशेष । अभिनवा अपूर्व । नेत्रद्वयाग्रमात्यतिकल्पनेवका
रार्थः । धैर्य विरोधिसहस्रमतापेक्ष्यचलचित्तत्वम् । अहो अलौकिक प्रभाव सामर्थ्य
सकलवशीकाररूपम् । काव्यनिर्वाज्या आकृतिरवयवसंस्थानम् । एव सर्गो निमाण नूतन
प्रसिद्धमिति मिति मिलयुज इत्यर्थः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिका

'अनर्थप्रतिमा शङ्का परकीयांस्त्वदुर्नयात् ।
 वैवर्ण्यकम्पवैमुख्यपाश्चांलोकस्यशोषकृत् ॥'
 'परोत्कृष्टांक्षमासूया गवंदौर्जन्यमन्युजा ।
 दोषोद्गोपधूविमेदावज्ञाकोधेक्षितादयः ॥'
 'संमोहानन्दसंमोदः स्खलद्भ्रवचोगतिः ।
 मधुपानादिजो ज्ञेयो मदो विविधभावकृत् ॥'
 'उत्तमसखः प्रहसति गायनि तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः ।
 परपवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसखः ॥'
 'भ्रमः खेदोऽध्वरस्याध्वेः आसनिद्राभरादिकृत् ।
 भ्रमग्लान्योर्विभेदं तु चक्रे कारणकार्यतः ॥'
 'भ्रमस्वातिशयावस्थामथवा ग्लानिमूर्चिरे ।
 चलत्यापचयो ग्लानिराधिप्याधिप्रकर्षभूः ॥' इत्येके ।
 'भालस्यं भ्रमगमांदैर्जैर्हयं शुम्भाक्रियादिकृत् ।
 दौर्गत्यादेरनोज्ञः स्वाहैन्यं काश्यामृजादिकृत् ॥'
 'ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताभासठापकृत् ।
 प्रयत्नपूर्विकाम्येप्यस्मृतिश्चिन्तेति केचन ॥'
 'मोहो विविक्तता भीतिदुःखवेगानुषिक्तनैः ।
 घूर्णेनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥'

विन्मा रजनय इव निद्राहान्तनीलोत्पलाक्ष्यः । तिमिरमिव दधानाः संस्रितः केदा-
 पाशानवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्वमूर्वारयध्वः ॥' इत्यादौ । विप्रलम्भरत्ना यथा—
 'परिमृदितमृणाली—' इत्यादौ । परकीयांश्चङ्का यथा—'हिया धवैस्सातौ हरति
 विदितास्तीति वदनं द्वयोर्दृष्ट्वात्मां कलयति कथामात्मविषयाम् । तस्मीमु कौरासु
 प्रपयति च वैलक्ष्यमसमं प्रिया प्रायेणास्तेस्वदयविहितातद्विधुरम् (हृदयनिहि-
 तातद्विधुरा) ॥' इत्यादौ । अत्र वासवदत्तायाः कौर्यासागरिकायाः शङ्का ।
 गर्वादमूया यथा—'अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न कलप्राप्तिः प्रभोः' इत्यादौ । अध्वजः
 भ्रमो यथा—'थलसललितमुग्धान्यध्वसंजातयेदादशियिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
 मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यत्रफानि त्वमुरति मम कृत्वा यत्र निद्रामवाता ॥' इत्यादौ ।
 इयं सीतां प्रति श्रीरामोक्तिः । रतिभ्रमो यथा—'प्राप्य मन्मथमदादतिभूमि दुर्व-
 हस्तनभराः सुरतस्य । शधमुः धमजलार्द्रललाटश्छिन्नेरामप्रितायतकेश्यः ॥'
 इत्यादौ । गर्भजमालस्यं यथा—'चलति कथंचित्पृथ यच्छति वाचं कथंचिदादी-
 नाम् । आसिनुमेव हि मनुते शुद्धगर्भमरालगा मुनयुः ॥' इत्यादौ । दारिद्र्यार्थिन्यं
 यथा—'मद्रेहे मशफ्ठीव मूषकधूम्रपीय मार्जारिका मार्जारीव शुनी शुनीव गृहिणी
 बाप्यः किमन्यो जनः । मूर्च्छापथकिञ्चलसन्निवहतः संश्लेष मिश्रीरपेक्षतातनुविता-
 नपेक्षमुषी शुनी चिरं सोदिनि ॥' इत्यादौ । विन्ता यथा—'अन्धमितविषयसङ्गा

'सदसाधानचिन्तायै संस्कारावावते स्मृतिः ।
 अस्सुहासकजवादनादिस्तदुद्भवः ॥'
 'अभीष्टार्थस्य संप्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता छतिः ।
 सौहृदयवदनोहाससहासप्रतिभादिरुत् ॥'
 'दुराचारादिभिर्माया घाहर्षाभावोऽभिधीयते ।
 वक्ष्याहुलीयकस्पर्शभूरेक्षाधोमुखादिरुत् ॥'
 'चेतोभिमीलनं प्रीडा न्यङ्गरामस्तावादिभिः ।' इति केचित् ।
 'आसपेदेपरागादेव्यापलं त्वनवस्थितिः ।'
 'आत्मप्रकाशानपरा चेष्टा चपलसोष्यते ।' इति केचित् ।
 'तत्र आसंभपाहृष्यस्रष्टन्दाचरणादयः ॥'
 'मनःप्रसादो कामादेर्हर्षोऽभुस्तेदगद्गदाः ।
 आश्वयो राजविद्रावरस्तादेः संभ्रमो मतः ॥'
 'तत्र विस्मरणं स्तम्भः स्वेदः कम्पः स्खलद्रुतिः ।'
 'अप्रतिपत्तिर्जडता स्वादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
 अनिमिषनयननिरीक्षणवृष्णीभावाद्यस्तात्र ॥'
 'क्रियास्वपाटवं आकृष्य चिन्तोत्पन्नाभवादिभिः ।' इत्येके ।
 'तर्षोऽभिजनकालव्यपनैश्चयादिभिर्मयः ।
 सवितासाङ्गवीक्षानियमावस्तादिरुत् सः ॥'

मुकुतिरनपगतता बहुवचिता । प्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभिपुञ्ज ॥
 इत्यादी । मोहो यथा—'तौष्णमिपत्रप्रभवेण—' इति शुभारसभवे तृतीयसर्गे काम-
 दाहप्रसङ्गे । स्मृतिर्यथा—'अयुषाः परितः स्फुरन्ति गिरयः' इति । हानजा छति-
 र्यथा—'वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या' इति । सक्ता छतिर्यथा—'एतयं
 निर्जितगद्गु दौग्यसन्निवे न्वस्तः समस्तो भर' सम्यक्पालनव्यलिताः प्ररमितारो-
 योपसर्गाः प्रज्ञाः । अयोतस्य मुक्ता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना छति कामः काम-
 मुपेत्ययं मम पुनर्मन्ये महाजुत्सवः ॥' इति । लज्जा यथा—'अतङ्कद निर्जं वपु-
 र्दमित मण्डने किं पुनरत्यमेव मम मण्डनं दमित किं परैर्मण्डनैः । वरं कुद पयो-
 धराधरनितम्बविम्बेषु मामिति प्रविच-धुतौ जयति नम्रवशा बभूव ॥' इति । चापलं
 यथा—'अन्यासु तावदुपमदंसहासु च्छ्रेणं निमोदय मयः मुपयोत्तासु । बाला-
 मजातरजसं कलिकामकाळे व्यर्थं कदर्ययसि किं नैवमास्तिकायाः ॥' इति । हर्षो
 यथा—'अवधौ दिवसावसानकाले भवनहारा निमोचने दधाना । अवलोड्य समा-
 गतं तदा मामय राधा विकसन्मुखी बभूव ॥' इति । आश्वयो यथा—'क्षितो
 हस्तावलम्बः प्रसभयमिदतो व्यादतनोऽमुकान्तं गृह्णन्केष्टेधवास्तक्षरणनिपतितो
 नेक्षितः संप्रयेण । क्षातिन्नन्योऽवधूतक्षिपुखुनतिभिः सान्धुनेश्रोतलाभिः कयो-
 वार्शपरधः स दहतु दुरितं शानवो वः शरभिः ॥' इत्यादौ । जडता यथा—'एव-

'प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विपादः सत्त्वसंक्षयः ।
 निःश्वासोच्छ्वाससंतापसहायान्वेषणादिकृत् ॥'
 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः ।
 'तत्रोच्छ्वासवरस्थासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥'
 'निद्रा व्यापारवैभुरयमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ।
 तत्र जृम्भाङ्गमङ्गाक्षिमीलनोच्छ्वासनादयः ॥'
 'विरोधिभावात्पूर्वस्य प्रसृतिर्विप्रसृतिर्भवेत् ।
 श्यानजाह्न्यप्रमोहाधिपरितोषादिशुक्लं सा ॥'
 'स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
 कोपावेगमयालानिसुखदुःखादिकारकः ॥'
 'निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधक्षेतनागमः ।
 जृम्भाङ्गमङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥'
 'अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।
 तत्र स्वेद्वैशिरःकम्पनेन्द्ररागाद्विक्रियाः ॥'
 'लज्जाद्यैर्विक्रियायोगोऽवहिर्धामन्यविक्रिया ।
 व्यापारान्तरसङ्घित्वयदनानमनादयः ॥'

मालि निवृत्तीतसाध्वशे शङ्करो रहसि सेव्यतामिति । सा संप्रीमिरुपदिष्टमाकुला
 नास्मरत्प्रमुक्तवर्तिनि प्रिये ॥' इत्यादौ । गर्वो यथा—'प्राज्ञाणातिक्रमत्यागो भव-
 तामेव भूतये । जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥' इत्यादौ । विषादो
 यथा—'नन्वेव राक्षसपतेः रक्षलितः प्रयातः (प्रतापः) प्रातोऽद्भुतः परिभवो हि
 मनुष्यपोतात् । दृष्टः स्थितेन च मया खजनप्रमायो दैन्यं च राजनि इणद्धि किमा-
 यरामि ॥' इति रावणपुरषोषी । औत्सुक्यं यथा—'पशुपतिरपि तान्यहानि
 दृष्ट्वाद्गमयदद्रिमुतासमागमोत्कः । कमपरमवशं न विप्रकुर्वन्निमुनपि तं यदमी
 सृष्टान्ति भावाः ॥' इति । निद्रा यथा—'निद्रार्थमीलितदृशो मद्मन्यराणि नालय-
 षन्ति न च यानि निरर्वकानि । अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्यान्यक्षरानि
 हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥' इति । विप्रसृतिर्यथा—'तस्याः सान्द्रविडेषनस्तनवट-'
 इत्यादौ । 'अपस्मार' (पूर्वस्यापसृतिः) इति पाठे तु 'आश्लिष्टभूमिं रक्षितारमुच्ये-
 ल्लोलज्ज्वाकारयुद्धतरङ्गम् । केनायमानं पतिमापगानामसावपसारिणमाश्रये ॥'
 इत्यादौ । स्त्रो यथा—'जाने कोपपराश्रुती-' इत्यादौ विबोधोऽप्यप्रोदा-
 हायः । अमर्षो यथा—'प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां यो व्यतिक्रमात् । न त्वेषं
 रूपदिष्यामि क्षाप्रमहमहाप्रतम् ॥' इति । अवहित्या यथा—'एवंयादिनि देवरी

१. 'निःश्वासोच्छ्वाससंतापसहायान्वेषणादयः' क. २. 'जृम्भाङ्गमङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत्' क. ३. 'मला-
 र्याहृ क्षागपुच्छकयोः' 'आपेक्षाल-तनुस्तादेरपस्मारस्तथाभिध । मन शेपस्वरसारी
 मरादेष्टादिमवः ॥' इति केचित्. इत्यधिकमिति. ४. 'स्वेदः' क. ५. 'वि-
 बोधो' क.

‘द्विष्टेऽपराधदौर्मुख्यचौयैश्चण्डत्वमुग्रता ।
 अत्र स्वेदशिरःकम्पताडनातर्जनादयः ॥’
 ‘भ्रान्तिच्छेदोपदेशाम्यां शास्त्रादेशात्तत्त्वधीर्मतिः ।
 खेरता एतिसंतोषौ बहुमानस्तयात्मनि ॥’
 ‘व्याधयः संनिपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ।
 प्रसेदकम्पतापाद्य अनुभावतयोदिताः ॥’
 ‘उत्कण्ठाहर्षशोकादेरन्मादश्चित्तविप्लवः ।
 तस्मिन्नस्थानरुदितगीतहासास्तेतादयः ॥’
 ‘जीवस्योद्गमनारम्भो मरणं परिकीर्तितम् ।
 संमोहेन्द्रियसंक्लाविगात्रविक्षेपणादिकृत् ॥’

अत्र च मरणस्थाने केचित्करणां पठन्ति । सा च परदुःखप्रहाणेष्टारूपत्वा-
 दित्तवैकल्यमयाच्छोकाद्यातिरिच्यत इति तद्गणनमत्रानुचितमित्येके । अन्ये तु
 तस्या दुःखावीरस्यादित्वमित्यत्र तद्गणनानौचित्यमित्याहुः । न चान्यत्र संचारि-
 त्वाद्गणनं फलवदिति वाच्यम् । स्यादन्तरसाधारणत्वात् । तेषां हि कथम-
 संचारिणः । तदुक्तम्—

‘शृङ्गारधीरयोर्हासो धीरि क्रोधस्तथा मयः ।
 शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ॥
 इत्याद्यन्यस्तमुद्येयं स्वयं भावितवुद्धिभिः’ इति ।
 ‘गर्जितादेर्मनःक्षोभस्त्रासोऽश्रोत्कम्पितादयः ।

पार्श्वे पितुरधोमुखी । सीलाकमलपद्माभिः गणयामास पार्वती ॥’ इत्यत्र । उग्रता
 यथा—‘प्रागप्राप्तनिशुम्भशामवधनुर्दोषाविधाविर्भवत्कोपप्रेरितमीमभार्गवमुज्जालम्मा-
 पविद्धः क्षणात् । उज्ज्वलः पार्श्ववत्त्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठतिथियेनानेन अयस्तु
 खण्डपरशुर्देवो मूढः क्लृपाप्यते ॥’ इति । गतिर्यथा—‘सहसा विदधीत न क्रियाम-
 निषेकः परमापदां पदम्’ इति किराते । व्याधिर्यथा—‘पाण्डुशर्म वदन्—’ इत्यादौ ।
 उन्मादो यथा—‘रक्षाशोक कुशोदरी क नु गता—’ इत्यादौ । मरणं यथा—
 ‘कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् । पुनरपि तदेव कथयति
 मृतां नु कथयामि या श्रुति ॥’ अत्र कुशले शृष्टे जीवन्त्याः कुतश्चरिति जीवती-
 त्वस्याभिप्रायः । तमकुद्धा पुनः प्रप्रे स एव मङ्गवन्तरेण सूचितः । प्रसिद्धमरण-
 सालम्बनोच्छेदेन भावत्वायोगादुद्गमनपूर्वत्वस्योक्ता । साधारणत्वादिति । तथा
 च तेषामपि व्यभिचारिणु गणनापत्तिरिति भावः । त्रासो यथा—‘प्रत्यन्ती चलश-
 फरीविपश्चिह्नोर्ध्वामोस्तरतिशयमाप विभ्रमस्य । क्षुब्धन्ति प्रथममहो विनापि हेतो-
 र्नीलाभिः किमु सति कारणे रमण्य- ॥’ इति । वितर्को यथा—‘कः समुचिताभि-

जहो वितरुं सदेहाद्दुशिरोऽहुलिनतंक ॥'

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य पश्चान्निर्देश्यत्वेऽपि प्राङ्निर्देशा मुर्यात्वप्रकाशनेन
स्यादित्वप्रतिपादनाय तेन

निर्वेदस्थायिभाषारयः शान्तोऽपि नवमो रसः ।

तत्प्रकृतिकत्वात् । यथा—

‘अहो वा हारे वा कुसुमशयने वा रूपदि वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा छेणे वा मम समदक्षो यान्नु दिवसा
कथितुं श्येऽरुण्ये शिवशिवशिवेति प्रहसत ॥’

छैन खीसमूह । पाशाब्दाभ्यां द्वयोर्द्वयोस्तुल्यता चोच्यते । अत्र वदन्ति—
शान्तो नाम रसस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपह्व । न चैतस्य स्थायी निर्वेदो
युज्यते । तस्य विषयेष्वलप्रत्ययरूपवादात्मावमानरूपत्वाद्वा । शान्तेश्च निखि
लविषयपरिहारजनिताममाप्रविश्रामानन्दप्रादुर्भावमयत्वानुभवात् । तदुक्तम्—

‘यच्च काममुख लोके यच्च दिव्य महर्मुखम् ।
तृष्णाक्षयमुखस्यते नार्हत्योऽर्हो कलाम् ॥’

येष्टादार्म्यं प्रथमावयेदुणज्येष्ठम् । अन्ये ममैव पुण्ये सेषावत्तर इतो विधिना ॥’
इति लक्ष्मणोक्तम् ।

तुल्यतेति । ता चाशुषादेयवेनेति बोध्यम् । शान्तेश्चेति । निखिलविषय-
परिहारेण वैराग्येन जनितो य आत्ममात्र विधामो विगन्तव्येचान्तरतया चित्तस्य

अत एव 'सर्ववृत्तिविरामोऽस्य स्थायी' इति निरुक्तम् । अभावस्य स्थायित्वाप्रो-
गात् । तस्माच्छमोऽस्य स्थायी । निर्वेदादयस्तु व्यभिचारीणः । ॥ च तमो
निरीहावस्थायामानन्दः । स्वात्मविभ्रामादिति ।

रसपद्मावरोऽप्यलक्ष्यक्रमेण पठितः स किंरूपः । रसादीनां रसरूपत्वात्,
व्यभिचारीणां रसाद्गतानियमेन प्राधान्याभावात्, सात्त्विकानामप्यङ्गत्वादित्यत
आह—

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।

भावः प्रोक्तः

रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणम् । देवादिविषयेत्यप्यप्राप्तरसावस्थोपलक्षणम् ।
तेन देवादिविषया सर्वा, कान्तादिविषयाप्यपुष्टा इति, हासादवस्थाप्राप्तरसा-
वस्थाः, प्राधान्येन व्यञ्जितो व्यभिचारी च भाव इत्यवधातव्यम्—यदुक्तम्—

'रसादिभेदभिरङ्गः स्यादेवादिविषयोऽथवा ।

अन्याद्भावभाव्या स्याच्च तदा स्थायिज्ञक्युभाक् ॥'

तदेतदाह वृत्तिभारः—'कान्तादिविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः ।'

सद्य देवविषया रतिर्पथा—

'केन्द्रकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।

अप्युपात्तममृतं भवद्गुणैर्दृष्टि यदि मे न रोचते ॥'

मुतिविषया यथा—

'हृत्सर्वं संमति हेतुरेव्यक्तः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥'

स्थितित्वेन य आनन्दः समाप्तस्तस्य प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिस्तत्स्वरूपाशुभवति
लभ्यः । निरीहेति । विषयव्यापकान्वयेत्यर्थः ।

१ 'अनयो' क २ 'कान्तादिविषया' इति काव्यप्रकाशसूत्रेण केषुचिदाहुः
३. 'कण्डेति । हे ईश, तव कण्ठस्य कोण एवमेवे निविष्टं सुखं कालकूटं विषयमि मे
महामृतमुत्तमममृतम् । अतिप्रियत्वात् । उपात्तं मूर्ध्ना मृतमप्यमृतं चन्द्रकरारूपं यदि मय
द्रव्यो मेदेन वृत्तित्वस्थितिर्यस्य तथाभूतम् । मेदेनावभासमानमिति यावत् । तदा मे मद्य
न रोचते । अन्यस्य ययात्पारु, मम ॥ न रतिमिदं इत्यर्थः । भवद्गुणो मेदो यत्र वपु-
र्भित्तं नदृष्टीति वा । तथा चानन्द्यामित्वेन कालकूटस्य प्रियत्वम्, अतः प्रभूतत्वेन चापुष्ट-
स्याप्रियत्वमिति भावः । उदात्त पीठमिति वक्षिष्ये । वृत्तिपदं व्याप्यपरम् । एवं च भवद्
गुणैर्दृष्टव्यामित्यर्थः । ईशपुंसवदस्यान्यत्र सतोऽपि प्रीतिपात्रनौचित्यादिति केचित् ।
अयं देवविषयो भावः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४ 'हरतीति । माधे नारदं प्रसि कृष्णो-
क्तिरियम् । भवदीयस्य मयत्सर्वान्विनो यस्य कस्यापि, किं पुनर्भवतो दर्शनं कर्तुं शरी-
रभाजां शरीरधारिणां भादृशां नाकथितये सर्वमानादिनालक्ष्येऽपि योग्यतामर्थादिह-
तामस्य तत्संपादकगुणवत्स्वरूपं व्यनक्ति । सूचयतीत्यर्थः । कथनित्यत्र, आह—हरती-

एवमप्राप्तपरिपोषा पुत्रादिविषया रतिः स्वाद्यन्तरं चापुष्टमुदाहार्यम् ।

व्यभिचारी प्राधान्येन वर्णितो यथा—

‘जाने कोपपराङ्मुखी श्रियतमा स्वप्नेऽथ दृष्टा मया

मा मा संस्पृष्टा पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।

नो यावत्परिरम्य चाटुकशतैराश्रासयामि प्रियां

आतस्त्वावदहं शठेन विविधा निद्रादरिद्रीकृतः ॥’

अत्र विधिं प्रत्यसूया प्राधान्येन प्रतीयते ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ।

अनौचित्येन प्रकर्षविरोधिना रूपेणेत्यर्थः । तच्चैकाग्र्यत्वे तिर्यगादिविषय-
सायां बहुविषयत्वे व्यभिचारिणामाभासाहृतायां (वा) द्रष्टव्यम् । एकविषया
रतिरेव नेति तु प्रलापः । ‘बन्दीकृत्य नृपद्विषयम्’ इत्यादानुदाहरित्यभावात् ।

पद्यमिति । तत्र ‘हरस्तु किञ्चित्परिरुतथैव—’ इति कुमारसंभवे तृतीयसर्गेऽपु-
थ्यायां रतानुदाहार्यम् । पुत्रविषयाया वृत्तौ कश्चित्ठितं ‘एमेहि वत्स—’ इति पद्यम् ।
हासादमयापुष्टा रसतरङ्गिण्यां द्रष्टव्याः ।

प्राधान्येनेति । शठवोपन्यासरूपविधिनानुभावस्यज्जयताकृतचादत्वेन मुपगतः
प्राधान्यम् । पानकरसे मरिचादिस्तकटस्येव । पार्यन्तिकं तु रसप्राधान्यमिति
बोध्यम् । अतएव वक्ष्यति—‘मुख्ये रसेऽपि तेऽद्वित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।’ इति ।
अक्षरप्रकर्षविरोधिरूपमाह—तच्चेति । प्रकर्षविरोधित्वं चेत्यर्थः । एकाग्र्यत्वे
नायकनायिकाभ्यामन्यतरमात्राभ्यत्वे रतेरित्यर्थः । तथा तिर्यगादिविषयत्वे । आदिना

स्वादिति । यतः संप्रति वर्तमानकालेऽयं पार्थ इति नाश्रयति । एष्यत् आगमिष्यन्तं
शुभस्य भयसाधनस्य हेतुं संपादकम् । दर्शनकालादृष्टारा भयसाधनत्वात् । अदृष्टस्य
च दृष्टमागम्यसंपादकत्वेन हेतुत्वात् । पूर्वमाश्रितेः पूर्वजन्माश्रितेः शुभे सुकृतेः इत्यम् ।
तथाच वर्तमानकाले पापनाशरूपा योग्यताप्रतिबन्धकत्वमाश्रितेन भयसाधनत्वात् ।
मायिनि तु भयसाधकदृष्टसंप्रतिः । मृते तु तथाविध सुदृष्टमिति । सूयने चापवोर्ज-
गकत्रया अन्ताधारतु जन्मवदेति बोध्यम् । अत्र मुनिविरवो भावः । ‘रतुदाहरण-
चन्द्रिकासंश्लेषः’.

१. ‘जान इति । विमुक्तस्य सारायं प्रतीयतुम् । ॥ आतः, अप मया स्वप्ने श्रिय-
तना कोपेन पराङ्मुखी सती पाणिना मा मा संस्पृष्टेत्युक्त्वा ररती रोदनं मुर्वती गन्तुं
प्रवृत्ता दृष्टा । तदपराङ्मुखीनोत्तरमहं यावद्विदां परिरम्य चाटुकानां प्रियवासयानां शने-
नौषण्मयानि नानुनयामि तावन्मात्रे निधिनोमि शठेन बध्नन्नेन विधिना देवेन निद्रया
दरिद्रो रतिनो निद्रादरिद्रः अत्रणाभूतोऽपि तथा इत्यः । अत्र एव विधिर्दुर्गतिपादकः ।
अने शठेनचनेन मि-द्रापकमिद्वेनागृह्यदहं । नो यावद्विधिं सोद्योतिः । नोन्माह
विदेति वा संस्पृष्टः । अत्र दृष्टव्यद्विज्ञोन्मयावयवविधातिमात्रं । रतुदाहरण-
चन्द्रिकासंश्लेषः’.

रसाभासो यथा—

‘रुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे

विलेभे कः प्राणान्तरणमखमुखे यं मृगतये ।

मुलगे को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-

त्तप.श्रीः कस्येप मदननगरी ध्यायसि तु यम् ॥’

अत्र बहुषु व्यापारोपादानेन बहुविध्या रतिर्व्यञ्ज्यते । नन्वत्र व्यापारस्य बहुविधत्वमसिद्धम् । एकत्रापि तादृशव्यापारसंभवात् । यत्तु—‘अनेककर्म-पदोपादानमनेकविषयत्वं क्रियाणां प्रकटयति । एकविषयत्वाभिप्राये त्वेकमेव कर्मपदमुपाददीत’ इति । यत्तुच्यम् । सुमो विलेभे इत्यादीनां भिन्नवाक्य-स्थानामेकविषयकस्यस्तपदोपस्थापितेनानन्वये तदन्वयिनोऽभिन्नस्यापि कं क इत्यादिपदैरुपस्थापने भिन्नकर्मपदैरेवोपस्थापनार्हणात् । अत्र श्रूमः—तुभाभ्येन स्ववच्छेदार्थेन व्यापारस्थानेकविषयत्वं छन्दते । एवमेकत्र भेदाभिप्रायेऽवगात्रे-ऽन्यत्रापि तथैवावगम्यते । एहुपदमनेकपदा वा ।

अगम्याविषयत्वसंग्रहः । एवं बहुनायकविषयत्वेन । म्यमिचारिणा तु रसाज्ञताया-माभासत्वम् । वाचस्पत्यः कुनचित्प्रमादलिखित एव । एकविषया एकमानाश्रया । बन्धीकृष्येति पद्यमोक्षात् उदाहरण रसाभासस्य भावाद्भावावमुदाहरिष्यते । तत्र सैनिकगतैव रतिर्न तु बन्धीषु । तुभाभ्येनेति । यं तु ध्यायसीति ध्यानकर्माभूतत्वे-तदेभ्यो व्यवच्छेदप्रतीतिर्भिन्नत्वमवगम्यते अत्र सर्वेषामपि स्वरसतो भेदप्रतीतेर्ना-पहवो बुज्यते । आभासत्वस्यार्जनदिलम् । बहुपदं बहुव्यापारोपादानमिति इति-गतम् । एवमिति । तत्र विर्यगादिविषयतावाम्—‘मित्रे कापि गते सरोरुहवने यद्दाने ताम्यति कन्दसु भ्रमरेषु वीक्ष्य दमितासन्न पुरः सारसम् । पत्राङ्गेण वियोनिता मिसलदा माखादिता नोज्झिता कण्ठे केवलमर्बलेव निहिता पीवस्य निर्गच्छतः ॥’ इत्युदाहार्यम् । एवं शुर्वाद्यालम्बवतया हासस्य, शीतरागायाभयतया

१. ‘रुम इति । वारयोषित प्रति कस्यचित्कमुकस्य काट्टलिरियम् । हे वामाक्षि, वामं सुन्दरम्, मितेन्द्रियाणामपि वशीकरणादिकं चाक्षि यस्यास्तायाविषे, त क पुरुष रुमो यं विना क्षणमपि न रमसे कीदृशि । हृष्यगीरी यावत् । तथा य मृग यतोऽविष्यसि कोऽनौ रणः सन्नाम ध्व मखो यथा । त्वत्कर्तुं शक्नोष्यणस्यस्वर्गफलक-त्वात् । तस्य मुखे पुरतः प्राणान्त्रिलेभे ददौ । अर्षाभ्यन्तरे । हे शशिमुखि चन्द्रा-नने, य बलाशलिङ्गसि ॥ कः मुखे शोभनप्रहापिठिते रुधे जात छपप्र । हे मदन-स्य नगरी राजधानि । अत्रैव मदनस्य वैभवात् । य तु ध्यायसि तस्य कस्येप त्वत्क-लेकभानरूपा तप श्रीः । तपस्तपितिलर्षः । अत्र शशिमुखीत्वनेन बलाशलिङ्गनस्य युक्तता व्यज्यते । शशिनाम्पदीकृतगणपरीलागात् । नगरीशारीरेणानेकविषयकमद-नामयत्वमुच्यते । तस्या अनेकत्ववत्समावत्वात् । अत्र रतेरनेकविषयतादिसमासः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

भावभासो यथा—

‘रौकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी
सा स्नेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गा ।
तर्कि करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं
तस्वीकृतित्यतिकरे क इवाम्युपायः ॥’

अत्र रतेभ्यंभिचारिभूता चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता । नायिकाया अनुरक्त-
तया रतेरनुकूलत्वेन सत्यभिचारिणोऽपि तयावात् । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ।

भावशान्त्यादिरक्रम इत्यत्र भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह—

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा ॥ १३ ॥

संधिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः । शबलता तु कालभेदेन निरन्तरतया
पूर्वपूर्वोपमर्दिनाम् । न च भावस्य शबलतायाः क्षान्त्युदयाम्यामविशेषः ।
शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्यास्वादे तज्जेद्वद्वयोपगमात् ।

तत्र भावस्य शान्तिर्यथा—

‘तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रक्षेपमुदाकृतं
किं वक्षश्चरणानतिष्मतिकरम्पाजेन गोपाटयते ।

कक्षस्य, पित्राद्यालम्बनतया शौद्रवीरयोः, वीरगतत्वेन भयानकस्य, यस्तीक्ष्णशुव-
साद्यालम्बनतया भीमत्वस्य, ऐन्द्रजालिक्यालम्बनतया क्रुत्वस्य, चाण्डालादिगतत्वेन
शान्तस्य आभासरत्नमूषम् ।

१. “एवेति । सीतासुरिष्य रावणोक्तिरियम् । सा सीता राक्षसामलङ्घयन्नायां
पूर्णिमायां वः शुभाकरवन्द्यस्तनुप वसालाभाविता । एवं तरले चञ्चले आयत्ते दीर्घे
अश्लिषी वसालाभाभूता । स्नेरनीचप्रकाशं वीचनम् । नरयौवनमिति दावत् । तेन तर-
ङ्गिताल्लववुत्तरेष्वरम्भरीणा विभ्रमा येषु तथाविधान्यज्ञानि वस्याः सा तवाभू-
तेति निदर्शनवनेन मुग्गादिगतमवर्चनिभावनम् । तत्तस्मात्तुल्यमौन्दर्यानिशयेनानुपेक्ष-
त्वाकिं करोमि । तल्लभादेति टेरः । तथा सह मैत्रीं कियतां तत्राह—विदधे इति ।
नभासां सीतायां मैत्रीं कथं केनोपादेन विदधे करोमि । तदुपायोऽपि न प्रतिमादी-
त्यर्थः । ननु सीव त्वा स्त्रीकुर्यात्तत्राह—तर्कि । तथा स्त्रीरतिर्नमायमिति बुद्धिवि-
श्वरत्नं तस्य व्यतिकरे संकल्पे उपायो हेतुः क इव । वः संभाष्यन इत्यर्थः । ‘विभ्र-
मास्या’ इति पाठे तथाविधमार्गं वस्या इत्यर्थः । ‘स्यात्’ इति पाठे क उपायः स्यादि-
त्यन्वयः । अत्र चिन्ताद्वयदभिचारिभावस्ताननुरागेनादिभारिवयतया आभामाश्रयमिति
भावभासोदाहरणम् । “उदाहरणवन्दिकसंशेर” । २. ‘विभ्रमास्या’ शब्दाः । ३. ‘अत्र
शु’ शब्दः । ४. ‘तस्या’ इति । गण्डिकायाः स्वनादिस्यया कोटनपटानिहृतान्तं वपसं प्रति
कथयतो भूनादकदेवमुनिः । तस्याः सद्वराः । अष्टादिदयाशाननिर्देशः । सान्द्रं
यने वीचणशरिरेतत्वं वक्ष नयभूतस्य स्तनतटस्य समीपे समस्तानस्य तत्परदंन-
मादी अत्रैव प्रयुष्टो वः केव’ इति शब्देन वा मुदा स्तनाकारं विदेन्नमयं विदं

इत्युक्ते क तदित्युदीयं सहसा तरसंभ्रमाहुं मया ।

साक्षिष्टा रनसेन सख्युज्ज्वलात्तन्वया च तद्विस्मृतम् ॥

अत्र कोपस्य शान्तावेव चमत्कारविश्रामः ।

उदयो यथा—

‘एकस्मिन्नायने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया

सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटुनि कुर्वन्नपि ।

आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूर्णीं स्थितस्तर्क्षणं

मा भूत्सुप्त इषेत्यमन्दवटितम्रीवं पुनर्वाक्षितः ॥’

अत्रौत्सुक्त्वोदयः ।

संधिर्धया—

‘उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरन्यागमादेकतः

सासङ्गप्रियता च धीररममोत्फालञ्च मां कैपतः ।

शान्तावेवैलनेन तद्वन्महर्षादिष्यवच्छेदः ।

वेनाङ्गिन चिदितम् । तदीयावेन साधिनियर्षः । बहुधरनयोरानयेः प्रगल्भस्य यो व्यति-
करः सवन्धः पीन-पुन्य वा तन्मात्रेण षट्पदेन किं किमिति गोपार्यये आष्ट-
यत इत्यर्थात्राधिक्योक्ते सति मदा क तन्नुद्राङ्कनमित्युदायौत्सवा इत्युद्राङ्कन संभ्रमाहुं
मिलोपनिवृत्ता सा सहसा अग्रसाधिव रम्येन सरवा आक्षिष्टा आक्षिप्ता । तन्मुद्रा-
ङ्काशानिङ्गनानन्वपारवदयात्तन्वया तन्नुद्राङ्कितव्य विस्मृतं वेत्तन्मदः । चकारेनासि-
ङ्गनामृत्तोदेककालता बोधये । अत्र कोपारवस्य अविचारमावस्य साधिनः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘मयि’ वा. २. एकस्मिन्निति । अग्रहकवेकति । एकस्मिन्नुदये इत्यादां विप-
क्षभूता रमणी सपत्नी तस्या नमग्रहे अहो अग्रसाधवेन इति सति तदन्वयादावेव
कोपेन पराभुत्वं वरा साधया अनेनया विश्रया मुग्धया तन्मात्रेणमननन्वा कदाचि-
चाटुनि प्रियभाषाणि कुर्वन्ने दिद्यत आवेगात्कोरतन्मदवर्षेणोन्वयतात्तर्क्षणीमा-
सापरदितः निधः प्रसादसायावद्वेनो न तु मिद्रिः । तन्का हृत्पीं मित्रिमये सुप्त
इव प्रार्थनापराभुतो मा भूत्सुप्त इत्येनामन्दम्रीकपितं वरिणा बर्हिषा धीया दध तपसा
स्यात्तया पुनरीक्षितो रीशमनन्त रीक्षितः । वारररमिन्द्रः । ‘अवेनाम्’ इति पाठे कोरा-
वेनादित्यर्थः । ‘अभुनाम्’ इति पाठे हृत्पींमावशानन्वमेवेत्यर्थः । इत्युदये वदन्ती ।
तत्तत्तं मायेति त्वर्थः । अत्रौत्सुक्यमोदयः । इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. ‘अभुनाम्’ इति वा.
४. ‘उत्सिक्तस्येति । कौशान्तिङ्गनचन्द्रिकावतो वा रामस्य मरुतगने वतामः इत्यम् ।
तदर्थं वतामदस्य त्वेतिर्थः स्नानभूतस्य । अनेनुदोनवर्षेत्यर्थः । अत्र वतोऽभिप्राय
वतामस्य इत्यस्य वा । अर्धरररुद्रावन्त्यामनरुद्रमन्देवन वतामः इति वतः परा-
रामस्य सत्रे वा प्रियता मेन च, रीरम्य रम्यो हर्षरम्येन्द्रात् बोधः । रीरेति न्दो-
कीरेव इत्यर्थः । त व रानी हावरी व रवीं आकाशेनः । अत्र वतामदं हतेत्यम्

मूलं । पर्यायान्तरेण भूपादिना तदर्थोपस्थितौ तदप्रतीति । एवमग्रेऽप्युक्तम् ।
एवमलकारान्तरावपि । यथा—

‘तिग्मैरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्भिर्भो मधुरलील’ ।

मतिमानतत्त्ववृत्ति प्रतिपदपक्षप्रणीर्विभाति भवान् ॥’

अत्र तिग्मरुचि, भ्रमताप, एव क्रमेणैकैकपदस्य द्विपदस्य विरोधाभास ।

पदार्थभेदेऽपि विरोधाभासो यथा—

‘अमित समित प्राप्तिरुक्तपेहंपेहं प्रभो ।

अहित सहित साधुयशोभिरसतामसि ॥’

ननु विरोधस्य किं सर्वत्र व्यङ्ग्यत्वमेव नेयुष्यते तत्कियती सीमा । अपि
वाक्यादेर्विरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यत एवभावे व्यङ्ग्यत्वमिति ।

‘निरुपादानसम्भारमभिज्ञायेव तन्वते ।

जगदित्र नमस्तस्मै कलाक्षय्याय शूक्तिने ॥’

रुक्मभावेन गुणीभावेऽप्यत्रोपमाया प्राधान्यसम्भवेन गुणयानश्रीकारात् । एवम
व्येकपदोपस्थितयोरभेदाभ्यवसायादुपकष्यविरेव युष्म इति चेत्, न । तथाविभागे
द्वयस्यापि चमत्कारातिशयानापायकत्वात् । प्रयानीभूतेतदुक्ततया हि वृत्तितद
श्रीकार । प्रतिपदसादृश्यमूल्यतदश्रीकारे तु प्रयनोपस्थितत्वादुपमाया एव कल्प
नमुचितमिति संक्षेपः ।

१ ‘मूलो व्यङ्ग्य’ न २ ‘तदुपस्थितौ स १ तिग्मेति । हे प्रभो प्रभो
महान्विभाति शोभत इत्यन्वयः । कीदृश । तिग्मलीलाश्रयो रुचिरे मनोह
रशुभिरुचयो प्रतापो यस्य स । विधुराणां शङ्कतं गिरेर मित्रा मरणं करोतीति । तथा
मधुरा मनोहा लीला वेष्टा यस्य स । मति शब्दवत्तत्त्वान्न मानवित्ततुप्रतिपदो
रुचरेण सारेण वृत्तिवर्तन यस्य स । प्रतिपद पद्याणां सहायानामप्यनीरमेतत् । अत्र
तिग्मरुचि र्बोधोपपत्तौ नुत्ता । विधुरादौ न मित्रादुपस्थिततां । कथं तन्मोहनीय
श्रीकारस्य । मतिमात्राशुभिरुचितारेणलुभूते वृत्तिवत्तत्त्वान्न यस्य स तदुक्त ।
‘प्रतिपदतिरिक्तप्रणी पद्यादिभूता नेति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । द्वितीयाद्यस्तदुक्तत्वात् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका उपे- ४ ‘अमित इति । हर्षं शत्रुनिषेधोदति राक्षस्ये दगति’
येति तदुक्त इति प्रभो, ॥ समित् सहायानामप्यनीरमेति शोभनीय इति । अमरा
राजानामपि दण्डात् । अत्रापि साधुभिरुच्येवलोभं सदिने मुष्टोत्पन्नवत् ।
साधिवि विपारिदेवतां वा । इत्य अमित इति वचनस्य सहायिदेवान् ।
उक्तोदयेति चान्वयः । अत्र द्वितीयां न तदुक्तत्वात्तदुक्तम् । तथा द्वितीयां,
दिवसदिवसेति विरोधो व्यङ्ग्यः । अत्राप्युदाहरणं १ इत्युदाहरणचन्द्रिका
५- ‘निरुपादानेति । तस्मै शूक्तिने महादेवाय नम इत्यन्वयः । कीदृश । मित
उपायानांभार वरराजोदितेव तस्या सत्तया । अनित्यत्ववरे । इत्य एति
वाच्यः । विर दानाकारे वचनवते विद्यारणे । इत्युक्तत्वात्तदुक्तम् । इत्य न एति

चित्रं नानाकारमालेख्यं च । कला चन्द्रस्य षोडशो भागः कौशलं च ।
अत्रोपादानैर्भिन्नावालेख्यकारिभ्यः कलावज्रः शूलिनो व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । तस्य
चित्रकलाशब्दयोः परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दशक्तिमूलता ।

ननुदाहतेषूपमादीनां प्राधान्यम्, न चा । आद्ये कुतस्तेषामलंकारत्वम् ।
अभ्यानलंकरणात् । द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वम् । व्यङ्ग्यस्याप्राधान्या-
दिति चेत्, न । पूर्वमयमलंकार आसीदित्येतावता अलंकारव्यपदेशात् । यथा
ब्राह्मणपूर्वबौद्धसंभ्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । मन्वेवं व्यपदेशसमर्थनेऽप्यलंकार-
ध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न । अलंकारपदेन, तद्योग्यताया विवक्षितत्वात् ।
न चैवं रसादिध्वनावप्यलंकारध्वनित्वप्रसङ्गः । संलक्ष्यकमस्यैव तादृशस्य तथा-
भिप्रेतत्वात् । घस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव, ननु
रसापेक्षयापि । तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् । तथा चोपमादीनां रसाङ्ग-
तयालंकारत्वं वाच्यापेक्षया प्राधान्यं चेति न दोषलेख्यमाकाशः ।

वस्तुमात्रं यथा—

‘पन्थिअ ण पत्थ सत्तरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

अनु द्वितीयाथस्य प्रकृतरत्वेन विरोधस्य व्यङ्ग्यत्वे सर्वत्रैव तदापत्तिरिति न क्वापि
तस्य वाच्यता स्वावित्याशयेन दाहते—नन्विति । सीमा मर्यादा । किमप्युक्ते वा-
च्यता कियति चोक्ते व्यङ्ग्यतेति व्यवस्थेत्यर्थः । अपीति । योतकात् स्फुटाप्रतीते-
र्वाच्यायमानतया वाच्यत्वमेव व्यवहित्यते, अन्यथा तु व्यङ्ग्यतेत्यर्थः । पूर्वं वाच्य-
तादशायाम् । अलंकारपदेनालंकारध्वनिशब्दगतेन । योग्यताया इति । अलं-
कारजातीयरूपाया इत्यर्थः । न चैवमिति । तत्रापि रसपदलंकारजातीयत्वस-
म्भवादिति भावः । तादृशस्य कदाचिदलंकारस्य । तथेति । अलंकारध्वनिव्यपदे-
इत्यतयेत्यर्थः ।

पन्थिअ ण पत्थेति । ‘पथिक नात्र सत्तरमत्थि मनाक्प्रत्तरस्थले गामे ।

अथलभाष्युपकरणसंपत्तेरपि भगवदिष्टावस्थत्वेन तत्पारणस्याभावे उत्त्रिपेक्षत्वमुपचरितं
बोध्यम् । एवं कथा चन्द्रबोद्धाङ्गरूपया वाच्यायेति प्रकृतोऽर्थः । व्यञ्जनया तु चित्रक
काव्यशब्दामालेख्यतयावीज्योपस्थित्या मणीवृत्तिरुद्भासनाभिलाषावालेख्यकारिभ्यः ।
कलावज्रं वस्तुतः प्रतीयते । इत्युदाहरणवन्निष्ठा-

१. ‘पन्थिअ’ कथा. “सर्वद्विती ‘इत्यर्थः पथिः मित्रनयेष्वेव रहस्यवरु’ इति काम-
शास्त्रविनिमनुष्यस्य पथिकमाह—पन्थिअ इति । हे पथिक, प्रसन्नानां पाशाणानां
स्वेष्टाभिन्नाभावे मनागस्पृष्टमपि सत्तरं कटाघातत्वेन नास्तीत्यन्वयः । पाशाणानां दुष्टेन
पाशुर्नमतागृह्यमानम् । तत्तत्कालादप्यनमादप्यभावात्पाशादुद्भूतं यथोक्तं मेघं मेघस्य
तदनीश्वरापदि वसति तदा वसेत्तावातजोऽभिवाचः । व्यङ्ग्यापेक्षु—प्रसन्नानां मूर्त्तानां
कानेऽवस्थामे वापरे कथमपार्थं मनागपि नास्ति । तद्यथेतिनामिदं विरहादुद्भूतं स्वनं
मेघस्य मेघं बोधीपकं वदन्बोधनीयमिति तदा आरोपेति । प्रत्तरस्थले इत्यनेन वाच्यापेक्षुति

उष्णपयोहरं पेयिरेक्षणं जडं वससि ता वससु ॥'

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽस्ति तदा आख्येति व्यज्यते । तच्च पयोहरेति शब्द-
रक्तिमूलमिति ।

तथा—

‘शनिरशनिरश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्यै त्वम् ।

यस्य प्रसीदसि पुनः स भक्तुदारोऽनुदारश्च ॥’

अत्र प्रथमापेक्षं शनिरशनिरत्रेत्यनेन विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनायमेकं कार्यं कुरुष्व
इति वस्तु ध्वन्यते, ननु विरोधात्कारः । अनिरशनिरित्यनयोः सामानाधि-
करण्यमाभावात् । विरोधस्य च तत्रैव विग्रहोऽस्ति । द्वितीयापेक्षं तु मोहाहरणम् ।
तत्र चशब्दस्याप्यर्थत्वे विरोधस्य व्याख्यात्वात् । समुच्चयमात्रार्थत्वे तु विरोधस्यैव
व्यञ्ज्यत्वादिति ।

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपं व्यङ्ग्यं विभज्यते—

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ॥ १६ ॥

ग्रीढोक्तिमात्रास्तिस्रो वा कवेस्तेनोन्मितस्य वा ।

वस्तु वालंकृतिर्वेति पद्मेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥ १७ ॥

वस्तुलंकारमथवा तेनासौ द्वादशात्मकः ।

उक्ततपोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वत् ॥' इति । विरुद्धावपीति । ननो विरो-
ध्यर्थकतया अशनिरशनिरनेन शनिरित्यर्थबोधादिति भावः । सामानाधिकर-
ण्येति । परस्परान्वयेनैकधर्मबोधकत्वाभावात् । यथा शनिरिति वाक्य इत्यर्थः ।
अर्थशक्त्युद्भव इति । अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो निर्वर्णदशात्मकः । द्वादशमेव
इत्यन्वयः । कथम् । यद्येन हेतुना व्यञ्जकोऽर्थः स्वतः संभवी कवेस्तेनोन्मितस्य
निर्वहस्य वा ग्रीढोक्तिमात्रास्तिस्रो वस्तुलंकाररूपो वेति दर्शनेन । अस्मौ

नास्तीति ध्वन्यते । एतच्छब्दशक्तिमूलवस्तुल्यत्वेनेत्याहरणम् । एवमनन्तरमपि । अत्र सर्वत्र
शब्दशक्तिमूलत्वं परिकृत्यसहजानापर्यवसानमवगत्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'पेयित्व' क. २. 'निहन्ति' । हे नरेन्द्र, यस्यै त्वं कुप्यसि त्वं शनिरमोऽशनिर्वर्त-
नोचेरुतिशयेन निहन्ति । यत्र पुनः प्रसीदसि । पुनः शब्दस्यैव । यद्युपभोगक्षमोऽस्ति तदा
स पुनश्च उदारो दाता मङ्गला अनुगता दाता यस्य प्रभासाकमावात् स तथामृतश्च
ममिव्याहारेणप्रकृतस्य शनिरित्यर्थः

इति वस्तुध्वनिः । न त्वत्परेऽपि ।
इत्येवं विरोधात्कारण्यनिरेव । चका-

व्यनेति । न च पूर्वोऽपि विरोधस्य
व्यञ्ज्यत्वाच्चतपोधरान्वतराद्यम् । एकधर्मिगतत्वेन विरुद्धनिर्देश एव तत्सौदारात् ।

शायुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

स्वतःसंभवी न' केवलं भणितनिष्पन्नशरीरः । अपि तु बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः । प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धः बहिरसन्नपि वक्तृप्रतिभामात्रेण तथा निर्मितः । अयमर्थः—व्यञ्जकोऽर्थेक्षिणा । स्वतःसंभवी, कविप्रौढोक्तिमात्र-निर्द्धः, कविनिबदनायकादिवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्च । ॥ त्रिविधोऽपि वस्तु-मात्रमलंकृतिर्वेति पद्विधो व्यञ्जकः । यण्णां व्यङ्ग्यमपि प्रत्येकं वस्तु वालंकृति-र्वेति द्वादश भेदा भवन्ति ।

तत्र स्वतःसंभवविन्यर्थभेदपदुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तियंथा—

‘अलससिरोमणिपुत्ताणमग्निमो पुत्रि धनसमृद्धिमजो ।

इह भणिपुण णअग्नी पप्फुल्लविलोभणाज्जाभा ॥’

अलसावेनान्यत्र गन्तुमनिच्छुः भूतत्वेन रतेष्वनादृतगुणः । धनसमृद्धि-मत्तया कृपण इति निर्धार्य यत्पुल्लनयनत्वं वस्तु तेनान्यासामनाकर्पणीय इति ममैवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते ।

वस्तुनालंकारस्य मथा—

‘धेन्यासि या कथयति प्रियसंगमेऽपि

विलम्बचाटुकदातानि रताम्बरेषु ।

वस्तुमात्रमथवालंकारं ध्यनक्ति । तेन हेतुना भणित्या प्रौढोक्त्या निष्पन्नं कल्पितं शरीरं स्वरूपं यस्य स इत्यर्थः । औचित्येन योग्यतया । अलसेति । ‘अलसशि-रोमणिर्धूर्तानामग्निम’ पुत्रि धनसमृद्धिमय । इति भणितेन नताग्नी प्रौढपुल्लविलो-

१. ‘अलससिरोमणी’ श. ‘पतिवरा’ प्रति बाध्याः प्ररोधनोक्तिः पूर्वार्थम् । उत्तरार्थं तु कवेः । प्रवरणाद्यामलित्वाच्चाहार । हे पुत्रि, अद्य करोऽलसतां निरुपोगानां शिरोमणिः श्रेष्ठः धूर्तानामग्निमोऽप्रगण्यः धनसमृद्धिमयो धनसमृद्धिप्रचुरः इति भणितेन भाष-णेन नताग्नी काचित्कुमारी प्रपुष्टे हर्षविरसिते विलोचने बस्यास्तादृशी भातेत्यन्वयः । अत्रालसत्वेन भाषिकान्तरागमनं भूतत्वेन रतेष्वनादृतगुणस्य धनिकत्वेन कृपणतया अस्तात्वं च सूचितं सदन्यासामनाकर्पणीयो ममैवोपभोग्य इति भाषिकार्या ध्यनक्ति । तादृशं च कुमारीं शानं प्रपुल्लनयनत्वेन वस्तुना स्वहेतुहर्षव्यञ्जनदारेण तत्कारणी-भूतं सामाजिकेषु व्यज्यते । इत्युत्तरहरणवन्दितासंश्लेषः । २. ‘कम्पिपण’ स. ३. ‘धन्यासीति । रसकथापराह सतीषु मध्ये रतिशरीरं सप्रियाणां कम्पित्वती काचित्प्रहरन्त्याः कसाभिदुस्तिरियम् । हे सति, या त्व रवान्तरेषु रतमध्येषु प्रिये-संगमेऽपि दुरतयोगेऽपि निरुत्थं विश्वासयुक्ताम् । निःशङ्कमिति यावत् । चाटुकानां प्रियवा-मयानां उगानि बधयति सा त्वं धन्यासीति सोऽष्टम् । ४. ‘सस्य’ प्रियेन नीवी वरुणस्य प्रति करे भणितेने नीवी करोऽर्धमिन्द्र इति भणितानस्य संकल्पस्य निरसीकृते र्त्ति न त्वपि । मकाचरन्वापत्तेः । इति विचिदति स्मरानि तस्य शरानि शपथ करोमी-त्यन्वयः । यत्पि ‘उत्तरे उत्तरे’ इत्यनुशासनाशतमेवदगुम्नि तथाप्यहर्षपूर्वनिध्या-वनिगापस्य शुरुयज्जबस्तानादिबिधिनाश्च दोषः । प्रियमंगमेष्टाकासति । उगानि

नीवीं पति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सरयः क्षणमि यदि किंचिदपि सरामि ॥'

अत्र घात्त्येन वस्तुना त्वमघन्या, अहं तु धन्येति स्वस्य व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते । ननु व्यञ्जको धन्यासीति त्वत्पदार्थस्य व्यतिरेकालंकार एव । तत्कथं वस्तुव्यञ्जकोद्गहरणमेतदिति चेत्, न । संवोध्यव्यतिरेकलावन्न वाच्यः । आत्मनि कथनाभावसाक्षाद्वत्त्वात् । व्यञ्जवस्तु यद्यपि भवत्येव, तथापि तमन-पेक्षयैव घात्त्येन वस्तुभावेन ययौक्तव्यतिरेकव्यञ्जनादिति ।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

‘दोषान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-

संक्रान्तिनिप्रयनशोणितशोणेशोविः ।

चना जाता ॥’ प्रियकरस्पर्शमात्रेण विगलितवेधान्तरतया स्मरणाभावेन आह—
‘धन्येतीति । व्यतिरेकप्रतीतिसिद्धौ न व्यञ्जस्य त्वत्पदार्थव्यतिरेकस्य प्रतीक्षे-
त्यर्थः । आत्मनीति । अहं न कथयामि त्वं तु कथयसीति व्यतिरेकशरीरम् ।
तत्रार्हं न कथयामीत्यस्य वाच्यत्वात्त्वमत्र एव संवोध्यया व्यतिरेक इत्यर्थः ।
अस्तु तस्यैव व्यञ्जकत्वमत आह—तमनपेक्षयैवेति । कथनेन हि विषयान्तरव्या-

रतमप्येव न पुनरादावन्ते वेति वार्धः । यदि किंचिदपि सरामीति वाक्यमध्ये सत्यः
क्षणीकस्य प्रवेशाद्भित्तत्वं प्रकृते शुण एव । विवक्षितार्थस्य सत्यप्रत्यायनात् । सोऽशुण्डो-
क्तवेकस्या एव सौभाग्यगर्वितायाः संवोध्यत्वाद्गत्यासीत्येकरचनम् । स्वोत्कर्षवृत्तेन तु
बह्वीनां तपात्वारसस्य इति बहुवचनमिति नासंगतिः । अत्र च रतकालेऽपि विषयान्तरवे-
शनेन रागस्य कृत्रिमतामावेदयता चाटुकथनेन त्वमघन्येति धन्यते । अन्तराविश्रान्ता-
मलन्तानीन्तिलप्रकाशनद्वारा लक्ष्यविशेषः । एवं च बहुवचनस्य प्रक्षरिततमये तवामावष्ट-
चनद्वारा तत्त्वमकत्वम् । एवं श्रुतानीति प्रातिपदिकनवनोद्देशेति । तथोक्तत्वे स्मरणमावेन
प्रियकरस्पर्शमात्रेण संमोहानन्दमन्वरतया अकृत्रिमरागादिशयं सूचकत्वाद् धन्येति व्यज्यते ।
इत्थं चोभयसंवेकनेन व्यतिरेकालंकारलाभ इति बोध्यम् । अतः स्वतःसंभविना वस्तुना-
लंकारध्वनिः । इत्युद्गहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

१. ‘दोषान्धेति । यस्य राहः करे कृपाणः खनो लुपि युदे पीरः कासीकटाक्ष इव
व्यष्टोक्ति इष्टः । कीदृशः । दोषेण भदेनान्धस्य गन्धगन्धस्य ‘यस्य वनं समाश्रय न
हीदृन्ति प्रतिदिपाः । तं गन्धवृत्तिनं शिषावृत्तेर्विवचनद्वम् ॥’ इत्युक्तलक्षणस्य
कुम्भ एव विशालतया तन्मध्यभागे एव कपाटं तस्य कूटेऽप्रपाणे वा संक्रान्तिः
प्रवेशस्तस्य निप्रमथीनं तेन वा निधेनं इदमर्थं धनं निधेनं वृष्टोणिनं तेन शोणारक्त
शोचिर्दतिर्यस्य तादृशः । कटाक्षः कीदृशः । कोपेन कषाया लोभिता कान्तिर्यस्य तथामृतः ।
अत्र साम्यावगमामन्तरमुक्तमानगतं सकलेत्यादि वस्तु न्वचीभवति । तेन स्वतः संभविनो-
पमालंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ इत्युद्गहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. ‘शोचिः’ ख.

योरैर्व्यलोकि शुधि कोपकपायकान्तिः

कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥'

अत्र कालीकटाक्ष इव कृपाणो व्यलोकीत्युपमा । न पुनस्तप्रेक्षा । संभावना-
विरहात् । तथा च सकलरिपुक्षयः क्षणात्करिष्यत इति वस्तु प्रकाश्यते ।

अलंकारेणालंकृतेयथा—

‘गाढकान्तदशनक्षतच्ययासंकटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्देशन्युधि रूपा निजाधरम् ॥’

अत्र निजाधरदशनवैरिवधूजनौष्ठदशनच्ययामोचनयोः कारणकार्ययोः पौर्वा-
पर्यभावलक्षणया अतिशयोक्त्या अलंकारेण दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापा-
दिता इति ‘समुच्चयोऽसौ स त्वम्यो युगपच्चा गुणक्रिया’ इत्युक्तलक्षणः समु-
च्चयालंकारो द्योत्यते । एष एष च तुल्यकालं योगितेति व्युत्पत्त्या तुल्ययोगितेति
कैवलिदुच्यते । मम क्षत्याप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्ततामिति शुद्धेष्टप्रेक्षणादुत्प्रेक्षाप्यत्र
व्यङ्ग्या । एषु व्यञ्जकोऽर्थः स्वतःसंभवी ।

सप्तसूचनेन रागानुकटत्वद्योतनादधन्यत्वं व्यज्यते । संभावनाविरहादिति ।
संभावनाया अविवक्षितत्वादित्यर्थः । तद्विवक्षाया हि—‘अमानि ततो न निजाधरो-
युगं द्विफालवद्धाधिदुरा शिर स्थितम् ।’ इतिवदुत्प्रेक्षा विधेयतया प्रतिपाद्या स्यात् ।
नतु विलोकनकर्मविशेषणतया सिद्धयदित्यर्थः । व्यलोकीत्यस्यैवोत्प्रेक्षार्थं वै त्विवद्य-
ब्धानर्थक्यमिति भावः । यस्तु संभावनायामनुगतधर्मस्यैव प्रयोजकत्वम्, न विम्ब-
प्रतिविम्बभावापन्नस्येति, तदुच्यते । ‘आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्या वासो वसाना
तरुणांरुगम् । मुगातपुष्पस्तवक्षयनम् स चारिणी पल्लविवी लतेव ॥’ इत्यादौ
विम्बप्रतिविम्बभावापन्नस्याप्युत्प्रेक्षोपपादकतया चित्रनीमासायामुदाहरणात् । नञ्-
श्रोपमा । सचारिणीति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यूह्यम् । अतिशयोक्त्येति ।
वृत्तौ च विरोधगर्भत्वादियमेव विरोधपदेनोक्त्याशयः । प्रकृतानामप्रकृतानां वा
एकधर्मान्वयरूपायास्तुल्ययोगिताया असंभवात्समुच्चय एवोक्तव्युत्पत्त्या कैवलि-
तुल्ययोगितापदेन व्ययद्वय इति वृत्तिवृत्तापि निर्देशमिलाद—एष एष चेति ।
वस्तुतस्त्विदमनुच्यते । सप्तशतिकांके श्रौढोक्तिरिदत्वेन स्वतःसंभविष्यजकार्यो-

१. ‘गाढेति । यो राज्ञः शुधि युद्ध रूपा कोपेन निजाधरं स्वापरोष्ठं निर्देशनस्तत्ररीणां
शत्रूणां नधूजनस्य स्त्रीजनस्त्रीरूपाणि विद्रुमदलानि विद्रुमस्य नभपल्लवस्य पत्राणि प्रवा-
क्यपत्राणि वा गाढस्य कान्तदशनसुदलस्य कान्तदन्तमणस्य व्यवसायीका तदुपासकटादमो-
चयनमोचितवान् । कोषाद्वैरिवचे तदधूनां रतिक्रीडाविरहात्पन्नसुखं न भवतीत्यर्थः । अत्र
निर्देशशक्तिं वर्तमाननिर्देशादधरदशनमोचनयोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपास्ति-
शोक्तिः । इयमेव वृत्तौ विरोधपदेनोक्त्या । तन्मूलत्वादिति । स्वतःसंभविनालंकारेण
दशनभ्यापादनसौर्वाण्यपक्षसमुच्चयवाल्कारध्वनिः । तुल्यकालं योगितेति व्युत्पत्त्या वृत्तादपि
समुच्चय एवोक्त इति व्येयम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

कविप्रौढोक्तिसिद्धे व्यञ्जकेऽयं भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तियथा—

‘कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसमूच्छेनाभि

ध्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीयीयमानां यदीयाम् ।

सस्तापाद्वा सरसविसिनीकाण्डसंजातशङ्का

दिद्यात्तद्वा श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥’

अत्र यद्यपि विसिनीकाण्डसंजातशङ्का इति आन्तिमान्, ससदेहो बालकारो व्यञ्जक इति वस्तुमात्रव्यञ्जकत्वोदाहरणमयुक्तम् । तथापि तन्नागनैरपेक्ष्येणापि किञ्चिच्छुद्ध कर्णे प्रविशतीत्येतावतापि वस्तुमात्रेण येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येव शैत्यभूतत्वाद्बुद्धिजननेन त्वत्कीर्तिश्चमत्करोतीति व्यक्तिसमभा दस्तुमात्रोदाहरणत्वमुक्तम् । अत्र च कीर्तिश्रवणानन्तर कर्णे हस्तावर्तनं हस्तिनो न स्वतः सम्भि । किन्तु कविसप्रदत्तकविना वणितमिति कविप्रौढोक्ति-
सिद्धात्वम् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अग्रेव वस्तुनालकारस्य यथा—

‘केसेहुं बलामोदिज(मोदि) [तद्] तेण समरग्निं जभस्तिरी राहिभा ।

जह कदराहिं विहुरा तस्स वुड वण्डभग्निं सठविभा ॥’

वाहरणत्वायोगात् । अतो धृत्युक्त ओष्ठदशनतक्षयामोचनयौगपद्यमिरोध एवाभा-
समानो व्यञ्जक । वाच्यतया सामानाधिकरण्याप्रतीतस्यापि व्यञ्जनया तथा
प्रतीतिसमवायिदेव युक्तम् । ‘केसेष्विति । ‘केसेषु बलात्कारेण [तथा] तेन समरे
जयधीर्गृहीता । यथा कदराभिर्विधुरास्य दृढ कण्ठे संस्थापिता ॥’ इति । इतो

१ ‘कैलासस्येति । कैलासस्य प्रथमशिखरे मूलशिखरे वेणुसमूच्छेनाभिर्वेणुत्वापि
तराम् । ‘सर’ समूच्छितो ऋ रागात् प्रतिपद्यते । मूच्छनामिति तां प्रादुर्णीतवत्प्रविद्धौ
जना ॥’ इत्युक्ते । विबुधानां देवानां रमणीभिरप्सरोभिर्गणैश्च यदीयां यस्य प्रकृतस्य
रश्मिः स्वधिनी कीर्तिं ध्रुत्वा सरसस्य शिखरस्य विसिनीयां पश्चिमा वण्डस्य मृणालस्य
संजाता शङ्का सदेहो आतिर्षा येषामेवभूता, तथा सस्तापिर्वैभूतं अपाह्न नैवमान्ता
येवा तथाभूताश्च विद्यातद्वा दिग्गजा अवणयो कर्णयो सरोरुणयो पुलिने इव समीपदेशे
हस्तं गुण्डमावर्तयन्ति चालयन्ति । आहर्तुमिति शेषः । ‘प्रथमे मुस्ये । सर्वोच इत्यर्थः’
इति केचिद् । एवञ्चत्वस्य ओवाप्राप्तत्वात्सस्तापात्वा इति । पुलिने इत्यनेन अवणयो सर-
स्ताप्राप्तत्वात् मृणालत्वमनोचितं व्यज्यते । केचिच्च—‘श्रवणपुलिने इति रूपकम् । पुलिनेऽपि
विसृज्यमानादित्याहुः । अत्र कविप्रौढोक्तिः ।
त्वत्करोति त्वकीर्तिरिति बलं व्यन्यते ।
बोध्यम् । एवमग्रे ।
तमारे देशी ।
स्मीर्यतात्कारेण के ।
कण्ठे स्वसंनिवेशे ।

समरे युद्धे जयभीजेव

राज्ञो विभुरा शक्नो हृद

कण्ठे स्वसंनिवेशे

अथ तेन तथा समरे केशेषु जयघ्नीर्गृहीता यथा तस्यास्यः कंदराभिः कण्ठे स्थापिता इति वस्तुना एकत्रैव सद्भावे विजयदर्शनात्तस्यास्य पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यलिङ्गम् । न पलाय्य गतास्तद्वैरिण, अपि तु तत पराभवं संभाव्य कंदरा एव न तांस्त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च व्यज्यते । यत्तु केशप्रहावलोकनो-
द्दीपितमदना इव कंदरास्तद्विधुरान्कण्ठे गृह्णन्तीत्युपेक्षा व्यज्यत इति तद्गव-
देवम्, यदि पूर्वं कंदरादीनां नायिकात्वाद्यारोप- स्यात् । अन्यथा केशप्रहणस्य
मदनोद्दीपकत्वायोगात् । तदभ्युपगमे च न वस्तुमात्रस्य स्थञ्जकत्वम् । किंतु
समासोच्चेरलंकारस्य ।

अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा—

‘गाढालिङ्गनरदमुभुजमिम ददृष्टुं लङ्घुं समोभरह ।
माणंतिणीण माणो पीडनमीरु च हिभभाहिं ॥’

अत्र पीडनभीत इवेत्युपेक्षयालंकारेण प्रत्यालिङ्गनादि तत्र जृम्भत इति
वस्तु ध्वन्यते ।

अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा—

जा डेर व हसन्ती कइवभणभुरहबद्धविनिवेशा ।
दावेइ भुभणमण्डलमण्ण विभ जभइ सा चाणी ॥’

प्रथमव्यङ्ग्यमुक्तं दृश्यति—यस्त्विति । तदभ्युपगमे नायिकात्वाद्यारोपस्वीकारे ।
प्रस्तुतेऽप्रस्तुतसमारोपस्य समासोक्तिरूपत्वादित्यर्थः । गाढेति । ‘गाढालिङ्गनर-
भसोपते दयिते रघु समपसरति । मनस्विन्या मान पीडनमीरुरिव हृदयात् ॥’
उत्प्रेक्षयेति । भीरवोत्प्रेक्षया ह्यालन्तिकी । माननिवृत्तिर्गम्यत इति प्रसादातिशया-
नुभाषायां प्रत्यालिङ्गनादीनामभिव्यक्तिरित्यर्थः । जा इति । ‘या स्यविरमिव
हसन्ती कविवदनाभुरहबद्धविनिवेशा । दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा

स्तीति तात्पर्यार्थः । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेर्नोक्तवाक्यार्थरूपवस्तुना केशप्रहावलोकनो-
द्दीपितमदना इव कंदरास्तद्विधुरान्कण्ठे गृह्णन्तीत्युपेक्षाध्वनिः । इत्युदाहरणचन्द्रिका

१ ‘गाढेति । गाढालिङ्गनाय रमसेन हर्षेण वेगेन वा दयिते मिये उपते सति मन
स्विन्या मान पीडनाद्भीरुर्भयशील इव हृदयादृष्टुं शीन सम्यङ्मनि-चेततोऽनसरतीत्यन्वयः ।
मनस्विन्या हृदयादिति वा सकण्य । ‘भीरो ब्य’ इति पाठे भीन इत्येवम् । अत्रोभयो
रुपेक्षयैव प्रत्यालिङ्गनइतिरादिसमोपवेशजृम्भपाणिन्यपि, न तु गाढालिङ्गनोपते माकोऽनसृज
इत्येतावतेति सहृदयसाक्षितम् । ‘रमसो वेगहर्षो’ इति विश्व । इत्युदाहरणचन्द्रिका
२. ‘जा डेरमिति । या चाणी नन्देवता तदभिप्रत्येनाप्यवसिता काव्यरूपा वा कविवाक्
स्वरित हृदयार्थाद्भाषायां । तदीयभुवनान्यत्वप्रदर्शने तल्लोचनहसतीत्यादि । हसन्तीव । अये
दग्ध्यात् । कवेर्वदनमेवाभुरह इति तत्र बद्धो रचितो विनिवेशः स्थितिर्यथा तादृशी भूत्वा
भुवनमण्डलमन्यदिव मिल्गानिव दर्शयति सा जवति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यन्वयः । अथ
व हसन्तीत्युपेक्षया चमत्कारित्यारत्नाशुद्धा, मन्यदित्युपेक्षया जगती नवनवत्व

तत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

‘सहि विरहकृण मानस मज्ज धीरत्तणेण आसासम् ।

पिभदंसणविहलत्तणत्तणम्मि सहंसति तेण ओसरिअम् ॥’

अत्र प्रियदर्शनविह्वलवक्षणे धीरत्वेनापस्वतमिति वस्तुना अकृतेऽपि प्राप्ते सा प्रसङ्गेति विभावना, भूतं प्रियदर्शनसौभाग्यफलं धैर्येण सोढुं न शक्यत इत्युपेक्षा च व्यज्यते ।

अग्रेवालंकारेण वस्तुनो यथा—

‘ओहोहोकरभरभणवत्तहिं तुह लोभनेसु मह दिण्णम् ।

रत्तमुअं पसाअं कोवेण पुणो हमे ण अहमिआ ॥’

अत्र किमिति कुपिते लोचने पट्टसीति प्रभोक्षयनादुत्तरालंकारेण कोवेण हमे ण अहमिआ इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेन न केवलमार्द्रक्षतानि शोषयन्ति, किं तु तेषामहं प्रसादप्राप्तमपि जातेति वस्तु व्यज्यते ।

अग्रेवालंकारेणालंकारस्य यथा—

‘महिलासहस्रसरिणं तुह हिअणं तुहअं सा अमाअन्ती ।

अणुदिणमणज्जकम्मा अहं तणुअं पि तणुपुह ॥

इति चेति शिशुत्वेऽपि बहलात्सादृश्यपूर्णा इव ॥’ इति । सहीति । ‘सहि विरचय्य मानस मज्ज धीरत्वेनाश्वासम् । प्रियदर्शनविह्वल(विह्वल)वक्षणे सहतेति तेनापयुजम् ॥’ इति । धीरत्वेनेति । अत्र धैर्येऽपयुतत्वरूपचेतनपमांशोपाश्रयोक्तिविद्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं हेयम् । सखीति । अत्र सहीत्युदाहरणे नायिकाया वस्तुत्वेऽपि शरीरनिरूपितं शरीरममरयेव । ओहोहोति । ‘आश्रंकरजरदनक्षणीत्यलंकारेण लोचनबोर्धम दत्तम् । रत्तमुअं प्रणादः कोपेन पुनरिये नाकान्ते ॥’ इति । ओहोहोत्यत्र तु रागीत्यर्थं गांनं द्रष्टव्यम् । इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेनेति । निपेधरूपेणाप्युपेक्षा । कोपप्रवृत्तकप्रभाक्षेत्रव्यापुतत्वरालंकाराश्रयमिति भावः । महि-

१. ‘सहीति । हे सहि, मम धीरत्वेन धैर्येण मानस्यापासं पीतो भवेति सम्यक्साधनं विरचय्य इत्था प्रियदर्शनेन विरहते (विह्वे) व्यापुते ध्वने स्वध्यातुं स्वस ध्वने वरचापय । सहतेति । तेन धैर्येणानुगम । इतिशब्दे वाच्यतामापरोक्षेण दोषनीय इत्यन्ते । इत्युदाहरणमिदं सति । २. ‘गौमाग्यवत्’ क. ३. ‘ओहोहोति । इति चेति कुपिते लोचने पट्टसीति वृत्तस्य परनादिकान्तपञ्चादि विह्वल आसक्तं प्रति नाविरुद्धा वक्तिरिव । तेषामन्तराग्रे इति शेषः । तत्राने आश्रंदिः । अन्तराश्रंदिः । करकानां मयानां रदनानां दन्तानां च स्त्री- रज्जुदिकान्तैर्मम लोचनयो रत्तमुअं रत्त अन्तर रत्तमुअं रत्तमं प्रणादो रत्त । कोपेन पुनरिये लोचने अश्रमं इत्यर्थः । स पण्यपुण्यवत्स मन्त्रवत्प्रभाक्षेत्रव्यापुतत्वरालंकारो न केवलमार्द्रक्षतानि शोषयन्ति इत्युपेक्षा इति । अनेति वस्तुमप्युक्तः । इत्युदाहरणमिदं सति । ४. ‘महितीति । विरहकृण मन्त्रवत् मन्त्रवत्वेन मन्त्राः शब्दा वक्तिरिव ।

अत्र महिलासहस्रमस्तिस्वात्तव हृदि स्थानं समवे, ततोऽङ्गे तन्वपि तनय-
तीति हेत्वलंकाराभ्यां तनोस्तनूकरणेऽपि तद्य हृदये न वर्तते इति विशेषोक्तिः ।
अत्र कवित्वपद्धा सखी वकी । एवमर्थसक्त्युद्भवस द्वादश भेदाः ।

सन्दार्थोभयभूरेकः

यथा—

‘अतन्द्रचन्द्रामरणा समुदीपितमन्मथा ।

सारकातरला इयामा सामन्दं न करोति कम् ॥’

अत्र इयामारूपकामित्रीविशेषरञ्जन्बोहमा व्याख्या । सा चातन्द्रचन्द्रेत्यादेः
परिश्रयसहृदया, समुदीपितेत्यादेस्तत्सहृदया उभयस्यापि व्यञ्जकत्वेन शब्दार्थो-
भयसक्तिमूला ।

भेदा अष्टादशास्य तत् ॥ १८ ॥

अस्य ध्वनेः । ननु शब्दार्थोभयसुक् ।

केति । ‘महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभय सा अस्मान्ती । अनुदिनमनन्दकर्म
अतं तन्वपि तनयति ॥’ इति ।

उभयस्यापीति । प्राधान्येनेति शेषः । तेन शब्दसक्तिभूतेऽप्यर्थस्य व्यञ्जकत्वे-
ऽपि तस्य प्राधान्याभावाच्चोभयसक्तिमूलत्वम् । परिश्रयसहृदयश्रुत्यै न शब्दान-
तिप्राधान्यम्, परिश्रितसहृदयश्रुत्यै त्वर्थसक्तिप्राधान्यम्, तत्साम्ये तुभयसक्ति-
प्राधान्यादुभयसक्तिमूलत्वं व्यपदिशते । अतएव ‘धन्यव न एव—’ इत्यावा-
पमौगक्षमोऽस्ति पेशलेस्यादिवस्तुव्यञ्जने सत्वरपभोहरञ्जन्ध्वरेव परिश्रयसहृदयोः

हे सुभया सौमन्ययुक्त, महिलानां स्त्रीणां सहस्रैरभरिते व्याप्ते तव हृदयेऽस्मान्ती
अवकाशमरुभमाना सा मयिका अनुदिनसं दिवसमभिम्बाप्य तान्यत्नं कर्तव्यं
यस्तास्तथाभूता सन्तु श्रुतमप्यहं तनयति तनून्तरोतीत्यर्थः । अत्र सुभयेत्यनेन नयिकाया
स्वानुरागविषयत्वं ननु सा त्वेति ध्वन्यते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

१. ‘अतन्नेति । अत्र प्रकृतं श्वाभा रात्रिः कं जनें सानन्दं न करोति, अपि तु सर्व-
मिति सत्यम् । कीदृशी । न विषये तन्द्रा आलस्य मत्साक्षात्तन्द्रो मेधापनात्तन्वा
एतद्रूपश्चन्द्र आमरण भूयस्य वस्या सा तथाभूता । नतपत्र सम्प्रदीपितो मन्मथो यद्य
सा तादृशी । सारका ननुयानि तत्त्वानि चक्षुषामि यस्या सा त्वेति । अत्र व्यञ्जनया
दयामा नोटशक्तिवत्तादिभिर्निष्ठानाधिकारिभिर्येन कं जन सानन्दं न करोति । कीदृशी ।
अतन्द्रोऽनत्यश्चन्द्रः संपूर्ण आमरण वस्यस्तथाभूता । चन्द्रः शिरोभूयानिरेव इति केचित् ।
समुद्र एवैव सदिता । दीपितो दीपि शमितो मन्मथो यया । सारका अश्रुदानीरेव वरुण
वस्या सा तथा । सारकावच्छिन्ने हारमन्मथिनी वस्या इति प्रतीयो स्त्रीमिरेव इव
राशिरित्युपमाप्रतीतिः । चन्द्रपरस्य परिश्रयसहृदया समुदीपितेच्छादेव कस्तूरत्वमोमयसदि-
मूलत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

ननु रसभावादीनां बहुत्वादष्टादशत्वमनुपपन्नमित्यत आह—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते ।

कथमनन्तत्वम् । इत्थम्—नव रसाः । तत्र शृङ्गारस्यैव द्वौ भेदौ, संभोग-
विप्रलम्भौ । तत्र संभोगस्यापि परस्परालिङ्गनादयो बहवो भेदाः । विप्रलम्भ-
स्याभिलाषादय उक्ताः । तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यम् । तत्रापि
नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम् । तत्रापि देशकालावस्थामेव इत्येकस्यैव
रसस्यानन्त्यम् । का गणना सर्वेषाम् । कुसुमसङ्घातयेन गणनम् । असंलक्ष्यक्रम-
त्वरूपमेकं सामान्यमाश्रित्य ।

वाक्ये व्युत्थः

शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्यं पृथ । ननु नार्यं नियमः । शिशुपालवधे
तद्भूतोऽसौ प्रपञ्चेऽपि दर्शनादिति चेत्, न । तत्रोभयशक्तिमूलत्वेऽपि ध्वनिरवा-
भावात्तुल्यप्राधान्यभावात् । 'प्राज्ञातिप्रक्रमसागः' इतिवत् । अन्यप्राप्त्येवं
संभाव्यत इति चेत्संभाव्यतान् । ननु कापि विश्रीयते येन तदादाय विभागः
स्यादिति ।

पदेऽप्यन्ये

अन्ये सप्तदश ध्वनिभेदा वाक्ये पदेऽपि । ननु पदस्य व्यञ्जकत्वे विभायातम्

प्राधान्यम्, ननु पथिकाद्यर्थस्येति न तत्रोभयशक्तिमूलवस्तुष्वपि । किं तूक्तोदा-
हरणजालीयेष्वलक्षार्षन्तिरित्येक इत्युक्तम् । व्यङ्ग्यभेदेन वाक्यभेदात्तस्य चेहमा-
यादिति । अष्टादशेति । अभिवक्षितवाक्यस्यार्थान्तरसकमितवाक्याद्यन्ततिरस्कृत-
याक्यरूप भेदद्वयम् । निवक्षितान्यपरवाक्ये रसादिरसेलक्ष्यक्रम एकः । शब्दशक्ति-
मूलस्य परस्परलक्षितिरूपं भेदद्वयम् । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदा उभयशक्तिमू-
लधौक इत्युक्तप्रकारेणैतत् । तयोरपीति । संयोगविप्रलम्भयोर्द्वयोरपीत्यर्थः ।
विभावा उद्गीपनरूपा अनुमायाद्योक्तालिङ्गनादिव्यतिरिक्ता ज्ञेया । तया नानारूपा
व्यभिचारिण्य । तैर्वैचित्र्यमित्यर्थः । तत्रापितीति । तस्मिन्वैचित्र्येऽपीत्यर्थः ।
मायकयोरिति । 'पुमान्निष्पया' इत्येकशेषः । तत्रापि उच्यतेऽतित्वे सत्यपि ।
भेद इत्यनन्तरं वैचित्र्यहेतुरिति शेषः । देशो निबुज्जदि । बालो वसन्तादिः ।
अवस्था नययौवनादि । सामान्यं रसभावादिसाधारणं धर्मम् । शिशुपालवधे माय-
काव्ये तद्भूतोऽसौ 'दमयोपगुतेन-' इत्यादिषोडशसर्गे श्रीकृष्णं प्रति शिशुपालदूतोऽसौ
'उभयं युगपन्मयोरित' इत्यन्तेन प्रपञ्चेन सपेक्षाच्यतया विग्रहस्य च व्यञ्जनया
प्रतिपादनादुभयशक्तिमूलतासंभव इत्यर्थः । तुल्येति । वाक्यार्थेन तुल्यप्राधान्या-
दित्यर्थः । प्राप्तयेति । जामदग्न्यदूतोऽसौ क्षत्रियानामिव रसगता हयं क्षणेन करि-
ष्यतीति व्यङ्ग्यम् । यथा वाक्यतुल्यचमरचारं सपेरपि निवक्षितत्वेन दुर्भयायत इति
वाक्यस्यापि गभीरोत्तरा चमत्कारित्वात्तथाप्रापीत्यर्थः । ध्वनिति । उभयशक्ति-

वाक्यरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वे । कथं वा पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य चारुतेति चेत्, उच्यते । पदप्रकाशयत्वं न पदमात्रस्य व्यञ्जकतया, किन्तु तस्य प्राधान्येन । अविबक्षितवाच्ये पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि यद्वाक्य-
वर्तितशब्दस्यार्थस्य वा कस्याप्यतिशयितार्थे व्यञ्जकत्वं तद्वाक्यस्यैव ध्वनित्वमि-
त्युपगमात् कश्चिदोपः । एकदेशस्थितेन च साक्षादपदेन समस्तमेव वाक्यं
चारुतामुपगच्छतीति । कामिनीनैकावयवस्येन भूषणेन ।

तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।

पदव्यङ्ग्येन सुकपेर्ध्वनिना नाति मारती ॥’ इति ।

तत्र वाक्यव्यङ्ग्यमुदाहृतम् । पदव्यङ्ग्यमुदाह्रियते । तत्राविबक्षितवाक्यभेद-
धोरधान्तरसंक्रमितवाक्यं यथा—

‘यस्य मिथ्याणि मिथ्याणि वाग्रवः वाग्रवस्तथा ।

अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स ज्ञातः स च जीयति ॥’

अत्र द्वितीयो मिथ्याशब्द आधस्त्ये, वागुशब्दो निर्वर्णण्ये, अनुकम्प्यशब्दः
श्लेषाशब्दे संक्रमितवाक्यः । नायकस्य इवप्रकृतिर्त्वं व्यङ्ग्यम् । मनु ‘वामक्षि
यन्मि—’ इति वाक्यप्रकाशये पूर्वमुदाहृतम्, तस्मादस्य पदप्रकाशयत्वं को भेद
इति चेत्, न । अनवबोधत्वात् । तद्वि प्रत्येकपदव्यङ्ग्यमिदं समस्तपदवाक्य-
व्यङ्ग्यम् । तस्मादत्र सर्वथा सावधानेन भाव्यमित्येवंरूपं वक्ष्यते । इदं तु
केवलमिमादिपदव्यङ्ग्याभिप्रायमिति ।

अव्यङ्ग्यतिरस्कृतवाक्यं यथा—

‘रौलवद्वहारा दीप्तान्ति दाह्या अहनि तदपि भीराणम् ।

दिभभयभस्तबहुमभा न ह्य वयसाभा विमुक्तान्ति ॥’

मूलध्वनेः प्रबन्धगतत्वमित्यर्थः । नन्यति । व्यञ्जकत्वं हि ध्वनित्वे प्रयोजकम् ।
न तद्वाच्येऽस्तीति ध्वनिकाव्यमिति व्यवहारानुपपत्तिरिति भावः । अविपरिशिष्टेति ।
कृशणामूलम्यप्रकारस्य साधुगिर्यद एव संभवति भावः । मारती कविता ।
वेचलेति । आश्रयवादेर्वाञ्जीवस्थानित्यस्योत्कर्षरूपेत्वं । रालेति । ‘उत्त-

१. ‘यस्तेति । यस्य पुरुषस्य मिथ्याणि मिथ्याणि आधस्त्यानि । मिथ्यामन्त्रादीन्ध्वनेः ।
तथा ज्ञातः ज्ञातरो मिथ्येवो वक्ष्येवाः । दपनीता इत्यर्थः । वक्ष्येवपुत्र इतिपरत्वं च
शेषः । अनुकम्प्या ददा तपोभ्योऽनुकम्प्यश्च श्लेषार्थः च । स वातः शोभनकम्प्या सु
दर जीयति । काव्यदीप्तवामिचयः । अतोऽप्यन्तर्गतमिदं वाक्यमिदं वाक्यं । तस्मात्
सीति तु तस्मात् सावधानेन भाव्यमिति परमुदाहरणवद्व्यङ्ग्यमिदं ध्वनेः ।
वागुशब्दस्य विमुक्तान्ति । २. ‘मिथ्याव्यङ्ग्ये’ वा २. ‘यस्ते’ । वक्ष्ये वक्ष्यो वृत्त्या
मन्त्राद्य वाक्या इत्यङ्गित्वं इत्यङ्गं । तस्मात् तदर्थेऽप्यङ्गं इत्यङ्गं वक्ष्ये

अत्र विमोहेनाप्रवृत्तिलक्ष्यते । नच तत्र वाच्यस्य कयमपि प्रवेशः । इष्ट-
कार्यकारित्वं व्यङ्ग्यम् । यद्यपि व्यवसाये विमोहाभावो नान्वयायोग्य इति कुतो
लक्षणा, तथापि धीराणामधीरेभ्यो बलक्षणं प्रतिपाद्यम् । नच तल्लक्षणां
विना संभवति । अधीरव्यवसायेऽपि मोहाभावादित्यवश्य लक्षणा स्वीकार्या ।

अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं यथा—

‘लावण्यं तदसौ कान्तिलक्ष्मणं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्पदममृदधुना तु ज्वरो महान् ॥’

अवयवस्य संस्थानसौष्ठवं रूपम् । अवयविनस्तदेव लावण्यम् । कान्ति-
रञ्जिता । अत्र विप्रलम्भार्थं वाक्येऽनुभवेकगोचरमर्थं प्रकाशयतां तापदादीनां
प्राधान्यम् । एवमग्रेऽपि । न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यञ्जकता हि
त्वन्वेयामपि । यथा—

‘सुगन्धे सुगन्धस्यैव नेतुमशिलः कालः किमारभ्यते

मानं धास्य एति बभान क्रशुतां दूरीकुरु प्रेयसि ।

व्यवहारा दृश्यन्ते दाहणा यद्यपि तथापि धीराणाम् । हृदयवयस्यबहुमता न खलु
व्यवसाया विमुह्यन्ति ॥’ इति । इष्टेति । इष्टकार्यकारित्वायोगव्यवच्छेद इत्यर्थः । ताच्छी-
त्यबोधकणिनिप्रत्ययात् । तदेवेति अवयवसंस्थानसौष्ठवमेवावयविनो लावण्यमु-
च्यते इत्यर्थः । केचित्तु—‘सुगन्धस्यैव च्छायायास्वरत्नमिवान्तरा । प्रतिभाति यद-

मित्रेण बहुमता अनुमोदिता धीराणां व्यवसाया उद्योगा न विमुह्यन्ति । न प्रतिवद्धा
भवन्तीत्यर्थः । अपवा एवप्रकारणया स्वार्थेतापने न विसंवदन्तीत्यर्थः । अत्रोत्तरार्थे दाह-
णिकस्य विमुह्यन्तीत्यसोदकारित्वं व्यङ्ग्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘लावण्यमिति । कलाचिदिरक्षिण उचिरियम् । तदनुमवैपगोचरं लावण्यम् ।
कान्तिरञ्जिता । असाविति पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । रूपं संस्थानसौष्ठवम् । वचसः
क्रमः परिपाटी । सकलमिदं तदानुभवच्छेदे सुधाया अमृतस्तापदं स्थानमभूत् ।
सर्वार्थागसौदित्यसंवादइत्याद्य । अधुना वियोगकाले । सर्वमागमिति शेषः । महान् ज्वर
॥ ज्वरः । सर्वाङ्गीणतापहेतुत्वादित्यर्थः । अत्र तदादिभिर्विशिष्टावचनानां रतया लाव-
ण्यादिगन्धोच्चरत्नप्रतिपादनप्रकारा विप्रलम्भमिव्यक्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
२ ‘सुगन्ध इति । सस्या मानं दिग्गन्ध्या इत्यनुक्तिः । हे सुगन्धे उपदेशाग्रहणादन-
भिधे, अभिनोऽप्रीतो वर्तमानो अविष्यस्य कालो सुगन्धस्यैव यथोचितानाचरणेनेव नेतु-
मशिलः किं नितिलाभ्यसे । तर्हि किमाचरेत् शुक्रं, तत्राह—मानं धास्य भारय । भृष्टं
पेवं वरान गृह्णा । बभनोन्त्या जनपनेयतां धास्यते । प्रेयसीति प्रियविषये । एतच्च
वचनपदद्वयोऽप्यनेति । क्रशुतां सरलतां दूरीकुरु स्वा । इत्येवं सस्या प्रतिशोभिता
नादिद्य भीतं मयपुच्छमानवं बभूवस्थानात् । सती तां प्रतिशोभयन्ती सती प्रति वचः
प्राप्तुमर्हदेत्यवचनः । मयकार्यस्य शोभेभ्योदितजननप्रकाशस्य भीमोपचारः । नीने
रिक्तावप्यम् । हे सति, नीनेन्द्रे एतच्च वचनं । हि दसन्ने मनं हरि हरये सिन्धो

सक्यैव प्रतिबोधिता प्रतिवचस्यमाह भीतानना

नीचै शस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वर श्रोष्यति ॥'

अत्र भीताननेतिपदं नीचैः नृपसन्निधानस्य योग्यतां प्रकाशयत्माधान्ये
रागातिशयं व्यञ्जयति ।

भावादीनां ॥ वाक्येऽपि च तादृशं चाह्वम् । यदमकाशस्यैव सुतराम् ।
अतस्तत्त्वभेदा नोदादियन्ते ।

सह्यक्रमसङ्ग्रहप्रतिप्रभेदेषु सन्दर्शितमूलेऽलकारव्यक्तिर्यथा—

‘रुधिरविसरप्रसाधितकहालकरवालरुधिरभुजपरिधः ।

श्रुतिरिति ध्रुवुडिबिडङ्कितल्लाटपट्टो विभासि नृपमीम ॥^१

अत्र भीमेति भीषणीयार्थेन नृपसंबोधनविलेपणेन शीघ्रसेनोपमा व्यज्यते ।

भग्नैव वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

‘श्रुतिश्रुतिक्रुदेकास्तसमादेशनतापर ।

कस्य ज्ञानम्दुनि स्वम्द विदधाति सदागम ॥^३

त्रैषु तद्वाच्यमिति र्यते ॥' इत्यह । योग्यतामकृन्मताम् । भीष्यतीति भीषणीय ।

विषयमान प्राणेश्वर प्राणानां तदावच्छत्वाच्चीवित्तसर्वस्वावमान काल्प शोष्यति । ननु
 दाह्यायम् । प्रतियोगिन्त्यायम् । प्रतियोगिता मुमुक्षुषिणा । अथ नीचैः शसनविशानस्वाना-
 श्वात्स्वरूपानां प्रकाशप्रज्ञाताननापद रागस्याकृषिमतया संभोगप्रकृतेर्भवेत्सति । सत्या
 अपरिहायवचनतया च नीचैरिति विधिः ननु मा शस्येति निषेध इति हेयम् । पूर्वत्र
 विप्रलम्भ इह संभोग इति भेदः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप

२ 'वधिरिति । हे भीम भयकर नृप त्वं विभासि शोभस इत्यन्वयः । एते नीमो भीम-
सेनो व्यङ्ग्यः । कीदृशः । इधिरस्य मितरेण समूहेन प्रसङ्गितो भूषितं कलाकेन भीरवेन
करपाठेन तत्रैव वधिरौ वनोद्यो भुवःरूपं परिपोष्यं वा यस्य कादृशः । अपकीर्णितो
भवत्कादृशकालोक्तिः । प्रेक्ष्यतु मेदेन कदाकलस्त्वित्त्वे बोधये । पुनः कीदृशः । इदिति
मुकुट्या भूमङ्गन विटङ्गितस्तदाकारेणाङ्गितत्वात्तन्मत्तविटङ्गो कलाटयेव विनाकलत्वा पटो
यस्य स । 'कपोतपालिकायां तु विटङ्गं पुनपुनकम्' इत्यमरः । 'मुकुट्यां विटङ्गितो कलाटयश्च
वसेत्यर्थः' इति केचित् । इत्युत्तराद्वर्णनद्विकारात्तन्मत्त- २ 'विभासि मृपयाम' एव
३ 'मुकीति । वनान्तराङ्गिनामुपनायके स्थितेऽप्यस्तुतोदमप्रसाम्प्रायेण वनागमना-
भीनं हर्षं व्यगमन्त्या नाकिञ्चया इत्युक्तिः । संश्रयासागमो वेदः कस्यानन्दनिस्सन्द-
मानन्दप्रवाहः न विभासि करोति । अस्मिन् सर्वस्येत्यर्थः । कीदृशः । मुक्तिं स्वर्गादिभ्यो-
मुक्तिं च निःश्रेयसं करोतीति तथागूत । कर्तृवाङ्मोपनिषद्भाष्यमवोपायवोधनात् । एका-
न्देन निदमेन सम्यगागमने द्वितोपदेशे तत्परः । अप्रवृत्तत्वात् । इति वाद्योऽर्थः । मुख्य-
त्वात् तु विवक्षितो गोपनावाप्याकरणीकृतो व्यङ्ग्यो यथा—सर्वं सुन्दरस्य नायकसागम
जागमनं कस्य नाविवाजनसानन्दनिस्सन्द न निदवाति । भीङ्गः । मुक्तिं संयोगः ।

काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया धृत्या शंसति । तत्र सदागमपदेन स्तुति-
र्येज्यते । उभयोश्चैतयोः शब्दप्राधान्यम् । परिचृत्यसहरवाच ।

अर्थशक्त्युद्भवेषु स्वतः संभविष्यर्थे व्यञ्जके वस्तुना वस्तुनो व्यक्त्यर्थया—

‘सायं खानमुपासितं मलयजेनाहं समालेपितं
मातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्मयमप्रागतिः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनप्यतिकरं शक्नोति ते भासितुम् ॥’

अत्र तव सौकुमार्यमाश्चर्यम् येनाधुना क्लान्तासीति वस्तुना कृतपरपुरप-
परिचया ज्ञातासीति वस्तु अधुनापदप्राधान्येन व्यज्यते ।

वस्तुनालङ्कित्यर्थया—

‘तदभासिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

तश्चिन्ताविपुलाद्वाङ्मयीणपुण्यचया तथा ॥

कर्तर्येपि ‘कृत्यत्पुनो बहुलम्’ इत्यनुशासनात् । काचिदिति । सखी इतीवेत्यर्थः ।
एवं सखास्त्रविषयप्रवृत्तीकरणेन मुख्यया अभिधातृत्वा संकेतदायिनं शंसति ।
संकेतदानेनेष्टवपादकतया व्यञ्जयतीत्यर्थः । गोपनार्थं प्रकृतस्याप्यप्रकृतीकरणम् ।
अप्रकृतस्य च प्रकृतवदभिधानात् । स्तुतिरिति । अत्यन्तदितिकारितारूपेत्यर्थः ।
अधुनेति । सायन्नानोत्तरमित्यर्थः । तप्तु पुरुषसमागमादेवेत्यधुनेत्यस्य प्राधान्यम् ।

संकेतस्यानस्य समादेशेन
स्तुत्य सदागमपदस्य परि

१ ‘सायमिति उपपत्तिं समुज्ज्वलं तज्जनितमभापनयनाय खानादिकृतवतीं सखीं प्रति कातर-
इत्याया सख्या इयमुक्तिः । हे सखि, तव सौकुमार्यमाश्चर्यम् । येन कारणेनाधुना ममनिव
रैकखानादिसमवधानदशायामभितः समन्ततो बहिरन्तश्च क्लान्तासि आन्तासि । कथम् ।
तत्राह—नेत्रेत्यादि । ते तव नेत्रयोर्द्वन्द्वं युग्मं न विधत्ते मीलनस्य व्यतिकरं पीनं पुन्यं यत्र
तथा भासितुं शक्नुते न शक्नोति । तथाच मीलनपीनपुन्यं सर्वाङ्गीणं यद्य गमयतीति भावः ।
आश्चर्यं कुतः । तत्राह—सायमित्यादि । सायकाले खानमुपासितं मभापनोदनसमर्थं यथा
स्वात्तया कृतम् । मलयजेन चन्दनेनाहं सम्बन्धसमन्तालङ्कितम् । अम्बरस्याकाशस्य मणि-
रिव मणिः सूर्योऽस्ताचलस्य मौलिं मस्तकं यावत् । अस्तमस्त इत्यर्थः । तेनातपादिजनिदत्व-
समावनानिबृत्तिः । अत्र मासविधे विद्यन्वन्ति-शङ्क मन्थर वा आगतिरागमनम् । एतेन
मयत्वरहेतुकत्वं कुमस्य नास्तीत्युक्तम् । १ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘अस्ताचल-
चूल’ इति ३ ‘तदभासीति । विष्णुपुराणगतमेतत्पञ्चदशम् । पूर्वोक्ताभ्योऽन्या गोपस्य
कन्यया निर्गतं उच्छ्वासं प्राणोत्क्रमणं यस्या सा तथामूढा । तस्या भावस्तत्ता तथा ।
प्राणोत्क्रमणं विनेत्यर्थः । ‘न तस्य प्राणा चक्रामन्दीहिं सगवलीयते’ इति श्रुतेः ।
मुक्तिं गता भावनया तद्वशां प्राप्तेत्यन्वयः । कीदृशी । तस्य कृष्णस्याप्राप्त्या विदोनेन यन्म-

चिन्तयन्ती जगत्सृष्टिं परमहंसस्वरूपिणम् ।

निरुद्धासतया मुक्तिं गतान्वा गोपकन्यका ॥' युग्मम् ।

अत्र जन्मसहस्रैरपमोक्षयामि दुष्कृतमुद्धृतयो कलानि वियोगदुःखचिन्ता-
ह्लादाभ्यां कयाप्यनुभूतानीत्युक्तम् । एवं च दुष्कृतमुद्धृतराशिफलतादाः स्यान्नेना-
प्यवसितौ भगवद्वियोगदुःखचिन्ताह्लादौ प्रतीयेते इति निगीर्वाण्यवसानरूपावि-
शयोक्तिद्वयमशेषव्यपदाभ्यां घोष्यते ।

भलकादेण वस्तुनो यया—

‘क्षणादासावक्षणादा वनमवनं वनमनमन्यसवम् ।

वत वीर वत द्विपतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुख सर्वम् ॥’

अत्र पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुख सर्वमित्यर्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनु-
वर्तत इति वस्तु सर्वपदप्राधान्येन व्यज्यते । ननु नायमर्थान्तरन्यासः । वत

इत्युक्तमिति । अन्यथा सर्वपुण्यपापनाशस्य चिन्तामियोगदुःखदुःखान्मां क्षयानु-
पपतेरिति भावः । न चोक्तम्यङ्गवत्स्य वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभूतम्यङ्गवत्तमाशङ्क-
नीयम् । अन्यत्र सत्यात्वेऽपि प्रकृते भगवद्वियकरस्युत्कर्षप्रयोजकतया वाच्यादति-
शयित्वेन तदप्रसङ्गात् । वाच्यादनतिसायित्वेन हि व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । स
वाच्यसिद्ध्यङ्गतया कश्चिद्विषयस्यान्तरेणेत्यशौ दन्देरा । यस्तु वाच्यसिद्ध्यङ्गस्य
गुणीभावनिषेधम् । वाच्यातिशयित्वे तदधमवादित्याहुः । वस्तुतस्तु इत्युक्तमित्य-
नेनोक्तमेव व्यङ्ग्य वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । तेन त्वत्रिसयोक्तिर्वन्वत इति नोक्तशेष इति
हेयम् । अत्रेति । क्षणदेत्यादिविशेषस्तान्तोपपादेन पराङ्मुख इत्यादिसामान्यरू-
पेणार्थान्तरन्यासेनेत्यर्थः । सर्वपदपराङ्मुखत्वस्य निषेधधीनत्वादुक्तम्यङ्गवत्तमम् ।

इदं स तेन त्रिलोकानि नष्टाम्यशेषाणि समस्तानि समप्राणि जगत्तानि यस्या सा । तथा
तस्य चिन्तया प्यानेन यो विपुलो महाबाहव आनन्दसेन क्षीण पुण्यवनं पुण्यपूरो
यस्या सा । पुण्यपापयो फलनाशवत्त्वात् । पुन कीदृक् । जयतं वृद्धिश्चरित्वैसाचाहृष्ट
श्रीकृष्ण परमेश्वररूपिण सच्चिदानन्दरूप चिन्तयन्ती यावद्वी अत्र कृष्णवियोगदुःख
चिन्ताह्लादयोः सौख्यपापपुण्यफलत्वेनाप्यवसितयोः सौख्यविरहितयोः केर्म्यङ्गवत्त्वम् । तथाशे
व्यवपदप्राधान्यादिति बोध्यम् । इत्युदाहरणवर्तिद्वयसंक्षेपः

१ क्षणदेति । वनेति खेदे विलसे वा । त्वेति द्वेषकर्मणि षष्ठी । यो वीर, वत त्वां
द्विपता त्वयि पराङ्मुखे प्रसिद्धौ सति सर्वं पराङ्मुख विपरीतम् । जातमिति शेषः । एव
देवोपादयति—क्षणदेत्यादिना । क्षणस्य रात्रिरक्षणस्य रात्रिमित्रा । वनमवनं वनमभिन्नम् ।
वनमनं प्लादि वनमभिन्नम् । इत्येव शब्दशक्तिमूल्यमन्त्राव्यवहितोपाककारेण सर्वपराङ्मु-
खत्वोपपत्तिः । विरोधपरिहारस्तु—क्षणमुत्तमं ददातीति तथा पश्यतव समासेन सद्भिन्ना
रात्रि, वनमवनं ददातुम्, अनीना मेधायावसन मेरुणं तदेव व्यसतमेति रीत्या बोध्यः ।
अशौकरीत्या विरोधस्तुप्रतिनार्थान्तरन्यासेन सर्वपदप्राधान्येन विधिरपि त्वामनुवर्तत
इति वस्तु व्यज्यते । इत्युदाहरणवर्तिद्वयसंक्षेपः

अलकारेणालकारस्य यथा—

‘सो मुग्धसामलङ्घो धम्मिहो कलिभल्लिभणिभदेहो ।

तीप् खन्धाहि बल गहिभ सरो सुरभसगरे जभह ॥’

अत्र सुरतसगरे धम्मिहो सर इति रूपकालकाराभ्या तथा केतपादा स्कन्धे पतितो यथा रतिविरतावप्यनिवृत्तेच्छ कामुकोऽभूदिति विभायनारकन्ध-
पदप्राधान्येन व्यज्यते ।

अथ कविनिबद्धवृत्तौदोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यञ्जकार्यध्वनिभेदेषु पदप्राधा-
न्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्पया—

‘नैवपुणिमामिभद्रस्स सुहज को व सि भणसु मह सधम् ।

का सोहगासमगा पओसरभणिध्व सुह भज ॥’

अत्र यथोक्तेन वस्तुना यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वमभूर्न सत इति वस्तु
णवपुणिमामिभद्रपओसरभणीपदप्राधान्येन द्योत्यते । अत्र पदे रजनीध्व-
पमानैरपेक्ष्येण कथं व्यञ्जकवमिति विम्व्यम् ।

अत्रैव वस्तुनालकारस्य यथा—

‘सहि णवणिहुवणसमरम्मि भङ्गवाली सहीपे णिविहाप ।

स्वामरसौहार्देन विशुद्धगातित्वाच्चलतीत्यर्थः । स इति । ‘स मुग्धदयामलङ्घो
धम्मिहो कलितललितनिजदेह । तस्या स्कन्धाद्बल गृहीत्वा सर सुरतसगरे
जयति ॥’ स्कन्ध सेनानिवेशोऽपि । बल सैन्यमपि । णवेति । ‘नवपुर्णिमासु
गाहस्यं सुभग कस्तवमसि भण मम सल्लम् । का सौभाग्यसमप्रा प्रदोपरजनीय
तवाय ॥’ अत्रेति । पदे प्रदोपरजनीपदे । अत्र प्रदोपरज-या कैलेतावतापि
व्यञ्जनसमवाद्दस्तुमानव्यञ्जकतोदाहरणाय वृत्तावभिप्रेतमिति भावि । सहीति ।

१ ‘स इति । स धम्मिहो केतपादा एव सर’ वाम । तस्या नायिकाया स्कन्धोऽस
एव स्कन्ध सेनानिवेश’ तस्याद्बल सामर्थ्यमेव बल सैन्य गृहीत्वा सुरतरुपे सङ्घाने जय
त्युत्कृष्टो भवति । कीदृश । मुग्ध सुन्दर इयामलमह यस्य स । तथा कलित पुनरात्ता
दितो ललितो मनोहरो निजदेहो धम्मिहोरूपो येन तमामृत इवेत्युपेक्षागमम् । अत्र धम्मिहस्य
स्कन्धसर्व-येन शोभातिशयलामाक्षेपदप्राधान्यम् ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासोप २ ‘खण्डि
ताया’ स्वामिन प्रदीयमुक्ति । हे सुभग, त्वं नवस्य प्रथमोदितस्य पूणिमासवधिर्नो
मृगाद्रस्य चन्द्रस्य सवधी को आता सखा वासि यतमम सल्ल भण वद । तत्सवधित्व
दिता क्षणिकानुरागित्वस्य तत्त्वभावस्य त्वम्यनुपपत्तेरिति भाव । तथा चन्द्रस्य प्रदोपरज
नीय तव वा नायिका सौभाग्य नावकानुरागादि समग्र यस्या सा तथाभूतेत्यर्थः । अत्र
नवत्यनेन क्षणिकानुरागित्वलाम । पूणिमासमृगाङ्गुल्यनेन नायिकान्तरससर्गित्व व्यज्यते ।
एवं प्रदोपेत्यनेन प्रकृतप्रदोपवत्त्वम्, रजनीत्यनेन रागित्वमित्युक्तम् । केचित्तु ‘नव प्रतिपदु
दित’ इत्यभयम् । अत्र कविनिबद्धवृत्तौदोक्तिस्तिथेन वस्तुना णवेतिपदप्राधान्येन मयीवा
न्यस्यामपि क्षणिकानुरागित्वमिति वस्तु ध्यायते ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासोप .
३ ‘सह्या’ इत्युक्ति । हे सखि, नव नूतन निषुवन सुरतयेव समर सङ्घामस्य

हारो निवारितो विभ उच्येत्यन्तो सदा क्वं रमिषम् ॥'

अत्र निपुवनसम्भर इति रूपकस्य व्यञ्जनायामप्योजकतया वाच्येन वस्तु-
मात्रेण हारच्छेदानन्तरं प्रौढाङ्गनारवाहिकक्षणं नवोदायासो रतमभूतरकथय
कीदृशिति व्यतिरेकालंकारः क्वंपदप्रकाशः ।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

‘प्रेमिसन्ती भरवारं विषलितवधना पलोद्द्वेष पश्य ।

खण्डे चेतूष घटं हा हा ऋतोति क्वसि सहि किंति ॥’

अत्र नष्ट इति रोदिपीति हेत्वलंकारेण संकेतनिकेतनं गच्छन्तं कामुकं दृष्ट्वा
यदि गन्तुमिच्छति तदापरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किंतिपदप्राधान्येन
प्रकाशयते ।

यथा वा—

‘विदल्लङ्घनं तुमं सहि दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदिष्टिम् ।

वारण्कसमिधेयि न अप्या गहभोति पाद्विभ विहिण्णो ॥’

‘सखि नवनिपुवनसम्भरे अङ्गपाली सख्या निविड्या । हारो निवारित एवोचरस्ततः
क्वं रमितम् ॥’ अङ्गपाली अलिङ्गनम् । वरषषुच्छलन् । पविसन्तीति । ‘प्रवि-
शन्ती गृहद्वारं विवक्षितवदना प्रलोक्य पन्थानम् । स्तब्धे गृहीत्वा घटं हा हा नष्ट
इति रोदिपि सखि किमिति ॥’ किंतिपदेति । हेराक्षेपेण रोदनकृतिमलप्रती-
तेरिति भावः । अत्र व्यञ्जकस्य स्वतः समविस्तेन कविप्रौढोक्तिरस्मिन्तत्त्वाभावाद्—
यथा चेति । विदल्लङ्घनमिति । विदल्लङ्घनां त्वां सखि दृष्ट्वा कुटेन तरलतर-

सिन्धिविडया दृष्ट्वा विशस्तवा च अङ्गपाली अलिङ्गनं तदप्या सुखहेतुत्वात्सख्या वच्छि-
यमाणो द्वयोरतृतीयतयाधिको भवन् हारो निवारित एव । गृहद्वारिहनेन प्रोदित इत्यर्थः ।
तयो हारच्छेदानन्तरं क्व रमिष श्रीकिमिति प्रथमेन वैकल्पव्यञ्जनादतिरेकलाभः । ‘वच्छे-
रन्तो’ इति पाठेऽर्थो दक्षिणः । ‘उच्येत्यन्तो’ इति पाठे उच्यते भूत्वं चलन् । अत्र हारच्छेदा-
नन्तरं विलक्षण रतमभूतरकथय कीदृशिति व्यतिरेकः क्वंपदप्राधान्येनोक्तवस्तुना ध्वन्यते ।
‘स्तुदाहरणचन्द्रिकस्तथैव’.

१ ‘हे सखि, गृहद्वारं प्रविशन्ती त्वं विवक्षिता वदन् वक्ष्यामयाम्ना सखी
पन्थानं मार्गं निर्गमय स्तब्धे घटं गृहीत्वा हा हा नष्ट इति किमिति रोदिपि । परमाहस्य
मुद्रिपूर्वकत्वे रोदनहेतुत्वाभावादिनि भावः । रोदने नष्टत्वं हेत्वलंकारः । नाथे
स्तब्धप्रवृत्तिं हेतुमिति चक्रवर्ती । अत्र हेत्वलंकारेण सङ्केतनिकेतनं गच्छन्तं प्रियं दृष्ट्वा
यदि गन्तुमिच्छति तदापरं घटं गृहीत्वा गच्छेति ध्वन्यते । रोदनवैयर्थ्यबोधनद्वारा
समीक्षिततापानुमिद्विधुचनवर्तितपदस्य प्रागल्भ्यं बोध्यम् । स्तुदाहरणचन्द्रिकस्तथैवः

२. ‘हे सखि, त्वां विदल्लङ्घनां व्याकुल्यां नतपत्र तरलतरं अतिप्रेमेन तरां चक्रव
इतिव्यसाक्षपभूतां दृष्ट्वा कुटेन घटेन हारस्पर्शस्य विशेषं व्याजनात्मा क्षतस्त्रा पुरको

रक्षकमित्यादेर्वाच्यस्यार्थस्यानुपपादकत्वादिति चेत्, न । शब्दशक्त्या व्यञ्जयस्य क्षणदा क्षणदाभिधेति विरोधस्योपपादकत्वेन तयात्वात् ।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

‘तुह वलुहस्त गोसग्नि भासि अहरो मिलानकमलदलो ।

इम णववहुभा सोऊण तुणइ वधणं महीसमुहम् ॥’

अत्रापरो म्लानकमलदलमिति रूपकेणालंकारेण त्वयास्य मुहुधुम्बनं कृतं तेन सस्य म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गं मिलानकमलदलपदप्राधान्येन व्योच्यते ।

अथ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे व्यञ्जकार्यं वस्तुना वस्तुव्यक्तिर्यथा ।

‘राईसु चन्द्रधवलामु ललिजमप्फालिऊण ओ चापम् ।

एकच्छतं विभ (व) तुणइ तिहुभणरजं विजम्भम्तो ॥’

अत्र वस्तुना येषामसी स्मरौ राजा तेषु मध्ये न कश्चिदपि तदादेशपराकुल इति जाग्रद्विषयभोगपरैर्निशातिबाधत इति वस्तु त्रिभुवनराज्यपदेन आचान्येन व्यञ्जयते । अरण्यहाजाविषयो हि राजवम् । इवार्थो न व्यञ्जनोपयोगी । प्रत्युत सपरित्यागेऽतिशयो गम्यते ।

तथात्यादिति । अर्पान्तरन्यासत्वादित्यर्थः । तुहेति । ‘तव वल्लभस्य प्रातरासीदधरो म्लानकमलदलम् । इति नववधू श्रुत्वा करोति वदनं महीसमुहम् ॥’ काव्येति । म्लानत्वे मुहुधुम्बनस्य हेतोः प्रतीते काव्यलिङ्गाख्योऽलंकार इत्यर्थः । राईस्त्विति । ‘रात्रिषु चन्द्रधवलामु ललितमास्फाल्य वक्षाम् । एकच्छत्रमिव करोति त्रिभुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥’ यो मदनः । येषां कामिनाम् । ‘तेभ्यः’ इति प्रकाशपाठे तु तेभ्योऽपेत इत्यर्थः । इवार्थं तत्प्रेक्षा । अतिशयित इति ।

१. ‘तुहेति । गोसग्नीति प्रभाते देशी । प्रकृते लिङ्गानियमादलपदे पुस्तकम् । रात्रावलन्तनुश्रितदयिताधरां वधू प्रीति कलाभिद्रुक्तिः । तव वल्लभस्य दयितस्य प्रातःकालेऽधरोऽम्लान च तत्कमलस्य दलं तदप आसीदिति सखीवचन श्रुत्वा नवा वधूस्तस्मी वदनं मुखं मया भूमे समुहम् । अधोमुखमिति यावत् । करोतीत्यन्वयः । करोतीति वर्तमाननिर्देशालब्धाया अविरामं सूच्यते । कमलदलो इति तदप इत्यर्थः । अत्रापरो म्लानकमलदलमिति रूपकालंकारेण तयापरश्रुम्भितो येन म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गाख्यो मिलानादिपदप्राधान्येन व्यञ्जयते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
२. ‘राईस्त्विति । यः प्रकरणात्त्वामः । चन्द्रमश्वत्थामु रात्रिषु । ज्योत्स्नीधिति यावत् । ललितं सुकुमारमनोहरम् । चरत्म् । आस्फाल्येव त्रिभुवनानां राज्यमेकमेव च्छत्र यत्र तयाभूतम् । अस्तीत्यमिति यावत् । करोति । अतएव विजृम्भमाणो विस्फुरमाण इत्यर्थः । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना स्वशासकानन्तरापरवश्येन कुशलैः कामि-
निरूपभोगपरैरेव निशातिबाधत इति त्रिभुवनराज्यपदप्राधान्येन व्यञ्जयते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

वस्तुनालङ्कृत्येया—

निमित्तेशरधियार्यवत्तनद्वो दशि सुदृश स्वचलं वयस्वराते ।

दिशि निपतति सा ॥ यत्र तत्र व्यतिकरमेव समुन्मिपन्त्यवस्था ॥'

अत्र व्यतिकरमेववस्था. समुन्मिपन्तीति वस्तुना परस्परविरुद्धा अपि निर्वेदो-भादादयोऽवस्था भवन्तीति विरोधालङ्कारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते ।

अलङ्कारेण वस्तुनो यथा—

'वैरिज्जन्तो वि पुणो संतापकदरिपण्य हिमण ।

यणहरवभस्तण्य विमुदजाहं ण चलइ से हारो ॥'

अत्र स्तनभारवपस्तेन विशुद्धजातित्वादारो न चक्रीति हेतुचकारेणानवरात कल्पमान एव हारोऽस्तीति वस्तु न चक्रीति पदेन व्यज्यते ।

निर्धारितार्थप्रतीतेरित्यर्थः । निश्चितेति । अत्र विरोधे व्यतिकरपदस्य परस्परस-
मर्पबोधकस्य प्राधान्यम् । नच शनिरशनिरित्यादिवत्सामानाधिकरण्याभावे कथं
विरोधालङ्कार इति वाच्यम् । तत्रेयुषाते एकधर्मिण्येव हस्तिरुदितमिस्त्रायवत्सा
इति सामानाधिकरण्यास्य स्फुट प्रतीतेः । न ह्यभेदान्ववसामानाधिकरण्य नान्येति
नियमे मानमासि । शनिरित्यादौ तु नैकन धर्मेषु शन्यशनिप्रतीतिरिति । न तत्र
विरोध इति युक्तम् । एतेन विरुद्धा इत्यस्य कार्यकारणभूता इत्यर्थः । व्यतिकर
पौर्वापर्यविपर्ययः । तथा च विरोधशब्देनात्र तथाभूतातिशयोक्तिरुच्यत इति प्रल-
पितमनादेयम् । धारिज्जन्तो इति । 'वार्यमाणोऽपि पुन संतापकदरिपेन हृद-
येन । स्तनभारवपस्त्रयेन विशुद्धजातिर्व चकस्यसा हार ॥' विरहसतापकदरिपेन
हृदयेन श्लाघाभिधयात्प्रणोद्यमानो हारो वार्यमाण इवेति यन्मोक्षेक्षः । तथाभूतोऽपि

१ 'निश्चितेति । अनह्न अराळे सकलभागिद्विस्तृता कुटिले वयसि धौवने
सति सुदृश शोभनवदनाया कामिन्या इति इत्ये निश्चितास्तीत्याद्य वे शराद्य
तेषां प्रिया अयं मम निश्चितः शर इति युष्मा स्वस्य वक्ष्यमर्थः । सा चापि वरा
दृष्टिर्षत्र इत्यादिनि कृष्णस्य तत्संबन्धिनि युक्तमे निपतति तत्रावस्था इतिवदितपूर्वार्थ-
द्वयो व्यतिकर नियममेव प्राप्य समुन्मिपन्त्युद्भवन्तीत्यस्य । अत्र तथाविधेन वस्तुना
परस्परविरुद्धा मप्यवस्था प्रादुर्भवन्तीति व्यतिकरपदप्राधान्येन विरोधालङ्कारो व्यज्यते ।
अथवा तत्तदवैदव्याद १ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ 'वैरिज्जन्तो इति । विरहज-
नितेन संतापेन कदरिपेन पीडितेन हृदयेन पुनःपुनर्वार्यमाणोऽप्यस्या' मरुतनाविचित्रया
शर स्तनभारस वपस्त्रयेन सख्येन न चलति । यतो विमुदजातिर्निर्दुष्टमुक्तानातिमान् ।
क्षेपेण विशुद्धजन्मा चेति । विशुद्धजातयो हि न कदापि खस्यानाचरन्तीत्यर्थः । अत्र
व्याप्तमनवतकम्पन श्लाघोच्छ्वासधिनये हृदयकम्पनप्रयुक्तवेदितव्यम् । अत्र विशुद्धजातित्वरू-
पेन हेतुचकारेण विशुद्धजातिपदप्राधान्येनोपदर्शितव्यज्यमिति १ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

‘सो मुदसामलद्वो धम्मिहो कलिलललितनिभदेहो ।

तौप् सन्धाहि बल गहिभ सरो सुरभसंगरे जगह ॥’

अत्र सुरतसंगरे धम्मिह स्मर इति रूपकालंकाराभ्यां तथा केरापादा स्कन्धे पतितो यथा रतिविरतावप्यनिवृत्तेच्छ कामुकोऽभूदिति विभावनास्कन्ध-पदप्राधान्येन व्यज्यते ।

अथ कविनिबद्धवक्तृप्रीदोकिभात्रनिष्पन्नरीरव्यञ्जकार्यध्वनिभेदेषु पदप्राधा-
न्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तियथा—

‘णैवपुणिमामिभङ्गस्स सुहज को सं सि भणसु मह सत्यम् ।

का सोहमासमग्गा पभोसरभणिज्ज सुह भज ॥’

अत्र यथोक्तेन वस्तुनान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्वमभूर्न सत इति वस्तु
णवपुणिमामिभङ्गपभोसरभणीपदप्राधान्येन घोष्यते । अत्र पदे रजनीघोरपु-
पमानैरपेक्षेण कथं व्यञ्जकत्वमिति चिन्त्यम् ।

अत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

‘सैहि णवणिहुवणसमरम्मि भङ्गवाली सहीपे णिविहाए ।

स्वनमरसौहावेन विगुह्यतातित्वाच्च चलतीत्यर्थः । स इति । ‘स मुग्धस्यामलाज्ञो
धम्मिह कलिलललितनिभदेह । तस्या स्कन्धादल गृहीत्वा स्मर सुरतसंगरे
जयति ॥’ स्कन्ध सेनानिवेशोऽपि । बल सैन्यमपि । णवेति । ‘नवपूर्णमामृ
गाहस्य शुभग कस्त्वमसि भण मम सत्यम् । का सौभाग्यसमग्गा प्रदोपरजनीव
तवाद्य ॥’ अत्रेति । पदे प्रदोपरजनीपदे । अत्र प्रदोपरजनीया केलेतावतापि
व्यञ्जनसमवाद्दस्तुभात्रव्यञ्जकतोदाहरणत्वं वृत्तावभिप्रेतमिति भाति । सहीति ।

१ ‘स इति । स धम्मिह’ केरापाद्य एव स्मर’ काम’ । तस्या नायिकायां स्वर्धोऽस्त
एव स्कन्ध’ सेनानिवेश’ तस्मादल सामर्थ्यमेव बल सैन्य गृहीत्वा सुरतरूपे सहाने जय
त्युक्तो भवति । कीदृश । मुग्ध सुन्दर इयामलमङ्ग यस्य स । तथा कलित’ पुनरासा
दितो ललितो मनोहरो निजदेहो धम्मिलरूपो येन तवाभूत इत्येत्युत्प्रेक्षात्मकम् । अत्र धम्मिहस्य
स्कन्धस्य येन शोभातिशयलाभात्तत्पदप्राधान्यम् ॥’ इत्युदाहरणचर्चिकासंक्षेपः २. ‘खण्डि
ताया’ सामिन् प्रदीयमुक्ति । हे शुभग, त्वं नवस प्रथमोदितस्य पूर्णिमासवधिनेनो
मृगाङ्गस्य चन्द्रस्य सवर्षी को आता सया वाति एतमम सत्य मथ वद । तत्सवधित्व
विना क्षणिकानुरागित्वस्य तत्त्वभावस्य त्वय्यनुपपत्तेरिति भावः । तथा चन्द्रस्य प्रदोपरज
नीव तव वा नायिका सौभाग्य नायकानुरागादि समग्र यस्या सा तयामूलेत्यर्थः । अत्र
नवत्वनेन क्षणिकानुरागित्वस्य । पूर्णिमास्यगात्रैत्यनेन नायिकान्तरसंसर्गित्वं व्यज्यते ।
एव प्रदोपेयनेन प्रहृष्टोपवत्त्वम्, रजनीवनेन रागित्वमित्युक्तम् । केचित्तु ‘नव प्रतिपु
दित’ इत्यममाहुः । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रीदोक्तिसिद्धेन वस्तुना णवेतिपदप्राधान्येन सवीवा
न्यस्यामपि क्षणिकानुरागित्वमिति वस्तु ध्वन्यते ॥’ इत्युदाहरणचर्चिकासंक्षेपः ३.
३ ‘सस्या इत्युक्ति । हे सखि, नव नूतन निधुवन सुरतमेव समर’ सद्भावस्य

हारो विवारितो विम उचोन्तो तदो कं रमितम् ॥'

अत्र निपुवनसमर इति रूपकस्य व्यञ्जनावामप्रयोजकतया वाच्येन वस्तु-
मारेण हारच्छेदानन्तरं प्रौढाङ्गनारसाद्विलक्षणं नवीदावालो रतममूलकथय
कीदृमिति व्यतिरेकालंकारः कथं पदप्रकाशः ।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

‘पविसन्ती धरवारं विचलितवमण्य पलोद्भूतं पदम् ।

स्वप्ने घटं हा हा गृहीत्वा गच्छेति वसति सहि किंति ॥’

अत्र नष्ट इति रोदिपीति हेतुलंकारेण संवेदनिकेतनं गच्छन्तं कामुकं दृष्ट्वा
यदि गन्तुमिच्छति तदपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किंतिपदप्राधान्येन
प्रकाशयते ।

यथा वा—

‘विहलहलं तुमं सहि दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदिष्टम् ।

दारुणसमिसेषि न भयं गच्छति पाद्विभक्तिदिष्टम् ॥’

‘सखि नवनिपुवनसमरे अङ्गुली सख्या निनिद्धा । हारो विवारित एवोचरत्ततः
कमं रमितम् ॥’ अङ्गुली अलिङ्गनम् । उचरमुच्छलत् । पविसन्तीति । ‘प्रवि-
शन्ती गृहद्वारं मिश्रितवदना मलोक्य पन्थानम् । स्वप्ने गृहीत्वा घटं हा हा नष्ट
इति रोदिपि सखि किंमिति ॥’ किंतिपदेति । हेताक्षेपेण रोदनकृत्रिमलप्रवी-
तेरिति भावः । अत्र व्यञ्जकस्य स्वतन्त्रमवित्तेन कविप्रौढोक्तिरुपवत्त्वाभावादाह—
यथा वेति । विहलहलमिति । विहलत्वां त्वां सखि दृष्ट्वा कुटेन तरलतर-

सिन्निविद्धा दृष्ट्वा विचलितया च अङ्गुली अलिङ्गनं तद्वत्ता सुगदेतत्तात्मक्या उचि-
यमाणो हयोरत्नीयतयाधिको भवन् हारो निवारित एव । वाञ्छितनेन बोधिं इत्यर्थः ।
ततो हारच्छेदानन्तरं कमं रमितं कीदृमिति प्रश्नेन हेतुसंज्ञावृत्तावतिरेकान्वयः । ‘उच्छे-
दन्तो’ इति पाठेभ्यो दक्षितः । ‘उचोन्तो’ इति पाठे उचरत्त्वं भवत् । अत्र हारच्छेदा-
नन्तरं विलक्षणं रतममूलकथय कीदृमिति व्यतिरेकः कथं पदप्राधान्येनोचरत्ततया ध्वन्यते ।
इत्याह रजनन्दिनासंक्षेपः ।

१. ‘हे सखि, गृहद्वारं प्रविशन्ती त्वं विनिर्मितं पदार्थं वदनं वसन्तवामुना सखी
पन्थानं मार्गं निरोधय स्वप्ने घटं गृहीत्वा हा हा नष्ट इति मिमिक्षि रोदिपि । पदमङ्गस्य
उदिमुद्भूतये रोदनहेतुत्वाभावादिति भावः । रोदने नष्टत्वं हेतुवशात् । नाथे
रक्तप्रमाणं देतुरिति चक्रवर्ती । अत्र हेतुलंकारेण उचिउचितेन गच्छन्तं निरं दृष्ट्वा
यदि गन्तुमिच्छति तदपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति ध्वन्यते । रोदनोपसंक्षेपेण नष्टात्
सखिउत्तापनामुपविष्यन्तवित्तिपदस्य भाषान्त्वं बोधम् । इत्युचरत्तवन्निर्गमयेन
२. ‘हे सखि, त्वां मिमिक्षां व्यपुष्टां अचरत्तं तरलतरं गच्छित्वेन तरल पदपरा
दृष्टिस्वाक्षयामुना दृष्ट्वा कुटेन घटेन हारच्छेदं निरोधं व्यदित्वा स्वप्नरूपं गुरो

अत्र नदीपूले स्तागहने वृत्तसंज्ञेतमप्राप्तं गृहप्रवेदासमये पद्मादागतं कामुकं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं द्वारस्पर्शम्याजेन त्वया घटः स्फोटित इति मयावगतम् । तत्समाश्वासं विधाय समीहितसिद्धये यज । अहं तव शत्रूनि कटे सर्वं समर्पयिष्ये इति वस्तु द्वारस्पर्शमिषेणेत्यपद्रुत्या वारष्पांममिसेणेति पदेन घोष्यते ।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

‘जोह्नापे मधुरसेन अ विहृण्णसारणउमुभमण्णा सा ।

वुद्धा पि णपोढमिध परवहुमा अहह हरह सुह दिभमम् ॥’

अत्र परवधूयेन सा तव हृदयं हरतीति काव्यलिङ्गालंकारेणास्मानुगृहीत्वा वृद्धा परवधूमभिलपसीति त्वदाक्षरितं वक्तुं न क्षम्यत इत्याहोपालंकारः प्राधान्येन परवधूपदपोषः प्रकाश्यते ।

शब्दाधोभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाशयो न भवति । तत्र चाप्यस्यैव प्राधान्यात् । एवं पञ्चत्रिंशद्वेदाः ।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ १९ ॥

दृष्टिम् । द्वारस्पर्शमिषेण चात्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः । जोह्नाप इति । ‘ज्योत्स्नया मधुरसेन अ वितीर्णतारण्योत्सुम्यमनाः सा । वृद्धापि नवोदेव परवधू-रहह हरति तव हृदयम् ॥’ आक्षेपेति । अत्र त्वदीयमाचरितं वक्तुं न क्षम्यत इति श्रोतनफलो वक्ष्यमाणस्य त्वयैवं कर्तुं न योग्यमित्यादिबचनस्य निषेधरूपो य आक्षेपालंकारस्तस्य श्रोतनमभिप्रेतम् । ‘निषेधो वक्तुमिष्टस्य’ इत्यादिना तथा वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र धान्यस्यैवेति । परिहृत्तिसदृशहनेरुपदरूपस्यैवार्थः । एवमिति । उभयशक्तिमूलस्य पदभ्यङ्ग्यानन्तर्गतमित्यर्थः । पूर्वाका बान्यप्रकाश्या अष्टादश । उभयशक्तिमूलरहिता पदप्रकाश्या सप्तदश । इत्येवं पञ्चत्रिंशदित्यर्थः । मेलकं समूहः । गमनं निवर्तनं चेति द्वन्द्वः । रचनाया वैदर्भ्यादिसंज्ञिकायामष्टमे

श्रुतिरिति हेतोः पातयित्वा विभिन्नो निमित्त इत्यर्थः । अन्तर्भूतवर्षत्वात् । नायं द्वारस्पर्शद्वन्नाशः । किंतु श्रुतया परपीडकत्वाद्देवैव स्वात्मा निमित्त इत्यपद्रुतिः । अत्रोचापद्रुत्या पूर्ववदस्तुभ्वनिः । पूर्वव हेत्वलंकारस्य प्रौढोक्तिरित्युक्तत्वाभावाद्दुदाहरणान्तरोक्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘गनदीवनान्वनायिकाप्रसक्त स्वामिनमुपहसन्त्या नायिकाया इवमुक्तिः । अहह खेदे । वृद्धापि सा नायिका ज्योत्स्नया मधुनो यमस्य रसेनास्त्रादेन अ वितीर्ण दत्त यत्तारण्य तेनोत्सुकमर्षात्रते मनो वक्ष्यास्तथामृता सती नवोदेव तव हृदय हरति । यनः परवधू । परनायिकात्वेनैव तव चित्त हरति ननु खीन्द्यादिति मित्तान्तरमस्तीति भावः । तदनन्तरान्यत्रिंशम् । ज्योत्स्नामधुरसाम्यां दत्त ताक्ष्णं हृदयकरणे हेतुरिति काव्यलिङ्गमिति चक्रवर्तिनः । आक्षेपे परवधूत्वस्य प्राधान्येन प्रयोक्तृत्वात्तत्पदप्राधान्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘वाच्यस्यैव’ ख.

अर्थशक्तिमूल पदवाक्ययो प्रबन्धे च । प्रबन्धश्च संधितनानावाक्य-
समुदाय । स च ग्रन्थरूपस्तद्वान्तरप्रकरणरूपश्चेति । तत्र पदवाक्ययोस्ता-
हृतम् । प्रबन्धे यथा गृध्रगोमायुसवादादौ । तथा हि—

‘अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसकुले ।

कङ्कालबहले घोरे सर्वप्राणिभयकरे ॥

न चेह जीवित कश्चित्कालधर्ममुपायत ।

‘प्रियो वा यदि वा द्वेष्य प्राणिना गतिरीक्ष्यी ।’

इति दिवा प्रागल्भ्यवतो गृध्रस्य मृतावेक्षकपुरपविसर्जनपर धाव्यमेलकम् ।

‘आदित्योऽयं स्थितो मूढा खेह कुर्वत सांप्रतम् ।

बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमु कनकवर्णाम् बालमप्राप्तवीचनम् ।

गृध्रवाक्पात्कथं मूढास्तजध्वमविशङ्किता ॥’

इति निशि प्रागल्भ्यस्य गोमायोस्तद्व्यावर्तनपर श्लोकद्वयमिति प्रबन्ध एव

१ ‘अलमिति । श्मशानास्ते द्यातिपर्वणि वृत्तं बाल संस्थासमये श्मशाने समानीत
इत्यादिदिने समर्थस्य राजावधस्य गृध्रस्य तद्वधुविमज्जनायैवमुक्तिः । हे जना, अस्मि
श्मशाने स्थित्वा अलं पूयताम् । कीदृशे । गृध्रेमांसस्य पक्षिष्वेवैर्गोमायुसि शृंगालैश्च
सकुले व्याते । तथा कङ्कालान्यस्मीनि बहलानि यत्र एवभूते घोरे दारुणे अतपव, सर्वेषां
प्राणिना भयकरे त्रासजनके । तथा च प्रमोजनाभावे पक्षिष्वेव स्तले स्थितिरनुचितैर्लभं । ननु
मृतत्वापि पुनरजीवनं सम्भाव्यत इत्यत आह—न चेहेति । इह सत्सारे कालधर्मं मरणमुपा-
यत प्राप्तं प्रियो वा द्वेष्यं शत्रुर्वा कश्चिदुदासीनो वा न जीवित । तथा चैतदसंभावितं
मित्यर्थः । समाधानायाह—प्राणिनाः सत्सारिणाभीष्टवी प्राणोत्कमनरूपा गतिः स्वभावा ।
एव ॥ स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वा मोहो न काय इति भावः । इत्युदाहरणचन्द्रिका संक्षेपः
२. ‘आदित्योऽयमिति । राज्ञो समर्थस्य गोमायोजनव्यावर्तनार्थमुक्तिः । हे मूढा मूढा,
अयमादित्य सद्यः स्थितः । अस्तीति श्रेयः । तथा च राजाचरेभ्यो भयमपुना नास्तीति
भावं । अतः सांप्रतमपुना खेहं संधिस्थितिं कुरु । अहं जीवन्तोपायानुष्ठानकक्षण-
मिति दीपिकायाम् । गृध्रस्य जीवनासमवादाफलमवस्थानमित्याशङ्क्याह—बहुविघ्न इत्यादि ।
अयं संस्थासमरो मुहूर्तो बहुविघ्नः राक्षसवेलात्प्राकृतानेष्टारुपवित्तदुल । तथा चैतन्मुह-
ूर्तापगमे तद्विपरीतव्यौ कदाचन जीवेदपीति समावन्तायामपि शब्दः । एव जीवन्संभाव-
नामुपायं मोहयितुमाह—अमुमिति । हे मूढा, गृध्रस्य नास्मात्पूर्वज्ञाविशङ्किता कथं
ममभावाज्ज्योऽयं बाल इति विचाररहिता निश्चिन्ता वा अमुं बालं कथं त्वजध्वमित्यापमा-
त्मनेपदम् । कीदृशं बालम् । कनकवर्णमदाया यस्य तथाभूतम् । ननु कनकामम् । तदा कन-
कगणवाठिन्यस्यापि प्रमहात् । तथा न प्राप्तप्राप्तादित्यौचनयेन तम् । अत्र बालत्वेन मृत्यु-
कालाभावः, कनकेत्यनेन मृत्युचिद्वैषम्याभावं, अप्राप्तत्वेन परदत्ताभिगमनादिरहितत्वे
नायुं सत्त्वं च सूचयते । मूढा इत्यत्र ‘बाल’ इति वृत्तिपाठः । तत्राविदेचरा इत्यर्थः । अत्रोदा-
हरणद्वये क्रमेण जनविसर्जनव्यावर्तनयोः प्राप्तायेनाभिव्यक्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

व्यञ्जक प्रथते । अत्र स्वतः संभविना वस्तुना गमनतिवर्तनरूपवस्तुम्यति ।
 भुवमन्येऽप्येकादश प्रभेदा द्रष्टव्या ।

पदैकदेशरचनावर्णेऽपि रसादयः ।

रसादयो लक्ष्यक्रमा पदैकदेशे रचनायां वर्णेषु । अपिशब्दात्प्रयन्धे । पद-
 वाच्ययोस्तु 'पदेऽप्यन्ये' इत्यनेनैव प्रतिपादिता । पद सावद्विविधम्, सुबन्त
 तिङन्त च । तदेकदेशो नामधातुस्वरूपप्रकृतिभाग प्रकृत्येकदेशः सुतिङ्म्वरूप
 विभक्तिभागश्च उपसर्गादिरूपश्च । तत्र पदवाच्ययोरदाहृत आहूः । पदैकदेशादि-
 भूदाह्रियते । तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशे रसादिभ्यक्तिर्यथा—

‘रह्वेलिहिमणिअसणकरविसलअरद्धणभणुअळरस ।

इत्त तद्दणभणं पन्तइपरिचुम्बिअं जअइ ॥’

अत्र इतिम्यसौ 'त्रि'धातुरूपप्रकृते प्राधान्यम् । यत स्थगनव्यापारसाम्ये
 ऽप्यन्यनेत्रयो कराभ्या पिधानमस्य तु लोकोत्तरेण कर्मणेति तदेयोत्कृष्ट धन्य-
 जीवितमिति शयुक्तवर्णप्रयोजकमनया ग्यज्यते । अतएव जयतीत्युक्तम्, ननु
 शोभत इत्यादि । भुवमनेऽपि प्रकृत्यादे रसादिम्यजने प्राधान्य तत्तदर्थेऽवश्यक-
 तयादागन्तव्यम् ।

नामरूपतदेकदेशे तद्व्यक्तिर्यथा—

‘प्रेयांसोऽयमपाकृत सशपथ पादानत कान्तया

द्विप्राण्येव पदानि पासमवनापावन्न चालुन्मनाः ।

वक्ष्यमाणायाम् । वर्णेषु 'भूभिर्न वर्गान्त्यगः स्पर्शा' इत्यादिना तत्रैव वक्ष्यमाणेषु ।
 उपसर्गादीत्यादिना वक्ष्यमाणनिपातादिसमूह । रईति । 'रतिकेलिहृतनिवसनकर

१ इति । इदस्य तृतीयनयन शर्वदीपरिचुम्बित सञ्जयति सर्वोत्कृष्ट भवति । की
 इच्छस इदस्य । रतिकेलौ सुरतक्रीडायां हत निवसनमर्षोद्गोरीसर्पभिकासो येन स पातो
 करविसलयाभ्या करपलयाभ्यां कद्व पिहितमर्षोद्गोरां नयनयोर्बुगल इन्द्र यस्य तथाभूत
 स्येति बहुमीक्षिदयोत्तर कर्मधारय । रतिकेलिहृतनिवसनया करविसलयाभ्यामित्यादिविग्रहे
 निवसनेत्यत्र न्हातुपपत्ते । अत्र त्रिधातुरूपप्रकृत्या पदैकदेशस्य प्राधान्यम् । तथा च वरद
 यस्य नेत्रद्वयपिधानव्यापृततया जलौकिकचुम्बनपिधानवत्तया तृतीयनयनस्योत्कृष्टत्वमुच्य
 मान रागादिशयवर्षलज्जादिसंप्रतिगुणेन रसातिशय पुष्पाति ।' इत्यादाहरणचन्द्रिका
 सङ्गेप २ 'प्रेयानिति । सशपथति हि मध्यमणि यायेनोमयत्र संबध्वते । सोऽय परमप्रेमास
 दत्तेन प्रसिद्ध प्रेयाप्रिय उपयेन सहित यथा स्वात्तया पादयोरानत प्रणत का तथा
 नशपथमपाकृतो निराकृत सञ्जुमना उत्सुकमना सन्नासयवनादासगृहात् । 'रास' इति
 पाठे क्रीडागृहात् । द्विप्राण्येव नाशिकानि पदानि न दाराणि वाचनं याति तावदावित्वेव
 प्रत्युत विपरीत कृत प्रणामो यत्र तपथा स्यात् । पूर्वं प्रणतस्यापाकरणमधुना प्रणामपूर्वक
 षरणमिति वैपरीत्यम् । तथा गलश्याही नीवीनिबन्धश्च स तथा पाणिसमुदे प्रणामार्थं बद्धा
 जलौ गलत्रीवीनिर्धो यत्र तपथा स्यात्तथा धन । रागोत्कृष्टमद्वैततो नीवीबन्धस्य प्रणा

तावत्प्रसुत पाणिसंपुटगलघ्नीवीनिबन्धं हृती

धावित्वैव कृतप्रणामकमहो मेम्भो विचित्रा गति ॥'

अत्र द्वारादिपदं परिहृत्य पदानीयुक्तम् । तेन द्वारपर्वन्वगमनेऽप्यसहिष्णु-
तयोत्कण्ठातिशयो ध्वन्यते ।

तिष्ठसुपोर्यथा—

'पेयि पयि शुक्लचञ्चूच्चरामाङ्कुराणां

दिशि दिशि पचमानो धीरुषा खासकश्च ।

नरि नरि किरनि द्राक्सायकान्युपपन्वा

पुरि पुरि विनिवृत्ता मालिनीमानचर्चा ॥'

अत्र किरतीति तिङा किरणस्य साभ्यता तिङयोगे साभ्यतयैव धातुर्थो-
पस्थिते । निवृत्तेति मुप्यत्ययेन निवृत्ते सिद्धत्वा । मुप्ययोगे तथैव प्रकृत्यर्थ-
प्रतीते । तत्रापि कप्रत्ययेनातोतता प्रकटयत इति किरणनिवृत्तयो रौवापर्य-
विपर्ययरूपातिशयोक्तिप्रकाशो रसोत्कर्षे पर्यवस्यति । यत्तु 'कटा साभ्यत्वम्,
कप्रत्ययेन भूतात्वम्' इति ध्यात्वातम्, तदयुक्तम् । सुतिङ्प्रभा सिद्धत्वसाभ्य-
त्वमभिधाय 'तत्रापि कप्रत्ययेनातोतत्वम्' इत्यनेन वृत्तिवारयानेन विरोधात् ।

किंलयरुद्धनयनयुगलस्य । रुद्धस्य तृतीयनयनं पर्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥' अनया
'जि' धातुर्नम्रकृत्वा । अतीततेति । अत्र मानचर्चानिरुत्तरेतीतोपस्थिरूपस्य
ध्वस्त इत्यादाविव कप्रत्ययवाच्यत्वेऽपि निवृत्तिगतमात्रादिकत्वं स्वसमानाधिपकरण
मानचर्चासमानकण्टिकत्वरूप कप्रत्ययव्यङ्ग्यमिति तात्पर्यम् । रसोत्कर्षे इति ।
वसन्तस्योदीपनत्वप्रदर्शयति भावः । यत्स्तिपति । भूतत्वं सिद्धत्वमभिमतम् भूतम

माञ्जलिनैवालम्बनम् । केचित्तु 'पाणिसंपुटेलादि धावनक्रियाविशेषणम्' इत्याहुः । 'रसद'
इति पाठे त्वार्थिकं गलनम् । अहो विस्मये । गति स्वभावः । अथ प्रवाहान्तयेत्येताभ्यां
परपरविरहाक्षमत्वं ध्वन्यते । क्वचित् 'साय' इति पाठः अत्र वदेतिनामरूपमठत्यतमकं
पदैवदेशस्योत्कण्ठादिशयवर्धनतामिव प्राधान्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासहितम्

१ 'पमीतिः पयि पयि माणै माणै अङ्कुराणांमाया मालि' शुक्लचञ्चूनामिव चारुर्ननो
हृत् । अतीति शेषः । 'रम्भा' इति पाठे शुक्लचञ्चूव्याख्या रम्भाङ्कुराणां वदत्यङ्कुराणां
रासत्वं इत्युच्यते । पचमानो वायुदिशि दिशि प्रतिविद्यं धीरुषा रुतानां रासजो गर्वच्छा-
स्तीति नूतनाङ्कुराणांशक्तिवसन्तर्गुसर्वद्विषय्यारम्भमाकन्योऽरीपर्वयो सवधिरुत्ता ।
तत्पार्श्वमाह—नरीति । वृष्टपक्ष सप्तम्या रूपम् । पुष्य धनुर्वस्य तृतीयभूतं कामो नरि
नरि प्रतिमनुष्यं ब्रह्म दीर्घं सायवान्वाद्यानि बाणान्विरति श्रियति । एष कामोदीपने सति
पुरि पुरि नगर्वा नगर्वा शम्भेर्वीनां मानववीना मानस चर्चा प्रपन्नो विनेहश्च । विरोधेन
निवृत्त इत्यर्थः । अत्र किरति निवृत्तेति विरहस्यो प्रचयात्मकपदैकदेशयो क्रमेण प्रत्यया
पंगवतापरवसिद्धत्वाभिप्रेत्युक्तिश्चायं रत्युदीपनातिशयपर्यवसानाद्याधान्यम् । इत्युदाहरण
चन्द्रिकासहितम् २ 'सुपयोगे' कथं

अथ सुसिद्धिरोपेयु यथा—

‘लिखेन्नास्ते भूमिं बहिरवनत प्राणदमितो
निराहारा सख्य सततरदितोच्छूननयना ।
परित्यक्त सर्वं हसितपठित पञ्जरशुकै
सुवावस्था चेय विसृज कठिने मानमधुना ॥’

अत्र लिखद्विषयुक्तम्, न तु लिखतीति । तेन ज्ञाया लिखनस्याप्राधान्यम-
बुद्धिपूर्वकत्वरूपम् । आम्ना इत्युक्तम्, न स्वासीदिति । तेन तथावस्थानस्य
प्रसादपर्यन्तता तिष्ठिभवस्या व्यज्यते । यद्यपि शत्रुप्रत्यय सुप प्रकृतिरेव
तथापि तिहादेशिलङ्घितकृतितया तिहत्वेनैवोदाहृत । भूमिमित्युक्तम्, न तु
भूमाविति । तेन बुद्धिपूर्वक भूमौ न किंचिल्लिख्यस इति सुद्विभवस्या व्यज्यते ।

‘गामारि अग्निं गामे वसामि ण अरिद्धिइ ॥ आणामि ।
णाअरिभाण पङ्गो हरेमि जा होमि सा होमि ॥’

व्यसमुच्चारण इत्यादिबत् । अत्र कप्रत्ययेनातीतत्वप्रशसनस्य सुपा सिद्धत्वाभिधानस्य
चानुवृत्तेर्बुद्धिरोपेय इत्याशयः । अयुद्धिपूर्वकत्वरूपमिति । स्वगतेऽसाधनता-
बुद्धिपूर्वकत्वाभावरूपं क्रियान्तरेऽसाधनत्वज्ञानापीनकृतिसाप्यत्वपर्यवसितमित्ययम् ।
तेन बुद्धिपूर्वकमित्यत्र तु भिन्नमेवाबुद्धिपूर्वकत्वं पूर्वोक्तादिति हेतुम् । गामेति ।
‘ग्रामीणास्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि । नागरिकाणां पत्नीन्हरामि या

१ नित्यमिति । बहुदिनव्यापिमानवतीं प्रति सरया इयमुक्तिः । इ कठिने कठिन
हृदये, तव प्राणा इव दमित प्रिमोऽवनतो नम्रो बहिर्बाह्यजालया भूमिं लिखन्त्यह्वय
तया विलिखन्नास्ते उपविष्टोऽस्ति । तथा सख्य सर्वां निर्गुण आहारो यासा तास्वभाभूता
सत्य सतत निरन्तर यदुद्धित रोदन तेनोच्छूने जागृशोये नयने यासा तथाभूता ।
सतीति शेषः । तथा पञ्जरस्य शुकै सर्वं हसितशुक पठित परित्यक्तम् । तव वेदमवस्था
हृदयमानात्वं लक्ष्मीतया विशिष्य वक्तुमशक्यम् । अतोऽधुना इदृशतिशये सति मान विसृज
त्यजेत्त्वयम् । अत्र शुकैऽपि हास्यवर्णेन न विरुद्धम् । ‘विहायसा तेन विहस्य भूय’ इति
नैषधायी दधनादिसाहुः । अत्र ह्येति शत्रुप्रत्ययेन यावदुपवेशनकालित्वं लिखनस्य
व्यज्यते । एवमाह इति वर्तमानवाक्यात्मनेपदरूपनडा उपवेशनस्य प्रसाररूपफलपर्यन्त
त्वम् । आसित इत्युक्तौ तदन्वयात् । भूमिमिति द्वितीयया तस्या एव लिखनकर्मत्वावगमा
बुद्धिपूर्वकलिखनामावश्यकः । विधान्तरेण व्यञ्जकत्वोपदर्शनायोदाहरणात्प्रोक्तिः । इत्यु-
त्तरपदत्रिकासङ्घे २ ‘गामेति । कलहे कात्वमवीलधिद्विपन्नो नागरिकलिय प्रति ग्राम्य
त्वया इयमुक्तिः । ‘गामरह्मि’ इति पाठे ग्रामरहा ग्रामनावासि । वसामि तिष्ठामि ।
नगरस्थितिं वैदग्ध्यरूपा मयांगम् । नागरिकाणामित्यनादरे षष्ठी । तथा च नगरे भवा
नागरिका यनाह्वय तासा पत्नीहरामि । वशीकरोमीत्यर्थः । पतिकद्वैऽपि तासामनादरे
एतस्या प्रयोक्त्रवकर्तृत्वमवश्यम् । यद्यपि ‘षष्ठी चानादरे’ इत्यनुशासनाद्वाच्य एव स तथापि
उद्योपनदारा गर्वरूपव्यभिचारिभावव्यञ्जकत्वं निवक्षिन्मश्वतमेव । अतएव पदैवदेशेलादी
रसादय इत्येवोक्तम् । एव सर्ववैवविषयस्ते द्रष्टव्यमिति दिक् । इत्युदाहरणचट्रिकासङ्घे -

अत्र नागरिकाण्यमिति पञ्चा पक्षिपदार्यं तादृशकलामित्रतादिरूप उत्कर्षः प्रकाश्यते । 'रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्' इत्यत्र लुहातीतकालविहितेनाचितं तदीयहिसावाः सुकरत्वं व्यञ्जयता प्राधान्येन भूवर्द्धिधनुर्भेदजन्मा भार्गव-श्लोचः प्रकल्पते ।

वचनविशेषो यथा—

'ताणं गुणग्रहणाथं ताणुक्कण्ठाणं तस्स पेम्मस्स ।

ताणं भणिआणं सुन्दरं पुरिसिअं जाअं मयसाणम् ॥'

अत्र गुणग्रहणादीनां प्रेमहेतूनां नानाप्रकारत्वेऽपि कार्यं प्रेम एकजातीयमेव न कदाचिदन्यथाभावं प्राप्तमिति बहुवचनैकवचनान्यां व्यज्यते ।

पुरपापत्ववस्य व्यञ्जकार्थं यथा—

'रे रे वैश्रललोचनाश्चित्तदये येतः प्रमुच्य स्थिर-

प्रेमाणं महिमानमेणवयमासालोक्य किं मृलसि ।

किं मन्ये विहरिष्यसे यत्तु इतां मुञ्चान्तराशमिमा-

मेपा कण्ठतटे कृत्वा सलु शिला संसारवाराणिभौ ॥'

अत्र त्वं मन्ये अहं विहरिष्यसे इति 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेऽन्तम

भवामि सा भवामि ॥' अप्रेति । नागरिकनायिकासंयन्धितत्वेन तत्पतिषु वैदर्यं तद्रजकत्वेन स्वस्मिन्नदित्यर्थः । पञ्चा अनादयर्पत्वपक्षेऽपि तद्वारा वैदर्यव्यञ्जनमेव होयम् । ताणं इति । 'तेषां गुणग्रहणा तासांमुक्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः । तेषां भणितानां सुन्दरं ईदृशं जातमवसानम् ॥' पूर्वनिपातादय इत्यादिपदेन

१. 'ताणं इति । 'ईदृशम्' इति वाटे ईदृशमिति शेषः । सापराध इति प्रति कुपिताया इत्युक्तिः । हे सुन्दर, विशिष्टानिर्वाण्यानां मानाविधानां गुणग्रहणानां तासां मत्तानिधे उत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः तेषां भणितानां स्वयं जीवितमवसानमित्यादीनां वचनानामीदृशमेव विषयपराधकल्पितमवसानं वर्तमानं जानमित्यन्वयः । ईदृशं इति शेषमिति वाटान्तरेऽर्थः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'रे रे इति । शान्तस्य स्वचित्प्रति साक्षेपसंशोधनमिदम् । वैश्रललोचनायामपि यमिना रचिरभिहासो येन तयाभूतेति चेतीदृशेऽप्यम् । चन्द्रिकाभ्यां लोचनाभ्यामपि जातिभिरुक्तं रचिरर्थो-नायिकायामरयेति वचनीयम् । रे येतः, एतन्वर्णा इति भाषितालोक्य विदं प्रेम यत् तादृशं महिमानं ग्राह्यस्य स्थिरत्वरूपं प्रमुच्य स्वस्व किं कलामृचयि । नर्वचवद्वर्द्धितोऽव वशीत्यर्थः । हेतुमात्ररूपं निराकर्तुमाह—किं मन्ये इति । किं मन्यसे विहरिष्यमीत्यर्थः । यत्तु चेदे । इतां निन्दितादिनाम्न्यविरम्यमानायां गुण सन् । सत्तु यत् एषा उपरार्द्रिता जाया । नीति कथिम् । संसार एव वारिणिः समुद्रस्तत्तत्कण्ठतटे कृत्वा यदा शिला मज्जनहेतुवाचस्पदः । मज्जीति देव । एव च परिणामविरत्नवाद्भौ न युक्त इति भावः । अत्र मन्य इति पुनर्वचनेन प्रहासो व्यज्यते ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

एकवच' इतिसूत्रेण युष्मदसदोषोऽङ्गे उत्तममध्यमयोर्विपर्ययेण विधानं प्रहाम-
मभिव्यनक्ति ।

पूर्वनिपातादयः षडैकदेशसमत्वात्षडैकदेशा एव गण्यन्ते । पूर्वनिपातस्य
यथा—

‘येषां दोर्वलमेव दुर्बलतया ते संमतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं विमुर्वीशरैः ।

ये इमाश्च पुनः पराक्रमनयस्वीकारवान्तक्रमा-
स्तो स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥’

अत्र चादुक्ते पराक्रमनयेत्यत्र नयस्यास्पाप्तरत्वेन पूर्वनिपातमभिधाय परा-
क्रमस्य तथामाधोऽभ्यर्हितत्वं चोत्तयति ।

उपपदविभक्तिविशेषस्य यथा—

‘प्रधनाध्वनि धीरे धनुर्वनिभृति विपुरैरयोषि तय दिवसम् ।
दिवसेन तु नरप भवानयुद्धविभिसिद्धसाधुवादपदम् ॥’

अत्र धीररसात्मनि भवान्दिवसेनायुद्धेति ‘अपवर्गे तृतीया’ अपवर्गश्च फल-
प्राप्ती क्रियापरित्यागः । अतो भवत्पदार्थस्य युद्धरूपक्रियायां यत्फलं विजय-
साप्ताप्तिस्तृतीयया चोत्तयते । यस्तु ‘युद्धविधीत्यादि क्रियाविशेषणम्’ इति
व्याख्यातवान्स चण्डोभङ्गमपि नाज्ञासीदिति ।

प्रत्ययरूपस्य प्रकृत्यैकदेशस्य यथा—

‘भूयो भूयः सविधनगरीरभ्यया पर्वरन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनधलभीतुद्गवात्तायनस्या ।

१. ‘येषामिति । येषां राजा दोर्वल बाहुवरमेव । एवकारेण नीतिवत्त्ववच्छेद । ते
राजानो दुर्बलतया निर्बलत्वेन समताः । नीतिज्ञानम् । बुद्धानामिति शेष । तैर्दोर्वलमात्र
शरणे केवलनीतिरीतिशरणैश्चोर्वीशरैः पृथ्वीशरैः प्रायः किं कार्यम् । न विमपीत्यर्थः ।
समुच्चयावैकस्यापिशब्दस्य मित्रक्रमतया योजनात् । नीतिनीतिशालम् । तदुक्तवृत्तिप्रचारे
रीतिः । हे इमाश्च पृथ्वीन्द्र, ये पुनः पराक्रमनययोः स्वीकारेण कामतो रमणीयः क्रमो
न्यवसायो येषां तथाविधार्थे त्रिजगति युवनत्रयेऽपि नैव स्युर्नैव स्युरेव । यदि वा स्युस्तदा
पर केवल मवादृशा भवत्तुत्याः पवित्रा द्वित्राः । न नहव इत्यर्थः । अत्र पराक्रमस्य पूर्वनिपा-
तसदर्थस्याभ्यर्हितत्वं सम्यजति । ‘अभ्यर्हितं पूर्वम्’ इत्यनुशासनात् । ‘इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः’ । २ प्रथनेति । हे धीर, धनुषो ध्वनि टंकाररूप विमर्शति धनुर्वनिभृत् तथाभूते ।
प्रधन, युद्धेन प्रवेदति ‘सप्तहेतुत्वादृष्ट्या प्रार्थितस्मितम् सिधुरैः शत्रुभिर्दिवसं व्याप्या-
योषि युद्धमपारि । हे नरप नरान्पाति रक्षतीति तथाभूतः, सर्वास्तु दिवसेन विभिन्न
निधानेन सिद्धस्य न तु कुत्रिमस्य साधुवादस्य कीर्तेः पद स्यात् यथा स्यात्तथा अयुद्ध ।
युद्धं कृतवानित्यर्थः । अत्र दिवसेनायुद्धेत्यनेन ‘अपवर्गे तृतीया’ इत्यनुशासनादवगतो
युद्धक्रियासमाप्तिरूपोऽपवर्गो युद्धफलस्य विजयस्य प्राप्तिं चोत्तयति । क्रियायाः फलपरि-
त्यादिति ध्येयम् । ‘इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’ । ३. ‘धीर’ ॥ ४. ‘भूयो भूयः’ इति । माल
तीमाधवे ‘वधित च नो मालतीपानेत्या खवङ्गिकया’ इति चूर्णिकामनुक्रम्य कामन्दकी

साक्षात्कारं नयमिव रतिर्मांलती माधव य-

द्रादोलण्डलुलितललितैरङ्गैराम्यतीति ॥'

अप्राङ्गैरिति वस्वरूपतदितेनास्वार्थेनानुकम्पातिशयो व्यव्यते ।

उपसर्गस्वस्य तदेकदेशस्य यथा—

‘परिच्छेदातीत सकलवचनानामविषय-

पुनर्जन्मन्यसिचनुभवपद यो न गतवान् ।

विवेकप्रभवसादुपचितमहामोहग्रहणो

विकार कोऽप्यन्तर्गद्यति च ताप च कुर्वते ॥'

अत्र प्रभवसादिति प्रसाङ्ग प्रकृतेकदेश प्रकर्षघोतक । उपसर्गाणामवाच-
कत्वात् ।

पूर्वोक्तपुरुषस्यत्यस्य परिग्रह । उपसर्गरूपस्येति । तदेकदेशस्य पदेकदेशस्य ।
प्रकृत्यन्तर्गतत्वाभावात्कथं प्रकृतेकदेशस्यमत आह—प्रकर्षेति । ग्रहणार्थ एवा
स्वाप्पार्थ इति पृथगर्थभावात्तदन्तर्भूत एवेत्यर्थ । पृथगर्थभावमेवाह—उपस-
र्गाणामिति । चकारस्य पृथगर्थ वाक्यमेकदेशतोति दाहते—यद्यपीति ।
अनुशास्तीत्यस्य चात्रमिति शेष । उपसर्गाणां वाचकपक्षोऽप्येकदेशत्वमुपपाद-

वचननिर्दिष्टम् । यमालती गद्यया इदमोलण्डया औलुक्ख्येन मुनिरेत्यादि सङ्कलितैर्न
नोदरेरङ्गैस्ताम्यति ग्लायतीति मालया धात्रीपुत्रा एवङ्गिका क्वचिन्मिति चूर्णिकाया
वदेतान्वय । किं इत्या । भूयो भूयो वारंवार सविषया निवर्त्यया वगतीर्षविषया एवया
राजमार्गेण पर्यटन् वण्टव नव सुवान माधव रक्षि कामनिव साध्या ननु विशादी
इहा इहा पुन पुनरवलोकय । तेन रमात्वण्डनायम् । दिभूया ज्ञानी । भवनस्य काम
गृहस्य संरक्षिणी या वरुमी उपरितनवण्डपलरीवे तुदे उभे वातायने गरासे तिष्ठतीति
तथाभूता । न तु रम्यासंलग्नगृहान्तरावलीकाशायनस्या तप सिद्धिं परयति । परवन्ती
भामय परवेदिति दाहता कानावने उगीरस्थानरंगात् । ‘रतिवृत्तिः’ इति पाठनिर्मातो
रपेरित्यर्थः । अत्रानुक्त्यायां वप्रत्ययविधानात्तदमन्त्रेन रीतुस्यार्थेन दुःप्राप्तिशुभा
भिन्नविज्ञायां विमलम्बोत्तरं’ इत्युत्तरावर्णार्थद्वयमन्त्रे

१. ‘परिच्छेदेति । माळवीमाधव एव अकरन्दं प्रति माधवस्य दशावस्थावदननेष्टम् ।
नम कोटि विहारोत्तरावर्णार्थं नववर्षं सम्मपति । विषयाम्भुव करोतीति प १२ ।
तथा रूप विहङ्गताप य कुर्वत वचनय । कथमू । वीर्येड इत्या दिगमो वा
तमगीतोऽतिशयः ॥ तदमिव इत्यर्थः । तथा सङ्गानां सङ्गान्धुनिद्वयप्रधानां वचनानां
उपसर्गानामविषय । सङ्गा सङ्गायां व्यङ्ग्याणि वा प्रतिशस्तिमुपपन्नम् । पुन
उपसर्गानां कान्तरावर्ण, न तावृत्ति । तथा औत्तरावर्णिकप्रधानां विमलम्बम् । तथा य
यो विहारोत्तरावर्णमि पुनरवर्णानुवचनमवर्णवर्णार्थं न तावृत्ति । ‘पुनरेति
त्यर्थः । क्वचिद्वचने इत्युपवचनं न तावृत्ति । इति चेष्टि । पुन कोटि । विरे
कस्य पुनरोत्तरावर्णस्य प्रमत्तावर्णानुवचनेन मादन मन्त्र कोटि विहङ्गतावर्णम्

निपातरूपदैकदेशस्य यथा—

‘हेतुं च गैर्वाभिमुखं मनस्त्वया विमन्यदेवं निहताश्र नो द्विप’ ।

तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमाश्र यावदायात्युदयादिमौलिताम् ॥’

अत्र चद्वयेन मनोगर्वाभिमुखाकरणशुभननयोरेककार्यत्वरूपं समुच्चयो घोष्यते । यद्यपि चेति भिन्नमेव पदम्, न त्वन्यस्यैकदेशस्तथापि केवलस्य तत्प्राप्ताशुत्वात्पदैकदेशत्वोपचारेणोदाहरणम् । अत एवोक्तं भोजराजेनोपमा-प्रकरणे—‘नहीवादेः सायंकत्वेऽपि धृयवपदतामनुशासि’ इति । एतेन तिष्ठन्त-समभिभ्याहृता उपसर्गा अपि ध्यात्वाताः ।

अथ बहुनां यथा—

‘रामोऽसौ सुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-

मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदिपरं देवो न जानाति तम् ।

ध्यात इत्यर्थे । अत्र प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्षण प्रकर्षस्तद्वारा वा मोहप्रकर्षो व्यज्यते । तेन रागातिशयस्तेन च विमलम्भातिशय इति हेतुम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. कृत चेति । वृष प्रति मणिषि शक्ति । हे राजन्, त्वया मनो गर्वस्याभिमुक्तं न तु भवितुं कृतं च किमन्यत् । अपेक्षितमिति शेषः । एव शस्त्रप्रयोगादिकं विना नोऽस्माकं द्विपं शत्रवो निहताश्च । न ॥ निहनिष्यन्ते । वृष्टान्तमाह—तमासीति । अंशुमान्द्वयो यावदुदयाद्रेर्मौलिनां क्षिरोलवपता नापाति तावदेव तमांसि तिष्ठन्ति । तस्मिन्नु तथाभूते न तिष्ठन्तीति वैभर्म्येण वृष्टान्तः । अत्र चवाराभ्यां स्वतमभिभ्याहृतिपयोस्तुल्यत्वरूपं समुच्चयस्तद्वारा वा शीघ्रप्रवायो ध्वन्यते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. ‘रामोऽसौ विति । राघवानन्दे रावणमुदिश्य कुम्भकर्णवधनम् । असौ शरदूषणादिहन्तृत्वेन प्रसिद्धो रामो सुवनेषु न ॥ यत्रकुत्रचित् विक्रमसवन्धिभिः सधिविग्रहादिभिस्तत्पमुलेर्वा धैर्यादिभिः शुणैर्न तु दोषे परामुलूढा प्रसिद्धिं प्राप्नोति । यद्विपरित्यज्यण्डो निपातोऽवधारणार्थः । त राम देवो भगवान्यदिपरं केवलमस्माकं सर्वेषां भाग्यस्य विपर्ययादुभोग्यत्वेन परिणामात् जानाति, न तु भाग्याभावात् । तस्मिन्निह सति सत्त्वोभावमात्रम्, न त्वसत्कलम् । दुर्भागात्त्वसत्कलमिति विपर्ययपदघोषम् । त देवो जानात्येव । यदि न जानाति तदा परं केवलं भाग्यविपर्ययादिति वार्धं । ‘यदि पुनः’ इति पाठोऽप्येवार्धः । प्रसिद्धिहेतुभूतविक्रमगुणोदाहरणमाह—चन्द्रीवेति । एष मरुदायुर्वन्दी वैताष्टिक इव सप्तभिः स्वरैः षड्भाषैः संस्रं यज्ञासि गायत्रीत्युत्प्रेक्षाभर्मम् । कीदृशे । एकवाणादृती तन्निमित्तं श्रेणीभूतानां विशालानां विरलानां तालवृक्षाणां विजरे रन्ध्रैरद्वीणां प्रकाशितालैस्तथाभूते । एकवाणं स्यादतिर्यक् एवभूता इति तालविशेषणम् ।’ इति केचित् । ‘एकवाणादृत’ इति सम्यक्पाठः । रामेण सुग्रीवप्रत्ययाद्य विस्तृष्ट्या सप्तनाका एकवाणेन भिन्ना इत्यख्यानम् । अत्रासाविति सर्वनाम्न सुवनेष्विति शुणैरिति वचनप्रातिपदिकवचनम् । अस्मादिति सर्वो-क्षेपिणो भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा परिणाममुत्तेनाभिधानस्य च व्यञ्जकत्वं सहृदयत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

बन्दीवैप यतांति ग्रायति मह्यस्यैकबाणाहति-

श्रेणीभूतविज्ञातलविषरोहीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥'

अत्रासाविति सर्वनाम्नः । भुवनेष्विति न ॥ देशेष्विति । भुवनेवे(ष्व)ति भुवनरूपप्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य च विक्रमगुणैरिति न तु गुणेन दोषैवेति प्रातिपदिकवचनयोर्व्यञ्जकत्वम् । किंचासन्नाग्येत्यत्र न त्वद्भाग्येति न वा मद्भाग्येति कृतम् । तेनासादितस्य बहुवचनसिद्धतया सर्वाक्षेपकत्वम् । तथा भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा संपत्तिमुखेनोक्तम्, न त्वभाग्यादित्यभावमुत्तेन । अतस्तथाविधानेनाभाग्यविरहेऽपि भाग्याभ्येव तादृशत्वेन परिणतानीति व्यज्यते ।

‘तरणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भुजोः पठत्यग्रे ।

अधिषसति सकलललनामौलिमिव चकितहरिणचलनयना ॥’

अत्र तरणिमनीति इमनिचस्तरणत्वपदेन, अनुमदनधनुरित्यग्ययीभावस्य धनुःसमीप इत्यनेन, मौलिमधिवसतीति कर्मभूताधारस्य मौलौ वसतीत्यनेन तुल्यत्वेऽपि वाचकत्वेऽस्ति कश्चित्स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यञ्जकः । तत्र त्वशब्देन प्रकृत्यर्थस्य प्रौढत्वं व्यज्यते । इमनिचा तु तत्रातिरेको नवत्यम् । धनुषः समीप इत्यत्र धनुषोऽत्यन्तं गुणीभावः । अग्ययीभावे तु पूर्वपदार्थप्राधान्येऽप्युत्तरपदार्थस्य किंचिदेवाप्राधान्यम् । कर्मभूताधारस्थले तु व्यातिरेकमन्यत इत्यत्रसेयम् । एवमग्येयामपि योद्धव्यम् ।

वर्णरचनयोर्व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरित्यते । प्रग्रन्थे तु नाटकादौ रसाविष्यञ्जकत्वं दृष्टव्यम् ।

यत्तु—‘पूर्वं प्रवन्द्यशब्देन संघटितावाप्तरचाक्यसमूहोऽभिहितः । इदानीं तु संघटितमहावाक्यमित्यपौनरुक्त्यम् ।’ इति कश्चिदाह । तदक्षानाह । पूर्वं ह्यर्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रग्रन्थविषयत्वम्, अत्र त्वसंलक्ष्यकमव्यञ्जकत्वेति पौनः रत्तयाभावात् ।

यितुमाह—एतेनेति । वर्णरचनयोरिति । गुणस्वरूपानवयतो तद्व्यञ्जननिरूपणासंभवादन्वभ्य चार्थस्य वर्णरचनाव्यञ्जकत्वाभावाच्च तदनिरूपणमिति भावः । इदमेवेमनिजादिपदैकदेशाद्वर्णान्य भेदकमित्यपि वदन्ति । वस्तुतस्तत्त्वर्थविशेषेऽननुशि-

१. ‘तरणिमनीति । इय पक्षितस्य भीतस्य हरिचत्वेव चले चञ्चले नयने यस्यास्त-
याभूता नादिका सकल्पनां ललमाना स्त्रीणां मौलिमधिवसति । मौलौ तिष्ठतीत्यर्थः ।
‘उपान्वध्यादुस’ इत्याधारस्य कर्मचङ्का । कसिस्सति । तरणिमनि तारुण्ये कलामुपचयं
कलयत्स्यामयति सति । तथा भुजोरग्रे शिष्यभूते अनुमदनधनुर्मदनधनुषो गुरुभूतस्य समीपे
पठति सति । अर्थात्तत्त्वौक्तेः सिद्धति सति । केचित्तु—‘कला चातुरी कलयति प्रकाश
यति सतीत्यर्थः । पठतीत्यत्राभि कटाभिलनुषद्’ इत्याहुः । अथेमनिचा प्रकृत्यर्थस्य नवत्वं
पूर्वपदार्थप्राधान्यव्ययीभावेन च धनुषोऽनुगुणार्ता प्रवाशयता ततोऽन्यधिकं मगदसीकार-
कौशल्यं भूततामस्य प्रत्याप्यते । मौलिमिति कर्मतया व्यञ्जित्वनदारा सौन्दर्योत्तिराय
इति हेयम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप-

भेदास्तदेकपञ्चाशत्

तथाहि—अविचक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ । तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारः । विचक्षितान्यपरवाच्येषु मध्येऽलक्ष्यक्रमेणैकपञ्चाशत् पदवाक्यतदेकदेश-घटनावर्णप्रबन्धभेदेन पञ्चविधः । लक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूलस्य द्वौ भेदौ । तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति तस्य चत्वारो भेदाः । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः । ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रबन्धेष्वपि पञ्चविंशदस्य भेदाः । उभयशक्ति-मूलस्तु यावत् एवेति ।

तेषां चान्योन्ययोजनम् ॥ २० ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदत्वान्धवियचन्द्राः

संशयेनाङ्गाङ्गिभाभेनैकम्यङ्गकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधः संकरः । उक्तप्रकार-त्रयं विना संयोगः संसृष्टिः । एवमेकपञ्चाशतो भेदानामेकपञ्चाशता भेदैर्यो-जनमिति सायतां सायतुणनेन सहस्रद्वयमेकाधिका पट्शती च । संयोजनं च संसृष्ट्यादिषु प्रकारैरिति सायतां चतुर्भिर्गुणने दशसहस्राणि चतुरधिकानि चत्वारि शतानि च संपद्यन्ते ।

न चाङ्गुमाङ्गानुमाहकभावेन संकरस्थलेऽनुमाहकस्याङ्गतया गुणीभाव इति न च्चनिसंकरत्वमिति धार्यम् । तत्र हि स्वतश्चमत्कारिण एव तस्य किञ्चित्परोप-कारवामाश्रम् । न तु दोषशेषिभाव एवेति । नन्वस्येकपञ्चाशत्भेदेऽप्येकतराणां पञ्चाशत्ता योजनम्, स्वस्य तु स्वेन कथं योजनेति चेत् । न । व्यक्तिभेदमादाय विजातीयमासजातीभेनापि संकरादिति सूत्रकर्तुराशयः ।

अत्रार्वाचीनाः—“गणनेयममुक्तं । अग्निमाग्निभेदस्य योजने एकैकभेद-हासात् । तथा हि—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यास्यन्ततिरस्कृतज्ञाप्येन योजने यो भेदः स एवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्येन योजनापरम् । एवमन्यथापि । तस्मात्

‘एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुरु ।

समार्धेनासमो गुण्य एतत्संकलितं लघु ॥’

एत्वमेकं भेदकं वर्णरचनयोः । पदैकदेशादेरिति बोध्यम् । स्वतश्चमत्कारिण एवेति । यथा—‘राघवविरहज्वालासतापितशैलसत्त्वशिखरेषु । शिशिरे सुखं शयाना कपय कुप्यन्ति पवनतनयाय ॥’ इति षण्डितराजपदे जानकीकुशला-वेदनेन राघवः शिशिरीकृत इति व्यङ्ग्यस्य चमत्कारिण एव सतो हनुमद्विषयक-

इत्युक्तदेशा द्विपञ्चाशदर्थेन पङ्क्तिशाला एकपञ्चाशतं गुणयेत् । तथा च 'रसद-
सामिमेदिन्यः' इति त्रयोदशशतानि पङ्क्तिशालयिकानि जायन्ते । योगश्चतु-
प्रकार इति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु 'वेदाग्रद्वनेपव' इति पञ्चसहस्रानि चतुरधिकं
शतप्रपञ्चं संकीर्णभेदा इत्येव ज्ञाय " इति वदन्ति ।

अत्र भूमः—अनुभवसिद्धौ तावत्पुण्ड्रकादीश्वरासेत्विच ध्वनिष्वपि ह्यस्या-
तिशयानुशयो । तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य सन्नातिशयस्तत्रात्यन्तनिरस्तृ-
वाच्येन तद्वोजनम् । यत्र तु सर्वपरीत्यं तत्रात्यन्तवतिरस्तृतवाच्यस्येतेरेण योजन-
मिति व्यपदेशः । एवमन्वप्राप्त्युद्धम् । एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौत्री ।
नन्वेवं यत्रोभयोस्तुल्यमेव चारत्वं सत्र भेदान्तरं स्यादिति मैयम् । अपकर्षो-
भावस्यातिशयपदेन विवक्षितत्वात् तत्रोभयभेदसंकरस्वीकारात् । एतादृशे चा-
स्थाने पदालम्बनमात्रमेव महत्प्राप्त्यमिति सहस्रव्यभाषमास्थावालोचनीयमिति ।

शुद्धभेदैः सह

शरेषुयुगसेन्दवः ॥ २१ ॥

तेषु विद्यात्रमुदाह्रियते—

‘क्ष्णप्रावुणिका देवर जाभाप सुहृत् किमपि दे भणिता ।

क्ष्णइ पडोहरवरहीचामिन् भणुणिजड वराई ॥’

अत्रानुगतवैधाय्योऽनुनयः किमुपभोग्यवलक्षणे लक्ष्ये संक्रमितः, आहोस्ति-
द्विवक्षित एवोपभोगस्य स्वयंश्च इत्यविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययो-
सदेहः संकरः ।

‘क्षिग्घश्यामलकामितिलिसविवता वेलुदकाका घना

वाताः क्षीकरिणः पडोदसुहृन्नामामन्दकेका कलाः ।

पिपुलकोपोपपादकत्वेऽपि न ध्वनिर्वग्याहति । वाच्यसिद्धावृत्तावेर्हि इषिदेव
गुणीभूतव्यञ्जकत्वापादकत्वम्, यत्र न चमत्कारातिशयः । न तु तत्सद्भावेऽपीति
भावः । वस्तुतो रसाद्यपेक्षया गुणीभावेऽपि वाच्यापेक्षया प्राधान्याच्च ध्वनित्वस-
तिरित्यवधेयम् । छणेति । ‘क्ष्णप्रावुणिका देवर जाभाप सुभण किमपि दे भणिता ।
रोदिति पश्चाद्भागवलसीगृहेऽनुनीयता वराकी ॥’ क्षणे उत्सवे प्रावुणिका अतिथिः ।
किमप्यवाच्यम् । ज्ञेयति । कोपस्यामानह्वानरूपतयोच्चमानोऽनुनयो लक्षणयो-

१. 'छणेति । देवानुरक्तमुखायिकागुल्लभायता तत्पत्न्या कट्ट्यामनुनेतु देवरं प्रति
कलाक्षिदुक्तिरियम् । पडोहरवर्यो गृहपथाज्ञागे देशी । प्रतिरेक्षिवाचीवेके । हे देवर
सुभण, क्षणे उत्सवे प्रावुणिका अम्यायता काचिरे तत्र जायता पत्न्या किमप्यवाच्य
भणिता उक्ता सती गृहस्य पश्चाद्भागे यदलसीगृहमुपमितगतगृहं तत्र रोदिति । अतएव
वराकी दीनानुनीयतां समाधीयतामित्यर्थः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. 'क्षिग्घेति ।
विरदिणो रामसेवमुक्तिः । क्षिग्घासृणा इयामला च या कान्तिलया स्तिष्ठ सृष्टक विषदा
काश ये । तथा वेदन्तो विलसेन खेल्न्तो वलाका ववपट्टयो तेषु तयाभूता घना मेवा

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे

वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

अत्र मुख्यार्थबाधरहितपदं संपकं लक्ष्यदृतिशयं व्यनक्ति । पयोदे चाचेतने सौहृदाभावात्सुहृदपदमुपकारित्वं लक्ष्यतत्तदतिशयं प्रतिपादयति । पयोदाना मयूरनिष्ठरेकाधुपकारशीलत्वात् । रामपदं च सर्वसहत्वानुपयुक्तशयार्थतया सकलदुःखभाजनत्वं लक्ष्यतस्तीतां विनापि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं व्यनक्ति । तत्र लिखेति पयोदमुहृदामित्यनयोरेक्यन्तविरस्तुशब्दाध्ययो. संसृष्टिः । ताभ्यां सह राम इत्यर्थान्तरसंश्रमितषाध्यस्यानुग्राहानुग्राहकभावेन संकरः । तयोरेकीपकत्वात् । रामपदेन चैक्यञ्जकानुप्रवेशेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्येन सध्वन्योः संकरः । रामोऽस्मीत्यनेनैव लक्षणांमूलस्य विप्रलम्भस्य च व्यञ्जनाद्विप्रलम्भे चाकदम्बज्ज्ञेयस्य प्राधान्यात् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिप्रभेदविभागधनुर्थे उद्भासः ।

पमोगप्रतिपादक । उपमोगगतसामञ्जस्य व्यङ्ग्यम् । अथवा बाधाभावाद्वाच्य एवो-
पमोगव्यञ्जक इत्यर्थः । उभयथाप्युपमोग एव तात्पर्यपर्यवसानात्सदेहस्यादोषत्वम् ।
लक्षणांमूलस्येति । सीता विनापि जीविष्यामीति व्यङ्ग्यस्येत्यर्थः ॥ इति धीम-
त्तासुहृदपाख्यरामचन्द्रमहसूरिविरसुनुवैद्यनाथमहकृताया प्रदीपप्रभाया चतुर्थे उद्भासः ॥

एष घना निविडाः कामं वसेह सन्तु । तवा शीरणिषोऽम्बुकुण्डलिनो वाता । शीकरिण इति नित्ययोगे । तेन मान्यलाम् । धनं पयोदो मेघः सुहृत्केशादुपकारजनको मेघा ले तथा भूता' केषापदसन्निध्यामयूरा । तेषामानन्देन मेका भाण्य । अतएव कला नम्यक्तम धुरा । आनन्देन कण्ठनाड्यात्कामं सन्तु । सुहृदमतिशयित कठोरहृदयोऽहं राम सकल दुःखपात्रत्वेन प्रसिद्धोऽसि । अतएव सर्वमुक्तोदीपकातिशयननिन ह्येरा सहे । वैदेही विदेहराजपुत्री तु सुकुमारतया दुःखाश्रया कथं भविष्यति जीविष्यति । तस्या जीवन न संभाव्यत इत्यर्थः । हहाहेति त्रयो निपाता खेदातिशये । भावनोपनीता सीता सखीध्याह—देसीति । धीरा भव धैर्यं कुरु । अतएव देवीनि सखीधनम् । देवत्वेन धैर्यं चोचितत्वात् । वस्तु—'सीतामरण समाख्य पृथ्वीं प्रलाह—हे सर्वसहे वस्तुमे देवि, धीरा भव इतिदुःशोकैः त्वं मा विदीर्णा भूरितर्यो मदीय' इत्युत्तरा पूर्वाचार्येऽज्ञानकृतत्वाभिमान वस्तुचित्ताकाव्यहृदयानमिश्रणया वल्लिणमिति सहृदयरूपेद्वयम् । अत्र द्रवद्रव्यसयोगस्य लेपस्य द्रित्यकारित्वस्य सुहृत्त्वस्य कान्तिमेषयोर्बाधातुक्तार्थलक्षणा । लेपसुहृत्त्वयो सर्वशान्वदाननुप्रवेशादलान्तविरस्तुत्वम् । लक्ष्यातिशयो च्चङ्गी । तयोस्तिरूपसकराभावात्संसृष्टिः । रामपदेन च सर्वसहत्वानुपयुक्तार्थतया उक्तार्थसंक्रमितवाच्येन पीडासहस्य संपादेऽपि प्राणधारणादात्मनि न्यक्कारो व्यज्यते । तत्र च घनकेकाचिरस्यावित्योरहितमुहृदस्य ह्योरनुग्राहकत्व व्यक्तमेव । एवमेवेन रामपदेन दुःखभाजनत्वलक्षणया राज्य त्यागवनवासमठावत्कठधारणलीवियोगादिपात्रतया तदतिशयव्यक्तिः । तद्वारा च सीता विनापि जीविष्यामीति शोकावेगमिर्दोषमिव्यक्तिमुखेन विप्रलम्भपरिपोष इति लक्षणांमूल-
तिशयध्वनिरसध्वन्योः संकर इति दिक् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासङ्क्षेपः .

काञ्चीगुणमयनभाजनमेव सोऽस्मि

जीवन्न संप्रति मयामि किमावहामि ॥'

अथ जीवक्षित्यभिमतनार्यंशच्छब्दे संक्रमितराच्यम् । तस्य च मरणमेव धेय
इति व्यङ्ग्यमसहृदयैरपि वाच्यव्यपतीयते इति गुणीभूतम् ।

'उज्जिद्विकोकनदरेणुपिनाङ्गिताद्वा

गायन्ति मक्षु मधुषा गृहदीर्घिकासु ।

पुतत्रास्ति च रवेर्नववन्धुजीर-

पुष्परुद्धाभमुदपाचलपुमिन् विम्बम् ॥'

अत्र सुम्भतेऽङ्गसंयोगो मुरयोऽर्थोऽप्येतने वाधित इति संयोगमात्रं लक्ष-
यतोऽस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । व्यङ्ग्यव्याख्योप कालो वाच्यापमानतया
गुणीभूतः । मन्वन्त्र लक्ष्यतावच्छेदकस्य संयोगत्वस्य वज्रसंयोगेऽपि सत्त्वात्कथ-
मत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वमिति चेत्, लक्ष्यतावच्छेदकस्य सर्वेऽपि वाच्यस्य संयोग-
विशेषस्यान्वयाप्रवेशात् ।

'अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्या भवदेवरे

गाढं वक्षसि ताडिते इनुमता द्रोणादिरप्राहृतः ।

व्यङ्ग्योऽर्थ इति शेषः । प्रथमे अलक्ष्यक्रमरूपापराङ्गभेदे । रसादेर्वाच्याङ्गता त्वसं-
भवाभोदाहुतेत्याहुः । यत्र तु 'तदिदमरण्यं यस्मिन्दृशरचवचनानुसलनव्यसनी ।
निवसन्नाहुसहायस्वकार रक्षक्षयं रामः ॥' इत्यादौ रामगतवीररसस्यारण्योत्क-
र्षकतया तदङ्गत्वं तत्रोदात्ताटंकारो वक्ष्यते । महता चोपलक्षणमिति महता

१. 'उज्जिद्वेति । नायकेन सह मुक्ता रतिप्रमाळसतथानाकलितप्रदोषसमर्था सखीं प्रति
तत्त्वचनय सख्या इयमुक्तिः । मधुषा भ्रमरा गृहसंवन्धिनीषु दीर्घिकासु वापीषु मक्षु मनो-
हर यया स्वाच्छपा गायन्ति । एतद्वेर्विम्ब वकास्ति दीप्यते चेत्यन्वयः । तथा च सूर्यो-
दयप्रतीक्षणमप्यनाराङ्ग्यमिति भावः । गृहेलनेनातिनिकटस्थतया सकलगृहवनवेद्यतयानौ
चिलप्रकाशनम् । कीदृश मधुषा । उज्जिद्वं विकसितं कोकनद रक्षोत्पल तस्य रेणुना परा
गेन पिशङ्गितानि कृष्णरक्तयोर्मिश्रणात्पिङ्गवर्णव्यञ्जानि येषां वे तथाभूताः । अङ्गपरोषा-
दानात्सर्वाङ्गव्यापि तद्गुणलामः । कीदृश विम्बम् । उदयस्य सवन्धिनमचलं पर्वत सुम्भति
स्पर्शवीति तथाभूतम् । अत एवेऽदुदितत्वाप्रवस्य नूननधिकसितस्य बन्धुकीवाख्यपुष्पस्य
च्छदं पत्र रुद्धशमा यस्य तथाभूतम् । रक्तचातुर्हमत्वाच्चेति । अत्र सुम्भतेत्यन्ततिरस्कृत
काव्यव्यङ्ग्यमुप वान्तरूपमगूढम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका २. 'अत्रेति । रावण इत्या
निभावेनावोष्यामागच्छतो रामस्य सीता प्रतीपमुक्तिः । 'एकस्या एव समरमुवस्त
चत्तर्नाधारतया प्रत्येकं नवनवावमानाङ्गनरसालम्बनत्वेन पुन पुनरप्यव्यस्योपादानम् ।
यत्र 'मिश्रान्येव स्वानान्यत्र पदैरुत्तानि' इति दीर्घिकायाम् । फणिपाशो नागपाशस्तेन
यद्बन्धनमर्थाशवबोद्धव्यं निधिरासीत् । विषेरलक्ष्यत्वादनपकर्ष इति सूचनाय विधि
मरणम् । अन्त्यायुषविशेषेण मवता देवरे लक्षणे वक्ष्यति गाढं दृढ ताडिते सति

दिश्यैरिन्द्रजिदध लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठादयी ॥'

अग्रानुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थवाक्येऽनुक्तोऽपि नायको राम एवाप्येवमवस्थां प्रतीयते । स च केनापीत्युपादानेन चाध्यापमानतया भगूढः कृतः । 'तस्याप्यत्र' इति पाठे गूढतया ध्वनिस्वभाव्याहतमेव । अत्र श्लोके प्रतिवाक्यमत्रेत्युपादाने प्रत्येकमेवाद्भुतत्वं व्यनक्ति ।

अपरस्पररसादेर्वाच्यस्य वा प्रधानस्याङ्गमलङ्घ्यक्रमः, अनुस्नानाभलङ्घ्यक्रमो वेति द्विविधः । तत्र प्रथमे रसस्याङ्गभावेन गुणीभूतत्वं यथा—

'अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यधूतजघनस्पर्शी नीवीविस्मसतः करः ॥'

अत्र भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तमासाद्य तद्भूतनां प्रलापे शृङ्गारः करणस्याङ्गम् । निष्पन्नस्य रसस्यापराङ्मत्वाभावाद्भूतसपदेनात्र स्थायिभावो द्रष्टव्यः ।

रसस्यैव भावाद्भूता यथा—

'कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालकक-

व्यक्तिः पादनलघुतिर्गिरिभुवः सा यः सदा प्रायताम् ।

इनुमता श्रोणाद्रिर्विन्धौषपीयुक्त आहत आनीत इति तत्परक्रमप्रकाशनम् । भव-
देवर इति संबन्धमदर्शनमुपकारप्रकाशनार्थम् । इन्द्रजिदधवपुत्रः । दिश्यैर्दिवि भवैः ।
तादृशैरित्यर्थः । लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं स्वर्गं प्रापितः । दिव्यानां तत्प्रापकत्वस्योचितत्वात् ।
मृगाक्षीति सर्ववाक्यार्थान्वयि । केनापीत्यभिर्हत्याम् । राक्षसपते रावणस्य कण्ठादयि-
रप्यं कृत्वा छिन्नेत्यर्थः । अत्रेन्द्रजित्वेनोपन्यासाद्भूतस्त्वर्कलाभः । लक्ष्मणशरैरिति शरणां
कर्तृत्वमदर्शनं लक्ष्मणस्यावहेलनसूचनार्थम् । अङ्कारप्रकटनभवाद्दीरोऽतनायकेन केनापी-
त्युक्तम् । छिन्नस्य पुन पुनरुद्धतस्य च्छेदनाददरीत्युक्तम् । अत्र केनापीत्यर्थशक्तिमूल
संलक्ष्यक्रम रामरूप व्यङ्ग्यमगूढम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'नयमिति । रणभूमिपतित भूरिश्रवमश्छिन्न हस्तमादाय तद्भूमलापोच्चिरियम् ।
अयं दृश्यमानावस्थः पूर्वमनुभूतावस्थ' कर इत्यन्वयः । पूर्वावस्थामेवाह—रशनेत्यादि ।
रशनां काञ्चीमुत्कर्षित्वाकर्षतीति तथा । पीनयोः स्तनयोर्विमर्दनकारी । नाभिश्च कर च जघन
चैतानि स्पृशतीति तच्छीलः । नीव्या वसनग्रन्थेर्विस्मसतो मोचक इति । एव चैवंविधमृक्ता-
रलीलापात्रभूतस्येदृशदुरवस्थाप्राप्तिरिति करणपरिपोष' । तेन शृङ्गाररूप व्यङ्ग्यमपराङ्मत्वा-
द्गुणीभूतम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'कैलासेति । गिरिभुवः पार्वत्याः सा पाद-
नखानां श्रुतिः कान्तिर्वा शुभ्रान्सदा प्रायता रसतिवति संबन्ध' । कीदृशी । कैलास आलयः
स्थान यस्य तथाभूतस्य शिवस्य भालसंनिधौचनस्य रुचाख्यानस्या निर्वर्तिता निष्पादि-
तालककस्य लक्षारसस्य व्यक्तिः प्रकटता यस्या तथाभूता । मानिन्त्याः पादपतने सान्ति-
ध्येन लाक्षारण्यललाटनेत्रप्रभासंस्पर्शात् । सा का । यथा शला सुदृढं यथा स्यात्तथा रुढा प्रवृद्धा
कोकनदस्य रक्तोत्पलस्रानुकारेणानुकरणेन सरसातिशयिता नेत्रयोः कान्ति' कोपजनिता
शोभा श्रुतिः सचस्राल्लुप सम्पद्भिः, अयं यथास्यात्तथोत्सार्धे दूरीकियते । शब्दपतनगतस्यो

स्पर्धावन्धसमिद्धयेव सुखं रुद्धा मया जेययोः

अन्तिः लोकनवानुकारसरसा मयः समुत्सार्यते ॥

अत्र वक्तुर्देवीविषयकरतिरूपभावे देवयोः शृङ्गारोऽङ्गम् ।

भावे भावस्याङ्गत्वं यथा—

‘भेत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तयाम्मोघय-

स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न क्लान्तासि शुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रसूयामि यावद्भुव-

स्तावदिभ्रदिमां स्मृतस्तव मुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥’

अत्र भूविषयो रतिभावो राजविषयस्य इतिभावस्याङ्गम् ।

आभासस्याङ्गत्वं यथा—

‘वैन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदशलाः पश्यतां प्रेयसां

क्षिप्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितस्तुभ्यन्ति ते सैनिकाः ।

अस्माकं सुकृतैरंशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे

विष्यसा विषदोऽतिहासदिति यैः प्रत्यर्पिभिः स्तुयसे ॥’

स्फाराण्यकैवलेयस्य तदनुभावरूपायां लाटुशपुतामुपचारो बह्यमाणोत्प्रेक्षाभिः । तदाह—
स्पर्धाया विजिगीषाया बन्धेन समतलेन समिद्धपातिदीप्तयेवेति । अत्र भासलौचनवचिसंप-
र्कद्वारां दीप्तत्वं स्पर्धावन्धहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितं वेदितव्यम् । अत्र पादपवनाभिव्यक्तमहादेवस्या-
स्परत्वेन भावैवीविषयो भावः प्रकृष्यत इति लयाधाम्यम् । भवमन्यत्राप्यङ्गाभिभावः क्षुभी-
भिरुहनीयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासङ्क्षेपः-

१. ‘अत्युच्चा इति । राजानं अति कवेरियमुक्तिः । परितः समन्ततः । स्फारा विस्तीर्णा
इत्युभयान्वितम् । अम्भोबय इत्यनन्तरं स्फुरन्तीत्यनुषङ्गः । अपिभिन्नक्रमः । विभ्रत्यपि भार-
यन्त्यपि किमपि किञ्चिदपि न क्लान्तासि आन्तामीति हे पृथ्वीति संबोधनपदाध्याहारैणा-
न्वयः । एवविधनिर्वादिधारणेऽप्यङ्गमादाश्चर्येण यावद्भुव- पृथिव्या इति पूर्वार्थोक्तां स्तुतिं
मुहुर्वारं वारं प्रसूयामि प्रसन्नयामि । करोमीति यावत् । तावदिमां मुदं विभ्रत्याज्यश्रेव तव
मुजो न तु मुजी स्मृतः । ततो मुनसारणादायो मुद्रिता संकुचिता इत्यर्थः । अत्र भूविषय-
करतिभावो राजविषयस्य तस्याङ्गम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘वैन्दीति । हे नृप, ते
तव सैनिका येषां द्विषां शत्रूणां मृगदृष्टाः कातरनेत्रतया मृगनेत्रसमानदृष्टयः क्षियो वैन्दी-
कृत्य इहादादृश पश्यतां प्रेयसां पश्यतः प्रियाननादुल तां क्षिप्यन्त्यालिङ्गन्ति । इहाकेव-
चनितस्य कीषस्य शान्तये प्रणमन्ति । लान्ति शृण्वन्ति आत्मसम्प्राकुर्वन्तीत्यर्थः । ‘लास्य-
स्वीत्यर्थः’ इत्येके । प्रीतिः कामसास्त्रानुक्तस्त्रोऽपि शुभ्यन्ति मत्तत्वात्तरावेगाच्च । शयमनौ-
चित्यप्रवर्तयितामि इव तैः प्रत्यर्पिभिः शत्रुभिरिति स्तुयसे इत्यन्वयः । स्तुतिप्रकारमाह—
अस्माकमित्यादि । हे औचित्यवारांनिधे औचित्यसमुद्र, अस्माकं सर्वेषां पृथ्वीः पुण्यैर्दृशोः ।
गोचरो इति श्रेष्ठः । निपतितोऽस्ति । तत्तत्साक्षदर्शनाद्विख्या विषदो विमहा ध्वस्त्या इति ।
अत्र पूर्वार्थे शृङ्गारोऽननुरक्तविषयत्वाभासः । उच्चरार्थे शत्रुविषयत्वादिभावाभासः । तौ
‘अभिगतस्तत्रविषयकरतिभावोऽङ्गम्’ । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

अत्र प्रथमार्धे शृङ्गारोऽनुरक्तविषयतया, द्वितीयार्धे तु इतिरूपो भावः
शत्रुविषयतया आभासः । तौ च राजविषयकरतिभावस्याङ्गम् ।

भावशान्तेर्यथा—

‘अविरलकरवालकम्पनैर्भुङ्कुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

ददशे तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणे क्षणात् ॥’

अत्र वैरिणो गर्वरूपो भावः । तस्य शमो राजविषयकरतिभावेऽङ्गम् ।

आमोदयस्य यथा—

‘साकं कुरङ्गकदशा मधुपामलीलाः

कर्तुं सुहृदिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।

अन्याभिधापि तव नाम विभो गृहीतं

केनापि तत्र विपमामकरोदवस्थाम् ॥’

अत्र विपमावस्थाङ्गप्रत्यक्ष आसन्नरूपभावस्योदयो राजविषयकरतिभावस्य ।

भावसंश्लेषेयथा—

‘असौदा तरकालोलसदसहभावस्य तपसः

कथानां विसृम्भेष्वथ च इतिकः शैलकुहिनुः ।

वीरादीनामुपलक्षणत्वमितराङ्गत्वं चेत्तदप्युदात्तमित्यनुवृत्तेर्नान्वयादित्यर्थः । गर्वरूपो भाव इति । गत इत्यनेन मुख्यार्थवाधाच्छमो लक्ष्यते । तत्रप्रकर्षस्तु

१. ‘अविरलेति । हे राजन्, अविरल निरन्तर करवालस्य स्रक्त्रस्य कम्पनैः, सुकुटी-
पूर्वकैस्सर्जनैश्चिह्ननिमित्त-पीलादिवानयैः, गर्जनैर्हुकारसिंहनादरूपैकिकैश्च वैरिणां यो मरो-
ऽस्माभिर्भुङ्गैर्दृष्टो दृष्टः स मरो गर्वस्त्ववेक्षणे दर्शने सति क्षणात्कापि गतः पलायिन इत्य-
न्वयः । अत्र गत इत्यनेनान्वेष्टने मदे सुस्वयार्थनाशाकाशो लक्ष्यते । तरतिशयश्च अङ्गरो-
राजविषयभावस्याङ्गम् । अत एवोक्तं वृत्तिकृता—‘प्रशमः’ इति । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।
२. ‘साकमिति । हे विभो प्रभो, तव वैरिणि कुरङ्गकदशां बालकुरङ्गनैवयां कान्तया दृष्ट-
त्रिरपि साकं सापि मधुपामाया लीलाः कर्तुं प्रवृत्ते सति अन्याभिधापि अनङ्गाथेतदोप्यामि-
प्रायकं केनापि जनेन हेतुना वा गृहीतमुच्चारितं तव नाम कर्तुं तत्र वैरिणि विपमाम् कम्पा-
दिक्रीमदेषांमकरोदित्यन्वयः । अथ च आसन्नरूपव्यभिचारिभावोदयो राजविषयभावस्याङ्गम्
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । ३. ‘असौदेति । तपः कुर्वतीं पार्वतीं शत्रुवेगेन चञ्चल्यतो महादेवस्य
वर्णनमिदम् । कपटेन चञ्चलेन यो नटोर्मलनारिणो वैषम्यस्त्वापनयने मोक्षने त्वराशैवि-
क्याभ्यां दुर्गपत्तमकाशमभिमुखं आक्रान्तः सरहरः शिवो यो गुप्ताकं प्रभोद विदवास्या-
दित्यन्वयः । त्वराशिविलतयोर्द्विगुणं विशेषेण क्रमेण चरणद्वयेनाह—असौदेत्यादि । तपस
इति क्रीमिं पृथी । तत्काले बद्धशत्रुर्गोवकाले बलवन्प्रादुर्भवंप्रसहभावो दुःसहारावमयोद्रीयो
यस्य तादृशस्य तपसोऽसौदा तपः सौदुमसमर्थः । ‘तपोबलादृष्टेन स्वरूपमैश्वर्यवित्ता-
स्यापुमसमर्थः’ इत्येकः । ‘उद्धरसमर्थमावस्थ’ इति शब्दे उद्धरसमर्थमावस्थो निर्वर्णनं वक्षे-
त्यर्थः । अथचेति समुद्रितं समुच्चयाथेकम् । शैलकुहिनुः पार्वती । कथानां विसृम्भितु विधा-

प्रमोद यो दिश्यात्कपटवटुवेपापनयने
त्वरारौविद्याभ्या युगपदभिपुक्त सरहर ॥'

अत्र सरहरगतयोरावेगधैर्ययो सधि शिवविषपरतिभावस्याद्गम् ।

भावशब्दताया यथा—

'पश्येत्कश्चिच्छल चपल रे का त्वराह कुमारी
हस्तालम्ब वितर हृद्वा व्युत्क्रम कामि यासि ।
हृथ पृथ्वीपरिवृढ भवद्विदिपोऽश्ववृत्ते
कन्या कचिरलकिसलघान्यादृशनाभिघत्ते ॥'

अत्र पश्येत्कश्चिदिति शङ्का । चल चपल रे इत्यस्या । का त्वरेति धृति ।
अह कुमारीति स्मृति । हस्तालम्ब वितरेति शमः । हृद्देहि दैव्यम् । व्युत्क्रम
इति विषोषश्चैतन्पातामरूप । यासि यासीत्योरुक्तम् । पृषां शब्दता
नृपविषपरतिभावेऽङ्गम् ।

युते च गुणीभूता रसादयो रसवदाच्छकारण्यपदेश लभन्ते । ननु गुणीभूतो
रसो रसवत्, भावस्तु श्रेय, रसभावाभासावृजंस्त्रि, भावशान्ति समाहित
इत्यस्त्येव पूर्वपामलकारण्यवहार, न पुनर्भावादयादिषु । तत्कथमेतदुच्यत इति
चेत् । पद्यन्यवचन विना मद्रवसि नादरस्माहं कश्चित्प्रेक्षावामवश्य भूयात्
'रसादिना तुल्यम्यायवाम' इति । अनूदादृतेषु त्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्मेदेषु
त्वनिमेवैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यमेदरलकारमेदेवावश्य सहर ससृष्टिर्वा वर्तते । ताक्य
त्वनिरिति कचित्, कचिद्गुणीभूतव्यङ्ग्य इति । तत्रापि कचिद्व्यङ्ग्यव्यनिरिति,

व्यङ्ग्य इत्याशय । कश्चित्प्रेक्षावानिति । तदुक्त चालचारसर्वस्फुटा—'भावो-

सेषु । विस्तारकशक्तिरिति भावत् । रतिक प्रीतिमाश्लेष । अत्र त्वराशैविद्याभ्यामवग-
तयोरावेगधैर्ययो सधि शिवविषपरतिभावाद्गम्' इत्युदाहरणचन्द्रिकासरोप

१ 'नृपविषय' क २ 'पश्येदिति । हे पृथ्व्या परिवृढ प्रमो, अरण्ये वृत्तिवर्तेन
यस्यैवमूलस्य भवद्विदिष' शब्दो कन्या कलानि किसलयानि कोमलपल्लवाश्च मधुगन्धमाद-
दाना शृङ्गी कचिदाकाशतुल्यं पुरुष आतानुरागा इत्यमभिषत्त इत्यन्वय । कथमभिषत्ते
तत्राह—पश्येदित्यादि । कश्चिज्जन पश्येदिति शङ्का । तदुक्त्य सगोपनीया पुरुषचेष्टाभि-
व्यङ्ग्या । रे चपल स्वच्छन्दाचरणाचञ्चल, चल अपसरति काकुविशेषसादित्याद्रागानुवि-
द्यास्या । का त्वरेति धृति स्वरजिगमिषावारणाव । अह कुमारी । असीति शेष । तेन
कुमार्या मम नैव स्वानज्यमुचितमिति कारणम् । हस्तरूपमालम्बमवलम्बन विनर देहीति
अमस्तदुपमर्दक । हृद्देहि भावजन्य दैव्यम् । व्युत्क्रमो विररीताचरणम् । जायत इति
शेष । सोऽय विरोध । असीति स्वमित्यर्थे । त्व क यागि गच्छनीत्योऽुक्तम् । यथापुक्त
रीला पूर्वपूर्वोपमर्दनोत्तरोत्तरोदवस्था शब्दलज्ज । 'विलतण्डुलन्यायेन समयाधान्येन चर्य
माणनारुणा इत्यन्ते । सा च राजपराक्रममूलकतया तदभिव्यक्तिद्वारा राजविषयां रतिमुरी
पयन्ती तदङ्गमिति बोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासरोप-

कविद्रसादिवनिरित्यादि । एवं तद्वृणीमूतव्यञ्ज इत्यादिव्यपदेशानां नियम इति चेत्, प्राधान्यात् । यत्र हि व्यग्रधानं तत्र तेन व्यपदेशः । प्राधान्यं चातिशयितश्चमत्कारः । स च सहृदयहृदयैकवेद्य इति नास्तिदः ।

अथ वाच्यारम्भभावेन शब्दशक्तिमूलस्य लक्ष्यक्रमस्य गुणीभावो यथा—

‘जेनस्थाने आन्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया

वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदञ्चु प्रलपितम् ।

कृतालङ्कारभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयातं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥’

अत्र पादप्रपञ्चोत्पापि रामेण सहोपमा मयातं रामत्वमित्यनेन वाच्यतां नीता । तदत्र च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयोऽर्थः ।

‘दयभावसंधिमादशबलताय पृथगलंकारः’ इति । यत्र हीति । तथा च ‘अयं च रसान्—’ इत्याद्यौ कर्णजन्यचमत्कारातिशये स्मर्यमाणशृङ्गारस्य प्राधान्येन प्रयोजकत्वाद्गुणीभूतव्यञ्जयमिति व्यवहार इति भावः । वाच्यतां नीतेति । रामत्वमित्यस्य मुख्यार्थबाधाद्रामसादृश्यमित्यर्थ एव पर्यवसानादिति भावः । कथं सादृश्यमित्यपेक्षायां चाश्लिष्टशब्दोपस्थितार्थद्वयसंकेतत्वाच्चवसायादिति । व्यञ्जयस्य द्वितीयार्थस्य तदज्ञत्वमित्याह—तदङ्गं चेति । प्रकाशे तु ‘वाच्यतां नीतः’ इत्येतावदेवोक्तम् । तदत्र तु व्यञ्ज्यं स्फुटताद्योपन्यस्तम् । अन्ये तु—‘वाच्यस्याज्ञतां नीतः’ इति प्रकाशपाठः । उपमानोपमेयभावश्च व्यञ्ज्य एव । रामत्वं प्राप्तमिति रामधर्मापत्तिमानामिधानात्तावता चोपमाया अप्रतीतेः । वाच्यश्च व्यतिरेकलंकारः । राम-

१. जनस्थान इति । कस्यचित्कवेरियमुक्तिः । मया रामत्वं रामरूपत्वमात्रं प्राप्तम् । कुशल कव्यज्ञता न नाधिगता न प्राप्ता । कुशल परिणामसुरसमुद्भवनिरासे निपुणं वा पशु एवं वक्ष्य तथा । कुशलवौ मुतौ यस्याः सा तथाभूता च । कथं रामत्वं प्राप्तमित्याकाङ्क्षायाभाह—जनस्थान इत्यादि । कनकस्य मृगो मार्गणं प्रार्थना वा तत्र तृष्णयान्धिता विवेकहिता धीर्वस्य । कनके मृगतृष्णया निष्कलाशयान्धिता वा धीर्वस्य तथागृहेनैव । कनकमृगो मारीचे तृष्णयान्धितधिया । अन्धितया विवेकि कर्मधारयो वा । जनानां स्थाने ग्रामनगरादौ आन्तमेव । जनस्थाने दण्डकारण्ये आन्तमिति छेपोपलितशोरमेरातोपाद्रामत्वोपपत्तिः । ‘विदग्धानसंस्तं’ इत्यादिवत् । एवमग्रेऽपि । वै निश्चितं देहीति वचो वचनं प्रतिपद प्रतिस्थानमुद्रतमञ्चु यत्र तथा प्रलपितम् । रामपक्षे—वैदेहीति वचः । वैदेही सीता । भर्तुमेरणवभर्तुर्निकस्य परिपाटीषु सेवारचनासु का घटना जलमत्यर्थं न कृता तद्वदेति । अथवा कामर्तुं कृतिसतस्य भर्तुर्वदनपरिपाटीषु मिथ्याभाषणप्रकारेषु घटना उपपत्तिरलमत्यर्थं कृतेत्यर्थः । ‘वदनपरिपाटीषु मुखविवलनादिषु सत्सु सद्भवनार्थं घटना उपायः कृत इत्यर्थः’ इत्यन्ये । रामपक्षे तु लङ्गाया मयै रावणस्य वदनार्तां मुक्तानां परिपाट्या पञ्चाविधूनां शराणा घटना संयोजनं कृतेत्यर्थः । अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपस्य द्वितीयार्थव्यञ्जस्य ’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयम् ।

वाच्य एवार्थशक्तिमूलस्याहभाषो यथा—

‘आगत्य संप्रति वियोगविसृष्टाङ्गी-
मम्मोविनी क्वचिदपि क्षपितप्रियाम् ।
एतां प्रसादयति पश्य धनैः प्रमाते
तन्वद्भिः पादपतनेन सहृदयरश्मिः ॥’

अत्रार्थशक्तिमूले नायकनायिकावृत्तान्तौ वाच्यरधिकमङ्गिनीवृत्तान्ताभ्यारो-
पेण तद्वद्गतयेव स्थितः । समासोक्तौ ‘उपोदराग्रेण विष्टोर्-’ इत्यादौ सर्वत्र
प्रतीयमानार्थोपस्कृतवाच्यस्यैव प्राधान्यात् । अथ च पादपतनेनेति छिष्टाद-

सादृश्येऽपि तस्मादाधिक्यस्य कुशलत्वमुक्ता न स्वधिगतैस्त्वनैनेके । न चानेन
न्यूनत्वमेवेति शङ्क्यम् । नु तित्येनोपमायां तस्याधिक्यप्रयोजकत्वात् । सादृश्यस्य
रूपायाधोपमाया व्यतिरेकात्त्वं स्पष्टमेव’ इत्याहुः । तत्र सम्यक् । रामधर्मिलनेन
शब्दत्वा रामधर्ममानाप्रत्यायनात् । लक्षणया नु सादृश्यप्रतीतिरपि स्फुटंवेति न
क्वचिदेतत् । किंच वाच्यस्य व्यतिरेकालंकारस्य सादृश्यं विनां सिद्ध्यभावाद्वाच्यं
सिद्ध्यर्थमेवोपमादप्यधिक्यं स्यात्परापराङ्गमिति ज्ञेयम् । आगत्येति । वियोगविसृ-
ष्टाङ्गी क्षपितप्रियाम् आगत्य प्रसादयतीति साधारणार्थसामर्थ्यम्यङ्गोऽप्रकृतो नाय-
कनायिकयोर्वृत्तान्त पादपतनेन प्रसादनरूपो व्यवहारे वाच्ये किरणपतनन कमलि-
नीविकाधनरूपे वृत्तान्तेऽभ्यारोपेण वाच्यवृत्ता-तोत्कर्षकतयेव स्थितो ननु प्रधान-
तयेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—समासेति । ‘उपोदराग्रेण विनेलनारक तथा पृष्टीत
क्षणिना निशामुखम् । यथा समस्त तिमिरांशुक तथा पुरोऽधुरागाप्रकृत न लक्षि-
तम् ॥’ इत्यादावित्यर्थः । वृत्तान्तद्वयप्राधान्ये हि वाच्यभेद सादृत्यो विधिष्टबोधे
तात्पर्यम् । तत्र चमत्कारानुरोधात्प्रकृतत्वाच्च प्रकृतवाच्योपस्कारकतया अप्रकृत
वृत्ता-तस्यैव विशेषणत्वमुचितमिति भावः । अतएव समासेन संक्षेपेणोक्तिरित्यु-
च्यते । प्राधान्येनेति । अर्थाभावेव वियोगाङ्गीनां बहुत्वेनेत्यर्थः । अन्यथासि-

१. ‘आगत्येति । आगच्छतीति स्त्रीपराधात्पुनश्चर्चनावान्यनायकनायिकावृत्ती तयो-
रौप्य दर्शयतो नायकस्तोत्रिरियम् । हे तन्वद्भिः सहृदयरश्मिं ययं क्वचिद्विधान्तरं एवं
क्वचिन्नायिकान्तरगृहे क्षपिता नीता प्रियामा रश्मिर्बेन तथाभूतोऽपि प्रभातं यद्य आगत्य
संप्रत्ययुक्ता कुर्वतां प्रीतिं त्वरातौचिन्वाच्छनैरम्मोविनीं कमलिनीमेव नायिकां पादानीं
किरणानां पतनमप्यसंयोग इव पदे चरणे पतनं प्रणामस्तेन प्रसादयति विकासयत्येकांशु-
नयत्येतरशयैस्त्वनय’ । कीदृशीम् । वियोगं सर्वधामाव एव वियोगो विरहस्तेन विसृष्ट-
साक्षी संकुचिताङ्गीमेव विसृष्टाङ्गी सतापकादधीमा विषमाङ्गीमित्यर्थः । तथाच खण्डि-
तापि पादप्रणामेन प्रसीदति न पुनर्भवेतीति तात्पर्यम् । अत्र छिष्टादादिपदीभावेऽपि सह-
सरदिन क्वचिदपि क्षपितप्रियाम् एत्यम्मोविनीं विनाशयतीत्येतावतापि नायकनायिकावृ-
त्तान्तव्यक्तिसमर्थवद्विष्टवदवाप्तत्वाच्चावैश्वर्ये प्राधान्यात् पूर्वकत्वव्यपदेश इति ज्ञेयम्’ इत्यु-
दाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

सद्भावेऽपि न शब्दशक्तिमूलत्वेन व्यपदेशः, किं स्वर्थशक्तिमूलत्वेन । प्राधान्येन व्यपदेश इति न्यायात् । त्रयतिरेकेणापि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्तिसंभवाच्च । न चोपमात्रं न्यायात् । 'उल्लास कालः' इत्यादिवच्छेषाभावात् । न च वाच्यसिद्धयन्तवम् । इविकमलिनीवृत्तान्तस्यैतच्चैरपेक्षयेनैव सिद्धेरिति ।

वाच्यसिद्धां द्विधा—धृक्वक्तृरूपवत्वाच्चाङ्गमन्वक्तृरूपवत्वाच्चाङ्गं च ।

'भ्रमिमरतिमलसद्वदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणं च जलदभुजगजं प्रसद्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

अत्र हाहाहलरूपो विपन्नवार्धो व्यङ्ग्यः । जलेऽभिधानियमनात् । स च जलदभुजगेति रूपणस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति । अग्नयोपमासंदेहसंभवात् ।

इत्यादपि न पादपदप्राधान्यमित्याह—तद्व्यतिरेकेणापरिति । श्लेषाभावादिति । तथा च नायिकाद्युपस्थापकपदाभावाद्वाङ्मयमानवृत्तान्तावच्छेदकत्वेनैव तत्प्रतीतेर्नोपमाव्यतिरिति भावः । न चाप्रकृतवृत्तान्तारोपस्य ससाक्षीकल्लङ्कारत्वात् 'वस्तुक्रमः' इति प्रकाशात्तुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रकृतवृत्तान्तारोपविषय-
प्रकृतवृत्तान्तस्य समासोक्तिरूपतया तदेकदेशस्यालङ्कारत्वाभावात् । एकवचन-
केति । व्यञ्जनपदसमानकर्तृकेत्यर्थः । भ्रमिमिति प्रलय इन्द्रियचेष्टातिरहः । तमोऽन्वकाररूपदर्शनम् । रूपणस्य रूपकस्य । सिद्धिं निश्चयम् । अन्वयेति । हाहाहलरूपव्यङ्ग्यभावे हि भुजगसदृशजलदजन्यत्वस्य जलेऽन्वयसंभवात्तुपमा सम-
ञ्चैव । भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्यापि संभव इति तयोः संबेदः स्यात् । हाहाहले
॥ व्यङ्ग्यत्वे सति जलमिषत्वेनाभ्यवसिते भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्यैव संभवः,
न ॥ भुजगसदृशजलदजन्यत्वस्येति रूपकनिश्चय इति भावः । न च व्यङ्ग्यहाहाह-
लमिन्नरथेनावगते जले भुजगसदृशजलदजन्यत्वं संभवतीत्युपमाया अपि संभव
इति वाच्यम् । भ्रमाद्यविषयकार्योत्पादकत्वसामञ्जस्याच्च हाहाहलप्राधान्यस्यैवोचित-
त्वात् । यद्यपि प्रसिद्धार्थसंभवेन प्रकरणेनाप्रसिद्धेऽर्थेऽभिधा विद्यन्तौ शक्यम् ।
तथा सति निद्वितीयत्वस्य दोषत्वानुपपत्तेः, तच्चाप्यप्रकृतोपस्थितिर्नान्वयस्योपपत्तिरिति ।
तद्विषयस्योत्कर्षतस्तत्पर्यायविषयत्वात् । अतः प्रकृतोपस्थित्यावश्यकत्वाच्चजनना

१. 'भ्रमिमिति । जलदो मेघ इव त्रासकत्वाद्भुजगः सर्पस्तत्र विषं जलमेव हाहाहल कर्तुं वियोगिनीनां भ्रम्यादि कुरुत इत्यन्वयः । भ्रमिर्दिशा भ्रमणमिव दशैवन्कश्चिदाभ्यन्तरो विकारश्चेतसोऽनास्था ॥ । करतिर्विषयानभिवाचः । अलसं हृदयं यातां तज्या । प्रलयो नष्टवेष्टा । मूर्च्छां बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियवृत्तिनिरोधः । तमस्तमोगुणस्योद्वेगेनात्प्यम् । मूर्च्छां तम इति रूपकमिति कश्चित् । शरीरस्य सादोऽपसादः । पीडित्वैः । मरणं प्रतिदम् । मरणपदेन तत्पूर्वावस्थीकृत इति केचित् । अत्राप्रकृतैव व्यञ्जन हाहाहल जलदभुजगेतिरूप-
कस्य वाच्यसिद्धिरिति । अन्यथा जलदस्य भुजगत्वायोगेन भुजग इव जलद इति पूर्वसूत्र-
प्रधानोपपत्तिसमासाध्ययोगेनोपमात्वादापत्तेः । व्यञ्जनाभिन्नत्वेनाभ्यवसिते तु जले भुजग-
स्योपपत्तेरुपपत्तार्थप्रधानरूपकसिद्धिरिति विभावनीयम्' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः ।

यथा वा मम—

‘तारुभूतरसप्रसादकतकक्षोदाम्बुधारायिता
जीयासु कविरस्य खान भवतस्त्रास्ता यचोभङ्गय ।
अर्थांन्विग्रहिण पुरातनतरान्सद्यो नवान्कुर्वती
याभि कल्पमहौपधीभिरगदकारायते भारती ॥’

अत्र रसप्रसाद इत्यत्र जलप्रसादरूपोऽर्थो व्यङ्ग्य । स च पाट्याया
कतकक्षोदाम्बुधारोपमाया अङ्गम् ।

अन्यवत्कृशदृष्ट्याप्यस्य सिद्धिर्हं यथा—

‘गोच्छामपच्युत दर्शनेन भवत किं तृप्तिरत्यघते
किं खेष पिजनस्ययोर्हंतजन सभावयत्यन्यथा ।
इत्यामघ्नमङ्गिसूचितशृयावस्थानखेदालसा-
माभिरुपशुलकोक्तरात्रितवपुर्गोपी हरि पातु च ॥’

भ्रात्राप्युत्प्रेत्यनेन स्तोत्रुष्टेन एव मद्दिपये व्यवस इति व्यर्थमेवावस्थानमिति ।
यद्वाच्युतो ध्यायितस्त्वष्टितरत्वमतो व्यर्थमवस्थानमिति । दर्शनेनेत्यादिना समो-
र्णेनैव तृप्तिरिति । किं खेषमित्यादिना द्वयोरकीर्तितैव तद्वैधवात्मान यद्वयाव
इति खेदश्च व्यङ्ग्यते । तच्च ‘इत्यामघ्नमङ्गिसूचितशृयावस्थानखेदालसा’
इत्येतद्वाच्यस्य सिद्धिरुद् । तत्रार्थं विनैतद्विशेषणपदार्थस्य शरीराकाभात् ।

पश्चादप्रकृतोपस्थितिरिति युक्तम् । दोषता तु निहतार्थत्वस्य प्रकृतोपस्थितिर्विलम्ब-
कृतान्यत्र । प्रकृते तु निवक्षितरूपकानुगुणत्वात् दोषत्वमित्यूश्यम् । तादृग्भूतेति ।
स्तानेति यवनप्रभो वस्यचित्तसंशोधनम् । कविषु रत्नभूयेति तद्विशेषणम् । भवत-
स्त्रास्ता प्रसिद्धा वक्त्रासामुकीना भङ्गयो रचनाप्रकारा जीयासुलक्षणेन वर्तन्ताम् ।
किंविधा । तादृग्भूतेऽनिर्वाच्ये रसस्य श्रृङ्गारादे प्रसादे गुणविशेषे कार्ये कतकस्य
निर्मलीसनाख्यौपधिविशेषस्य क्षोदधूर्णं तद्युक्ता याम्बुधारा तद्वदाचरणशीला ।
ता का । याभि कल्पोकमहौपधीरूपाभिर्मारीती अगदकारो वैध इवाचरति ।
आचारमेवाह—पुरातनतरानतिजीर्णान्विग्रह शरीरं तद्वतोऽर्थान्धयो नवान्कुर्वती
स वय । स्तोत्रुष्टेन सामिप्रायेण । एतद्विशेषणेति । इत्यामघ्नेत्यादिविशेष-

१ ‘गच्छामीति । गोपीमाश्रित्यभ्रात्रिहमिषो युष्मापातु रक्षत्विति सवन्ध ।
कीदृश । पुलकानां रोमाञ्चानामुत्करेण समूहेनाभिता व्याप्ता तनुर्यस्य स । कीदृशी
गोपीम् । इति पूर्वार्थोक्त यदामघ्न संशोधनमच्युतेत्यवरूप तस्य वा मङ्गी रचना तथा रक्ष-
स्तिनत्वव्यञ्जनद्वारा सूचित यद्वावस्थान सतिस्तत्र य खेदस्तेनालसाम् । अथ वामघ्न
मङ्गिभ्यां सूचिता यी वृथावस्थानखेदो ताभ्यामलमामित्यर्थः । मङ्गिरुक्तिरचना दर्शनेन
भवन इत्यादिरूपा । इतीति किम्, हे अच्युत नाम कुण्ड, अहं गच्छामि । कुत इत्यत
आह—दर्शनेनेत्यादि । भवतो दर्शनेन किं तृप्तिरत्यघते, अपि तु नेत्यापाततोऽर्थः । तथा
च निष्फलमवस्थानमिति भावः । अवस्थाने वाचकमप्याह—किंत्विति । एतच्च प्रयुतेत्यर्थः

अस्फुटं यथा—

‘अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदमीरता ।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥’

अत्रादृष्टो यथा न भवति वियोगदुःखं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्यां इति व्यङ्ग्यं सहृदयस्यापि न स्फुटमवभासते ।

सद्विग्रहप्राधान्यं यथा—

‘हैरानु किंचित्परिवृत्तधैर्यंश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशि ।

उमामुखे विम्बकलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

अत्र शुम्भितुमैच्छदिति व्यङ्ग्यम् । धुमपल्लोचनत्रयव्यापारणं वाच्यम् । तयोश्च प्राधान्ये साधकदाधकमानाभावेन सदेहः । वाच्यस्याप्यलौकिकत्वेन चमत्कारकारित्वादुत्कण्ठातिशयव्यञ्जकत्वाच्च ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

‘प्राज्ञेति किमस्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यस्तथा मित्रमग्न्यथा दुर्मनायते ॥’

कम् । एव विनयनस्योरेकातमनयोरावयो सतो प्रत्युत इत्यत्र कुत्सितो लोकोऽप्यथा सभावयति रत्नार्थं गताविति सभावयतीति वाच्योऽर्थः । न्यस्तस्तु—हे भव्युत विमनेऽस्य द्विधनायिकादर्शनेऽपि धैर्यव्युतिरहितः, भवतो दर्शनेन किं तुमिहस्पष्टे, अपि तु समोगे नैव । किं त्वेवमिलादिना यथा सभावनमावश्यकम् । तद्देवेशात्मानं वक्ष्यामि इति वृथावस्थानसहितखेदः । तत्रोदयगत इत्येतेन वृथावस्थानम् । किं त्वेवमिलादिना खेद इति । संचेत्यामन्त्रणेत्युत्तरार्थस्य सिद्धिकृत् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१ ‘अदृष्ट इति । कस्याश्चित्प्रियं प्रत्युक्तिः । भवत्यदृष्टे सति दर्शनस्योत्कण्ठा । दृष्टं सति विच्छेदमीरता । नायत इति शेषः । विच्छेदो वियोगस्तद्विषये भवतीत्येतत्पर्यं । इत्थं चादृष्टं दृष्टेन वा भवता कृत्वा सुखं न लभ्यते । भवेति शेषः । भवतेति हेतोः प्रदीपा । अत्रादृष्टान्न वियोगमप्येत्युक्तं परिहरणीयमिति न्यायमस्त्युक्तम् ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः
२ ‘हरस्तिविति । कुमारसमवे पयमिदम् । चन्द्रोदयसारम्भ उत्पत्तिबालेऽम्बुराशिरिव किंचिदीपपरिवृत्तं प्युत धैर्यं यस्य तथाभूतो हरस्तु विम्बपल्लवधरोष्ठो यत्र तथाविधे, विम्बपल्लवधरोष्ठौ विम्बकलाधरोष्ठौ । तथाभूतालोष्ठौ यत्र तथाविधे वा उमाया पार्वत्या मुखे विलोचनानि व्यापारयामास संचारयामासेत्यन्वयः । अत्रोदयाधिक्ये धैर्यव्युतेराधिक्यादाम्भपर्यंतानुभाववत् । विलोचनानीति बहुवचनेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते । ओष्ठद्वयं मुखा चेति त्रिषु त्रयाणां संचारणत्वात् तदिति कथितं । अत्र शुम्भितुमैच्छदिति व्यङ्ग्यं वाच्यं च सद्विग्रहप्राधान्यम् । धुमपल्लोचनत्रयसंचारणस्योत्कण्ठातिशयपर्यवसानतया सौन्दर्यात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः
३ ‘प्राज्ञेति । पराजयमदूतस्य रावणं प्रति यथनम् । प्राज्ञानाम्मतिक्रमोऽजमानस्य त्यागो भवतामेव भूतये । भवतीति शेषः । न तु प्राज्ञानाम् । जामदग्न्ये जीवति तेषामनिदृश्यासमवादिषि साः । भवतामिति

अत्र जामदग्न्यः क्षत्रियाणामिव रक्षसामपि क्षयं करिष्यतीति श्वङ्गमिव वाच्यमपि प्रधानमेव । दुर्मेनायत इति गम्भीरोक्त्या चमत्कारित्वात्, विप्रह-
वत्सधेरपि विवक्षितत्वाच्च ।

काळाक्षितं यथा—

‘ममामि कौरवशत समरे न कोपा-
दु शासनस्य रधिर न पिबाम्युरस्त. ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु-
संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥’

अत्र ममामीति श्वङ्गम् । तच्च वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्पष्ट-
स्थितम् । तादृशकाकु विना वाच्यस्य वाचितत्वेनाप्रादुर्भावात् । हठेनैव
सदाक्षेपाद्वैरुक्तं प्राक् ।

अमुन्दर यथा—

‘वानीरनुदुहदुद्गीणसतणिकोलाहलं शुणन्तीप ।
चरकममवावडाप वहुप सी भन्ति अङ्गाइ ॥’

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिदुत्तागहनं भविष्ये इति श्वङ्गम् । तस्माद्वार्यं चम-

नेत्यर्थः । ‘वानीरेति । ‘वानीरनिङ्कुञ्जोद्गीणसतणिकोलाहलं शुणन्त्या । गृहकै-

श्चुवचनेन सकलसमाक्षेपः । अन्यथा ब्राह्मणातिक्रमत्वात्वाये तथा तादृशम् । जन्मप्रवृत्ति
सकलरहस्यवैदीत्यर्थः । मित्र जामदग्न्यो दुर्मेनायते शुम्भान्तकरणो भवतीत्यर्थः । सानीप्यामि
प्रायेण वर्तमाननिर्देशः । तथा च तत्त्वोमे सकलराक्षसक्षयरूपोऽमर्षो दुर्वोर’ स्यादिति व्यज्यते ।
अत्र जामदग्न्यः क्षत्रियाणामिव रक्षसा क्षयं करिष्यतीति श्वङ्गम् दुर्मेनायत इति वाच्यं च
गम्भीरोक्त्या तुष्टप्रधान्यम् । विप्रहवत्सधेरपि विवक्षितत्वात्’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. ‘ममामीति । वैशीसंवरणे सविश्रवणकुपिनस्य भीमसेनस्त्वेषमुत्ति । अत्र प्रसिद्धात्
कुङ्कुक्षयस्य भीमस्य न ममामीत्युक्तिविरुद्धेति जना वाहु प्रदीयते । तथा च जनयो
नार व्यन्यमानमुच्चारितनश्रान्वित प्रदीयत इत्यभावाभावरूप मन्त्रान्येवैत्येवधारणे गम्यते ।
यवमयेऽपि । वरस्तो हृदयात् । सुयोधनस्तोरु इति द्वितीयादिवचनम् । संवना न तु मम ।
प्रानां वा । खलुज्या राज्यत्यागात् । अत्र कोपाक्षिण्येन मयनादिक्रियात्तु वर्तमाननामि
मानः । भविष्यत्सामीप्ये वा वर्तमानव्यपदेशः । दुःखेन बोधनीयत्वामावाभिप्रायेण दुर्वो
धनपदं विहाय सुयोधनपदप्रयोगः इति दृष्टव्यम् । अत्र नञ्वात् हठेनाक्षितत्वाच्चर्गं गुणीमि
त्तम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. ‘वानीरेति । गृहपार्थक्येति तसन्निधौ दत्तमकेतायो
निङ्कुञ्जोद्गीणपक्षिणोलाहलतकैतनायकप्रवेशाया गुरुवनपारतन्त्रेण गृहकर्मणि रत्ननादीं
व्याहृताया अवस्थावर्णनमिदम् । सीदन्तीति वर्तमाननिर्देशादवसादस्याविरामं सूचयते ।
तथा धवर्णसमवाले सत्कार्यसाधनसादस्य कथनरूपानिष्ठयोग्या चरकण्टातिशयो व्यञ्जते ।
अत्राहानि सीदन्तीति वाच्याह्वयसकैमो लतागहनं भविष्ये इति श्वङ्गमस्कुटम् ? इत्युदाह-
रणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

त्कारकारि । शब्दध्वन्यसमकालमेव सर्वाङ्गावसादसतन्यमानत्वरूपस्य तस्याति
सौन्दर्यादुत्कण्ठातिशयपर्यवसन्नत्वात् ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

पूर्ववद्भूनेरिव । चकारो भिन्नप्रम । पूर्ववच्चेत्यर्थः । यथायोगं यथासम्भवम् ।
तेनायमर्थः — न केवलमेत एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदा किं त्वर्थान्तरसंक्रमित
वाच्यत्वादिभिर्न्यायैः ध्वनेर्भेदान्तथा असमविनो विहायास्यापि तैरुपाधिभिः शुद्ध
भेदाः । सकरसंस्पृष्टिभ्यां योजने च तेषामेषा च सर्वाङ्गभेदा अपि बोद्धव्याः ।
असमविनश्च वस्तुमात्रेणालकारव्यतिनिवन्धना । तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘व्यङ्ग्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालङ्कृतयस्तदा ।

ध्रुव ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥’ इति ।

अत्र ध्वन्यङ्गता व्यङ्ग्यतया । ध्रुव ध्वन्यङ्गता ध्वनिर्नैव ता व्यङ्ग्यन्ते ।
तन्मञ्जकस्य ध्वनिर्वमेत्यर्थः । कुत, काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्काव्यवृत्तेस्तदभि
सधानपूर्वकत्वात् । वस्तुमात्रपेक्षयालकारस्य चास्तानियमादित्यर्थः । ननु
यदालङ्कारपेक्षया वस्तुमात्रस्य नातिशयनियमस्तदा कथमलङ्कारेण वस्तुमात्र
व्यङ्ग्ये ध्वनिवमिति चेत्, उच्यते—स एवार्थो वाच्य सन्न तथा धमकरोति
यथा व्यङ्ग्यतापन्न इत्यनुभवसिद्धम् । अतो वाच्यता अपकर्षहेतुः, व्यङ्ग्यता
तत्कर्षायेति स्थितम् । यत्र चालङ्कारेण वस्तुमात्र व्यङ्ग्य तत्रालङ्कारस्य वाच्य
त्वेन किञ्चिदपकर्षात् । वस्तुमात्रस्य च व्यङ्ग्यत्वेन किञ्चिदुत्कर्षाद्युपगत एव
ध्वनित्वम् । यत्र तु वस्तुनालङ्कारो व्यङ्ग्यते तत्र वस्तुवल्कारयोर्वाच्यव्यङ्ग्य
त्वाभ्यामतिशयेनैवोत्कर्षापकर्षाविति कुतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वावकाशः । इदं तु
चिन्त्यम् । एष चालङ्काराभाववियन्धनं गुणीभूतत्वं मा भूत् । अगूढवादिनि
यन्धने ॥ तस्मिन्को वारयितेति । यत्पुनरुक्तानामेव भेदानां सकीर्णवमात्राति
देशकमिदं सूत्रमिति व्याख्यानं तदुद्योगात् । तत्रासति हि यथायोगमित्यनेन
वस्तुव्यङ्ग्यालङ्काररूपभेदपर्युदासवैयर्थ्यम् । सकरादीनां तथाप्यप्याहते ।

पूर्वं सनातीत्ययोगो ध्वनेरुक्तः । इदानीं विजातीययोगमाह—

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संस्पृष्टिसंकरैः ।

सालङ्कारैरिति विभिन्नाद्यङ्करूपनानागज्दैक्येऽपि । एकत्रालङ्कारपदस्य भावः

मन्यापृताया वध्वा सीदत्यङ्गानि ॥’ संतन्यमानतेति । अनुपरम इत्यर्थः ।
वर्तमाननिर्देशात् ।

ननु वस्तुव्यङ्ग्यालङ्करीनां प्रधानभूतव्यङ्ग्यव्यञ्जकतया ध्वन्यङ्गत्वेऽपि तासां गुणी
भूतव्यङ्ग्यत्वस्य न क्षतिरित् आह—व्यङ्ग्यतयेति । तथाप्यप्याहतेरिति ।
पर्युदासाभावेऽपि सम्भवादित्यर्थः । वस्तुमात्रव्यङ्ग्यालङ्कृतेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यात्तर्भावेऽप्यु-

प्रधानत्वाद् । तथा च तैरेवालंकारैरलंकारसहितैश्च कैरित्यर्थः । तेन ध्वनिना गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालंकारेण च ध्वनेयोंग इति पूर्वापराभ्यामुक्तं भवति । तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रमेदैः स्तैः ।

संस्तरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥’ इति ।

‘स ध्वनिः सालंकारगुणीभूतव्यङ्ग्यैः स्तैः प्रमेदैः सह संस्तरसंसृष्टिभ्यां बहुधा पुनरप्युद्योतते इत्यन्वयः ।

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी ॥ ३ ॥

एवं ध्वन्यादिभेदैस्तत्प्रमेदैश्च योजनेऽतिप्रभूता संख्या भवतीत्यर्थः । एतैः प्रमेदैरपनियम्यमानः पुरातनोऽप्यर्थो नवीभवतीति सप्रयोजनं ध्वनिभेदोप-
दर्शनम् ।

तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘ध्वनेयः स गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यात्मा निदर्शितः ।

एतेनानन्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः ॥’ इति ।

तदेवमनन्तानां ध्वननव्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यङ्ग्यानां च काव्य-
भेदानामनुगतोपाधिना संकलने त्रयो भेदाः । व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात् । तथा हि किंचिद्व्यङ्ग्यं वाच्यसह किंचिच्च तदसहम् । वाच्यत्वसङ्गतं त्वभिधया प्रति-
पाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्यम् । तयोराद्यं वस्तुमात्रमलंकारश्च । अलंकारस्य प्राधान्येऽपि यथालंकारत्वं तथोक्तं प्राक् । रसादिदृक्षणसामर्थ्यं न कदाचिदपि वाच्यत्वं सहते । स हि सामान्यतो रसभावादिपदैर्पिरोपेतः शृङ्गारनिर्देशादि-
पदैर्वाभिधीयमानश्चमत्कारकारी स्यात् । न स्येवम् । अभिधानेऽपि विभावाद्य-
प्रतीती चमत्काराभावात् । विभावादिप्रतीती त्वनभिधानेऽपि व्यक्तस्य चमत्का-
रकारित्वादित्यव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेनैव प्रतीयमानत्वेति निर्णी-
यते । तेनासौ व्यङ्ग्य एव चमत्कारी । ननु विभावादियाद्यकपदैर्लक्ष्य पुरातन
रसादिः । न हि विभावादिवाचिपदं विना तत्प्रतीतिरिति चेत्, न । मुख्यार्थ-

आप्तभेदसंकरादे संभवादिति भावः । पूर्वचतुर्योक्ताते । तैरेवेति । गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यैरेव । समासोक्तिरसवदाद्यलंकाररूपैरुपमाद्यलंकारसहितैश्चैत्यर्थः । पूर्वापराभ्या
चतुर्यपयमगतप्रत्याभ्याम् । स्तैः प्रमेदैरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिभिः । ध्वनेयं
इति । यो ध्वनेरालम्ब्यन्तरसंक्रमितवाच्यादिप्रकारः स गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि प्रद-
र्शित इत्यर्थः । एतेन भेदप्रदर्शनेन । ध्वननव्यापारो व्यञ्जना । तद्वत्त्वं च ध्वनेर्गु-
णीभूतव्यङ्ग्यस्य चेत्युभयं ध्वनिपदेनोक्तम् । व्यङ्ग्यत्रैरूप्यस्योभयत्र सत्त्वात् ।
उक्तं प्रागिति । ब्राह्मणधर्मण्यन्यायेनेति चतुर्थं उक्तमित्यर्थः । रसादीलादिना
अलक्ष्यक्रमः सर्वोऽपि संगृह्यते । वृत्तिगतस्य ‘स्वप्नेऽपि’ इत्यस्य व्याख्यानं कदाचि-

वाधादिविरहात् । ननु व्यञ्जनायाः शब्दविषयाणामानत्वात्कृतो व्यङ्ग्यत्रैरूप्य-
कृतो भेद इति चेत्, उच्यते । लक्षणांमूले यस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न
संभवतीति प्राक्प्रतिपादितम् । अमिधामूलेष्वपि शब्दशक्तिमूलो द्वितीयोऽर्थ-
स्तेन सममुपमा वा व्यङ्ग्यैवेति निर्विवादम् । अमिधायाम् नियमनात् । अर्थ-
शक्तिमूलेऽप्येवमङ्गीकर्तव्यम् । यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः । अथ पदार्थ-
विशेषणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः । ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति
तृतीयकक्षायाम् कृतोऽभिधायाम् प्रसरणम् । द्वितीयकक्षायामेव तदनपेक्षणात् ।
यतोऽभिहितान्वयवादेऽन्यस्य एवान्वय आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते । शब्दबुद्धि-
क्रमेणो विरम्य व्यापाराभाव इति च सर्वसिद्धम् । येऽप्यन्विताभिधानवा-
दिनः “वैचक्ष सामानय” इत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा तदनन्तरं प्रयो-
ज्यवृद्धेन साक्षादिमन्तर्मेयमानीयमानमालोक्य अयमेतद्विषयकैतत्क्रियागोचर-
कार्यताज्ञानवांस्तद्विषयकचेष्टावत्वात्तद्विषयकप्रवृत्तिमात्राद्वा मद्भिति प्रयोजक-
वृद्धस्य ज्ञानमनुमिमीते । ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्या अखण्डवाक्यस्या-
न्वयव्यतिरेकान्तरं सञ्ज्ञानेन कार्यरत्नकारणत्वरूपं शक्तिमन्वधारयति । अथ
क्षेयसंबन्धं विना वाक्यस्य सा शक्तिरनुपपत्तेर्यथापर्या अखण्डवाक्यार्थेनाखण्ड-
वाक्यस्य वाक्यवाचकभावरूपं संबन्धमन्वधारयति ।

यदुक्तम्—

‘शब्दवृद्धाभिधेयं च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥’

स्वीति । याधादीति । आदिना रुदिप्रयोजनसम्प्रदाह । तेन यद्येत्यादिवत्प्राप्त्या
नुपपत्त्यापि न लक्षणसम्भव । विभावादिविचिन्ना रसादिवाचकत्वप्रतिज्ञाभावेन
रूप्यभावात् । रसादीनामानन्दमयसमिद्धिभ्रान्तिरूपतया प्रयोजनान्तरस्याप्यभा-
वात् । अतो वृत्त्यन्तरमावश्यकमित्यर्थः । उपमा धेति । वस्तुमात्रव्यवसाय-
असत्त्वाच्चिदुपमेति दर्शयितुं वाचाब्द । पदार्थविशेषाण्य गवादिपदार्थगोत्रादिसा-
मान्यास्तिष्ठगवादिन्यस्तीनाम् । अन्वयविशेषरूपस्य गवाद्यन्वितकर्मत्वादिरूपस्य ।
सर्वसिद्धमिति । अन्यथा वाक्यभेदस्य दोषत्वानापत्तेरिति भावः । येऽपीति ।
प्राभाकर इत्यर्थः । एतच्च ‘इत्याहु’ इत्युत्तरप्रश्नेनान्वितम् । अयमिति । प्रयो-
ज्यवृद्ध इत्यर्थः । एतच्छब्देन गवादिश्च्यते । द्वितीयेन वेदान्तन्यादिक्रिया । तथा
च गोविषयकानयनक्रियागोचरकार्यताज्ञानवानित्यर्थः । क्रियाजनकप्रवृत्ते सविष-
यत्वात्तज्जन्यचेष्टया अपि वाचितमण्डनन्यायेन सविषयत्वम् । प्राचीनतार्किकमते
इच्छादीनामेवेति हेयम् । तद्विषयकेति । गोविषयकचेष्टावत्त्वादित्यर्थः । एवं
चेष्टया साक्षाद्ज्ञानानुमानमुक्ताम् । कदाचिचेष्टयाऽनुमितया प्रवृत्त्या तदनुमानमित्याह—
तद्विषयकेति । अत्र च गो यदिषयकचेष्टयान् यदिषयकप्रवृत्तिमान्वा स तद्विष-
यकतत्क्रियागोचरकार्यताज्ञानवानिति सामान्यतो व्याप्तौ मद्भिति दृष्टान्तः । अत्रैव
इदमेतन्निहाह—यदुक्तमिति । प्रत्यक्षपदं करणपरम् । तत्र श्रोत्रेण शब्दं पश्यति

‘अन्यथानुपपत्त्या ॥ बोधेऽर्जितं द्वयात्मिकम् ।

अर्थापत्त्यावबुध्येत सवन्ध त्रिप्रमाणकम् ॥’ इति ।

त्रिप्रमाणकमिति ज्ञात्वपेक्षया त्रिरव न तु व्यवहृत्यपेक्षया । एवमस्यन्द्यो
सवन्धमवधार्य विशेषतो द्युपाद्यते । कथम् । इत्थम्—अनन्तर तेनैव प्रयो-
जनेन ‘चैत्र, अश्वमानय’, ‘देवदत्त, गा नय’ इत्यादिवाक्येषु कस्यचिदन्यस्य
पदस्यावापे कस्यचिदुद्गारे सति यस्य वाक्यभागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य
वाक्यार्थभागस्यान्वयव्यतिरेकावुपलभते तत्र तस्य शक्तिमवधारयति । तच्च
शक्त्यवधारणमन्वित एव पदार्थे । प्रथममन्वय एव वाक्यस्य शक्तिप्रज्ञात् ।
पदार्थमात्राच्छब्दपुपजीव्यविरोधात् । व्यवहारेणान्वितज्ञानसंबोपस्थापमाह । न
च वाक्यं विना कचिदाद्युपपत्तिः । व्यवहारेणैवाद्युपपत्तिः । व्यवहारस्य च
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य पदमात्रेण कर्तुमशक्यत्वात् । अतो वाक्यस्थितानामेव
पदानामन्वितैस्त्वेव पदार्थेषु सकेतप्रज्ञादन्विता एव पदशक्या । त एव च
वाक्यार्थमिति न वाक्याद्यबोधे शक्तेर्विरामः । न त्वभिहितानां पदार्थानाम-
न्वयोऽशक्य एव प्रतीयते योग्यतादिवशादिति युक्तम् । ननु तथापि सप्तमं
विशेषोऽशक्य एव । पदार्थसामान्यान्वित एव शक्तिप्रज्ञात् । अन्यथा ‘गामानय’
इति पदं श्रुत्वा ‘अश्वमानय’ इत्यादिवाक्ये तदेवेदमानयपदमित्यादि प्रत्यभिज्ञा
न स्यात् । पूर्वस्य गत्वान्वितानयनपदस्याश्वान्वितानयनेऽशक्त्येनार्थभेदेन भेदा-

साप्तात्करोतीत्यर्थः । तथा चक्षुषा वृद्धैरभिधेयान्गवानयनादींश्च साक्षात्करोतीत्यर्थः ।
श्रोतुं प्रयोज्यरुद्धस्य प्रतिपन्नत्वं कार्यताज्ञानवत्त्वं चेशलिङ्गरूपेणानुमानेनावबुध्येते
त्यप्रेतनेनान्वयः । अन्यथानुपपत्त्या कारणं विना कार्यानुपपत्त्या द्वयात्मिका
कार्यकारणत्वरूपा शक्तिं बोधेज्जानीयादित्यर्थः । अर्थापत्त्या तदर्थसंबन्ध
विना वाक्यस्य तज्ज्ञानजनकत्वानुपपत्त्या सवन्ध वाक्यवाचकभावरूपमवबु-
ध्येतेत्यर्थः । संबन्धभावे हि तद्वाक्यादर्शान्तरस्यापि बोधः स्यादित्य-
तिप्रसङ्ग इति भावः । त्रिप्रमाणकमिति । प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाण-
त्रयमूढमित्यर्थः । ज्ञातीति । प्रत्यक्षत्वानुपाधिविवक्षयत्यर्थः । प्रत्यक्षद्वयमर्था-
पत्तिद्वयमनुमानं चेति प्रमाणव्यञ्जीना पञ्चत्वादिति भावः । वाक्यभागस्येति ।
गोपदादेरित्यर्थः । वाक्यार्थभागस्य गवायस्य । उपजीव्येति । वाक्यादन्वित
ज्ञानरूपनमुपजीव्यम् । तत्सिद्ध्यर्थं संबन्धकल्पनमुपजीवकम् । उपजीव्येन तद्वि-
रोधो न युज्यते । तन्मूलत्वादित्यर्थः । न बलभ्यतयान्वयादो न शक्तिरूपता किं नु
पदार्थस्वरूपाश्च एवेति न विरोध इत्यत आह—व्यवहारेणेति । उपस्थापनाद-
नुमानात् । तथा च प्रवृत्त्यनुमितेऽन्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यस्य शक्तिप्र-
ज्ञात्तद्वागस्यापि तत्तदन्वयभाग एवावापोद्वापाभ्यां शक्तिप्रज्ञा । अन्यत्वं त्वे शाब्द-
त्वानुपपत्तेरिति भावः । तदाह—नन्यति । सामान्यान्वित एवेति । कारकान्वि-

दिति चेत्, न । पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामन्वये शक्तिप्रहात् । अन्वितानां च विशेषरूपत्वात् ।” इत्याहुः । तेषामपि मते सामान्येनैव रूपेण विशेषः शक्यो न ॥ विशेषरूपेण । तथा च पदार्थान्तरसामान्यान्विते पदानां शक्तिः । गवादिविशेषान्वितस्तु विशेषो वाच्य एव । तस्मादभिहितान्वयवादेऽनन्वित एव । अन्विताभिधानवये ॥ पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थ संकेतविषयः गवादिविशेषान्वितानयनादिरूपस्त्वसंकेतित एवेत्यवाच्य एव वाक्यार्थः ।

यदपि कैश्चिदुच्यते—‘शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्रापि शब्द एव निमित्तम् । यतो नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्पन्ते’ इति । तदप्ययुक्तम् । शब्दस्य ह्यर्थे निमित्तत्वं कारकात्वं ज्ञापकात्वं वा । न प्रथमम् । शब्दस्वार्थानुत्पादकात्वात् । चरमं पुनरनुमन्यते परं तु संकेतवर्त्येन ज्ञातस्य । अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । न चाम्बयविशेषे संकेतग्रहः । अस्तु विशेष एव संकेतग्रह इति चेत्, लोष्टान्वितानयनादेर्विशेषस्योपस्थापकान्तराभावेन शब्दादेर्बोपस्थितिर्वाच्या । तथा च तत्र संकेतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः शब्दाच्च तदुपस्थितौ संकेतग्रह इत्यभ्योन्वयाश्रयात् । तस्मा-
नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्पन्त इत्यविचारिताभिधानम् ।

‘अथ “सोऽयमिपोरिव ‘दीर्घदीर्घतरो व्यापार’ इति, ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’ इति च ‘नि शेष-’ इत्यादौ विधिरेव वाच्य” इति भट्टमतोपजीविनः । अस्यार्थः—यथा बलवता प्रेरित इपुरेकेनैव वेगारयेन व्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं च रिपोर्विधत्ते तथैक एव शब्दः युकेनैवाभिधायक-
व्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्याप्यप्रतीतिं च विधत्ते । अतो व्यङ्ग्य-
त्वाभिमतस्वार्थस्य वाच्यत्वमेव । किञ्च यत्र शब्दस्य तात्पर्यं ॥ शब्दार्थ इति ‘नि शेष-’ इत्यादौ तात्पर्यविषयतया विधिर्वाच्य एवेति । ते तात्पर्यवाचो-
युक्तेस्तत्पर्यमजानन्तः पशवः । तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापित एव हि तात्पर्यमुच्यते न प्रतीतमात्रे । तथाहि भूतमव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति

तानयनशक्तमानयनपदं कियान्वितगोशक्त गोपदमित्यर्थः । विशेषाणामिति । गवानयनादीनां विशेषाणामेव हि सामान्यरूपेण शक्तिग्रहविषयत्वम् । तेन प्रत्य-
भिज्ञाया विशेषबोधस्य च प्रत्ययज्ञस्योपपत्तिरित्यर्थः । अवाच्य एवेति । किंतु
समभिध्याहृतपदानामावाह्यादिवशादेव प्रतीयत इति भावः । शब्दस्य निमित्तत्वे
मानमाह—यत इति । कल्पनायां बोपस्थितत्वाच्छब्द एव निमित्तं कल्प्यत इति
शब्दः । उपस्थापकान्तरामावेनेति । लोष्टान्वितानयनं कदाप्युद्गीतवत्-
पुरुषस्येत्यर्थः । तात्पर्यवाचोयुक्तेरिति । यत्पर इत्यादिवाक्यस्येत्यर्थः । किं
तर्हि तद्वाक्यतात्पर्यं तदाह—तद्वाच्येति । तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापितेऽनेकेष्वप्येषु
यत्परो विधिः स शब्दस्य विधिवाचकस्यार्थः । स्वार्थान्वितत्वेन प्रतिपाद्य इत्यर्थः ।
एतदेवोपपादयति—तथाहीत्यादिना । विद्वानां लोहितोष्णीषद्व्यादिद्रव्याणां

दर्शपूर्णमासकथभावावाह्यायां पाठवशाच्छेषवम् । स्थान क्रम । स चाने
 फल्गुश्रावत्य सनिधिविशेषाज्ञानम् । यथा—‘दद्विधरसि’ इत्यत्राग्नेयाग्नीपो-
 मीयोपांशुयागा क्रमेण ब्राह्मणेण पठिता । मन्त्रमार्गेऽपि क्रमेणानुमन्त्रणत्रय
 पठितम् । तत्राग्नेयाग्नीपोमयोर्लिङ्गेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः । ‘दद्विधरसि’
 इत्यत्र तु न लिङ्गादि विनियोजकम् । किं तु यस्मिन्प्रदेशे ब्राह्मणे उपाशुयाग
 त्रिधान तस्मिन्नेव प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपाशुयागानुमन्त्रणेऽस्य
 विनियोगः । समारया योगबलम् । यथा—हौत्रमौद्गात्रमित्यादि । तत्र हि
 होतुरिदं हौत्रमित्यादियोगवत्त्वेन हौत्रादिसमारयावानि कर्माणि होत्रादिभिर
 नुष्ठेयानि । अपैषा विरोधोदाहरणानि—तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे लिङ्गस्य दुर्ब-
 लत्वं यथा—‘कदा चन सरिरसि नेन्द्र सञ्चसि’ इत्यादिकायां ऋचौ विनियो-
 जिका श्रुति ‘दे-या गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इति । अत्र चेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपा
 लिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनियोगः प्रतिभाति । अन्यप्रकाशस्यान्यत्र विनियोगा
 योगात् श्रुत्या गार्हपत्योपस्थापने स प्रतीयते । गार्हपत्यमिति द्वितीया हि
 कर्मविभक्तिकतया कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य शेषित्वं बोधयति । क्रिया
 जन्वेष्टकलभागित्वस्य तदर्थत्वात् । एषचै-त्येति तृतीया प्रकृत्यर्थस्य शेषवम् ।
 क्रियां प्रति साधकतमवस्थापनस्य तदर्थत्वात् । तदत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः ।
 न च यावत् निरपेक्षया द्वितीयया शेषित्वमात्रं प्रतीयते न खैन्द्रीमृच प्रति ।
 तच्चाग्नेयीमृच प्रत्यपि समवतीति वृत्ते विरोधः । दे-त्येति यदमपेक्ष्य विशेष
 बोधनाद्विरोध इति चेत्, न तर्हि श्रुतेर्विरोधः किं तु वाक्यस्य । तच्च लिङ्गा
 मेक्षया दुर्बलमेवेति । यत् शेषशेषिभावः सामान्यतः श्रुत्यैवावगम्यते । यदा
 न्तरप्रक्षेपासु विशेषे व्यवस्थाप्यते विशेषसंबन्धमात्रस्य पदान्तरसम्बन्धाप्रतीतेः ।
 तस्माच्छ्रुत्या सामान्यतः प्रतिपाद्योऽसौ वाक्यस्य विशेषमपेक्ष्य लिङ्गप्रतिपाद्येन
 विद्वष्यते । तत्रापि पूर्वपक्षः—सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका । नञ्
 समर्थं श्रुतिसहस्रेणापि विनियोजकं शङ्क्यते । यथा वद्वि मतेके । ऊह वा
 दाहे । अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वाद्विन्द्रोपस्थानेऽस्या विनियोगः । तदनुरोधितया

इत्यर्थः । स्थानं क्रम इति । स्थानक्रमशब्दावेकार्पतया प्रतिदावित्यर्थः ।
 सनिधिविशेषेति । कर्मान्तरस्याप्युत्तेनोपश्रितमित्यर्थः । तच्च द्विविधं समा-
 नदेशस्य समीपदेशस्य चेति । तत्राप्यमुदाहरति—यथेति । अत्र तु विरोधो
 दाहरणे वश्यते । विशेषसंबन्धेति । शेषवशेषिषयोर्निरूपकसंबन्धमात्रस्ये-
 त्यर्थः । अयं भावः—प्रधानभूतशेषशेषिषयोर्विरोधकतया श्रुतिस्तत्र प्रधानम् । वाक्य
 तु तदपेक्षितविशेषममर्थकं तद्वहम् । प्रधानेन च व्यपदेशो न तु शुभभूतेनेति
 श्रुतिलिङ्गयोरेवायं विरोध इति । किं च लिङ्गं वरीयसि सति यस्य पापत्वेन लिङ्गस्य
 विरोधो वक्ष्यः । न च लिङ्गस्य प्राबल्येऽत्र वाक्यवाच्यः । तस्य गार्हपत्यपदस्येन्द्र-
 पशुवनया द्वितीयायां वातम्यर्थेऽप्यवतथाप्युपपत्तेः । किन्तु श्रुतिरेव यदाश्रयः

द्वितीया ससम्यग्गतया व्याख्येया । गार्हपत्यसमीपेऽनया इन्द्र उपस्थातव्य इत्यर्थं पर्यवस्यति । सिद्धान्तस्तु—श्रुति स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते ॥ तु तदोप-
मपि येन लिङ्गे बलवद्भवेत् । तस्य च पूर्वं सत् एव ज्ञान विनियोगान्यथानु-
पपत्त्या पश्चादुपजायते । लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते । नह्यनेनेन्द्र
उपस्थातव्य इति लिङ्गास्वरसत् प्रतीयते । किं त्वीदमिन्द्र इत्येतावन्मात्रम् ।
तथा च प्रकरणाधानसामर्थ्यादिन्द्रप्रकाशनसमर्थाया ऋचोऽन्यथानुपपत्त्या
विनियोग कल्पनीयः । तथा चार्थविप्रकर्षः । तथाहि—श्रुताधापत्तिसाधक-
न्यायेन शब्दोपस्थापितेनैव चाप्यदी आकाङ्क्षा पूर्णत इति लिङ्गेनानया इन्द्र
उपस्थातव्य इति श्रुति कल्पनीया । एतत्तया विनियोगो भवेत् । ततो
भावलिङ्गं श्रुतिकल्पनार्थं प्रैकान्तन्यापार तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगो
सिद्ध एवेति प्रकरणे निराकाङ्क्षे कथानुपपत्त्या श्रुति कल्पनीया । तस्माच्छ्रुते-
र्बलवत्त्वात्तदनुगुणतया सामर्थ्य नीयमाने इन्द्रपद परमैश्वर्यवाचकतया गार्ह-
पत्यतारपर्यंकमित्यवधार्यते । लिङ्गवाक्ययोर्वंथा पुरोडासस्य स्थानकरणस्थापन
स्वरूपयोः सदनसादनयोः प्रकरणे 'स्थेन ते सदन करोमि घृतस्य धारया
सुरोष कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते मतिरिष्ट मीहीणा मेर्वं मुमनस्यमान' इति
मन्त्र पठितः । तत्र कल्पयामीत्यन्तः पूर्वभाग सद्ने, शेषभागस्तु सादने
प्रयोज्य इति लिङ्गाप्यतिभाति । अथ मन्त्र एक वाक्यम् । यत्पदाक्षेपेण
यत्कल्पयामि तस्मिन्सीदेत्येकार्थावच्छिन्नत्वादिभागे साकाङ्क्षत्वाच्च । तत्तत्क
वाक्यत्वात्समस्त एवोभयत्र विनियोज्य 'देवस्य त्वा-' इत्यादिवत् । इति
वाक्यादवगम्यते । तदनयोर्विरोधः । अत्र पूर्वपक्ष—अस्यैकवाक्यत्वे निश्चिते
पश्चात्तदुपपत्तयेऽभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम् । यत्कल्पितया श्रुत्या विनियोगो
भवेत् । यथा 'देवस्य त्वा-' इत्यादिमन्त्रे 'अग्नये निर्वपामि' इति पदयो
समयेतार्थयोरैकवाक्यतया अतादृशा पदान्तराणां सामर्थ्यकल्पना । तथा चैक
वाक्यत्वनिर्वाहाय क्लृप्त सामर्थ्यं न तस्माद्वन्तुमर्हति । किं तु विनियोजिका
श्रुति कल्पयत्समस्तमन्त्रविनियोजिकामेव कल्पयतीति वाक्यस्योपजीव्यत्वेन
बलवत्त्वात्समस्तस्यैवोभयत्र विनियोग इति । सिद्धान्तस्तु—यथैकवाक्यताम-

दरुपा वाप्यत इति तयैव लिङ्गस्य विरोध इति । स्वरूपसदिति । अन्यथा
प्रामाण्यानुपपत्तेरिति भावः । न त्विति । अयोभयतानिश्चयाभावस्यैव शब्दवो-
धहेतुत्वादिति भावः । पश्चादिति । गौणसामर्थ्यस्य ज्ञानमुपपाद्यत इत्यर्थः ।
विनियोजनेऽङ्गत्वबोधने । निराकाङ्क्षे श्रुतिकल्पनापेक्षारहिते । सर्वत्र शब्दस्याभिधेति
मते तु मन्त्रप्रवणानन्तरमुक्त्यनाव्या तेनेन्द्र उपस्थातव्य इत्यर्थस्याप्यभिधेयैवावगते
श्रुत्यप्याह्वानपेक्षणेन विप्रकर्षमावादीर्घस्य न स्यादित्यवधेयम् । उभयत्रेति । सद्ने
सादने चेत्यर्थः । प्रधानादुरोधेनाङ्गाद्वैतैरन्याप्यत्वादिति भावः । तस्य इत्यशे दृष्टान्त
'देवस्य त्वेसादिवत्' इति । तत्र हि निर्वपामिपदैकवाक्यतया देवस्य त्वेसादीनां

मिद्धान्तः । अन्वयः—सूतं सिद्धं भव्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं भव्याय साध्याद्योपदिश्यत इति । कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्नीयमानाः मिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलया साध्याभूतया स्वक्रियया योगात्साध्यायमान-
तामाप्नुवन्ति । स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इव भवन्ति । ततश्च यथा दहनेनादग्धमात्रं दह्यते न तु दग्धमपि तथा यावदेव-
प्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राप्तमपि । यथा कृत्विक्प्रचरणेऽन्यतः
प्राप्ते 'लोहितोष्णीषा कृत्विजः प्रचरन्ति' इत्यनेन 'लोहितोष्णीषचमात्रं विधी-
यते न तु कृत्विक्प्रचरणं वा । उष्णीषस्यापि प्राप्तौ ॥ लोहितमात्रम् ।
हवनस्यान्यतः सिद्धौ च 'वत्सा जुहोति' इत्यनेन दत्तः करणार्थं न ॥ दधि हवनं
वा । एवं 'रक्तं पटं चय' इत्यादौ रक्तत्वपटवयनानां मध्ये एकस्य द्वयोश्चार्था
वा अस्तिद्वारेकविधिर्द्विविधिविविधाः । ततश्च यावदेव विधेयं तावदेव
तात्पर्यम् । विधेयं च शब्दोपात्तमेवेति सुष्ठु 'शब्दोपात्त एव तात्पर्यम्'
इति । यदि च प्रतीतमात्रे तात्पर्यं तदा 'पूर्वं धावति' इत्यादौ पूर्वोदिसमान-
संविशसंवेद्यतया प्रतीतेऽपराधयेऽपि कदाचित्तात्पर्यं स्यात् । ननु तद्वाक्यवर्ति-
पदोपस्थापित एव तात्पर्यमिति न श्यासिः । 'विपं मुह्यद्वा, मा चास्य गृहे
मुह्ययाः' इत्यत्र विपं मुह्यद्वावेति वाक्यस्य मा चेत्वाद्विवाक्यार्थे तात्पर्यादिति ।
नैवम् । यत् एतदेकमेव वाक्यम् । चकारस्यैकवाक्यतासूचकात् । अन्वया
तद्वैपर्य्यप्रसङ्गात् । न चास्यातयाप्यक्रिययोः साक्षादन्वयः संभवति । 'गुणानां
च पदार्थत्वादसंबन्धः समावात्स्यात्' इति श्यायात् । सुहृद्वाक्यं चेत्तत् । अतो
अवितत्यमग्राण्वयेन । ततो निपभक्षणादप्येतद्ब्रह्मभोजनमनिष्टहेतुरतः सर्वथा
मास्य गृहे मुह्यया इति वाक्यार्थः । तथा च तद्वाक्यस्य पदोपस्थापित एव

कर्तव्यतारूपविध्यन्वयसंभवाद् कर्तव्यक्रियावृत्तम् । तस्य व्यापारं विनोदासीनाना-
मसंभवादिष्टोपेतेनावदानप्रवृत्तादिक्रियायोगं चोक्तसाध्यक्रियायोगेन साध्यायमान-
त्वात्तयो विध्यन्वये नियामकं तात्पर्यम् । तच्च 'अप्राप्ते साध्यमर्थवत्' इति न्याया-
दप्राप्ते पर्यवस्यतीति सद्यन्तमाह—ततश्चेति । कृत्विजां प्रचरणं तत्तदनुष्ठानम् ।
अन्यत इति । इयेनान्ये ज्योतिर्योमादिदेशादित्यर्थः । हवनस्येति । 'अग्निहोत्रं
जुहोति' इत्यनेन प्राप्तावित्यर्थः । न तु दधीति । केवलमित्यर्थः । दधिवत्तत्कर-
णताया अप्यप्राप्तेः । प्रज्ञाशेऽपि 'दध्यादेः करणत्वमात्रम्' इति मात्राया हवनध्या-
तृतिर्वोप्या । चेद इव लोकेऽपि विधेरप्राप्तांश एव तात्पर्यमित्याह—एवमिति ।
गुणानां चेति । गुणानामङ्गानां परार्थन्वाप्यलक्षणात्परार्थन्वात्परस्परमसंबन्धः ।
ङनः । समत्वात् । गुणप्रधानभावेन सर्वत्रान्वयो भवति न तु गुणयोः प्रधानयोर्वा
गुणत्वप्रधानत्वस्य बोधयत्र समत्वादाद्यादिविरहादिति जैमिनिस्त्रयार्थः । सुहृ-
दिति । अतो विरमित्यादिवाक्ये तात्पर्येण स्वार्थपरत्वायोगान्मा चास्येति मुह्य-
याक्यार्थे गुणत्वेन स्वार्थान्वयो वाच्यः । स चैवमित्याह—तत इति । मा चेति

तात्पर्यमिति सिद्धम् । तस्मात् 'यत्पर शब्द' इत्यादि यदुक्तं तत्तात्पर्या-
ज्ञानात् ।

यद्यपि 'सोऽयमिपोरिव-' इति तदप्ययुक्तम् । यत शब्दध्वनानन्तरं
चादानर्थं प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शब्दस्याभिधेयं स्यात्तदा 'चैत्र, पुनन्ते
जात, कुमारी ते गर्भिणी' इत्यादिवाक्यानन्तरं हर्षविपादयो प्रतीतेनयोरपि
तद्वाक्यस्याभिधा स्यात् । अथ तच्छब्दप्रतिपाद्ये सर्वत्राभिधा हर्षादयस्तु न
तत्प्रत्याख्या इत्युच्यते तर्हि लक्षणीयेऽप्यभिधेयं स्यादिति लक्षणोच्छेदः ।
किमिति च 'श्रुतिलिङ्गादयमप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये परदौर्बल्यमर्थ-
विप्रकर्षात्' इति सूत्रेण भगवत्तमिनि श्रुत्यादिषु पूर्वबलीयस्त्वं प्रतिपादयार्थ-
बभूव । सर्वत्रैवाभिधायसङ्गे उत्तरस्य दौर्बल्ये बीजाभावात् । सूत्रं तु प्रकृतार्थ-
विच्छेदकत्वेऽपि बहुपकारकत्वादुल्लेख्यं व्याक्रियते—श्रुतिलिङ्गादयं पञ्चिह
विनियोजका । तत्र विरुद्धपरेकत्रोपनिपाते समुच्चयो न संभनतीत्येकेनापरस्य
बाधो वक्तव्यः । स च बलवता दुर्यलस्येति स्थिते दौर्बल्यप्रतिपादकं सूत्रं
श्रुतिलिङ्गेत्यादि । अस्यार्थः—श्रुत्यादीनां समवाये एकत्रोपनिपाते तेषां मध्ये
यदपेक्षया यत्पर तदपेक्षया तदुर्यलम् । कुत, अर्थविप्रकर्षार्थप्रापेक्षया विरुद्ध-
नार्थप्रत्यापकत्वात् । यथा घेततयोदाहरणे स्फुटीकरिष्यते । तत्र निरपेक्षो इव
श्रुतिः । यथा—'ग्रीहीनवहन्ति' इति । अत्र किर्याफलभागीत्यर्थं कर्मत्व बोध-
यन्ती द्वितीया निरपेक्षैव ग्रीहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति । अर्थविशेष-
प्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम् । यथा—'बाह्द्वैवसदनं दामि' इति । अत्र लवनार्थ-
प्रकाशकतया बाह्द्वैवसदनं विनियोगः । परस्परकाङ्क्षावशात्कचिदेकस्मिन्नर्थे पर्यव-
सितानि पदानि वाक्यम् । यथा—'देवस्य त्वां सविनुं प्रसपेऽधिनोवांहुर्वा
पूजो इन्नाभ्यामम्रये जुष्टं निर्वयामि' इत्यत्र लिङ्गेन निर्वयै विनियुज्यमानस्य
रामयेत्यर्थभागस्यैकयावताबलेन 'देवस्य त्वां' इत्यादि भागस्यापि तत्र विनि-
योगः । लक्षणादयमभावानां पदानां कार्यान्तरापेक्षावशाद्वास्तव्यान्तरेण संबन्ध-
भावाद्वापर्यवसन्नं प्रकरणम् । यथा—'समिधो यजति' इत्यादौ । अस्य हि

निरपेधेन बलवदनिष्टहेतुत्वस्यावगतेरधिकाररूपबलवत्त्वस्यावधिसाधुत्वात्तत्वेन विष-
भोजनस्यान्वय इत्यर्थः । न तत्प्रत्याख्या इति । न पुनस्य इत्यादिशब्दप्रत्याख्या
इत्यर्थः । शब्देन ह्यर्थप्रतीतिद्वारा हर्षादयो जन्यन्ते न तु तत्प्रतीतिः । सा तु हर्षा-
दिति त्रैलोक्यविकासाविनिरिति भावः । ननु गङ्गावर्षप्रतिपादनद्वारा तीरादिप्रतिपा-
दनस्याभिधेयैव संभवात्तात्पर्यमन्ते लक्षणा नामातिरिक्तप्रतीतिरिति तदुच्छेदो न दूषण-
मित्यतो दूषणान्तरमाह—किमिति चेति । सर्वत्रैवेति । श्रुतिस्थः
लिङ्गादिस्थलेऽपि शब्दध्वनानन्तरं प्रतीयमानानां सर्वेषामर्थानामभिधेयं प्रतीती
लिङ्गादीनां दौर्बल्यहेत्वभावादित्यर्थः । एतयोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते । विनियोजका
अत्राश्रित्वरूपविनियोगोपक्रमः । निरपेक्ष इति । सार्थबोधकस्यान्तरानपेक्ष

गम्यैव सामर्थ्यमवधार्येत तदोपजीव्यत्वाद्वाक्यं बलवद्भवेत् । न त्वेवम् ।
 प्रत्युतावष्टवसामर्थ्यानां संनिहितपठितानां पदानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकतया
 सैकत्राक्यस्यावधारणम् । यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थानि
 विभागे साक्षाद्भाषि भवन्ति तावन्त्येकं वाक्यं भवति । अनुष्ठेयश्चायं मन्त्रे
 प्रकाशमानः प्रधानम् । सदनसादने चात्र तथामूले । तथा च सदनप्रकारान-
 समर्थः पूर्वभागः सादनप्रकाशनसमर्थः शेषभाग इति प्रतीताभ्यां तत्साम-
 र्थ्याभ्यां ह्युक्तेन ध्रुतिद्वयेन द्वागेव तद्भागयोः प्रत्येकं विनियोगे सिद्धे तावतैव
 प्रकरणपाठोपपत्तौ समस्तमन्त्रस्यैकवाक्यताबुद्धिरुत्पन्नाप्याभासीभवति । लिङ्गेन
 बाधात् । तथा ह्युक्तमपि सामर्थ्यं न ह्युत्पन्नतरं कल्पयितुमर्हतीत्यर्थविप्रकर्षाद्वाक्यं
 दुर्बलम् । तस्मात्तत्रावान्तरवाक्यविरोधि लिङ्गं नास्ति तत्र समवेतार्थकेनैकेन
 पदेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा सहैकपाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं विनियोजक-
 शुतिरूपनानुकूलं कल्पयति । यथात्रैव 'स्योनं ते' इत्यादिभागानाम् । वाक्य-
 प्रकरणयोर्यथा दर्शयौर्णमासप्रकरणे 'इदं चापावृषिवी भद्रमभूत्' इत्यादिकः
 सूक्तवाक्यनिगदः पठितः । तत्र च 'इन्द्राग्नी इदं हविरशुपेतामयीवृधेतां महो-
 ज्यायोऽश्वातां अग्नीषोमाविदं हरिरशुपेतामयीवृधेतां महोऽप्यायोऽश्वाताम्'
 इत्यवान्तरवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र यौर्णमास्यामिन्द्राग्नी न देयते इति लिङ्गा-
 स्तरपदमपनीयते । अमाषास्यायो ह्यु समवेतार्थत्वात्तत्प्रयुज्यते । तत्रैवं संदि-
 ष्यते—इन्द्राग्निपर्वकवाक्यव्यापन्नानि अग्नीवृधेतामित्यादियदानीं तत्रापनेयान्यथवा
 प्रयोक्तव्याभ्येयेति । तत्र प्रकरणाध्ययोगः प्रतिभाति । असमवेतार्थतया देयता-
 मात्रस्यापनयनात् । वाक्यास्तु तान्वपनेयानीति प्रतीयते । येन सह यदेक-
 वाक्यव्यापन्नं तेन सहैव वक्ष्यपनयनीचित्यात् । तदनयोर्विरोधः । तत्र प्रकरण-
 मैवाहसंयन्धप्रतिपादकम् । अतस्तस्य बलवत्प्राप्त्येवभागः प्रयोक्तव्यं पृथेति
 पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । प्रकरणं विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकम् ।
 येनैवं भवेत् । किंतु तदपेक्षमेव । कथमन्यथा 'पूणोऽहं देयमपया प्रजया
 पशुभिश्च जनिषीय' इति पूयानुमघ्नमन्त्रं तदेवतादिरदिणोर्दंशयौर्णमासयोर्न
 विनिमुद्धे । 'सिधं प्रबोपसदः साहस्य द्वादशाहीनस्य' इत्यत्र र्धकाहविधेयसो-

निदेषणद्वारा विशिष्टनिर्वाणप्रकाशकत्वावया समस्तमन्त्रस्य निर्वाणहृत्वं न तु निवे-
 पानीत्येतावन्मात्रस्य तयात्रैवार्थः । दृष्टान्ते निर्वाणरूपार्थस्यादेकवाक्यत्वनिर्णयः ।
 इह तु सदनसादनयोस्तुष्टेयार्थयोर्भेदादेकवाक्यत्वं बाधितम् । प्रत्येकत्रिष्यशास्त्रि-
 षण्यन्यत्पक्षैव निर्णयात् । अतो विभज्येव विनियोगः पूर्वोक्तार्थयोरिति सिद्धान्तः ।
 पूर्वोक्तार्थयोरेकपाक्यतावशेन सामर्थ्यस्य कल्पनीयत्वात् । तत्तद्भागस्य सदनान-
 थैवप्रकरणसामर्थ्यस्य ह्युक्तत्वादिति विप्रकर्षरिपूत्रम् । सूक्तवाक्येति । पूणवाक्य-
 यैहो निरुपमुर्णदत्ते पश्यते तादृशो मन्त्रप्रमूहः । प्रकरणादिति । इतिरु-
 त्तमन्त्रप्रकरणस्यमावास्यापूर्वमासीष्टोः समत्वान्तर्यः । पृथेति । पूर्व-

मयागस्वरूपे साहे ज्योतिष्टोमादौ द्वादशोपसत्तां न बोधयति । सा पुनर्वन्दु-
दिवसविधेया सोमयागरूपादीननामक्रतुविशेष नीयते । 'बद्ध ख क्रतौ'
इत्यनुशासनात् । स्वरूपालोचनार्था तु श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा इदिति
प्रवृत्तिरेव यद्वपमपनीयते यद्वा अन्यत्र नीयते तद्विहायावशिष्टेन प्रकरणाकाङ्क्षा
पूर्वते । यत्र तु विरोधिभ्रुत्यादिक नास्ति घञ प्रकरण विनियोजकम् । यथा—
'समिधो यजति' इत्यादिवोधितस्य समिधादे । अत्र तु यथा लिङ्गेनेन्द्रादि-
भागोऽपनीयते तथा वाक्येन वच्छेपभागोऽपीति कः पश्चात्प्रवृत्तिकस्य प्रकरण-
स्यावकाशः । न च तयात्वमस्यासिद्धम् । यतो वाक्ये पदाना सबन्ध
प्रत्यक्षसिद्धः । प्रकरणे त्याकाङ्क्षावशात्स्वनीयः । तथा च वाक्ये प्रथममेवा-
भिधानसामर्थ्यं कल्प्यते ततस्तेन श्रुतिस्तथा विनियोग इति तृतीय कालो
विनियोगस्य । प्रकरणेन तु प्रथम वाक्ययो संबन्ध कल्प्यते तत सामर्थ्यमय
श्रुतिरथ विनियोग इति चतुर्थे कालः । ततो वाक्यात्प्रथम शेषभागस्यापनये
सिद्धे कृत्वापि श्रुतिरिर्किञ्चित्करी । वाक्यविरोधादिति । प्रकरणस्याप्योपधा—
राजसूयस्य प्रधाननानाकर्मोत्पत्त्यस्य प्रकरणे प्रधानादभिषेचनीयादन्तरं शौन-
शेनोपाख्यानमाह्वयतम् । तत्र किं समलराजसूये तदङ्गमाहोस्विदभिषेचनीय-

बलमनुमन्त्रणादय मन्त्रम् । यागमनु पश्चात्प्रत्यय प्रकाशानमिति तदर्थः । उपसत्ता-
मिति । उपसत्तामका इष्टिविशेषः । साहस्राह सहितस्यैकहस्य ज्योतिष्टोमस्याहं
तत्सन्निधयागाना समूहोऽहीनः । विशेषमिति । सन्नसन्नकयागभिन्नमित्यर्थः ।
सन्नाणां यागसमूहहृत्पत्वेऽप्यहीनसन्नवाभावात् । एकवचनमहीनत्वसामान्यानि
प्रायम् । द्विरान्निराश्रापीना बहूना तयात्वात् । श्रुत्येत्सहीनोदाहरणे तनाहीनश्रुत्या
द्वादशत्वं ज्योतिष्टोमादपनीय द्विरानादौ नीयते । पूषानुमन्त्रणं च पूषयागे लिङ्गेन
नीयते । प्रकृते तु पूर्णमासो लिङ्गेन द्वात्रिंशदपनीयते । वाक्येन च तदेकवाक्यतापन्न
'इदं हवि' इत्याद्यपीति बोध्यम् । समिदिति प्रथमप्रयाजनामः । तथास्यमिति ।
पश्चात्प्रवृत्तिकत्वमित्यर्थः । तथा चेति । वाक्य इत्यस्य विनियोजके सतीति शेषः ।
प्रथममेव पदाना सममिव्याहारप्रकल्पवित्त्वैव । अभिधानेति । इदं हविरित्यर्थः-
विशिष्टेन्द्रामिदेवताभिधानसामर्थ्यमित्यर्थः । श्रुतिरिति । इदं हविरित्यादिनेन्द्रा-
मिदेवताप्रकाशनीयेत्येव रूपेत्यर्थः । प्रकरणे तु विनियोजके सतीति पूर्ववत् ।
वाक्ययोः रिन्द्राभीपदसहोचरितेदं हविरित्याभीयोमाविदमित्यन्वयो सबन्धो विशिष्ट-
कार्थप्रतिपादकत्वरूपः । ततस्तत्रैव सामर्थ्यम् । तत इदं हविरित्यादिना दर्शपूर्ण-
मासोपकारं इष्ट्वा इष्टरूपं ययासमव क्रूर्यादिति श्रुतिकल्पनं तथा च विनियोगवृत्तिरिति
विप्रकर्ष इत्यर्थः । अत्रापि मन्त्राखराण्य श्रवणमात्रेण प्रकरणादर्शपूर्णमासाह्वयप्रतीतेर-
भिधयैव सिद्धेर्वाक्यमलिङ्गादिकल्पनाया अप्रसक्तोर्न दोषस्य वाक्यात्प्रकरणस्य परमते
भवेदिति हेतुम् । एवमग्रेऽपि नानाकर्मोति । इष्टिपुण्योमयणा यवस्येत्यर्थः । अभि-
षेचनीयाख्य सोमयागः । शुन शेषो नाम ऋषिपुत्र तस्योपाख्यानमाह्वयतं पठितं शौन-
शेनमाख्यापयतीति । शुन शेषः तिल हरिश्चन्द्रपुत्रेण पुरुषमेवार्थं पुण्यत्वेन श्रीतः ।

मात्र इति संदेहः । तत्र प्रकरणस्य बलवत्तात्सर्वाङ्गतावगम्यते । स्थानस्य ॥
 बलवत्त्वेऽभिप्रेचनीयाङ्गता । तदनयोर्विरोधः । यद्यप्याकाङ्क्षासत्परोदभयोरपि
 तुल्यबलता 'अयमेति पुत्रो राज्ञः' इत्यादौ 'गामानय', 'प्रासादं पश्य' इत्यादा-
 नुभयविरहेणान्वयायोधात् । तथापि विनिगमनाविरहादुभयोस्तुल्यबलत्वाच्च
 विकल्पेनाङ्गतास्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । आकाङ्क्षासंनिधी द्वे अपि विनियोग-
 प्रयोजिके इत्युभयसंमतम् । राजसूये च कथं स्यादित्याकाङ्क्षा क्षत्रियस्य द्योति
 यावदनुयतते । संनिधानं च प्राकरणिकत्वेन सर्वदा बुद्धिसंनिहितत्वादस्त्येव ।
 अभिप्रेचनीये च सत्यपि संनिधाने आकाङ्क्षा उत्थाप्या । तथा च पदोत्थिता-
 काङ्क्षेन प्रकरणेनैकवाक्यत्वं कल्पनीयं तदा संनिधानादाकाङ्क्षोत्थापनम् । तथा
 चैकत्र सामर्थ्यकल्पनं श्रुत्युत्पन्नं विनियोगः । अपरत्रैकवाक्यताकल्पनं साम-
 र्थ्योद्घरणं श्रुतिरूपनं विनियोगश्चेत्यर्थविप्रकर्षात्स्थानस्य दुर्बलत्वात्प्रकरणेन
 सर्वत्र राजसूये दौनःशोकोपात्स्थानस्य विनियोगो न ॥ विकल्प इति । स्थान-
 समाख्ययोर्ध्या—'दक्षिणैर्मासप्रकरणे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे साम्राज्य-
 क्रमे 'शुग्धपञ्च दैर्घ्याय कर्मणे' इति मन्त्रः श्रूयते । स च प्रकरणादशौचः ।
 यथायं च तस्य समवेतार्थत्वेनौचित्यात्कस्यचिदुत्पन्ने विनियोगाज्ज्ञेयः । शुग्ध-

य च बह्वयस्य स्वास्यान्त्रमे क्रियमाणे तं तुष्टाय । स चैनं ररक्षेत्युपाख्यानस्वरूपम् ।
 ननु स्थानस्यासत्तिरूपस्याकाङ्क्षारूपप्रकरणाद्वलवत्त्वमसंभवि । द्वयोरप्यन्वयबोधहेतु-
 त्वादिशेषात् । अतः कथं स्थानादभिप्रेचनीयमानाङ्गत्वपूर्वपक्ष इत्याज्ज्ञेयः—यद्य-
 पीति । अयमेतीत्यादौ पुत्रपदार्थेन जनितान्वयबोधत्वेनाकाङ्क्षविरहात् राज्ञः पुरुषा-
 न्वयबोधः । गामित्यस्य चासत्यभावाच्च पश्येत्वेनान्वयबोध इत्यर्थः । समाधत्ते—
 तथापीति । अन्यतरस्वारस्यत्यागाद्रीदारयोर्विनिगमकाभावात्सर्वाङ्गत्वे चाभिप्रे-
 चनीयसंनिधित्वात्प्रभङ्गापत्तैरभिप्रेचनीयमानाङ्गत्वे च प्रकरणस्वारस्यभङ्गापत्तैरभ-
 यानुप्रदाय विकल्पेनाङ्गत्वं भवतिइति पूर्वपक्षाद्यय इत्यर्थः । कथं स्यादिति । राज-
 सूयेन साराज्यं कथं स्यादित्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्षत्रियस्य वृत्तिर्नाम सोमयागविशेषस्त-
 त्पर्यन्तमित्यर्थः । पवित्राख्यसोमयागादारभ्येति बोध्यम् । उदथाप्येति । अभिप्रेचनी-
 यत्वेन साराज्यस्थापनत्वस्य शब्देनानुकेरतेन रूपेणेति कर्तव्यताकाङ्क्षा न सिद्धेत्यर्थः ।
 उदधत्तेति । राजसूयत्वेन रूपेणोत्थिता कृताङ्गाद्या यस्य तेन प्रकरणेन ।
 तद्रतयागसमूहेनेत्यर्थः । एकत्र प्रकरणे । अपरत्र स्थानस्थले । अत्र पूर्वपक्षे पवित्रा-
 ख्यसोमयागे समूहान्तर्गते यस्मिन्पक्षेऽङ्गत्वं तदा तद्विरतावतिदेशतः प्राप्तिः ।
 यदा तु केवलमभिप्रेचनीयाङ्गत्वं तदा पवित्राख्ययागानङ्गत्वात्तद्विरतौ नातिदेशतः
 प्राप्तिरिति प्रयोजनं ज्ञेयम् । साक्षात्पञ्च दक्षिण्यसी । तयोः क्रमे गमीपत्ये ।
 पौरोडाशेति । पुरोडाशसंयन्धीनि पौरोडाशीनि पात्राणीत्याह्वय तत्प्राप्तानि
 प्रतिगन्त्रनाङ्गत्वं समाख्ययोक्तमित्यतिशयार्थमीदृशार्थक्यनम् । वस्तुतः पुरोडाशम-
 धिरान् प्राप्तं वाग्दे पौरोडाशिकमित्येव श्रूयति । अन्यथा पात्रासंयन्धिमात्राणां
 तत्प्राप्त्या न स्यादित्युक्तम् । अत एव सिद्धान्ते पुरोडाशमप्रविशेययोः

नीयं चात्र द्वयमुपस्थितम् । साक्षाद्व्यपात्रं पुरोडाशपात्रं च । तत्र समाख्या-
वशात्पुरोडाशपात्रशुन्धने विनियोगः प्रतिभाति । स्थानवशात् साक्षाद्व्यपात्रा-
णाम् । तदनयोर्विरोधः । तत्र पूर्वपक्षः—पौरोडाशशब्देन पुरोडाशसंबद्धान्यु-
च्यन्ते । तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकमिति । अतः समाख्या श्रुतिर-
एव साक्षाद्विनियोजिका । क्रमस्तु प्रकरणानुवचनद्वारा तथेति समाख्या बलव-
तीति । सिद्धांशस्तु—पौरोडाशिकपदं न पुरोडाशमन्त्रविशेषयोः संबन्धमाह किं
तु पुरोडाशविशिष्टं काण्डम् । वैशिष्ट्यानुपपत्त्या ॥ संबन्धस्तत्र कल्प्यते ।
सोऽपि न शेषशेषिभावः किं तु संबन्धमात्रम् । तद्वारेण तु मन्त्रभेदस्यापि
तदनुमानम् । तथा च समाख्यायां क्रमादिकमुद्गीय विनियोगो न ॥ श्रुत्यैव ।
पूर्वं च समाख्यायां क्रमोऽनुमेयत्वेन प्रकरणं तेन वाक्यं तेन लिङ्गं तेन श्रुतिलया
विनियोग इति समाख्यायां पष्ठः कालो विनियोगस्य । स्थाने तु क्रमः प्रत्यक्ष
पृथेति न कल्पनीयः । तथा च तेन प्रथमत एव प्रकरणमनुमेयं तेन च वाक्यं
तेन लिङ्गं तेन श्रुतिलया विनियोग इति पञ्चमः कालः । तस्मादर्थविप्रकर्षात्स-
माख्या स्थानतो दुर्बलेति न पुरोडाशपात्रशुन्धनेऽस्य विनियोगः । कथं तर्हि
काण्डस्य पौरोडाशिकसंज्ञा । पुरोडाशसंबन्धिबहुमन्त्रघटितत्वादित्यवेदि । तदर्थं
निर्गलितोऽर्थः—

‘एकद्वित्रिचतुष्पञ्चसप्तवन्तरपकारितम् ।

श्रुत्यर्थं प्रति वैपश्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥

वाचिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।

मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥’

इत्यलमतिविकारेणेति प्रकृतमनुसरामः ॥

पूर्वोक्त इष्टद्वान्तो वैपस्यादनुपपन्नः । तथाहि तत्र वेगव्यापारश्च स्वरूपमत
एव जनकतया दीर्घदीर्घतरत्वं संभवति । अभिधायास्तु ज्ञातया एवानुद्ध-
त्वाच्चान्ननिष्ठतया चाज्ञानादित्यन्विताभिधानवादेऽपि ‘निःशेष-’ इत्यादौ विधे-
र्यङ्गत्वमेवेति स्थितम् । किं च यदि वस्तुगत्या पदार्थान्तरेण योऽन्विताः

संबन्धेऽभिधानमेव निरस्य पुरोडाशविशिष्टकाण्डस्याभिधेयत्वमाह—किं त्विति ।
‘सर्वत्र यौगिकं शब्दैर्द्वयमेवामिधीयते । नहि संबन्धवान्यत्वं संभवत्यगौरवान् ॥’
इति वार्तिकोक्तेरिति भावः । संबन्धस्तत्रेति । अयमेवोपस्थापकतया स्थानपदार्थः ।
मन्त्रभेदस्य शुन्धत्वमित्यादिमन्त्रविशेषस्य । यस्त्वन्तरपेति । श्रुत्यर्थं विनियोगं
प्रत्येकदिसत्तया वस्तुव्यवधानप्रयुक्तं लिङ्गादीनां वैपश्यमर्षाच्छ्रुत्यादिभ्यः प्रतीयत इति
योजना । अपेक्षयेति । पूर्वापेक्षया बाध्यत्वम् । यथा लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया वाक्या-
पेक्षया ॥ बाधकत्वमित्यर्थः । विधेरिति । तस्यान्तिकं न गतापीति बाध्यनि-
वेधविपरीतस्य गतापीति विधिरुपस्थाप्येत्यर्थः । मन्त्रभिधाव्यापारस्य दीर्घादी-
र्यतरत्वोक्त्यैवतरसदकारिसापेक्षत्वावगमाच्छ्रुत्यादिपूर्वपूर्वसापेक्षतयैव विहादेर्बाधक-
त्वाङ्गीकाराच्चोक्तसूत्रविरोधः । तात्पर्यविषयः शब्दाभिधेय इति च सामान्यतः

सोऽभिधयोपस्थाप्यत इत्यन्विताभिधानं तदावश्यं व्यञ्जना स्वीकार्या । अन्यथा
 'रचि कुरु' इत्यादिशब्दस्य दुष्टत्वं न स्यात् । दुष्टिहेतोरसम्भार्योपस्थितेस्तद्वा-
 भावप्रसङ्गात् । तदर्थस्यान्यानन्वितत्वात् । किं च वाच्यवाचकभावातिरेकी
 व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इत्यवश्यं काव्यज्ञदृष्ट्यापि स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा कष्टवादयो-
 ऽनित्यदोषाः असाधुत्वादयो नित्यदोषा इति विभागो न स्यात् । वाच्यस्या-
 विशेषेण कष्टवादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वस्यादुष्टत्वस्य वा प्रसङ्गात् । व्यञ्जना-
 भ्युपगमे ॥ व्यञ्जनीयस्य बहुविधत्वेन रौद्रादौ व्यङ्ग्येऽनुकूलत्वं शृङ्गारादौ तु
 दुष्टत्वमिति युज्यते विभागव्यवस्था । एवं पर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव कुत्रचि-
 त्काव्यानुगुणत्वमित्यपि व्यवस्था न स्यात् । इत्यते चासी । यथा—'द्रव्यं गतं
 संप्रति शोचनीयतां समागमप्राप्यनया कपालिनः ।' इत्यादौ न पिनाक्यादि-
 पदमनुकूलम् । किं नु जुगुप्साव्यञ्जकतया कपालिपदमेव । ननु द्वयमध्येतद-
 युक्तम् । व्यङ्ग्यत्वेनाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकार एवानुकूलत्वप्रतिकूलत्वयोर्ध्व-
 स्योपपत्तेरिति चेत्, न । अभिधास्वीकारे संकेतग्रहं विना तदनुपस्थितिप्रसङ्गस्यो-
 क्तत्वात् । किं च काव्ये दाखे वा वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारमेद-
 निबन्धनो भेदोऽवश्यं स्वीकर्तव्यः । वैधर्म्यदर्शनात् । वाच्यो ह्यर्थः सर्वत्रैक
 एव प्रतीयत इति नियतः । व्यङ्ग्यस्तु वस्तुप्रकरणादिवशादनियतः । यथा हि
 'गतोऽस्तमर्क' इति वाक्ये रौद्रः सेनापतीप्रति शत्रूणां हठेनामर्दनावसर इति,
 दूतीनामभिसारिकाः प्रति अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, सरया वासकसजां प्रति
 प्राप्तप्रायस्ते प्रेषानिति, कर्मकरस्य सहकर्म जुषेतः प्रति कर्मकरणाद्विषयानह
 इति, श्रुत्यस्य धार्मिक प्रति सांप्यो विधिरूपकम्बतामिति, आस्रस्य कार्यवशेन
 यद्दिर्गच्छतः प्रति दूरं मा गा इति, गृहिणो गोपालकं प्रति सुरभयो गृहं

संकेतग्रहान्न तदग्रहदोषः । अत एव नि शेषेत्यादौ तदन्तिकमेवेति विधौ तात्प-
 र्यादभिधेय । प्रायमिकार्यस्तु न मुख्यतया तात्पर्यविषयः । किं नु विष्णुपायतयैवेति
 न तन्मात्रेण वाक्यपर्यवसानमित्यतो दोषान्तरमाह—किं चेति । अन्यानन्वित-
 त्वात्तरत्वेनातात्पर्यविषयत्वात् । नन्वतात्पर्यविषयाननुभावकत्वेऽप्यसम्भार्यस्मरण-
 मात्रेण दुष्टत्वोपपत्तिरत आह—किं चेति । अयं भाव—व्यञ्जनानभ्युपगमे
 दोषाणां वाच्यार्थधीप्रतिबन्धकत्वेन वाच्यार्थपक्षकत्वेन वा यथायथं दोषत्वं
 वाच्यम् । तथासति वाच्यार्थस्य सर्वत्रैकस्यत्वाच्छृङ्गार इव रौद्रेऽपि दुष्टत्वं स्यात् ।
 अदोषत्वे शृङ्गारेऽपि तथात्वं स्यात् । रतिकोषादिव्यङ्ग्यमेदेन नु प्रतिकूलत्वानुकूल-
 त्वाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेरिति । शत्रु किंचित्सादिनोक्तं दोषद्वयमुक्तम् । व्यङ्ग्यत्वेना-
 भिमतस्योजोगुणादेर्मया वाच्यत्वस्यैवाभ्युपगमेन रौद्रादावदोषत्वस्य शृङ्गारादौ दोष-
 त्वस्य चोपपत्ते । एवं कपालादिपदस्यापि व्यङ्ग्यत्वेन भवदभिमततया जुगुप्साया
 वाच्यत्वस्यैवाग्रीकारानुकूलप्रतिकूलत्वानुपपत्तिरिति दाह्यते—नन्विति । सेनापती-

प्रवेक्ष्यन्तामिति, दिवसेऽतिसतसस्य बन्धून्प्रति सतापोऽयुना न भवनीति, आपणिकानां भृत्यान्प्रति विक्रेयवस्तुनि सङ्ग्रह्यन्तामिति, नायकागमनप्रस्तावे प्रोषितभर्तृकायास्तकथक प्रति नागतोऽद्य प्रेयानिति, पृक्स्यैव वा धतुर्वद्धूम्प्रति तत्तत्प्रकरणेवशादेवमादिरनवधिन्यङ्गोऽर्थे प्रकाशते । नाव्यस्तु सर्वान्प्रत्यविशिष्ट एव । ननु नैतद्वाच्यवैधर्म्यम् । नानार्थसैन्धवादिपदे नानार्थावगतिदर्शनादिति चेत्, न । पृक्वाक्यवर्तिनस्तस्याप्यर्थैक्यनियमात् । यदग्रे वक्ष्यति—‘लक्षणीयार्थस्य नानात्वेऽप्यनेकार्थपदामिधेयवन्निमतत्वमेव’ इति । तथापि यत्र छवणाद्यधिकारिण प्रति सकलस्वामिन ‘सैन्धवमानय’ इति पदप्रयोगस्तत्र नियतस्य बुधोरिति चेत्, न । तात्पर्याज्ञानात् । न एतन्न सर्वैर्वाच्यै सम सर्वस्यज्ञाना भेद प्रतिपाद्यते । किं तु ‘गतोऽस्तमर्क’ इत्यस्य वाच्यप्यङ्गयो । तथा च तद्वाच्यस्य नियतस्यम् । तदर्थपुरस्कारेणैव सर्वेषां व्यङ्ग्यस्यापि प्रतीते । तद्वय निघतरत्नानियतस्वरूपमिरुद्धधर्मससर्गोऽभिहित । एवं विलक्षणस्वरूप-काळादिभेदोऽपि भेदको द्रष्टव्य । वैधर्म्यसत्त्वेऽपि यद्यभेद स्यात्तदा नीला नीलादेरपि न कृषिभेद स्यात् । वैधर्म्यस्याविशेषात् । यदुक्तम्—‘अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यास कारणभेदश्च’ इति । सुप्रसिद्धं तत्र तत्र स्वरूपभेदे भेद । तत्र ‘नि शेष-’ इत्यादौ,

‘मांसयंमुरसार्यं विचार्य कार्यमायां समयादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बा किमु भूषणामुत आस्मेरविलासिनीनाम् ॥’ इत्यादौ ।

प्रतीत्यादि प्रख्यन्तेषु सर्वेषु वाक्ये इत्यस्यान्वयो द्रष्टव्य । तत्कथ प्रति नायकागमनकथक प्रति । अयमेवेति । विरुद्धधर्मस्याप्यास आश्रयत्व यद्यमेव भेदो न ततोऽन्य इति प्राचीनानां केषाचिन्मतम् । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । अयमेवेति विधेयाभिप्राय पुस्तकम् । ‘सा वैश्वदेवी’ इतिवत् । तथा कारणभेदो भेदस्य विरुद्ध-धर्मरूपस्य हेतु । स्वरूपभेदोऽपि निषेधत्वविधित्वादिरूपविरुद्धधर्मे सति भेद-सुप्रसिद्ध । सर्वेषां प्रतीतिविषय इत्यर्थः । स्वरूपभेद इति । विरुद्ध यद्बोध्य तावच्छेदक रूप सद्रूपो भेद इत्यर्थः । वक्तारि प्रतिश्लोकवक्तारि । आश्रयो निमित्तम् । पदेति । पदं च शब्दैकदेशभूतकादादि च तदर्थः । शब्दार्थो वर्णा सद्य

१ ‘प्रकरणादि’ ख २ ‘हे आर्यां विदास, भूषणानां पवतानां नितम्बा मध्यभागा किमु सेव्या भजनीया सत आस्मेर कदर्वेण सरा स्मितयुक्ता या विलासिन्य प्रमदा स्तासा नितम्बा कटिप्रदेशा रोन्वा इति सद्ये मात्सर्वमेकतरपक्षेणेतन्नाश्रयामु साय त्वयत्वा मयि वा प्रश्नोत्तरपरिग्रहमदाना मात्सयमपवादय विचार्य न त्वयद्देवनया समर्थार मयादासादित यथा स्यात्तथा । सप्रमाणमिति यावत् । कार्यं कर्तव्यमुदाहरन्तु । सयुक्तिक वक्ष्यत्वित्यर्थः । किञ्चित् उतेति च संशयार्थक सप्तम्यन्तम् (?) ‘इदं वदन्तु’ इति पाठे निषार्थत्वप्या द्रव्येद कोटिद्वय निषार्थं वदन्त्यत्वर्थः । उत्तरार्थमाद्योत्तरत्वेन व्याचक्षणाणां त्वभिप्राय न विषयः । अत्र वाच्य संशयः । नवज्ञस्तु शान्तशृङ्गार्यन्तरगतनिश्चय इति स्वरूपवैलक्षण्यम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासहितं

‘कथमवनिष दर्पो यद्विश्रुतासिधारा-

दहनगलितमूर्ध्नां विद्विषां स्वीकृता श्रीः ।

ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता

त्रिदिवमपगताद्भिर्वल्लभा कीर्तिरेभिः ॥’

इत्यादौ च स्वरूपभेदः । प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः । द्वितीये वाच्यः संशयरूपो व्यङ्ग्यस्तु शान्ते शृङ्गारिणि वा चकरि तदुचितक-
कोटिनिश्चयः । तृतीये वाच्यो निन्दारूपः । प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः । कालमे-
दस्तु सर्वत्र । पूर्वं हि वाच्यः प्रतीयते पञ्चास्तु व्यङ्ग्य इति वाच्यस्य शब्दमात्र-
माश्रयः । प्रतीयमानस्तु पदशब्दैकदेशीभूतकाकादितदर्थवर्णसंघटना इत्या-
श्रयभेदः । वाच्यस्य व्याकरणकोषादिमात्रेणाश्रयः । प्रतीयमानस्तु प्रतिभा-
नैर्मध्येनाप्यधिकेनेति ज्ञापकभेदः । वाच्येन न्युपपन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रम् ।
अन्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः । ‘गतोऽ-
क्षमकः’ इत्यादौ दर्शितनयेन वाच्य एकः । प्रतीयमानस्तु ज्ञानेति संरूपभेदः ।

‘कैरस व ण होइ रोसो दहूण पिमाएँ सखणं अहरम् ।

समभर पढमग्घाहणि पारिभवासे सहसु पद्धिम् ॥’

तना रचना चेत्यर्थः । अकौर्ष्वन्यात्मकशब्दविकारत्वात्तदेकदेशत्वम् । एवं प्रत्य-
यादिरप्येकदेशो बोध्यः । कस्सेति । ‘कस्य वा न भवति रोषो इष्टा प्रियायाः
समयमधरम् ॥ समभरपञ्चाप्राणशीले वारितवामे सहस्रेदानीम् ॥’ सखी नायिका ।

२. ‘हे अवनिष भवति पाति रक्षतीति तथाभूत राखन्, यद्विषां श्रीः शयूणा सखीः
स्वीकृता गृहीता तत्सद्विदोर्दर्पो गवः कथं युक्त इति शेषपूत्रेणान्वयः । ‘दर्पोऽर्थः’
इति वाटे स्वीकृतेऽयं दर्पः कथमिति संबन्धः । कथंभूतानां विद्विषाम्, निशातया वीक्षण-
वात्सिधारया यदहनं ह्येदम तेन गहिताः पतिता मूर्धनो येषां तादृशानाम् । कथम-
युक्तो दर्पस्तत्राह—नन्वित्यादि । नन्विति यत् इत्यर्थः । यतो निहतारेर्नारितशरीरपि तव
बलभा प्रियासौ प्रसिद्धा कीर्तिरेनिर्वैरिभिः किं त्रिदिवं सर्वं प्रति न नीता । अपि तु
नीतैवेत्यर्थः । कीदृशैः, अपगताहैः । हीनाहैरित्यर्थः । तथा च जीवत्येव त्वयि त्वदहं
भावा हीनार्हं शत्रुभिरपहरणाद्वर्जोऽनुचिन्त इति निन्दासुखेन रतुनो पर्यवसानाभ्यामननु-
विरणकारः । अत्र निन्दा वाच्यो स्तुतिर्नैवेति स्वरूपभेदः’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-
२. ‘कस्सेति । परस्परसङ्गित्वाधरण्या नृपिने प्रोष्यामते पत्यो सहसा निरपराधत्वबो-
धनाय प्रताणोक्तिरियम् । वारिता अवरदशनपर्यवसायिगभ्रमरपञ्चाप्राण निधुवनं च
मा इया इति निवारितामि नामा निवारिताचरणारप्रतिज्ञा । सहस्रेत्यनन्तरं पत्यु-
जनमिति शेषः । इदानीमविचारदशायासुभनायिकासंनिधौ च । तदा सर्वं प्रसायावीर-
धना तु दुनादमिति भावः । अत्र वाच्यार्थस्य संशयोपया सखी निषयः, व्यङ्ग्यार्थस्य तु
पञ्चान्वयः । भ्रमरकृतोऽर्थं जगो न त्वपृतिरुत इति तं प्रति बोधनात् । जगो निषयभेदः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’

इत्यादौ वाच्यार्थस्य संशोध्य सखी विषयः । तत्र हि वाच्योऽर्थः श्रोतुर्ध्व-
वतिष्ठते । प्रतीयमानस्य तु अमरेणास्या अघरः खण्डितो न सृपपतिनेति
तत्कान्तः । ममैवं वैदग्ध्यमित्यस्य प्रतिवेक्षिनी । इदं मया समाहितं पुनरेवं
स्वया न विधेयमित्यस्योपपत्तिः । एवं सपत्न्यादिविषयोऽपीति विषयस्य भेदः ।
एवं स्वरूपादिभेदादवश्यमहोक्तव्यो वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदः । किं च वाचकव्यङ्ग-
कयोरपि वैधर्म्याद्भेदो वक्तव्यः । यतो वाचकस्य संकेतितार्थापेक्षा । संकेनित
एव हर्षोऽभिधा प्रवर्तते । न त्वेवं व्यङ्ग्यकः । अन्यत्रापि व्यङ्ग्यतया प्रत्य-
जननात् । यद्योक्तम्—‘तात्पर्यविषये चाब्दः प्रमाणं’ इति तदितोऽप्यनुपपन्नम् ।
यतो व्यङ्ग्यस्य वाच्यताभ्युपगमेऽपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यादेव नियमो वाच्यः ।
अन्यथा सर्वत्र सर्वव्यङ्ग्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथा च यत्र ‘वाणीकुङ्कु-’ इत्यादौ
व्यङ्ग्यप्रतीतावपि वाच्य एव चारुत्वविधायकस्तत्र तात्पर्याविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः
कथं प्रतीयेत । ‘यत्परः शाब्दः’ इत्युक्तमते तु सुतराम् । एतेन ‘तात्पर्यमेव
व्यङ्ग्यप्रतीती’ व्यापार’ इत्यपि निरस्तम् । तस्मात्तात्पर्यमभिधा वा न प्रतीय-
मानेऽर्थे व्यापारः । मन्वस्तु लक्षणा । नहि वाच्यवस्तुभ्योऽपि व्यवस्थितो
विशेषव्यपदेशाद्भेदोऽस्ति । यतः ‘रामोऽस्मि सर्वं सहे’ इत्यत्र रामपदेन सर्वं दुःख-
भाजनारब्धम् ।

‘म्रेलात्पानरपेः कृतं समुचितं क्रूरेण ते रक्षसा

सोऽं तस्य तथा त्वया कुलजनो धत्ते यथोचितः शिरः ।

उपपत्तिर्जातः । इतीति । इत्यस्य प्रतीयमानस्येत्यर्थः । तत्कान्तस्तस्या नायिकायाः
पतिः । सपत्न्यादिरिति । प्रियाया एवं दर्शने रोपो नाप्रियाया इति व्यङ्ग्यस्य
विषय इत्यर्थः । स्वरूपादिभेदादिति । तत्प्रतीतेरित्यर्थः । ननु वाच्यवैधर्म्येण
सद्भेदेऽपि सिद्धिः । नानात्वार्थान्तरसंक्रमितवाच्यालम्बितिरस्मत्तपाभ्यत्वशब्दार्था-
न्यव्यतिरेकानुविधायित्वप्रकरणादिसापेक्षत्वादिरित्यस्योपपत्त्यस्य व्यङ्ग्येऽपि घत्वा-
दिति शङ्कते—न त्विति । अन्यत्रापि व्यङ्ग्यत्वाभियुक्तेऽपि भाषेऽपि । तस्माद्-
भिधेयादन्यो मर्चितलक्षणा तथा मार्गेण प्रकाशनं यस्य ॥ इत्यर्थः । प्रकरणादी-
न्नादिपदेन यत्तद्विशिष्टापरिग्रहः । नियतत्वमेवेति । एवमिन्द्रिय इति

१. ‘प्रत्याख्यानरूपेऽपि कौञ्जं प्रति रामस्योक्तिः । हे विधे, इति यावन्नेर्त्तनीयां प्रति
संशोधनम् । प्रत्याख्याने भिन्नरूपे रचिर्वस्वाः । तत्पराया इत्यर्थः । ते एव क्रूरेण
रक्षसा रावणेन समुचितं क्रूरसोर्गं कर्म कृतम् । तस्य तथा तथा सोऽं यदा कुलजो
जनो मत्तश्च उच्येत्यत्र शिरो यत्ते । कल्पनीयम् । अन्धका कल्पनेन यद्योक्त-
पदेः । रामेन तु मया प्रेम्ण रचिर्वं शोभ्यं न कृतम् । किंभूतेन, विषं रचिर्वं यस्य तथा-
भूतेन । पुनः किंभूतेन, संभवत्या इत्यादि व्यर्थेऽपि अनुविधाय चरवत् । प्रतीतरा-
सम्पत्त्यात् । तथा एव व्यापत्तिं विवर्त्तनीयां साधित्वा इति । अत्रापि च तेन तन्मदीन-
रिति मन्वः । ॥ इत्युदाहरणवन्निबन्धनम् ।

व्यर्थं संप्रति विभ्रता धनुरिदं स्वभाषद् साक्षिणा

रामेण प्रियजीवितेन न कृतं प्रेम्णाः प्रिये नोचितम् ॥'

इत्यत्र कातरत्वम् 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः—' इत्यत्र परदूषणादिह-
नृत्वं च लक्ष्यते । अतो रामपदस्य लक्ष्य ध्यानेको भवति । अर्थान्तरसंक्रमि-
तत्वाद्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति । एवमन्यत्रापि स्यात् । तदुक्तम्—
'भाक्तमार्गस्यदन्यः' इति । लक्षणोपविशेषावगमश्च प्रकरणादिसापेक्षेण दत्तमा-
र्थेन स्यात् । अतो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीयमानः । भवम् । लक्षणोपस्य नाना-
त्येऽपि हि नानार्थसंघवादिप्रवाभिधेयस्येव नियतत्वमेव । न स्वल्पनिपत्त-
संयन्धो मुख्येनार्थेन लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिवशेन नियत-
संयन्धोऽनियतसंयन्धः संयद्धसंयन्धश्चेति तत्त्वरूपं सोदाहरणमग्रे दर्शयिष्यते ।
किं च 'भक्ता एव निमज्जद्—' इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा ।
सुरपार्थेवाभावात् । ननु तत्रापि सात्वर्थापीनान्वयानुपपत्तिः । 'उभिनो
याम्ति' इत्यादाविवेति चेत्, न । लक्षणायां प्रयोजननियमात् । तस्य च
व्यापाराभ्यन्तरागम्यत्वात् । तदर्थं व्यञ्जनास्वीकारे किं प्रथमेतोऽपि लक्षणया ।
अथ निरुद्धलक्षणायामिवाव्यव्याप्त्यस्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेत्, न । यथा हि
संकेतग्रहसापेक्षाभिधा तथा मुरुपार्थेवाद्यतद्योगरूढिप्रयोजनान्यतरस्य मुरुपार्थ-
संकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा । तत्कथं रुद्धेः प्रयोजनस्य वा भावे भवेत् ।
यतः संकेतग्रहसापेक्षा एवाभिधापुष्टमृता सेत्याहुः । किं च न लक्षणा-
व्यञ्जनयोरभेदः । लक्षणामुपजीव्यात्तस्यापारात् । नापि लक्षणानुगतमेव ध्वन-
नमिति ध्वनेस्तुल्यलक्षणमिति वाच्यम् । अभिधोपजीवनेनापि भावात् । न च
लक्षणाभिधोभयानुसार्येव । वर्णमात्रानुसारेणापि हि दृश्यते रसादिव्यञ्जना । न
च वर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा वा । नापि शब्दानुसार्येव । विकसन्नतर्फीनेत्रत्रिभौ-
गालोकभादावपि प्रसिद्धेः । तस्मादभिधा लक्षणातात्पर्यविलक्षणस्तुरीयो ध्वनन-
व्यञ्जनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनपेक्षणीय एव । तत्र 'भक्ता एव

शेषः । व्यङ्ग्यस्य त्वेकत्रैव वाक्ये 'गतोऽस्त्वं' इत्यादावनियतत्वमुदाहृतम् । ननु लक्ष-
णाप्यनियते कृतो न स्यादत आह—न खल्विति । सामीप्यादिनियतसंबन्धिन्येव
लक्षणाश्रयणादिति भावः । लक्षणामुपजीव्येति । तथा निमित्तप्रयोजनयोरभे-
दासंभवं इति भावः । नापीति । लक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाव्यञ्जनस्य ध्वने-
व्यङ्ग्यस्य यद्भूतनं तल्लक्षणमेवावग्रीकर्तुं युक्तमित्यर्थः । न चेति । तथा चान्यतरा-
नुसारित्वनियमादन्यतरस्वरूपैव व्यञ्जना न तु व्यतिरिक्तत्वार्थः । धर्मेति । 'गूढं
वर्गान्वयम्—' इति वक्ष्यमाणवर्णानां माधुर्यगुणद्वारा रसभावव्यञ्जकत्वस्य वक्ष्यमाण-
त्वादवश्यं शक्तिलक्षणाव्यतरभेदसिद्धावन्यत्रापि व्यञ्जनयैव बोधसंभव इत्यर्थः ।
ननु वर्णानामप्येकाक्षरकोपादितो वाचकत्वमस्त्येवेत्यत आह—नापि शब्देति ।
व्यङ्ग्यं नियतसंयन्धादित्रयात्मकमुदाहरीष्यत इत्युक्तं तदुदाहरति—तत्रेति । निय-

जिमज्जह—' इत्यादौ व्यङ्ग्योऽथो नियतसबन्ध । 'कस्स थ ण होइ रोसो—' इत्यादावनियतसबन्ध । 'नियतसबन्धत्व च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योरेकविषयता-
मकम् । प्रथमे तस्य भावः । अधिकरूपैकविषयकत्वात् । द्वितीये तु तदभावः ।
सखीतत्कान्तादिविषयभेदात्' इति केचित् । तत्र सम्यगाभाति । लक्ष्यस्य
नियतसबन्धत्वमेव, व्यङ्ग्यस्य तु तयात्वमन्यथात्व चेति पूर्वप्रतिपादितस्य
ह्रीदमुदाहरणमिति लक्ष्यसाधारण नियतसबन्धत्व वाच्यम् । न चोक्तं तथा
भवति । अन्ये तु 'प्रथमे सर्वेषामेव सत्यताप्रतीतिः, द्वितीये तु कान्तस्यैव
सत्यतयान्येषां स्वसत्यतयेति नियतानियतसबन्धत्वम्' इत्याहुः । तदपि न
मनोरमम् । यत् एव वाच्यप्रतीतेरेव सत्यत्वासत्यत्वप्रतीतिविषयत्वरूप
वैलक्षण्यमाश्रमुच्यते । न तु व्यङ्ग्यप्रतीतेः । तस्माद्वियतसबन्धत्वं तेन वाच्येन
सह शास्त्रावरूपसबन्धनियम इति युक्तमुपश्याम ।

सबद्धसबन्धो यथा—

'विचरीभरप चच्छी चङ्ग बहूण जाहिकमलट्टम् ।

हरिणो दाहिणगभण रसाउलासति उक्केइ ॥'

अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वे तस्मिन्मिलनेन सूर्यास्तमयः । तौ
पद्मसंकोचः । ततो ब्रह्मण स्वगनम् । तस्मिन्सति गोपनीयस्याङ्गस्याङ्गनेन
निर्यग्रं निपुवनविरसितमिति सबद्धसबन्धानि द्योत्यन्ते ।

वेदान्तिनस्तु—'क्रियाकारकादिपुरस्कारेण सङ्गानां प्रवृत्तिर्धर्मधर्मिभावम-
पुरस्कृत्य न समवति । धर्मधर्मिभावश्च प्रपञ्चगोचरो वा स्वाङ्गगोचरो वा ।
माद्यः । प्रपञ्चस्य बाध्यत्वात् । नान्यः । ब्रह्मणो धर्मोऽन्यत्वात् । अतः पद-

तसंबन्धादिषु मध्ये । एवविषयतेति । एकसंबन्धित्वप्रकारकेऽप्यविषयत्वमि-
त्यर्थः । न चोक्तमिति । लक्ष्यप्रतीतिस्थडे वाच्यस्य बाधादप्रतीतेरिति भावः ।
तेन बाध्यतेनेति । तद्वक्तव्यमशङ्कने विषयत्वनियम इत्यर्थः । अत्रेत्यादौ व्यङ्ग्य
नियमतत्त्वद्वेषम् । अन्यस्याप्रतीतेः । कस्मिन्नेत्यादौ तु सर्वेषामेव व्यङ्ग्यताप्रतीतेर्न
तथा नियम इति भावः । विचरीयति । 'विपरीतरत्वे तन्मीर्त्रं द्रव्यं दृष्ट्वा नाभि-
कमलस्यम् । हरेर्दक्षिणनयन रसाङ्गुलं जटिति स्थगयति ॥' निर्यग्रं च द्वावरहितम् ।
क्रियाकारकादीति । आदिना तद्विशेषणानां संग्रहः । पुरस्कारेण तद्विशेषण
प्रवृत्तिर्वाक्यार्थोपकणः । धर्मेति । अपुरस्कृत्यानादलः । कारकानां क्रियापदत्वान्न
विशेषणानां नैवादीनां च कारकविशेषणतत्त्वपरकत्वात् । कारकत्वादिति ।
तथा च उल्लासिकस्य बाधितार्थक स्पष्टिः भावः । धर्मोऽन्यत्वादिति ।

१ 'विचरीयति । एतेन गुणरसावेदेनानुभूत्या गुण-विचरितुमशक्यः । अत्राप्याप्या-
दपि । शेषं रसावेदे । अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वात् तस्मिन्मिलनेन च सूर्या-
स्तमयत्वेन च पद्मसंकोचत्वेन ब्रह्मण स्वगने तस्मिन्सति गोपनीयस्याङ्गस्याङ्गनेन च द्वा-
वरहितं निपुवनविरसितमिति सबद्धसबन्धानि व्यङ्ग्ये । २ 'पुरस्कारेण तद्विशेषण-

पदार्थविभागमन्तरेणैव 'सत्यं, विज्ञानं' इत्यादिवान्यमरण्डमेवाखण्डमद्वयवाचकम्" इत्यादिष्ठन्ते । अतस्तन्मतानुसारेण प्रतीयमानेऽपि वाक्यस्य शक्तिरेवेत्यपि न वाच्यम् । यतो व्यवहारमार्गे तैरपि पदपदार्थरूपनावश्यमङ्गीकृतं स्यात् । व्यवहारे तेषां भट्टनयस्वीकारात् । यदि च पदार्थरूपनाविद्यादशायामपि नाङ्गीक्रियते नुतस्तर्हि व्युत्पन्नाव्युत्पन्नविभागः, । वाक्यार्थ एव वाक्यस्य संकेतग्रहमाश्रित्येति चेत्, न । वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनानन्त्यात् । तत्र संकेतग्रहसाधक्यत्वात् । अविद्यामार्गतिरस्कारे च कथमखण्डयोरपि द्वाध्यवाचकभावः । पारमार्थिकमेवाभावात् । समासतन्मतेऽपि विध्यादिर्न्यग्रय एव ।

महिमभट्टास्तु—'न तावदसंबद्ध एव वाक्याप्रतीयते । सर्वसाक्षर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् । संबद्धाच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो भवन्मान्यताद्वयतीति प्रतिबद्धरूपादेव भवतीत्युपेयम् । प्रतिबद्धोऽप्यर्थो न स्वाधिकरणत्वेनाज्ञाते व्यङ्ग्यं प्रतिपादयति । सर्वत्र ताप्रतीतिप्रसङ्गात् । एवं च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽनुमेयानुमापकभाव एव पर्ययसम्भः । यतो व्याप्तत्वेन सकलपक्षनिष्ठत्वेन च सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वकक्ष्णरूपत्रयवतो लिङ्गालिङ्गिज्ञानमेवानुमानम् । तदेतदुक्तमनुमानं यत्तद्रूप इति चेन्नानुमानेनानुमित्या रूप्यते न त्वतिरिक्तया व्यक्त्येति हि तस्यार्थः । एवमनुमानादेव व्यङ्ग्यप्रतीतिः ।

तथाहि—

'अमं धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज मारिओ तेण ।

गोछाण्हकण्डकुड्डवासिणा दरिभसीदेण ॥'

अद्वितीयेन सत्यत्वादिधर्मशून्यत्वादित्यर्थः । इयं च तन्मते वाक्यमखण्डार्थवाचकमिति भ्रान्तस्य शङ्केति श्रेयम् । तैलक्षणाया एवाङ्गीकारात् । वस्तुवस्तु 'वेऽप्याहुः' इत्यादिवृत्तिप्रन्यो वाक्यरूपोटाङ्गीकर्तृवैयाकरणमताभिप्राय एव समञ्जसः । यथाहु — 'प्राज्ञाणायो यथा नास्ति बधिद्वाहाणकम्बके । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः ॥' इति । अविद्यापदेत्यस्य च प्रक्रियादशापचेरित्यर्थः । तदप्युक्तं तैरेव— 'असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं तमीहते' इति । असत्यतया च प्रक्रिया अविद्यापदेनोक्ता । तत्पदभवणाच्च वेदान्तिमतमुक्तमित्यभिमान इति श्रेयम् । व्याप्तत्वेनेत्यादि । व्याप्तेरन्यमिचारितया सामानाधिकरण्यात्पक्षाद्विपक्षावृत्तित्वसपक्षवृत्तित्वयोर्लभः । रूप्यतेऽनुमापकत्वेन व्यपदिश्यते । न तु व्यञ्जकत्वमित्यर्थः । अमेति । 'अम धम्मिकं विद्यन्व्यः स शुनकोऽथ मारितत्वेन । गोदानधीच्छन्नि-

१. 'व्यवहार' ख. २. 'जानन्त्याच' क. ३. 'अमेति । अनुमापकत्वार्थं धार्मिकपरिभ्रमणेन पण्डितसन्नेनायास्तत्राकारणायोक्तिरियम् । हे धार्मिक, विप्रन्यो निःशङ्कः संभ्रम । ग्राम इति शेषः । धार्मिकेति साक्षेयोक्तिः । वरधेयोपातकस्य तत्त्वाद्योगात् । कुत इत्यत्र आह—स या यद्वाद्वाग्ने अमण लक्षमासीदप्य तेन गोदानधीः कष्टं बलप्राप्तौ देशमस्तस्य निःशुन्यतासिना दर्पयुक्तेन सिद्धेन मारितः । तेनेति प्र-

संकेतनिकेतनीभूतं गोदावरीतीरमिडुञ्जं पुष्पावचयादिहेतोः कदाचित्संवरतो धार्मिकस्य तद्विवारणायाविनयवत्या इयमुक्तिः । तत्र मिडुञ्जवासिसिंहकृतया अनिवृत्त्या गृहे भ्रमणविधिराध्यः । स एव मिडुञ्जभ्रमणायोग्यतानुमिते प्रभवति । यद्यद्भीरुभ्रमणं तच्चक्रयकारणमित्युपलब्धिपूर्वकम् । मिडुञ्जे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविस्तरोपलब्धौ पर्यवसनाद्भ्रमणस्य रेषापिका भय-
कारणाभावोपलब्धिः प्रतीता । तद्विरुद्धं यज्ञयकारणं तदुपलब्धेः । यथा नात्र
होदारः स्पर्शो यज्ञेः । अनुमानं च—इदं गोदावरीमिडुञ्जं श्रीरुद्रभ्रमणायोग्यम् ।
सिंहवत्त्वादिति । अत्रोच्यते—श्रीरीरोरवीरस्यभावस्य भ्रमणायोग्यत्वमत्र साध्यं
वीरस्यभावस्य वा । विशेषोपासीन्येन तरसामान्यस्यैव वा । भाषे व्यभिचारः ।
‘भ्रमोर्गुरोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण निधिलाभादिशङ्कया वा तादास्यापि तत्र’
भ्रमणदर्शनात् । अत एव नान्त्योऽपि । मध्यमे ॥ विरोधः । स्पर्शोदिशङ्कया
अपीरुपेयतया वा श्रतो विन्यतोऽपि मृगयादिकुतूहलेन सिंहवत्त्वे वीरस्य
भ्रमणात् । किं च पक्षे सिंहसद्भावो न मानान्तरेणावधारितः । किं ॥ पुंमली-
यावयादवधारितः । न च तद्वचनं निश्चायकम् । अर्थेन समं संबन्धानिषमात् ।
इत्यनिश्चयरूपा सिद्धिः । एवं ‘नि शेषप्युत—’ इत्यादौ चन्दनस्ववनादीन्मुप-
भोग्यभक्षकतयोपाणानि । न च साति उद्याप्यासि । कारणास्तरतोऽपि संभ-
वात् । अत एवात्र ध्यानकार्यत्वेनोपाससि । अतो नैकामिकात्कथमनुमानं

कुञ्जवासिना दत्तसिंहेन ॥’ व्यापकविस्तरो व्यापकभावः । प्रतीतेति । अनिशते-
भ्रमणहेतुत्वोक्त्या अर्थोत्तरणभूताया भयहेतुभ्रमणहेतुपलब्धेः कार्यं भ्रमणं प्रति
व्यापकत्वप्रतीतिरित्यर्थः । अत्र चोपलब्धिपदमुपलभ्यमानभयकारणाभावपरमनुस-
रमानभयहेतुमतिव्यभिचारवारकं ज्ञेयम् । अत एवानुमाने सिंहवत्त्वादिति हेतुं
वक्ष्यति—यद्येति । तुषारस्पर्शव्यापको हि बहिर्भेदस्त्वभावे बहिर्भेदे बहितादाभ्ये
वा तुषारस्पर्शाभावानुमितिरित्यर्थः । अत्र च भ्रमणभयकारणाभावो गहवार-
स्तद्गृहे निधित इति उपशंसकम् । विवक्षामत्वं व्याप्तिग्रहादेव ज्ञातम् । व्यापक-
भावस्य च भयहेतु सिंहवत्त्वस्योत्तारार्थेन मिडुञ्जस्वरूपशर्मत्वं गृहीतमित्युपम् ।
व्यभिचार इति । यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तदुपलभ्यमानभयकारणाभापूरैकमिति
व्याप्तिरेवापिदेति भावः । अत एव व्यभिचारादेव । विरोध इति । यत्र सिंह-
स्तत्र सर्वत्र श्रीरीरोरपि वीरस्य भ्रमणयोग्यतास्तरवागाच्छहेतुतामानाधिकारभ्य-
वाभावारित्यर्थः । ननु यद्युपलभ्यमानभीरुभयकारणवत्तद्भीरुभ्रमणायोग्यमिडुञ्जे
नोक्तत्वे इति चेत्तत्राह—किं चेति । पक्षे मिडुञ्जे । व्ययेनेति । अन्तारविष-

तिदार्पणेन निष्ठा मना मोक्ष इति ध्येये । अत्र मिडुञ्जे निवृत्ततात्वात्तन्निर्दि-
श्यते इत्युक्तत्वात्तद्व्यतिरेकः-

१. ‘तत्र’ वा. २. ‘यद्भीरु’ वा. ३. ‘तद्भव’ वा. ४. ‘भ्रमणं’ वा. ५. ‘तुषारस्पर्शो’
‘बहि’ वा. ६. ‘दत्त’ वा. ७. ‘साध्यमेव’ वा. ८. ‘अनुमिते’ वा.

स्यात् । ननु व्यक्तिरपि कथं तैरिति चेत् । अधमपदसाहित्यादिति मूमः । अस्माकमपि तासाहस्येनानैकान्तिकताव्यतिरेक इति चेत् । मयेदप्येवं यद्यधमत्वं प्रमाणादवधारितं भवेत् । नत्वेवमस्ति । व्यक्तिरपि कथं तादृशान्द्रवेदिति चेत् । धिक्पूर्व । व्यञ्जनायां न व्याप्तेर्नापि पक्षधर्मताया निर्धारणमङ्गम् । किं तु संभावितादप्येवंविधादेवंविधोऽर्थः प्रतीयत इति सूचीभव ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्ण-
निर्णयो नाम पथम उल्लासः ॥

पष्ठ उल्लासः ।

यत्वं गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवे निर्णीते चित्रमेदं दर्शयितुमशक्तरः । तत्र यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपमेदद्वयं प्रथमोल्लास एव दर्शितं तत्प्रमेदाश्रालंकारममेददर्शनेनैव प्रदर्शिता भविष्यन्तीति न किञ्चिदस्ति तत्र प्रदर्शनीयम् । तथापि प्रदर्शितमेदद्वयमेव तावदनुपपन्नम् । शब्दार्थालंकारयोरभ्योन्यनैरपेक्षेणानुपलब्धात् । उपलब्धेऽपि बोधयसद्भावे तृतीयभेदप्रसङ्गादिति सङ्गुपपादयति—

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्रधानतस्तत्र स्थितिचित्रार्थशब्दयोः ॥ १ ॥

शब्दार्थालंकारयोरैकमात्रवस्थानपुरस्कारेण न विभागः । किं तु प्राधान्य-
पुरस्कारेण । तथा च न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । ननु तथापि विभागोऽनु-
पपन्न एव । यतः केचिच्छब्दालंकारमात्रं केचिच्छार्थालंकारमात्रमुदीचकिरे ।
तत्कस्य मतमाश्रित्य विभाग इति चेत्, सत्येव केचिदुभयाङ्गीकारिणः । तथा
चोक्तम्—

‘रूपकादिरलंकारस्तस्याभ्यैर्बहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥

रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुधां तिळां च व्युत्पत्तिं वाचां चान्छन्त्यलंकृतिम् ॥

नसाधे व्यभिचारदर्शनादित्यर्थः । अस्माकमपीति । अधमपदार्थलोचनेन हि
चन्दनच्यवनादेः संगोगाङ्गातीयत्वावगमाच्च व्यभिचार इति भावः ॥ इति श्रीमत्त-
त्सङ्गुपाख्यरामचन्द्रमठसुखरसुखैवनाथमठकृतायां प्रदीपप्रभायां पथम उल्लासः ॥

नैरपेक्षेणेति । परस्परसंकीर्णत्वेनेत्यर्थः । ‘खच्छन्द-’ इत्यादौ नयन्तरादा-
धिक्यरूपव्यतिरेकस्य, ‘विनिर्गत-’ इत्यादौ च ससंभ्रमेन्द्रन्दुतेत्यनुप्रासस्यापि सत्त्वा-
दिति भावः । ननु ‘तारतारतैरेतैरुत्तरोत्तरतो रतैः । रतार्ता वित्तिरी रीति तीरे
तीरे तरौ तरी ॥’ इत्यत्र केवलानुप्रासस्य, ‘मव्येव्योभ-’ इति खयमुदाहृते पथे

तदेतदङ्गु सौशब्द नार्थव्युत्पत्तिरीक्ष्यी ।

शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्ट द्वय तु न ॥' इति ।

अस्यार्थे — अर्थस्यैव त्रिभावादिरूपत्वेन रसव्यञ्जकत्वात्तद्विधौ रूपकादिरे-
वालंकार कैश्चिदुक्तः । केचित्तु 'काव्यस्यालंकारो वाच्यः । काव्यं च कविकर्म
शब्द एवेति तदाश्रिता मुसिका विशिष्टोत्पत्तिरलंकारः । रूपकादिसर्वार्थाश्रितो-
ऽलंकारो बाह्यः । अलंकारप्रयोगस्तु तत्र गौण एव' इति वाञ्छन्ति । व्युत्पत्ति-
रेव कथं नैर्ध्यालंकार इत्यस्य आह — तदेतदङ्गुरित्यादि । शब्दाभिधेयेति ।
शब्दबोधेऽपि कविसरम्भज्ञाप्यत्वमर्थस्यैव शब्दस्यापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमत
उभयाश्रितोऽप्युभयरूपोऽलंकार इति ।

तत्र शब्दपित्र यथा—

‘प्रियममरणच्छायात्तावत्ततः कनकधुति-

स्तदनु विरहोत्ताम्यसन्मीकपोलतलप्रभः ।

उदयति ततो प्वाग्मत्त्वसप्तम क्षणदामुखे

सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगकान्छन ॥’

अत्रार्थालंकार उपमा गुणीभूता । शब्दालंकारस्त्वनुप्रास प्रधानम् । भास-
मासि कवेस्तत्रैव सरम्भात् । प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबन्धनत्वात् ।

अर्थपित्र यथा—

‘ते हृदिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र

क्षोभाय पद्मलदशामकका खलाश्च ।

नीचा सदैव सविलासमलीकलप्रा

ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥’

केवलार्थालंकारस्य रूपकस्य चोपलम्भोऽस्तीत्याद्युक्ताह — उपलम्भेऽपि वेति । उभ-
येति । वक्ष्यमाणोदाहरणे उपमानुप्रासयोः सत्त्वे तृतीयभेदस्य शब्दार्थोभयविग्रस्य

१ ‘वा’ २ ‘प्रथमप्रति’ । मालतीमाधवे चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । कृष्णकान्छन
आह क्षणदामुखे रजनीप्रारम्भे प्रथमं तावदरुणच्छायोऽरुणध्वनिः । तावदित्यवधारणः ।
अरुणच्छाय इत्यर्थः । ततस्तदनन्तरं कनकप्रभं पीतम् । तदनु पद्मादिरहेणोत्ताम्यसन्मी-
या त त्री तस्या कपोलतलस्यैव धुतिवत् स बाष्पदुरवर्णः । तत्र सरसाया शिखाया दि-
ति-या चन्द्रो मृगालं यस्य च्छेदवच्छविः कान्तिर्यस्य । अतिशयवत्त्वात्तथाभूत् । अन एव
प्वान्तस्याधकारस्य ध्वरे क्षमं समर्थम् । अत एव विपश्यन्नादुदयतीति । अत्र स्वभावो
व्युत्पन्नयोः सत्त्वेऽपि तकाराद्यनुप्रासप्राधान्याच्छब्दविग्रहाः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप-
श्च त इति । ते प्रसिद्धा पद्मके पद्मबहुके इत्यौ वाचां तथाभूतानां कर्मिणीनां
मलकां केशस्तथा खला दुष्टनाश्च इष्टिमान् पतिता इष्टिगोचरा अपि न पुनर्मनसा
भावितस्वरूपा म्वद्धारणोचरा वा अत्र लोके नस्य क्षोभाय धैर्यनाशाय मुख्यत्वाभावाय
च न । भवन्तीति शेषः । अपि तु सर्वस्य क्षोभाव मयन्ति । ते के, ये कुटिलतामिव

अत्र शब्दालंकारोऽनुप्रासः स गुणीभूतः । अर्थालंकारस्तु समुच्चयः प्रधानम् ।
भारम्भादा समाप्तिं तद्विर्वाहणात् । यथा चात्र किञ्चिद्व्यङ्ग्यसत्तेऽप्यधमकाव्यत्वं
तयोक्तं प्रथमोद्भास एव । येषां भेदाश्चालंकारभेदाद्भवन्तीत्यलंकारनिर्णयेनैव ते
निर्णयन्त इति ।

इति महामहोपाध्यायधीशोविन्दकृते काव्यप्रदीपे चित्रकाव्यनिर्णयो
नाम षष्ठ उच्छ्रयः ॥

सप्तम उच्छ्रयः ।

पूर्वधर्मिणि काव्ये सप्रभेदे निरूपिते प्राप्तावसरतया दोषाभावादीनि लक्षण-
स्यानि विशेषणानि विवेचनीयानि । तेषु च दोषाभावः प्रधानम् । सति दोषे
गुणादेरप्यकिञ्चित्करत्वात् । यदाह—‘स्याद्वयुः सुन्दरमपि शिन्नेनैकेण दुर्भगम्’
इति । सति तु दोषाभावे गुणादिक विभाषि किञ्चिदाह्लादसंभवात् । ‘अपदोप-
तैष दिगुणस्य गुणः’ इति व्याख्यात् । अतः प्रथमं तस्मिन्किरूपणीयेऽभावस्य
स्वरूपतो निरूपणानर्हतया प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वादेवापरिषये
सद्दानासंभवाच्च दोषा निरूपणीयाः । न च सामान्येऽविज्ञाते विशेषे, जिज्ञासेति
तत्सामान्यलक्षणमाह—

प्रसङ्गादित्यर्थः । चित्रार्थेति । चित्रौ च तावयंशब्दौ च तयोरित्यर्थः । समु-
च्चयः प्रधानमिति । ‘तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत्’ इति वक्ष्यमाण
इत्यर्थः । शोभरूपैककार्येऽलकल्लयो. समुच्चयोक्ते. श्लेषोपमयोस्तद्वत्त्वात्तस्यैव
प्राधान्यम् । नन्वन गृह्याररसाभिव्यक्ते कथमव्यङ्ग्यचित्रभेदोदाहरणत्वमित्याश-
ङ्क्याह—यथा चेति । ‘चित्रस्यैवोद्भूततया चमत्कारित्वेन कवितात्पर्यविषयत्वा-
द्वस्वरूपव्यङ्ग्यस्य चातथात्वाच्चित्रव्यवहारः’ इत्युक्तमित्यर्थः । एवं चोभयचित्रेऽपि
प्रत्येकभेदस्वरूपमात्रं न त्वतिरिक्तप्रभेदत्वमित्युक्तम् ॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामचन्द्र-
भट्टसुरिवरसुनुवैद्यनाथभट्टकृताया प्रदीपप्रभाया षष्ठ उच्छ्रयः ॥

प्रधानमिति । आवश्यक इत्यर्थः । चित्रं कुट्टम् । ननु दोषत्वस्यापकर्षकत्वह-
पस्य प्रसिद्धत्वात्तद्वच्छिन्नाभावत्वेन निरूपणं स्यादेवेत्यत आह—हेयेति । तथा
च विशेषतः प्रतीतिं विना काव्ये तद्वन्नं न सम्भवतीति दोषविशेषनिरूपणमावश्यक-
मित्यर्थः । तत्सामान्येति । काव्यदोषसामान्येत्यर्थः । ‘इतिरपकर्ष’ इति प्रका-

शङ्कता न त्यजन्ति । यथा कुटिलता न त्यजन्ति तथा काव्यमिति । कुटिलता कुञ्जि-
तत्वं यकृता च । काव्यता इवामता यमरूपता च । नीचता, नीचा हस्ताः शुद्राश्च ।
कुत्रिमनिनयाय नीचाङ्गता प्राप्ता वा । सदैव सर्वदैव विद्यसेन विभ्रमेण । संहित यथा
स्यात्तथा अलीके ललाटे लज्जाः । खलपक्षे—निर्ले रज्जम् । बबयोरभेदात् । तत्रासन-
भासः प्रसारस्तत्सहित यथा स्यात्तथा अलीके मिथ्यावचने कथाः । सत्य इत्यर्थः ।
अत्रार्थशेषसमुच्चययोः प्राधान्यादर्थचित्रता ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासङ्क्षेपः ।

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ १ ॥

मुख्यार्थस्य हतिर्यस्यादिति व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वादहुम्रीहिः । करण-
साधनो हतिशब्द इत्येके । मुख्यत्वमर्थस्य न शक्यत्वलक्षणम् । येनार्थासंगतिः
स्यात् । किंत्वन्यदित्याह—रसश्चेति । रस्यत इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन भावादि-
रूप्युपसंगृह्यते । नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिदोषः स्याद्विघाताभावादित्यत आह—
तद्वाश्रयादिति । आश्रयणमाश्रयः । तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्ष-
णाद्वाच्योऽपि मुख्य इत्यर्थः । न चैवम् । मुख्यशब्दार्थस्य मानात्वेनानुगमः ।
काव्ये प्राधान्येनोद्देशाप्रतीतिविपर्ययेनानुगमात् । तदेवं रसवति सर्वं पृथ-
दोपाः, नीरसे त्वविलम्बितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातका पृथं हेया इति
मन्तव्यम् । नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं, न तु शब्दादीनामित्यत
आह—उभयोपयोगिन इत्यादि । अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दनाम्नापार-
घतोः पदवाक्ययोर्यते । ते नाद्यप्यपदान्तररचने संगृहीते इति प्रकाशका-
रस्वरसः । न च तत्र भीजाभावः । अथवा वर्णस्यापि शब्दपदेनैव प्राप्ता
शब्दाद्या इति बहुवचनासंगतिः । स्यादेतत् । इतिर्विनाशः । न च दोषेण रसो
नाश्यते । तस्मादलक्षणमेतत् । मैवम् । इतिशब्दस्यापकर्षाचित्वात् । नन्वेवं
रसानुत्पत्तिप्रयोजकेष्वप्याप्तिः । अथानुत्पत्तिरेव इतिशब्दार्थः । तर्हि यत्र रस
उत्पद्यत पृथं परं त्वपकृष्यते तत्राप्याप्तिः । तदेतलक्षणमतिदरिद्रदंष्ट्रोः कृश-
तरनिशावगुण्ठनीमसनमिर्विकेनापकृष्यमाणमपरं परिहरति । किं चार्थरूपस्य
मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षो वा न दोषापीन इति ।

अत्र भ्रमः—उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणोऽपकर्षो इतिशब्दार्थः । उद्देश्या च
प्रतीती रसवत्त्वविलम्बितानपकृष्टरसविषया च । नीरसे त्वविलम्बिता चमत्का-
रिणी चार्थविषया । तथा च तादृशप्रतीतिविघातकरं सर्वेषामविशिष्टम् । प्रतो

शीयस्याख्यानानुरोधादह—मुख्यार्थस्येत्यादि । करणेति । हन्यतेऽपकृष्यतेऽ-
नेनेत्येवमित्यर्थः । एवं च मुख्यार्थापकर्षकत्वं दोषत्वमिति मतद्वयेऽपि लक्षणम् ।
प्रकाशविरोधोऽस्वरस एके इत्यनेन ध्वनितः । अर्थासंगतिर्लक्षणासंगति । रसादि-
दोषेष्वप्याप्तिः । (मि दर्शयति) । विघात्येति । विघात्यस्यापकर्षणीयस्य रसस्याभावा-
दित्यर्थः । काव्य इति । काव्ये प्राधान्येन चमत्कारित्वेनोद्देश्यामिप्रेता या प्रती-
तिस्तद्विषयत्वमित्यर्थः । तयो रसवाच्ययोः । शब्दपदमिति । शब्दस्येति शब्दशब्द-
विषयीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्येति भावः । न च तत्रेति । शब्दस्योक्तव्युत्पत्त्या
पदवाक्यपरत्वे । उद्देश्यप्रतीतीति । उद्देश्या या प्रतीतिसस्या विघातोऽनुत्पत्ति-
रपकर्षो नाम तत्रयोजकत्वं दोषत्वमित्यर्थः । एवं सति सर्वत्र लक्षणासमन्वय
इत्याह—उद्देश्या चेत्यादिना । अविलम्बितचमत्कारिप्रतीतेरुद्देश्यत्वादिसौम्यभूत-

दुष्टेषु क्वचिद्रसस्याप्रतीतिरेव, क्वचित्प्रतीयमानस्याप्यपकर्षः क्वचित्तु विलम्बः । एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव, क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः, क्वचिदचमत्कारितेत्यनुभवसिद्धम् । इत्युद्देश्यप्रतीत्यनुपादो व्यक्त एव । तद्विधातकता च कस्यचित्माक्षात् । यथा रसदोषाणाम् । कस्यचित्परम्परया । यथा शब्दार्थदोषाणाम् । तेष्वपि कस्यचिदर्थोपस्थितेरभावात् । यथा-समर्थत्वादेः । कस्यचिद्विलम्बात् । यथा निहतार्थत्वादेः । कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात् । यथा व्युत्पत्तिसंस्कृत्यादेः । कस्यचित्तत्र विलम्बात् । यथा क्लृष्टत्वादेः । कस्यचित्सहृदयवैमुख्यभ्यभताद्यापादनेन । यथा निरर्थकत्वादेः । कस्यचिद्विरोध्युपस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा । यथा विरसविरुद्धमतिकृत्वादेरित्याद्युहनीयम् । विधातकत्वं कस्यचिज्ज्ञातस्य । यथा व्याहृतत्वादेः । कस्यचित्स्वरूपसत् एव । यथा निहतार्थत्वादेः । स चार्थ द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च । तत्रातुक्तरणान्वयेन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः । यथा व्युत्पत्तिसंस्कृत्यादिः । अन्यादशास्त्रनित्यः । यथाऽप्रयुक्तादिः । अथ विशेषलक्षणानि वक्तव्यानि । तत्र द्विविधोऽप्ययं त्रिविधः । शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । तत्र शब्दार्थरसानां यथापूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकीनि तत्कमेणैव दोषमेदा निरूपणीया इति शब्ददोषाणां प्राथम्यम् । शब्दस्तु त्रिधा—पदं तदेकदेशो वाक्यं च । एवं च तद्वाहितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः । तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्राथम्यात्प्राथम्यं तदोपनिरूपणमिति परमार्थः । तत्रैवं निरूप्यते । एवं पदैकदेशस्य पदापेक्षयापि प्राथम्यात्तदोपनिरूपणस्यैव प्राथम्यमर्हति । अत्र भास्करः—‘सत्यमुच्यते । परं पददोषेत्वेव यथासंभवं केचित्पदैकदेशदोषाः’ इति समादधे सञ्जातिमनोरमम् । अस्त्येवम् । तथापि पदैकदेशदोषत्वेन प्रथमाभिधानापादने किमुत्तरमिति । धर्मत्वाल्लोचयामः—उपदेशे तावत्प्राथम्यादिविचारणा । अतिदेशस्तुपदेशानन्तरमेव । न च पदैकदेशे दोषोपदेशः । अतिदेशेनैव सञ्ज्ञामे लापयामात् । न च पदैकदेशे पदास्तूपदेशः, पदे त्वतिदेश इति वाच्यम् । पदैकदेशाद्युहनीनामपि केषांचित्पदवृत्तिदेन तदर्थं पदेषूपदेशस्यावश्यकत्वादिति ।

प्रतीत्यनुत्पत्त्या वा विशेषणानुत्पत्त्या विशिष्टप्रतीत्यनुत्पत्तिः सर्वत्र दुष्टेष्वस्तित्यर्थः । रसदोषाणामिति । स्वशब्दवाच्यत्वादीनामित्यर्थः । कस्यचिदिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । यावदाप्येति । नाशत इत्यादावसाधुत्वज्ञानस्य शब्दबोधप्रतिपन्नकृत्यम् । याचनरूपाणोपस्थितिस्तु धातुतो भवत्येवेत्याशयेनेदम् । अथ वा पदार्थानुपस्थितिप्रयुक्त एव वाक्यार्थबोध इति द्रष्टव्यम् । विरसेति । अमतपरायेत्यमित्यर्थः । यथापूर्वमिति । पूर्वमनतिशयमेत्यर्थः । एवमिति । सतीति शेषः । न च पदैकदेशस्य पदघटितत्वात्पदस्यैव प्राथम्यमिति दाहनीयम् । प्रकृतिप्रत्ययान्वादिना निरूपणस्य पदानपेक्षत्वादिति भावः । अर्हतीत्यस्य प्राथम्यमेव च । नातीति । अतिदेशानुत्पत्त्यान्मनोरममपि तस्यावश्यवश्यस्यावचनाप्रा-

पददोषविशेषलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटुं च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥ २ ॥
संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लृप्तम् ।
अविमृष्टविधेयांश्च विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ३ ॥

दुष्ट पदमिति प्रत्येकमभिसम्पद्यते । ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षण परत्वे विभागपरत्वाभावात्तद्वानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह इति । उच्यते—रुद्रीयोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरपि प्रत्यय । यथा—‘प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः’ इतीन्द्रियलक्षणसूत्रे गौतमीये । अथैषां लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाश्लीलमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकम् । तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणेऽनुपयोगादिति चेत् । न । अश्लीलशब्दस्य ग्रीडादि-
व्यञ्जकत्रितयसाधारणैकावयवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणप्रपार्थक्यमित्यस्य तदर्थत्वात् । तत्र श्रुतिकटुस्य यद्यपि भ्रुयुद्वेजकस्य च पुरुषमेवेदंनानियत तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत् विवक्षितम् । तच्च परुषवर्णत्वम् । तच्च दुर्घर्षत्वम् । उदाहरणम्—

‘अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गिते ।

तन्वज्ज्वालित कण्ठे कार्ताभ्यं लभते कदा ॥’

अत्र कार्ताभ्येति पद परुषवर्णप्राप्तम् । किं पुनरस्य दूषकतायीजम् । उद्वेगजनकत्वमिति चेत् । न । रौद्रादावपि दोषप्रसङ्गात् । माधुर्यव्यञ्जकरचना-
मध्यगुम्फितमेव तदुद्वेगयतीति चेत्तर्कः तादृशत्वेन ज्ञातं तत्तथा, उत स्वरूप-

वित्तनीचीनमिति भावः । कथमिति । लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धबोध-
त्वादिति भावः । रुद्रीति । तथा च इत्यर्थां लक्ष्य योगार्थो लक्षणमित्यर्थः । अत्र
दृष्टान्तमाह—यथेति । जिघ्रसीति प्राणमित्यादिरूपयोगार्थो लक्षण बोध्यः । तद्-
र्थत्वात्तत्प्रतिपाद्यत्वात् । परुषत्व निर्वक्ति—तत्रेति । तादृशत्वेन माधुर्यव्यञ्जक-

१ ‘अनङ्गेति । अत्र लोचनैरित्युदाहार्यम् । तृतीया चोपलक्षणे । तथा च तैहपल-
क्षितया दन्वज्ज्वालित स नायक कर्ता कार्ताभ्यं कुलार्थं लभते प्राप्स्यतीत्यन्वयः ।
कदाशब्दयोरे कटु । कीदृशीर्लोचने । अनङ्गस्य मङ्गलगृह चास्त्रवर्णादयं तस्य अङ्गिभि-
प्रकारविशेषैस्तरङ्गितानि संज्ञानतरङ्गाणि तैस्तथाभूते । यदा तरङ्गितैरिति शिञ्जन्ताद्भावे-
कः । तेनापाङ्गमङ्गीना तरङ्गमुकीरुणैलक्षितयेति तन्वज्ज्वालस्य विशेषणम् । अथवा
आचारविचिन्ताद्भावे कः । तेनापाङ्गमङ्गीना तरङ्गव्याचरणैरुचरोत्तरविच्छेदरूपैलक्षितये-
त्यर्थः । वरणे वा तृतीया । तन्वज्ज्वालित संस्तरङ्गिते कार्ताभ्यं कदा लभत इति
तन्वज्ज्वा तरङ्गितेदार (१) भूतैरालिङ्गित इति कार्य इति । अत्र कार्ताभ्यमिति कठोरवर्ण-
वित्त्वाश्रुतिकटु १ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

सदेव । नाद्यः । रसविशेषव्यञ्जकत्वाज्ञानेऽपि प्राथमिकतादृशपदध्रुवणेनोद्देशा-
भावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् । अन्ये तु सत्यादयः प्रमा-
णम् । नह्यविदितविशेषानपि तत्रैव तदुद्देश्ययति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति । किं
चैवं वैयाकरणादौ वक्तारि किंनिबन्धनो दोषत्वाभावः स्यात् ।

अत्रोच्यते—स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कर्णोपतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुहृद्गो रसा-
पकर्षायेति स एव तद्वीजम् । अत्र एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः । तस्य कर्णोप-
तापाहेतुत्वात् । अत एव चानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तारि श्रोतारि वा रौद्रादौ
रसे व्यङ्ग्ये नीरसे च काव्येऽस्य दोषत्वाद्भावः । आद्ये तस्यैवानुकरणीयतया
स्वायत्तभावाद्भिन्नीये च तत्त्वभावावगमेनोद्देशाभावात् । तृतीये च श्रोतुश्रोता-
नुद्देशात् । चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्देशाहेतुत्वात् । पञ्चमे मुरपार्थहृतेरभावात् ।
एवमर्थोचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्देशकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते ।

व्युत्पत्तिरिति व्युत्ता स्खलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याकरणलक्षणानुगमो
यत्र । यद्भाषासंस्कारकव्याकरणलक्षणविरहं यत्तद्व्यापायां व्युत्पत्तिरिति ।
देयं तु न लक्षणविरहं किं तु तद्विषयः । संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृ-
तत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिः । यथा—

‘वृत्तममन्दविषयतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-

प्राम्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं दृश्यते ।

रचनामध्यगुम्फितत्वेन । अन्त्य इति । वस्तुगत्या माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितं
न तु तत्रैव ज्ञानमिति पक्ष इत्यर्थः । सत्यादय इति । ‘सत्येन शापयेद्विप्रं’
इत्यादि रम्यत्वात् । शापया इत्यर्थः । नान्यत्रेति । न रौद्रादिरस इत्यर्थः । ननु
माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगतत्वेन ज्ञातमेवोद्देशकमित्येवानुभव इत्यतो दोषान्तर-
माह—किं चैवमिति । दोषत्वाभाव इति । वक्तार्योचित्यवशादित्यमे वक्ष्य-
माण इत्यर्थः । यद्भाषेति । संस्कृतभाषाव्याकरणवन्तारसेत्यादिप्राह तभाषाव्याक-

१. ‘पतिपति । पतीपतिपुत्र्याः कुचयुग दिदृशोः नस्यविदिदम्भस्योक्तिरियम् । हे पती-
पतिपति, पती नीधी शुद्रप्रामो वा । तत्त्वामिनः पुत्रि, एतदृश्यमानमयांश्च कुचयुगं
पुन्दिनानां शरणाणां मध्ये सुन्दरतस्य नरस्यैवं धर्मं योग्य यतो दृश्यते तत्तस्मात्कुच-
राणां वरिणां कुलं समूहत्वा पतिराश्रमाच्छ्रज मा कृया इत्यनुनाथते याचते इत्य-
न्वयः । याचनाहेतुगर्भं कुञ्जकुलविशेषमाह—पुम्भेत्यादि । कुम्भयोरभयस्याभयना
तया दीनम् । तथा च कुचयोः पतिराश्रितत्वे तदासक्तचेतसः शरस्य मृगयावैमुखाद-
भयलाभ इति भावः । तदासक्तचेतसः प्रहाराद्यं न स्यादिति वा । कीदृशं कुचयुगम् ।
मन्दनीपकत्वेन वरिणे पाण्डुरं च यत्तिन्दुकफले तदभ्युपगमपुरतो मध्यभागो यस्य तं
तथाभूतं च तदापाण्डुरं ईषत्पाण्डुरः प्राम्तो यस्य तथाभूतम् । हन्तेति हर्षे दृढपन इत्य-
नेनान्वयः । ‘सत्सामयज्ञानयोग्यत्वात्पतीपतिपुत्रीत्यनेन भीतशरीरचित्य दृश्यते । अत्र
मप्यत्र इति व्याकरणविरहं व्युत्पत्तिरिति । ‘आदिपति नाभः’ इति नाभेराश्रित्येवात्मने-
परमिषानादय च याचनापेक्ष्यात् । ‘इत्युदाहरणवद्विज्ञातयेव’-

तत्पत्नीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाम्यर्थना-

दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पद्मावृतं मा कृयाः ॥

अत्र नाथत इति याचत इत्यर्थे च्युतसंस्कृति । सामान्यतः 'तिर्' आदि-
सूत्रेण प्राप्तस्यात्मनेपदस्य नियामकेन 'आशिपि नाथः' इति सूत्रेणानाशिपि
तन्निपेधात् । सस्यात् 'नाथति स्तनयुगं' इति पठनीयम् । ननु नाथत इति
स्वरूपं संस्कृतमेव । तथा चार्थविशेषेण तथेति धत्तव्यम् । एवं चार्थदोषत्वं
प्राप्तमिति । मैवम् । यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थदोषत्वम् ।
यस्तु तथासति निवर्तते तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागात् । अत्रार्थाप्रतीतिदू-
षकताबीजमिति नित्यदोषत्वम् । अनुकरणे स्वयंपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः ।

अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्धमपि कविभिर्न प्रयुक्तम् । यथा—

'यथायं दारुणाचारः सर्वदेव विभाज्यते ।

तथा मन्ये देवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥'

अत्र 'देवतामि पुंसि वा' इत्यनेनाज्ञातोऽपि पुंसिज्ञो देवतशब्दः कविभिर्न
ह्यपि प्रयुक्तः । नन्वत्र किं दूषकताबीजम् । न तावच्छक्तिविरहः । तत्परत्वात् ।
शक्तिस्मृतिविरह इत्यपि नास्ति । शब्दानुशासनेन वद्वे स्मृतौ प्रतिबन्धकाभा-
वादिति चेत्, पदार्थोपस्थितिविलम्बलक्षणीयम् । अत एव श्लेषयमकादावदोष-
त्वम् । उद्गतालंकारसंपत्त्या प्रतीत्यविलम्बस्य तत्रानुदेश्यत्वात् । वस्तुतस्तु दार-
ुणाकृतिसमयविलम्बनप्रयोजनानुसंधानम्यप्रतया मुरयार्थविच्छिन्नित्तिदूषकताबीजम् ।
अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः । यमकादावप्यदोषत्वम् । अन्यत्राप्रयुक्तमान-
स्यापि तदर्थं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यप्रताभावादिति ।

असमर्थमित्यपार्थं नम् । तेन यत्तदर्थं परिपठितमपि प्रकृतत्वले दिवक्षि-
त्यार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः । समर्थस्त्वैवास्मार्थ्यं विरुद्धमिति चेत् । न । उपसं-
दानोपजीविवात्सामर्थ्यस्य । यथा हनघातोः पद्धतिजयनजहादिषु पदादिपदो-
पसंवानेन मार्गाद्यर्थोपसंदानेन वा गतौ सामर्थ्यम्, न पुनरविशिष्टम् । यथा—

रणस्यापि सत्त्वादित्यर्थः । देशं तत्तद्देशभाषारूपम् । संज्ञाशब्दादित्यादयः । लङ्हा-
दयश्च प्राकृता । 'उणादयो बहुलम्' इतिवत् 'लङ्हादयो बहुलम्' इति प्राकृत-
ज्ञात् । अर्थाप्रतीतिर्वाक्यार्थाप्रतीतिः पदार्थाप्रतीतिर्वा । उभयानुशीकारे तु सह-
यवैमुख्यं बोध्यम् । पदार्थोपस्थितिविलम्बेऽपि दोषत्वानुगवादाह—यस्तुत-

१. 'यथेति । अयं यथा यादृशो दारुणाचारः कुराचरण' । सर्वदेवै न कदाचिदिमान्यते
कुरयते तथा तदनुकूलोऽस्य देवन उपास्यः पिशाचोऽथवा राक्षस इति मन्ये इत्यन्वयः ।
'यथा यतस्तथा तत् इत्यर्थः' इति केचित् । 'देवतामि पुंसि वेलाज्ञातेऽपि देवतशब्दः (पुंसिज्ञे)
कविभिर्प्रयुक्तं दोषः' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

‘तार्थान्तरेषु छानेन समुपागतैस्तैः ।

सुरस्रोतस्त्रिनीमेव हन्ति सप्रति सादरम् ॥’

अस्यापानुपस्थितिर्दूषकतावीजमिति नित्यता ।

निहताथं निहत प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यस्य तत् । गृहेऽप्यर्थे च चिप्ययोगान्नाप्रयुक्तस्य । उदाहरणम्—

‘यावत्करसाद्रूपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।

मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिनुम्बिता सहसा ॥’

अत्र शोणितपदम् । अत्र रुधिरं प्रसिद्धिः । अप्रसिद्धिरुज्ज्वलीकृतस्वरूपे विवक्षितार्थे । दूषकतावीजं प्रसिद्धस्यैव द्रागुपस्थित्या विवक्षितस्य विलम्बोपस्थितिः । अतो यमकादावदोपपत्तम् । यत्रोपस्थितिर्विलम्बस्यापि सहृदयसमतत्वेनाविलम्बानुद्देश्यत्वात् ।

अनुविचार्यमनुचितो विवक्षितार्थेतिरस्कारकोऽर्थो यस्य तत् । यथा—

‘तपस्विभिर्षां सुचिरेण हस्यते प्रपन्नतः सप्रिभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्रमेवे पशुतामुपागता ॥’

स्थितिः । मार्गाद्यर्थेति । मार्गापपेक्ष्यतिसहकारेणैव । अचिदिति । शेषयमकादिभ्यतिरिक्त्येऽपि अचिदित्यर्थः । अप्रयुक्तस्य तु शेषयमकादिनिर्वाहार्थं एव प्रयोग इति ततो भेदः । उज्ज्वलीकृतत्वेति । आरक्षीकृतत्वेत्यर्थः । शोण करोतीति ष्यन्तात्कप्रत्ययेऽयमर्थो विलम्बितः । रुग्णा रुधिरस्यैव द्रागुपस्थिते । विवक्षितेति । विवक्षितार्थस्य शौर्यादेरित्यस्कारो बुद्धिप्रतिपन्नस्तत्रानयो जाकज्ञानविरमोऽर्थो यस्यैत्यर्थः । प्रतिपन्नकत्वं च अतस्त्वादे शौर्यविरोधिनी

१. हीयेति । सरस्येति पुन्यं तद्वशात्पुण्यां स्रोतस्त्रिनी नदी गङ्गा तां प्रति इति । तच्छब्दार्थः । शेष एवम् । अत्र ‘हन्ति सादरम्’ इत्यनुशासनेऽपि वैयर्थ्यं वातेर्गतिरोपनेऽसम्भत्तम् । पठतिरेत्यादिषु पदपरिचयेपसंज्ञानसाधेयत्वात् । इत्युदाहरणवद्विद्यासंक्षेपः २. ‘सक्तिर’ स्वप्नपुच्छरूपो ३. ‘यावदेति’ यावदस्या कञ्प्रत्यये रतेनादौ च पादलोचनं च प्रहारलोचनं शोणित आरक्षीकृतं कदा चेदा यस्य तदाभूतेन दयितेन प्रियेन रुधिरप्रवासात्प्राप्तयेन यदेन तरला ध्यानुला अत्र एव मुग्धा विभेदेन साध्वसतरला विलोक्य सहसा अप्रसिद्धं परिनुम्बिते न्दं । महता ह्रीन्मिति वा । विभवे प्रमादमर्तमावनात् । अत्र शोणितं प्रत्ययं रुधिरादिभ्ये प्रसिद्धिरुज्ज्वलीकृतस्वरूपेण विवक्षितार्थम् । इत्युदाहरणवद्विद्यासंक्षेपः ४. ‘ननुसिभिरिति । वा तस्मिन्सिभिः सुचिरेण चित्तवतेन हस्यते वा च प्रपन्नतः प्रपन्नैः सप्रिभिरनेकदिनसम्पन्नस्यैवस्यस्यैवमिदं चित्तवतेन हस्यते पुनस्तदेव सप्रपन्नैः तां रुधिरां सहाय्यं रणाश्रमेवे पशुतां यद्वतामुपागता अत्र एव पठन्ति अन्तर्गते प्रपन्नैश्च हन्ति । अत्र अनुपस्थित्यनुविचार्यम् । अतस्त्वादि रणाश्रमाश्रमे रतेनादौ च पादलोचनं च प्रहारलोचनं शोणित आरक्षीकृतं कदा चेदा यस्य तदाभूतेन दयितेन प्रियेन रुधिरप्रवासात्प्राप्तयेन यदेन तरला ध्यानुला अत्र एव मुग्धा विभेदेन साध्वसतरला विलोक्य सहसा अप्रसिद्धं परिनुम्बिते न्दं । महता ह्रीन्मिति वा । विभवे प्रमादमर्तमावनात् । अत्र शोणितं प्रत्ययं रुधिरादिभ्ये प्रसिद्धिरुज्ज्वलीकृतस्वरूपेण विवक्षितार्थम् । इत्युदाहरणवद्विद्यासंक्षेपः

अत्र शीर्षे प्रतिपाद्ये पदान्तरानपेक्षमेव पञ्चुपदं कातरतामभिप्यनक्ति । तदर्थं तस्या दर्शनात् । विरुद्धमतिकृत्तु पदान्तरसापेक्षं तथेति तस्माद्देदः । दूषकता-
वीजं च विवक्षिततिरस्कारकार्योपस्थितिः । अतोऽस्य नित्यदोषत्वम् ।

निरर्थकमविवक्षितार्थकम् । वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनकमिति यावत् । अत एव चावयालंकारभूतं यमकादिनिर्वाहकं च खट्वादिपदमदुष्टम् । तच्च निपात-
रूपं चादिपदं बहुवचनादि च । उदाहरणम्—

‘उरकुलकमलकेसरपरागगौरघृते मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रसिष्यतु भगवति शुष्मत्पसादेन ॥’

—अत्र हिपदम् । अर्थस्याविवक्षितत्वात् । दूषकतावीजं स्वस्य विन्यताम् । तद्धि न हावदपांनुपस्थितिः । पदान्तरैरेव चापदभिधेयोपस्थापनात् । न चैव-
मवाचकादौ । तत्र तदभिधेयस्य चाक्षयार्थमटकस्य पदान्तरैरनुपस्थापनात् । नापि प्रतिकूलवर्णनवत्प्रसङ्गविरोधितः । चादीनां सार्थकत्वस्थलेऽपि रसविरोधित्व-
प्रसङ्गात्स्वरूपस्य तादृज्यादिति । उच्यते—निरर्थकं प्रयुज्जानस्य षष्ठसि सहस्र-
यानां वैमुपयं दूषकतावीजम् । प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता वा ।

अवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः क्वपि न वाचकं यत्तदि-
त्यर्थः । अत एवासमर्थाद्देदः । तस्य क्वचिच्छक्तिसूचिकात् । घृतादृशविशिष्ट-
विरुद्धस्य क्वचिद्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षिते प्रकारे शक्तिविरहान् । क्वचित्प्रकारे
शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहान् । क्वचित्प्रकारधर्मिणोऽहमयोरपि शक्त्यभावात् ।
तत्रार्थं द्विधा—अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च । तयोरार्थं यथा—

‘अवच्छेदकोपस्य निहन्तुरापदां भवन्ति वदन्तः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षेण्येन जनस्य जन्तुना न जातहादेन न विद्विषादुरः ॥’

अत्र पूर्वाधे दारिद्र्यरूपापद्विघातकतया दातृत्वं विवक्षितमिति द्वितीयाधे

व्यञ्जनादित्याह—अत्रेति । तदर्थं पञ्चुपदार्थः । तस्याः कातरतायाः । बहुवचना-

२. ‘उदिति । उत्तुलं विकसितं बलकमल तस्य केतराणां परागो धूलिस्तद्वतीरा इति-
र्थस्यास्तथाभूते इति गौरीविशेषणम् । ममानिवाञ्छितं प्रसिष्यत्विति संबन्धः । अत्र हि-
शब्दो निरर्थकः । छन्दःपूर्णमात्रप्रयोजनकत्वात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अव-
न्येति । दुर्योधननिग्रहाय युधिष्ठिरमुद्रोषवन्त्या द्रौपद्या इवमुक्तिः । देहिनः शत्रुभिन्नरूपा
व्यक्तकर्मम् । मञ्जव्यः स्फुलः कोपो यस्य तथाभूतस्य । एवमापदा निहन्तुर्नाशयितुः ।
दातुरिति यावत् । स्वयमेव प्रयत्नं विना वदन्तः भवन्ति । उत्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि द्रष्ट-
यितुमाह—अमर्षेणादि । अमर्षः क्रोधः स चावच्छेदो मर्षः । तच्छून्येन भवाद्देहेन
विद्विषा शत्रुणा अर्थाच्छत्रुरूपस्य दरो मर्षं न भवति । तया जातं ‘हार्दं खेदो यस्य तेन
मित्रेण जन्तुना जन्तुमात्रेण । अदात्रेति यावत् । अनस्यार्थान्भिन्नरूपस्यादरो न भवतीत्य-
कारप्रक्षेपार्थः । भवादरोयोश्चाभावकमेनेन अज्ञान्तरेण वदन्त्याभाव एवोक्त इति द्रष्टव्यम् ।
अत्र अनुपदं विवक्षितेनादातृत्वेन रूपेणावाचकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

तद्वैपरीत्यप्रदर्शक जन्तुपदमदातरि प्रयुक्तम् । तत्र च जायत इति योगमपेक्ष्य
तस्य शक्त्येऽपि न विवक्षितया अदातृत्वा प्रकारेण सेव्यवाचकम् । अनपेक्षि
तयोग तथा—

‘हा धिवसा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा
सद्विच्छेपरजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मं कुशले सदैव विधुरो घाता न चेत्तत्कथं
साहस्यमवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥’

अत्र दिनपद प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितम् । तामसीत्यनेन लब्धस्य तमोम
यवस्य वैपरीत्याभिधानाद्योपादानात् । तत्र च धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रूढ्या
दिनयेन शक्तम्, न पुनः प्रकाशमयवेनेत्यवाचकम् । द्वितीयं यथा—

‘जलं जलधरे क्षारमये वर्पति चारिद ।
इदं बृहत्तमभ्यानां ककुद्गानेषु हेपते ॥’

अत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येऽपि न समुद्रे धर्मिणि
सामर्थ्यम् । यद्यपि योगशक्तित्वाप्यस्त्येव तथापि रूढ्या प्रतिबन्धादनस्ति
कस्यैव ।

तृतीयं तूपसर्गससर्गादयोऽन्तरगतमन्वया च । तयोराद्यं यथा—

‘जैह्वाकाण्डोरनालो नपविरणलसत्केसरालीकराल
प्रस्रमालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मक्षुमक्षीरनृज्ज ।

१ ‘हा भिति । रात्रौ मय्य उर्वशी दृष्टव्यं पुरुषवत् उत्तिरिवम् । यत्र रात्रौ सा
लघुशीरूपा शशिमुखी मया दृष्टा सा किल तामसी तमस्विनी वक्ष्यतेति स्त्रिविपरिणामेन
सम्भवते । धात्रति विभक्तिविपरिणामेन । शिलेत्वरुपावलीके वा । शशितारे तमस्वि
शानोचिष्यात् । अत एव हेति खेदे । भिति इति निन्त्याम् । तथा तस्या विच्छेदो विरहस्त
मेषा इत्यादिना धकारित संज्ञाता धकारमित्यनुभूयमान कालरूपं वस्तु दग्धं दुग्धं
सादावित्ते निन्द्यम् । दिनं प्रकाशमयं कल्पितम् । हा भित्तिवशापि योग्यम् । इत्थं
भाता विधिं कुशलेऽपीष्ट सदैव सर्वदैव विधुरः प्रतिकूल । किं कुर्मं । विधेर्वर्जनीय
त्वादिति भावः । न चेद्विपुलस्तत्तदाधुना मे मम जीवलोको जीवनापिष्टकालस्तादृश्याम
वतीमया पूर्वोक्तप्रियादर्शनयुक्तशक्तिस्वरूपं न नो न भवतीत्यर्थः । वक्ष्यतेत्यत्र मये
तस्य वक्ष्यतेनावयवप्रदर्शनं तु केनांचिद्विचारितरमणीयमेव । ‘निजं समान्यवार्तयो’ ।
देवक्यपोलीके च’ इति द्वैतः । अत्र दिनपदं विवक्षितप्रकाशमयवैविश्यावाच
कम् । ‘शयुसहरणचन्द्रिणामशेष’ २ एतदुत्तराहरणमुत्तराहरणचन्द्रिणायां न व्याख्यातम्
३ ‘अहेति । अर्जुनः शिवस्य नृत्तानुसारे तादृश्याभिन्ननर्तनानुकरणदशायां भवाया
भमिनः इत्यमरतया नृत्यमवृत्तौ दण्डपादं प्रसङ्गोष्णीकृतोऽत्र एव दण्डाकारं पादो
नयतीति सूचयः । ‘नृत्यं पञ्चार्थभिनयो नृत्तं तादृश्यामवयम्’ इति संगीतशास्त्रम् ।
‘प्रसङ्गोष्णीकृतं पादो दण्डपादोऽभिधीयते’ इति च । कीदृशः ३ निजं भवानीमवचिनी
तदुदे सप्त्या व्याख्यातस्य बाधो तत्संभूतं यदम्बोद तस्य सोमां निरधम् । विधेर्वर्जो

भर्तुर्नुत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी
समृताम्भोजशोभां विदधद्भिनवो दण्डपादो भवान्या ॥'

अत्र विदधातिधारणे प्रयुक्त । न च धारणे धारणत्वे वा समर्थं । स्वंसर्गोण
करणे नियमितशक्तित्वात् ।

अन्त्यस्तु वाक्यनिष्ठावाचकतायां 'प्राग्भाह-' इत्यादावुदाहरिष्यते । तदेव
निर्दूषणे प्रहारो यत् 'भसमर्थं धर्मधर्मिणोर्द्वयोरपि शक्तिविरहः । भवाचवे ॥
धर्ममात्रे स । विदधदित्युदाहरण स्ववाचकप्रकरणमध्ये समर्थस्यैव' इति प्रह-
पित तद्वाक्यावाचकत्वोदाहरणानयलोकननियमधन सद्वर्गविरहः चेत्यतादेयम् ।
वृषकतादीज तु विवक्षितार्थानुपस्थितिरिति नित्य प्र्यायम् ।

त्रिधास्त्रीलमिति । अधोरस्यास्त्रीत्यर्थे सिष्मादित्वास्तुप्रत्ययः । कपिलकादि-
रषाद्रेकस्य हरवम् । तथा च कान्त्यभावमिति पर्यवसयम् । कान्त्यभावश्चाति-
प्रसक्त इति मीढास्तुगुप्सामहस्यशक्तिहेतुक्लृप्तद्विशेषो वक्तव्यः । न चैतन्मयेऽन-
तिप्रसक्तमनुगत रूपमस्तीति मीढादिहेतुकावान्तिमत्सु नानार्थोऽयमस्त्रीलशब्दः
इत्यर्थः । तस्य प्रत्येक त्रिविधम् । क्वचिद्विवक्षितस्यैवायस्य मीढाद्यालम्बनत्वात् ।
क्वचिद्विवक्षितस्य निर्वाहिणस्तथात्वात् । क्वचित्तादृशार्थस्यानिर्वाहिणोऽपि स्मृति
मात्रहेतुत्वात् । एषु क्वचिक्वचिदुदाह्रियते । तत्र मीढास्यक्लृप्तप्रधान्तरस्य
तथाभावो यथा—

'साधनं मुमहृषस्य यन्नाम्यस्य विलोक्यते ।

तस्य घीसालिनः कोऽभ्यः सहेतारालिता भुवम् ॥'

वीति पदैकदेशोदाहरणविषयम् । स्वसंसर्गोणेति । वी-गुपसर्गसम्बन्धेनेत्यर्थं
करणे विधाने । निर्वाहिणः प्रकृतार्थान्वयिनः । तत्रेति । अर्थान्तरस्येत्यनन्तरं नि

विभक्तित्वार्थः । एतदेव जट्टेत्यादिना विशेषणचतुष्टयेन समर्थवति—जट्टाकाण्डमेवोह मह
ज्वाल यत्र । जट्टाकाण्डं पौरुषं तयोः समाहारो जट्टाकाण्डोहः तदेव नाहं यत्राति वाधे ।
एव नपुंसकिण एव लसन्ति केसराणि तेषामात्मा पट्टवा करणो दन्दुरः । मत्प्रस्यार्द्रं
सालककस्य भाना कात्तीना प्रसरा एव किल्लयानि नवपत्राणि यस्य तथाभूतः । किल्ल-
यपत्रस्य पत्रपत्रेऽपि गौण्या प्रयोगः । मञ्जु मनोश मञ्जीर नूपुरमेव भुञ्जो यत्र सः । एव

ारोपस्योपमानादौपरुषत्वा

। न चोपमानाप्रतिष्ठा

स्तिसिद्धवपि कविसमयबलेन

बहुना उपमानदर्शनात् । अत्र निजपदं विवक्षिता पार्वतीतनु न बोधयति । निनादिपदानां
स्ववाक्यमुरयविशेषगामित्वस्य न्युपपत्तिरिति वादः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१ 'विसंसर्गेण' अ २ 'साधनमिति । यस्य राशः मुमहृत्साधनं सैन्यं विलोक्यते

अत्र सैन्यार्थस्य साधनशब्दस्य पुण्यजनमर्थान्तरम् ।

जुगुप्साम्यक्तौ तथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा—

‘हीलातामरसाहतोऽन्यवनितानि शङ्कदृष्टाधर
कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थित ।
मुग्धा कुङ्कलिताननेन ददती वायु स्थिता तस्य सा
भ्रान्त्या धूर्ततयायवानतिमृते तेनानिश चुम्बिता ॥’

अत्र वायुशब्दोऽपानवायु स्मारयति । न तु तदर्थतया वाक्यमुपपद्यते ।

अमङ्गलम्यक्तौ विवक्षितसैन्यार्थस्य तयात्वं यथा—

‘मृदुपवनविभिन्नो मल्लियाया विनाशा
इनरुचिरकलापो नि सपत्नोऽद्य जात ।
रतिविलुलितबन्धे केशपाशे सुकेश्या
सति कुसुमसनाये क हरेदेव यहीं ॥’

अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षित पदार्थोऽमङ्गलः ।

एव त्रिषु भिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणेन प्रत्येक त्रिप्रकारत्वमूहनीयम् । न्याय-
सारभाष्ये । दूषकताबीज त्वनुभयसिद्धरसापकर्षकतादशाद्यर्थोपस्थितिः । नीरसे तु

बाहिण इति शेषः । तथाभावो हेतुत्वम् । तथाभूतार्थेति । जुगुप्साञ्जनत्वार्थः ।

यदन्यस्य न विनोक्त्यते । असाधारणमित्यर्थः । तस्य पीशास्त्रिनो नीतिव्यवहारितां कोपेन
कुटिलीकृता धुन कोऽप्य सहेतेत्यर्थः । अत्र साधनशब्दः पुण्यजनरूपार्थान्तरोपस्थापन
तया ग्रीवादायी । इत्युदाहरणचिद्व्याससंक्षेपः

१ ‘हीलेति । अन्यस्य वनितया न त्वन्यथा वनितया । तदे (वै)‘व प्रीतिशयान्ति दृष्ट
दृष्टोऽधरो यस्य तथाभूतः । कश्चिहीलार्थेन तामरसेन कमलेनार्थास्त्ववनितया आहतः
सन्वेमरेस्तदप्रपरागैदूषिते आकुळे ईशुगे यस्य तथाभूत इव षष्ठेन नेत्रे व्यामील्य
स्थितः । तनस्तदीयपूर्ववानभिज्ञतया कुङ्कलितेन तदाकारीकृतनाननेन तस्य नायकस्य ।
‘तत्र’ इति पाठे नेत्रयोः । वायु कूटकारं ददती स्थिता सा मुग्धा तेन नायकेन नतिमृते
प्रणाम विनैवानिर्गुं चिरं चुम्बिता । तत्र हेतु—भ्रात्या धूर्ततयायवेति । अस्या
कोरोऽपगन इति भ्रातिः । बोधानपगमेऽपि साधारणत्वदशायांमपि निराशय चुम्बेयमिति
धूर्तता । अत्र वायुशब्दोऽपानवायुस्मारयतया जुगुप्सादायी । इत्युदाहरणचिद्व्यास
संक्षेपः २ ‘मृदिति । निकमोवशीये उर्वशीचिरहिम पुस्तवस उक्तिरियम् । मृदुना
मन्त्रेन पवनेन विभिन्नो विवक्षितः । यनो निविन्ध्यासौ रुचिरव्यासौ कलापो मयूरविच्छ
मल्लियाया उर्वरया विनाशादर्थनादय नि‘सपत्नः’ सहेतुराहितो जात इत्यन्यथ । सुकेश्या
गोमनकेश्या उर्वरया नेत्रपाशे सत्येव यहीं मयूर क हरेदनुग्रहेयम् । न कमनीत्यर्थः ।
विरतनरुकारगाम्याय विरिनष्टि—रती विरुक्तिः विविधो बन्धो यस्य तथाभूते । तथा
कुप्ये सनाये मुक्ते । तेन अमङ्गलम्यम् । ‘यहीं’ इति त्वपवादः । ‘विच्छरहे’ नपुंसके
‘इत्यनुदासनाय’ । इत्युदाहरणचिद्व्याससंक्षेपः ३ ‘विगमिनः’ स्वयं ४ ‘यहीं’ स्वयं

धमत्कारापकर्षकत्वं तस्याः । अथवा तादृशार्थोपस्थित्या श्रोतुर्वैमुख्यं तद्वीजम् । अतः शमकथायां दोषत्वाभावः । तादृशोपस्थितेः शमोपकृत्वात् । भाव्यमङ्गलादिसूचने कामशास्त्रस्थितौ च न दोषत्वम् । वैमुख्याभावात् । शिवलिङ्गभगिनीब्रह्माण्डादिशब्देषु तु 'संवीतगुप्तलक्षितेष्वसम्भारानुपस्थिते' ।

संदिग्धं शिवक्षिताविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्वरूपद्वयसंदेहविषयः ।
यथा—

‘आलिङ्गितस्तत्रभवाम्संपराये जपधिया ।

आशी परम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥

अत्र वन्द्यामिति पदं वन्दीशब्दे सप्तम्यन्तं वन्द्याशब्दे द्वितीयान्तं वेति संदेहः । प्रथमे इष्टगृहीतमहिलायां कृपां कुर्विति, द्वितीये नमस्वामाशी परम्परामित्यर्थोपपत्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावात् । दूषकतावीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः । अतो यत्र संदेह एवोद्देश्यन्तत्र यत्र च बाध्यादिसहिष्णु प्रकरणादिवशेन वा निश्चयस्तत्र चादोषत्वम् ।

अप्रगीतमिति नञोऽस्यार्थतया शब्दानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः । अत एवामुक्तान्नेदः । तस्याभ्यग्रापि प्रसिद्धेः । उदाहरणम्—

‘सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्गलिताशयताजुष ।

विषीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बन्धनम् ॥’

अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः । स चैवं योगशास्त्रे एव प्रसिद्धः । एवं शास्त्रान्तरप्रसिद्धमभ्युद्भूतम् । दूषकतावीजं ‘तच्छास्त्रानभिज्ञस्याप्यानुपस्थितिः’ । अत एव यत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्य स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोषत्वम् । अप्रुप्त प्लुतवृत्तिसूचकतया शुण्ठत्वम् ।

मात्रपदेन प्रकृतार्थान्वयित्वमवच्छेदः । संवीतेति । शिवपदार्थेन संवीतमाच्छादितमिवेत्यर्थः । केवलस्यैव लिङ्गपदस्यास्त्रीलत्व न तु शिवपदस्य इत्येत्यनुमत्वात् । भगिनीपदे ॥ इत्यास्त्रीलार्थो गुप्तः । ब्रह्माण्डपदे त्वण्डपदेन गौण्या लक्षितस्य जगतः प्रतीतेर्नास्त्रीलतेति ज्ञेयम् । ‘समुप्रीत’ इति त्वपपाठः । सरस्वतीकण्ठभरणे ‘सवीत’ इत्येव पाठस्य दर्शनात् । स्वरूपद्वयेति । कवितात्पर्यविषयत्वेन सप्तम्य-

१ ‘ममुप्रीत’ ख २ ‘आलिङ्गित इति । सपरान्ते युद्धे जयश्रियालिङ्गितस्तत्रभवान्पूज्य-
सङ्गमगृही परम्परामाशीर्वादपरम्परामर्शांजितशत्रुप्रभुका कर्णे कृत्वा भाकर्ष्य कृपां कुर्विति
स्वत्वम् । तत्र सपराय इति वा । अत्र वयोरमेदाद्वन्द्वनीयमित्यर्थकवन्द्याशब्दस्य द्वितीयान्तं
रूपं निः वा गृहीतमहिलायामिति कृपाविवशसम्पर्कवन्दीशब्दस्य सप्तम्यन्तमिति संदेहः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपे ३ ‘सम्यगिति । सम्यग्ज्ञान तत्त्वज्ञान तदेव महाज्योतिस्तोत्रेन
दलितो नाशित आशयो मिथ्याज्ञानवासना यस्य । तत्तानुपो नरस्य विषीयमानं क्रियमाणम-
प्येतत्कर्म विहितविधिद्विरूप बन्धन बन्धनक न भवेदित्यर्थः । अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानवा-
सनायां योगशास्त्रमात्रे प्रयुक्त इत्यप्रतीतत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपे ।

‘‘ग्रामं ग्रामे केवले लोके प्रसिद्धं न तु शास्त्रेऽपि । अतं एवाप्रयुक्ताद्देव-
इत्येके । अपरे ॥ ‘देश्यमनेन संगृह्यते । कटिशब्दादयस्तु नोदाहर्तव्याः । किं
तु गलमहादयः’ इत्याहुः । तदुभयमप्यसत् । कटिशब्दस्य शास्त्रेऽपि प्रसिद्धस्य
व्युत्पन्नस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितत्वात् । तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धम् । तस्मिन्दे-
सर्वलोकैक्यं दाह्यया यद्वस्तु व्यवहियते तदित्यर्थः । तेन देश्यमपि संगृहीतम् ।
अत एवाग्रे खादनपानगलादय उदाहरणीयाः । कमलमहिषीदध्यादयश्च प्रत्यु-
दाहर्तव्याः । उदाहरणम्—

‘राकाविभायरीकान्तसंज्ञान्तद्युति ते मुखम् ।

उपनीयसिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥’

अत्र कटिशब्दः । लोकानभिज्ञं प्रति तदर्थानुपस्थितिर्दूषकताधीजमिति
भ्रजवः । वस्तुतस्तु नागरोपनागरो विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुरवैवर्ध्म्यो-
पनेन श्रोतुर्वैमुख्यं तदित्यालोच्यते । अत एव विदूषकादावधमेव नरि न दोष-
त्वम् । तस्य तथैवोचित्येन धरत्वाभावात् । कटिशब्दे तु ग्राम्यताप्रयोजकं
नास्तीत्यवमिति न तत्संकरः ।

नेपार्थं नेयोऽर्थो यस्य सत् । नेपत्वं च—

‘निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते चाधुना काश्चित्काश्चिन्नेव स्वशक्तितः ॥’

इत्यनेन रुदिप्रयोजनाभ्यां विना वा लक्षणा निषिद्धा तद्विषयत्वम् । यथा—

‘शरत्कालसमुद्रासिपूणिमाशर्वरीप्रियम् ।

करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिविम् ॥’

अत्र चपेटादिपदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रुदिर्न वा

न्तद्वितीयान्तरादिरूपद्वयप्रकारको न सदेहस्तद्विषय इत्यर्थः । समस्तत्वस्य विवरणं
तस्मिन्देश इत्यादि । नागरो विदग्धमात्रप्रसिद्धः । तत्तादृशस्ततः किंचिद्गुण उपमा-
गरः । ग्राम्यताप्रयोजकमिति । घीटाद्यालम्पनत्वरूपमष्टीत्वं न ग्राम्यता-
प्रयोजकम् । अपि तु विदग्धाविदग्धसाधारणप्रयुक्तत्वमेवेति न साकार्यं सहेत्यर्थः ।
तेन तद्विदुषेयसदृशेऽप्युपाधेरसंकराज दोष इति आव । चपेटादीति । तत्रकं

१. ‘राकेति । राका पूर्णचन्द्रा पूणिमा तर्पणवती यो विभायरीरान्तश्चन्द्रस्तस्य
संक्रान्ता प्रक्षिप्य त्वमात्रं तत्र मुखं, उपनीयस्य मुखस्य शिखायाः शोभा यत्र सा कटि-
नितम्बश्च मनो हरत इत्यन्वयः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः । पामरसाधारण्येन प्रयुक्तमा-
नत्वम् । शत्रुसाहरणचन्द्रिकासंज्ञेन’ । २. ‘शरदिति । हे तन्वि, ते तव मुखं कर्तुं समुत्तमी
यः पूर्णचन्द्रवती शर्वतीप्रियश्चन्द्रस्तं चपेटापातनस्य करतलप्रहारस्यातिथिं प्राप्तं करोती-
त्यर्थः । अत्र मुख्यापैशाचाधरेणशब्देन निमित्तत्वं लक्ष्यते । तथा निमित्तत्वस्य यत्रापाननं
संकरादपानं करोतीत्यर्थः पर्यवस्यति । रुदिप्रयोजनान्तरादिरूपद्वयानिषिद्धाधुनिरावृत्तं
नेपार्थम्’ शत्रुसाहरणचन्द्रिकासंज्ञेन’

प्रयोजनम् । मुख्यशब्दार्थातिरेकिणोऽयं स्यात्प्रतीते । दूषकतावीज च वृत्तभावे-
नार्थानुपस्थितिरेति नित्योऽयं दोषः ।

अथ भवेच्छिष्टमित्यादि छिष्टादिकं द्रष्टुं पदं समासगतमेवेत्यभिसम्बन्धः ।
तद्वयमर्थं — छिष्टत्वादिवोषत्रयं पदान्तरसाहित्येनैव सम्भवति । तथा च यदि
तयोः पदयोः समासस्तदैव समासेनैकपद्यात्पददोषता । असमासे वाक्यदोषत्व-
मेव । इतरेषां तु समासेऽसमासे च पददोषत्वम् । द्वितीयपदनैरपेक्षेयैव
द्रष्टृत्वादिति ।

सत्र छिष्टमयंप्रतीतौ क्लेशवत् । यतो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्ति-
विलम्बिता सवित्यर्थः । निहतायां दौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलम्बितेति ततो
भेदः । विलम्बश्चाप्रत्यासत्तेर्वा, सामान्यशक्ताधिकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य
द्रागनुपस्थितेर्वा । आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वम् 'यन्मिच्छस्य—' इत्यादौ । अन्ये
तु पददोषत्वमपि । तद्यथा—

‘अत्रिलोचनसंभूतस्योतिरद्रमभासिभिः ।

सदृश शोभतेऽत्यर्थं भूषात् तव चेष्टितम् ॥’

अत्रात्रिलोचनसंभूतत्वाद्वा सामान्यतोऽन्वयबोधोधाविलम्बेऽप्यत्रिलोचनसंभूते
त्वादिना चन्द्रादेनं द्रागनुपस्थितिः । अन्यस्यापि तथाभावाभियानकस्याभावाच्च ।
अतः कुमुदरित्यस्य व्यवधानेनोपस्थितिः । इदमेव च ‘अत्रिलोचने समुद्भूतस्यो-
त्सोत्तेनावभासिभिः’ इति पाठे द्वितीयप्रभेदे वाक्यदोषोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।
दूषकतावीजं प्रसीतिविलम्बः । महेष्टिकादौ तु तस्येष्टत्वादोषत्वम् । मत्तो
नत्यादौ तु गुणाद्यमपि तदौचित्यात् ।

‘अविमृष्टविधेयाशम्’ अविमृष्टं प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् ।
प्राधान्यं च विधिप्रतीतियोग्यता । सा चानुपसर्जनीभूतत्वे स युद्देश्यान-
न्तर्यम् । अतो ‘न्यङ्कारो ह्ययमेव—’ इत्यादौ ‘क्षणमप्यमुक्त—’ इत्यादौ वा

लक्षकमितरसात्पर्यम्रादकमिति भावः । मुख्यशब्दार्थेति । निर्णयमिति मुख्यश-
ब्देन प्रतिपाद्यो योऽर्थस्तद्यतिरिक्तस्तेत्यर्थः । मुख्यशब्दप्रयोगादलम्ब्य हि शैत्यपाव-
नात् प्रयोजनं, न चेह तथा प्रतीयमानमस्ति । वृत्त्यभावेनेति । उपादेतुकम्प-
णाया एव वृत्तित्वव्युत्पत्तेरिति भावः । अर्थप्रतीतौ वाक्यार्थप्रतीतौ । पदार्थोप-
स्थितिरेवेति । शक्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपदार्थोपस्थितिरेवेत्यर्थः । इह तु
शक्यतावच्छेदकस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यात्तेन रूपेणोपस्थितावप्यन्वितविशेषानुप-
स्थितिमात्रमित्यर्थः । अन्यस्यापीति । ननुज्यातिपोऽपीत्यर्थः । आदिना चन्द्रोद-

१ ‘अतीति । हे भूषात्, तव चेष्टितं चरित्रमत्रेमुनिधिशेषस्य लोचनात्संभूतं यज्योति-
रुद्भूतं तस्योद्भवेनोदयेन मासमशीर्षैर्वाकुमुदै सदृशमलम्बमतिशयेन शोभन्न रत्यर्थः ।
अत्र पूर्वार्थेन कुमुदरुपाधौवे हेष्टाच्छिष्टत्वम् इत्युदाहरणनिर्दिष्टार्थः’

नाव्याप्तिः । प्रथमे उक्तरूपप्राधान्याभावेन द्वितीये विधेयस्य प्रसज्यप्रतिषेध-
स्यानिर्देशेन विशिष्टविरहसत्त्वात् । उदाहरणम्—

‘मूर्धांमुद्धृतकृत्ताविरलगलयलद्रक्तसंसक्तधारा

घैतेनास्त्रिमसादोपनतजयजयजातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदपोंदुराणां

दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥’

अत्र नगरीरक्षण एव यत्प्रयासस्तन्मूर्धां महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वं विधे-
यम् । अप्राप्तत्वात् । अत एव च जानुवाद्यम् । प्राप्तत्वे तु मिथ्यामहिम्नामफळ-
त्वमेवोचितम् । अतः किमेतत्फलमित्यादिना नाभिसंबन्धः स्यात् । तच्च बहुवी-
हाद्यन्यपदार्थे गुणीभूतम् । विशेषणप्राधान्ये समासानुशासनात् । किं बोद्धव्यं
विधेयं च यदि पृथक्पदाम्यामुपतिष्ठते सदा प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तं विधीयते । न च
समासे पृथक्पदादुपस्थितिः । अपृथगुपस्थितौ च न सदा व्युत्पत्तिरिति । एवं
समासान्तरेऽप्यविमृष्टत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र कर्मधारये यथा—

‘अस्त्रां नितम्बादवरोपयन्तीं पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदां क्षरेण द्वितीयमौर्वीमिव कामुकस्य ॥’

मभाषित्वेन कुमुदस्यापि न द्रागुपस्थितिः । चन्द्रविकासकुमुमान्तरसाधारण्यादि-
त्युक्तम् । तथेति मिथ्यात्वं चेत्पर्य- । विशेषयेति । एकार्थीभावमत्रप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । यैरुप्यादप्येकस्मिन्समस्तपदे तदेवविधेयभावो न सम्भवतीत्याह—किं
चेति । प्राप्तत्वेनावगतं मुद्देश्यम् । अप्राप्तत्वेनावगतं च विधेयम् । न चैतस्मात्पदा-

१. ‘मूर्धांमिति । रामसेनया रुद्रायां वैशितायां रत्नस्योक्तिः । मम मूर्धां दोष्णां
इत्यादि । वेदाभिन्वानरापादानके नगरीरक्षणे यत्प्रयास एतदेव फलं विनिश्चयः । विनि-
श्चनेनोक्तमनीचित्य ममर्षयितु मूर्धां दोष्णां च कवेः विशेषादयमाह—उद्धृतेत्या-
दिना । उद्धृतमुद्धृत द-उद्ध बर्त्तन तेनाविरला सान्द्रा गलाद्रुद्धन्ती या रत्नस्य संसक्त
भविष्यति धारा तथा धोत्री प्रक्षालिनी यामीयाद्वी शिवचरणी उत्पसादेनोपनतो लक्ष्मी
यो त्वसेन गति जातो मिथ्याभूतो महिमा येषामिति मूर्धविशेषान् । कैलामखोला-
सने उद्गारे या इच्छा तस्या व्यतिकरस्य संबन्धस्य पिशुन- सूचकश्यामापुमर्षो उत्तरो
दप-नेनोदुराणां समर्थानामिति दोष्णां विशेषान् । कैलासेन रिमानगतिनितोरे जाते
हनुर्जुमान्दोस्तिवान्तावय इति पुराणम् । तदा चैवविधानात्तत्त्वमनुविठन्वितो
महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वस्य विषयत्वं निश्चितम् । अत एव ममापि शुभीभावेन तदनि-
र्वाहदमित्युक्तिरेषाजलशेषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. ‘अस्त्रांमिति । कुमार-
संमरे कन्दस इदं प्रत्यभिधीते महायभूतां पार्वती ‘अद्वयस्य स्वावराजकन्या’ इति कुल-
यादिनोपकर्मप्रदानम् । कथमूता म्यावराजकन्या । नितम्बात्सत्यां विगणितां केसरी रकु-
ब्धत्वंरन्ध्रिपुष्पमाश्रुतां काञ्चीं पुनः पुनर्वारं धारमवरोपयन्ती मितम्बे निवेशयन्ती । यानिव ।
क्षरेण न्यासीकृतां निदेशीकृतां कामुकस्यनिधिनी द्वितीयमौर्वीमिव । अत्रैव मिति नित्यं

अत्र द्वितीयत्वं मौर्वीयमुपेक्ष्य विधेयम् । तच्च समासे गुणीभूतम् । 'मौर्वी द्वितीया' इति पाठे तु मिराबाधा प्रतीति । नन्वत्र काश्यपौ द्वितीयमौर्वीत्वं विशिष्टमेवोपेक्ष्यमतो नोत्तदोपायकास्त इति चेद् । न । तथापि हि विशेषणा-
न्नास्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यम् । द्वितीयसद्भावे एकस्य न्यासीकरणौचित्यात् ।
मौर्वीत्वं तु तस्याप्रयोजकम् । अन्यस्यापि सद्वितीयस्य तदौचित्यादिति वस्तु-
विशेषपरिचायकतामात्रम् । तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमत्र प्राधान्येन वक्त-
व्यम् । अत एव 'आ कङ्कारादेका संज्ञा' इत्यत्रैकत्वस्यावाधान्यप्रसङ्गभयेन
समासो वाक्येति व्याख्यातार । अन्यथा सत्राप्येकत्र संश्लिष्युद्देशे एकत्व-
विशिष्टसद्भाविधाने दोषो न स्यात् ।

बहुमीहायेव तद्विधार्थगुणीभूतेभ्यपदार्थे गुणीभावो यथा—

'वैपुर्विरूपाक्षमलद्वयजन्मता दिग्भ्यस्त्वेन लिखेदितं वस्तु ।

धरेषु यद्बालमृगाक्षि भृम्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥'

अत्र धरेषु मार्गणीयानां धर्माणां वैकल्पदर्शनप्रस्तावाज्जन्मन्यलद्वयस्य विधि-
रित्यतम् । तच्च समासे व्यर्थभूतम् । 'अलक्षिता जनि' इति पाठे तु पौर्वापर्य-
विपर्ययसाधेऽपि समासनिबन्धनमप्राधान्यं निवर्तते ।

नन्वसमासे यथा—

'आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित-

संदाननैकसदन क्षणमप्यमुक्ता ।

एनेकरूपेणोपस्थितिरित्यर्थ । अयमेव वैकप्रसरतामत्र इत्युच्यते । यथा—'वपदकर्तुं
प्रथममक्ष' इत्यत्र प्राप्तभक्तानुवादेन प्रापम्यविधौ । तत्राप्येकार्थीभावमत्रप्रसङ्गेन

नान्यत्रेत्यत आह—स्वान्विदेति । आश्रयसद्गुण्येन गुणप्रकर्ष इत्यतदेव स्वान समर्पणयोग्य-
मिति ज्ञानदेशधे । अत्र न्यासीकरणौचित्येन पर्यवसानगत्या द्वितीयस्यैवोत्पक्षणीयत्वाच्च
च समासे गुणीभावादभिवेदत्वदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१ 'वपुर्इति । तत्रैव बहुवचनधारिण चित्रस्य चार्वातीं प्रति वचनम् । ओ बाल
मृगाक्षि, धरेषु यद्रूपकुलपनादि समस्त शृम्यतेऽविष्यते त्रिलोचने हरे तद्रूपसुन्दरै-
कमपि किमस्ति । अपि तु नेत्यर्थः । बालमृगाक्षीतिसंबोधनेनैवविषयोन्द्रयं
शालिन्यास्तव विरूपवरप्रार्थनमनुव्रितमिति व्यज्यते । एकैकस्याप्यत्राव दर्शयति—
वपुर्इतिदिना । विरूपणि चित्रमणि सोमस्यार्थीयिरूपत्वादीपणानि वाहीणि यस्य तथा
भूत वपु । अलक्ष्यमस्यैव जन्म यस्य तस्य भावसाक्षात् । अस्तीति शेषः । दिग्भ-
वत्त्वेन नम्रतया वस्तु धनं निवेदितम् । कथितमित्यर्थः । अत्र अरणि विपित्तिसप्त
लक्ष्यत्वं समासे गुणीभूतम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ 'आनन्देति । विरक्त
नायक प्रति नायिकासखीनामियमुक्तिः । यस्मात्सखी भवता सवदैव क्षणमप्यमुक्ता न
त्यक्ता तस्या चन्दनो वास्तं तच्चिन्तापि तत्र संश्लेषधुना तान्ति म्लानिं तनोति ।
वैराग्यात् । अतोऽस्मान्निष्पिबुः । एवविषयसखीनु-सद्वर्तितादमिशोच्या नवमित्यर्थः । किंभूता

या सत्यदेव भवता वदुन्तस्विन्ता
तान्ति तनोति तव संप्रति विधिगम्यान् ॥

अथावान्तरवाक्येऽमुक्तत्वेन ।

‘नैवजलधरः संनदोऽयं न हस्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य धारासनम् ।
अयमपि षडुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिरुपच्छिग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥’

इत्यग्रेव प्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तु—

‘सुगोपात्मानमग्रस्तो मेजे धर्ममनातुरः ।
अगृह्णराददे सोऽर्यान्सक्तः सुखमन्वभूत् ॥’

इत्यग्राग्रस्तात्वाद्यनुवादेनामगोपनादिवदमुक्तत्वाद्यनुवादेनान्यार्थिचित्विधेयमस्ति ।
न च समाप्ते ननः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः किंतु पर्युदास एव । तदुक्तम्—

‘विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विधेयो यत्रोत्तरपदेन यन् ॥’ इति ।

कथं तर्हि ‘अथाद्भोजी’ इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधकामः । पर्युदासेनाक्षेपात् ।
ननु पर्युदासाद्योऽमुक्तत्वमेव विधीयतां फलाविशेषादिति चेत् । भवेद्यथैव यदि
समाप्तिरिति क्षणमपीत्यनेन संबन्धः स्यात् । स हि मुक्तत्वेनैव प्रतियोगिना

समासानुपपत्तेरुक्तवैकल्याच्च प्रसज्यादिति । विधेर्यत्रेति । यत्र विधेः कर्तव्य-
ज्ञायाः प्राधान्यं प्रतिषेधे निवर्तनारूपेऽप्रधानता अविवक्षा स पर्युदासः । यथा-
‘नैकेतोऽद्यन्तं (आदित्यं)’ इत्यादावनीक्षणसंकेतव्यताप्राधान्यापीक्षणप्रतिषेधस्य
आविवक्षणात् । एतच्च भवतीत्यपेक्षायामाह—यत्रेति । उत्तरपदेनेति स्तोत्रना-
मप्राप्त्यन्तरपदार्थेन । संबध्यत इति शेषः । आक्षेपादिति । भाजं न भोज्य

सखी । आनन्दस्य मित्रं समुद्रः । अविद्यालक्षणास्तिनक्षितस्य संदानने बन्धनं तत्सकं
सदनं स्थानम् । तत्रैव चित्तस्य निशान्तिरिति । अत्रामुक्तेति पर्युदासप्रतीतिर्न तु विषे-
षस्य मुक्तं नेति प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवविद्युत्प्रतिषेधाश्वतोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘प्रसज्यप्रतिषेधमुदाहृत्य दर्शयति—नवेति । विद्यमोर्वशीये विरहिणः पुरुरवस
इत्युक्तिः । अयं नरो जलधरः संनदः कवची इत्युक्त्यतो वा हस्तनिशाचरो न । भव-
तीति शेषः । इवमग्रेऽपि विशेषदर्शनेन पूर्वमज्ञानप्रमविषयविषेधो नरो गन्धमानभव-
नक्रियान्दवाहृष्ट्यः । इदं सुरधनुरिदं दूराकृष्टं तस्य राशमस्य शरासनं न । ‘गाम’
इति पाठे रिक्तं नामेति । अयमपि षडुर्धारा धारासारो धारावर्गः बाणपरम्परा न ।
कवकस्य निरुपः कवगरेषा तद्विशिष्टा शीतिमयी विद्युत् । मयि द्विबोर्वशी न भवतीत्यर्थः ।
केचित् ननकस्य अतस्तदोपर्यवसितानेव वाक्पार्श्वमाहुः इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

२. ‘सुगोपेति । अगृह्णराददे । अतस्तोऽर्यान्सक्तः । शीर्षं इत्यम् । अत्राग्रस्तात्वाद्यनु-
वादेनामगोपनादेः कीदृशतापर्युदासेऽपि आविवक्षितविषयान्वतोऽपि इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

विवक्षितः । न च पर्युदासे तथा संभवः । नन्वेवमपि नाविमृष्टविधेयांशता । विधेयस्यानुपस्थितेः । किं तु धारणे विदधदिति वदवाचकत्वमेव स्यात् । समासेऽर्थान्तरनिरुद्धत्वादिति चेत् । न । प्राधान्येनानिर्दिष्टस्य तथाप्यक्षतेः । अत एव 'प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयोऽसौ यत्र' इत्याह वृत्तिकृत् न त्वप्राधान्येन निर्दिष्ट इति । तर्हि विदधदित्यस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इति चेत् । न । तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात् । अमुक्तेस्तस्याविमृष्टविधेयांशस्यावाचकप्रवेश इति चेत् । न । उभयोरसंकीर्णस्थलसंभवे कचिरसंकरेऽप्यदोषात् । रूपकतावीजं च विवक्षितार्थाप्रत्ययः । तस्माच्चित्यदोषोऽयम् ।

विरुद्धमतिकृत्वान्तरसंनिधानेन प्रकृतप्रतीतिन्यकारकप्रतीतिजनकम् । तद्येदमनेकधा प्रवर्तते । कचित्समासान्तरविग्रहेण । यथा—

‘सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।

अकार्यमिग्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥’

अत्राकार्यं कार्यमन्तरेण मिश्रमिति विवक्षितम् । अकार्यं मिश्रमिति तु प्रनीयते । कचिन्नामपदयोः समासे विरुद्धार्थनिरुद्धपदयटनया । यथा—

‘चिरंकाळपरिमासिखोचनानन्ददायिनः ।

‘काम्ता काम्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥’

अत्र कण्ठग्रहार्थतया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरुद्धः । कचिविवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्याप्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरत्वग्रहात् । यथा—

‘न ईदृशं यदिनाम भूतिकरुणासंतापनाम्भिरात्मनः

लोभ इवार्जुना धनुर्भंगवतो दीवाङ्गवागीपतेः ।

इति संकल्पस्य त्रतवाचिमिनिप्रत्ययानुरोधेन लक्ष्यमाणत्वात्तस्य च आह्वयजनवर्णनं विनानुपपत्तेरिति भावः । नन्वेवमपीति । अभवन्मतयोगप्रसङ्ग एव तत्सौकर्यं स्वयमेव निराकरिष्यति । पदान्तरादेति । अनेनास्मीलानुचितार्थनिहतार्थमुदासः ।

१. ‘सुपेति । सुधाकरश्चन्द्रस्तस्य करः किरणस्तदाकरि निर्मलतया तत्सदृशं विशारदं प्रगल्भं च विचेष्टितं यस्य सः । अस्मान्नेकोऽकार्यमिग्रं यः कार्यं उपाधौ मिग्रं कार्यमिग्रम् । पञ्चाग्रन्तमासेन कार्यनिरर्षेण मिश्रमित्यर्थः । तस्य किं वर्णयामहे । अर्थादुक्तान् । ‘विदधसुप्रगल्भी विशारदौ’ इत्यमरः । अत्राकार्यं मिश्रमिति विरुद्धमतिकृत् । ‘इत्युदाहरणचन्द्रिकार्णवः’ । २. ‘चिरेति । काम्ता निरकारणा परिमासि’ समागमस्तेन लोचनयोरानन्ददायिनः वान्तस्य गलग्रहं गलस्य ग्रहो ग्रहणमातिव्रजनं विदधातीत्यर्थः । अत्र गलग्रहशब्दो रूढ्या रोगविशेषोपस्थापकतया विरुद्धमतिकृत् । ‘इत्युदाहरणचन्द्रिकार्णवः’ । ३. ‘नेति । दाशरथिगुहिर्य परशुरामोक्तिः । धनुर्व्यासवत् भजता तेन प्रकृतेन दाशरथिना यद्वि नाम भगवतो मवानीपतेर्देवानां यत्नं गीतं तस्यैव स्वन्दोऽयवा इकेन्द इव प्रियोऽहं शिष्यः कथं विस्मृत इत्यन्वयः । यदिनामशब्दोऽलुण्ठः संभावनावाङ् । एतत्संभाव्यमित्यर्थः । कोपचेनेति विशिष्य नायामहङ्गम् । मवानी-

तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विभक्त्य दत्तोत्सवः

‘स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमयवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥’

अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे भवानीति सिद्धम् । तथा च भवपत्नीपतौ प्रतीयमाने भवातिरिक्तः स द्वात्रप्रतीयते । नहि भव एवामिधेये भवपत्नीपतिरिति प्रयोगो योग्यः सचेतसाम् ।

अन्वितासौख्येऽपि समस्यमानपदयोर्मध्येतया । यथा—

‘गोरेपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।

सविधे निरहंकारः पायाद्वा सोऽम्बिकारमणः ॥’

अन्वितासौख्यपदयोगैरीदृशीति करत्वं मातृस्वामित्वमप्यर्थः । दूषकतावीर्यं विवक्षितार्थेतिरस्कारकार्योपस्थितिः । अतो यत्र विरुद्धोऽर्थो विवक्षित एव सत्रादोपरवम् ।

झिष्टादिदोषविशेषेषु समासगतत्वमियमविधानाच्छ्रुतिकटुप्रभृतिष्वनियमोऽ-
भ्यनुज्ञातः । तत्रासमासगतमुदाहृतमेव । समासगतेषु श्रुतिकटु यथा—

‘सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।

वर्हिनिर्हृद्नाहोऽयं कालश्च समुपागतः ॥’

समासादैकपदम् । एवं च्युतसंस्कृतादयो द्रष्टव्याः ।

उक्तान्पददोषान्पदैकदेशे वाक्ये चातिदिशति—

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदसांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

पठेरत्रासे हेतुगर्भं विशेषणम्—भूतेत्यादि । भूतेषु यः करणासंज्ञान् कृपासमूहस्तेन शान्त आत्मा यस्य तथाभूतात् । मदान्धो वस्तारकासुरस्तस्य वधाद्विभक्त्य देवगणस्य दत्त उत्सवो येनेत्युत्कर्षगर्भं विशेषणम् । स्कन्द इव प्रिय इत्यनेन धनुर्भङ्गोपेक्षासंभावनाविरहसूचनम् । अहमित्यनेन क्षत्रियकुलान्तकत्वसंक्रान्तत्वाच्चेन धनुर्भङ्गकर्तुः साहसकारित्वातिशयो ध्वज्यते । अत्र भवानीपतेरिति विरुद्धमतिकृतम् । भवपत्नीपतिरित्यपैकादसात्पत्यन्तरप्रतीतिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘गोरेपीति । सोऽम्बिकाया रमणो मदेशो वो युष्मान्पायादित्यन्वयः । स कः, यदाहनतां प्राप्तवतो गोर्ध्वस्यापि सविधे निकटे सोऽप्यतिकृतवा प्रसिद्धोऽपि गिरिसु-
तायाः पार्वत्याः सिंहो निरहंकारः सौम्यः । भवतीति शेषः । अन्वितासौख्यं मातृ रमण इति विरुद्धं प्रतीयते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘सेति । विरहिणो रामस्तेयमुक्तिः । सुधायाः सान्द्रास्तद्वज्राः सुधासान्द्रतरङ्गाः सुधासान्द्रतरङ्गाः सजाता ययोस्ते सुधासान्द्र-
तरङ्गिते तथाविधे विलोचने यस्याः सा सीता दूरे । स्थितेति शेषः । अर्थं वर्हिर्नां मयूराणां यत्रिहोदनमन्यक्तदृष्टदृष्टदर्शसयोग्यः कालो घनसमय एव कालोऽन्तकश्च समुपागत इत्यन्वयः । अत्र समासगतं श्रुतिकटुत्वम् । एवमितरेषामपि समासगतत्वं बोध्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

च्युतसंस्कारेत्यादिर्भाषाधानो निर्देशः । एते ध्रुतिकट्टादिपदप्रवृत्तिनिमित्त-
भूताः । ध्रुतिकट्टावाद्य इत्यर्थः । अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं
स वाक्यदोषः । न चासाध्यसमर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति
तद्विस्तयोपासनमिति संप्रदायः । तदसत् । 'सोऽप्येष्ट—' इत्यादिध्रुतिकट्टो-
दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यस्यानपेक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधात् । न च तत्रापि
तथेयेति वाच्यम् । परस्परवर्णारम्भवत्त्वं स्वत एव सायात् । तथाचैऽपि वा 'स
पातु यो दुःखयनः' इत्याद्यप्रयुक्तपुदाहरणाम्यासिः । न हि तत्रापि दुष्टत्वे पदा-
न्तरापेक्षेति वक्तुमपि शक्यते । किं चावाचकमप्यसमर्थसमानशीलं किमिति
नापाद्यमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति ।

अत्र मूलः—विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दवृत्तित्वे सति । नानापदवृत्तिरवमे-
वात्र वाक्यवृत्तिरवमभिप्रेतम् । 'भ्यङ्गारो ह्यवमेव—' इत्याद्यापि नाभ्यासिः ।
उद्देश्यविधेयाभिधाषकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वात् । अत एवाविमृष्टविधेयांस्तमित्यत्रा-
शपदोपादानम् । 'योऽसौ मुमगे तवागतः' इत्युदाहरणे प्रकाशो स्पृष्टमेतत् ।
एवं च पुनः च्युतसंस्कृत्यादिस्पृष्टसमम् । न चासमर्थसदोदरस्यावाचकस्यापि
स्पृष्टासौ युक्तः । हेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिज्ञापनात् । यथोदाहृतेन जन्तु-
पदेन । स्पृष्टस्तेषु पुनर्गं कोऽपि प्रमेदो विवक्षितधर्मिप्रतिपादक इति ।

तत्र ध्रुतिकट्टवाक्यगतं यथा—

'सोऽप्येष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितृनवार्णास्तममंस्त वन्धून् ।

भ्यजेष्ट पद्भुर्गमरंस्त नीती समूलघातं भ्यवपीदरींश्च ॥'

व्यक्तम् ।

न च तत्रापीति । सोऽप्येष्टेत्यादावपि वाक्यस्य ध्रुतिकट्टत्वं पदमात्रगतात्तत्त्वाद्-
न्यदतः सापेक्षमेवेत्याशङ्क्याह—तत्रापीति । नहीति । अप्रयुक्तत्वस्य पदमा-
त्रमर्थवदिति भावः । ननु वाक्येऽप्यप्रयुक्तत्वादस्त्येवेति वादिनं प्रत्याह—
किंचेति । सर्वव्याख्यानेषु दर्शितप्रकारेषु । विवक्षितेति । अत्र विवक्षितधर्मि-
प्रत्यायकनानापदवृत्तित्वोक्तौ वाक्यनिष्ठावाचकत्वे 'प्राप्रभाङ्-' इत्यादावर्धमवः ।
सर्वेषां पदानां विवक्षितधर्मिप्रत्यायकत्वाभावात् । अतः पृथक्सत्यन्तम् । तादृश-
किंचिच्छब्दगतत्वाच्च न दोषः । च्युतसंस्कृत्यादित्रयं तु न तथेति तदपासनम् ।

१. 'च्युतसंस्कृत्यसमर्थनिरर्थकानपासोजयोधान्वाक्यगतत्वेनोदाहरति—सोऽप्येष्टेति ।
भट्टिकाव्यगतमिदं पद्यम् । स राजा दशरथो वेदान्त्येष्टापीतवान् । त्रिदशान्देवानपष्टा-
पूजयत् । तिनूनताप्सोदत्तर्षयत् । 'नपापीत्' इति षाठ्ठस्यपदेवार्थः । 'पू तर्षणे' इति
भात्वनुसारात् । बन्धून्सममंस्त संयानितवान् । पद्भुर्गं कामकोपलोभमोहमदमात्मर्याणां
घण्णा वर्गं समुदायं भ्यजेष्ट विजितवान् । नीतावरस्त रेये । अरीन्समूलघातं न्यवपीत् ।
समूल इतवानित्यर्थः । अत्रानेकपदगतत्वेन ध्रुतिकट्टत्वस्य वाक्यदोषत्वम् । एवमन्येषामपि ।'
इत्यादाहरणचन्द्रिकासमेष्टम्

अप्रयुक्तं यथा—

‘स रातु वो दुश्चयवनो भावुकानां परम्पराम् ।
अनेदमूकतायैश्च यतु दोषैरसंमतान् ॥’

अत्र दुश्चयवनशब्द इन्द्रे, अनेदमूकशब्दश्चैदमूकेऽप्रयुक्तः ।

निहतार्थं यथा—

‘सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः ।
अत्ररश्मिभास्वरसे भावितरामवनिप श्लोकः ॥’

अत्र सायकशब्दः खड्गे, मकरध्वजशब्दः समुद्रे, क्षमाशब्दो भूमौ, अत्र-
रश्मिखड्गे, श्लोकशब्दो यशसि च प्रयुक्तः । न चैतेषामेतेषु प्रसिद्धिभूयस्त्वम् ।
अतः प्रसिद्धेः शरमदनक्षाम्निपन्नपथैरर्थैर्निहतार्थाः ।

अनुचितार्थं यथा—

‘कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणधाममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नम्रास्तव विभो ।
शरज्ज्योत्स्नाकान्तश्कुटविकटसर्वाङ्गसुमगा
तयापि त्वत्कीर्तिर्भमति विगताच्छादनमिह ॥’

अत्र कुविन्द इति तन्तुवाद्यं, पटयसीति पटं करोषीति, गुणेति तन्तुं नमेति
वस्त्रहीनं, यश इत्यकारप्रभेपादयशः, विगताच्छादनमित्यवसममित्यर्थोऽनुपश्लो-
क्यमानापकर्षयोक्तकृतयानुचितार्थप्रकाशयति ।

१. ‘स रात्विति । ॥ प्रसिद्धो दुश्चयवन इन्द्रे वो सुप्तासं भावुकानां महानां
परम्परा यतु इत्याहु । च परमसंमतान्शब्दनेदमूकतायैवैकद्विरात्मायैवैवैः करणभूतै-
र्यतु खण्डयतु । नाद्यपित्वर्थः । ‘अनेदमूक उरिहः शब्दे वाक्शुनिर्जिते’ इति
भेदिनी । अत्र दुश्चयवनानेदमूकशब्दावप्रयुक्तौ । इत्युदाहरणवन्निर्दिष्टा संशेपः । २. ‘साय-
केति । हे भवनिप राजन्, ते तव शीवो यशोऽम्बस्य चन्द्रस्य रश्मिबद्धास्वरो
भावितरां शीमतेवरामित्यन्वयः । कीदृशस्य, सायकः खड्गः सहायो यस्य तयाविषो
बाधुर्यस्य तयाविषस्य । मकरध्वजेन समुद्रेण नियमिता परिधिश्चा वा क्षमा भूमिस्तस्या
अधिपतेः । सार्वभौमस्येत्यर्थः । अत्र सायकमकरध्वजशोभनश्लोकशब्दानां शरमदनक्ष-
ाम्निपन्नपथेषु प्रसिद्धिराहुत्वात्प्रकृतार्थविरोधानम् । ‘सायकः शरसहयो’ इति विश्वः ।
इत्युदाहरणवन्निर्दिष्टा संशेपः । ३. कुविन्द इति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे विभो, ॥
तावत्कुविन्दः । कु प्रथी विन्दति लभते इति कुविन्दः । लब्धप्रसीद इत्यर्थः । अमितः
नमनशाहुतानां शीवोदीर्घं धामं समूहं पटयति षट्करोति । स्वापयसीति यावत् । अत
एते नम्रा भन्तिनो दिशि दिशि तव यशो गायन्ति । तयाप्येवंदिने भेदने सत्यपि त्वाकीर्ति-
की इह लोके विगताच्छादनमावरणं यत्र तया भ्रमशीति व्यावृत्तिः । कुकुरावा-
इनेषामाच्छादय परिरक्षति—शररिति । शरज्ज्योत्स्नाकानीति श्रुत्यानि दूरवाणि विक-
रानि दूरराणि यानि सर्वाङ्गानि तेः शुभगा । सुन्दरीत्यर्थः । अत्र कुविन्दस्तान्गुण-
पत्यं शुभम्भन तन्तुममूमनिधः सम्पादयत्यगुरीपाद्येन पटयति षट् करोति । अतः

अवाचकं यथा—

‘प्राग्भ्राद्विष्णुधामाप्यविषमाश्वः करोत्ययम् ।

निद्रो सहस्रपर्णानां पञ्चापनपरायणाम् ॥’

अग्ने भ्राजत इत्यभ्राद् जलदः । प्रकृष्टोऽभ्रमाद् वच तद्विष्णुधामेत्यश्व विशेषणम् । अत्र प्राग्भ्रादिति प्रकृष्टजलदे, विष्णुधामेति विष्णुपदे, विषमाश्व इति सप्ताश्वे, निद्रेति संकोचे सहस्रपर्णेति सहस्रदले प्रकृष्टजलदत्वादिना प्रवारेणावाचकानि कानिचिद्यात्र धर्मिणि शक्तान्येवेति यथोक्तवाक्यदोषत्वम् ।

अस्त्रीलेषु व्रीडादायि यथा—

‘भूपतेरुपसपन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधे ॥’

अश्रोपसपन्तीति सुरतारम्भं, प्रहरणेति ताडनविशेषं, मोहनमिति निधुवनं चार्यान्तरमतिपादयव्रीडादायि ।

शुश्रूप्तादायि यथा—

‘तेऽनैर्वांस्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च शुभ्रते ।

इतरार्धेग्रहे येषां कवीनां स्वात्प्रवर्तनम् ॥’

अत्र वान्तोत्सर्गशब्दौ छर्दितपुरीपार्थतया, प्रवर्तनमिति पुरीपत्यागार्थान्तरं तथा शुश्रूप्तां प्रवृत्तिम् ।

एवमूको वाक्श्रुतिहीनः । शक्तान्येवेति । विष्णुस्थानस्वरूपयोगे नाकाशवाचकं

एव त्वत्तो लब्धवत्ता एते जग्ना बलहीना दिति दिति तव यशो गायन्ति तथाप्येव ब्रह्मसमृद्धावपि त्वत्कीर्तिकृषा स्त्री विगताच्छादन वस्त्ररहित भ्रमदीत्यर्थान्तरं लूपमानस्य शब्दोपकर्षगमकं प्रतीयत इत्यनुचितायैत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘प्राग्भेति । अत्र विषमाश्वो विषमसंस्था भवा बल्य सः सप्ताश्वः । सूर्य इति वाक् । विष्णुधाम विष्णुपदमावाशमाप्य प्राप्य सहस्र पर्णानि पञ्चाणि येषां तेषां कमलानां निद्रां संकोचं मलायनतत्परा करोति । पञ्चानि त्रिकासयतीत्यर्थः । व्रीडाश्च विष्णुधाम, अग्ने भ्राजत इत्यभ्राद् जलदः प्रकृष्टोऽभ्रमात्वात्र तथाभूतम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

२. ‘भूपतेरिति । कम्पना सेना उपसर्पन्त्यागच्छन्ती वामं भुवदीविषमं लोचनं यस्यास्तादृशी । तत्तत्प्रहरणैः शस्त्रैस्तसाहवती च मोहनं व्याकुलीभावमयोच्छ्रान्तामाराधये चकार । अत्र रमणायोपगच्छन्ती कम्पयुता सुन्दरलोचना तत्तत्प्रहरणैः वाममाश्वो दित्तजघनादिताडनैस्तसाहवती मोहनं सुरतमावधानिल्लर्यन्तरं व्रीडाजनकं प्रतीयते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘तेऽनैरिति । येषां कवीनामित्यर्थेग्रहे इतरनिबद्धार्थेग्रहे प्रवर्तनं प्रवृत्तिः स्यातेऽनैर्वांस्तं छर्दितं समश्नन्ति मध्वयन्ति परोत्सर्गं पुरीपं च शुभ्रते इत्यन्वयाः । अत्र प्रवर्तनशब्दः पुरीपेत्सर्गरूपमर्थान्तरं लुप्यति इत्युचितं स्पष्टयति । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अमङ्गलार्थं यथा—

‘पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारयणेन यत्र मे ।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशस्यकम् ॥’

अत्र पितुर्गृहं पावने वंश इति च विवक्षिते पितृवसतिपावकान्वयशब्दो
इमशानवह्निसंबन्धरूपामङ्गलार्थान्तरौ ।

संदिग्धं यथा—

‘सुरालयोह्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।
मार्गेणप्रवणो आस्वद्भूतिरेप विलोक्यताम् ॥’

अत्र सुरालयेति देवगृहमदिरामन्दिरयोः प्राप्तपर्याप्तकम्पन इति प्राप्तसैम्य-
त्वप्राप्तकम्पत्वयोरपस्थापकम् । एवमग्रेसरि ।

अप्रतीतं यथा—

‘तस्माधिमन्त्रोपायस्य सीमसंवेगतापुः ।
इदभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे ॥’

१ ‘पितृवसतिमिति । शोकपीडितायां कस्याश्चिदियमुक्तिः । अहं परिवारजेन
सह तां पितुर्वसतिं गृहं व्रजामि गच्छामि । यत्र पितृवसती पावकान्वये पवित्रे
भेदे पावकानां पाविष्यकारकाणां पित्रादीनामन्वये संबन्धे सतीति वा । हृदयं न
शेषित शोकरूप शस्यक कृतित्त शस्य यस्य तथाभूत सपदि सरङ्गाल भवतीत्यन्वयः ।
पितृवसतिपावकान्वयशब्दो इमशानवह्निसंबन्धरूपामङ्गलार्थगमकौ ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका
संक्षेपः ।

२ ‘सुरेति । सुरालयो देवगृहं मदिरामन्दिरं वा । तत्रोह्लासो कर्षस्तत्परः ।
प्राप्ता पर्याप्ता पूर्णा कम्पना सेना येन । प्राप्त पर्याप्त बहु कम्पन वा येन
सः । मार्गेणा वाणा । मार्गेण याचनं वा । तत्र प्रवणो रतः । आस्वन्ती कञ्चुका भूतिः
समृद्धिर्भलः वा यस्य एवंभूत एव राजा जनो वा विलोक्यतामिति संदेहः ॥ इत्युदा
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः ३. ‘तसेति । कस्यचित्तस्मात् प्रणि मिश्रवृत्तातीक्तिरियम् । हे सखे,
तस्मात्तन्मित्रस्य स त्रायिकाविशेषसंगमविषयको यत्नः प्रियस्य तन्नायिकासंगमस्य प्राप्तौ
सत्यां फलितः । किंभूतस्य । अधिक्य मात्रा प्रमाण यस्य तथाविध उपायो दूरीसं-
श्लेषणादिवस्य तथाभूतस्य । तथा सीमं संवेगस्तथा यस्य स तथा तत्तापुः । कीदृशो
यत्नः । इदभूमिर्दृष्टा सिरा प्रनिबन्धनामपनेया मृमिविषयः संगमरूपो यस्य स
इति प्रहृष्टोऽर्थः । इतरस्तु—हे मते, तस्य पुरुषस्य स चित्तेकाग्रतास्थितिर्विषयको
यत्नः प्रियस्वाम्याः प्राप्त्या प्राप्तौ सत्यां फलितो मोक्षरूपफलश्चास्ति ॥ एतन्नामो
हेतुगर्भ विशेषणद्वयमाह—अभिमात्रेति । अभिमात्र प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवज्रादुत्कट
उपपन्नं मन्त्रादिवस्य सः । तथा सीमं परमं संवेगो वैराग्य यस्य स तथा तत्तापुः ।
तदुक्तं एतन्मन्त्रमाध्यास्यायां वाचस्पतिमिश्रे—‘उपाया मन्त्रादयो मृदुमप्याभिमात्राः
प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवज्रादेषां ते तथोच्यते ॥ संवेगो वैराग्यम् । तस्मात्ति मृदुमप्यदी
यता प्राग्भवीयसासनादृष्टवज्रादेव’ इति । मन्त्रादयश्च ‘मन्त्रादीर्धर्मवृत्तिमाभिप्रशार्पूर्वक
रउपेयम्’ इति सूत्रोक्तं वेदितव्यम् । एवं च मृदुमप्याभिमानोपायानां त्रयानां प्रत्येकं

अधिमात्रो दृढज्ञानवानुपायो यमादिर्यस्य । तीव्रः परमः संवेगो वैराग्य यस्य
तत्तायुक्तस्य । इदं भूमिर्दृढसंस्कारः । मृदुपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति
त्रिविधा अपि योगिनः प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधः ।
अत्राधिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः ।

प्राप्त्यं यथा—

‘ताम्बूलभृतगण्डोऽयं भर्तुं जल्पति मानुषः ।

करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥’

अत्र गण्डभृत्मानुषखादनपानशब्दा ग्राम्याः ।

नेपायं यथा—

‘वैश्वैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।

निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय सांप्रतम् ॥’

अत्र वैश्वैदूर्यशब्देनाम्बरमणेर्योर्विक्षिप्तत्वादृच्छशब्देन रागस्य विषक्षितम् ।
न चास्य तत्र शक्तिरिति चापह्नवलक्षणेन शक्यसंबन्धेनाम्बरपदं लक्षयति ।
तस्माच्च रागप्रतीतिः । यद्वा स्वधाचकवाच्यत्वलक्षणशक्यसंबन्धेन रागनमेव
लक्षयतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा चेति वस्तुगतिः । एव वैदूर्यस्यस्य मणौ चर-

विष्णुधामेति तथा प्राप्रभाडित्यपियोगेन । तथा विपमाश्च इति चेत्पर्यं । लक्षित-

वृद्धमभ्यतीव्रसंवेगैस्त्रिभिर्देहेनैव योगिमेदा मवतीति । एव च ‘तीव्रसंवेगानामासवे’
इति सूत्रात्कलशसिर्युक्तेति भावः । कीदृग्यस्य । इदं भूमिः शीर्षकात्तदनैरन्तर्गसत्का-
रवत्तदा वृद्धा म्युत्थानसंस्कारिरनभिभूता भूमिर्विषयक्षितैराग्रहासितिरूपो यस्य ॥
म्युत्थानं च चित्तस्य समाभिभूत्यतयावस्थानमिति । अत्र च ‘भद्राश्चन’ इत्यादिवा-
क्यतनापकस्य योगिनिरूपितोपमा म्यज्यते । तदाभियात्रादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्र-
सिद्धाः । अत्राधिमात्रादिशब्दानां योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वेनाप्रतीत्यस्य दोषः १ इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१ ‘ताम्बूलेति । ताम्बूलेन भृत-पूर्णो गण्ड कपोलो यस्य सोऽयं मानुष सदैव
यथा खादनं मक्षणं पानं च करोति तथा तु तथैव गैह समीचीनं जल्पति । यदती-
त्यर्थः । नैसर्गिकत्वं चात्र सामर्थ्यम् । अत्र गण्डादिशब्दा ग्राम्याः १’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः २ ‘वसेति । सखीं विरोधमन्त्वा कलाधिदुक्तिः । हे सखि, वल्लभम्बरमा-
काश तस्य वैदूर्यमणिः सूर्यस्वस्य चरणौ पादौ किरणौनिष्कम्पा निर्वर्णा भूमिः क्षत नि-
रस्ता सत्त्वरजोभ्या पर तमो वस्त्रास्तवायुता कृता । सांप्रतमनुना नेत्रयुद्धं दृष्ट्वा वेदय
बोधय । उदाहरणैल्लर्थः । अत्र वस्त्रादिशब्दानां स्ववाचकाम्बरादिपदवाच्यत्वरूपशक्य-
संबन्धेनापराशादिषु लक्षणादुद्भिद्योऽनान्यतराभावाविशिष्टेति । जयथा सशक्यवाचकत्वं
संबन्धेनाम्बरादिपदं लक्ष्यते । तेन च जपनप्रतीतिः । त्रिरेपपदलक्षितेन भगवत्पदेनैव
अमरस्य १’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

णेत्यस्य पादे सध्वरजः परेत्यस्य तमसि निष्कम्पेत्यस्य चाचलाया भूमा युद्धामत्यस्य
द्वन्द्वे वेदयेत्यस्य बोधने लक्षणेन । न च तद्वीजं रुढिः प्रयोजनं वेति नेयायेत्वम् ॥

द्विष्टं यथा—

‘धम्मिहस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्षयाः ।

रज्यत्यपूर्वधन्वव्युत्पत्तेर्मानसं शोमाम् ॥’

अत्र कुरङ्गशावाक्षया धम्मिहस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धे
प्रतीतिव्यवधानम् ।

अविमृष्टनिधेयांशं यथा—

‘न्यकारो ज्ञयमेव मे यद्वर्यस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

१. ‘धम्मिहसेति । कुरङ्गशावाक्षया धम्मिहस्य कैसपाशस्य शोभा प्रेक्ष्य अपूर्वा
अदृता या वन्धे व्युत्पत्तिः कौशल वन्धस्य व्युत्पत्ती रचना वा तस्या हेतोः
कस्य मानसं न रज्यति दृश्यतीत्यन्वयः । अपूर्वा वन्धव्युत्पत्तिर्यस्येति धम्मिह-
विशेषणं वा । अपूर्वकथेऽर्थाद्धम्मिहस्य व्युत्पत्तिरिपुणता यस्या इति नायिकावि-
शेषणं वा । अत्रानासन्नतया द्विष्टत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘न्यकार
इति । रामेण राक्षसश्रये कियमाणे ह्युत्थान्तकरणस्य रावणस्य स्वाभिष्टेरोक्ति-
रियम् । अरयो यद् । सन्तीति शेषः । ज्ञयमेव मे न्यकारो निन्दा । अन्येषा परामर्श-
विमम पुनर्वशीकृतपगप्रयस्यासिस्त्वमेव न्यकार इत्यर्थः । बहुवचनेनेतावत्कालमेकोऽपि
रिपुर्नानीन्मां प्रनमयस्माद्वहो जाता इति न्यकारातिशयो च्छन्यते । तत्रापि तेष्वरिषु
मध्येऽक्षी रामस्तापसः । मुत्तम इति शेषः । तापसत्वेन निर्वायेत्वा राक्षसानिहत्वा च ए-
ष्यते । तथा च तपस्विसहस्रभयुक्तस्य समैकस्यैव रिपुर्नित्यन्वन्मेव न्यकार इति
भावः । सोऽपि तापसोऽप्यत्रैव मत्समीपं एव राक्षसकुलं निहन्ति न तु बालवृद्धसौन्दर्य-
मपि त्यजेतीति न्यकारातिशयः । अहो आश्चर्यम् । एव सत्यपि रावणो जीवति । अथवा
अहो इति खेदे । रावणो जीवति यथा न जीवनीत्यर्थः । शक्यं च विविधम् । वी-
र्यस्य निन्द्यातिशयः । प्रहोषितवनेति निवृत्ताक्रान्ते च । ततो मनुष्यः । प्रहोषनकर्तृभूते-
नेत्यर्थः । एवमिदं नुम्भकगौरवम् । प्रयोजनमिति शेषः । एव स्वर्गं एव ग्रामदिवा
शुद्धमामल्लदिदृष्टनेन वृषोच्छूर्नेन वा पुष्टेभिर्मुत्रैर्विशतिमुरत्यैः किं प्रयोजनम् । न निमपी-
त्यर्थः । मुष्टेरिति बहुवचनेन बहुभिरपि मुष्टैर्मनुजैश्च प्रति प्रतीकाराश्रमनया न्य-
कारो न्यन्यते । अथ ॥ किं देव मुनयेत्यर्थं वृषादेन च वृद्धचूतत्ववैयर्थ्यमुक्तमिति
न पीनस्त्वम् । वृषात्वस्य पूनेनसिद्धत्वाद्मुखादासंगतिः वृषोच्छूर्नतया वेत्तव्यस्योच्चित्तया
तत्रात्पदनिपानसंगतिश्च वृत्तिकृतेन वक्षिणेति । अत्राप्यपदव्यवहारपदबोद्धेयविधेयार्थकत्वेन
विश्रुतिवयोः पोषांपमविषययो होव । ‘यच्छब्दबोधः प्राक्कम्’ इत्यात्रोदवच्छरणम् । तथा
‘अनुवचमनुसारेण नाभिधेयमुदीरयेत्’ इत्यादिबहुवचनेन तयोः पोषांपमस्य निधेयित्वम् ॥
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

धिगिधिवज्जनित प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वयेप्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छ्रुने किमेभिर्भुजै ॥'

अत्र प्राप्तमरिसत्त्वमयमित्यनूद्याप्राप्त न्यङ्कारस्त्व विधीयते । अतोऽयमेव
न्यङ्कार इति वाच्यम् । 'अनुवाचमनुक्तैव नाभिधेयमुदीरयेत्' इति वृद्धव-
चनात् । अन्यथा तु वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथाभाव प्रतीयेत । अथ न्यङ्कार
श्रुत्युभयो पदयोर्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वम् । अतएव समासगतमेव दुष्ट पदमि-
त्युक्तम् । अपि चात्र वृथोच्छ्रुनैरित्यसंगतम् । उच्छ्रुनत्वमात्रस्यैवानुवादी-
चित्वात् । न तु वृथात्वविशेषितस्य । किमेभिरित्यनेन वृथात्वस्यैव विशेषणत्वात् ।
अर्थभेदोपगमेऽपि किमेभिरिति वैपरीत्याभिधानविरोधात् वृथोच्छ्रुनस्य तदर्थवि-
स्यात् । ननु न्यङ्कारोऽयमित्यत्र वैपरीत्येन विधेयत्वप्रसङ्गादप्यदोष एवाय-
स्यविति चेत्, न खल्वत्र विवक्षितोऽर्थो दुष्ट । किं तु क्रमविशेषाद्विवक्षि-
तार्थप्रत्यय एवेति वाक्यविशेष एवापराध्यति । शब्दादन्तरेण तथ्यतीतेरैकस्यात् ।
यथा विरुद्धमतिकृति ।

न केवल विधेयस्वोपगमजन्यव्युत्क्रमत्वाभ्यामेवाय वाक्यदोष । किं तु
विधेयानुपस्थित्यापि । यथा—

'अपाङ्गसर्गितरङ्गित दशोभुवोरराजान्तविलासवेहितम् ।

वितारिरोमाञ्जनकञ्जुक तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे तवागत ॥'

लक्षणेति । लक्षितेनाम्बरपदेन गगनबोधनादित्यर्थः । अर्थभेदोपगमेऽपीति ।
उच्छ्रुनताया ध्रुवसर्गलुण्ठन न फलमिति वैयर्थ्यमन्यत्, भुजवैफल्यं तु स्वपरा-
जयदर्शनादन्यदिति मेवकीकारेऽपीत्यर्थः । एव आप्रयुक्तानुवादत्वरूपोऽर्थदोषोऽपि

१ 'अपङ्गिति । नायनागमनोत्सव विवेदयन्त्या' सरया इत्युक्तिः । तवेत्यस्य पञ्चम-
तत्पदेऽन्यद्वयः । इति सुभगे, यो नायकस्तत्र ध्रुवोपाद्वर्गसंगि मेवा तत्सम्बद्धं तदङ्गित
चालनं तथा ध्रुवोराते कुटिलेऽन्ते विलासेन वेहितं नरेण एव च तनोर्वितारि सर्वाङ्ग-
व्यापि रोमाञ्जनमेव कञ्जुक च तनोति । यस्मिन्नुष्टे तनैर्न भवतीत्यर्थः । असौ नायक
आगत इत्यर्थः । ननु वस्तुनोत्सवागत इति वच्छब्दायानुवादेन तदर्थपरामशक्ततया
असावित्यस्य विधेयसम्पत्कत्वमभिप्रेतं न संभवति । वच्छब्दसन्निध्येन प्रयुज्यमानस्यादसा
देयच्छब्दार्थगनप्रसिद्धिबोधकतयास्तुवाचकोटिप्रविष्टार्थत्वात् । एव च वच्छब्द-
स्यार्थ-परामशक्ततच्छब्दभावात्साक्षाद् एवावतिष्ठते । तदाह —'वच्छरोनित्यमभिसर-
व' इति । स चायमुपाचयो स्पष्ट एव । अनुपादानं तु त्रिप्रकारम्—वच्छन्दस्यैव तच्छ-
न्दस्यैवोभयोर्वेति । तत्र वच्छन्दानुपादानेऽपि प्रवातप्रसिद्धानुभूताधिकेन तच्छब्देन
वच्छन्दशब्दोपात्तवच । क्वचिच्चानुपाचय-वच्छन्दस्य वच्छन्दोत्तरवाक्यगतेनाक्षेपात् ।
क्वचिदर्थमात्रम्याहुवोरप्यनुपाचयोराक्षेपादिति । तदेतच्च तनोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप-

अत्र योऽसाविति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितम् । उद्देश्यवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात् । न चैतच्छब्दप्रतिपादकम् । यच्छब्दस्यानिष्येनादसादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात् । ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शनात्सापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धम् । उच्यते—अनयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वं नियतमेव । एतदेवोच्यते 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः' इति । स चाभिसम्बन्धः शाब्दकार्यो वा । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः । यथा 'स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः' इति । एकस्य द्वयोरपि वानुपादाने त्वार्थः । अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेः पाक्षेपात् ।

तत्र तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रकान्तप्रसिद्धानुमृतार्थकेन । यथा—

'कौतवं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदघेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेतान्ध्यामुभान्ध्यामन्विषेप सः ॥

अत्र स इति प्रकान्तं राजानमाह ।

'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपाटिनः ।

कला च सा वान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥'

अत्र सेति प्रसिद्धा ।

'दैवकमिनी भयपरिस्तुलितांशुकान्ता

ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

दर्शिनः । अभ्रेति । उद्देश्यविधेयवोधानुवूलतयाभिप्रेतमित्यर्थः । अनुवाद्यधर्मवत्तया यच्छब्दोपस्थितं तच्छब्देन परामृश्यमनिह विधेयं बोध्यते । 'तच्छब्दस्य च तच्छब्दार्थहेत्यर्थः । यथा—'यो रक्तासास्तमानय' इत्यादाविति भावः । यच्छब्दस्यानिष्येनेति । यच्छब्दानन्तरत्वेनेत्यर्थः । तथा च यः प्रसिद्ध इत्युद्देश्यस्यैव

१. 'कान्तमिति । राज्ञोऽभियेवेर्गमम् । कान्तं वातरता । केवला शौर्यदीना । केवलेने निरुपिरीणानेन शौर्यमित्यनेनापि सम्बन्धते । सिद्धिमर्षात्कार्यम् । उभान्ध्या नीतिशौर्यस्याभिव्येषाभिव्यक्तान् । स प्रकान्तो राजा । 'श्वापदघेष्टितम्' इति पाठे श्वपदं चपला तन्प्रयुक्तं घेष्टितमित्यर्थः । अत्र प्रकान्तार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपादन्वयरोधः । 'इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः' । २. 'द्वयमिति । कुमारसमवे नटुवेपथुपार्वती एतयोः सहायकस्त्रीलिरियम् । कपाटिनः वशकषारिणः दिवस्य समागमप्रार्थनया हेतुमूल्या रुद्रनि तत्रैव निधये सति द्वयं शोचनीयतां गतं प्राप्तम् । पूर्वं तत्रैव चन्द्राणां शोचनीयमित्यर्थः । इत्युदाहरणस्य सा प्रसिद्धा कला अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी भावद्वयता नेत्रयोश्चन्द्रिकायां च चेत्यन्वयः । अत्र कतिपयि भूतनिर्देशेनावदमभ्यासं गृह्यते । कपाटिनो नेत्रकौमुदीवेपथुयाश्च शोचनीयत्वस्य युक्तता ध्वन्यते । अत्र प्रसिद्धार्थेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपादन्वयरोधः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः' । ३. 'कान्तमिति । रक्तवस्त्रं वामवदन्तां (सांकेतिकं) दम्परं संमान्य तामनुप्राप्य नीपती वामवदन्तोऽभिरुह्य । हे त्रिये, शूरेप दहनेन दास्यतां एवं एतदेवावकाशमेषां

कूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा

भूमाञ्चितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र ते इत्यनुभूते । त्रिष्वप्येतेषु यच्छब्दोपादान नावश्यापेक्षणीयम् । तदभावेऽप्याक्षेपादेव य पूर्वोक्तगुणवान्, या प्रसिद्धा, ये अनुभूते इति च प्रत्ययाविधातात् । यच्छब्दस्तु परवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छब्दाक्षेपसमर्थः । यथा—

‘साधु चन्द्रमसि पुष्करै कृत मीलितं यदमिरामताधिके ।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥’

यथा च मम—

‘मातर्भारति वरसवस्तकृतया किं नाम नाचर्यते

मित्राणि स्थिरताविवेकविनया कार्यं सुहृद् प्रार्थितम् ।

इत्यालोच्य विमुच्य मामिह मनागन्तर्हितं स्वीयता

यावत्वाटशनिप्रयोगमुलभा लक्ष्मीर्मया लभ्यते ॥’

पूर्ववाक्यगतस्तु तदाक्षेपासमर्थतया तदुपादानमेवापेक्षते । यथात्रोदाहरणे पूर्वाभिप्रादयोर्गत्यासे ।

ननु पूर्ववाक्यगतोऽप्ययं तदाक्षेपसमर्थः । यथा ‘तच्चक्षुरपि दारित कुबलयै’ इत्यादाविति चेत् । सत्यम् । समर्थो न तु सर्वत्र । किं तु यदीत्येतावद्रूपं

समर्थकत्वात् विधेयसमर्थकतेत्यर्थः । मातरिति । हे मातर्भारति, वरसे शिशौ या वस्तकता लैहवरस तथा किं नाम नाचर्यते किं त्वकार्यमपि क्रियत इत्यालोच्य विचार्य, तथा भो मित्राणि सुहृदः स्थिरताविवेकविनया, सुहृदा प्रार्थितं कृतव्यमित्यालोच्य इह राजसभाया मा विमुच्य मनागन्तर्हितं यथा तथा स्वीयताम् । कियपर्यन्तं तत्राह—यावत्वाटशानां विप्रयोगेण विरहेण मुलभा धीर्मया लभ्यते । तावदित्यर्थोऽलभ्यते । अतस्त्वदनुपादानेऽपि न दोष इति भावः । नन्विति । अयं यच्छब्दः । तदाक्षेपेति । तत्रैव यथे तदा का मुपा इति तच्छब्दाक्षेपसमर्थः

न वीक्षितासि । सौन्दर्याविश्वशालि-यास्तव दर्शने सति कूरेणापि दहनेन दग्धुमात्रवत्त्वादिति भावः । अदशनहेतुमाह—भूमेति । भूमेनाञ्चितो युक्तस्तन । ‘भूमं न्वितेन’ इति पाठः स्वार्थ एव । किमूय त्वम् । उक्तमिनी उक्तकम्पवती । मयेन परित्यक्तोऽनुकान्तो वस्तनप्राप्तो यस्तु सा तथामूया । प्रतिमिधुरे कातरे ते अनुभूते लोचने विपन्नी । अत्रानुभूतार्थेन तच्छब्देन वच्छब्दाक्षेपः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१ ‘साधिविति । पुष्करै यथै साधु कृतं यदमिरामतया सौन्दर्येणाधिकं चन्द्रमसि सति मीलितं मुकुलितम् । पुनरिति स्वर्थः । तेन चन्द्रपुत्रं साहसं पाटयमनुष्ठितम् । इत्येतत् । किमूतेन । नन्विमुल्लसन्ति कामिनीमुखे सयुक्तोऽयं प्राप्तवान् । अत्रोत्तरवाक्येन यच्छब्देन पूर्ववाक्ये तत्साधु कृतमिति तच्छब्दाक्षेपः । इत्युदाहरणचन्द्रिकान्तर्गतः

स्पर्शाः । उत्तरवाक्यगतस्तु सकलरूपस्तथेति विशेषः । यद्वा यदीत्यर्थं न तु यच्छब्दः । तच्च भिन्नस्वभावमेव । एवं चेच्छब्दोऽपि ।

द्वयोरप्यनुपादानेऽप्यर्थो यत्तदोः संबन्धः । यथा—

‘ये^१ नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञो
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैव यतः ।
उपरस्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥’

अत्र य उपरस्यतेऽस्ति वा मम समानधर्मा तं प्रति यत्त इति स्फुटमेवाव-
गम्यते । यथाश्रुते हि न पूर्वार्थेन कथमप्यन्वयः ।

यस्तु ‘प्रशान्ताधर्षकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैव न’ इति व्याख्यानं तच्च-
क्तिशिवेकाद्यनालोचननियम्येन प्रकाशकृदनभिमतं च । यदयं यच्छब्दोपादानं
नापेक्षते’ इत्याह । न तु ‘यच्छब्दं नापेक्षते’ इत्यादि । तस्माद्यथाध्याप्यातमे-
धादरणीयम् । एवं च ‘योऽसौ मुभयो’ इत्यत्र तच्छब्दस्यानुपादानादाक्षेपासंभ-
वाच्च यच्छब्दः साक्षाद् ।

ननु स्यादेवेतत् । यदि तच्छब्दायंकोऽयमदःशब्दो न स्यादिति चेत्, तर्हि-
मदसस्तच्छब्दपर्यायता । तथा सति

‘असौ मरुत्प्रविशत्तथास्केसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
विपुलरामातुररहिणीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥’

पूर्ववाक्यगतोऽपीत्यर्थः । द्वयोरपीति तु प्रसन्नानुदाहृतं न तु प्रकृतोपयोगितयेति
क्षेयम् । तस्मादिति । ‘शान्ती साक्षाद्वा चन्द्रेनैव पूर्वते’ इति न्यायादपेक्षास्तेष्व ।
परंतु कश्चिद्व्यूनपदत्वरूपो दोषो नास्ति । यत्र प्रशान्ताधर्षकादिषु द्वात्रिंशदध्याहारेण
प्रतीतिरित्येतावन्मात्रमेव सम्पत्तिरिति भावः । आक्षेपासंभवाच्चेति । यच्छब्दस्य

१. केचिदिह शब्दोऽपि क. २. ‘य इति । भवभूतेरियमुक्तिः । न इति ‘असौ
इयोश्च’ इत्येवमेव बहुवचनम् । तेन भवेत्येववचनान्तिरोपः । नामेति कोऽपि कुत्सने वा ।
‘नामयाश्चन्द्रसंस्थानां कोपोऽगमकुत्सने’ इत्यमरके । ये नाम केचिद्वचना इह लोके
ममावगमवशीरणा प्रथयन्ति श्रुवन्ति ते निमिषि जानन्ति । अपि तु न निमिषीति काना
अर्थः । अतस्तान्येव वक्तुं मालतीमाषवात्यप्ररणात्मरूपो ज्ञः । भवतीति शेषः ।
अत्र अन्यस्य प्रार्थक्यादिरोचनित्वेभ्यश्च प्रोक्तम्यनुमानकत्वात् प्रतीतिरिति शिष्टमायानु-
त्तरार्थम् । कालोऽयं निरवधिरनन्ता इति हेतोः कोऽप्येको मम समानधर्मा य उप-
रस्यते पृथ्वी विपुला विपुल इति हेतोश्चास्ति वा तं प्रति यत्त इति यच्छब्दोपादानादाक्षेपासंभ-
वाच्चाप्याहारेण शोभनीयम् । इयं कालेनानुत्पन्नश्च कथमुत्पाद्यमानस्य निपमानत्वे वा
कथमदृष्टपारमित्याद्युद्धार्य कथमेव हेतुदेवेन परीह्यम् । अत्र यत्तरोरभावेऽप्यर्थमाम-
र्शानुपवाच्याहारेणान्वयः । इत्युदाहरणवद्विकसंशेषः. ३. ‘असौ विपि । असौ इत्य-
मात्रविशेषो वगैरातो कश्चातो हनुमानिवागतः । वीरुश । मन्त्रा वायुना सुम्भितः

इत्यत्रादशब्दसत्त्वच्छब्दार्थमेवाभिध्याञ्च त्विदमर्थम् । अथात्र देवात्यादि
ष्टापत्तिमालम्बसे तर्हि—

‘करवालकरालदो सहायो युधि योऽसौ विजयाहुनैकमलः ।

यदि भूपतिना ॥ तत्र कार्यं विनियुज्येत तत कृतं कृतं स्यात् ॥’

इत्यत्र स इत्येतत्पुनरुक्तं स्यात् । अदशब्देन तदर्थ्याभिधानात् ।

नन्वर्थान्तरमस्य न निषेधाम किं त्वनुजानीमस्तदर्थेकरवम् । कथमन्यथा—

‘योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीति नितिलं भवद्रूपं ।

आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्स्य नित्यसुखिनः कृतो भवम् ॥’

इत्यत्रेदशब्दस्यापि सत्त्वच्छब्दार्थकता । इदमदसौ समानशीलत्वादिति चेत्,
सत्यमस्य । परंतु यच्छब्दस्य बहुलान्तरवर्ती समानाधिकरणकृच्छ्रद्वेऽपि
प्रसिद्धिमात्रे निरुद्ध किं पुनरिदमादि । यथा—

पूर्ववानुगतत्वादिति भावः । तच्छब्दार्थमेवेति । एव च यच्छब्दप्रयोगापत्ति-

सस्पृष्टा केतरा बहुला नागवैतरा वा यस्मिन् । इन्मत्पक्षे भक्ता पदनाभिष्ठात्दे
वतारूपेण तत्रा सुभिक्षा केतरा सदा यस्य । प्रसन्न वचाराधिपस्य चन्द्रस्य मण्डल
तदग्रणीरमेसतो यस्य, प्रसन्नवाराधिपं धनं मण्डलाग्रणीर्यस्येति वा । तथाभूतो वनतः, पक्षे
ताराभिधाया स्त्रियोऽपि सुग्रीवस्तस्य मण्डलं राहः सैन्यं वा तत्राग्रणीमुख्यम् । विष्णु
कामी रामानी रमणीभिरातुरया कतरया इष्टया वीक्षितो वसन्तः । विरहोदीपकत्वात्,
पक्षे विष्णुकेन रामेनातुरयोत्सृज्या इष्टया वीक्षित इत्यर्थः । अत्रासावित्यसात्तच्छब्दार्थो-
पपत्तिर्नादिसत्त्वच्छब्दार्थकत्वं च त्वुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप

१ ‘प्रतीती विवदमानं प्रति साधकमाह—करवालेति । योऽसौ प्रसिद्धं कर्णं स
भूपतिना दुर्योधनेन यदि तत्र कार्यं सेनापते विनियुज्येत ततस्तदा कृतं पाण्डवराज्यस्या
गादि कृतं सफलं स्यादित्यर्थः । कीदृशः । करवालेन खड्गेन कराको भीमो दोषादुरेव
सहायो यस्य तथाभूतः । तथा युधि सहाये विनयाज्जनयो पार्थकार्यैर्येयोरेवो महः
प्रतीकारसमर्थः । विनयनमा योऽप्युन पार्थ इति वा । ‘विनयाज्जनैकमलः’ इति पाठे
विशिष्टस्य नयसागने सपादने एकमलः प्राधान्येन समर्थ इत्यर्थः । अत्रासावित्युक्तं
पुनः स इति तच्छब्दनिर्देशात्तच्छब्दार्थकत्वं तस्य नास्तीति गम्यते । ‘रघुराहरण
चन्द्रिकासंक्षेप’ २ ‘य इति । परमेश्वरं प्रति भक्तसोचिरियम् । हे ईश, इदं निमित्तमर्थ
मण्डलं प्रपन्नगतं यं पुरुषोऽधिकृत्य विकृत्य सदायत्तद्रहितं यथा स्यात्तथा भवद्रूपमेव
स्वरूपं पश्यति । बाधत्या सामानाधिकरण्यात् । परमात्मतोऽमर्त्येन तद्रूपेण भवतमेव
पश्यतीत्यर्थः । यथाश्रुते जटस्य प्रपन्नस्य परमज्ञस्वरूपत्वमावादासंगते । अस्वात्मैक्य
दक्षिणे नित्यसुखिनः प्रकाशमाननित्यान दसात्मपन्नगात्मरूपेण जगति प्रपद्ये परिपूरिते
व्याप्ते आच्छादिते । बाधित इति यावत् । कुन कस्माद्भवन् । न कुतोऽपीत्यर्थः । ‘द्विती
यादे भयं भवति’ इति श्रुते । अत्र यच्छब्दव्यवहितोपात्तत्वादिसत्त्वच्छब्दार्थपरामर्शः ।
रघुराहरणचन्द्रिकासंक्षेप

‘येतद्भुजितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीन्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥’

इत्यादौ । तस्मात् ‘योऽविकल्पं-’ इत्यग्रेव व्यवधानेनादःप्रयोगो युक्तः, न स्वव्यवधानेन ।

कथं तर्हि—‘न केवलं यो महतोऽपभापते शृणोति तस्मादपि यः स पाप-
भाक्’ इत्यत्र तच्छब्दो न प्रसिध्यति इति चेत्, य इत्यत्र विच्छेदेन व्यव-
धानात् योऽसावित्यत्र तु संधिना यच्छब्दैकनिविष्टैकदेशात्वेनाविच्छेदात् । ननु
अथेदेवं यदि यत्तदोर्निस्त्योऽभिसंबन्धः स्यात् । स एव तु नास्ति । कथमन्यथा
‘यद्यत्पापं प्रतिजहि जगद्धात्र नमस्त तन्मे’ इत्यत्रैकपत्तरामृष्टैकेन तदा परा-
मर्शोऽपि द्वितीयपच्छब्दाधिराकाङ्क्षा प्रसीतिः । द्वितीयतत्पदाभावात् । न च
तत्राक्षेपोऽपि यदः पूर्ववाक्यगतत्वादिति । मैवम् । न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तस्यां
परामर्शानियम इति श्रूयः । किं त्वेकस्य साम्यां परामर्श इति । तथा चात्रापि
पापामर्शं वस्तु येन केनचिद्विशेषद्वयेन यत्पदाम्यां परामर्शं सत्पदेन तु पापत्ये-
नैकेनेति को विरोधः । वस्तुतस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किं तु ‘नित्यवीप्सयोः’
इति सूत्रेण वीप्सायां यदो द्वित्वापत्तोऽयमादेशः । तथा चादेशितैकेन यत्पदेन
सत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण पापपरामर्शः । आदेशस्तु साकश्येन संब-
न्धपरताग्राहक इति यापदीयेनैव तेन तदुपपत्तौ न सत्पदेऽपि । यत्र तु सत्प-
देऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः किं तु साम्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्था-
नमिति सारम् ।

रिति भावः । परंत्विति । ‘यत्तया मेलनं’ इत्यादिधारणाय समानाधिकरण इति ।
एवं लिङ्गवचनभेदेऽप्यनेनैव धारणम् । विशेषद्वयेनेति । कामकृतत्वाकामकृत-
त्वादिरूपेणैतर्था । अत्रायं पर्यवसितोऽर्थः—यच्छब्दोपस्थितार्थवृत्तिकिञ्चिभिष्टुति-
भेयतातिरुपितोद्देश्यतासंबन्धेनान्वयबोधे यच्छब्दव्यवहितोद्यतिततच्छब्दजन्योप-
स्थितिर्हेतुः । एवं तच्छब्दार्थनिष्ठविषयतयान्वयबोधे यत्पदजन्योपस्थितिर्हेतुः । तत्र
द्वयोदादानं सुप्यम् । अनुपादानं तु यत्रैकेनापराक्षेपस्तत्र प्रतीत्यविलम्बात्
दोषाय । यथा प्रत्यन्ताद्यर्थाद्वत्तच्छब्दप्रयोगे यच्छब्दस्य । उत्तरवाक्यगतयच्छब्द-
प्रयोगे च तच्छब्दस्य । अन्यत्र त्वन्यतरानुपादाने न्यूनपदत्वं दोषः । आक्षेपासा-
म्येन प्रतीतिविलम्बादिति । यत्र तु ‘यद्यत्पापं’ इत्यादौ अन्यदद्वयं तत्पदं चैकं

१. ‘यद्यदिति । वेणीतङ्गारे भीमसोक्तिः । अन्य भूपतेर्बुधिरित्य तत्प्रतिद्व यद्-
विभुद्रमत्युग्रं क्षात्रं तेजः प्रजावरूपम् । आसीदिति शेषः । तदा पृथग्भवेऽपि
पापभेदोभ्यश्च श्रीरत्नानेन राजा नूनं तदपि तेजो हारितम् । यथाप्युत्तुमिर्ग्रीन-
मित्यर्थः । साम्यं हारितमेव तदेव नूनं तेजोऽपीत्यनियच्छब्दार्थः । अत्र यच्छब्दानन्तर-
योऽप्युत्तरादेशेऽपि प्रसिद्धिरामर्शः । किं पुनरिदमादिरिति योऽसावित्यत्रोक्तदोषो वज्रजे-
पञ्च इति सिद्धम् । तत्पुनराहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

असमासवत्समासेऽप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वम् । यथा—

‘किं’ लोभेन विलङ्घितं स भरतो येनैतदेव कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यायानुजोऽसौ गुरु
माता तावकल्पमिल्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥’

अत्र कल्पे तावत्समन्वयस्यानुजे चार्थसमन्वयोऽर्थावायकत्वेन विधिरितवधो
समासादृणीभावः । वाक्यदोषश्च तु यथा तदुक्तम् । सोऽयं पठितः पुरतस्त
मास । एव समासात्तरेऽपि ।

विरद्धमतिकृत्यथा—

‘श्रितसमा रक्तभुव शिवाकिञ्चित्मूर्त्ये ।
विग्रहक्षणेनाद्य शेरते ते गतासुखा ॥’

तत्र यपदद्वयोक्त धर्मद्वयवच्छिन्नमेकरूपेण तच्छब्देन परामृश्यते । अथवा ‘वीक्ष्याया
द्विभाषः’ इत्येकैवादेशिना साकल्येनोपस्थित तत्पदेन परामृश्यते वीक्ष्या तु तात्पर्य-
आह्निकेति न तत्पदेऽप्यपेक्ष्यते । यत्र तु तत्पदेऽप्यावृत्तिस्तत्र नादेशः । उभयत्र
तद्वैफल्यम् । अतो रूपमदेनाभ्यामुपस्थितिरिति । आदेशपक्षे व्यापकत्वप्रतीति
पक्षात्तरे तु नेति विशेष इति । तदुक्तमिति । वानापदवृत्तिवादिति पूर्वमुक्तं

१ किं लोभेनेति । रामस्य वनवासे हेतुं चित्ततो लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । स विन
आगवादिमरैव प्रसिद्धो भरतो लोभेन विलङ्घित आकाश किम् । येन भरतेनैतद्वनवा
सादिकमेव कपटेन मात्रा करणभूतया । मातृद्वारेति वाच्यः । कृतम् । संपादितमित्यर्थः ।
येन पुत्रलोभरूपेण हेतुना मात्रा कर्तृभूतया एतदेव वरप्रार्थनाच्छब्देन कृतमिति वा । अनौ
चित्यकारित्वेन कोपात्रामाग्रहणम् । अथवा मे मध्यमा माता कैकेय्येव स्त्रीणां निसर्ग
सिद्धा लघुतां शुद्धता गता प्राप्ता किमिति वितर्कः । एवकारेण भरतस्य व्यवच्छेदः ।
पुनर्विशुद्ध्याह—निधौतदिति । एत मम चित्ताविषयीभूत द्वितयमपि भरतस्य शुभं
मातुं शुद्धं न मिथ्या । कुत इत्यत आह—वाच्येति । इतिगोत्रे हेतोः । असौ
शुक्रमरुतः । विमर्शेन कोपापगमा मायत्वेन नामाग्रहणम् । अथस्य श्रेष्ठस्य रामस्यानुज
इति हेतोराप माता तावत्स दशरथस्य कल्प भावैश्च हेतोर्द्वितीय चेत्सर्वे । तर्हि
कैनेतरकृत तत्राह—अनुचितमिति । विधात्रानुचितं कृतमिति मन्ये इति संबन्धः ।
अत्रानुचितकारणे हेतुत्वेन विधिसित्तस्यानुने आयसमन्वयस्य कल्प तावत्समन्वयस्य गुणी
भावादविष्टविधेयाश्रया दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षिप्त २ श्रितेति । सानोपायकस्य
सिद्धिना राजा वर्णनमिदम् । अथ ते राजानो मित्रहस्य युद्धस्य क्षपणेन त्यागेन
गतमसुखं दुःखं येषां तथाविधा शेरते । निश्चिन्तयता सिद्धां पुर्व्वीत्यर्थः । वीदृशाः ।
श्रिता आश्रिता क्षमा क्षातिर्यैस्तयामृता । रक्षानुरक्तं भूलक्षणया तद्रतमिच्छित्जनना,
येषु तादृशाः । श्रितेन कल्याणेनास्तिश्रिता मूर्त्यो येषां तथाभूता इति । अथ श्रिता क्षमा
भूमिर्नैवरा रक्तस्य रुधिरस्य भुव स्थानानि शिबमि कोडीभिरास्तिमितमूर्त्यो विग्रहस्य

बलाहकच्छेदविभक्त्यागामकालसंज्ञामिव धातुमत्ताम् ॥'

अत्र मत्ताद्यब्दः । स हि क्षीवायां सुप्रसिद्धः ।

निरर्थकं यथा—

‘आदावजनपुञ्जलितवपुषां श्वासानिलोद्भासित-

श्रोतसर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम् ।

संप्रत्येव निपेकमधुपयसा देवस्य चेतोमुषो

मल्लीनामिव शानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गक्षणा ॥'

अत्र दृशामिति बहुवचनमविवक्षितार्थमेव वृत्तपूरणायोपात्तम् । एकस्याः कुरङ्गक्षणाया इवबहुत्वाभावात् । ‘अलसवलित—’ इत्यादिवद्भाषारभेदाद्बहुत्वमिति चेत् । न । तत्रेक्षणेतिवद्वन्न तदनुपादानात् । न च भावसाधनतया इवच्छब्द एव ध्यापारे वर्तते । विशेषणानन्वयप्रसङ्गात् । एवं कुरुत इत्यात्मनेपदमपि निरर्थकम् । प्रधानक्रियाफलसंवन्धस्य कर्तर्यविवक्षणात् । ननु ‘आगिपि नाथ,’ इतिवत्कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावे आत्मनेपदमसाध्येव न तु निरर्थकम् । नाथत इत्यपि वा निरर्थकमेव । अविशेषात् । एव द्वयोरर्थयोर्थ-बहुवचनमसाध्येवेति । उच्यते—‘आदिपि नाथ’ इत्यनेनादिप्यात्मनेपद नियमयत्तानादिपि तदभाषो बोध्यते । तस्मादाद्यने तस्य युक्तमसाधुत्वम् । ‘स्वरित-जित, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’ इत्यनेन तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलविवक्षायां तन्नि-

मित्यर्थः । प्रधानक्रियाफलेति । पानक्रियाफलं हि शयज्ववरूपं सत्सन्धो मन्मथगतत्वेन विवक्षितो न कुरङ्गक्षणागतत्वेनेत्यर्थः । अवयवाभिप्रायेण प्रत्यया-

दिनालय शिखरैः करणभूतैर्धातुमत्ता गैरिकादिधातुमत्तो नावस्तत्ता तां विभतीत्यन्यप । कीदृशीम् । अप्सरसां विभ्रमार्थं विलासार्थं मण्डनान्वलंकरणानि तिलकपत्रिकादीनि तेषां सपादयित्रीम् । तथा बलाहकानां भेषानां छेदेषु खण्डेषु विभक्तौ रागो यस्यास्तथाभूतम् । अनालसध्यामिवैत्युत्प्रेक्षः । तदकालेऽपि तदद्भासनात् । अत्र मल्लेच्छदेशे क्षीवार्थं सुप्रसिद्ध इति निश्चयार्थेन । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘आदाविति । रदत्ता विरहादुदावा’ कस्याश्चिदर्शनमिदम् । कुरङ्गक्षणा काम-विशयेनाद्यवयवा संप्रत्येव दृशां निपेकं कुरुत इत्यवयव । उच्यते । चेतोमुषो देवस्य मदनस्य मल्लीनां बाणविशेषरूपाणां शानकर्मैवेति । इवद्वन्द्वस्यार्थवशाद्विभ्रकमत्वम् । भारानैक्ष्यावास एकेन छिन्नाग्री संताप्य पयसा क्षातव शानकर्मस्वरूपम् । ननु तेषां तापयो सपादनाय दृशां विशेषणमाह—आदावित्यादि । आदौ प्रथममजनपुञ्जेन लितं वपुं स्वरूपं यासां तस्यामृतानाम् । मल्लीनामप्यङ्गारचूर्णाजनेन लेपात्तथाभूतत्वम् । ततोऽनन्तरं श्वासानिलोद्भासितं संवृक्षितोऽत्र एव श्रोतसर्पसार्वभृत्प्रापी यो निरहा नललेन संतापितानां चेति निब्रह्मकमश्चकार । मल्लीनां तु अस्मादात्तामिलोद्भासितेन श्रोतसर्पता विरहसङ्शयोनालेन संतापितत्वमवच्छेदम् । ननु दृशामिति बहुवचनमनर्थकम् । उदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

यमयता पराभिसंबन्धविवक्षायां तद्विषेय प्रणिपाद्यत इति तत्रैवासाधुत्वम् । न तु कर्त्रभिप्रेतत्वाभावमात्रे । अत एव 'कर्त्रभिप्राय इति विम् । पराभिप्रेत-
क्रियाफले मा भूत्' इत्यवोचत् । न तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभाव इति । न
चात्र पराभिप्रेतक्रियाफलत्व द्योत्यम् । किं तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाद्योतनमा-
त्रमिति नासाधुत्वम् । एव 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येतस्मिन् बहुवचन नियमय
द्व्येक्योदपस्थितयोस्तद्विषेयति । न तु बहुत्वविवक्षामात्रे । दशमित्यत्र च न
द्वित्वैकत्वे विवक्षिते येनासाधुत्व स्यात् । किं तु बहुत्वाविवक्षामात्रमित्यनर्थ-
त्वेति युक्तमुत्पश्याम । एतेन 'अवयवाभिप्रायेण निरर्थकत्व समुदायाभिप्रायेण
त्वसाधुत्वमेव' इति अण्डीदासमतमनादेयम् ।

अवाचक यथा—

‘वापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजय
शस्त्राण्यस्त सदनमुदधिभूरिय हन्तकार ।
अस्त्वैवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठवाधां
यद्वरपथेस्तव परशुना लज्जते चन्द्रदास ॥’

अत्र विजय इति यत्प्रत्यय क्षप्रत्ययार्थं प्रयुक्तस्तत्रावाचक ।

अण्डीलेपु ग्रीवादायि यथा—

‘अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठं ।
परमार्थत स हृदय वहति पुन कालकूटघटितमिव ॥’

अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेशो गुणान्वसारकतया ग्रीवादायी ।

शाभिप्रायेण समुदाय पदम् । अनादेयमिति । असाधुत्वस्वीकरीत्या प्रसक्तय
भावादिति भाव । न च नाशत इत्यनापि पदैकदेशोपरवापत्तिरिति वाच्यम् ।

१ 'वापेति । रावणदूतस्य परशुराम प्रसीधमुक्तिः । ॥ राम, तव 'वापाचार्यो
धनुर्वेदाचार्यस्त्रिपुरविजयी महादेव । तथा कार्तिकेय रक्त-रो विजयो विजित ।
शस्त्रेण व्यस्त उत्सारित उदधि सदन मृदम् । शृङ्गिण्या दध्वावा परशुरामस्य निबान्ध
शस्त्राणित्रेन समुद्रेण मूर्द्धचेष्टि पुराणप्रसिद्धि । इय भू पृथ्वी इतकारो प्राप्तोदश
रूपोऽन्विष्ये देवो बलि । तद्रक्तवपाय दधलर्ष । एतत्तमव प्रशस्तिहेतुरस्त्येव । न
कम्पाप्यत्र संदिह । विमु किं तु रेणुक्षया समाप्त कण्ठवाधां वण्ठच्छेदन कृतवता
तव परशुना यद्वरपथेश्चन्द्रदासनामा रावणस्य राज्ञो लज्जते इति भङ्गा एवनिधनि
न्दवर्त्मधारिणा त्वया सह स्पष्टेन रावणो लज्जते इत्युक्तं भवति । अत्र विजय इति
यत्प्रत्यय क्षप्रत्ययार्थं प्रयुक्तस्तत्रावाचक । १ इयुदाहरणचन्द्रिवासक्षेप २ अतिपेलवमिति ।
शठोऽतिपेलव कोमलमतिपरिमिता अस्माकं वर्गं यत्र तथाविध लघुतरमस्मिन्मुदाहरति
वर्णः । पुनरिति त्वर्थे । परमार्थतस्तु स शठ कालकूट-न विषेण घटितमिव हृदय वहति ।
तथा च इतिमत्तया तदाश्रयमयदेयमिति तं प्रयासस्तोपदेशोऽयम् । अत्र पेलेत्येकदेशो
आभाषायां शृङ्गण्युक्तश्लेषकतया ग्रीवादायी । १ इयुदाहरणचन्द्रिवासक्षेप

जुगुप्सादायि यथा—

‘यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्य-
स्त्रानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।
सौजन्यमान्यजनिरुज्जितमूर्जितानो
सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥’

अत्र पूयेति पूयण्यञकतया जुगुप्सादायि ।

अमङ्गल्यं यथा—

‘विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग सादृशः ।
कथमेव स तद्दीक्ष्यत तदभिप्रेतपदं समागतः ॥’

अत्र प्रेतेति भागोऽमङ्गल्यस्मारकः ।

संदिग्धं यथा—

‘कैश्चिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्पत्तेतरात् ।
अयं साधुचरसखादञ्जलिर्वन्ध्यतामिह ॥’

अत्र चरभागो ‘भूतपूर्वं चरद्’ इति चरदप्रत्ययो वा ‘चरेद्’ इति टाप्ताश्च-
रधातुर्वेति संवेहारपूर्वं साधुरिति वा साधुषु चरतीति वार्थ इति संदेहः ।

नेयार्थं यथा—

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।
सुदुर्लभं वचोवाणैस्तेजो यस्य विभाभ्यते ॥’

आशीरुपप्रहृष्टार्थसंभवप्रयुक्ततया प्रत्ययासाधुत्वस्य पददोषत्वस्य तत्राभ्युपग-

१. ‘य’ इति । कस्यचिन्महापुरुषस्य प्रशसनमिदम् । सोऽयं पूर्वोक्तगुणवान्महापुरुषः
कस्यचिदेव पुण्यशालिनः पुंसो दृशोः पतति । योचरीभवतीत्यर्थः । ॥ कः । यः सुरस-
रिङ्गा तन्मुखानि तत्प्रधानानि तत्प्रभृतीनि वा तीर्थानि तेषां सार्यं समूहे ज्ञानेन तथा
शास्त्रस्य वेदान्तादे’ परिशीलनेनाभ्यासेन यत्कीलनं सरस्वरदास्यं तेन पूयते पवित्रो
भवति । कीदृशः । सौजन्यमानयोर्जनिरुत्पत्तिस्त्वानम् । तयोर्जनिरुत्पत्तिर्वत्सादिति वा ।
‘सौजन्यमान्य’ इति पाठे सौजन्यमान्या जनिरुत्पत्तिर्वत्सेत्यर्थः । ऊर्जिताना बलवता-
मूर्जित बलम् । ऊर्जितानां बलनामपि बलमिति वा । अत्र पूयेत्येकदेशो विकृतरधि-
रूपपूयण्यञकतया जुगुप्सादायी । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘विनयेति । हे अङ्ग,
य’ सतत विनयप्रणययोरैक केतनं स्थानं सादृशस्यद्वन्द्ववत्त्वेन प्रसिद्धोऽभवत् । सोऽयं
तस्माभिप्रेतममिलयित पदमयोत्रीच समागतः प्राप्तः सन् तद्वत्पूर्ववत्समागच्छता दृश्य-
ताम् । नीचपदप्राप्त्या गुणलोपादिति भावः । तदेतत्सखाय प्रति कस्यचित्पूर्वप्रवृत्तमे-
वैतस्य पुरुषस्य वृत्तान्तरूपमम् । अत्र प्रेतेत्येकदेशोऽमङ्गल्यार्थः । इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः. ३. ‘कस्मिन्निति । अस्य पुरुषस्य । उत्पत्ते दीप्यते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
४. ‘किमिति । भूपालमौलीना माला तत्त्वेनाप्यवमिता पङ्क्तिस्तत्र महामणेरैकस्या-
नीयमणेरस्य राज्ञः किमुच्यते किं वर्ण्यते । न किमपि वर्णयितुं शक्यम् । यस्य तेजो

अत्र वचोवाणशब्दो गीर्वाणे विवक्षितः । न च तत्र समर्थः । गीर्वाणशब्द-
योरेव समल्लयोस्तदर्थरूढिर्न । तत्पर्यायान्तराणाम् । अत एव गीःशरादि-
शब्दोऽपि तत्रासमर्थः । पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् । तस्माद्वचःशब्देन गीःशब्दो
लक्ष्यते न च तत्र रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थता । एवं अल्लभ्यादिशब्दोऽपि
पदपरिवर्तनं द्रष्टव्यम् । परं तु तत्रोत्तरपदमेव परिवृत्त्यसहम् । वडवानलादौ तु
पूर्वपदमेवेति तदन्यपरिवर्तनेऽप्यदोषः । नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिता-
मर्थविरह एवोच्यताम् । स च प्रसिद्धभावात्समयाद्यभावाद्देत्यप्रयुक्तवाचक-
निहतायां द्योऽप्यसमर्थमेवेदा एव भवितुमर्हन्तीति किमिति पृथङ्निर्दिष्टा इति
चेत्तत्प्रमाद्य । परं त्वन्यैरलंकारकारैर्भेदेन दर्शिता इति तथा निर्दिष्टाः । किं
च वैजात्याभावेऽपि दिव्यपुद्गिवैजात्याय प्रमेदा वक्तव्या एवेत्यतोऽपि विभ-
ज्योक्ता इति ।

अथ वाक्यमात्रदोषलक्षणमाह—

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥
अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्यपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहृतम् ॥ ६ ॥
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

अत्रापि रूढियोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लक्षणवाक्यत्वोपस्थितिः । वाक्यमेव
तथा प्रतिपृष्टवर्णत्वादिकं वाक्य एव दोषो न तु पदादिष्वपीत्यर्थः ।

तत्र प्रतिकूलवर्णं विवक्षितरसादेः प्रतिकूला अननुगुणा घर्णा यत्र तत् ।
अनुगुणं च वर्णानां गुणवियेचनावसरे बहयते । शृङ्गारे यथा—

‘भकुण्टोरकण्टया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
कानुकण्टयाः क्षणं कण्ठे कुट कण्ठातिमुदर ॥’

मात् । अत्र तु प्रत्ययार्थापेक्षया तद्वैलक्षण्यादिति । वाक्यमेवेति । यद्यप्येक-

वचोवाणीगीर्वाणैरेः शुद्धिर्न विभाव्यते । सापेक्ष इत्यर्थः । अत्र वचःशब्देन स्वशरणादि-
तिवाचकसंज्ञक्येन गीःशब्द एव लक्ष्यते । गीर्वाणशब्दयोरेव मिलित्योर्द्वेभ्यो रूढत्वात् ।
न च शब्दश्रवणादा रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् । शयुराहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः ।

१. ‘अपदस्य’ क. २. ‘अनुपदेति’ । नाधिकार्थगतोत्पद्यमानं कथंचिदियमुक्तिः ।
दे कलकण्ठि । कण्ठो मधुरस्वरस्यपुनः कण्ठो यस्यास्तथापि इति द्वितीयाशेषनम् ।
मिरादुरावसा कोविताया वा । मां कानुकण्ठाः । शृङ्गमृदुलप्रीत्याया नाधिक्ययाः कण्ठे-
दोः कुट । लक्ष्मिद्वन्द्वजालिन कुर्वित्वार्थः । कण्ठस्थानि तदालिङ्गनीत्युपयक्तानामुदरापहर ।
शृङ्गस्य माम् । कलकण्ठं कण्ठस्यैवमकुण्ठाप्रतिज्ञा । उत्तरोत्तरवर्धमानेति वाक्यम् । तथाविधा
या उच्यते तदा पूर्णम् । यथावतित्यर्थः । अत्र शृङ्गारे ‘अरवणां’ इत्यादिना प्रतिषेधशब्दात्
प्रतिज्ञा इति प्रतिज्ञावचनं च दोषः । शयुराहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः ।

अत्र टवर्गे शृङ्गारप्रतिकूल 'अटवर्ग -' इत्यादिना निषेधात् ।

रौद्रे यथा—

'देशं सोऽयमरानिशोणितजलैर्यस्मिन्हृदा पूरिता
क्षमादेव तथाविध परिभवस्तातस्य केशमहात् ।
सान्धेवाहितहेतिघसरगुरूण्यस्याणि भासन्ति मे
यद्रामेण कृत तदेव कुस्ते द्रोणारमज क्रोधन ॥'

अत्र मृदवो वर्णा प्रतिकूल । ओजस्विनि रसे विकटवर्णत्वस्य दीर्घतमास-
त्वस्य चातुगुणत्वात् । यथा—

'प्रागप्राप्तिनिशुम्भसामभवधनुर्द्वेषाविधाविमंभ
स्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्ध क्षणात् ।
उज्ज्वाल परशुर्भवत्तद्विशिष्टसर्वस्वकण्ठपीठातिथि
येनानेन जगत्सु खण्डपरशुरेवो हर रवाप्यते ॥'

इत्यत्र । यत्र तु न क्रोधप्रतुर्धपादे तत्र विशिष्ट एव प्रयोग । अपरपस्यापि
रौद्रादिविरोधितयास्य न क्षुतिकटुमेदत्वम् । न च क्षुतिकटोरेव तद्विशेषत्वम् ।

स्मिन्नपि पदे टकारादिसत्त्वे प्रतिकूलवर्णत्व प्रसज्यते तथापि वाक्यगतत्वेनैव रसा

१ 'देश इति । वेणीसहारेऽथ'पात्र कण प्रतीपमुक्ति । यस्मिन्नरातीना शृङ्गा शोणि
तरुवैजले पत्र हन्ता पूरिता । अथापरशुरामेव । सोऽयं कुरूवैजकुरो देश । तातस्य द्रो
णस्य केशमहाजतो क्षत्राद्युन्नयादेव धृष्टप्रज्ञात्तथाविध वार्येवीर्षाईनाज्जमदप्रेरित परिभव
अदिताना शृङ्गा या हेतय शस्त्राणि तेषां धसराणि भक्षकाणि अतएव गुरूणि भक्षानि
मे मम भासन्ति भासराणि अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि तान्येव यानि मत्तातेन परशुरामाध्या
नानि । अतः क्रोधनो द्रोणात्मजो महक्षणो जनो यद्रामेण परशुरामेण कृत पितृवैरिणां
तन तदेव कुस्त इत्यवयव । अत्र रौद्र मृदवो वर्णा प्रतिकूल । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप
२ 'प्रागिति । कृतपिनाकधनुर्भक्त राम प्रति वामकोक्ति । स परशु क्षणात्स्वल्पकण्ठपी
ठातिभिर्मवलिति सन्ध । स क । येनानेन पञ्च देवो हर । खण्डपरशुरिति रवाप्यते
प्रसिद्ध क्रियते । हरेण स्वपरशोरेक खण्ड परशुरामेव दत्त इति प्रसिद्धि । यदा
खण्डयतीति खण्डस्तथाभूत परशुर्यस्त्रेव रवाप्यते । रिपुखण्डनेन तन्नामत्वेन प्रसिद्ध
क्रियत इत्यर्थ । तेन यद्गुरुत्वस्य सृष्टिस्तत्परशुना त्वमपि खण्डनीय इति ध्वन्यते ।
कीदृश परशु । प्राक्पूर्वमप्राप्तो निशुम्भो जगत् भक्तो वा येन तथाभूतस्य शाभवस्य
धनुषो या द्वेषाविधा द्वेषीकरण सेनाविर्भवन् क्रोधस्तत्र प्रेरितो यो भीमो मथानको
भार्गवस्य मम भुज एव स्तम्भस्तेनापविद्ध क्षिप्त । अत्र एवाशिविलो वेगवत्तर । तथा
उद्गता उज्ज्वाल दीप्तिर्यस्य तथाभूत । अत्रायच्छत परशोरनिवारणीयत्वघोतनायाविधि
त्वोक्ति । तस्य च पीठारोहणीचिलात्पीठस्वारोप इति बोध्यम् । अत्र चतुर्धपाद
गुरूस्मरणेन भावोदकाच्चदीप्तिलेन मसृणवर्णविवास । पादत्रये तु रौद्रप्राधायाच्चतुर्वितो
विकटवर्णविवास इति । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप

तस्य सकृद्वयोरोऽप्यात्मलामात् । अस्य तु वाक्यव्यापित्वेन । अत एवास्य न पददोषत्वम् । एकत्र सादृशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात् । दोषत्ववीजमप्यस्य रसविरोधित्वमेव । अत एव नित्यदोषोऽयम् । नीरसादावात्मलाभाभावात् । श्रुतिकटोस्तु नीरसादावात्मलामादृमित्यत्वमिति महान्भेदः । इदं तु चिन्त्यम्—रौद्रादिरसे श्लोकार्धपर्यन्तं समासेनैकपदे मृदुवर्णप्रायेऽस्य न कथं पददोषत्वमिति । अथान्यसाहित्येन दोषत्व वाक्यदोषत्व निरपेक्षदोषत्व तु पददोषत्वमिति चेत्, न । एष हि छिष्टादावपि पददोषत्व न स्यात् । किं बहुना सादृशविषयया छिष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तथेदमपि तथेति न्यून पददोषत्वविभागः ।

उपहतलुप्तविसर्गम् । उपहतविसर्गं लुप्तविसर्गं चेति द्वयमित्यर्थः । उपहता ओष्ठ प्राप्ता लुप्ता या विसर्गा यत्रेति बहुवचनान्तो विग्रहः । एकविसर्गस्य स्यात्वेऽविरसात् । उपघातश्चोत्प्राप्तिः । उपघाता-तरस्य दोषान्तरस्य प्रवेशात् । तेनैव नैरन्तयेणौत्वप्राप्तबहुविसर्गत्वं तथा लुप्तविसर्गत्वं च लक्षणे । द्वयोरेकमुदाहरणम्—

‘धीरो विनीतो निपुणो वराकारो मृपोऽयं स ।

यस्य मृत्वा बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभान्विता ॥’

कूपकतावीजं यन्धपारण्येण सहृदयोद्देशः । अत एवास्य नित्यः । अत्रापीदृ चिन्त्यम्—‘मृपो महीपोऽनियतोऽभिभूयितः’ इत्यादौ कथं न पददोषः समस्तेति ।

विसर्गविह्वलस्य सन्निधौ यत्र । वैरूप्यं च त्रिधा—विशेषोऽस्तीत्यस्य कष्टत्वं च । विशेषपरतु प्राप्तस्य श्लेषस्य सहिताकार्यस्याभावः । स चैव ‘अन्यत्र तु विभाषया’ इति यचनादिष्टिक आनुशासनिकश्च । तत्रान्यस्य प्रगृह्यादित्वात्, ‘पूर्वप्राप्तिद्वयम्’ इत्यादिना विसर्गादिलोपासिद्धत्वात् । तेष्वपि तदुक्तं पठमानो दोषाय । इच्छानियन्धनत्येनाशक्तिमूलकतया प्रथमतः एव सहृदयो द्वेष्टकृत्वात् । अन्तर्गो त्वसकृत् । आनुशासनिकत्वेनाशक्त्यनुज्ञायकतया यन्धपारण्येणैव हि तस्य दोषत्वम् । तत्रासकृद्वययोग एव । त्रैरूप्यवतामनुगमश्चान्य-

तदुच्यते। नित्ययोऽनुमतसिद्धत्वाद्वाच्यदोषत्वमेवेति सात्पर्यम् । द्वयमित्यर्थः इति । यद्यप्युपहितलुप्तान्यतरविसर्गत्वमेकं लक्षणं समवति तथापि गौरवाद्भरस्यस्य भेदेनानुमत्तव्यं दोषद्वयमित्युक्तम् । बहुवचनान्त इति । श्रुतौ त्येकवचनं जात्यभिप्रायमिति भावः । उपघातान्तरस्य स्वरूपप्रशस्यः । दोषान्तर इति । लुप्तत्वात् प्रायदोषेऽप्यर्थः । अन्यत्र तिष्ठति । ‘संधिरेकगदे निलो निलो घातपदगंगो ।

१ ‘तत्वेन’ क २ ‘धीर इति’ । अत्र स इति सावधारणम् । तेषामत्र जगति न एव नृपो धीरत्वादिगुणयुक्त इत्यवयवः । वरं येषु आकारो यस्य स । यस्य मृत्वा सेवका बलेनोत्सिक्ता इति । बुद्ध्या प्रभया सेवका भान्विता बुद्धा इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे रोह त्वनातिरूपादिगणोपपत्तादुत्तरार्धे च तन्नेसादपनीधित्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ३ ‘तत्रैव’ क

तमत्वेन । अश्लीलवच्चार्थत्वमेव वा । एवं त्रिप्रकारके विष्टेये आद्यप्रकारद्वयं
यथा—

‘राजनिभान्ति भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्त ।
पीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसंपदमेव भात ॥’

अन्त्यो यथा—

‘तैत उदित उदारहारहारिणुतिरबैरदयाचलादिवेन्दु ।
निजवंश उदारकान्तकान्तिर्बत मुक्तामणिवच्चकास्त्वनवः ॥’

वृषकतापीजमस्योक्तम् । अश्लीलत्वं यथा—

‘वेगादुद्धीय गगने चलण्डामरचेष्टित ।
अयमुत्तपते पत्नी ततोऽग्रेव रुचि कुरु ॥’

अत्र ‘चिह्न’ इत्यश्लीलम् ।

नित्य समासे द्रष्टव्यो ह्यन्यत्र तु विभाषया ॥’ इति वचनम् । अन्यत्र वाक्ये ।
असकृदित्यत्र दोषाभैत्यनुपज्यते । तत उदित इत्यादौ लुप्तविसर्गत्व नाशङ्कनीयम् ।

१ ‘राजकृति । हे राजन्, भवतस्तानि चरितानि विभान्ति शोभन्ते । यानि रसातले
पातलेऽन्तर्भीरप्रदेशे इन्दोर्युतिं दधति धारयन्ति । इन्दुवत्प्रकाशमातानि सन्तीत्यर्थः ।
धीर्मात्स्यनुसारिणी बुद्धिः । दोर्वल बाहुबल ते उभे विनश्य सपर्य संपत्तिमेव प्राप्य भात
शोभते । किभूते । अतितते अतिविराजते । उचितानुवसरयोरनुपृष्टी अनुसरणे आतन्वती
कुर्वाणे । यथोचितावसरानुसारेण प्रवर्तमाने इत्यर्थः । ‘उचितानुवृत्तिम्’ इति कविष्पाठः ।
अत्र पूर्वार्धेऽनित्यतया ऐच्छिक सध्यभाव सकृदपि दोषः । उत्तरार्धे तु ‘इन्दुदेहिबचन
प्रगृह्यम्’ इत्यानुशासनिकप्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तत्वादसहदेव ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २.
‘तन इति । पतिवरां प्रति सरया इयमुक्तिः । तत पूर्वोक्तानिपुनरुपमुदित उत्पन्न ।
कलात्क इव । उर्वरात्पुत्रादुदयाचलादिदुरिव । कीदृशः । उदारेण महता हारेण हारिणी
मन्दहारिणी इतिर्यस्य स । इन्दुस्तुदारहारवद्धारिण्यति । एवमिधोऽय निजवंशे मुक्तामणि
वच्चकास्ति दीप्यते । मुक्तामणेरपि यथे समुत्पत्ते । कीदृशः । उदात्ता उदया वान्ता
रमणीया वान्तिर्यस्य तथाभूतः । तथानर्ब अष्टोऽमृत्युशेति । अत्र यथोपासितइत्ययुक्त-
सध्यभावः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३ ‘वेगादिति । नायकाधिष्ठित सकलस्नान बोध-
यन्त्या दूया इयमुक्तिः । हे सखि, अय पत्नी पत्नी वेगादुद्धीय गगने चलण्डामरचेष्टे उत्ततो
भवति । तत्तत्सस्वादवैव प्रवेष्टे रुचि शीतेम् । अवस्थितिमिति यावत् । कुर्वित्यन्वयः । कीदृशः ।
डामरमुद्गत चेष्टित यस्य स । ‘डामर डमस्वान तद्वचेष्टित यस्त्वेत्यर्थः’ इत्यन्ये । अत्र
चलण्डामरेति रुचि कुर्वति च संनिकरूपसंस्तुत्यापिनाम्ना लण्डाचिह्नशब्दाभ्यां पुष्पजन-
बोध्यदुरयो प्रतीतिरित्यश्लीलः संधिः । एतदेवमापया चिह्नशब्देन बोध्यप्राप्तिनादिति ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

कष्टत्वं यथा—

‘उर्व्यासावन्न तर्वाली भवेन्ते चार्धवस्थितिः ।

नाप्रभुं क्षमते गन्तुं शिरो नमय सन्मनाक् ॥’

अत्र दूषकतादीजं पददोषप्रस्तावे उक्तमिति । अत्रापीदं चिन्त्यम्—समासे-
नैकपदेऽश्लीलकष्टेच्छानिवन्धनविश्लेषाणामश्लीलकष्टसाधुमध्यप्रवेदो लोपासिद्धि-
निवन्धनविश्लेषस्य पदेऽपि सद्भावात्कथमस्य न पददोषरजम् । यथा—‘भूय
उर्वैर्मह उदात्तमश उदाशः’ इति । त्रयं तु तर्कयाम्—सकलप्रमेदभिज्ञा पृते
दोषा दूषणान्तरासंकीर्णं वाक्य भवेति वाक्यमेव तथेति नियमार्थः । अतएव
न पददोषविभागनूनापि तादृशस्यैव पददूषकस्य विभागादिति ।

इतदुक्तम् । इत्तं पृत्तं यत्र तत् । इतत्वा चाश्व्यत्वं गुरुकार्याक्षमपादान्त्य-
लघुवर्णत्वं प्रकृतरसाननुगुणात्वं वा । अन्यतमत्वेनैवामनुगमः । अथपार्थं च
लक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्यानविशेषे गणविशेषयोगाच्च । यद्वा इतरत्नमश्व्य-
त्वमेव । तच्च गुर्वादिनियमरूपलक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्यानविशेषे गणविशेष-
योगात् । शिखरिण्यादावन्यस्य लघोगुरुकार्याक्षमत्वात्प्रकृतरसाननुगुणात्वाच्च ।
तत्राद्य यथा—

‘यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव पीरो विज्ञाय भङ्गां कुर्वीत माक्षणः ॥’

तत्प्रयुक्तस्य भावस्यैव वैरस्याध्व्यत्वेन दोषत्वात् । असाधुमध्यप्रवेदो-
ऽपीति । ततश्च तेषां पददोषत्वे इष्टापत्तिरित्यर्थः । दूषणान्तरेति । पदे तु
लोपासिद्धिनियन्धनविश्लेषस्यासंकीर्णत्वेऽप्यश्लीलकष्टेच्छानिवन्धनानामश्लीलादिसंकर-
स्योक्तत्वाच्च सकलप्रमेदानामसंकीर्णता । एव प्रतिक्लृप्तत्वं त्वमपि शृङ्गारे समस्त-
पदगतं ध्रुतिकृत्वत्वेनापदस्थसमासत्वेन च संकीर्णम् । तथोपहृततत्त्विसर्गत्वमप्रयु-
क्तसंकीर्णमिति भावः । तादृशस्यैव दोषान्तरासंकीर्णसकलमेदस्यैव । लक्षणान-
नुगमादिति । वृत्तौ लक्षणानुसरणेऽपीत्यपिना तदननुसरणस्यापि ग्रहणमित्या-
द्य । अन्यथा छन्दोभङ्गेऽप्यदुष्टकाव्यत्वापत्तेः । अथव्यत्वस्य सर्वत्रानुमवाद्यापवा-
सत्त्वमेव दोषः । अन्यत्तु तत्प्रयोजकमित्याह—यद्वेति । यस्मिन्पञ्चेति ।
ध्रुतिवाक्यमिदम् । अत्र पञ्चजनशब्देन स्वर्ग्य प्राणचक्षु धोत्राक्षमनास्युच्यन्ते ।
‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुपद्यक्षु धोत्रस्य धोत्रमक्षस्यात्र मनसो ये मनो विदुः ।’ इति
वाक्यशेषात् । पञ्चजना कवीत्यपेक्षया पञ्चेति विशेषणम् । तथा च यस्मिन्परने-

१ ‘उर्वीति । अध्वग प्रति कस्यचिदुपदेशोक्तिरिवम् । अत्र मरुदेशस्यान्ते समीपे
चारुवसिर्धियास्तथामृता उर्वी महती तर्वाली तरुणहि । अस्तीति शेषः । अत्र
कञ्जु यथा स्वात्तया गन्तुं न युज्यते । तत्तत्साम्बन्धीयचिह्नो नमय नीचैः कुर्वि-
त्यन्वयः । ‘क्षमते’ इति पाठे जन इत्यन्वाहार्थम् । अत्र सपे ध्रुतिकृत्वम् ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः २ एतदुदाहरण काव्यप्रसादो नास्तीत्युदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम्-

अत्र श्लोके पञ्चमस्य गुरवाच्छन्दोभङ्गः ।

यतिभङ्गो दर्शयते यथा—

‘अमृतममृतं कं सदेहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्य सन्नसन्तरविज्जनो

परतु यदिहान्यत्त्वाद्दुःखाप्रियादशनच्छदात् ॥’

अत्र हरिणीच्छन्ति पष्ठे दशमे च यतिरुचिता । चतुर्थे तु पादे तद्भङ्ग इत्यभ्यस्तः ।

मात्रावृत्ते स्थानविशेषे गणविशेषयोगो यथा—

‘जं परिहरतु नीरहं मणजं पि न सुन्दरक्षणगुणेन ।

अहं नवरं जरसं दोषो पडिपक्खेहिं वि पडिबण्णो ॥’

अत्रार्थायां द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ । तौ च तथाविधौ छन्दःशास्त्रेण तु भवत्वेन प्रतिपादितौ ।

श्वरे प्राणादयः पञ्च पञ्चजनाख्या आकाशश्च प्रतिष्ठितस्तमेव श्रीरो ब्राह्मणो विशाय निश्चित्य प्रज्ञां तत्त्वयुज्यभ्यासं पूर्वातेत्यर्थः । छन्दोभङ्ग इति । ‘श्लाके पष्ठं गुरु श्लोकं सर्वत्र लघु पञ्चमम्’ इति वचनादिति भावः । चतुर्थे स्थितिः । वदतु यदिहेति पष्ठे हकारे यतिभङ्ग इत्यर्थः । यतिरुपरमः । ‘वदतु मधुरं यत्स्यादन्यत्प्रिया रदनं (दशनं) च्छदात्’ इति तु युक्तम् । जं इति । ‘यत्परिहरतुं तीर्यते मनागपि न सौन्दर्यगुणेन । अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥’ [इति पद्यायाः] ।

१ ‘अमृतमिति । अत्र द्वितीयममृतं तदादुतरत्वकृपायां तरसंक्रमितवाच्यम् । स्वादुतरत्वायोगव्यवच्छेदो व्यङ्ग्यः । तथा चामृतममृतं स्वादुतरमत्र कं सदेहः । मधून्यप्येवमपि न जमभूतिः न । न भूदेवेत्यर्थः । मधुराभ्येवेति वाच्यम् । चूतस्याप्रत्यापि प्रसन्नरसं स्वच्छरसं फलमधिकमधुरम् । कं सदेह इत्यनुषङ्गत्वे । पुनरिति परत्तिलत्वकम् । परतु रसानामांतरं तारतम्यं वेत्तीति तथाभूतो रसानामांतरं मर्मं वेत्तीति तथाभूतो वा जनो मध्यस्थः पञ्चपातरहितः सन्निहं जगति प्रियाया दशनच्छदादपरत्वात् । तत्पेक्षयेत्यर्थः । स्वादु मधुरं यदयत्स्यात्सकृदेकवारमपि वदतु । तथा च जगति न तादृशं विद्यत इति भावः । अत्र हरिणीच्छन्ति पष्ठवर्णे प्रतिपादे यतिरुचिता । चतुर्थपादयते पष्ठे हेतिवर्णे परस्मैसप्तमिना यतिभङ्गादश्रव्यं वम् । इत्युक्तं हरणचन्द्रिकासमेप २ ‘जं परीठि । मानश्रीं प्रति दूत्या समाधानोक्तिरियम् । तथाविधमेतत्कामचैष्टिनं यत्तुर्न्दर्यगुणेन रमणीयत्वरूपेण गुणेन मनागीषदपि परिहृतं न तीर्यते न शक्यते । अथ च यस्य दोषः पूर्वोक्तपरीक्षाभेदरूपः प्रतिपक्षैरपि ब्रह्मचायादिभिः केवलं प्रतिपन्नोऽङ्गीकृतो न तु परिहृतः । त्वत्त्वान्तस्य तु केव कथेति तस्य तैव दयनिवृत्तमप्येष्टि कोषातिशयो न विधेय इति भावः । अथायाया द्वितीयस्य हरित इत्यतुरो सगणस्य ‘नीरहं’ इति तृतीयस्यादितुरोभगणस्य चाश्रव्यं च छन्दःशास्त्रेन्द्रम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

पादान्तलघोगुरुकायाक्षमस्व यथा—

‘विकसितमहकारतारहारिपरिमलपुञ्चितगुञ्जितद्विरेफ ।

नवकिसलयचारचामरघ्नीहंरति मुनेरपि मानस वसन्त ॥’

अत्र ‘वा पादान्ते’ इति पादान्तस्य गुरुवाच्छन्दोभङ्गाभावेऽपि प्रथमपादान्तवर्तिनो रिकारस्य लघोगुरुकार्यकरणाक्षमत्वम् । इन्द्रवज्रादिषु तु तकार्यक्षमत्वाददोषः । तस्मात् ‘हारिप्रमुदितसौरभ—’ इति पठनीयम् । न केवलं प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः । किं त्वन्यथोरपि । तत्र चतुर्थे यथा—

‘अन्यास्ता गुणरत्नरोहणमुवो धन्या मृदन्वैव सा

सभारा किल तेऽन्य एव विधिना परेषु सृष्टो युवा ।

श्रीमहाकान्तिपुषा द्विषा करतलास्त्रीणां नितम्बस्थला

दृष्टे यत्र पतन्ति मृदमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥’

अत्र ‘वस्त्राण्यपि’ इति पाठे गुरोरेव भयोपपरतया स्वरदृष्टौ ह्युरपि गुरुकार्यकारी सपद्यते । एव द्वितीयपादेऽप्युच्यम् । येषु चाध्वन्यता सहृदयोद्वेजिनी दुष्टतापीजम् । अतो नित्यदोषोऽयम् ।

प्रकृतरसानुगुणच यथा—

‘हौ मृष हा मुष हा कवियन्धो विप्रसहस्रसमाधय देव ।

मुग्ध विदग्ध समान्तररक्त कान्ति गत क वय च तदैते ॥’

सुगणेति । वणत्रयात्मक एकैको गणः । तत्र ‘हरित’ इति द्वितीयो गणः

२. ‘विकसितेति । वसन्तो मुनेरपि मानस हरतीत्यर्थः । कीदृशः । विकसिताना सहकाराणामाश्रयकाणां तार उद्गदो हारी मनोहरश्च यः परिमलस्तत्र गुञ्जिता गुञ्जन्मुक्ता पुञ्जिता पुञ्जीभूताश्च द्विरेफा भ्रमरा यत्र तथाभूता । अथवा तथाविधं परिमलो यत्र स चासौ गुञ्जितपुञ्जितद्विरेफश्चाति विग्रहः । मुनियनोहारकचसमर्पेनाय वसन्तगतप्रमृषा धावकनया विवक्षितस्य तथाविधपरिमलस्य उद्गतो वसन्तान्वयसमवे अभेतस्तं सब-गानुपायनस्यानुचितत्वात् । पुनः कीदृशः । नवकिसलयानि नवपल्लवा एव चारुणि मनोहराणि चामराणि चै श्री शोभा यस्य सः । अत्रावशदातस्यस्य रिकारस्य श्रुत्वानुशासनेऽपि तत्कार्याक्षमनयाश्रयत्वम् । इत्युद्गरणचन्द्रिकासङ्क्षेपः २ ‘अथा इति । कस्यचिद्गणो वर्णनमिदम् । स एष युवा विधिना यै पदार्थं सृष्टं उत्पादितस्त्वास्तद्वतगतगुणरूपाणां रत्नानां सर्वाचिन्दो रोहणस्य रत्नोपसिद्धानभूतपर्वतविशेषस्य मुवो भूमयोऽयः । विलम्बणा इत्यत्र । एवमग्रऽपि । मृदुपातनभूतपाणि वमागरूपाः । सभारा उपवरणानि । स कः । यत्र यस्मिन्दृष्टं सति द्विषा करतलादस्त्राणि पतन्ति स्त्रीणां नितम्बस्थलादस्त्राणि च पतन्तीति योज्यम् । श्रीमदित्यादि मृदलादि च द्विषा स्त्रीणां च विशेषणम् । मोहश्च द्विषा भयप्रयुक्तं स्त्रीणां कामावेशादिभूदनीयम् । अत्र ओकान्त्यस्य गुरुकायाक्षमम् इत्युद्गरणचन्द्रिकासङ्क्षेपः ३ हा नृपेति । राज्ञि भूते तदीयानां विलापोऽयम् । मुग्ध मुग्धः समातरे समामध्ये रत्नभूतं त्वं कं गतोऽसि । तव सर्वाधिन एते उद्गावन्था वयं च कः । वनरगण्डे गताः सा इति शेषः ।

इदं दोषकवृत्तं शोकाननुगुणम् । तद्विरोधिहास्यजनकत्वात् । अस्य च प्रतिफलवर्णनं दुष्टतावीजम् । नीरसे च नास्यात्मलाभ इति नित्यदोषता ।

न्यूनाधिबेत्त्यादि । न्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चेत्पर्यं । तत्र न्यूनपदं न्यूनं पदं वाचकशब्दो यत्र तत् । घोटकन्यूनतायां स्वनभिहितवाच्यत्वमिति विरोधः । उदाहरणम्—

‘तथाभूता इष्टा नृपसदसि पाञ्चालतनवां
वने व्याधे सार्धं सुचिरमुपित वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिवृत्त
गुरु खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥’

अत्र पादत्रयमध्येऽस्माभिरिति, खिन्ने इत्यस्य पूर्वमिरयमिति च पदं नास्ति । आवहयके च ते । अन्यथा कर्तुरलाभादेकवाक्यत्वासंभवाच्च तदर्थस्य विवक्षितत्वात् । अर्धेऽत्रैतादृश एव विवक्षित इति शब्दस्यैवायमपराधः । यत्र स्वधे एव न तावद्दूरं विवक्ष्यते तत्रार्थं एव दुष्ट इति साक्षाद्गुरु दोषान्तरमिति द्रष्टव्यम् । विवक्षिताप्रतिपत्तिश्च कूपकतावीजम् । अतो श्रुतित्वाद्दोषतत्त्वज्ञानेऽदोषत्वम् ।

अधिकपदं यथा—

‘रैकटिकाकृतिनिर्मलं प्रकामं प्रतिसकान्तनिशातशास्त्रतत्त्वं ।
अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तं प्रतिमहात्ममयोदयं स कोऽपि ॥’

‘सोऽन्तगुरु’ इति वचनात्सगणः । ‘तीरङ्’ इति च तृतीयो मगणः । ‘अ आदिगुरु’ इत्युक्ते । पादत्रयमध्य इति । इष्टेत्परोषितमित्यत्र स्थितमित्यत्र च कर्तुरपेक्षणात् । इत्यमित्यभावे चैकवाक्यत्वासंभवात् तत्सत्ये तु तथाभूतनृपतनयादर्शनादित खिन्न इत्येकवाक्यतासंभव इत्यर्थः । श्रुतितीति । ‘आ मा मानद—’

प्रत्येकं हापदेन नृपवादे प्रत्येकं प्राधान्येन शोकोदीपकत्वं व्यव्यते । इदं दोषकवृत्तं हास्यजनकतया शोकाननुगुणम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१ ‘तथाभूतामिति । तृतीयोहासे व्याख्यातमेतत् । अत्र वल्कलधरैरित्यस्य विशेष्यसाक्षात्कृत्वा स्थितमित्यस्य च कैरिति वृत्तसाक्षात्कृत्वाऽस्माभिरित्यपेक्षितम् । तथा खेदमिलनन्तरमित्यमित्यपि । अन्यथा खेदपदस्य पूर्वोक्तार्थहेतुवत्त्वात्प्रागेन हेतुसाक्षात्कृत्वा पक्षमात्मन्यांनौचित्यापरिपोषाच्च न्यूनपदत्वम् । न च इष्टां खिन्ने इत्यव्यादिस्थितिमिति व्यर्थमिति वाच्यम् । इष्टेत्पस्य गुरुगैवान्वयात् । अथयानौचित्यासंगतेरिति दिक् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘रैकटिकेति । रसचिद्विदुषो वर्णनमिदम् । ॥ प्रकृतो निदाकोऽपि । लोकोत्तर इत्यर्थः । कीदृक् । रैकटिकाकृतिवर्णनैकं स्वच्छान्करणम् । अत एव प्रकाममत्यर्थं प्रतिसकान्तं निशातं वीक्ष्यम् । वीक्षणमधिषेयमिति यावत् । शास्त्रतत्त्वं शास्त्रस्यावधितार्यो यत्र तथाभूतः । परमविरुद्धा समन्विता संता उक्तियुक्तिरुक्तिदोषना यस्य स । पुनः कीदृक् । प्रतिघट्टना प्रतिवादिनामस्तम्बस्य कथयया परामवसोदयं प्रादुर्भावो यस्मात्तथाविधः । कदापि केनाप्यपरिभूतानामपि परामवर्कनत्वम् । अत्राहृतिपदमधिकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ३ ‘समन्वितोक्तिः’ क

अत्र स्फटिकमेव निर्मलतायामुपमानं विवक्षितम् । उपात्तेऽप्याकृतिपदे यथाकथञ्चित्तन्वोपमितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकम् । न तु व्यर्थत्वाद-
पुष्टार्थेन मरु इति वक्ष्यते । न केवलं समास एव पदाधिक्यं किं त्यक्तमा-
सेऽपि । यथा—

‘इदमनुचितमक्रमश्च पुस्तं यदिह जरास्वपि भान्मथो विकारः ।

यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥’

अत्र कृतमधिकम् । पूर्वाध्वक्तेन विनैव प्रतीतिपर्यवसानात् । कृतं प्रयुक्तं
प्रक्रममङ्गमावहति । पूर्वाध्वेऽकरणात् । तथा च ‘यदपि च न कुरङ्गलोचनानां’
इति पठनीयम् । निष्प्रयोजनशब्दध्वनेन ओतुर्वैमुख्यं दूषकतानीजम् । अतो
हर्षादावभिप्यङ्ग्ये न दोषत्वम् ।

कथितपदं यथा—

‘अधिकरतल्लतप कटिपतस्त्रापलीला-

परिमिलनमिसीलपाण्डिमा गण्डपाटी ।

मुतनु कथय कस्य इवज्जपत्यञ्जसेव

सारगरपतिलीलापावराज्यामिपेकम् ॥

अत्र लीलापदं वारह्यमुपात्तम् । दूषकतावीर्यं च कवेरक्षय्युत्पन्नमेव ओ-

इत्यादावायासयेत्यादिक्रियायां शीघ्रं प्रतीत्या दोषत्वाभावो वक्ष्यत इति शेषः ।
यथाकथञ्चिदाकृतिपदस्य स्वरूपपरतया । न तिष्ठति । इदं हि व्यर्थम् । तदर्थस्या-
वयवसंयोगविशेषस्याविवक्षितत्वात् । अपुष्टार्थं तु न तथा । विततत्वाद्यर्थस्य
विवक्षितत्वेऽप्यर्थलभ्यत्वेनानुपादेयत्वादिति वक्ष्यत इत्यर्थः । कृतमिति । कृतमि-

१. इमिति । इह जगति पुस्तं जरास्वपि बुद्धावस्थानपि यन्मात्रं कामतन्वधी
विशार इदमनुचितं वैरस्याधावत्त्वादयुक्तम् । तत्राक्रमक्रमोऽप्रशस्ता परिपाटी । कुसंप्रशय
इत्यर्थः । शाल्ययीवननरासु विषाविषयोपमोगधर्मा इति शस्त्रोक्तपशयस्त्वैवावस्थानु
कृततया समीचीनत्वात् । यदपि च नितम्बिनीनां स्त्रीणां नीरितं रतं वा स्तनपतनमवधि
रचराविवर्त्यं तथाभूतं न कृतम् । अर्थादिषां । तदप्यनुचितम् । पूर्वोक्तादेव हेतोः ।
अत एव कुमप्रदायश्चेति योज्यम् । अत्र कुलमिन्नधिकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः
२ ‘अविनरतले कपोलप्रायाश्चिन्तायन्ती नायिका प्रति सत्त्वा इयमुक्तिः । हे सुतनु,
भरतलरूपे त्वमेव इत्यधिकरतलत्वम् । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । कविता स्त्रापलीला यथा
तथाभूता परिमिलनेन भरतलध्वनेन रक्तिमोदवाग्निमीजस्त्रिरोमवपाण्डिमा यस्यास्तादृशी
तव गण्डपाटी गण्डपाटी कर्त्री कस्य यूयं सारनृपतेर्लीलायां वशीकरणरूपार्या यौवराज्या
मिपेकमज्जना तत्त्वतो व्यञ्जयति सूचयतीति वयमेत्यन्वयः । यं सरेण स्वतः कर्तुमशक्यं
तवैवविधं स्वापादि करोति स ध्रुव इदं सरेण यौवराज्येऽभिरुक्ति इति भावः । अनेन
कदम्बोदप्यधिकं वशीकारकत्वं व्यञ्ज्यते । अत्र लीलेत्यस्य द्वि-प्रयोगात्कथितपदत्वम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

तुर्वैमुरयम् । अतो लाटानुप्रासादावदोषवम् । अज्ञवत्यनुज्ञयात् । इदं ॥
चिन्त्यम्—समासे प्रत्येकसिद्धापि पदे व्यवधानाद्वाटानुप्रासविरहेऽप्यस्य सम-
वाक्यं न पददोषत्वमिति ।

पतप्रकर्षम् अलकारकृतस्य चन्वकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरं पातो निकर्षः ।
यथा—

‘कं क कुत्र न युधुंरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकर
क क क कमलाकर विकमल कर्तुं करी नोद्यत ।
के के कानि वनाम्परण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यत
सिंहीच्छेहविलासपद्मवसनि पद्माननो वतते ॥’

सूकराद्यभिधानेऽपि विकटवन्धकृतोऽनुप्रासकृतश्च प्रकर्षं सिंहाभिधाने
पतितः । दूषकतामीज चाशक्त्युपपन्नेन धोतुर्वैरस्यम् । रसानुगुणतया तत्पा-
तेऽपि न दोषः ।

समासपुनरास्तम् । समास सपुनरास्तम् । वारये समासे पुनश्चदन्वयिनादो
पादान् यथेत्यर्थः । यत्तु समासे वाक्येऽविशेषविधायि विशेषणान्तरोपादानवत्त्वं
तल्लक्षणम्’ इति, तच्च । ‘प्रागप्राप्त-’ इत्यादौ वाक्यान्तरारम्भे विशेषणात्तरा
नुपादाने तल्लक्षणविरहेण तत्रानित्यदोषाभ्युत्पादनविरोधात् । बदाहरणम्—

स्यधिकमित्यर्थः । कृत पठितम् । तत्पातेऽपीति । प्रकर्षपातेऽपीत्यर्थः । यथा—
‘प्रागप्राप्त-’ इत्यादौ ‘येनानेन-’ इत्यादि चतुष्पादे । समास सदिति । तथा
च धर्मधारयसमासः । जनितान्वयबोधः सपुनरुपास्तम् । द्वान्द्वान्तरस्य स्थेन
सहैकवाक्यत्वाय पुनरावृत्तमित्यर्थः । अस्य विशेष दर्शयति—वाक्य इत्यादिना ।
तदन्वयिना दस्तदन्वययोषकप्रान्दः । कैथिर्ज्ञितं विषयं दूषयितुमुपगम्यत्यति—
यस्त्विति । अविशेषेति । प्रकृतोपपुचविशेषावोपहेत्यर्थः । तेन ‘अप्यपि
स्वनवेपथुं जगदति ध्वांसं प्रमाणाधिकः’ इत्यत्र प्रमाणेत्यादि विशेषणान्तरोपेण म

१ ‘क’ वेति । वरसादित्वात् वरक इति युक्तम् । पद्माननं सिंहा वरो यस्मात्सिंहा
क्षेत्रेण यो विलासः कण्डूयनादिस्तो बद्धा निरीकृता वसति स्थितिर्न तथाभूतो वाङ् ।
अतः क क कुत्र न घुरेत्सीमं चन्दं युयात् । अति दूषणमप्यभावस्त्वस्य सर्वं
द्वयं सद्वत् । ‘घुर सीमार्तेश्वरयो’ इति दीप्तिः । ‘घुरेत्यर्थेदेव’ इति मदेः । कीदृक् ।
पुपुरादिना तादृशशब्दो वा घुरी नास्ति । तथा बोधो जीवः । ‘घुरी पारं घुरलु
सामम्’ इत्यर्थः । घुरी वायुविशेषश्चन्द्रोः’ इत्यन्ते । एव कं कर्त्तुं इत्योऽर्थः कमलनाभा
करमुत्पत्तिस्तान् विगतकर्मकं कर्तुं नोपा । अति तु तत्र मन्वरी । के वेत्तव्यमदीना
अग्नि वनानि नोन्मूलयेत् । अति तु सक्तः । सप्तदशोन्मूनेन योत्तव्यं गृह्यत ।
एव च राज्ञी व्यसनर्जिते शुद्धा अति मन्त्रिषा निर्मलं मन्त्रं प्रादुर्गन्धनम्
प्रपुनःप्रमंभवारः । अत्र वाक्यस्य मूलादौ चतुष्टयस्य तद्वैर मनुविज्ञस्य
वचनस्य भङ्गः । चतुष्टयं तत्तत्काम्यं सुखम् । इत्युक्तं इत्यन्ति ।

स्याक्षेपादिना हेतुत्वप्रतीतेः । यस्य तु कर्त्रादेर्न तथा प्रतिपत्तिस्तस्याधोन्तरोपादानेऽप्यात्मलाभ एव नास्ति । तल्लामेऽपि वा न दोषत्वमिति ।

अभवन्मतयोगम् । अमवन्नमिमतो योगो यत्र । न चाविमृष्टविधेयमधे-
ऽस्यान्तर्भाव । उपजीव्यत्वेन मेदात् । इति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र पदार्थयो-
रुपस्थितयोरन्वयो भवत्येव । परं त्वनभिमतान्नाद्याध्यादिना रूपेण । अत्र तु
संबन्ध एव तयोर्न प्रतीयत इति महान्मेदः । मन्वेवमभवन्मतयोगमित्यत्र योगे
मतत्वविशेषणानर्थक्यमिति चेत्, न । एकवाक्यरूपदोषस्यापि तत्त्वादिरूपस्य
योगस्यापि सत्वात् । मतत्वं चाम्बयबोधविषयावमित्यप्रसङ्गः । एतच्च कचि-
द्विभक्तिमेदात् । यथा—

‘येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-
र्लीलापानभुवश्च चन्दनतरुच्छायासु यः कल्पिताः ।
येषां हुङ्गृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां
किं तैश्चत्परितोषकादि विहितं किञ्चित्पदादोषितम् ॥’

अत्र यैरित्यस्य विशेष्यतया क्षपाचारिशब्दार्थो विवक्षितः । न च तेन
तत्तत्तथायोगः प्रतीयते । विभक्तिमेदात् । अथ यैर्लीलापानभुवः कल्पिता

लास्याय’ इत्युक्ता न दोष इति हेयम् । कर्त्रादेरिति । यथा—‘तव तुल्यः
प्रभो नास्ति भुवनत्रितयोदरे । राजा न[भ]द्याशील —’ इत्यादावित्यर्थः ।
आत्मलाभ एवेति । अप्रधानेत्युपदोषस्वरूपस्यैवाभावादिति भावः । तल्लामे-
ऽपीति । यथाश्रुत इत्यर्थः । निराकाङ्क्षस्य वृत्ततापीकस्याभावादित्यर्थः । योगो-
ऽन्वयबोधः । उपजीव्यत्वेनेति । अविमृष्टविधेयांस्तत्त्वस्य मतयोगमानप्रयोजनकार्ये-
नेत्यर्थः । पदार्थयोरिति । परस्परान्वयित्वेन विवक्षितयोरित्यर्थः । तथा च
तत्रान्वयविशेषाभावात् । इह तु तत्सामान्याभाव इति भावः । नन्विति । भव्य-
सामान्याभावविवक्षायां विवक्षितार्थकमतत्त्वविशेषणमन्वये व्यर्थम् । प्रयुताविमृष्ट-
विधेयांशसंकीर्णतापादकमेव स्यादिति भावः । नात्र विवक्षितार्थकतया मतसन्द-
प्रयोगः । किं तु चान्दबोधविययत्तार्थकतयेति समापत्ते—नेति । तथान्वयो-

१. ‘यैरिति । इत्युक्ता इत्यादि दृष्ट्या वीरराजमानपिशितः कल्पविहारां
प्रतीदमुक्तिः । ते प्रभो, येषां क्षपाचारिणां मित्राचरणां प्रतापोष्मभिः कर्तुंभूतैः
प्रतिपत्तिरित्यानां देवान्मिमसैरावृण्व दानसरीतो मरुज्जनय पीता । सोऽत्र
इत्यर्थः । तथा येनन्दनमेन्द्रवीरान्नस्य तरुणां छन्दसु तीक्ष्णं दानानमर्क-मदस्य
तस्य भुवो भूमयः कल्पिता रविताः । येषां हुङ्गृतयो हुङ्गृतः हुङ्गोऽमरपतिरन्दस
क्षोभो यामिस्तथाभूताः । आमत्रिति हेतुः । ते क्षपाचरैर्विस्तृत वीरतोऽदरे प्रतापो-
यिनं समयाय कचनयोग्य प्रतापस्य सत्त्वादेरिति वा विवक्षितं सिद्धिम् । अत्र तु न
विचित्रित्यन्वयः । अत्र यैरित्यस्य क्षपाचारिण्यर्थेनादिमत्रोऽन्वयो न भवति । नित्रयेमि-
यदस्य ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः ।

येषां प्रतापोष्मभिरित्यादिप्रकारेण यच्छब्दाभिधेययोरेव तथान्वयोऽस्तु वि-
विशेष्यान्तरविवक्षयेति चेत्, न । अनुवाद्यानां हि विधेयेनैव साक्षादन्वय
न ॥ तदनन्तर्भाग्यनुवाद्यान्तरेण । गुणावस्योभयत्र गुरुपतया विशेष्यत्वविनि-
गमनाया अशक्यत्वात् । तदेतदुक्तम्—‘गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्ध सम-
त्वात्स्यात्’ इति । अत एव ‘अरण्यैकहायन्या पिङ्गाद्या गवा सोम क्रीणाति ।’
इत्याख्यादीनां पिङ्गाद्यादिभिर्नान्वयो नापि गरा । तस्या अपि क्रयसाधनत्वेन
गुणत्वात् । किं नु क्रयेणैव । कथं तर्हि धर्म्यन्तरस्थैरारण्यादिभि क्रय इति
चेन्न । आरण्यादीनां गवान्तानामार्थसमाजान् । तर्हि तद्वदेवात्राप्यार्थ एव
समाजोऽस्त्विति चेत्, भवेदेवम् । यदि तद्वत्समानविभक्तिय भवेत् । कथं
तर्हि भवयभिमतो योग इति चेत्, ‘क्षपाचारिणि’ इति पाठे कथम् । सकल
पातद्विनिर्दिष्टानां तत्पदेन परामर्शं तेषां सर्वेषां क्षपाचारित्वावगते । कथिष्यून
सादिनिबन्धनो यथा—

‘त्वमेवसौन्दर्यां स च हृत्चिरताया परिचित

कलाना सीमान परमिह युवामेव भगव ।

अपि इन्द्र दिष्ट्या तदिति सुभगे सबदति वा

मत्त दोष पास्याजितमिह तदानीं गुणितया ॥’

ऽमेदससंगेण विशेषणविशेष्यमावेनान्वय । ‘य शुक्रवासास्तमानय’ इत्यादिषु यत्त-
च्छब्दजन्यग्राह्यबोधस्य समानविभक्तित्वाभावेऽपि दर्शनादिति भाव । अनुवा-
द्यानां हीति । यत्पदनिर्देशानां हीत्यर्थः । विधेयेन विधेयत्वेन स्वार्थबोधकत-
च्छब्दार्थेनैव । गुणत्वस्येति । यच्छब्देन ग्राह्यबोधमविशिष्ट निर्दिष्ट तत्तत्पदविधेये
गुणभूतम् । यथा—‘य शुक्रवासास्तमानय’ इत्यादी शुक्रवसनदेर्विधेयानयनात्त्वेन
गुणत्वमित्यर्थः । यथाश्रुतेऽनुवाचस्य विधेय प्रति प्रचानत्वाद्गुणत्वोक्तेरसंगते ।
धर्म्यन्तरस्थैरपीति । ‘वातसा क्रीणाति’ इति वचनात्क्रयसाधनवस्तुपरिच्छेदक-
तयाप्याख्यादि क्रियाज्ञा स्वमित्यर्थः । आर्थसमाजादिति । परस्परकाहुयार्थत
परस्परनियमादित्यर्थः । ननु क्षपाचारिगिरित्युक्तावपि येषामित्यादिपञ्चान्वया-
मुपतिरित्याशयेन पृच्छति—कथमिति । भिन्नविभक्तिकेनापि तत्पदेन सक

१ ‘त्वमेवमिति । नाश्विना प्रति दूता इत्युक्तिः । हे सुभगे, त्वमेव इत्यमानोत्कर्ष
सौन्दर्यं यस्यास्याभूता । स च । प्रवृत्तनावकोऽपीत्यर्थः । चकारस्याप्यर्थत्वात् । हृत्चिर-
ताया सुन्दरताया । परिचित संवर्षी । इह संसारे कलनां चानुरागा परे सीमान काष्ठा
युवामेव भगव आश्रयय । ‘सीमात’ इति पाठेऽपि स्पष्ट एवार्थः । तत्तत्सादित्येवविध वां
सुवपोन्द्र मिथुन दिष्ट्या भाग्येन सबदलपि परस्परयोग्यमपि भवति । अत पूर्वोक्तच्छेदम-
वशिष्ट समागमरूप यदि स्यात्तदानीमिह इन्द्रे विद्यमानया गुणितया जित म्यादित्यनुप-
पातय । तदेव गुणितया उत्तरपौञ्ज्या नैकन्यादपकर्ष इति भावः । अत्र यदीत्यस्वाभावात्
दित्यस्य च तदभाबोपकत्वादभिमनान्वयात्तामः १ इत्युदाहरणचित्रकासक्षेप

अत्र शेषसंपत्तेर्गुणिता जयप्रयोजकत्वान्वयो विवक्षितः । स च द्विधा संभवति—यदित्यस्य चेदित्यर्थकतया, तद्यदि पदार्थयोर्विवक्षया वा । तयोर्यदि प्रथमे तारपथं तदावाचकता । द्वितीये तु न्यूनपदत्वमिति । न च न्यूनपदस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । क्वचिदन्यूनपदेऽप्यप्याहारादिना मतयोगसंभवे विलम्बादेरदुष्टत्वसम्भवाद् । यच्चिदाकाङ्क्षाविरहाद्यथा—

‘सङ्ग्रामाद्गणमागतो भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन एवं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥’

अत्र पूर्वार्थेनोत्तरार्थस्य योगो विवक्षितः, न च कथंचित्संपद्यते । तथाहि—अर्थानां वाक्यार्थयोगः क्रियात्वेन वा कारकात्वेन वा संश्लिष्टत्वेन वा एषां विशेषणतया वा हेतुत्वलक्षणत्वादिना वा तदादिना पूर्वावाक्यार्थमनूय वाक्यान्तरावष्टम्भाद्व्ययैकवाक्यतया वा भवेत् । तत्र कोदण्डादेः प्रथमतृतीयपञ्चमपक्षाः पक्षास्तद्विशेषणता चासंभाविता एव । कारकत्वमपि कर्मकर्तृभावाभ्यामन्यत्र घटते । तत्राकर्णनक्रियायां पदार्थमात्रस्य कर्मरूपे विवक्षिते ‘कोदण्डं शरान्’ इत्यादि स्यात् । अथ परस्परान्विता मिलिताः पदार्थाः कर्म, न प्रत्येकम् । अतो न प्रत्येकवाक्यात्कोदण्डादिवाक्याद्वितीयेति चेत्, तर्हि सुदृष्टातिपदिकार्यमात्रार्थवशात्कोदण्डं, शरा

लयच्छब्दार्थपरामर्शो क्षपाचार्यभेदलाम् इत्याह—सकलेति । तद्यदीति । शेष यत्तद्यदि स्यादितित्यर्थः । अध्याहारादिनेति । आदिपदेन लक्षणापरिमहः । तथा च स्वरूपायोग्यविषये प्रकृतदोष इति विषयभेद इति भावः । उत्तरार्थस्य तदर्थस्य । कर्मत्व इति । कर्मविशेषणत्वादित्यर्थः । येनेत्युत्तरवाक्यगतमच्छब्दाक्षितेन हि तच्छब्देन कर्म समर्प्यते तत्राभेदेन कोदण्डादेरन्वये समानविभक्तिकत्वस्यापेक्षितत्वात्प्रत्येकं द्वितीया स्यादित्यर्थः । अथेति । परस्पर कर्तृकर्मभावैरान्विता समुदिता कोदण्डादयस्तच्छब्दोपात्तकर्मविशेषणमिति न प्रत्येकं द्वितीयापत्तिरित्यर्थः । तर्हीति । कर्तृकर्मभावान्वये हि तद्व्यपकविभक्तिप्रसङ्गः

१. ‘सङ्ग्रामेति । एण्डप्रशस्तौ क्वचिदम् । सङ्ग्राम एवात्रापि निर्भयसंचारात् । आगतेन भवता चापे समारोपिते गैर्वायमारोपिते ‘सक्ति’-‘देहि’-‘संबोधनम्’ । ‘येन’-‘येन’-‘सहसा’ इति यद्यत्समासादितं प्राप्तं तदाकर्णयेति सवन्व । केन हि समासादितमित्याकाङ्क्षाया मुत्तरार्थम् । तत्र च समासादितमित्यस्य वचनादितिपरिणामेन समासादिना समासादितं समासादितं समासादितत्वेवमनुष्यो बोध्यः । भूमण्डलेन च राशे समासादन स्वस्वानित्येववन्तव्यम् । अत्र कोदण्डादीनां कर्तृकर्मभावेनान्वयपेक्षिमतो न सम्भवति । विभिन्नलक्षणवचनतया । कोदण्डेन शरा समासादितमित्यन्वयायोगात् । आकर्णनक्रिया कर्मत्वेनान्वये कोदण्डं शरानित्याद्यापत्तेरन्वयमत्योगत्वं दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासूत्रेण-

इत्यादि प्रथमा स्यात् । 'माहिषं दधि सशर्करं पयः' इत्यादिवत् । अथ समासादनक्रियायां कोदण्डादीनां कर्तृतया शरादीनां तु कर्मभावेनान्वय इति चेत्, न शराः समासादितमित्यनन्वयात् । किं च येन यत्समासादितं कोदण्डेन शराः समासादितास्तदाकर्णयेति पर्यवसाने कर्त्रोः कर्मणोश्च भेदः प्रतीयेत न चाकाङ्क्षानिवृत्तिः स्यात् । अथ यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डादिपदार्थं एव यच्छब्दार्थः । तथा च यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामन्वयो जात एवेति चेत्, न । एवं हि कोदण्डादीनां पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मादस्ति कश्चित्प्रकारकृतस्तदर्थयोर्भेद इति तदवच्छिन्नतया योगः कथंचिदुपपादनीयः । एतेनारक्षितच्छब्दार्थत्वमपि निरस्तम् । अथ कर्तृकर्मणोर्विशेषणानि कोदण्डादीनीति चेत्, न । कोदण्डेन येन शरा यत्समासादितं तदाकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसाने पुनर्विशेषणानुक्तवाकाङ्क्षाया अतिवृत्तिप्रसङ्गात्, शरा यदित्याद्यन्वयबाहुल्यप्रसङ्गाच्च । अत एव 'कोदण्डादिशरादिकर्तृकर्मणी । तद्विशेषणं तु यच्छब्दार्थ इत्यपि श्युदस्तम् । अथ येन

स्यात् । तदभावे तु प्रत्येकं साधुवार्था प्रथमा स्यादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—
माहिषमिति । 'माहिषं दधि सशर्करं पयः कालिदासकविता नवं वयः । एणमासमबला च कोमला स्वर्गशेषमुपभुञ्जते जनाः ॥' इत्यत्र हि माहिषद्वय-
दिस्मुदायस्याभेदेन स्वर्गशेषपदार्थं कर्मणि समन्वयः । वृत्तौ वाक्यार्थपदं पदार्थ-
समुदायपरम् । यथाश्रुते प्रथमाया अपादनासम्भवात् । 'परस्परान्विता' इति
पाठस्तु प्रामादिक एव । वाक्यार्थकर्मताया अनुपदमेव शङ्क्यमानत्वाच्चेति बोध्यम् ।
अथेति । एवं च कोदण्डादे प्रत्येकं समुदितस्य वा नाकर्णेनक्रियान्वयो येन
प्रत्येकं द्वितीया प्रथमा वा स्यात् । किं तु समासादनक्रियायामुपात्तविभक्तिमिरेव
वाक्यार्थानां चाकर्णनक्रियायां कर्मत्वेनान्वय इत्यर्थः । समासादितमिति लिङ्ग-
चनविपरिणामेनान्वयमाशङ्क्याह—किं चेति । कर्त्रो येनेति कोदण्डेनेति पदो-
पात्तयोः कर्मणोः । यद्यदिति शरा इत्यादिपदोपात्तयोः । भेद इति । येन
कोदण्डेनेत्येवमभेदान्वयाबोधादित्यर्थः । इथापत्तिमाशङ्क्याह—न चेति । येन
यदित्यस्य विशेषणानुक्तेरिति भावः । येन येनेत्यनेनैव बुद्धिस्थकोदण्डादिबोधने-
नाकर्णनक्रियाकर्मत्वेन कोदण्डादेरन्वयाच्च तेषामनन्वय इति शङ्कते—अथेति ।
अस्मिन्पक्षे उत्तरार्थवैयर्थ्यम् । यच्छब्दार्थात्पर्यग्राहकत्वे ॥ तदेवोपादेयं न येने-
त्यादीत्याह—एवं हीति । प्रकारकृतो बुद्धिस्थकोदण्डत्वादिकप्रकारभेदकृतः ।
तदर्थनोर्यच्छब्दकोदण्डादिशब्दार्थयोः । आक्षिप्तेति । उत्तरवाक्यस्थयच्छब्दा-
क्षितेल्यर्थः । अथेति । कर्तृकर्मणोर्यच्छब्दोपात्तयोः । विशेषणानीति । कोदण्डेन
येनेत्येव पूर्वार्थकवान्यतापन्नानीत्यर्थः । अत एवोक्तदोषात् । येन कोदण्डेनेति
कोदण्डादिविशेषणत्वं यत्पदार्थस्येति पक्षेऽपि साकाङ्क्षत्वम् । शरा यदित्याद्यसामञ्जस्यं
च तुल्यमित्यर्थः । अथेति । अत्र प्रथमशेन कोदण्डादेर्यत्पदार्थाभेदलाभ उत्तर-
वाक्यस्यास्यैवद्वार्थकत्वपरिहारश्च भवतीति भावः । असौ प्रश्नः । उत्तरेण प्रश्नो

यदिति सामान्यतोऽवगमालेन विमिति विशेषप्रभे कोदण्डेन शरा इत्याद्युत्तररूपाणि वाक्यान्तराणीति चेत्, न । तादृशप्रभाधवणात् । अघासाबुधोपते एवमुत्तरासंकारोऽपि स्मृत्यत इति चेत्, न । येन यदासादितं तदाकणंवेति प्रतिशय प्रभं विनापि कोदण्डादिनिर्देशसंभयेन तदुत्तरवनासिद्धेः । ननु चासादितमित्यस्य क्रियापदस्य वचनादिविपरिणामेनानुपपन्ने कोदण्डेन शराः समासादिता इत्यादिवाक्यान्तरारम्भे को दोष इति चेत्, वाक्यभेदः । पूर्वापराधंयोरनन्वयतादवस्थात् । लोके तादृशवाक्यभेदेऽपि दोषाभावात्तथा प्रयोग इति ।

व्यक्त्यस्यापि विवक्षितयोगाभावेऽस्यावतारो यथा—

‘वापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजयेः

ब्रह्मव्यस्तः सदनमुद्धिर्भूरियं हस्तकारः ।

अस्त्येवैतरिकमु कृतवता रेणुकाकण्टवापां

वदस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥

अत्र रेणुकाकण्टवापाकल्पनिन्दया भार्गवस्य योगो विवक्षितः तत्रिन्दा-प्रकरणात् । परशोः स्वक्रियापादयेनानिन्दनीयत्वाच्च न च तथा प्रतीयते । कृतवतेति श्रुतीमया परशुनैव संबन्धावगमात् । ‘कृतवतः’ इति पाठे तु भार्गवे निन्दायोगः प्रतीयते, यदि तु परशुनिन्दानन्तरं त्रिदशोऽस्या भार्गवेऽपि निन्दावगमस्तदा कृतवाकस्यानेन योगाद्वाप्यायोगोदाहरणमेवैतत् । तथाहि स्वर्पा-योगवायोपपत्तये परशुस्वामिनो महादेवशिष्यादीनि विशेषणान्युपात्तानि तथा तदयोग्यशेषपादनाय तस्यैव कश्चिद्भूमौ वशुमुचित इति भार्गवेण कृतव-

चयने उत्तरलंकारो वक्ष्यत इत्यर्थं पक्षो युक्त इत्यर्थः । रूपपट्टि—नेति । सामान्यतोऽभिहितस्यार्थस्य पर्यवसानाय प्रभं विनाप्युत्तरवाक्योपपत्ते प्रशोभ-यनाद्यभावात् । यत्र प्रशोभयनं विना वाक्यान्तरानुपपत्तिस्तत्रैव तदुत्तरवमेवार्थ-कारत्वोपगमात् । यथा—‘यानिअअ इयिदन्ता वृत्तो अय्यं—’ इत्यादिदरसे । तर्हि निर्गुण एवयं वक्षः । आसादिनमित्यस्य त्रिदशचनविपरिणामेनान्यदोग्यमेति शङ्कते—नन्विति । यैस्साप्रसक्तस्य लोके दुरव्यभवेऽपि वाक्ये तदव्यक्तता दोषवमवर्जनीयमित्याह—लोकः इति । संबन्धावगमादिति । निन्दाप्रदेश-क्रेणुकाकण्टवापाकारिवर्धकव्यवगमादित्यर्थः । विदग्धेति । अन्तर्निन्दाभ्यात्रे-वान्यनिन्दोक्तिरूपमेत्यर्थः । अनेन भार्गवेण । ननु कृतवतस्य भार्गववदभि-व्यक्त्या किं मानमत आह—तथा हीति । परशोर्हि स्वर्धनीयत्वं वानिदुर-वन्तिनि तावदोषप्रतिषेधेऽपि भार्गव एव वयोम्यति । तथा तदानीरेवदो-

१. ‘वत्तावर्ध इति प्रागेव व्याख्यातम् । अत्र रेणुकाकण्टवापाकल्पनिन्दया भार्गवेण योगोऽभिमतः । तत्रिन्दाप्रकरणम् । न चापी शङ्कते । कृतवतेति श्रुतीमया परशुना लज्जते चन्द्रहासः ।’ इत्यादिदरसे ।

स्वस्वान्वयो विवक्षितो न प्रतीयते इति दुष्टत्वम् । एवं च वण्डीदासादि-
स्यादयानमनादेयम् ।

कविस्वमासाच्छतया मतयोगाभावः । यथा—

‘चेत्वारो वयमृतिवजः स भगवान्कर्मोपदेश इतिः
सद्गमाभ्वरदीक्षितो नरपति पक्षो गृहीतमता ।
कौरव्याः पदावः प्रियापरिभ्रष्टेशोपतान्तिः फलं
राजन्योपनिमग्नयाय रसति स्फीतं हतो दुन्दुभिः ॥’

अत्र सद्गमाभ्वरस्य कृतिवगादिषु सर्वत्रान्वयो विवक्षितो न तु प्रतीयते ।
समासच्छतायात् ।

कविमुत्पत्तिविरोधात् । यथा—

‘जह्वाकाण्डोदनालो भक्तकिरणसत्केसराटीकराळः
प्रत्यग्राहककाभाप्रसरत्तिसलयो मधुमञ्जीरभृद् ।
मर्तुर्दलानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताग्मोजशोभा विदधद्भिनवो दण्डपादो भवान्पा । ॥’

अत्र तनुपदार्थस्य पार्थक्यं योगोऽभिमतो दण्डशब्देन प्रतीयते । चाक्षे-
पप्रधानं तत्रैव निजादिपदस्युत्पत्तेः । दृष्टकतायीजमिष्टप्रतीतिविरह इति
तिस्रोऽप्येवम् ।

अनभिहितवाच्यमित्यावश्यके ण्य । तेनानभिहितं वाचकपदातिरिक्तमव-
श्यवाच्यं यत्र तद्विशेषः । वाचकपदानभिधाने न्यूनपदत्वव्यवस्थापनात् ।
यत्तु “न्यूनपदेऽप्रतीतिमात्रमत्र तु विरुद्धा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः । ‘अप्राकृत-’

जकमपि तत्रैव वक्तुमर्हम् । अतो विवक्षिताप्रतीतिरिति भावः । एवं चेत्वनन्तरं
सतीति शेषः । चाक्षेपे यत्प्रधानमिति । प्रधानक्रियाकर्तृत्वित्वायैवोपक-
व्युत्पत्तेरित्यर्थः । आदिपदेन स्वात्मादिपदपरिग्रहः । अनभिहितमनुक्तम् । वाच-

१ ‘वत्तार इति । वेणीसहारे दुन्दुभिघ्नानमाकर्ण्य रणवज्रं प्रवर्तेत इत्युक्त्वा नीम-
स्योक्तिरियम् । चत्वारो युधिष्ठिर-पतिरिक्ता वय आतर कृतिवः । अर्थात्मज्ञाभाध्वरे ।
प्रथमोऽपि योज्यम् । स सर्वज्ञत्वेन प्रतिबो भगवान्हरिः श्रीकृष्णः कर्मणामुपदेशोपदेशक-
सदस्यावरनामपेयः । सद्गमाभ्वरे दीक्षितो गृहीतमिवमो नरपतिर्बुधिरः । पक्षो द्रोपदी
गृहीतं जन दुर्योधनवर्ण्यन्त वेणीसयमरूपं यथा तयाभूता । सपत्न्यैकस्यैव सहाचरणी-
चित्वा । कौरव्या दुर्योधनाया ज्ञान आतर पदावः । तनुव्यवस्था वक्ष्यत्वात् । प्रियाया
द्रोण्या परिभव समाया केनाम्बरान्वर्णणादिरूपस्वजनितस्य क्लेशस्योपशान्तिरेव फलम् ।
राजन्यानां धनिदाणामुपनिमग्नयायाह्वनाय हतो दुन्दुभि स्फीत स्निग्ध यथा स्वात्तया
रसति । शम्भरायत इत्यर्थः । ताडने स्निग्धशब्दोदयाज्जयसूचनम् । ‘यदोदुन्दुभिः’ इति
पाठे यत्र एव दुन्दुभिरिति रूपकम् । स्त्रीनिमित्ति यशोविशेषणं वा । अत्र कतिगादीनामध्व-
रसमवस्थामिमतस्यासत्तत्त्व सत्त्वं । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

इति वक्ष्यमाणोदाहरणे च मत्स्यग्रन्थत्वेन धीरशिखुप्राप्तिरेव विरुद्धा प्रतीतिः ।
इति कस्यपि व्याख्याय तदनुभवविरुद्धम् । तथानुभवस्याप्रतीतिः । इदं धान्य-
धानाप्यस्यान्यदध्याभिधानाद्वा, अवाचकस्य द्योतकादेरनभिधानाद्वा । भावः यथा-

‘अप्राकृतस्य चरित्तातिशयैश्च इष्टै-

रस्याहुतस्य मम नाम तथापि नास्या ।

योऽप्येष धीरशिशुकावृत्तिरप्रमेय-

सौ-दर्यसारसमुदायमय पदार्थे ॥'

अगाहमपहतोऽस्मीति प्रकारेणापहतत्वस्य विधिवांच्य । तेन वाच्यद्वय-
सप्तमौ तथापीत्युपपद्यते । द्वितीयवाच्यगतत्वेनैव तस्य प्रतीते । मन्त्रम-
न्त्रिभ्योविधेयाश पृथेति चेत्, न । नहि विधेयानिमिश्रमात्रमत्र दूषणम् । किं तु
तथापीत्यस्यासंगतिरपि । तदनुरोधेनैव द्वापहतत्वस्य विधेयत्वाभ्युपगमो न तु
तथाधान्यात् । एतेन 'अवान्तरवाच्येन विधेयानिमिश्रं' इति समाधानम-
नादेयम् । धीजाभायात् । 'क्षणमप्यमुक्त-' इत्यवान्तरवाच्य एव तदुदा-
हरणाच्च । अस्तु बाधोदाहरणे विधेयानिमिश्रस्यापि द्वितीयभेदे तदसंकरमात्रेणैव
दोषमेदमवस्थिते । यथा—

‘ऐषोऽहमद्रितनयासुखपद्यवम्भः’

प्राप्त. सुरासुरमनोरथदृष्टी ।

कपदातिरिचमर्षाद्योतकम् । अर्षादेर्वाचकत्वमते तु स्वातन्त्र्येणाप्रयोज्यम् । वाच-
कपदातिरिचेल्लनेन विपक्षितमिति हेयम् । तथानुभवस्य तत्त्वव्यपितया वीरदि-
शुकानुभवस्य । द्वितीयवाक्येति । तस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव वाक्यार्थप्र-
सीतेरित्यन्वयः । नन्वास्याप्रत्यक्षकृत्यापहृतत्वस्य प्राधान्यमावश्यकमतो विधेयापि-

१ 'अमाहुतसेति । रामेण धनुर्महे कृते जनहस्तोत्तिरिवम् । दृष्टेभ्यो मित्रमक-
कारेण मुनश्चतसृष्वप' । अमाहुतस्य शक्तिविश्वप्रयानाद्वर्णीयस्यासत्कृतं हस्तं
परित्याग्यैरपादयेत् । इतस्तु धनीकृतस्य मम तथापि तेषु मात्सा । अवारर इत्ये ।
एव पुरोक्तं रामो वीरतिशुभाकृतिर्वातात्वाकृतीरममेदसापरेभित्तस्य महात्मस्य
सात्तात्वा यः सत्पुत्रादस्य मया कोऽप्यतिथ्य एवार्थः । सर्वत्र इति शेषः । अत्र हस्तपरी-
त्यस्तस्य धनीचतसृष्वपि यदा यदा यदा इति वाच्यं न च तयोऽन्तितनमिद्विषयाभ्याम्
शेषः । 'इत्युत्तरादस्य' इति शेषः २ 'द्वारादिति । द्वाहारे सन्ने वानिकदयो
वास्तव्यं संगमं निगूढं संरक्ष्यतस्य काममेवमुक्तिः । द्वाहारे कामोऽप्युत्तरादस्य वा-
स्तव्यमुत्तरात्वा सप्तमिद्वेन यदा यदा यदा सन्नामस्येनाभिगतं मातृनरिक्तं
योग्यं तस्यां सं ददमिष' इत्ये द्वाहारे तथाभूतां रिताय संदय मष्टं वाच्यं एवार्थः ।
कीदृशः । अद्वितनवाता सुत्तरादस्य नस्य तथाभूतः । दाहानम्यरे हरेण करे इत्ये
गीतीरदनात्मानोऽतिरिक्तं पुत्राभित्तिः । पुनः कीदृशः । सुत्तरादस्येनात्मा पुत्रात् ।

स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगतानुरूप-

लक्ष्मीफलामसुरराजमुतां विधाय ॥'

अत्र सुरासुराणामपि मनोरथस्य दूरवर्तीत्यप्यर्थोऽवश्यवाच्य । अन्यथा-
न्यमनोरथविषयत्व प्रतीयते । असमासेऽप्येव दोषो यथा—

'प्रणये मद्गपराशुखचेतसस्त्वयि निबद्धरते प्रियवादिन ।

कमपराधत्वं मम पश्यसि स्यजसि मानिनि दासजन यत ॥'

अत्र लक्ष्मीफलामर्थोऽवश्यवाच्य । अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रस-
ङ्गात् । दूषकतानीज प्रथमेऽनभिमतप्रतीतिरिति अन्यथोक्तु विरुद्धप्रतीतिरिति
नित्यदोषोऽयम् ।

अपदस्येति । अस्यानस्थपदमस्यानस्थसमास चेति द्वयमित्यर्थः । अस्या-
नस्थत्वं चायोग्यस्यानस्थावम् । तयोराद्य यथा—

'प्रियेणै समग्रस्य विषक्षसन्निधाधुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।

सज्ज न काचिद्विजहौ जलाविष्टा वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥'

शोऽश्लेषेवेत्यत आह—अस्तु चेति । द्वितीयमेवे शोतकानुक्तिरूपे । अप्यर्थ-
इति । अतश्चापिरवश्यवाच्य इति भावः । एवमपेऽपि । अन्यप्रतियोगिसन्निधि-

सुरासुरैर्मनसाप्यचिन्त्यगतिरित्यर्थः । अयमेन्द्रियान्तरगम्यत्वसंभावनापत् । अत्राप्यर्थो
अवश्यवाच्योऽनभिहितः । 'स्तुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप

१ प्रणयेति । विक्रमोवशीये उवशा प्रति पुरुरवस उक्तिरिवम् । हे मानिनि, माम
कमपराधस्य त्वं त्वं पश्यसि । वनो यस्मादपराधलेशादासभूत जन मलक्षण स्यजसी
स्वन्वयः । कीदृशस्य मम । त्वयि निबद्धरते सिरानुरागस्य । तथा प्रियवादिन । एव
प्रणयमङ्गे पराशुख तद्वीर चेतो वस्य तथाभूतस्य । एव विशेषणत्रयस्यापराधलेशमात्रो-
पपत्त्याभिप्रायमत्र वात्परिकरालम्बरः । अत्रापि लक्ष्मीफलामर्थोऽवश्यवाच्यम् । अन्यथा लवनिषेधेऽपि
स्थूलसंभावनापत्तेः । 'स्तुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप काव्यप्रकाशपुस्तकेष्वस्मिन्श्लोकपूर्वार्धे
प्रथमद्वितीयपादयोन्यत्यय उदाहरणचन्द्रिकायामपि त्वयीति इत्यत्र प्रतीक गृहीतमस्ति
२ 'प्रियेणेति । किराताजनीये नलक्रीडानर्णने एवमिदम् । काचिच्चादिका प्रियेण
शान्तेन विषक्षसन्निधौ सपत्नीसमम समग्रस्य सम्यग्र्यक्त्या पीवरौ पीनौ स्तनौ यत्र
तथाविधे वक्षस्तुपाहितां निहितां बलेनाविष्टा म्लानामपि सज्ज माला न विमहौ न
परिलक्ष्यतीत्यन्वयः । कुन इत्याकाङ्क्षायामाह—वसन्ति हीत्यादि । हि यस्माप्रेम्णि
गुणा वसन्ति न वस्तुनि । प्रमत्तत्वं एव वस्तुन उपादेयत्वचिन्ताकपकत्वयोर्दर्शनात्तदभावे
चादर्शनादन्वय-यतिरेकाभ्यां प्रेमैवोपादेय चिन्ताकपकं च भवतीति तदेव गुणवदित्यर्थः ।
तथा च सपत्नीसमस्य निर्माय प्रमपूर्वक वान्तेन इति निश्चिताया सज्जो जलाविष्टया
सीरमाभावेऽपि प्रेमावपश्यतापरिलान्धत्वं युक्तमिति भावः । अत्र नकारोऽस्यानस्य ।
न काचित्, अपि तु सचा इति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गात् । 'स्तुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप'.

अत्र न काचिदिति न योग्यं नञः स्थानम् । प्रतियोगिसंनिधिर्हि तथेति न युक्तम् । तद्व्यवधानेऽपि 'न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्' इत्यादौ निरवयवप्रयोगदर्शनात् । परं तु न काचिद्विबहौ अपि तु सर्वा एव विजहुरिति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गादयोग्यं स्थानमेतत् । विरुद्धप्रतीतिजननादिव विषक्षितोपयोगस्य पदस्योपयोगासंभवादपि स्थानस्यायोग्यत्वम् । यथा—

'लघ्नः केतिकचग्रहभ्रमजटालम्बेन निद्रान्तरे

मुद्राङ्कः शितिकंधरेन्दुशकलेनान्तःकपोलस्थलम् ।

पार्वत्या नखलक्ष्मसङ्कितसखीमर्मसितवीर्या

प्रोन्मृष्टः करपङ्कजेन कुटिला सास्त्रच्छविः पातु यः ॥'

अत्र कुटिलासास्त्रच्छवित्वं नखलक्ष्मसङ्कितसखीमर्मसितवीर्यामिति सत्पूर्वमेव प्रयुज्यमानमुप-
युज्यते न तु पश्चादिति स्पष्टं दृष्टिधीजम् । नित्यव्यायम् ।

अस्यानस्यसमाप्तं यथा—

'अद्यापि कामसौक्यदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां रुदि

स्यातुं वाञ्छति मान एव धियिति कोपादिवालोदितः ।

१. 'लघ्न इति । शितिकचरस्य महादेवसेन्दुशकलेन चन्द्रगण्डेन निद्रान्तरे स्वारमध्येऽन्तः-
कपोलस्थल कपोलस्थलमध्ये लघ्नो मुद्राङ्कसदाकारचिह्नं वो युष्माङ्पातु रक्षयितुं संकल्पः ।
कपोलस्थलं तु महादेवसेनेति केचित् । पार्वत्या इत्यन्ये । शितिकचरपदोपादानस्यार-
स्यातु चरमपक्ष एव युक्तः प्रतिभाति । कीदृशेन्दुशकलेन । केत्या मीर्या यः
कचग्रहत्वेन कषा शिथिला वा जय तस्यां लम्बो लम्बन यस्य तथाभूतेन । एवं च कपो-
लसंयोगोपपत्तिः । कीदृशी मुद्राङ्कः । पार्वत्या नखलक्ष्मणि नखाचिदे घट्टिना संगतसङ्का-
या सखी तस्या नर्मसितेन लीलाक्षितेन वा मीरा लम्बा तया हेतुभूतया करपङ्कजेन
प्रोन्मृष्टो मार्जितः । तथाविधसितेन मीरा यस्या इति पार्वत्या नियोगमित्यन्ये ।
पुनः कीदृक् । कुटिलासास्त्राशमच्छविरिषदारकक्रान्तिः । इत्येव च नखलक्ष्मसङ्कावीर्य-
मिति । ततः पूर्वमेवेत्यपदस्यान युक्तम् ।' इत्युदाहरणनन्दिनार्थशेषः । २. 'अद्यापीति ।
असी दृश्यमानः पक्षी तत्क्षणे उत्प्लुतदिकमपलकेरेव कुमुद तस्य कोषः कुच्छत एव
कोषः सङ्गोपधानं तस्याग्नि सरणामतीनां भेषी इतिरेव इषायां एतत्तत् कर्षणी-
त्यन्वयः । कुन इत्याशङ्क्यायां हेतुमुपेयते—अद्यापीत्यादि । एव मानः सीमन्ति-
नीनां रुदि अद्यापि मरसानिभ्येऽपि स्यातुं वाञ्छति । विद्विन्मिदमिति कोपादिशेषः ।
अतएवालोदितः नारकः । कोपेन रक्तमोदयात् । रुदि विद्यासायी हेतुर्गर्भं तद्विषया-
नाह—स्तनेति । स्तनादेव शैली तदपेन दुर्गेण शिवमेज्जाक्रमनीये । पक्षी कीदृक् ।
प्रोपन्तो दूरतरे प्रसारितां नरां शिरसा एव करा इत्या वेन तथाभूतः । एतादृशं प्र-
हस्यस्य तथात्वात् । 'प्रोपन्' इति पाठे भिन्नमेव अतिविशेषणम् । 'वत्पारा' इति पाठे
तत्पराकार्कण्येतित्यन्वयः । अथास्याने दीपनमात्रः । पूर्वापि एव कुच्छोको वरीविचारः ।
इत्युदाहरणनन्दिनार्थशेषः ।

उच्चरतरप्रसारितकरः कर्पस्यसा तत्क्षणो-

रुलुङ्गैरवकोपनि सरदलिद्येणीरूपानीं शशी ॥'

अत्र पूर्वार्थं शुद्धस्य ज्ञातिन उच्चिरिति तत्समासस्य योग्यं स्थानं न पुनः
कवेरक्तिरुत्तरार्धमित्यस्यानसमासता । न च प्रतिकूलवर्णत्वान्तर्भावः । समा-
सस्यावर्णरूपत्वात् । नापि पदप्रकर्षता । प्रथमगुत्तस्य प्रकर्षस्याग्रे स्थाने
हि तत्संभवः । अत्र तु तद्वैपरीत्यम् । किं चोभयत्रोचितत्वं प्रकर्षस्याभावे
तत्संभवः । अत्र त्वेकतरत्रैव समासाचित्यमिति । दूषकतामीजं सहदपवै-
मुत्पम् ।

संकीर्णं वाक्यान्तरपदेन मिथम् । यथा—

'किमिति न पश्यसि कोपं पादनतं बहुगुणं गृहाणेभम् ।

ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥'

अत्र पादनतं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहाण कोपं मुञ्चेति
वाक्यत्रयेऽन्योन्यावाक्यस्वपदमादायानभिमतं प्रतीयते । इदमेव च दुष्टिमीजं
प्रतीतिविलम्बो वा । एकवाक्ये छिद्यत्वमिति ततो भेदः ।

गर्भितं जातगर्भम् । अन्तःस्थितवाक्यान्तरं वाक्यमित्यर्थः । तैस्तु वाक्यं क्वचि-
त्संभावत एवैकम् । क्वचित्तु भाष्यैकवाक्यतयैकीभूतम् । तत्रार्थं यथा—

'धैरापकारनिरुद्धैर्दुर्गमैः सह संगतिः ।

वदामि भवतस्त्वाय न विधेया कदाचन ॥'

अत्र वदामि भवतस्त्वायमिति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्ये स्थितम् । द्वितीयं
यथा—

'क्षेमं रागाष्टताज्ज्या सुचिरमिह धैर्यासिचष्ट्यारिकण्ठे

मातङ्गानामपीहोपरि परगुरुयैर्वा च दृष्टा पतन्ती ।

सत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्रणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्ति वृत्ता

मृत्तेभ्यः श्रीनियोगाद्देतुमिष गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥'

१. 'किमिति । मानिनी प्रसि सख्या इत्युक्तिः । अत्र पादनतं पादनगत बहुगुण
हृदयनाथ मिमिति न पश्यसि । इमं कण्ठे गृहाण । मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति
वाक्यत्रय परस्परपदसंकीर्णम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'तत्र' स्त. ३. 'समा-
सतः क. ४. 'परेति । स्पष्टम् । अत्र संगतिर्न विधेयेति वाक्यं वदामीत्यादि-
वाक्यान्तरेण गर्भितम् । एव च संगतेः सदसत्तत्सदयः अन्त्यपादे वर्गे साक्षा-
द्वत्वं चेति दूषकतामीजमिति केचित् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ५. 'लग्नमिति ।
अत्रासिचष्टिरसतीत्येन श्री राजपत्नीत्वेन कीर्तिश्च दूतीत्वेनाप्यवसिता बोध्या । यस्य
राजः कीर्तिरम्बुधिं प्राप्ति गतेत्यन्वयः । कलमुत्प्रेक्षे—शिवो नियोगादयथा इति
तत्संदेशं गदितुं वक्तुमिवेति । सदसत्स्वरूपं व्यग्रमित्यादि मृत्तेभ्य इत्यन्तम् । तदर्थस्तु—हे
अम्बुधे, रागो रुधिरद्वीहितयेव रागोऽनुरागस्तेनाकृत व्याप्तमहं यस्यास्तथाभूतया यथे-

अथ तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गुणयति तेन श्रुत्येभ्यो दत्तास्तीति वाक्यैकवा
चयमध्ये विदित तेऽस्त्विति वाक्यान्तर स्थितम्, प्रत्युत छद्मीस्ततोऽपसरतीति
विरद्धमतिकारित्वात्प्रकाशितविरद्धम् । प्रतीतिविच्छेदोऽयं दुष्टिरीजम् । अतो
न यत्र प्रतीतिर्विच्छिद्यते तत्र नाय दोषः ।

प्रसिद्धिमतिमिति ।

‘मञ्जीरादिषु रणितप्राय पक्षिषु च कृतप्रभृति ।

स्रजितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥’

इति । प्रसिद्धिमतिक्रान्तम् । यथा—

‘मेघाप्रलयमारतशुभितपुष्करावर्तक

प्रचण्डपलान्तितप्रतिरतानुकारी मुहुः ।

एव श्रवणभैरव स्वगितरोदसीकदर

कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वं पुर ॥’

रथो मण्डूकादिशब्दे कविप्रसिद्धो न लूकविशेषणे सिंहनादे । न चायाच

यावत्तत् तदभावभावयोग्यत्वमिति मत इत्ययं—प्रतियोगीति । विरद्धमति
कारित्वादिति । एतत्परित्यागे ममापराध इति शुद्धिर्न कार्येत्येतदर्थं मयेतज्ज्ञा
पितमिति परमवसानात् । विदितमित्यनुचो हि जामातृश्विभाप्रधारि-तनीय इत्ये

वातिवध्या छद्मपद्येह सङ्ग्रामेऽतीर्णा वण्टे मुदुद यथा साक्षया कर्मम् । वा वाति
वधिरिह सङ्ग्रामे मानहा गजा इव मानहाश्चालास्तथापुनरि वन्धी वरेषां शत्रूणां
प्रसूयेव प्रहृष्टपुरुषैश्छ । तेन प्रहृष्टमाश्रितत्वाभिव्याज्यशून्यनिरासः । तस्मां छद्मपद्यो
सक्त संबद्ध एव तस्मां सक्तोऽनुरक्तोऽयं यम अतः रात्रा न किञ्चिदनुक गणयति
विचारयति । यथाशुभे तु किञ्चिदनुकवादिक न गणयतीत्यर्थः । तेन शुभप्रत्युत्पत्त्याना
भावेन हेतुमाह श्रुत्येभ्यो दत्तास्तीति । तस्मिन्निर्दिष्टप्रसिद्धिः । तेन रात्रौ कर्तुं
शक्तीति चेत्किम् । रात्रौप्येव रोदाविद्येव इति दीपनायाम् । एवमयं मङ्गल औपरा
दुत्वयसामुक्त्यो वर्णितः । अथ श्रुत्येभ्यो दत्तास्तीति वाक्येन विदितमिति वाक्यान्तर
प्रसिद्धिमिति निवेद्य । इत्युत्तरादणचन्द्रिकायत्नेन

१ ‘मेघाप्रलयेति । मेघीसंवरणे रणगोलाहतमात्रांशोऽप्यवश्य इत्युक्तिः । अत्रार्थः
समरोदधेः सङ्ग्रामरुचये संबन्धी तत्प्रकाशात् पूर्वमभूतोभूतपूर्वो एव विदितो
मुदुवात्कारे पुन कर्म-द्विगोरुत्तमिति प्र. ४ । कीदृशः । महत्तम प्रत्ययमात्रेण शुभित्वा
पुष्करावर्तवानां मेघविद्येभ्यो प्रचण्डमुख एव निदि- ५ यद्विशेष तस्य प्रसिद्धस्य
प्रसिद्धनेरनुकारी सङ्ग्रहः । तथा मञ्जीरोर्द्विगो जीवः । एव स्वयंज काष्ठादिना ।
म्यानेति वाच्यः । रोदनी यथाहविर्भोरतत्त्वनेव कर्तुं पुन देन सम्भूतः । अत्र
रवशब्दस्य मण्डूकादिशब्द एव कतिपयि-द्विगोरुत्तमिति कीदृशं तद्वि- इति तद्विदितम् ।
इत्युत्तरादणचन्द्रिकायत्नेन-

कसंकर । मुख्येनैव रूपेणोभयत्र शक्तिसत्त्वेऽप्येकत्रैव कविप्रयोगनियमात् ।
अत एवाय दाव्यदोष । विशेषणविशेष्यसविधानेन विशेषपरत्वादिति ।

भग्नप्रक्रममिति । भग्न प्रक्रम प्रस्तावौचित्य यत्र तत् । तन्धानेकधा
व्यवस्थितम् ।

तत्र प्रकृते क्रमभङ्गो यथा—

‘नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तगते हन्त निशापि याता ।

कुलाङ्गनानां हि दशानुरूप नात पर भद्रतरं समस्ति ॥’

अत्रास्तगत इति गमे प्रकृते प्रस्तावे यातेति याते प्रकृतिक्रमभङ्ग ।
भिन्नाभ्यामुपस्थापित भिन्नवज्रातीति कुलाङ्गनानां स्वामिसदशावस्थाप्रतीतिर्न
संभवति । तस्मात् ‘गता निशापि’ इति युक्त पाठ । अनु ‘नैक पद द्वि
प्रयोज्य प्रायेण’ इति वामनसूत्रम् । अत्रापि कवित्वपद दुष्टमनुपदमेवोक्तम् ।
तथा च पुनर्गमे प्रयोगो दुष्ट स्यादिति चेत्, न । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतिरिक्त
द्वेक पद द्वि प्रयोगनिषेधविषय । तादृशे तु विषये प्रयुत तस्यैव पदस्य
सर्वनाम्नो वा प्रयोग विना दोष । यथा—

तदर्थं संदेश इत्येव स्यादिति भाव । अत एवेति । वक्ष्यमाणहेतौरेव ।
तमेवाह—विशेषणेति । समिधान समभिध्याहार । औचित्यमिति । यथाश्रुते
कवित्वपदस्य प्रक्रमभङ्गदोषवारकतया गुणत्वमेव सर्वत्र स्यात् । औचित्यस्य तु
कविदेव सत्त्वाद् यत्र कवित्वपदत्वस्य दोषवत्त्वमुपपन्नमित्याशय । प्रक्रमपदस्य
पूर्वोपकात्परत्वे ‘महीभृत पुनवत’ इत्यादौ पुत्रपदे प्रक्रमभङ्गो न स्यादत
प्रस्ताव प्रक्रमपदार्थतयोक इति हेतुम् । यातेरिति । पाठादिति शेष ।
भिन्नाभ्यामिति । सशामेदेऽर्थभेदप्रत्ययस्योत्तार्गिकत्वादिति भाव । उद्दे-
श्येति । उद्देश्यलोकस्यैव पुन कथन प्रतिनिर्देश । तत्र कविदुद्देश्यतयोकस्य
विधेयतया, कविद्विधेयतयोकस्योद्देश्यतया । तत्र नाथ इत्यत्र च द्वास्तगमने निमित्ते
निशाया अपि तद्विधीयते । उदेतीत्यादौ विधेयतयोकस्य ताम्रवस्य ताम्र एवास्त-
मेदीत्युद्देश्यतया निर्देश । इदं चोपलक्षणम् । अटानुप्रासेऽर्थान्तरकमितवाच्ये चादु-
ष्टत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ‘ते हिमालय—’ इत्यादावस्मै इत्युद्देश्यस्य तच्छब्देन प्रति-

१ ‘नाथ इति । निशाया नाथे चन्द्रे नियतेर्देवस्य नियोगादस्त गते सति निशापि
उदधूरस्त याता । हन्तेति हर्षे । स च दशानुरूपत्वात् । इदमेवार्थान्तरत्वात् न समर्थ
यति—कुलाङ्गनानामिति । द्वि यस्मात्कुलाङ्गनानां दशानुरूप पतिविनाशदशायोग्यमतो
नुगमनापरमन्यद्भद्रतर शोभनतर न समस्ति । नास्तीत्यर्थः । अत्र गते इति गमधातो
प्रक्रमादप्येऽपि त्वप्रयोग एवोचिनो न तु यातेति याथातोरेति प्रकृते प्रक्रमभङ्ग ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप

‘उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥’

अत्र ‘रक्त एवास्तमेति च’ यदि क्रियेत तदा पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स
एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिं व्यवदधीत । प्रत्ययस्य यथा—

‘येशोऽधिगन्तुं मुसल्लिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरस्तुकानामभियोगभाजां समुत्सुकैवाङ्गमुपैति लक्ष्मीः ॥’

अत्र तुमुनः क्रमे सनोऽभिधानमेकरूपताप्रतीतिं स्थापयति । ‘सुलमीदितुं
वा’ इति युक्तः पाठः । सर्वनाम्नो यथा—

‘ते’ हिमाच्छपमानक्य पुनः प्रेक्ष्य च दूक्षिनम् ।
सिद्धं चासौ निवेद्यार्थं तद्विष्टया लमुचयुः ॥’

अत्रास्मै इतीदमा प्रक्रमस्तद्विष्टया इत्यत्राप्यनेन विष्टया इत्येव वाच्यम् ।
न च तद्विदमोर्थाभेदः । इदमः प्रस्तुतप्रत्यक्षपरामर्शकरत्वात् । अन्यथा तयोः
पर्यायतापत्तेः । पर्यायस्य यथा—

‘महीभूत पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्मिन्नपरये न जगाम वृत्तिम् ।
अगन्तुपुष्पस्य मधोर्हि भूते द्विरेकमात्रा सविशेषसङ्गा ॥’

निर्देशो द्वेयः । एकरूपतेति । यद्य प्रवृत्तिफलार्थिनां निरस्तुकत्वादिविशिष्टानां

१. उदेतीति । निगदभ्यारवातम् । एव चोरिष्टप्रतिनिर्देशरूपतया वयिषवदत्वा-
व्यवरोपानवतारावभाप्रक्रान्तमेव ताम्रपद प्रयुज्यते तथा दशितोदाहरणेऽपि प्रक्रान्तमेव
प्रयोज्यमुचितमिति सिद्धम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः . २. ‘यस इति । विरागाहुं
नीये श्लेषया इयमुक्तिः । यशोऽधिगन्तुमित्यादीनामभियोगमात्रासंज्ञानाम्बयः ।
अधिगन्तु लब्धुम् । मनुष्येषु संख्यां गणनामतिवर्तितुमतिक्रम्य वर्तितुम् । मनुष्यदुर्ग-
ममुत्कर्षं प्राप्नुमिति यावत् । निरस्तुकानामौत्सुक्यरहितानाम् । अभियोगभाजानामुपो-
गताम् । अङ्गमुत्सङ्गम् । अत्र सन्प्रत्ययप्रयोगात्तुमुप्रत्ययप्रक्रममङ्गः । इत्युदाहरण
चन्द्रिकासंश्लेषः . ३. ‘त इति । कुमारसंभवे एवमिति । ते मरीच्यारदो मुनयो हिमाच्छ-
पमानान्य एव पुन दूक्षिन महादेव प्रेक्ष्यासौ दूक्षिने सिद्धमर्थं गौरीविवाहपटनारूपं
प्रयोजन निवेद्य कथयित्वा तेन दूक्षिना विष्टया आशङ्गा समाराधनमुपपुस्तयेगुत्तरार्थः ।
अत्रेदम प्रक्रममङ्गः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः . ४. ‘महीभूत इति । इदमपि तत्प्रत्यय-
वत् । पुत्रवतोऽपि महीभूतो द्विगन्तव्यस्य दृष्टिस्मिन्गौरीरूपेऽप्येव वृत्ति रित्पावृत्ति न
जगाम । न प्रापेलार्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—अनन्तेत्यदि । द्वि यत्र अनन्तपुष्पस्य मधो-
र्षसन्तस्य संवधिनी द्विरेकार्णां प्रमरार्णां मात्रा पश्चिमे आग्रे सविशेषं गान्तिगद-
सङ्गा आसक्तिर्वसास्त्रभाभूता । भवतीति शेषः । अत्र द्विरेकमात्रा सादृश्यादिना
यादसन्तदृष्टिरेनाश्वसितज्ञा बोध्या । अत्र पुष्पसामान्यसंख्यां तद्विष्टेयारदृष्टान्तेन
दार्ष्टान्तिरेऽप्यपत्यसामान्यमष्टाभिधानार्थमन्यत्र इत्येव वदन्मुच्यते न तु विष्टेय-
पुत्रवत् इति । इत्यन्तरेऽभ्यापत्तेः । अत्र प्रक्रममङ्गः । पर्यायस्य त्वेकवर्तिशब्दजया

अत्रापत्येषु बहुषु सत्यपि तस्मिन्पत्ये चेद्वातिशयविवक्षणादपत्यशब्दे प्रयो-
क्तव्ये पुत्रशब्दप्रयोगपर्यायप्रक्रममह । केचित्तु 'असति पुत्रे सुतायां चेद्दे-
युक्तस्य तु सत्यपि पुत्रे तस्यां सोऽभूदिति विवक्षणाच्चात्र दोषप्रतीतिः' इति
समादधिरे । तदयुक्तम् । अनन्तपुण्यस्य चूते इति दृष्टान्तवैपम्यप्रसङ्गात् ।
तत्र च सामान्यविशेषभावेनोपादानादार्हान्तिके तथैवाचिन्त्यात् । तस्मात्
'अपत्यवतोऽपि' इति युक्तं पाठः । न चात्रापि बहुस्वालाभादृष्टान्तवैपम्यम् ।
अपत्यान्यस्य सतीति यद्वयं एव मनुषो विधानात् । एतेन "साधुरेव 'पुत्रवत'
इति पाठ इत्यत केचिदित्यनेन सांप्रदायिका इत्ययकेन वृत्तिकृतोऽत्रानुमतिरेव"
इति वग्वीक्षासमतमनादेयम् । अत्रापत्यपुत्रशब्दयोः कथं पर्यायता । तत्र
केचित्, 'अपत्यपर्यायोऽपि पुत्रशब्दः । अन्यथा पुत्रीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययस्य कुत्रा-
न्यद' इत्याहुः । तत्र युक्तम् । तया सति दोषसैवाप्रसङ्गात् । अपत्यायैक-
त्वाविशेषात् । तस्मात्पर्यायत्वमेकाग्र्यप्रतिपादकं वमात्रम् । न त्वेकप्रकाररूप-
प्रतीतिजनकरूपमीति । अत एव छद्मतामुपक्रम्यागरीयानिरयुक्तावपि पर्याय-
क्रममह उच्यते । यथा—

'विपदोऽभिभवन्त्यविक्रम रक्षस्यापदुपेतमायति ।

नियता छद्मता निरायतेरगरीयान् पदं नृप श्रिय ॥' इति ।

अत्रैव विपदापदोरूपसगप्रक्रममहो द्रष्टव्यः । 'तदभिभव कुरुते निरायतिम् ।
छद्मता भजते निरायतिर्छद्मताभागपदं नृपश्रियाम्' इति पाठो युक्तः । यदि न
छन्दोमह ।

नियतलक्ष्मीप्रतेरेकैकतया विवक्षितत्वादिति भावः । तथा सतीति । पुत्रशब्दस्या-
पत्यसामान्यार्थत्वे सतीत्यर्थः । अयं भावः—अत्र हि दृष्टान्तानुरोधेन सामान्य-
विशेषभावेनापत्यप्रतीतिविवक्षिता । सा च शब्दभेदेऽप्युपपद्यते न दोषप्रसक्तिः ।
उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थल एवैकरूपताप्रतीत्यनुरोधेन शब्दभेदे दोषोपगमात् । इह च
तदभावादिति । अत एव दृष्टपर्यायरूपत्वोपपन्नादेव । विपदित्यादौ कारणमात्राया
पूर्वविहितविषयादेहतरत्रानुवाद्यवाहुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावः इति शब्दभेदे पूर्वस्यात्तर-
हेतुत्वप्रतीतेः स्थगनं न दोष इति हेतुम् । वृत्तौ युक्तमित्युक्तम् । छन्दोमहप्रमत्तात् ।
अतः दोष पूरयति—यदि नेति । कर्मकारकवाचकस्येत्यनन्तरं प्रस्तावोचित्यमह

गौणं न तु मुरयमिति बोध्यम् । एतेन पुत्र सत्यपि कन्यायायविक्रमीतिरिति निवन्धनाच्च
दोषः' इति समाधानं निरस्तम् । इति कृतं पद्यवितेन ।^१ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंग्रहे

१ 'विपद इति । क्लृप्तलुनीये द्रौपद्या इत्युक्तिः । अविक्रम परममरहितम् ।
आपदा उपपत्तं युक्तं जनमायतिरुत्तरकाळपुत्री रक्षयति स्मरति । निरायतेरायतिरहितस्य
जनस्य हनुता नीचता नियता । अगरीयान्गौरवहीनो जनः भिक्षो रक्षन्त्या पदमाश्रयो
न । भवतीति शेषः । नृपेति शुषिष्ठिरमनोभवम् । अत्रापदित्युपसर्गप्रक्रममह अगरीया-
निति पर्यायस्य चेति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंग्रहे

‘काचिकीर्णां रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवज्रेन्दुलक्ष्मी-

रश्रीका काचिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्गान्तसत्त्वा ।

अमुयांत्वा इवान्वा प्रतिपदमपरा भूमियत्कम्पमाना

प्रस्थाने पार्थिवानामश्विमिति पुरोभानि नार्यं शतसु ॥’

अत्र काचिदित्युपक्रम्य काचिदिति वचनप्रक्रमश्च । तस्मात् ‘काचिकीर्णां रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवज्रेन्दुशोभा निश्रीका’ इति पठनीयम् । ‘कम्पमाना’ इति च ‘कम्पमायु’ इति पठनीयम् । शतशानचोर्गुणीभूतक्रियान्तराभिधायकत्वनिपमात् । न चात्र क्रियान्तर प्रधानमस्ति ।

‘गाहन्ता महिषा निपानसलिल श्रैमुंदुसाहित

छायाबद्धकदम्बक मृगकुल रोमन्यमभ्यसत्ताम् ।

१ ‘काचिदिति । पार्थिवानां राज्ञां प्रस्थाने यात्रायां पुरोऽग्रे भानि इत्यसमानन शिवममहल नार्यं किय इत्यनेन प्रकारेण शतसु सूचितत्वं । कम्पित्वाकाह्यायामाह— काचिदित्यादि । काचिकीर्णा रजोभिः कीर्णा म्मासा रजसत्त्वा सवी शिवमन्तरिक्षमनु विदधावनुचकार । तस्या अपि रजोभी रेणुभिर्भासितत्वात् । पटिवियोगदुःखेन भूमिपतता रेणुभिः कीर्णैस्पर्श’ इति कैचित् । कीदृशी । मन्दा वन्दोमुच्चचन्द्रस्य लक्ष्मी शोभा यस्यास्तथाभूता, दूरणि मन्दवज्रसदृशचन्द्रशोभा बोध्या । काचिन्नायोऽश्रीनां शोभा हीना दिश इवान्तदाह दधिरे । दिग्दाहस्याप्यमहलव्यवसायः । कीदृशः । उद्भास सत्त्वं चित्तं पाप्मां तयाभूता । दिक्पते उद्भासानामि सत्त्वानि प्राप्तिनो बाहु तथाभूता इत्यर्थः । तथास्या नार्यं प्रतिपद काला इव अमुभ्रमण चक्रः । एवमपरा नार्यं भूमिगतं गम्पमाना अगिद शतसुरिति संवत् । कालाभ्रमणभूकम्पयोरनुभग्व्यवहृत्य प्रतिपदम् । अत्र काचिदित्यवचनप्रक्रमादम तद्ग्रहः । एव कम्पमाना इत्याख्यातप्रक्रममहोऽप्युक्तं । इत्यु दाहरणचन्द्रासंश्लेषः । २ ‘गाहन्तानिति । शाकुन्तले आश्रये शकुन्तलादचनात्रिदृष्टवृत्त्या भिलापस्य राज्ञो दुष्पन्तस्य सेनापति प्रवीयमुक्तिः । तत्रोपकृते ‘अथ तावत्’ इति श्लोकः शेषं सवकाक्यावरी शेषः । महिषा श्रैमुन्दुकारिवारं तादित्यमुन्नायि निपानमस्ति कृपसर्मापत्रलापसंश्लेषिजल गाहन्तायालोत्पन्नः । आसपगमेन प्रहरिताष्टम्यात् । सेय महिषजातिश्च । एवमभिमवोरति जातिरुचनमुज्ज्वलः । छायायां वर कदम्बक सन्दूशे येन तन्मृगकुलं रोमभमुद्गिरितकवलचवगमम्यस्य । प्राग्रात्यपादनरत्नपाथ्यो न्यवानानभिद विस्तृतोमम्ब चाधुना तदपगमे सति संभूय रोमन्धाम्यात् करोतिरिचये । कदम्बानां बहुवारकुलस्यान्यवर्णस्योपपत्तिः । एवं वराहपक्षिनि । मृदुरभेदे वैमन्य मिथासुकं यथा स्नायथा एवमेवसरति मुत्तया प्रीत्यैवतिरिदेवम हीरग्य नन कियताम् । तथेदं नानाविधानसोदायिनोऽहमन्त्युद्ध तिदिनो वरापो वस तथाभूत सतिमन्तं समुत्तान् । यदास्तिदि पञ्चनीवदुवचनानां एवमवत् । अन्त्युत्तानादिरितं भवतिरिचये । अत्र गाहन्तानिति कर्तृविशेषं प्रस्तापितवगमिच वत्तः । इत्यु दाहरणचन्द्रासंश्लेषः-

विश्रन्धः क्रियतां यराहपतिभिर्मुखाक्षतिः पस्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलन्यायन्धमसदनुः ॥

अत्र गाहन्तामिति कर्तृकारकवाचकतिष्ठः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाच-
कस्य । 'विश्रद्धा रचयन्तु सुकरवराः' इत्यदुष्टम् ।

‘अंकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिति तपोनिधा-
ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिगच्छति ।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
श्कुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥’

अत्र तेजोवीर्यरोषौ क्रमेणोपक्रम्य तदुभयोचितयोः पादोपसंग्रहणमुपगृह्ययोः
वीर्योपयं योग्यम् । ‘वधासंख्यमनुदेनाः समानाम्’ इति न्यायात् । इति तदन्व-
याकरणे क्रमप्रक्रममङ्गः । एवमन्यदप्युक्तम् । अत्र सर्वत्रैकरूपप्रसूतायाः प्रतीते-
स्थगनमुपधातो वा रूपकताधीनम् । यदुक्तम्—

‘प्रक्रमस्यान्यधारणेन प्रतीतौ प्रस्फुटद्रवौ ।
ह्लादः श्कुरघनास्त्रादी यत्र ग्लानत्यमभुते ॥
शेष प्रक्रममेदारयः शब्दानौचित्यभूष सः ।’ इति ।

अतएव नित्यशेषोऽयम् ।

अक्रममविद्यमानः क्रमो यत्र तत् । पदान्तरं यत्पादोपादानमुचितं ततोऽन्यत्र
तदुपादानं यत्रेत्यर्थः । यथा—

‘द्वयं गतं संप्रति द्योचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा काशितमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥’

इति शेषः । अत्र सर्वत्रेति । तथा शुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थले तावदेकरूपताप्रतीति-
विशक्षितैव । यशोऽधिगन्तुमित्यादावपि यत्र प्रभृते फलदेनेकरूप्यमिष्टम् ।
महीभूत इत्यत्राप्यपत्यत्वेनैक्यं दृष्टान्तवशादिष्टम् । काचित्कीर्णैश्चान्यशुभसूचकत्वे-

१. ‘अकलितेति । धनुर्मङ्गकुपिते भार्गवेऽभ्यासते श्रीरायचन्द्रसोक्तिरियम् । मुनी
भार्गवे रोषादभिगच्छत्यभ्यासते सति पाणिरयोन्ममाभिनवाया नूतनाया धनुर्विद्याया दर्पस्य
क्षमाय योग्याय शुद्धरूपाय कर्मणे च रभसादेगात्स्फुरति । नभस्तया पादयोःपसंग्रहणाय
च स्फुरतीत्यन्वयः । चक्षुषेण तुल्यकालत्वाविन्यक्तिः । कथमूते मुनी । अकलितोऽपरिमि-
त्ततपस्तेजसो वीर्यस्य प्रभावस्य प्रथिमा महिमा यस्यैवभूते । यशोनिधौ प्रतिष्ठिते । तेनै-
तन्वाद्युत्कर्षाधिक्यम् । अवितथेन यथायथेन मदेन दर्पणाध्माते । प्रदीप्त इत्यर्थः । अत्र
तपसः प्रथमोदितत्वेन तदुचितस्य पादोपसंग्रहणस्यापि प्रायम्वयुजितम् । ‘नमश्च देशता-
मान्वात्’ इति पाञ्चमिकन्यावादिति प्रक्रममङ्गः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः । २. ‘द्वयमिति ।
पूर्वं न्यास्यातम् । अत्र त्वपदार्थस्यैव शेषोपद्राया समुच्चयविवक्षणात् यैति पाठक्रमो
युक्तः । तदभावात्प्रक्रमत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः’.

अत्र लोकस्य चेति चकारस्त्वंशब्दानन्तरं युक्तः । त्वंशब्दार्थस्यैव शोच्यतायां समुच्चयस्य द्योतनीयत्वात् । लोकपदार्थे समुच्चयाभावात् । अथापदस्यपदादस्य को भेदः । तत्र प्रतीत्यन्तरमत्र सैव प्रतीतिः । किं तु विलम्बितेति केचित् । तत्र । 'वृद्धिः तावच्छब्दः—' इत्युदाहृतेऽपदस्यपदे प्रतीत्यन्तराभावात् । वयं तु धूमः—अव्यवधानेनैव यत्राभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्यं तदेतस्य विषयः । अन्यः पुनरितरस्य । चादीनां चाव्यवहितपदार्थेष्वेव समुच्चयादिद्योतकता । यदुक्तं महिमभट्टेन—

‘अत एव व्यवहितैर्बुधा नैच्छन्ति चादिभिः ।

संबन्धं ते हि स्वां शक्तिमुपदध्पुरनन्तरे ॥’ इति ।

न च नजोऽप्यव्यवहितस्यैव तथारथम् । अतः ‘सजं न काचिद्विजहौ’ इत्यादिकमध्यक्रमभेदः स्यादिति याच्यम् । ‘न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्’ इत्यादौ व्यवधानेऽपि प्रतीतिविशेषाभावात् । न चाय चादिपदेऽप्येव दोषः । किं तिरघमादिष्वपि । यथा—

‘शक्तिर्निर्दिशजेयं तव भुजपुगले नाय दोषाकरधी-

पङ्के पार्श्वे तथैवा प्रनिवसति महाकुङ्कुनी सङ्घट्टिः ।

आग्नेयं सर्वंगा ते प्रसरति पुरतः किं मया वृद्धया ते

प्रोच्येयेत्यं प्रकोपास्तिक्तकरसितया यस्य कीर्त्या प्रपातम् ॥’

नैकरूपत्वम् । तथा गाहन्तामिस्रापि तत्तत्किंवाकर्तृत्वमेकरूपेणैव शृंगयानिवृत्ति-प्रयुक्तत्वेन वाच्यम् । एवमकलितेति पदेऽपि यथासंख्यन्यायेन पूर्णोक्तमेकरूप्य-मित्युक्तम् । तत्र गता यातेत्यादौ तुमुनादौ तादृशप्रतीतेः स्थाने विलम्बितत्वम् । पुत्रवतोऽपीत्यादौ तूपपातोऽत्यन्ताभाव इति यथानुबन्धं द्रष्टव्यम् । स्वां शक्ति-मिति । स्वार्थाभिधानसामर्थ्यरूपम् । अनन्तरेऽप्यव्यवहितपदार्थे उदध्पुर्भ्रमस्य-

१. ‘शक्तिरिति । यस्य राशः सितकरभन्द्रस्तद्वसितया श्लेषया कीर्त्या प्रकोपास्ति प्रोच्येयोस्त्वेव प्रपात प्रवर्धनं बाणम् । दूरे गतमित्यर्थः । अथ कीर्तेः प्रतीतिरनाप्यवगमनं शोच्यम् । एवं शब्दादीनामप्यसत्राधिकारिणः । कौटुम्होत्वाकाङ्क्षायावाह—शक्तिरित्यादि । हे नाथ, इयं प्रवृत्तिः, निश्चिन्ता ताव एव निश्चिन्ता करस्तथापि शक्तिः सामर्थ्यमेव नादिक्य एव भुजपुगले प्रतिवसतीत्यभिप्रेतान्वयः । अथर्वं च वृद्धया च स्वभावत्वात् । विग्रहः पूरणशक्तिः सा निर्वशी यन्मातृमुदापातयति शक्तिः पूरणमुदापातयन्त्या कनविग्रहपुष्पमुदापातयति । वेदपात्रोति यथाशक्तिः ।’ इति मतेऽयं । तथा तत्र वक्ते दोषाकरस्य चन्द्रस्य कीर्तेः दोषनिषावमूला कीर्तिरिति प्रतिवक्ष्यते । तथा तत्र पार्श्वे तथा प्रवृत्तिः महाकुङ्कुनी महाशक्तिरित्यभिप्रायस्य महाकुङ्कुनी सङ्घट्टिरेव नादिक्य प्रतिवक्ष्यते । तथा सर्वंगा सर्वत्राप्रतिवक्ष्यते सर्वपुष्पमिति । वेदेति यथा । इयं ते आकाश्या नादिक्य पुरतो निवसति । वृद्धया सङ्घट्टेन जगत्या मया ते तव किं प्रोच्यते निर्वीर्यमुनाति शोच्यम् । अथार्थं प्रोच्येति कथं वक्ष्यते ।’ इत्युदाहरणवद्विष्टादित्येन-

अत्रेत्यं प्रोच्येति वाच्यम् । इत्थं शब्दस्याव्यवहितपरामर्शश्चरत्वात् । पादप्रत्यक्ष
च परामर्शनीयत्वात् । एवं 'लघु रागावृत्तान्ता—' इत्यादावपि इति धीनियो-
गादिति वाच्यम् । इतेरपि तत्तुल्यत्वात् । दूषकताबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरह
इति नित्योऽयम् ।

'अमतपरायणमतः परायणं द्वितीयोऽर्थो यस्य तत् । अमतत्वं च,
'जेयं शृङ्गारबीमतमौ तथा धीरभयानकौ ।
रौद्राद्भुतौ तथा ह्रास्यकरुणौ वरिणौ मिथः ॥'

इत्याद्युक्तदिशा प्रवृत्तरसविरुद्धरसव्यञ्जकत्वम् । यथा—

'राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धबहुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेतावसात् जगाम सा ॥'

अत्र प्रकृतस्य बीमतस्य विरोधी शृङ्गारः । तस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः ।
ताडितार्योपस्थित्या रसापकपेकतास्य दोषत्वबीजम् । अतो नित्योऽयं दोषः ।
नीरसे स्वात्मलाभसंबाभावात् ।

अयं दोषलक्षणान्वाह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥ ७ ॥

संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः ॥ ८ ॥

साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽक्षीलः ॥ ९ ॥

पददोषलक्षणसूत्रस्यं दुष्टमिति पदं लिङ्गविपरिणामेन संबध्यते ।

तत्रापुष्टः पुष्टाद्भिन्नः । पुष्टत्वं च विवक्षितार्थबाधप्रयोजकानुपादानत्वम् ।
तद्विरुद्धश्च द्विधा—अप्रयोजकत्वाद्ययोजकत्वेऽप्यन्यलभ्यत्वाच्च । यमेनम्—

पथेषु । तदन्वितस्वार्थबोधका इत्यर्थः । पुष्टत्वं चेति । यस्यार्थस्यानुपादाने
शब्देनाप्रतिपादने विवक्षितार्थस्य बाधोऽसिद्धित्वत्वं पुष्टत्वमित्यर्थः । अन्यल-

१. 'रामेति । रघुवन्दे श्रीरामहतायास्ताडकाया वर्णनमिदम् । मन्मथ इव रामो राममन्मथः
स एव रमयतीति रामो मन्मथस्तस्य दुःसहेन शरेण हृदये ताडिता सा निशाचरी राक्षसी
ताडकैव निशाभिसारिका जीवितेशो यम एव जीवितेश्च प्राणेश्च उपचारेण नायकस्तस्य
वसतिं जगामेत्यन्वयः । वीरुशी । गन्धबहुधिररूपं चन्दनमेव गन्धवद्रक्तचन्दनं तेनोक्षिता
सिता । गन्धवत्त्वं च पूतनाभूमत्वेव रुधिरस्यापि परपक्ष्यादित्याहुः । अत्र रूपमापादा-
मप्रवृत्तार्थात् प्रकृतबीमतसरसविरोधि शृङ्गारव्यञ्जकत्वादप्रत्ययार्थत्वं दोष इति । दूषकता-
बीजं तु शृङ्गाररसव्यञ्जकैर्बहिर् बीमतः प्रत्यावनीयः स्यात्तदा न च तस्य परिपुष्टिरिति
व्येयम् ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

‘व्यर्थमाहुर्गतायं यद्यच्च साञ्जिप्पयोजनम्’ इत्यनेन भोजराजो व्यर्थमाह । अत एव प्रकाशकारोऽपि ‘अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतीयमानमर्थं न बाधन्ते’ इत्येवाह । नत्वप्रयोजका एवेति । उदाहरणम्—

‘अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविद्यमानन्दः ।

मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति ॥’

अत्रातिवितते निरवलम्बे व्योम्यविश्रामं गमनादितराप्रकाश्यकमलप्रकाशनाच्च रयेरुत्कर्षो विवक्षितः । अत्रातिविततत्वं गगनस्वार्थादेवावगम्यते अग्रेरिवीप्स्यम् । सरणित्वं मरुदुल्लासितसौरभत्वं चाप्रयोजकमेवेत्युपुष्टा एतेऽर्थाः । नन्वेतेऽर्थौ अपुष्टा इति सिद्धं परं त्वतिविततेति पुनरुक्तः । गगनपदादेव तनुपक्षिनेः । मरुदुल्लासितसौरभेति विरुद्धम् । विकासात्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्वेणाप्रकाश्यत्वादिनि नायं प्रथमिति चेत्, न । गगनपदं न विततत्वे शक्तम् । अथ लभ्याधे च न पुनरुक्तता । यदुक्तं भोजराजेन—‘काम्येतिहासादावर्धदृष्ट्या लब्धस्य साक्षाद्गणनमपौरुषकृत्याय’ इति । नापि विरुद्धम् । सौरभस्योपलक्षणत्वात् । यद्वा चित्रहेतुपुरस्कारेण पूर्वभावाभिधानात् । अथाधिकपदादस्य को भेदः । अप्रयोजके प्रयोजनाभावकृतोऽपि भेदो न संभवति । अत्र कश्चित्—‘तत्र पदार्थान्वयसमकालं दुष्टत्वप्रतिभास इह तु तदनन्तरमिति विशेषः’ इति । तन्नातिसमीचीनम् । तथा त्रियमे प्रमाणाभावात् । एतावता च विशेषेण शब्ददोषत्वमेकस्यापरस्वार्थदोषत्वमिति विभागानुपपत्तेश्च । विरुद्धमतिरुद्धमतपराधीनौ शब्ददोषेऽन्वयप्रत्ययोत्तरमेव दुष्टत्वप्रतिभासात् । वयं तु पश्यामः—यत्र विवक्षित पदार्थोऽन्वयाभिधानेऽपि दुष्यति सोऽर्थदोषः । अन्वयस्तु रसदोषमिन्द्रः शब्ददोष इति विवेकः । तथाच यत्राविवक्षितोऽन्वयः कथं चिद्वितततयाभिधीयते तत्राधिकपदत्वम् । तत्पदेन विनापि तन्निर्वाहात् । यत्र तु सोऽर्थो विवक्षित एव परं त्वप्रयोजकत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां शब्देन नोपात्तमर्थसत्तापुष्टत्वम् । ‘स्कटिकाकृति-’ इत्यत्र नाकृतिपदार्थं उपमानत्वेन विवक्षितः । तस्य नैर्मल्याभावात् । ‘यद्यपि च न कृतं नितमिवनीनां’ इत्यत्रापि च रतस्य स्तनपतनावधिरव्यतिरेक

अयत्नादिति । शब्देनानुप्रासव्यर्थगम्यत्वादित्यर्थः । अतएव उक्तापुष्टत्वनिवेचनादेव । चित्रेति । चित्रं हेतुकार्ययोः पांवांर्ष्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः । तदेत्वभिप्रायेण कार्यस्य पूर्वाभावाभिधानादित्यर्थः । अप्रयोजके प्रयोजनशून्ये । प्रयोजनबलनन्मलभ्ये हि न प्रयोजनाभावः । अधिकपदे तु स इत्यस्तु भेदः । न त्वप्रयोजके ।

१. ‘वृत्तिरुत्’ क. २. ‘नक्षिप्रवतेति । रविर्जयति । कीदृक् । अतिविततं वित्तुं यद्गगनं तदपायां सरणी मार्गे प्रसरणेन गगनागमनेन परिमुक्तवत्को विद्यमानन्दो निशान्तिमुक्त येन तथाभूतः । तथा मरुत उल्लासित प्रकाशित सौरभ यस्य तादृजस्य कमलानामाकरस्य हानकृत् । विकासकारी-वर्षः । अत्रातिविततगगनसरणित्वमरुदुल्लासितसौरभकमलानामर्थानामनुपादानेऽपि प्रत्यर्थसाधनेऽपुष्टायेत्वम् ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाशेखरे-

एवानुचितत्वेन विवक्षितो न ॥ तत्कृतिभ्यतिरेक । पूर्वापे तथैव क्रमात् । किं तु च्छन्दोनुरोधादिना द्वयमपि कथंचिदन्वितत्वेनोपात्तमित्यधिकपदत्वम् । 'अतिवि-
स्तृत-^१' इत्यादौ स्वतिविततत्वादिक शृङ्खलिविक्षितमेव । पर स्वार्थलभ्यत्वादिना
नोपादानार्हमित्युष्टम् । व्यक्त च पूर्वस्य शब्ददोषत्वमुत्तरस्य चार्थदोषत्वमिति ।
दूषकताधीन चाशक्त्युपपत्त्यनेन श्रोतुर्वैमुक्त्यम् । अतएव यमकादावदोषता ।
सत्रालकारान्तरारम्भेणाशक्त्यनुपपत्त्यात् । कर्णावतसादिपदे च विशेषकश्रोतकृतया
सदुपादान भाशक्त्युपपत्त्यधिकमित्युष्टत्वम् । अतएव विशेषणदानार्थं विशेष्यप्रयो-
गेऽपि दोषाभावः ।

कष्ट प्रतीतिहेतवान् । दुरुह इत्यर्थः । यथा—

‘सदा मध्ये यासामिवममृतनि स्रन्दसरसा

सरस्वयुद्धामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसाद ता एता घनपरिचया केन महता

महाकाम्यन्योऽत्र स्फुरितमधुरा यान्तु रुचय ॥’

अत्र यासां कविरचीना मध्ये सुकुमारविचित्रमभ्यात्मकमार्गप्रवयती भारती
चमत्कार वहति ता गम्भीरकाव्ये घनपरिचिता कमनितरकाम्यवप्लसत्रा
भवन्तु । तथा यासामादित्यप्रभाणा मध्ये त्रिपथगा नदी भवन्त्य वहति ता
शेषपरिचिता कथं प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थो विवक्षितः । स च शब्दान्तरैरपि
कुत्रोनेव प्रतीयत इत्यर्थः एवायं दुष्टः । छिद्यत्वादिक तु शब्ददोषः । घटनानन्त
त्रेकार्यस्य सुखेनैव प्रतीतेः । सम्यक्प्रतीतिविरहश्च दूषकताधीनम् । अतो
नित्योऽयं दोषः ।

प्रयोजनाभावस्योभयत्र साम्यादिति भावः । व्यक्त चेति । अविवक्षितार्थकत्वं

१ ‘सदेति । स्वकाम्यस्य गम्भीरचमकृतार्थशालितयातिस्फुर्यैव चाभावेऽपि दोषाभाव
समर्थयितुं कसचित्कवेरियमुक्तिः । ता एता घनपरिचया अत्र ताभ्यस्ता अथागम्भीरकाव्ये
महतां कवीनां रुचयो विवक्षा शुद्धकाव्य इव महाकाम्यन्योऽत्र व्योमसदृशे महाकाव्ये केन
प्रकारेण प्रसादं यातुं गच्छन्तु । मुख्यत्वात् भवत्वित्यर्थः । कथभूता रुचयः । स्फुरितो
विषयीकृतो मधुरः शृङ्गारादिरसो यामिस्तथाभूताः । तेन नीरसत्वपरिहारः । ता का
इत्यपेक्षायामाह—सदेत्यादि । यासां कविरचीना मध्ये यत्रोचरीभूता अमृतनि स्रन्दसरसा
सदाभा उद्भटशुभा बहुमार्गा वैदभ्यांदिरीतित्रवयती इव कवित्वरूपा सरस्वती परिमल
चमत्कार वहतीति प्रकृतोऽर्थः । अन्यस्तु यासां रचीनामादित्यप्रभाणा मध्ये बहुमार्गा
त्रिपथगेय गङ्गारूपा सरस्वती नदी परिमल संवध वहति । ता एता शेषपरिचिता
स्फुरितमधुररसाः । स्फुरितो दुष्टो मधुरो रम्यपदानां यामिस्तथाभूता वा महतां दादशादिलानां
रुचयः प्रमा केन प्रकारेण प्रसादं स्वच्छकान्तित्वं यातिवति । विशेषणद्वयमुत्तरार्थम् ।
अमृतस्य जलस्य नि स्रन्देन प्रवाहेण सरसा रूपति वार्थः । नदीसामान्यवचनोऽपि सरस्वती
शब्दः । अथ चाथो दुरुहत्वात्तदृष्ट ॥’ इत्युदाहरणचर्चिकासंक्षेपः

व्याहतः,

‘टारक्यो वापक्यो वा प्राग्वत्यैव निगद्यते ।
तस्यैवाथ तदन्वयेत्याहतोऽर्थस्तदा भवेत् ॥’

इत्युपलक्षितविरुद्धत्ववान् । यथा—

‘जयति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदि यं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मभ्येकः स एव महोत्सवः ॥’

अत्र पूर्वार्थे साधारणचन्द्रिकाचन्द्रकलाः स्वं प्रत्यक्षारतया प्रतिपादिताः ।
तेनैवोत्तरार्थे चन्द्रिकारवमुक्तयोरुपपत्त्य इति व्याधातः । दूषकतामीनं च
वाक्यार्थाप्रतीतिः । अर्थं नित्यो दोषः ।

पुनरुक्तः शब्देन प्रतिपन्नत्वे सति पुनस्तेनैव प्रतिपादितः । अर्थेन प्रतिपन्नस्य
प्रतिपादनेऽपुनरुक्तमुक्तम् । यत्तु प्रयोजनं विनेति विशेषणं तदुक्तम् । एवं सत्य-
स्थानित्यदोषत्वं न स्यात् । प्रयोजनस्येते पुनरुक्तस्यैवामावप्रसङ्गात् । स चायं
द्विधा—पदार्थवाक्यार्थमेदात् । तयोराद्यो यथा—

अरेरे अर्जुनार्जुन, साखके साखके, न युक्त ईदृशो मत्तातस्य सुतशोक-
धाम्ना न्यस्तशस्त्रस्य दिवमुपगच्छतः केशाकर्षणरूपः परिभवः । अपि च,

‘कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मयादैर्भवन्निरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां समीपकिरीटिना-
मयमहमसृष्टमेदोमासैः करोमि दिक्षां बलिम् ॥’

अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्य यैर्भवन्निरुत्यनेन परामृश्य तेषामित्यनेन परामर्शो-
दर्थनस्यापि प्राप्तेः समीपकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । न च
प्राधान्यप्रतिपत्तये पुनरुक्तादानमित्यदोषता । संबोधनेनैव तदुक्तम् ।

१. ‘जगदीति । मातृवीमाधवे मातृत्वस्येवमुक्तिः । वेऽन्ये जनेन्दुकलादयो भावा’ इ-
दार्था जयति मनो मदयन्ति इत्ययन्ति । अर्जुनत्वेनाम् । ये ते सन्त्येव । एतदप्येव सत्य
महोत्सवदेवो न भवन्तीत्यनादरः प्रकटयते । कीदृशः । जयिनः चत्वारिंशतिनः ।
तथा प्रकृतैव मधुरा रम्याः । तव तर्हि किं महोत्सवहेतुस्तथाह—मम विधिः । मम
तु जन्मनि स एवेको महोत्सवो बलिं मातृवी विलोचनचन्द्रिकाचन्द्रकला लोके नयन-
विषयं याता । नयनगोचरतां प्राप्तेरर्थः । जय । पूर्वप्रसारणपक्षपादचन्द्रिकाया मातृ-
त्वमारोपो व्याहतः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘कृतमिति । व्याहृत्यनेन । अत्रा-
र्जुनार्जुनेति प्रातर्भोवनार्थैर्भवन्निरुत्यनेन तेषामिति परामर्शोदर्थनस्यापि प्राप्तेः किरी-
टिपदार्थः पुनरुक्तः । अत्र केचित्कृतोक्तिर्येव परिहास्यात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा—

‘अंशज्वालावलीदप्रतिबलजलधेरन्तरीर्वायमाणे

सेनानाये स्थितेऽसिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।

कर्णालं संभ्रमेण वज्र कूप समरं मुञ्च हार्दिक्य दाढी

ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥’

अत्रालं संभ्रमेण, को भयस्यावकाश इत्यभिप्रायौ । न च यत् रौद्ररसावि-
ष्टत्वं समाधानमाशङ्कनीयम् । धीरस्यायुक्तकारित्यावर्णनात् । कूपकताधीन च
निष्प्रयोजनाभिधानेन श्रोतुर्वैमुप्यम् । अत एव प्रयोजनसाधेनादोषत्वादनि-
ष्टोऽयं दोषः । केचित्तु—“अर्थप्राप्तस्यापि वचने पुनरुक्ता । तदुदाहरणम्—
‘अंशज्वाला-’ इति । अप्रयोजकाभिधानमात्रस्यले ‘त्वपुष्टाभेवम्’ इत्याहुः ।

दुष्क्रमो दुष्टक्रमः । दुष्टत्वं च क्रमस्य लोकाश्रयविरुद्धत्वम् । सत्रार्थं यथा—

‘भूपाळेति निर्दम्यप्रदानप्रथितोत्सव ।

विश्राण्य तुरङ्ग मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥’

अत्र तुरङ्गमभूयिष्ठं प्रति मातङ्गं देहि तुरङ्गं वेति लौकिकक्रमः । गुरुदाना-
शङ्कौ छद्मुदानौचित्यात् । वस्तुञ्च यथास्थित एव क्रमो विवक्षित इत्यर्थदोष
प्राप्यम् । द्वितीयं तु—

‘कैरात्रिकुण खड्गं गामउल्लो मज्जिकुण जेमिअ अ ।

णवणत्तं तिहिचारे जोहसिअ पुच्छिउं चलिदो ॥’

हि शब्ददोष इति व्यक्तमेव । विवक्षितार्थकत्वे तु न पदं दुष्टं किं त्वयं एवाप्रयोज-
कत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां तथेत्यपि व्यक्तमिति भावः । अत्राहुमिति । तात इत्यादे-
स्त्वर्थलभ्यस्य कथनाच्च पौनरुक्त्यमित्याशयः । ‘चतुर्यपादार्य’ इति वृत्तिप्रन्यो
मंतामशरामिप्रायेणेति ध्वनयितुमाह—केचिस्त्विति । अंशज्वालेत्यादिनार्थप्राप्तस्य

१. ‘अस्तेति । वेणीसंवारेणऽवस्थाञ्च इत्यमुक्तिः । अंशज्वालाभिखलीद भ्यात् प्रतिबल
शङ्कुसैन्यमेव जलधिरासान्तर्मध्ये और्वायमाणे वदवानलतुल्ये । सर्वधन्वीश्वराणां सक
लधनुर्भरश्रेष्ठानां शुरावसिप्रसिद्धशौर्यं मम पितरि द्रोणे सेनानाये सेनापतौ स्थिते सति
हे कर्ण, संभ्रमेण भयेनालम् । हे कूप, समरं वनं गच्छ । हे हार्दिक्य कृतवर्मेन्, दाढी
मार्तं मुञ्च । चापमेव द्वितीयं यस्य चापैकसहाये ताते द्रोणे रणधुरं वहति सति भयस्य
कोऽवकाशः । अवसर इत्यर्थः । अत्र चतुर्यपादार्यं पुनरुक्तं ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
२. ‘भूपाळेति । यस्यचिदर्थिन उक्तिः । हे भूपाळेपु रत्नभूतं श्रेष्ठ, निर्गतं दैन्यं
यस्मात् । अर्थादर्थिनाम् । तवाविधे प्रकृष्टदाने प्रथितं स्यात् उत्तमो यस्य तपामूनं राजन्,
मे तुरङ्गमथ विश्राण्य देहि । मदालसं मानङ्गं वा विश्राण्येत्यनुवक्तं । ‘रत्नं स्वजातिश्रे-
ष्ठेऽपि’ इत्यमरः । अत्र तुरङ्गं मातङ्गं वेति क्रमो लोकाविरुद्धः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
३. ‘कैरात्रिकुणेति । अथ क्रमो धर्मशास्त्रविरुद्धः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

नक्षत्रादिज्ञानपूर्वकं क्षौरस्य शास्त्रेण विधानात्तद्विरुद्धमिदम् । दूषकतावीजं च विरोधेनाप्रतीतिः सहृदयोद्देशो चेति । नित्य एवायम् ।

आम्यो आमसंभवः । अविदग्धोक्तिप्रतिपादितो रिरंसादिश्च । तदुक्तम्—

‘स आम्योऽर्थो रिरंसादिः पामरैर्यत्र कथ्यते ।

धैर्यव्यवक्रिमवलं हित्वैव धनितादिषु ॥’ इति ।

यथा—

‘स्वैपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपेति ते ।

तदपसंहर कूर्परमायतं स्वरिसमूहमुदशय कुञ्चितम् ॥’

अत्र निकटे तावदहं स्वपिमीत्यविदग्धस्य रिरंसोक्तिः । एवमन्यत् । दूषकता चास्तीत्यवत् । किं चैतादृशोक्तिवलितो त्रिमासाद्विरूपोऽर्थो न रसाय पर्याप्यते भृष्टमिव बीजमदुरायेति ।

संदिग्धः संदेहविषयः । तत्प्रयोजकरूपवानिति यावत् । यथा—

‘मौलसर्वमुत्सार्य विचार्य कार्यमायाः समर्पादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत अरक्षेरविलासिनीनाम् ॥’

अत्र भूधरनितम्बानां कामिनीनितम्बानां वा सेव्यत्वं स्पष्टमया प्रैतिपादयितं द्वितीयेन संदिह्यते । प्रकरणाद्यभावात् । यत्तु ‘वनृविशेषसंदेहः’ इति व्याख्यानं सर्वमान्यामां तदुत्तानताद्विलसितम् । यत्तुः पदवाक्यार्थादाभावेन तात्संदेहस्यार्थदोषाभावात् । अतएव वृत्तिवृत्ता वनृविशेषनिश्चयः संदेहाभावप्रयोजकरत्येनोक्तः । तद्विश्वे एकतरनितम्बस्य सेव्यत्वनिर्णयेनासंदेहात् । यन्धामीत्यादीं द्वितीयास्तस्यन्तत्वाभ्यां पद एव संदेहोऽत्र तु पदानामसंदिग्धात्वे सत्येव स इति पदसंदिग्धात्वाद्देहः । दूषकतावीजं चोद्देश्यनिश्चयनिर्दिष्टः । यत्र तु संदेह एवोद्देश्यस्तत्रादोषत्वमेवेति ।

निर्दुर्निश्चान्तो हेतुर्नृणां । यथा—

‘गृहीतं येमासीः परिभवमयाज्ञोचितमपि

‘प्रमाणाद्यस्माभूच्च तत्तु तव कश्चिन्न विषयः ।

तात इत्यादिर्वचनेऽपि पुनरुक्तमेव । यत्र त्वप्रयोजन एवार्थोऽभिधीयते तत्रैवापुष्टत्वम् । न तु सप्रयोजनस्यार्थप्राप्तस्यानिधन इत्यर्थः । यत्र च प्रमाणाविरोध एवद्विधीयम् । काराविज्ञेति । ‘कारानित्या क्षीरे प्रमदन्तो मष्ट्वा भुज्ज्वा च ।

१. ‘स्वैपितीति । नरोऽनं प्रवि रन्तुनिष्ठोः कथयितुमिच्छन् । अयं जनः मर्त्यलोके भवति स्विनी यावत्सति तदहं स्वपिमि । अत्रापि स्वपिनीत्यर्थः । ते स्विनीति स्विनी । एताः स्विनी आनुमतिं तावन्मुचितं कथा स्तात्पथा अन्तर्हर संक्षेपवत् । एतां मुद्रितं संतुष्टिभूतं स्वरितं शीनमुदशय प्रमादयेति । ‘अवि’ इति वृत्ते भवितव्यम् । अयमर्थोऽर्थः १. तत्तु तव कश्चिन्न विषयः । २. अस्माभिरिति वचनोक्तमेव । ३. ‘प्रमिदन्तु’ इति । वा. ४. ‘गृहीत’ इति । दोषे इति शोभनित्वात् ‘अवि’ इति संक्षेपेऽपि । ५. ते इत्य, येन मन मितः

परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकाच्च ॥ मया-

द्विमोक्षये शस्त्रं त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥'

अत्र स्वशस्त्रत्यागे हेतुनोपात्तः । ननु तं विनाप्रतीतेः पर्यवसानं न वा । भाष्ये दोषामावोऽन्ये साकाङ्क्षसंकर इति । अत्र कश्चित्—'उपात्तस्य परेणान्वये साकाङ्क्षत्वमनुपादाने निर्हेतुत्वमिति विशेषः' इति । तन्न । साकाङ्क्षोदाहरणे उपेक्षितमित्याकाङ्क्षतीत्यनेनानुपात्तसाकाङ्क्षताया एव वृत्तौ प्रदर्शनात् । तस्मादेतुवद्विग्रहापेक्षतया द्वयोर्भेद इत्येव ज्यायः । यद्वात्राप्रतीतिमात्रं तत्र तु विरुद्धा प्रतीतिः । श्रीरज एवामपेप्रतीतेरिति विशेषः । दुष्टिबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरहः । अत एव प्रसिद्धावनुपादानेऽपि न दोषः ।

प्रसिद्धिविरुद्धो लोकाश्च कथेषां यत्रार्थे न प्रसिद्धिः । यथा—

'इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेतस्मिन्हेतुः कटकमिति धास्ते खलु धियम् ।
इदं तदुत्साधाक्रमणपरमाख्यं स्मृतिमुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥'

अत्र कामस्य चक्रं लोके कविमार्गे वा न प्रसिद्धमिति प्रसिद्धिविरुद्धः । यत्र तु लोकाश्च कथेषां प्रसिद्धोर्विशेषस्तत्र कविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वम् । तथाच लोकवि-
रुद्धेऽपि कथीनां यथा यत्र समयस्तत्र न दोषः । यथा—

नक्षत्रं तिथिवारौ ज्यौतिषिकं ग्रहं चक्षितः ॥' [इति च्छाया] । रिरसोक्ती रमणे-
च्छाकपानम् । स्वपिनीलसोपगमनार्थत्वात् । उपात्तस्येति । अयमर्थः—'श्रीरजं
चेत्यादौ श्रीरजेऽमर्पस्यायोगात्परस्मैलेतत्साकाङ्क्षता श्रीरजस्य । तच्चोपात्तमप्युक्तं
चेत्यनेनान्वितत्वाच्च श्रीरजेनान्वययोग्यमिति तत्र साकाङ्क्षत्वदोषः । अनुपात्तेन हेतुना
साकाङ्क्षत्वे निर्हेतुत्वमिति । प्रसिद्धाविति । 'चन्द्रं गता पद्मगुणान् मुने' इत्यादौ

नोचितमपि नाक्षरनाल्यनुचिन्तयति त्वं दुष्टदरुपद्वयोः परिमवभयादहीनमासीः । यस्य
प्रभावात्तच्च कश्चित् विषयो नामूत । अस्मि तु सर्वोऽपीन्द्रादिस्त्वत्पातविषयोऽभूत् । तेन भक्तिना
मुत्तम मम मिय्यामरणश्रवणजालोवात्त परित्यक्तमसि । न तु मयात्यक्तम् । अहमपि
त्वा विमोक्षये यतः अतो भवते स्वस्तीत्यर्थः । यतो यत्र भवते स्वस्ति तत्र विमोक्षये इति
वा । अत्र स्वस्य शस्त्रत्यागे हेतुनोपात्त इति निर्हेतुत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिग्रहसंक्षेपः ।

१. 'इदं त इति । कमलानामातङ्को अर्थं यसाचाह्वयं वदनं यस्यास्तथाभूते हे मुन्दरि ।
अनेन वदनस्य चन्द्रत्वं सूचितम् । अतस्मिन्करलिते हेतुः कटकं कङ्कणमिति यद्विषयं धास्ते
भारयसि इदं ते केन भ्रान्तप्रतारकेणोक्तं कथयेति संवन्धः । तर्हि किमेतदिलाकाङ्क्षायामाह—
इदमिति । इदं तत्प्रसिद्धं दुःसाधनानां जितेन्द्रियाणामाक्रमणं वशीकारो यसात्तथाभूतं परमाख्यं
चक्रं स्मृतिमुवा कामेन प्रीत्या तव करकमलमूले दृष्टे विनिहितम् । अत्र चक्रस्य कामायुष-
वमप्रसिद्धम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिग्रहसंक्षेपः ।

‘सुसितयसनालङ्काराणां कदाचन कौमुदी-
महासि सुरशि स्वैर यान्ता गतोऽश्वमम्बुद्विष्ट ।
तदनु भवत कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
पतिगृहमभ्यान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रद ॥’

अत्र कीर्तेर्मूर्तेस्त्व ज्योत्स्नावत्प्रकाशता च लोकविरुद्धे अपि कविसमयसिद्धे
इत्यदोषः । एषमकीर्त्यादेर्मांलिन्वादौ द्रष्टव्यम् । यत्तु—

‘उपपरितर गोदावयां परित्यजताप्यता
सरणिमपरो मार्गोऽस्त्वद्भवद्विषेधवताम् ।
इह हि विहितो रक्षाशोक कयापि हताशया
चरणनलिनन्यासोद्वृक्षप्रवाङ्मुरकश्रुतः ॥’

इति कविसमयसिद्धोदाहरण तद्व्युक्तम् । चरणभ्यासेनाशोकाङ्गुराश्च कवीनाम-
प्यसमयो । पुष्पोद्गम एव तेषां समवात् । रूपकताशील च विरोधावधाम्प्रतीति-
रिति । उपातादिना सप्तमीसाधदोषः ।

विद्याविरुद्ध शास्त्रेण विरोधवान् । स चाय शास्त्रभेदान्निरुधते । तत्र धर्मशा-
स्त्रविरुद्धो यथा—

‘तैदा क्षारवा निशीभिन्द्या सकल वासर शुभ ।
बानाविधानि शास्त्राणि ध्यायष्टे च शृणोति च ॥’

१ ‘सुसितेति । राजान प्रति कवेरुक्तिः । हे राजन्, सुइशि शोभननयनाया कन्यायव
नायिकायां कदाचन कसिन्धिदवसरे कौमुदीमहसि चन्द्रिकोदयोर्वै स्वैर शङ्करादित्येन
स्वच्छन्द यान्ताम् । ज्योत्स्नाभिसार कुर्वन्त्वामित्यर्थः । अतएव सुसिता अतिशया पसना-
लङ्कारा वल्लसद्विता अलङ्कारा यस्यास्तथाभूताया सत्या विपुलान्दोस्तगतोऽभूत् । तदनु
तदनुसर केनापि भवत कीर्तिरगीयत गीता । येन कीर्तियानेन तज्योत्स्नाप्रकाश-
त्वाभिसारिका मुक्ता आशङ्का अतमरणीकदृश्यत्वमय यथा तथाभूता सती पतिगृहम-
गात् । अतस्त्वं क कसिन्धेवैऽवसरे वा शुभप्रदो नासि न भवसि । अपि तु सर्वत्रेत्यर्थः ।
अत्र कीर्तेर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशन कविसंप्रदायप्रसिद्धमित्यदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप
२ ‘उपेति । अशोककलिकादर्येनमूर्च्छितस्य गृहमागच्छत पविकस्य तेनैव पद्मा जिग-
मिषूनन्ता प्रतीयमुक्तिः । भो अश्वगा, गोदावयां उपपरितर वयन्तभूतगीधे सरणि मार्गं
परित्यजत । मवद्विस्त्रावदपरो मार्गोऽजैवतां दृश्यताम् । तावदिति वावदशोकोऽङ्गुरितः ।
श्रुत इत्यत्राह— हि यसादिह सरणी कयापि हताशया वनितया रक्षाशोकचरणनलिनस्य
चरणकमलस्य न्यासेनापातेनोद्वृक्षन्त उद्वृच्छन्तो नवाङ्गुरा एव कङ्कुर सर्वाङ्गन्यासितया
यस्य तयाभूतो विहितः कृत । हतानयेत्याशमिषातवयवा रोषोक्तिः । अत्र पादापातेना
शोकस्य पुष्पोद्गम एव कविसमयो न त्वङ्गुरोद्गम इति नेतृत्वविप्रसिद्धतादाहरणम् । इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेप ३ ‘सदेति । निगदभ्यास्यातम् । अत्र निमिच विना राज्ञो खान
धर्मशास्त्रविरुद्धः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप’

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ खानं धर्मशास्त्रेण प्रतिषिद्धमिति तद्विरुद्धोऽय-
मर्थः । अर्थशास्त्रविरुद्धो यथा—

‘अनन्यसदृशं बाह्योर्बलं यस्य विलोक्यते ।
पाहुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं स्याद्विष्ययोजना ॥’

अत्र महाबलस्यापि संध्यादिपक्षुणानुसरणमर्थशास्त्रेण विहितमिति तद्विरोधः ।
कामशास्त्रविरुद्धो यथा—

‘विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गदमङ्गना ।
वमार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् ॥’

अत्र केयूरपदे नल्लक्षितं कामशास्त्रे विरुद्धम् । बाहुमूलावपयविशेषे तस्य
विधानात् । अर्थतः शेषेषु प्रतिषेधात् । योगशास्त्रविरुद्धो यथा—

‘अष्टाङ्गयोगपरिशीलनरीलनेन
दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।
आमाद्यममिमतामपुना विवेक-
रयातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥’

अत्र मुक्तिमभीपस्यमसंप्रज्ञातयोगमनपेक्षैव मोक्षो योगशास्त्रे विरुद्धः ।
विवेकरयानिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपा । ततो वितर्कविचाराद्यनुसारिरूपः
संप्रज्ञातयोगः । पञ्चापुरपमात्रावलम्बनरूपोऽसंप्रज्ञातयोगः । ततो मुक्तिः ।
न तु विवेकरयातिमात्रत एवेति हि योगशास्त्रम् । एवं तुरगादिशास्त्रविरोधोऽ-
प्यूहनीयः । अभिमतप्रतीतिविरहो रूपकताधीनम् ।

१. ‘अनन्येति । यस्य बाह्योर्बलं योरनन्यसदृशमनुपम बलं सपीक्ष्यते तस्य सा प्रसिद्धा
पाहुण्यानुसृतिः संधिरिग्रहवानामनर्देष्टव्यधारणवद्विषयानुसरण निग्रयवनेति सत्यमित्य-
न्वयः । पाहुण्यमिति स्वार्थे ऽयम् । अयमर्थो नीतिशास्त्रविरुद्धः ।’ शत्रुसाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः-
२. ‘विधायेति । अङ्गना केयूर प्रसिद्धमङ्गदं दूरे विधाय अनङ्गाङ्गदरूपां कान्तेन कृतां
करजानां नयानामुल्लेखानां धारानां मान्त्रिणा पक्षि वमार धृतवतीत्यन्वयः । अनङ्गाङ्गदमि-
त्तनेत्रापाङ्गप्रदेवानङ्गसंबन्धि बाहुमूषामिति केवेणार्थः । ‘अनङ्गाङ्गम्’ इति वा पाठः ।
तदानीं केयूरविशेषात्समिति चेत्तद्विदूरे । अत्र केयूरस्थाने नल्लक्ष्यं कामशास्त्रविरुद्धम् । ‘नल-
लक्ष्यं स्थानमि वशी बभ्रुक्षया गन्धः । पार्श्वे अपनमूरु च स्तनगण्डल्लटाटिकाः ॥’ इति
शास्त्रावलीलम्पानमिश्रत्वात् ।’ शत्रुसाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः- ३. अष्टाङ्गेति । यमनियमासन-
प्राणायामनद्याहारध्यानधारणासमाधिरुग्णपट्यवद्धानि यस्य तथामृतस्य योगस्य परितरी-
कनेन दर्शनीयं सिद्धीकरणेन दुःसाधया दुष्साधयाः निन्देनुसिद्धिरायाः सविध निरु-
दत्तं पुरस्नानविमान्यमनोवृत्तिरूपममप्रज्ञातयोग दूरे विदधत् तमनपेक्षैवामिमतां कार्य-
समर्था विवेकरयातिं प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानरूपामादादङ्गनामुपन्यस्तमाधिवनानां योगिनां
नीतिमतिः भेदः कश्चिदपुना ‘विमुक्त’ इत्यन्वयः । दुःसाधसिद्धयोऽनिमायाः । नल्लक्ष्यं
वर्णवर्णये इति चेत्तद्विदूरे । अत्र विवेकरयान्यनन्तरं संप्रज्ञातसंप्रज्ञातयोगावनपेक्ष्य मुक्ति-
रूपेण योगशास्त्रविरुद्धम् । वितर्कविचाराद्यनुसारी संप्रज्ञातयोगः ।’ शत्रुसाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः-

अनवीकृतो भङ्गान्तरेण यत्नवत् तत्र आपित । एकभङ्गिनिर्दिष्टानेकार्यं
इत्यर्थः । यथा—

‘प्राप्ता श्रियः सकलकामदुष्टास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
समानिता प्रणयिनो विभवेस्ततः किं
कल्पं स्थितं सनुमृता तनुभिस्ततः किम् ॥’

अत्र सर्वेष्वर्थेषु ‘ततः किम्’ इत्येकैव भङ्गिः । अथैष कथितपद एवान्तर्भ-
विष्यतीति चेन्न । पर्यायान्तरप्रयोगे भङ्गरेकरूपतायामसाकार्यात् । अथ अनवीकृत
कीदृक् ।

‘यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
छवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविपादिता ॥’

इतीदृक् । अत्र हि सतामविपादिता स्वाभाविकीति नाश्वर्याय । यथानलादेर्दाहक-
त्वादीति विवक्षितम् । तत्र च ततः किमित्यादिना किमद्भुतमित्यादि नवीकृतम् ।
पारम्येणाशक्तिप्रकाशनेन वा सहृदयोद्भवात्त्वद्वेषकतायीजमिति नित्योऽयम् ।

सनियमादिभिन्नतुर्भिः परिपृष्टपदान्वयास्तनियमपरिवृत्तादिचतुष्टयं छिन्यते ।
परिवृत्तिश्च सनियमानियमयोर्विशेषाविशेषयोश्च । अविशेष सामान्यम् । तत्र
सनियमपरिवृत्तः । सनियमत्वेन वक्तुमुचितोऽनियमत्वेनोक्तः । न च न्यूनपद-
स्येऽनभिहितवाच्यत्वे चानुप्रवेशः । तादृशेऽर्थे विवक्षिते तयोरवकाशात् । अवि-

निशि पद्मसङ्कोचादिहेतुप्रसिद्धावित्यर्थः । भङ्गरेकरूपतायामिति । यथा वक्ष्य-
माणे ‘यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतम्’ इत्यत्र ‘यदि च गौरवमद्रिषु किं चित्रम्’
इति पर्यायभेदेऽपि भङ्गरेकरूपत्वादित्यनवीकृतत्वमेवेति ज्ञेयम् । अत एवेति ।
अविवक्षितत्वादित्यर्थः । विवक्षितस्य हि शब्देनाप्रतिपादने शब्दसोपत्वमिति भावः ।

१ ‘प्राप्ता इति । शान्तस्य भर्तृहरेरिवमुक्तिः । सकलकामदुष्टा सकलकामान्यापिन्य-
श्रियः संपदः प्राप्तास्तत्त्वेन किं कं पुरुषार्थः । मुक्तिं विना कृतकृत्यताया अभावादिति
भावः । एवमत्रापि । विद्विषतां शत्रूणां शिंशति पदं दत्तम् । तेषामाक्रमणं कृतमिति यावत् ।
प्रणयिनो मित्राणां । विभवेः समृद्धिभिः । तनुमृता शरीरेणा तनुभिः शरीरे कल्प-
स्थितं जीवितं ततोऽपि किमिच्छते । अत्र ततः किं ततः किमिति पुनस्तस्या अनवीकृतत्वम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. ‘यदीति । सतामविपादिता प्रकृतिरेव नाश्वर्यवती ।
अत्रोपमानभूत वाक्यार्थत्रयमुपन्यस्यति—यदीत्यादिना । एवं च यथानलो वह्निर्वदि दहति
अत्रार्थे किमद्भुतमाश्वयम् । न किमपीत्यर्थः । यदि चाद्रिषु पर्वतेषु गौरवम् । अस्तीति शेषः ।
ततः किम् । तदपि नाद्भुतमित्यर्थः । महोदधेरम्बु सदैव एवमक्षरमतस्तदपि नाद्भुतम् ।
तथा सतामविपादिता प्रकृतिरेवैत्यर्थपर्यवसानं बोध्यम् । अत्रैक एवावकाशमात्रो भङ्गिभेदेनोक्तः
इति । नवीकृतत्वसत्याच्च दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’

अत्रान्यापदेशे आमासमात्रेण मणीकृतेष्विति वाच्यम् । गुणान्तरव्यवर्तनेन निन्दातिशयप्रतीते । अनियमे तु न निन्दनीयानां गुणान्तरव्यवच्छेदप्रत्ययः । तस्मात् 'छायाभात्रमणीकृताश्मसु मणेश्वस्याश्मत्तैवोचिता' इति पठनीयम् । अत्युपलब्धयनेव वैमुरथाघापकत्वमेव दुष्टिवीजम् । नित्यदोषोऽयम् ।

अनियमपरिवृत्तो यथा—

'वक्राग्भोज सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
बाहु काकुरस्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्र ।
बाहिम्य पार्श्वमेवा क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्ण
स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाष ॥'

अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः । वैयर्थ्यात् । प्रयुताभ्यजलाशयाना-
श्मकप्रतीकं पिपासानौचित्यातिशयप्रतीते । अधिकपद्मेदो दूषकताबीजं च
पूर्वपदम् । विशेषपरिवृत्तो यथा—

'इयामा इयामस्मिमानमानयत भो सान्द्रैर्मपीकृषके
मैत्र तन्ममय प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां धियम् ।

पदसमासामतपरार्थादिवाक्यदोषस्यार्थप्रत्यय विना प्रतिभासाभावेन शब्ददोषत्वस्यो-
क्तनियमस्यभिचारदित्यर्थः । पूर्वपदमिति । अनधिकार्थविवक्षायामधिकपदत्व
दोषः । तदविवक्षायामन्यमर्थदोष इत्यर्थः । एवकारस्य द्योतकत्वाच्चाधिकपदत्वमि-

१ 'वक्राग्भोजमिति । मृगयायां पिपासु राजान प्रति कवेरियमुक्तिः । हे भवनि
पते, ते तवात् स्वच्छे सखगुणप्रधान एव स्वच्छे निर्मले मानसेऽन्तःकरण एव मानसे
सरति सत्यभीक्ष्ण पुन पुनरम्बुपानस्याभिलाष कथम् । भवतीति शेषः । जलाभार
तया तव पिपासानुचितेति भावः । अनौचित्यातिशय प्रतिपादयितुमाह—वक्रत्यादि । ते
इत्यश्रयानमिश्रपि संरक्ष्यते । तव वक्राग्भोज सरस्वती भारत्व नदीविशेष सदाधिवसति ।
ते तवाधर शोणो रक्त एव शोणो नद एव । ते दक्षिणे दक्षिणदिगवत् एव वामेनरो बाहु
मुद्रया रात्रिचिह्नभूतया सहित एव समुद्रो जलमि । कीदृश । काकुरस्थस्य रामस्य वीर्य-
स्मृतौ करणे पटु समर्थः । तस्मात्प्राप्तव्यात् । एव समुद्रोऽपि बन्धनात्तथाभूत् । एतां
बाहिन्य सेना एव नयो भवत पार्श्व क्षणमपि नैव मुञ्चन्ति । अत्र शोण एवत्ववधारणमनु-
व्रितम् । अन्यजलाशयन्यादौ पिपासानौचित्यातिशयप्रतीकत्वात् । इत्युक्तहरणचन्द्रिका
संक्षेपः २ 'इयामामिति । विरुत्तात्मजिकार्यां मृगाश्वानतीव्रियोगात्पुनरस्य राज्ञो विषाधर
मल्लदेवस्येयमुक्तिः । भो इत्याकाशे संबोधनम् । भो तया साद्रैर्मपीकृषां कृषकैरनु-
ष्ठिकामि । चूर्णैरिति महेशः । इयामां रात्रिं चन्द्रिकाषवर्णा इत्यपस्मिमान इयामलता
मानयत प्रापयतेत्यर्थः । अवेति विकल्पः । मन्त्रमयया तत्र वैष्णवद्वाराश्च प्रयुज्य ।
तदुक्तौषधप्रयोगं कृत्वेत्यर्थः । तन्ममैवमित्यर्थः । श्वेतानामुत्पलानां धियः शोभा हरत
माशयत । रुच इति पाठे दीप्तिम् । चन्द्र च क्लिष्टपटुके कृत्वा निधाय क्षणात्क्षण-
वर्णयत । येनैवविषकरणेन च तस्या मृगाश्वान्त्या वक्रमुद्रया वदनरूपचिह्ननादिना दण्ड

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दशदिशस्तद्वक्रमुद्राङ्किताः ॥

अत्र ज्योत्स्नीमिति रात्रिविशेषो वाच्यः । अपरविशेषस्य स्वत एव श्याम-
त्वात्तत्राकाङ्क्षाविरहात् । इदमेवात्र दूषकतावीजम् । अन्यत्र विरोधादिकमपि
दुष्टिनीजं द्रष्टव्यम् । विदोषनियामकप्रकरणादिसत्त्वे स्वदोषत्वम् । सामान्यप-
रिवृत्तो यथा—

‘कलोलवेक्षितदृष्टपदप्रहारै

रक्षान्यमूनि मकरालय मावमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम

यात्राप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥’

अत्र कौस्तुभेनेति विशेषतो रत्नवचनं नोचितम् । कौस्तुभमात्रस्योपकार-
कावेनान्यावमानने निषेधायोगात् । ‘एकेन किं न भवतो विहितः स नाम’
इति पाठे तु मेदानवगमाद्विचक्षितनिर्वाहः । तदनिर्वाहादिकं च दूषकतावीजमिति
नित्यं पृथायम् ।

साकाङ्क्षः सहाकाङ्क्षया वर्तते । इतरपदार्थान्वयाय विशेषणसाकाङ्क्ष इत्यर्थः ।
निर्देष्टुमेदस्तु तदवसर एवोक्तः । उदाहरणम्—

‘अपि ते प्रकटीकृतेऽपि न कलप्राप्तिः प्रभो प्रत्युत
मुष्मदागारमिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तथा कल्पया ।

सम्पादुः । अन्यत्रेति । ‘संतानं कीर्तिमातनुवे’ इत्यादेवसत्संताने कीर्तिजनकवि-

दिशो द्रष्टुं क्षमे समर्थो भवामि । भावनोपनीत तन्मुखं दृष्टुं दिशु परवत्प्रवृत्तिवादि-
मिरुपीकृतया संतापकैः क्रियमाणं प्रकटयन्मुक्तरीत्या तद्व्यवहारेणापदवैलम्बः । अत्र
ज्योत्स्नीरूपरात्रिविशेषस्य विवक्षितत्वाद्विशेषत एव ज्योत्स्नीमित्यभिप्रायमुच्यते । अन्यथा
विशेषस्य प्रतीती दितव्यापत्तेः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘कलोलवेक्षि । हे मकरागामालय समुद्र, कलोलैस्तत्त्वैर्वह्निना आलिताना इव दं पावा-
णानां पर्वतैः कठोरेः प्रहारेरमूनि स्वाभितानि रक्षानि मावमंस्थाः मावमंस्थाः । कुत इत्यपेक्षा-
वामाह—किमिति । भवतः कौस्तुभाद्येन रत्नेन पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोऽपि यात्रार्थं प्रसारितः
करो वेन तथाभूतं किं नाम न विहितः । अपि तु विहित एवेत्यर्थः । तथा चेकेन रत्नेनैववि-
भोक्तव्यमादन्वेषामपि रक्षानामवमाननं नोचितमिति चोक्तिः । अथ कौस्तुभेनेति
विशेषतोऽभिधाने न निर्वहति । कौस्तुभस्योपकारकत्वेऽप्यन्तरक्षामान्यावमानननिषे-
धायोगात् । कौस्तुभस्य रत्नसामान्यान्वयगतत्वेन्यप्रतीतेः । ‘एकेन किं न’ इति पाठे तु
तथावसीर्तेन दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘अपि ते इति । कलप्राप्तौ निराशस्य
परावृत्तस्य शीघ्रतत्वेदमुक्तिः । अपि ते मन्वेत्तत्पाचकत्वे प्रकटीकृतेऽपि प्रभो तावत्प्र-
कटप्राप्तिः कीदृशमो नास्ति । प्रत्युत विरक्तिं दृष्टुं मुनेषु प्रकटप्राप्तिरूपेण द्रोहकारी
निरिदं चरितं कदाचिरप्यप्य तथाभूतो दाहविश्रया शार्पमानस्य कल्पया

उत्कर्षं च परस्य मानयन्नसोर्विघ्नसन्नं चात्मनः

स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्देशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥'

अत्र स्त्रीरत्नमित्यस्यार्थं उपेक्षितुमित्यस्यार्थमाकाङ्क्षति । अन्यथा कथं मृष्यत इत्यनेनामर्षार्थकेनान्वयाप्रसङ्गः । नहि स्त्रीरत्नं पृथगमर्षः किं तु तदुपेक्षायाम् । न च परस्येत्येतदन्तर्भाव्यं तदन्तर्भावोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् । न चाभवन्मतयोगसंकरः । वक्तृविवक्षितयोगस्यात्र सत्त्वात् । परं तु विवक्षितं पृथगर्थः साक्यङ्गुतया दुष्टः । अत एव न न्यूनपदान्तर्भावः । रूपकतापीडं चाभिधानार्थवसानम् । अतो नित्यं पृथग्वचः । कश्चित्तु—'स्त्रीरत्नस्य कथं मृष्यत इत्यनेनाकाङ्क्षा । तदन्वयस्य परस्येत्यन्तर्भावस्य संभवति । तच्च जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षमिति रूपणार्थः । अन्वयप्रयोजकरूपवदनेनोपस्थितत्वे सत्यपर्थवसितार्थान्वयत्वं च लक्षणमतोऽभवन्मतयोगाद्भेदः । तत्रान्वयप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः । 'समासपुनरात्ते विशेषणस्यापर्थवसानमिह तु विशेष्यस्येति ततो भेदः' इत्याह । तद्वृत्तिविरोधादिप्रसङ्गः ।

अपद्युक्तः अपदेऽस्थाने युक्तः । यत्र तद्योगे प्रकृतविरुद्धमतीतिः । उदाहरणम्—

‘आशा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चसुनं

भक्तिर्भूतपती पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

श्रुतपतिर्दुहिणाम्यवे च तदहो नेदहरो लभ्यते

स्याद्येदेप न रावणः क भु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥'

रोध इत्यर्थः । वृत्तिविरोधादीति । उपेक्षितुमित्याकाङ्क्षतीति वृत्तिप्रत्याहुपेक्षितुमित्यनेनानुपात्तेनैव साकाङ्क्षतायाः प्रतीतेस्तद्विरोध इत्यर्थः । साकाङ्क्ष इत्यक्षरानार्ज-

सौतया युक्त संयुक्तः । दाशरयिरिति पितृमन्त्रोत्तीर्त्तनेन स्वतः स्यात्समावादपदार्थसूचनम् । स्वप्रापितं स्वयं न लब्धं किं तु शत्रुपेक्षि वैपरीत्यम् । परस्य शत्रोरन्तर्भावमात्मनश्च मानयन्नसोर्विघ्नसन्नं अत्र स्त्रीरत्नं च सौतास्य जगता पतिर्देशमुखो देवः कथं मृष्यते क्षमते । न कथञ्चिदपीत्यर्थः । अत्र स्त्रीरत्नेऽमर्षायोगेन स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्यर्थेसाकाङ्क्षम् ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'आङ्घ्रिः । वीरचरिते । सन्त्येव महतो गुणास्तथापि न लब्धानेको दोषस्तानपवदतीत्युपक्रम्य रावणदुर्तं प्रति जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्येयमुक्तिः । यस्य रावणस्याशा शक्रस्येन्द्रस्य शिखामणेः प्रणयिनी प्रिया । शिरोधार्येति यावत् । प्रणमित्येतत् रूपणादपत्योरविच्छेदसूचनम् । शास्त्राण्येव नवं चम् । शास्त्रदृष्ट्याचरणात् । बहुवचनेनैकवचनार्थाः सर्वशास्त्रविषयज्ञानसूचनम् । नक्तनेनाभ्रान्तर्गतं सूचयते । भूतपती सकलप्राणिनामीश्वरे पिनाकिनि हरे भक्तिः । लङ्घेति प्रसिद्धा दिव्या पुरी पदं निवासस्थानम् । दुहिणस्य भक्षणोऽन्वये कुले पोष्यतिर्नमः । तत्समादहो आश्चर्यमीदृशकृपणगणयुक्तो वरो न लभ्यते । दुर्लभ इत्यर्थः । एष रावणः रावयति पीडायननेनाक्रन्दयति ओहानिति

अत्र जगदाकन्दनदायित्वादिना रावणस्य स्याज्यत्वं विवक्षितम् । तथा च स्याच्चेदेव न रावण इत्यग्र क तु पुनरित्यादि योजितं समाधाने पर्यवस्यतीति दुष्टम् । उत्पत्तिर्दुहिणान्वये चेत्तत्र यदि योज्यते तदा विवक्षितासिद्धिरेवेत्यपदस्थपदवदस्य दोषत्वम् । न च प्रकाशितविरुद्धान्तर्भावः । स्थानविशेषयोगमन्मयेदय तस्य प्रवृत्तेः । दुष्टिबीजं च विरुद्धप्रतीतिः । अतो नित्य एवायम् । केचित्तु—अपदमुक्त इति पठित्वा व्याचक्षते—“अपदमुक्तः पदे स्थाने योऽमुक्तः । ‘आज्ञा शक्र-’ इत्यादौ च स्याच्चेदेव न रावण इत्येतावता विच्छेदे कापि कान्तिश्नुभवसिद्धा । ‘जीवत्यहो रावणः’ इतिवच् । सोऽपमर्थोऽग्र चेत् स्याज्यते क तु पुनरित्यादिना पित्तायंते तदा मध्यप्रवेशेनायमर्थोऽलक्षितप्रायश्चमत्कारं नावहवीत्यनुभवसिद्धम्” इति ।

सहस्ररभिज्ञः समभिध्याद्वत्विजातीयः । वैजात्यं चोक्तृत्वापकृत्वाभ्याम् । उदाहरणम्—

‘श्वेतेन बुद्धिर्ध्वसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।

निशा शशाङ्गेन एति’ समाधिना नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥’

अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभ्यः उत्कृष्टेभ्यः समभिध्याद्वतेभ्यो व्यसनमूर्खतयोर्विजातीयत्वमुभयोरुपादेयत्वमनुपायदेत्वं वा प्रतीयत इति दूषकतायीजम् । नित्यश्रायम् ।

प्रकाशितविरुद्धः । प्रकाशितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धोऽर्थो येन वाक्यार्थेन सः । सहस्ररभिज्ञे पदार्थस्यैव तथात्वमिति ततो भेदः । उदाहरणम्—

वमार्थः । विवक्षितासिद्धिरेवेति । तदाहि उत्पत्तिर्दुहिणान्वये चेत्तन्ता सर्वे गुणा न सर्वत्र । यद्यपि रावणस्तद्वान्मवेदस्ति चासी तादृशोऽन्यस्तु नेरश इत्यर्थव्यवधाने नियक्षितस्य रावणस्याज्यस्यासिद्धिरेव न स्वापाततोऽपि सिद्धिरित्यर्थः ।

पदामृतक्षेत्र सासृष्टा क तु पुनः सर्वत्र जने सर्वे पूर्वोक्ता गुणाः । न ह्यपि । किं तु रावण एव सर्वगुणशान्तिपोत्कृष्टः स्यात् । जगदाकन्दनदायित्वेन तु बलवता दोषेणापमनुपादेय इति भावः । अत्र स्याच्चेदेव न रावण इत्यत्रैव वाक्यार्थसमाप्तिरिति । क तु पुनरित्यादिरित्यारणे तु मध्यप्रवेशेन स्याच्चेदेव न रावण इत्यर्थोऽलक्षितप्रायत्वा न चमत्कारविधानि स्थानता कमन इत्यनुभवेकमाश्लिष्यति ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

२. ‘तदेवेति । कुनेन शस्त्रमण्येन बुद्धिरकनियत इत्यापन्वयः । ध्वसनेन मूर्खतादिना । निम्नगा नदी । पृथिवीर्धम् । समाधिना बोधेन धर्मचिन्तया वाऽनयेन नीत्या । शेष एतदर्थम् । अत्र तद्वारिपूरणका सहस्रेषु निरुप्यता तद्विजयोर्ध्वसनमूर्खतायोरुपादानमनुयिनम् । मापचर(“नयेन तदोत्पत्तुपादेयत्वप्रतीतिप्रसङ्गादिभिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’.

‘लेभं रागावृताङ्गया सुदृढमिह ययैवास्तिथय्यारिक्ण्ठे ।

मातृद्वानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्व्रणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता

भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्भद्रितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥’

अत्र विदितं तेऽस्त्विति वाक्यस्वार्थो लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धं प्रकाशयति । इदमेव दूषकताबीजमिति नित्यदोषोऽयम् ।

विष्ययुक्तः । अयुक्तविधिरित्यर्थः । अयुक्तत्वं च विधेरविधेयस्यैव विधेयत्वेन वा अयुक्तकृतया वा । तत्राद्यो यथा—

‘प्रयत्नपरिबोधितस्तुतिभिरय शेषे निशा-

मकेशवमपाण्डवं भुवनमथ निःसोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाय दोःशालिना-

मपैति रिपुकाननातिगुरुरथ भारो भुवः ॥’

अत्र पाण्डवमथेनाद्यावधि तत्र निद्रा नामूचेव । अथ तु मया क्षमितेऽपु तेऽपु निःशङ्कतया निद्राणस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यस इति तात्पर्यम् । तथा च क्षमितस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यस इति विधियुक्तो न तु शेष इति शयनस्य अविसृष्टविधेयांशे तु युक्तस्यैव विधिः । परं त्वविमर्शमात्रम् । अत्र त्वप्रयुक्तस्यैव विधिरिति भेदः । विवक्षितानिर्वाहोऽत्र दुष्टिबीजम् । द्वितीयो यथा—

विरुद्धं प्रकाशयतीति । राजस्तुतिविरोधिनमित्यर्थः । तथा चेति । शयितः प्रयत्नेन बोध्यत इति प्रयत्नबोधनं हि शयनातिशयव्यञ्जकतया प्राधान्येन बोधनीयमिति तस्यैव विधेयत्वं युक्तं शयनविशिष्टस्य तस्य वा न ॥ शयनमानस्य ।

१. लभमिति । व्याख्यातपूर्वः । अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धार्थप्रकाशः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘प्रयत्नेति । वेणीसंवरणे द्रोणवधकुपितस्य शत्रुप्रति प्रतिकर्तुमिच्छोरश्वत्थाक्षो दुर्योधन प्रत्यावाप्तनोक्तिरियम् । ॥ राजन्, अयं त्वं निशा व्याप्य शेषे विद्रास्यसीति संबन्धः । वर्तमानसानीत्ये वर्तमानत्वेन निर्देशः । कीदृशः । स्तुतिभिः प्रयत्नेन परिबोधितः । तथा निद्रास्यसि ययैवं प्रतिबोधनीय इत्यर्थः । अथ भुवनमकेशवं श्रीकृष्णरक्षितमपाण्डवं पाण्डवैश्च रक्षितं निर्पता सोमवाः पाञ्चाका यस्मात्तथाभूत च । यत करोमीति शेषः । अथ दोःशालिना नादुःशालिना क्षत्रियाणामियं रणकथा सङ्गमवार्ता परिसमाप्यते । दूरतस्तु सङ्गमः । अथ भुवः श्विभ्या भारोऽपैत्वपगच्छतु । कीदृशः । रिपुरूपाण राननेव बनेनातिशुस्मंतीयानित्यर्थः । काकान्तरकर्तव्यसमावनाया सर्वथैव निरासाय प्रथिपादमथेत्युक्तिः । अत्र तथा निद्रास्यसि ययैव परिबोध्यसे इति प्रतिबोधन एव विधेयत्वमिश्रान्तिर्युक्तं न शेषे इति शयने इत्ययुक्तविधित्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

‘वाताहारस्तथा जगद्विषधैराश्वास्य निःशेषितं
 ते प्रस्थाः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रवर्तैर्बहिभिः ।
 तेऽपि क्रूरचमूरचर्मवसनैर्नाताः क्षयं लुब्धकै-
 र्दम्भस्य स्फुरितं विदधन्ति जनो जाल्मो गुणानीहते ॥’

मृगचर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं वायुमक्षणं चेत्युत्तरोत्तरं तीव्रमिति तत्क्रमेण
 विधियुक्तः । लोकप्रसिद्धक्रमलङ्घने श्रोतुर्द्वेगोऽत्र दुष्टिवीजमिति नित्योऽयम् ।

अनुवादायुक्तः अयुक्तोऽनुवादः । अयुक्तत्वं चात्र विष्यन्ननुगुणत्वम् । यथा—

‘अरे रामाहस्ताभरण भसलधेनिसरण
 सारकीदात्रीदादामन विरहिमाणदमन ।
 सरोहंसोत्तंस प्रचलदल नीलोत्पल सखे
 सखेदोऽहं मोहं श्रयय कयय केन्दुवदना ॥’

अत्र विरहिमाणदमनेत्यनुवादः । कयय केन्दुवदनेति विधिविरुद्धः । तदेष
 च दूषकतापीजमिति नित्यदोषोऽयम् ।

बोधित शेष इति विरोधाच्चेति भावः । लोकप्रसिद्धेति । लोकप्रसिद्धस्योत्तरो-
 त्तरतीव्रक्रमस्य त्यागमात्रम् । न त्वत्र लौकिकक्रमेण विरोधः ‘तुरंगं मातरं वा-’
 इतिपदस्तीति दुष्प्रमादोऽप्यनितः । तादृशत्वादिजातिपुरस्कारेणेत्यर्थः । आदिना

२. ‘वातेति । विषधैः सर्ववाताहारतया जगदाश्वास्य घटेऽतिभिद्वास्तपस्विन इति
 निश्चामयुक्तं कृत्वा निःशेषितं भक्षितम् । ते पुनर्विषधरा अभ्रसंभवितोयकणिकैश्च वीज
 मत्तं येषां तथाभूतं । मेघजलमिन्दुमात्राहारैरित्यर्थः । बहिभिर्मयूरेभ्यस्तथा । तेऽपि मयूरा
 क्रूर कठिनरसं चमूरोक्षितमृगस्य चर्मैव वसनं येषां तथाविधैर्जम्भैर्व्यापैः शय नीताः ।
 इत्येव दम्भस्य शब्देन धर्माचरणस्य स्फुरितं चेदितं विदधन्ति वाताशनादिजन संपादं
 जगदादिभक्षणाय कृतमिच्छा जानन्नपि जाल्मो मूर्खो जनो गुणानीहते । दान्तिकेध्विनि
 शेषः । ईहते संभावयतीत्यर्थः । ‘जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्वाह’ इत्यमरः । अत्र दम्भये
 शया विषयत्वेन निवृत्तितात्वाच्च निःशेषयितुं वाताहारः कृतस्तान्मसितुमभ्रकणिकाजन
 कृत तान्मसं नेतुं चर्मवसनं कृतमिच्छेव मृत्क्रमेणाभिधानं युक्तम् । इत्युदाहरणच-
 द्दिदामसिपः । २. ‘अरे इति । विरहिणं पुरुरवम इयमुक्तिः । अरे हे सखे नीलोत्पल,
 सरोहं मोहं श्रयय कयय केन्दुवदना’ इति कयय मोहं श्रयय शिभिः
 कययि संवयः । कीदृशः । रामायां हस्ताभरणजम्भारमूतः । अनेन परिचयादा-
 तांमिच्छा चान्यथे । भसलानां भ्रमराणां मेघाः चरणं गृह्णन् । सारकीदायां वा
 मता तच्छामनं वरीरजतया तदरणावकः । विरहिमाणानां दमनं संत्राणकः । सरोहमस्य
 सारशेषस्योत्तम भूषणः । प्रचलन्ति मन्दमास्तेन चञ्चलानि दलानि यस्य तथाभूतेत्यर्थः ।
 ‘मिच्छेमे मयूरो हंस’ इति शिबः । अत्र विरहिणं स्वस्य मोहकथनविधौ विरहिमाणदमनेत्य-
 नुवादो निरुद्धवायुक्तः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

त्यक्तपुनःस्वीकृतः पूर्वं त्यक्तोऽनन्तरं पुनः स्वीकृत उपात्तः । तस्मिन्नेव वाक्यार्थे विशेषणान्तरोपादाने समासपुनरात्तम् । अत्र त्वन्य एव वाक्यार्थ इति ततो मेदः ।

उदाहरणम्—‘कर्म रागावृत्ताङ्ग्या—’ इति ।

अत्र विदितं तेऽस्तिवत्युपसंहृतो राजदोषस्तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्य इत्येतावता पुनरुपात्तः । स धात्रयोजकः । उपेक्षाया उपसंहृतेनैव निर्वाहात् । धीनियो-गादिकं त्वदुष्टमेव । अन्यथा वाक्यैकवाक्यतोच्छेदापत्तेः । दूषकतावीर्यं त्वप्र-योजकत्वं सहृदयवैरस्याधानं वा । लोकेऽपि हि त्यक्तस्य भ्रष्टादेः पुनरुपादानं वैरस्यमावहति । नित्यश्रापम् ।

अश्लीलो ग्रीवादिसमर्पकोऽर्थः । यथा—

‘उद्यतस्य परं हन्तुं क्षम्यस्य विवरेपिणः ।

यथाशु जायते पाशो न तथा पुनरुत्थति ॥’

शब्दान्तरेणाप्युपादीपमानोऽयमर्थः । पुंस्यजनादिसाधारण्येन प्रतीतेर्ग्रीवादायी ।

ननुदाहरणेपूक्षेपु किमुदाहृतः एव दोषाः । तथा सत्यन्यलक्षणानां तेषु दर्श-नादतिव्याप्तिः । अथ तत्र दोषान्तराण्यपि तर्हि किमिति न प्रकाशितानीति चेत्, अप्रकृतत्वादिति ।

अथैषां यथापथमदोषत्वे प्रतिपादयितव्येऽर्थदोषाणां संनिधानाध्ययनमर्थदो-पस्यैव सप्रतिपादयति—

कर्णाघतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।

संनिधानादिबोधार्थं

अवतंसादिपदैर्जात्यादिपुरस्कारेण कर्णाभरणादीन्येवोच्यन्त इत्यर्थे प्राप्ता कर्ण-पदादीनां यद्यप्युपेक्षार्थं पुनरुक्तत्वं वा युज्यते तथापि कचित्कर्णेऽवतंस इत्यादि भ्युत्पत्त्या क्वचित्छ्रृङ्खणादिना च कर्णेस्थित्यादिरूपस्याधिकस्य विवक्षिता-र्थस्य प्रतिपत्तेरदोषत्वम् । यथा—

‘अस्याः कर्णावतंसेन क्षितं सर्वं विभूषणम् ।

तथैव क्षोभतेऽत्यर्थमस्याः अवणकुण्डलम् ॥’

अत्राघतंसस्य कर्णस्थित्यवस्था कर्णपदोपादानेनावगम्यते । तदवगत्या किं

१. ‘हन्तुमेव प्रवृत्तस्य’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाशून्य पाठः । ‘हन्तुमिति । इमं हिंसा मुरतोचितप्रहारश्च । क्षम्यत्वमनम्रता इदं च । विवरं परदूषणं स्त्रीणां वराङ्गं च । पातोऽपकर्षो धातुपातजनिवर्त्तकोचश्च । उन्नतिरुत्कर्षो धातुप्रत्यागमादुदता च । अत्र स्पष्टमश्लीलत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘अस्या इति । स्पष्टम् । अत्रावतंसादिपदे-नैव कर्णाभरणोक्त्यपि कर्णपदस्य कर्णस्थित्यन्यजकत्वा न पुनरुक्तत्वादिरूपः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

प्रयोजनमिति चेत्, वर्णनीयोरुक्तं । कयमिति चेत्, न स्वरूपतोऽस्य विभूष-
णजेतृत्वम्, किं नु तत्कर्णावस्थित्येति पर्यवसानात् । एवं श्रवणकुण्डलपदेऽप्यु-
हम् । न केवलं कर्णश्रवणपदयोरेवायं महिमा, किं त्वन्येषामपि । यथा—

‘अपूर्वमधुरामोदप्रसादितदिशस्ततः ।

आयुधुम्भं मुखराः शिरःशेखरमालिनः ॥’

अत्र शिरःपदादाने शेखरस्वाम्यभावं लभ्यते, न नु तदलंकृतत्वम् । तथा च
तत्प्रतीतिरदोषत्वम् ।

‘विदीर्णाभिमुखारातिकराळे संयुगान्तरे ।

धनुर्ज्याकिण्विद्धेन दोष्णा विस्फूर्जितं तव ॥’

अत्र धनुःशब्दो ज्याया आरूढत्वप्रतिपादनाय । तच्च किण्वस्य प्रहारकृतत्व-
प्रतिपत्तये । यत्र त्वारूढत्वं सत्प्रतीतिप्रयोजनं वा नास्ति तत्र न धनुःशब्दो-
पादानमपि । यथा—

‘ज्याग्रन्धनिःस्पन्दमुजेन यस्य विनि शसद्गुरुपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन कङ्केश्वरेणोपितमा प्रसादात् ॥’

इत्यत्र ।

‘प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥’

अत्र हारशब्दस्य मुक्तासंदर्भशक्त्येऽपि न मुक्ताशब्दवैयर्थ्यम् । अन्यरत्ना-
मिश्रत्वप्रतिपादनेनोपेक्षायामुपयोगात् ।

१. ‘अपूर्वेति । अपूर्वो लोकोत्तरो मधुरो दृष्टो य आमोदो गन्धपुष्पादिपरिमलस्तेनानो-
दिता दिशो वैद्यभाभूताः शृङ्गमुखराः शिरसि शेखरमालिनः किरीटशोभिनः पुरषा
आयुरित्यन्वयः । ‘मदिरामोद’ इति पाठे परिषीलाया मदिराया आमोदः । अत्रापि
शिरःशेखरेति पूर्ववत् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । २. ‘विदीर्णेति । हे रामन्, संयु-
गान्तरे रणमग्नौ तव दोष्णा हस्तेन विस्फूर्जितमित्यन्वयः । कीदृशे । विदीर्णविक्षतैर-
भिमुखैरातिभिः शत्रुभिः कराळे आते भीषणे वा । किंभूतेन दोष्णा । धनुर्ज्यायाः
किणः प्रकटमणचिह्नं तदेव चिह्नं यस्य तथामृतेनेत्यर्थः । अत्र धनुरारूढता प्रतीयते
धनुःपदेन । सा च किण्वस्य प्रहारकृतत्वप्रतिपत्तये ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । ३. ‘ज्या
ग्रन्धेति । यस्य कर्तवीर्याङ्गैरस्य कारागृहे बन्धनागारे निजितेन्द्रेणापि लङ्केश्वरेण
रागेनाप्रसादात्प्रसादपर्वन्तं स्थितमिति संबन्धः । कीदृशेन । ज्यवा मौर्व्या यो ग्रन्थ-
स्तेन निरपन्दी निक्षेपे भुञ्जी यस्य तथामृतेन । तथा विज्ञेयतो वि शसन्ती वरुणपरम्परा
यस्य तथामृतेनेत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रयोजनाभावाद्भनुःपदानुपादानम् ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंश्लेषः । ४. ‘प्राणेश्वरेति । स्तनद्वयं कर्तुं प्राणेश्वरस्य दक्षिणस्य परिष्वङ्गेनाङ्गिहनेन या
विभ्रमस्य विभ्रमस्य प्रतिपत्तयस्ताभिरुपलक्षितं लसता स्तुता मुक्ताहारेण हसतीत्यन्वयः ।
मुक्ताहार एव हास इत्यर्थः । ‘हारी मुक्तावली’ इति विश्वः । अत्रापि रत्नान्तरामिश्रत्वबोध-
नाय मुक्तापरम्पराः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

‘सौन्दर्यसंपत्तारूपं यस्यास्ते ते = विभ्रमाः ।

पदपदान्पुष्पमालेव कं नाकर्णन्ति सा सखे ॥’

मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्यैव सजि शक्यस्यापि न पुष्पपदमपुष्टार्थम् । लक्ष-
णयोत्कृष्टत्वप्रतिपादकत्वात् । अयमेव करिबुद्धितन्वायः । ननु मालाशब्दस्य
पुष्पसत्त्वाग्रशक्त्यभिमित्यसम्भङ्गः । रत्नमालेत्यादिप्रयोगदर्शनादिति चेत्, न ।
तिरपपदस्य तस्य तथात्वात् ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

महाकविप्रयुक्तेष्वेवं समाधानम् । न तु स्वैच्छया कर्णावतंसादिपद्वञ्चन-
काद्वयादि करिकलभयदुःकरभादि वा प्रयोक्तव्यम् । वामनस्तु—“अपुष्टस्यापि
तत्रोपादानमुचितं यत्र तद्विशिष्यते । अन्यथा कुतस्तद्विशेषणान्वयाः स्यात् ।
यथा—‘जगाद् विशदां वाचं मधुराक्षरशालिनीम्’ इत्यादौ । अत्र हि वाचमि-
त्यनुपादाने मधुरत्वादितद्विशेषणयोगः क प्रत्येतद्व्यः” इत्याह । तत्र युक्तमुदा-
हृतम् । विशदं जगादेत्यादिक्रियाविशेषणत्वेनैव समीहितस्तिद्धेः । तस्माद्यत्र न
क्रियाविशेषणार्थं योग्यं तदुदाहरणीयम् । यथा—

‘चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि स्फुटम् ।

पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नपि न सिध्यते ॥’ इति ।

अत्र हि चरणत्रेत्यादि पदविशेषणं न क्रियाविशेषणार्हमिति प्रकाशकम् ।
तदपि न युक्तमुदाहृतमिति वचम् । कर्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः । तस्मात्सदीयं
पद्यमुदाहरणीयम् । यथा—

‘निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती ।

न केवलं यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति कंचित्तपसः प्रभावम् ॥’

अत्र निर्वातपद्मोदरसोदराक्षीत्येवं कर्तृविशेषणत्वेनोपपत्तिरिति चेत्सत्यम् ।

कर्णाभरणत्वोपाधिना वेल्यर्थः । तत्राप्यपक्षे कर्णाभरणत्वमर्थप्राप्तमन्ये तु पुनरुक्त-
तेत्यर्थः । निर्वातेति । वातसंबन्धरहितं यत्पद्मं तस्योदरं मध्यं तत्सदृशाभ्याम् ।
निमेषरहिताभ्यामिति यावत् । मनोभवेऽपीति । एवंविधकामिनीरूपनिर्वाहार्थ-

१. ‘सौन्दर्येति । सखे, सा वनिता कान्पुरवात्राकर्णन्ति न वशीकरोति । कान्केव ।
पदपदान्पुष्पमालेव । सा का । यस्याः सौन्दर्यसंपत्तारूपं च । जस्तीति शेषः । ते तेऽनु-
भूता नानाविधा विभ्रमा विलासाः सन्दीत्यर्थः । अत्र निरुपपदान्मालाशब्दादेव पुष्पसत्त्वप्रतीतिः
पुष्पपदमुत्कृष्टपुष्पत्वे संक्रमितवाच्यम् । एवमेव करिबुद्धितादिष्वपि बोध्यम् ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘चरणत्रेति । चरणत्रमुपादानम् । तत्कृतपरित्राणरहिताभ्यामित्यर्थः ।
अत्र चरणत्रेति विशेषणबोधनाय पादाभ्यामित्यस्योपादानात्रापुष्टार्थत्वम् ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिकामंक्षेपः । ३. अयं श्लोकस्तदाहरणचन्द्रिकाया न व्याख्यातः ।

परं स्वक्षिपदोपादानमपेक्ष्यैव । किं च तोदरत्नमात्रं नान्यविशेषणीमवितुमर्हति
यथा मधुरस्यचरणप्रपरिधिराणरदितये ।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोर्दुष्टता

यथा—

‘चन्द्रं यता पद्मगुणाञ्च मुक्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरूपा ।’

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंघर्षा प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥’

राशौ चन्द्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः । दिवा च पद्माश्रिता-
याश्चन्द्रगुणानुपभोगे चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं कारणम् । ते चातिप्रसिद्धेरेवावगम्येते
इति न तदुपादानापेक्षेत्यदोषः ।

अथ पदादिदोषाणामप्यदोषत्वं कचिदित्याह—

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

प्रतिपादितदूषकताधीनाभावात् तत्र वैरस्याभावस्यानुभक्तित्वेन तदतिरि-
क्तस्यैव दोषत्वस्यवस्थितेयां । यथा—

‘मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पश्यैव च गवित्याह सुग्रामाणं यजेति च ॥’

अत्राद्राक्षंगोसुग्रामपदानि भुक्तिदुःखवृत्तसंस्कृत्यप्रयुक्तानि । अनुकरणे चैषाम-
दोषत्वबीजं प्रतिपादितम् । तद्वदप्यत्राप्युक्तम् ।

यत्प्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोषस्यापि कचिदोषत्वाभावमात्रं
कचिलु भावो गुणव्यवहारोऽपीत्याह—

यत्क्राद्यौचित्यवशादोपोऽपि गुणः कचित्कचिन्नोभौ ॥११॥

नोभौ न गुणो न दोषश्च । तत्र स्ववैयाकरणत्वं प्रतिविपादयिषौ धक्कति

साधनसंपत्तेरिति भावः । बीजं प्रतिपादितमिति । प्रथमे स्वायत्तत्वाभावः,
द्वितीयेऽर्थाविवक्षा, तृतीये कविसमयलङ्घनस्यानुकारिण्यप्रसङ्गेरित्येतदोपप्रतिपादनाव-
सरे प्रतिपादितम् । इहापि वैरस्याभावरूपमप्युक्तमित्यर्थः । प्रतिपाद्यपदेनार्थो

२. ‘चन्द्रमिति । कुमारसंगवे पद्यमिदम् । लक्ष्मीश्चन्द्रगता सती पद्मगुणान्सौरभ्यादीन्
मुक्ते । तत्संपृक्ता न भवतीत्यर्थः । राशौ पद्मस्य सकुचितत्वात् । पद्माश्रिता दिवा विकसत्कमला-
श्रिता सती चान्द्रमसीमभिरूपा शोभा न मुक्ते इत्यनुपपन्नः । अत्र चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं हेतुः ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य प्राप्तं अत एव लोला चपलाशी लक्ष्मीर्द्विसंघर्षा चन्द्रपद्मोभयामिता
प्रीतिमवाप । तत्त्वोभयगतगुणश्रयत्वादिति भावः । अत्र हेतोः प्रसिद्धत्वात् पूर्वार्थे निर्हेतुत्व-
दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २ ‘मृगेति । मृगचक्षुषं मृगनेत्रम् । गवीलपश्वदनु-
वरणम् । सुग्रामाणमिन्द्रम् । अत्र परोक्तानुकरणश्रुतिकदुःखवृत्तसंस्कृत्यप्रयुक्तत्वात्तानामदोषता ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

कष्टत्वं गुणः । प्रतिपाद्यस्य ततोऽतिशयेन प्रतीतेः । दोषत्वाभावश्चोपपादित
युव । यथा—

‘दीधीद्वेवीद्वसमः कश्चिद्वृण्वृञ्जोरमाजनम् ।

किंप्रत्ययनिभः कश्चिच्च सनिहिते न ते ॥

वैयाकरणादौ प्रतिपाद्ये च तस्य गुणत्वम् । तद्भावनाभावितस्य तच्छ्रवणेन
प्रीत्युपचयात् । यथा—

‘यैदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।

उपाध्यायं सदाभ्यायं समस्त्राक्षं च संमदम् ॥’

भोजस्विनि रौद्रादिरसे व्यङ्ग्ये च तस्य गुणत्वम् । कठिणनशब्दस्य तद्व्यञ्ज-
कत्वात् । तत्र भीमत्से यथा—

‘अथप्रोतवृहत्कपालनलककूरकणककृण-

मायमेक्षितभूरिभूषणरवैराघोपयन्त्यम्बरम् ।

पीतच्छर्दितरक्तकदम्बघवप्राग्भारघोरोल्लस-

व्यालोल्लसन्भारभैरवचपुर्दण्डित भावति ॥’

भोधनीयजनश्लोभ्यते । प्रतिपाद्यस्य वैयाकरणत्वस्य । उपपादित एवेति । धोतु-
रनुद्वेगादिति तद्वचसरे उक्त इत्यर्थः । दीधीकृति । एतद्भातद्वयसमः कश्चित्तव शत्रु-
रिति राजानं प्रत्युक्तिः । साम्यमाह—गुणेति । ‘दीधीवेवीदाम्’ इति निषेधात् ।

१ ‘दीधीकृति । कश्चिन्मन्दभाग्यो दीधीह वेवीह इति धातुद्वयसदृशः । गुणो
भेदादि’ इति सङ्घट्टितयोगुणवृञ्जोरमाजनमाश्रयः । धातुपक्षे गुणः ‘अदेकृण’ इति
परिभाषितः । इति ‘इन्द्रादेच्’ इति परिभाषिता । तयोरभावजनम् । ‘दीधीवेवीदाम्’
इति सूत्रेण निषेधात् । तथा नक्षत्रिकप्रत्ययेन निभस्तुल्यः । यत्र यस्मिन्देवहतके पुरुषे
किंप्रत्यये च सनिहिते सति ते गुणवृद्धी न भवतः । ‘कृति च’ इति निषेधात् । अत्र
अनुर्वैयाकरणत्वात्कष्टत्वं गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. ‘यदिति । पद-
विद्यायां व्याकरणशास्त्रे विशारद निपुण त्वामह यदाद्राक्ष इत्यास्तदा स्वस्वोपाध्यायं
शुरुमस्यै सादृश्यात्स्मृतवान् । समद हर्षं च साम्यग्रस्याथ सृष्टवान् । प्राप्तवानित्यर्थः ।
अत्र वैयाकरणस्य सर्वोध्यत्वाद्गुणत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ३. ‘अथेति । अत्र प्रकृता
ताडका दर्पणोद्भूता यथा स्यात्तथा भावतीत्यन्वयः । कीदृशी । अथै प्रोक्तानि प्रधानानि
सृजन्ति महान्ति यानि कपालानि शिरोस्त्रीनि नलकानि जङ्घास्त्रीनि च तान्येव कूरं यथा
स्यात्तथा कणन्ति कङ्कणानि तन्मायाणि तद्गुणानि मेक्षितानि चञ्चलानि यानि भूषणानि
अत्रेयाद्भवादीनि तेषां रवे शम्भैरन्मरयाकाशमापोषयती प्रतिष्मन्निन्वाप्त कुर्वती । तथा पूर्व
पीत पुनरुद्भूतं वान्तं रक्तमेव वर्देम पङ्कजेन वनो भ्यामो य प्राग्भार उत्तरकायस्तत्र
घोरं यथा स्यात्तयोल्लसन्तौ नृलन्तौ व्यालोल्लो वपलौ यौ स्तनौ तयोर्मारेण भैरव भीषण
चपुर्दस्यास्तथाभूता । ‘प्राग्भार’ इति पाठे प्रापारो निरन्तरस्तरणम् । सेक इति कश्चिद् । तेन
घोराधेति स्तनविशेषणम् । अत्र भीमत्सरसस्य व्यञ्जत्वात्कष्टत्वं गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिका
संक्षेपः.

ओजस्विनि सिंहादौ वाच्येऽपि तस्य गुणत्वम् । यतो मसृणशब्दप्रयोगेनोर्जि-
तोऽप्यर्थो मृदुवद्भासते । ऊर्जितशब्दप्रयोगे त्वोर्जित्येन । उदाहरणम्—

‘मातङ्गा. विमु वस्तिगतः किमफलैरादम्बरैर्जम्बुकाः
सारङ्गा महिषा मदं वज्रप किं शून्येषु शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्रदोषकटसटाकोटेरिभारे पुर.
सिन्धुध्याननि हुकृते स्फुरति यत्तद्गर्जित गर्जितम् ॥’

अत्र सिंहे वाच्य । प्रकरणविशेषे च गुणत्वम् । वज्रवैवाकरवाद्यभावेऽपि
कोपादिप्रकाशे च तदनुगुणत्वात् । तथा—

‘रंकाशोक कृशोदरी क नु गता स्वस्वानुरक्त जन
नो दृष्टेति मुपैव पालयति किं वातावभूतं शिर ।
उत्कण्ठायतमानपदपदघटासंघट्टदष्टद-
स्तादादाहतिमन्तरेण भयत पुष्पोद्गमोऽयं कुत ॥’

अत्र मिथ्याशिरोधूननेन कोपप्रकरणे । न चास्य व्यङ्ग्य एव प्रवेश ।
कोपस्य व्यङ्ग्यत्वादिति वाच्यम् । वज्राघातिरिक्तस्थानीयस्य व्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यप-
दोपादानाद्गोवलीवदन्वयात् दोषत्वाभावश्चैतेषु गुणत्वप्राप्ते स्फुट एव । क्वचि-
त्पुनर्न दोषत्व न वा गुणत्व धन न रसो न वा प्रतिपाद्याद्योचितम् । अथ

१ ‘मातङ्गा इति । हे मातङ्गा गजा’, वस्तिगतेर्बुद्धिते किमु । प्रयोजनमिति शेष । हे
जम्बुका शृगाला, अफलैरादम्बरै विन् । हे सारङ्गा शृगास्तया महिषा, मद गर्व किं
किमर्थं वज्रप । शून्येषु वरवद्रहितेषु स्थानेषु केन शूरा । अपि तु सर्वेऽपीत्यर्थः । तथा च
‘शूरत्वस्यापनार्यमपि नैतदुचितमिति भावः । किं तर्हि सार्थकं तत्राह—कोपेत्यादि । कोप
स्वाटोपेन परिपाट्या समुद्रा उकटा उच्छिष्टा सद्यकोदि केसराग्र यस्य तथाभूतस्येभारे’
सिंहस्य पुरोऽग्रे सिंभोरिव ध्यानिनि ध्यानशालिनि हुकृते स्फुरति सति यद्गर्जितं तद्गर्जितम् ।
सार्थकमित्यर्थः । द्वितीयगर्जितपदस्य सार्थकत्वविशिष्टलाक्षणिकत्वात् । सफलगर्जितत्वरूपा
यां तरसकमितवाच्यत्वं तु न युक्तम् । गर्जिता तरस्याफलत्वेन पूर्वमनुक्तत्वादिति । अत्र
सिंहरूपवाच्योचित्यात्तद्विधाने नष्टत्वं गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ रत्नेति ।
विरदिषा पुरुषस्य किलेयमुक्तिः । हे रक्तवर्णाशोक, शेषादनुरक्तानामशोको यस्मा
‘तथाभूत, अनुरक्त जन मद्रूप त्वत्वा कृशोदरी क नु गतेत्यन्वयः । वातचालितं तद
अशाखा दृष्टा पुनराह—नो दृष्टतीति । इतीत्यनन्तरं सूचयितुमिति शेषः । वातेनाभूत
कम्पित शिरो मुपैव दृष्टेव । मित्येति यावत् । किं कुतश्चालयति । एवनावभूतस्यैव
शिरसः कोपाद्भातव्याप्तिकम्पितत्वेनोक्तिः । मिथ्यात्वं समर्थयति—उत्कण्ठेत्यादिना । तस्या
कृशोदया पादादहर्नि पादाघातमन्तरेण विज्ञां भवतोऽयं दृश्यमान पुष्पोद्गमः कुत कस्मा
देतो । स्वादिति शेषः । कीदृशः पुष्पोद्गमः । उत्कण्ठया घटमानानां मिलितानां पदपदानां
या घटा समूहस्तस्य संघट्टेन निमिडसंघट्टेन दृष्टा खण्डितादृष्टा पत्राणि यस्य तथाभूत
रेत्स्य’ । अत्र मिथ्याशिरोधूननेन कोपप्रकरणे कष्टत्वं गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

नीरसे यदि वियात्याभावादस्यादोषत्वं तदान्येषामपि स्यात्, तथा च नीरसदोषो-
दाहरण विरुध्येतेति चेत्, न । तस्योपलक्षणस्यादोषपरिचयमाश्रयत्वाद्वा ।
यथा—

‘शीर्णं घ्राणाङ्गिपाणीन्वणिभिरपघनैर्धर्गान्वक्तृधोषा
न्दीर्घां प्रातानधौघै पुनरपि घटयत्येक उद्भाषयन्त्य ।
घर्मांशोस्तस्य चोऽन्तर्द्दिगुणघनपृष्ठानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते
दंत्तायां सिद्धसधैर्विदधतु घृणय शीघ्रमहोविधातम् ॥’

नीरसस्य चात्रानुप्रासमात्रमत्रतया रसे तात्पर्याभावात् । नचानुप्रासास्पदैक-
यैव गुणत्वम् । ‘सोऽप्येष्ट वेदान्-’ इत्यादावपि सदापत्तेरिति । न च परुषवर्ण-
त्वमनुप्रासे प्रयोजकम् । येन तद्वदकतया भवोपलब्ध स्यात् ।

अप्रयुक्तविहतायौ श्लेषयमकादावदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् । यदि च प्रयो-
जमानुसंधानव्यवस्था दुष्टिबीजं तथाप्यत्र न दोषता । तदुलकारत्वस्य प्रयोजनस्य
प्रतीतेर्यमप्रताभावात् । यथा—

‘येनै स्वस्तमनोमयेन बलिजित्काय पुरास्त्रीकृतो
यो गङ्गा च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिषप्रप्रिय ।

यत्र विप्रत्यये सनिहिते ते गुणरुद्धी न स । ‘इति च’ इति निषेधादिति । दोष स्पष्टम् ।
समस्प्रश्न संस्पृष्टवान् । समद हर्षम् । अथ नीरसेति । वियात्य रसाभावा-
दित्यर्थः । अन्येषामप्यङ्गीलादिदोषाणां रसापकर्षेत्वाधीरसेऽदोषत्व स्यात् । एव च
नीरस दोषोदाहरणमयुक्तम् । यथास्त्रीके ‘साधनं सुमहत्स्य-’ इति, तथा ‘सोऽप्येष्ट-’
इत्यादिश्रुतिकद्वादाहरणमपि नीरसत्वादयुक्तमिति शङ्कायः । न तस्येति । नीरसो-

१ ‘शीर्णेति । मयूरकने सर्वशुक्तिरिवम् । तस्य घर्मांशो सूक्ष्मस्य घृणयो रश्मयो को
सुष्माकमदस्ता पापानां विपात नाश शीघ्र विदधतु कुर्वन्तिवचनम् । स क । यो विशी
‘पीनासानचरणदस्ताम्’ मण्युनेरपघनैरैरुपलक्षितान् । अतएव पघनवचनमलभ्यनिबद्धव्यक्तो
घोष शब्दो येषां तथाभूतान् । यतोऽधौघै पापसमूहैर्दीर्घकालं व्याप्यप्रातानाक्रान्ताजना-
नुदापयन्तीरोगा कुब घटयति अर्थाद् घ्राणादिभिरङ्गैः सनन्नायि । रीदृशस्य घर्मांशो । अन्त-
हर्षये द्विगुणा बहुला धना निविष्टा वा घृणा कृपा तन्निष्ठा तदायथा निर्विघ्ना निघ्ननातिका
वृत्तिर्व्यवसायो यस्यैवभूतस्य । घृणय कीदृशा । सिद्धानां सर्वे समूहैर्दोषोऽर्थो येभ्यस्त-
थाभूता । घृणिभिरपघने’ इति पाठे जुगुप्सविषयैरित्यर्थः । ‘पघनैस्तु पल्लवैरप्याने’
इति विश्वः । उद्भाषो निर्गतो गदाय’ इत्यमरः । अत्रानुप्रासैकपरतया नीरसत्वात्पटल न
गुणो न वा दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

२ ‘येनेति । सर्वद सर्वप्रदो माधव, मीरुणात्वा पायादित्यन्वयः । क । अम-
येनासंस्कारिणा येनात्’ शकट धत्त पादेन पर्यस्तम् । बलि दैत्य जयतीति बलिद्विज स्वस्य
काय’ पुराग्रतमभवत्तरे स्त्रीकृत’ केतमीरुपतां प्राप्तिम् । यथोद्भूतस्य मुनयस्य काश्चि-
यस्य हन्ता । रवे शब्दप्रज्ञाणि लयो यस्य स’ । अग्राणां बलय मण्डलं यत्र तद्वत्त्वम्

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
सोऽग्न्यादिष्टभुजंगहारवलयस्त्वां सर्वेदोमाधवः ॥

अत्र माधवपक्षे राहौ शशिमत्पदमप्रयुक्तम् । क्षयपदं गृहे निहतार्थम् । न
च श्लेषरूपालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमपि शङ्कनीयम् । तत्त्वस्य तत्राप्रयोजक-
त्वात् । एवमन्येषु प्रतीतिविकल्परसु द्रष्टव्यम् ।

अस्त्रीलक्षं कचिद्गुणः । यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां 'मयैः पदैः पिशुनपेक्ष रहस्य-
वस्तु' इति कामशास्त्रस्थितौ दोषत्वामाधे व्युत्पत्तिप्रकटनात् । यथा—

'करिदस्त्रेण संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।
उपसर्पंश्चजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥'

अत्र संवाधादिपदानि । कामकयस्त्वप्यस्त्रीलं गुणः । तत्पोषकत्वात् । यथा—

'उत्थानोच्छ्रममण्डूकपाटितोदरसंनिभे ।
क्रेदिनि कीदग्रे सकिरकृनेः कस्य जायते ॥'

दाहरणस्येत्यर्थः । मानपदेन तत्काव्यस्य दुष्टत्वम्यवच्छेदः । इथापत्तिमाशङ्क्य निरा-
करोति—न चेति । तत्त्वस्याप्रयुक्तत्वादेः । तत्रालंकारे । संयुक्ते तर्जन्यनामिके

चक्र उद्धतभुजग इत्यप्यस्येति वा । 'अर शीघ्रे च चक्राङ्गे' इति विश्वः । अग्नौ वर्धन्-
गिरिं गा पृथ्वीं च वराहकृषेण यो घृणवान् । यस्यामराः शशिव ममतीति शशिमद्राहुः-
स्तच्छिरोहर इति स्तुत्यं स्वनीयं नामाहुः । अन्यकानां यादवानां क्षयस्य द्वारकाव्यनि-
वासस्य कर्तव्यार्थः । शिवपक्षे तु—सर्वदा स स्वयमुमादा धवः शिवत्वा पायात् । स
कः । अस्तौ मनोमयः कामो येनेनमूठेन येन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहका-
लैऽस्त्रीकृतो बाणता प्रापितः । उद्धतभुजगैर्हारवलयानि यस्य स । यो गङ्गा शिरस्पा-
रयत् । यस्य शिरः शशिमच्छिद्रयुक्तमाहुः । अमरा हर इति स्तुत्यं नाम चाहुः । अन्य-
कामुरस्य क्षयकरो नाशक इति । 'यो बर्हिषत्रप्रियः' इति पाठे बर्हिषत्र मयूरपिच्छं तत्रियः
श्रीकृष्णः । शिवस्तु बर्ही पत्र वाहन यस्य स्कन्दस्य तत्रिय इत्यर्थः । एव 'इष्टभुजंगहा'
इति पाठे इष्टो भुजंगहा गृहो यस्य स श्रीकृष्णः । शिवपक्षे ॥ सुगममेव । अत्र कृष्णपक्षे
शशिमत्पदस्य राहावप्रयुक्तत्वं क्षयपदस्य च गृहे निहतार्थत्वं न दोषः । 'क्षेपनिर्वाहकत्वा-
दिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'करिदस्त्रेणेति । साधनस्य सेनाया अन्तर्मध्ये प्रविश्वोपसर्पनाच्छन्नुसो ध्वजः
क्रेडिविराजत इत्यन्वयः । अन्तः कीदृशे ? सवाधे मराधादिभिः सवटे । करिणा इस्त्रेण
शुण्ड्या मलोडिते विस्फारित इत्यर्थः । अत्र साधनस्य स्त्रीवराजस्यान्तर्मध्ये प्रविश्वोपसर्पना-
सागर्वं कुर्वन्नुसो ध्वजो लिङ्गं विराजते । कीदृशेऽन्तः । सवाधे सकुचिवे । कथं तर्हि प्रवेश-
स्तथाह—करिदस्त्रेण 'तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्यमांशुवत्सवो । करिदस्त्र इति प्रोक्तः कामशा-
स्त्रिशारदेः ॥' इति परिभाषितेन विन्नेषिते विस्फारिते । इति गुणोऽस्त्रीत्यर्थः । 'मयैः
पदैः पिशुनपेक्ष रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रेण सुरतारम्भोपयुक्तवार्तायामनुमत्तत्वाद्गुणः ।
इत्यादाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. 'उत्थानेति । उत्थानं उच्छ्रान्तौ अवशोकथं यो मण्डू-

सूचनीयविशेषे यथा—

‘निर्वाणवैरदहना प्रशमादरीणा नन्दन्तु पाण्डुतनया सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुव क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजमुता सभृत्या ॥’

अत्र प्रशमादिति स्वस्था इति मरणार्थकत्वादस्तीले अपि भाग्यमद्गल
सूचनादुप ।

सदिरधमपि वाच्यमहिम्ना नियतार्थप्रतीतिकारित्वाद्याजस्तुतिपर्यवसायितया
गुण । यथा—

‘पृथुकातस्वरपात्र भूपितनि शेषपरिजन देव ।

विजसत्क्रेणुगहन सप्रति समभावयो सदनम् ॥’

अत्र पृथुकातस्वरान्विताः पृथुकानामातस्वर पृथु बहुल कातस्वर चेति
सदिरथा ।

अप्रतीतोऽपि यत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरपि तज्जता तत्र गुण । अर्थात्
तीतिरूपप्रीजाभावेनादोषतायां व्युत्पत्तिप्रकटत्वाद् । यथा—

‘आमारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोद्देकाद्विघटिततमोप्रथय सत्त्वनिष्ठा ।

यत्तस्य पाठित विदारित यदुदर तसंनिभे तनुस्ये केदिनि द्विष स्त्रीवणे योनिरूपे कस्य इमि
मित्रस्य सकिरासक्तिर्जायते । तत्रासक्त क्रुमिरेवेत्यर्थे । अत्र यातकपायां जुगुप्साभीष्ट
गुण । ‘इन्द्राद्वरणाचिद्रकासंश्लेष’

१ ‘निर्वाणिति । वैनीसंवरणे सूत्रधारोक्तिरिवम् । अरीणां प्रशमात्पक्षोऽप्युपाश्रितान्
शान्तो वैरमेव दहनोऽग्निर्वैरां ताडया पाण्डुतनया पाण्डवा माधवेन हृष्येन सह
नन्दन्तु । तथा कुरुराजस्य भृतराजस्य सुता दुर्योधनादयः सभृत्या स्वस्था निश्चिन्ता
भवन्तु । कीदृया कुरुराजमुता । रक्ता अनुरक्त्य प्रकरो तापिण्य मूर्धेच्छादृया । सुतो
नियतिवै विग्रह कर्तव्यो वैलयाभूता । अत्र प्रामाण्याद्वत्, खिरयोमितभूयस्य सन्नि
तपरीता स्वस्था, इत्यमद्गलास्तील भाग्यमद्गलकनया गुण । ‘इन्द्राद्वरणाचिद्रकासंश्लेष’
२ ‘भूपिति । राजानं प्रति कवेरक्ति । भो देव संप्रत्ययुता नारयो तानं गृह
सममिलनय । त्वयो धनजामान उरं न सममिति संप्रति जगन्निमाय । गाम्यदेव क्षेत्रे
गृह—दृष्टिवादिना । पृथुमि महाति कातस्वरस्य सुवर्णस्य वज्रस्य दश दशवर्गम् ।
कविगृह ॥ पृथुघनां कालानामातस्वरस्य वाच स्वानम् । भूरिण्य अजहन् निशेषां वदि
जना यवेति पद्य । कवेरु मुनि वपिनो भूयादी निशेष वदिजनो वर ताडयत् । तथा
विजसन्तीनि कवेरुमिदं निर्विकल्पां सत्त्व । कवेरु मिदे निवे वदिजि ते मित्रम् ।
मित्रम् एव मित्रमत्ता मूष्यसेवां रेनिगहनं स्पन्दम् । वरवीर्यम् । वरा विजयम्
३ अल रेणुय तायां व्याप्तम् । अनोत्पदिदेवनां वीर्यवशा वरणाजुह्वयेनेन
मन्त्रादुपनिर्वाहकनया संदिग्धम् । इन्द्राद्वरणाचिद्रकासंश्लेषः । १ ‘अन्विति । देवी
संवरणे स्त्रीव्यावृत्तयोऽप्युत्पन्नं तस्या वि दुर्बलं वदुर्बलं न वदुर्बलं इत्यर्थः

यं ध्यायन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-

त्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥'

इयं भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिः । अत्र निर्विकल्पादिशब्दा आत्ममात्रावल-
म्बनत्वादावर्थे योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः । स्वयं परामर्शोऽप्येवमेव गुणात्वम् । यथा—

'पृथग्विद्वत्तनाडीचक्रमभ्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्भूयमाणः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥'

अधमप्रकृतीनां चेतविटविदूषकाणां हासरसप्रधानानां सर्वबौधित्यादोषवा-
भावे हासपर्यवसायिरगाह्याभ्ये गुणः । यथा—

'कुल्लुकुरं कलमकूरणिहं वहन्ति

जे सिन्धुवारविट्वा मह वल्लहा दे ।

करिहस्तशब्दार्थः । अदोषतायां सत्यामित्यर्थः । कुल्लुकुरमिति । 'पुण्योत्करं कल-
मौदननिभं वहन्ति ये सिन्धुवारविट्वा मम वल्लभास्ते । ये गालितस्य महिमीदध्रः
सदृशास्ते किं च सुम्भविचकिलप्रसूनपुष्पाः ॥' विचकिलं मल्लिका । 'तदा जायन्ते

सहदेव प्रति भीमोक्तिः । मोहेनाज्ञानेनान्धो वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिरहितोऽयं दुर्योधनस्तममुं
श्रीकृष्णं पुराणमनादिं देव परमात्मानं कथं वेत्ति जानातीत्यन्वयः । तं कम् । यं श्रीकृष्ण-
मात्मन्यारमन्ते प्रलाहनेन्द्रियाः सन्तस्तदेकतानां भवन्ति, आरमैव वा आरामः क्रीडास्थान-
येषां तथाभूता योनिदं 'निर्विकल्पे मेदावभासज्ञाने समाधौ विदिता इतिरासत्तयिस्तादृशा
ज्ञानोत्तेकादात्मसंश्लकारदाकार्योऽपि नाशितस्तमसोऽज्ञानस्य अन्धिर्यस्तथाभूताः सत्त्व-
गुणैवविधान्ता' सन्तो यं वीक्षन्ते पश्यन्ति । एवविधानामेव वेद्यत्वेन हेतुगर्भं यत्पदार्थस्य
विशेषणम्—तमसां ज्योतिषां वा परस्ताद्वर्तमानमिति । रजस्तमोभिर्भूतैरलम्बमित्यर्थः । अत्र
अवयवोन्मोदिश्रुतया अग्रवीतत्वं गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'पृथग्वेति । मालतीमाधवे कपालकुण्डलायाः स्वयं परामर्शोऽयम् । स शक्तिभिर्ज्ञां
नैच्छाकृतिभिर्बाह्यादिभिर्वा परिणद्धो निलयुक्तोऽयं एव तासां नाथ ईश्वरो जयतीत्यन्वयः । स
कः । यः पृथग्विद्वत्तनाडीचक्रमभ्यस्थितात्मा हृदि विनिहितरूपो हृदये चिन्त्यमानरूपस्तद्विदा
तथा ध्यायतां सिद्धीरणिमाया ददातीति व्यायूतः । पुनः कीदृक् । अविचलितमनोभिः
सिरान्त करणैः साधकैर्भूयमाणोऽन्विष्यमाण इत्यर्थः । अत्र वस्तुतत्त्वज्ञाद्विगुणत्वम् ।' इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'कुलेति । विद्वत्शालमजिकाया विदूषकोक्तिरियम् । कूरशब्दो भक्ते
देयी । कलमाः शालयस्तदोदनतुल्यं पुण्योत्करं ये वहन्ति ते सिन्धुवारवृक्षस्य विट्वाः शाखा
मम वल्लभा' इति । शाल्योदनसदृशत्वं प्रियत्ववीजम् । तथा ये गालितस्य वसनिर्ग्री-
वस्य महिमीदध्रः सदृशाः । किं चेति समुच्चये । तेऽपि विचकिलप्रसूनस्य मल्लिकापुष्पस्य
पुष्पा मम वल्लभा इत्यनुवृत्तः । अत्र विदूषकोक्ती आत्मो गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

चात्रगुणवम् । विशेषबुद्धेरनुपादनात् । नापि दोषवम् । तद्यतिरेकेणापि दीर्घं
न सा कुप्यतीत्यादिप्रतीत्या तिष्ठे-कोपवशादित्यादिप्रतीतीना बाध्यावावगमात् ।

अधिकपद कचिदुण । यत्र विशेषप्रतिपत्ति । यथा—

‘यद्वैजनाहितमतिर्वहु चाटुगर्भं
कार्योन्मुख खलजन कृतक मवीति ।
तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु
कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥’

अत्र द्वितीय विदन्तीति पदमन्ययोग्यवच्छेद प्रतिपादयन्नाधिकपदत्वेऽपि
हुष्टम् । यदुक्तम्—

‘विस्मये च विषादे च दैन्येऽवधारणे तथा ।
प्रसादने तथा हर्षे बाधयमेके द्विरप्यते ॥’ इति ॥

एव हपरोकादियुक्ते वक्तारि गुणवम् । स्वरादिभ्यवस्था हर्षाद्यभिप्यञ्जक-
त्वात् । यथा—

‘वैद वद जित स क्षात्रुर्न हतो जल्पस्तु तव तवासीति ।
चित्र चित्रमरोदीदाहेति पर मृते पुत्रे ॥’

अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्षमीतिविस्मयविषादयुक्ता वक्तार । एव पुनश्-
चेऽपि द्रष्टव्यम् ।

कथित[पद]स्यापि छाटानुप्रासे सन्निर्वाहकतयार्थान्तरसकमितवार्थे विशेष
व्यञ्जनाद्विहितस्य पत्रानुवाचस्य तत्र च सादृशाभिमतनिर्वाहकतया गुणवम् ।
क्रमेणोदाहरणानि—

‘सितैकरकरचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्ति ।
गौरपक्रमला कमला सापि तवैवास्ति भान्वस्य ॥’

१ ‘यद्वैजनेति । वैजनावा प्रतारणावामाहिता स्थापिता मतिर्वैज स’ । कार्ये उन्मुख-
खलत्पर खलजनो बहुचाटुगर्भं प्रियवचनमिध यत्कृतक मिथ्याभूत मवीति तत्साधवो न
विदन्ति न जानतीति न किं तु विदन्ति । कथं तर्हि ज्ञात्वाप्युपकुर्वन्तीत्यत आह—अस्य
सत्यस्य प्रणय चाटुमाक्षणादिरूप वृथा कर्तुं न पारयन्ति न क्षात्रुवन्तीत्यर्थः । अत्र द्वितीयस्य
विदन्तीत्यस्य मन्दययोगेनोच्चार्यवत्त्वेऽपि साधव एव जानतीत्यन्ययोग्यवच्छेदपरत्वाद्गुण-
त्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप २ दैन्ये चैवावधारणे क ३ ‘वदेति । रणादागत
पार प्रसि स्मिन् प्रथ । न हत इत्यापुचरम् । तवासीति जल्पन्तित्यन्वयः । पुत्रे मृते
सति चित्र चित्रं दाहेत्यरोदीदिति सबन्धः । अत्र क्रमेण हवमीतिविस्मयविषादव्यञ्जकत्वा
दधिकपदस्य गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप ४ सिधेति । हे विभाकराकार धरणिधर,
हे धरणिधर पृथ्वीपालक राजन्, सितकरस्य श्वतकिरणस्य चन्द्रस्य करा किरणसद्वद्
चित्रा विभा काम्निर्वस्य सा कीर्ति यथा गौरपक्रमला पराक्रमवद्गमीर्लक्ष्मीश्च तवै
वास्ति भान्वस्य । ज्ञसीति शेषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’

अत्र लाटानुप्रासः ।

‘तोला जायन्ति गुणा जाला ते सहिभण्णि’ चेप्पन्ति ।
रहकिरणपुण्णहिण्णह् होन्ति कमलह् कमलह् ॥’

अत्र द्वितीयं कमलपदं सौरभादिमदर्थकतयायान्तरसंक्रमितत्वात्पम् ।
तथात्वे च कथितपदत्वमेव प्रयोजकम् ।

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणाधिके पुंस्ति जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रमदा हि संपदः ॥’

अत्र कारणमालायां पूर्वोपात्तपदेनैव विनयादिकमुपादेयं पदान्तरेणानु-
द्यमानं तद्विधत्तयेव प्रतिभाति । तथा च तादृशालंकारसंपादकतया गुणत्वं
दोषत्वाभावश्च ततो बीजाभावाच्च ।

पदप्रकर्षमपि कचिद्गुणः । यथा—‘प्रागप्राप्त-’ इत्यादौ । अत्र चतुर्थे पादे
क्रोधाभावान्मसृणमेव पदं युक्तमिति दोषत्वाभावः । गुणत्वं तु विनयप्रका-
शकतया ।

समाप्तपुनराद्यं कचिच्च गुणो न दोषः । यथा—‘प्रागप्राप्त-’ इत्यादौ ।
अत्र ‘येनानेन-’ इत्यादौ न विशेषणदानमात्रार्थं किंतु वाक्यान्तरमेवावधेयम् ।
अतो बीजाभावाच्च दोषो न च गुणः । विशेषपदुद्देशकरणात् ।

अपदस्यसमासमपि कचिद्गुणः । यथा—‘रक्षाशोक-’ इत्यादि । अप्रापदस्य-
समासमेव कथमिति चिन्त्यम् । द्वितीयाधेयस्यापि तत्स्थानावात् तस्यापि
दृष्टवृत्तत्वात् अन्यथा गुणत्वासंभवात् । भास्करस्तु—‘शृङ्गारे समासस्थानी-
चित्यादस्यानस्यत्वम्’ इत्याह ।

गर्भितमपि कचिद्गुणः दृढप्रत्यवादिहेतुत्वात् । न च दोषः प्रतीतेरष्टव-
धानात् ।

‘भेदि (मि) अवहरियभरेहो निरहुसो भह विवेवदिभो मि ।
सिविणे मि तुममि पुणो पविदि मसि ॥ पुम्भसिमि ॥’

गुणा यदा ते सहदयेर्युजन्ते । रमिकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥
[इति पद्या ।] दोषत्वाभावश्च तत् इति गुणत्वादित्यर्थः । बीजं वेत्स्य । तदमा-
वाधेत्यर्थः । भास्करमतेऽस्तरास्तु कुडोकेरपि समाश्रयन इदमर्थानस्यसमाश्रय-
नुपपत्तिरादरस्यमिति । नो ह्येति कोशेषकमस्तनलगेनान्यत्र करणात्तयात्म् ।
उन्मादस्य स्थानं चित्तमिनेवात् । उन्मादस्य कोषपरिपोषकतया च गुणत्वनिगु-

१. ‘म्यास्यात् पूर्वोद्देशः । अत्र द्वितीयकमलपदस्यान्तरसंक्रमितत्वात्पदेन अप्रजो
पनुत्तत्वाद्गुणत्वम् ।’ इत्युक्तानेनार्थद्वयमर्थः । २. ‘जितेन्द्रियत्वमिति । पुंस्तिरिति वक्तुं ।
अपि कारणमालायां दृष्टत्वात् गुणत्वम् । पदान्तरेणानुद्यमानं वेदपदविनयम् ।’ इत्यु-
क्तानेनार्थद्वयमर्थः । ३. ‘कर्मणि’ । ‘इति’ इति वक्तुं मन्त्रेति । ‘तस्मिन् पुण्यमिति’

अत्र प्रतीहीति इदमत्ययोत्पादकम् । एवमन्यदपि रुद्धं दृष्टोहनीयम् ।
अत्र साक्षादसविरोधिनो दोषानाह—

व्यभिचारिरसस्थाधिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ १२ ॥
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाण्डे ग्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥
अङ्गिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ १४ ॥

शब्दवाच्यता सामान्यतो विरोपतो वा स्वशब्देनोपादानम् । सा व्यभि-
चारिणां यथा—

‘समीडा दयितानने सकरणा मातङ्गचर्माम्बरे
सन्नासा मुजगे सविस्तरसा चन्द्रेऽमृतसन्दिनि ।
सेव्यां जहुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या भवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु यः ॥’

अत्र प्रतीहादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः । न च स्वशब्देनोपा-
सेषु व्यभिचार्यादिस्वास्वादसंभवोऽनुभूयते, किं त्वनुभावादिमुखेनैव व्यक्तेषु ।
तस्मादास्वादानुपपत्तिर्दोषत्वधीनमिति संप्रदायः । तत्रेदमालोचनीयम्—
एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वमेव सावहुलंभम् । दूरे पार्थक्येन । वृत्तरे

क्तम् । ‘अमाम्यह हस्तिरेखो (अमाम्यपहस्तिरेखो) निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि ।
स्त्रेऽपि स्रवि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रसरामि (प्रसरिष्यामि) ॥’ [इति च्छाया ।]

इति पाठे चिन्ता प्रमोक्ष्यानीति । कामं प्रति शौचनस्येभमुक्तिरिति केचित् । मलयानिला-
दिसदृशरसपत्नी कामं प्रतीय तरुणोक्तिरित्यन्ये । गुरु प्रति शिष्योक्तिरित्यपरे । अपह-
स्तिना त्यक्ता रेखा मर्यादा येन सः । निरङ्कुशोऽनुरोधद्वयः । त्वयि पुनर्भक्तिं चिन्ता
वा स्वमेऽपि न प्रसरिष्यामि विसरिष्यामि । त्वं प्रतीहि विश्वसिहि । अत्र त्वं प्रतीहीति
वाक्यगर्भितत्वं इदमत्ययार्थतया गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘समीडेति । नवे जाये सगमे प्रणयशालिनी पार्वत्या दृष्टिर्गो शुष्मार्कं शिवाय
कल्याणायारम्भ । कीदृशी । दयितानने समीडा प्रथमदर्शनाल्लभावती । मातङ्गचर्मरूपेऽम्बरे
वसे सकरणा । मातङ्गचर्मसमृता शोकोदयात् । मुजगे सर्पे वाससहिता । अमृतसन्दिनि
चन्द्रे निसर्गरससहिता । अन्तरिक्षगमितया दुर्लभस्य ललाटे दर्शनात् । जहुमुना गङ्गा
तत्त्वमेकं तत्कर्तुं वाक्लोकनविधौ सतीति सतिसमयी । तेन तस्या इषांलम्बनत्वलाभः ।
कपालोदरे गर्भे दीना । भग्निसाने सदृशनात् । अत्र प्रतीहादिव्यभिचारिणां वाच्यत्व
दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

साक्षात् । तयाहनुभावादीनामुपस्थितावेवं रसप्रतिबन्धिकाभिमतता तदनु-
पस्थितौ वा । अन्ते कारणाभावादेवास्वादामावो न तु वाच्यत्वकृतः । सत्येव
कारणचक्रे कार्यानुत्पादस्य प्रतिबन्धकताव्यवस्थापकत्वात् । तथा च न्यूनपद-
स्वमनभिहितवाच्यता, वा दोषः । न स्तियम् । आपोऽनुभावादित एव रसप्य-
क्षिरिति किं तच्छब्देनेति वैयर्थ्यमात्रं दोषः । ययं स्वालोचयामः—अनुभावा-
दीनामुपस्थितावेव भावादीनां शब्दवाच्यतया स्वादोषघातः प्रतीयत इति
तस्याः पृथग्दोषत्वम् । अत एवौत्सुक्यादीनां शब्दवाच्यता न दोषः । तत्रास्वा-
दविघाताप्रतीतेः । न च वाच्यमेवानुभावोपादानेऽपि किमिति नोदाहृतमिति
तदुपादानस्थले भावादिशब्दानां वैयर्थ्यमपीत्यसंकराभिप्रायेण तयोदाहरणात् ।
उदाहृतेऽहनुभावाक्षेपकतया वैयर्थ्याभावात् । न चैवमुक्तोदाहरणविरोधस्त-
त्रानुभावाद्यनुपादानादिति वाच्यम् । 'देवादहमत्र तथा—' इत्यादाविवाक्षेपेय
तेषां प्रतीतेः । न हि ग्रीवादिशब्दैः प्रतिपादिता ग्रीवादय आस्वाद्यतामिव
स्वानुभावाद्याक्षेपकतामप्यास्वादयिणुमक्षमा ग्रीवाभावात् । एवमप्रमोदाहर-
णेऽप्यहमिति । एवं च स्थिते

‘ध्यानघ्रा दयितानने मुमुक्षिता मातङ्गचर्माङ्गरे
सोतकम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

मीलहः सुरसिन्धुदर्शनविधौ गङ्गाना कपालोदरे'

इति पादप्रये पाठो युक्तः । एवं भावादिशब्देनाप्सुपादाने दृष्टव्यम् । रसस्य सामान्यतो रसशब्देन यथा—

‘तामसहजपमहलभियं किंचिदुचमुचमूललोकिताम् ।

नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥'

विशेषतः शृङ्गारपदेन यथा—

‘भौल्लोश्य कोमलरूपोदवकाभिषिक्त-

व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् ।

वित्तरागीत्यर्थः । तथाहीत्यादि । अनुभाषा हि स्वाविव्यभिचारितापारूपेण सर्वे
शृङ्खन्ते । आदिना स्वाभिना विभावद्वयस्य चोपादानम् । एवं च सोत्पत्तिप्रतिबन्धनं
शब्दवाच्यताया अनुपपन्नमिति स दोषः, किन्तु शब्दवैयर्थ्यमात्रमित्यर्थः । घटं
रह्यति । तथा च न रसानुत्पत्तिप्रयोजकत्वम् किं तु तत्त्वमत्पारित्यमिपातद्वयं
शब्दवाच्यताया इति मोक्षदोष इत्यर्थः । एवं उच्छ्रयारेण दोषवे । अनुभाषा-
द्यनुपादानादिति । तथा च सामर्थ्यमात्रादेव रसानुत्पत्तौ तद्वत्त्वमत्पारित्यमिपातद्वय-
मिपातनं सिद्धमित्यर्थः । स्वानुभाषादीति । सत्येति च शब्दात्तत्त्वमत्पारित्यमिपात-

१. सामिति । तां नादिकां मेवयोग्योचते इत्युक्तोक्त्य कोऽप्यभिप्रायो निरुक्तो दानो
रभोऽप्यायेति संबन्धः । कीदृशीयम् । अनहस्य अवे महत्त्वरहितकामम् । द्विद्विभु-
जम्बूते कुचवती लोचिता इत्यभिप्रायः । अथ रम्यस्य वाच्यप्रतीतिरिति इत्युक्तोक्त्य-
व्याख्येयः २. भाषावैति । ३. अथ कोऽप्येवमोक्त्येवमिति अथ अथ इत्युक्त्येवमिति

पश्यैष आत्ममतिवृत्त्य विवर्तमानः

शृङ्गारसीमन्ति तरङ्गितमात्रनोति ॥'

स्यायिनो विशेषत उत्साहपदेन यथा—

‘संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।

क्षणकारैः श्रुतिमतेरुत्साहस्य कोऽप्यभूत् ॥’

अत्रैव ‘स्यायिभावोऽस्य कोऽप्यभूत्’ इति चतुर्थपादपाठे सामान्यतः शब्द-
वाच्यतोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

कटकल्पनया पृथक्श्लोकाद्यनुसंधेयप्रकरणादिपर्यालोचनया विलम्बेन व्यक्तिः,
न तु ‘देवादहमत्र यथा—’ इत्यादाविव स्मृत्याक्षेपमहिम्ना सा । अनुभावस्य
यथा—

‘कंपूरभूतिधवलश्रुतिपूरधौत-

दिच्छाण्डले शिशिररोषिणि तस्य धूमः ।

श्रीलाशिरोऽशुकनिवेशविशेषकृत्ति-

व्यक्तस्तनोन्नतिरभूद्यनावनौ सा ॥’

अत्र चन्द्रादय उद्दीपनालम्बनविभावाः शृङ्गारयोग्या अनुभावाप्रतीत्या
आस्तादापदेवसायिनः स्थिताः । यद्यप्यंशुकनियेशोऽनुभावत्वयोग्यस्तथापि तस्य
स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपासेमानुभावत्वपर्यवसानमिति प्राज्ञः । यस्तुतस्तु
पुंनिष्ठ एव शृङ्गारोऽत्र मतिपिपादयिपितः । ‘असूक्ष्मयनावनौ सा’ इत्यनेन
तस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनात् । न च पुंस्ति कश्चिदनुभाव उपात्तः न च विभा-
पारम्भाक्षेपाहं इति कटेन कश्मनीयः । विभावस्य यथा—

‘परिहरति रतिं मतिं लुनीते इत्यकृतिवरां परिवर्तते च भूयाः ।

इति वत विपमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥’

व्यक्ती योऽनुरागस्तेन लुभगा शोभनम् । अभिरामा मूर्तिवैस्यास्मादृशी नायिरामालोक्य
शृङ्गारस्य सीमन्ति तरङ्गितमनवच्छिन्नज्वलनमात्रनोति त्व पश्येत्स्वल्पः । तथा चेदने हेतु-
गर्भे विशेषमाह—आत्ममतिवृत्त्यातिक्रम्य विवर्तमानः । पुनर्वक्यताशदिभिद्येष्टमान इत्यर्थः ।
अथ विशेषतः शृङ्गारपदवाच्यात्मम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः—

१. ‘संप्रहार इति । संप्रहारे युद्धे प्रहरणैरायुधैः परस्परं ये प्रहारास्तेषां छान्दकारैस्ता-
दृशान्दैः कर्णागतैस्तस्य प्रहारीरस्य कोऽप्यनिर्वचनीय उत्साहोऽभूदित्यन्वयः । अत्रोत्सा-
हस्य स्यादिवभावस्य वाच्यता । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । २. ‘कंपूरैस्ति । तस्य धूमः’ सा ना
दिस्य नयनावनौ नेत्रप्रसारणभूयो । नेत्रगोचर इति वाच्यः । अगृहित्यन्वयः । कीदृशी ।
एतेषां द्विरसंश्लेषोऽशुकस्य सो निवेशविशेषस्य हृत्प्रायः वरणेन व्यत्यस्तनपोकप्र-
तिर्वसा या । कस्मिन्मति । कंपूरभूतिधवलश्रुतिपूरधौतं चोत्तं प्रशक्तिं दिशं मण्डलं
देव त्वाभूते शिशिररोषिणि चन्द्रे सति । तेनोदीनमवर्णः । अत्र पुंनिष्ठशृङ्गारानुभावः
कटकल्पः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । ३. ‘परिहरतीति । वत रोदे । विपमा दशा
परिहारस्या यस्य देहं प्रसभं इत्याह इत्येवंप्रकारेण वरीमयः । अत्र च कुर्म इत्यन्वयः ।

अत्र कामिनीरूपं शृङ्गारविभावोऽभिमतो न पुनरुपात्तः । न च रतिपरि-
हारादिभिरनुभावैराक्षेप्तुमपि शक्यते । तेषां कल्यादावपि संभवादिति कष्टेन
कल्पनीयः ।

प्रतिकूलविभावादिग्रहः । प्रकृतरसादेः प्रतिकूलो यो रसादिस्तद्विभावानु-
भावस्यभिचारिणो ग्रहः । तत्र चादशविभावव्यभिचारिणोर्ग्रहो यथा—

‘प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज खं

प्रिये शुष्यन्त्यद्भान्यमृतमिव ते सिद्ध्यतु वचः ।

विधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं श्लाघय मुलं

न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः काळहरिणः ॥’

अत्र प्रकृते शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्य प्रकाश्यमानानित्यत्वारूपो विभावः
पूतप्रकाशितो निर्वेदरूपो व्यभिचारी च स्फुटमेव गृह्यते । सारशानुभावग्रहो
यथा—

‘शीर्षुभरमणमि लोभनवहमि पडिए गुरुन मज्झमि ।

सभलपरिहारदिभभा वणममणं येम महइ वहु ॥’

अत्र व्याजादिकं विना वनगमन सकलपरिहारश्च शान्तानुभावः । न च
व्याजः प्रतिपादित इति शृङ्गारस्य ग्रहस्य विच्छिन्तिः । हृन्धवाधानयनव्याजेन
संभोगार्थं वनगमन यद्युच्यते तदा न शान्तानुभावग्रहः ।

पुन पुनर्दोस्तिरङ्गरसादिविषया दोषः । अङ्गिनस्तु सा महाभारतादौ
शान्तादेरपि न वैरस्यभावइति । उदाहरणं कुमारसंभवे—‘अथ मोहपरा-

रग्येन स्तानुभावा रख्यादनुभावाश्च शृङ्गन्ते । ‘निमृतरमणे लोचनपथे पतिवे शुष्कां

परिभवप्रकारमाह—परिहरतीत्यादि । रतिरिषयाभिलाषः । स्तिरर्थेनिर्धारणम् । पुनर्दो-
स्तिरिति । परिवर्तनं चार्थपरिवृत्तिः । अत्र विभावः दृष्टगन्वः । शोनेऽप्येवमाचारः ।
श्लुघारणचन्द्रिकसंज्ञेन’.

१ ‘प्रसाद इति । मानवनी मानवीं प्रति माधवसेवमुक्तिः । विदे, प्रसादे वर्तस्व ।
प्रसन्ना मनेत्यर्थः । मुदं हर्षं प्रकटय । खं कोपं त्यज । अमृतमिव ते वचः शुभं शुभं शुभ-
माप्त्यान्वयां-ममाश्वानि सिद्ध्यतु । सौख्यानां निधानमाकरं मुनिं श्लाघयिषुष्य श्लाघय । मुग्धे
विदेहरादिषु, गतः काळरूपो हरिणः प्रत्येतुं परार्थितुं न प्रभवति । न उन्नीरित्यर्थः ।
हरिण्यारोहेण चत्तलं जगन्ते । तच्च शृङ्गारमणिकृतस्य शान्तस्य निमित्त इति शेषः—
श्लुघारणचन्द्रिकसंज्ञेन’ २ ‘निमृतरमणे शुष्करूपे शुष्कः सन्ने लोचनमार्गे पक्षिने
सति सकलस्य गृहधारस्य परिहारे लाये इदं रसाद्यथाभूता वपुषेन धर वनगमनदे-
वेष्टीत्यर्थः । अत्र निष्ठांवनगमनसकलपरिहारस्य शान्तानुभावत्वेन प्रशिक्षणम् । हृन्ध-
वानवनादिभ्यामोपमिरूपे तु न दोषः’ । श्लुघारणचन्द्रिकसंज्ञेन-

यणा—'इत्यादिना दीप्तिमानीतोऽपि करुणः 'अथ सा पुनरेव—' इत्यादिना पुनः-
पुनर्दीप्तिं नीतः । उपमुक्तो हि पुनरुपमुज्ज्वमानः परिम्लानस्तवकवद्वैरस्याय
कल्पते ।

अकाण्डेऽभवसरे प्रघनम् । यथा घेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकधीरसंक्षये
प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य झुझारवर्णनम् ।

छेदो यथा धीरचरिते राघवमार्गवयोरविच्छिन्नप्रसरतया प्रवृत्ते धीररसे
'कङ्कणमोक्षणाय यामि' इति राघवस्योक्तौ । अकाण्डे हि तथा घघनं व्याजेन
निर्गमं प्रतिपादयद्भीरवाभावे पर्यवस्यति ।

अङ्गस्यातिविस्तृतिरप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम् । यथा हयग्रीववधे हय-
ग्रीवस्य । यद्यपि प्रतिनायकवर्णनं नायकस्यैवोरुपर्यं पर्यवस्यति तथाप्यतिशयितं
प्रधानतिरोधायकतया दोषपदवीमवतरति ।

अङ्गिनः प्रधानस्यानुसंधानम् । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के याभ्रव्यागमने
सागरिकाया विस्मृतिः ।

प्रकृतीनां विपर्ययो यत्प्रकृतौ यद्दर्शनमनुचितं तत्र तद्दर्शनम् । प्रकृतयस्ताव-
दिष्या अदिष्या दिष्यादिष्याश्च । अत्र दिष्यात्वममलैकरूपत्वमतो न पातालीया-
चसंग्रहः । उदाहरणं श्रीमन्महेश्वरादिः । अदिष्यात्वं मलैकरूपता । यथा
नाथवादेः । दिष्यादिष्यात्वरूपता । यथा श्रीकृष्णादेः । त्रिविधा भव्येते चतुर्था
भवति—पीरोदात्तपीरोद्धतपीरछलितपीरशान्तमेदात् । क्रमेण पीररौद्रशृङ्गा-
श्शान्तप्रधानावमेवां लक्षणाणि । श्रीरामभार्गवक्षीकृष्णजीमूतवाहना उदाहर-
णानि । एते च प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभेदाः । अनुकूलादिभेदाश्च स्थिराः ।
अनुकूलादिर्हि कदापिदक्षिणादिः संपद्यते इति प्रकृतिभेदेन गणनीयाः । इति
भिन्नास्तु प्रकृतिषु रतिहासशोकाद्भुतान्यदिष्योत्तमप्रकृतिवद्विष्येष्टवपि वर्णनी-
यानि । किं तु रतिः संभोगझुझाररूपा उत्तमदिष्यविषया ॥ वर्णनीया । तद्दर्शनं
विप्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

'कोधं प्रभो संहर संहरेति यात्ररिः से भरतां चरन्ति ।

सावरास वद्विर्भवनेप्रजन्मा भस्मावदोषं मदनं चकार ॥'

इत्याद्युक्तवदुक्त्यादिवर्जितः सद्यः पल्लवः कोधो नाकपातालगमनसमुद्रो-
च्छनादायुष्याहश्च दिव्येष्वेव वर्णनीयः । यद्विष्येषु तु यावदेव महारुर्मे
लोकप्रसिद्धमुचितं वा सावदेवोपनिबन्धनीयम् । अधिकं हि निबन्धमानम-
वश्यप्रतिभासनया रामादिव्यवर्तिष्ठम्यमित्याशुपदेते न पर्यवस्येत् । दिष्यादिष्येषु

भाष्ये । राकलपरिहारद्वया वनगमनमेवेच्छति वपू ॥ [इति पद्याया ।] साधय्य
इति कमुन्निनाम । संभोगझुझाररूपेति । संभोगधुम्बनाङ्गिनादिः । न तन्वो-

पुनरुभयोरप्युचितं वर्णनीयम् । पूर्वमुक्तसौचित्यस्य दिव्यादीनामिवोत्तमादी-
नामप्यन्यथावर्णनं प्रकृतिविपर्ययः । आमघ्नौचित्यलक्षणेऽप्येवम् । तद्यथा—
तत्रभवन्भगवन्निस्त्युत्तमेनैव प्रयोक्तव्यं नाधमेन । उत्तमेनापि मुनिप्रभृतायेव न
तु राजादौ । भट्टारकेति न राजादाद्युत्तमेन किं तु देवादायेव । अन्यथा प्रकृति-
विपर्ययापत्तेः । एवं यत्र देशे काले वयसि जातौ वा यद्वेषभूषणहारादिसमुचितं
तदेव तत्रोपनिबद्धव्यम् । अन्यथानिबन्धने तु प्रकृतिविपर्ययः । यथा स्वर्गाद्भ-
मासु मेानुषीदेपादिः । रसातलादौ मेघादिरिति ।

अनङ्गस्याभिधानं रसामुपकारकस्य वर्णनम् । यथा कर्पूरमञ्जरां नायिकया
स्वामिना, च यद्वसन्तवर्णनं तदनादृत्य यन्निवर्णनस्य राज्ञा प्रशंसनम् ।

इहहा हलनेनैतदुक्तं यदेवंविधा अन्येऽप्यनौचित्यहेतवो भवन्ति । यथा
नायिकापादमहारादिना नायककोपादिवर्णनमित्यादि । अनौचित्यं ॥ रसविष्टे-
वहेतुः । यदुक्तं ध्वनिकृता—

‘अनौचित्यादौ मान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

अौचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥’ इति ।

इदानीमेवं केषांचित्कविदोषत्वमपीत्याह—

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः कश्चित् ।

संचारिणो न तु रसस्याभिगौरवि । कश्चिदिति यत्रेतरदिक्क्षणो नानुभावः ।

यथा—

‘मौस्तुत्येन कृतवरा सहभुवा व्यावर्तमाना हिवा

तैर्नैर्बन्धुवधूजनस्य वचनेर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

इदाम्रे यरमाचसाध्यसरसा गौरी नये संगमे

सरोहपुलका हरेण हसताछिष्टा शिखायास्तु यः ॥’

अग्रास्तुवपचाद्वासहसा प्रसरणादिरूपोऽनुभावो नैरस्तुवपमसंदिग्धं प्रति-
पादयितुमीष्टे । अवादितापाठश्चात् । अत एव

न्यायलोकनादिकमपि । अनौचित्यानुमातव्यं भाषाव्याप्तं वर्णनीयेति भावः । भट्टा-
रकेति । परमेश्वरेणस्वापीतिज्ञानेन ग्रहणम् । एतद्व्यादायुत्तमेन न वार्यं हि

१. ‘मौस्तुत्येनेति । नये संगमे इत्यादि हरेण छिष्टा अत्र एव सरोहपुलका वदन्तो-
माया गौरी च शिखायास्तु । कौटुम्भी । दक्षिणमीनमये कौटुम्भेन इत्यत्र । एव-
मुवा सरोहप्रदा । स्ताभाविद्वेति दावत् । हिवा लघ्वस्य व्यावर्तमाना एतावतीमाना ।
पुनस्तैस्तेनानौचित्यैर्बन्धुवधूजनस्य वचनेर्नीताभिमुख्यं अनुगम्य नैना प्रदीप । तत्राम्रे
वरे इहा भाषो गौरी । साध्यसरसा यरमाचो यथा लघ्वमृतेत्यर्थः । अग्रेस्तुवपम संवदितो
वाच्यता न दोषः । अवादिता-‘नुवपचाकारेण लघ्वमृतावर्तमानम् । अत एव ‘इदमुप-
रिचयार्थोऽनुवपचेन लघ्वेनोक्तमिति दिङ् । इत्यु-‘दत्तवचिदित्येतेन-

‘दूरादुत्सुकमागते विवर्लितं संभाषिणि स्फारितं
संक्षिप्तव्यत्यरणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे धाप्पाभ्युपूर्वक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागतिं प्रेयसि ॥’

इत्यत्र ग्रीवादीनि विवर्लितत्वादिभिरनुभावैरपनिवृत्तेष्वेव रसिकशिरोमणिर-
मरककविरोत्सुक्यं स्वशब्देनैवोपात्तयान् । दोषत्वाभावबीजमुक्तं प्राक् । इदं
शब्दधेयम्—त्वरादीनां भयादिसाधारण्येऽप्यौत्सुक्यादिना स्वकारणेन विशिष्य-
माणास्ता एवासाधारण्यमासाद्यौत्सुक्यादिव्यञ्जयन्तीत्यास्तादोदयः । न तु
शब्दादेष तत्प्रतिपत्त्या । व्यभिचार्यादीनां चाप्यत्वासहत्वम्युत्पादनम् । अत
एवात्र न वैयर्थ्यमपि । विशेषणत्वेनोपयोगात् । ‘दूरादुत्सुकं’ इत्यादौ तु
शब्दमहिम्ना विविष्टस्यैवानुभावस्य कल्पनमिति ततोऽभिप्यक्तिरिति । एवं च
व्यवस्थिते शब्देन तदुपस्थितिं विना न तदनुभावस्यासाधारण्यम्, न च तेन
विनाभिप्यक्तिः, न चाभिप्यक्तिं विनास्वादसंभवः, न च तेन विना भावमध्य-
प्रवेशः, न च तमन्तरेण तथा कीर्तनं युक्तमिति भावस्योत्कीर्तनमभ्येतादशस्य
व्यभिचारिणि शब्दावाच्यताया दोषत्वाभावं साधयतीति युक्तमुत्पद्यमानः ।

संचार्यादेर्विरुद्धस्य चाप्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥ १५ ॥

प्रकृतविच्छेदं व्यभिचार्यादि चाप्यत्वेनोच्यते तदत्र दूरे दोषत्वम् । प्रयुत
प्रवृत्तरसपरिपोषकतया गुणत्वम् । तत्र व्यभिचारिणो यथा—‘काकार्यं
शाश्वतममणः क्व च कुलं—’ इत्यादौ । अत्र चतुर्षु पादेषु पूर्वमागप्रतिपाद्यानां
शमाद्धानां विवर्लितमतिशङ्कापृथ्वीनामुत्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिकाषाङ्गभूताभिरौ-
त्सुक्यस्मृतिदैवचिन्ताभिरस्फारणपुरःसरं चिन्तायामेव पर्यवसानमिति भाव-
शाश्वततापरिपोषकरवाहुणत्वम् ।

‘पाण्डुशामं वदन् हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आयेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥’

स्वधमेन । उत्तमेन तु देवादौ वाच्यं न तु मुनिप्रभृताविति ज्ञेयम् । अन्यथा वृत्ति-
विरोधात् । असाधारणस्यौत्सुक्यममकस्यानुभावस्याभावे शब्देन तदुत्पादनमस्या-
स्वादजनकमिति ध्रुवं निवारयितुमाह—‘इदं’ इत्यति । एवं सति व्यभिचारिण्यौत्सु-
क्यादेः संकीर्तनमेवार्थाच्छब्दवाच्यताया दोषत्वाभावं गमयतीत्याह—‘एवं’ चेति ।
व्यवस्थिते हृदयनन्तरं आस्वादजनकत्वे इति ज्ञेयम् । तथा कीर्तनं व्यभिचारिमध्य-

१. पूर्व व्याख्यातम्. २. ‘पाण्डुशाममिति । हे सखि, तव पाण्डुशामं वदन् सरसमग्रस
सखिनि शिष्ये च हृदयं अल्पमालस्यमुक्तं वपुश्च हृदन्तं हृदयमध्ये नितान्तमन्दं क्षेत्रियरोग-
मायेदयति चन्वव. । क्षेत्रियो देशान्तरचिन्तितस्तेऽप्यस्यो रोगः । ‘क्षेत्रियश्च परलोके विहितः’
इति निपातनात् । सर्वेऽप्यौत्सुक्यादिनाजनक इत्यन्ये । ‘क्षेत्रिय क्षेत्रवद्वेने परदारवद्वेने च ।
अ-परेरचित्वासाधारण्यरोगे च जायते ॥’ इति विधः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः ।

इत्यत्र पाण्डुत्वादीनां रोगानुभावतया विरुद्धत्वेऽपि विप्रलम्भशृङ्गारे समा-
रोपादन्नभावप्राप्त्या दोषत्वाभाव इति ध्वनिकारः । तदयुक्तम् । तेषामुभयसा-
धारण्याद्विरोधस्यवासिद्धेः । विभावस्य यथा—

‘सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।

किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गमङ्गलोलं हि जीवितम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे शृङ्गारस्य परार्धे शान्त्यस्य विभावः । अनयोर्विरोधेऽपि पूर्वार्धस्य
बाध्यत्वेनैवोक्तत्वात् दोषत्वम् । प्रत्युक्त शान्तपरिपोषादुण्यत्वम् । एवं ह्यत्र
प्रतीयते—सर्वा रामादयः सत्येव जीविते तत्सौकर्यार्थमुपादेयाः जीवितं
चातिभङ्गुरमिति किं कृतं तेषामुपादेयत्वम् । अतो रम्यत्वेऽपि निष्फला पृता
इति । नन्वेवं पूर्वार्धप्रतिपाद्यस्य बाध्यत्वेऽपि मत्ताङ्गनापाङ्गमङ्गलोलनेन विरोधो न
परिहृतः । न च तत्र न शृङ्गारप्रतीतिरिति वक्तुं शक्यम् । तदुपादानवैयर्थ्य-
ङ्गनत्वादिति चेत्, न । तत्र रसप्रतीतेः । तत्रैकानुभावाद्यप्रत्ययात् । कथं तर्हि
तदुपादानमिति चेत्, शान्तपरिपोषकार्यमेवेति द्रुमः । स पृथ्व कथमिति चेत्,
जीवितस्यातिभङ्गुरत्वप्रतीतेः । सापि कृत इति चेत्, जीवितादप्यधिकमपाङ्गस्या-
ख्यैर्पुंसकलजनप्रसिद्धम् । अतस्तथाविधमङ्गुरस्यापाङ्गस्योपमानत्वेनोपादानात् ।
तदेतदुक्तं जीवितादप्यधिकमपाङ्गस्याखिरत्वमिति प्रसिद्धं मङ्गुरोपमानतयोपात्तं
शान्तमेव पुष्पातीति ।

केचित्तु प्रसिद्धमङ्गुरस्य साधर्म्येण जीविनोपमानतयोपात्तमिति तस्यापक्षते ।
ध्वनिकारस्तु—अवश्येवात्र शृङ्गारप्रतीतिः परंतु तया गुडजिह्विकान्यायेनोन्मुखीकृ-
त्वाविनेयाः शान्तरसे निवेश्यन्त इत्यदोषता । यद्वा काव्यशोभानिमित्तमेव तदुपा-
दानादोपाभावः । नहि विना शृङ्गारेण काव्यशोभेति समादधे । तच्चातिमनो-
रमम् । शृङ्गारप्रतीत्युपगमेऽपि शृङ्गारशान्तयोर्नैरन्तर्यभावेन प्रथमतमाधेर-
संभवात् । द्वितीयसमाधिरपि तदा स्याद्यदि रसान्तरयोरेव चारुत्वं नानुभूयेत ।
भवत्वेदम् । किं च रसमात्रेण चारुत्वमित्यपि न शक्यते वक्तुं प्रागेव शृङ्गारमात्रे-
णेति । यत्तद्विप्रकाशेऽलंकारादेव चारुत्वप्रत्ययः । तस्मादत्र शान्तरसादनुभास-
मात्रेणैवाचारुत्वसंभवाच्चोचरोऽपि समाधिरिति ।

गतत्वेन कीर्तनम् । प्रसिद्धं मङ्गुरेति । प्रसिद्धमतो मङ्गुरोपमानतया मङ्गुरं च
तदुपमानं च तत्तयोपात्तं बोधितमपाङ्गरूपमुपमानमित्यर्थः । केचित्त्विति ।
इति प्रसिद्धं अतः प्रतिद्वन्द्वरूपस्यैवैवणापाङ्गत्वस्वरूपं मङ्गुरस्य जीवितस्योपमानत-
योपात्तमिति योजना । ‘प्रसिद्धमङ्गुर’ इति पाठे प्रसिद्धा मङ्गुरोपमानता तत्तये-
त्यर्थः । आहूतापीति बहुशः परिभाषितापीत्यन्वयः । आच्छेप आलङ्घनमतिसान्निध्यं

१. ‘सत्यमिति । मत्ताङ्गनाया अपाङ्गमङ्गः कट्यासुखदोलोलमखिरम् । तथा च
रामादीनां रमणीयत्वेऽपि जीवितस्य मङ्गुरतया तत्सापेक्षानुपादेयत्वमेवेति शृङ्गार-
भावेन शान्ते पर्यवसानमिति न विरोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अविरोधोपायान्तरमाह—

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।
रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्ये तु यो रसः ॥ १६ ॥

यो रस इत्यत्र विरुद्ध इत्यनुपपद्यते । रसानां विरोधो द्वेषा—समानाधिकरणतया नैरन्तर्येण चेति । तत्र वीरभयानकयोरैकाधिकरण्येन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन मयानको वर्णनीयः । तथा सति दूरे तस्य दोषात्वं प्रस्युत वीरपरिपोषः । यथा सम—

‘आहुतापि पदं ददाति न पुरो न प्रार्थितापीक्षते
साकूतं परिभाषितापि बहुलः किंचिन्न चामापते ।
आक्षिप्तापि न संमुखानि रचयत्यङ्गानि मूढाशया
कोपोद्वेकवशेनैव चरणीं येणी यदीयद्विषाम् ॥’

न चात्र शृङ्गारभयानकयोरपि विरोधः । वक्ष्यमाणक्रमेण द्वयोरप्यन्याङ्ग-
स्वाद्यधिकरणत्वाच्च । यद्यप्याश्रयभेदेनैव एकाश्रयावपि वीरभयानकौ क्वचिद-
नुभूयेते तथापि न तथा वर्ण्येते इति भिन्नाश्रयतयैव निवेशनीयौ । एवमन्ये-
षामप्युदाहम् । यस्य तु येन रसेन नैरन्तर्येण विरोधः सोऽविरोधिना रसान्त-
रेणान्तरितो निबद्धः । यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य ‘अहो गीतमहो
वादिग्रम्’ इत्यनेनाद्भुतमन्तर्निवेश्य मलययतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः । न केवलं
अग्रमथ एव रसान्तरव्यवधिना विराधनिवृत्तिः किं त्वेकक्षिप्तपि वाक्ये । यथा—

‘भूरेणुदिग्धास्त्रवपारिजातमालारमोरजितबाहुमण्या ।
गाढं शिवाभिः परिरम्यमाणान्मुराहनाक्षिप्तमुजान्तरालाः ॥’

य । अङ्गानि मुखादीनि हस्त्यादीनि सेनाङ्गानि च । मूढ किं कर्तव्यताविमूढ आश-
योऽन्त करण यस्याः सा । एकत्र भयादन्यत्र कोपात् । वक्ष्यमाणेति । ‘अङ्गि-
म्वज्रत्वमासौ यौ’ इत्यादिनेत्यर्थः । अ्यधिकरणत्वाच्चेति । शृङ्गारस्य राजगत-
स्वाद्भयस्य सेनागतत्वादिति भावः । एकाश्रयावपीरति । बाह्यणेन सह युद्धप्रस-

१. ‘भूरेणुदिग्धास्त्राणि । युद्धे पक्षिना वीरा देवत्वकामेन विमानपर्वकृतं निषण्णा-
सन्तस्त्रादानीं एतानामपसरसामहुतीभिर्निर्दिश्यमानान्स्वदेहान् रणपतिता-
न्मुराहनाविष्टयाक्षयविष्टयो अपश्यन्तित्यन्वयरन्वीयकोवेन । कीदृक्कहेतुगर्भाणि क्रमेण
कर्तव्यनिवेशगान्याह—भूरेणुदिग्धा । मूर्खवन्निबरेणुना व्यासन् । जवज्ञां पारिजात
मालानां रजोभिः परागर्वांसितानि मुरभीकृतानि बाह्योर्मेष्वन्यन्तरालानि देवां ते ।
शिवाभिः श्रोत्रीभिर्गण्डमाक्षिप्तमानान्स्वदेहान् । मुराहनाभिरपसरोभिराभिट मुजयो
रन्तराल बडो देवां ते । सरोजितैः सक्षिप्तैः कस्यमुजां मानसदरनां मयानां एतद्वि-
पक्षेकपीर्यमानान्स्वदेहान् । चन्दनवारितेजैः सुगन्धिभिः कक्षपल्लवमयैर्दुर्गन्धैः पटवभिः
सीसीभिः वीराः । अत्र एतत्स्वदेहमुजान्तरालान्मयवोवीभस्तशृङ्गारयोर्नन्दे वीरस्य
निवेशात् विरोधः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंहरः ।

सशोणितैः कथ्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीश्वमानान् ।

संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥

विमानपर्यङ्कतले नियन्त्राः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।

निर्दिश्यमानां छलनाहुलीभिर्वीरा स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥'

अत्र विशिष्टस्य वीरस्य कर्तुं सर्वदावयान्वयित्वेन विमानाधिरोहणादिना मध्य
हस्तादप्रतीतेर्वीरस्य शृङ्गारयोरविरोधः । यद्यप्यत्र वीर एव प्रधानम् अन्यौ च
सह्यभिचारिणाविति न विरोधस्तथाप्येवमप्यविरोधः संभवनीत्युदाहृतम् ।

अविरोधे हेत्वन्तरमाह—

सर्वमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाप्यविवक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥ १७ ॥

तत्र सर्वमाणयेनाविरोधो यथा—

'अयं स रत्ननोत्कर्षं पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरग्रघनस्पर्शं नीवीविर्लसनः करः ॥'

समरभुवि निपतितं भूरिभवसो हस्तमालोक्य तद्भूनामिदं ध्वनम् । तथा
च शृङ्गाराग्रमपि पूर्वावस्थासर्वमाणत्वयोद्दीपनविभावत्वेन कण्ठपरिपोषिकेत्य-
दोषः । साम्यविवक्षया यथा—

'दैन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि

मोदिससाम्द्रपुलके भवतः शरीरे ।

दत्तानि रक्तममसा मृगराजवध्वा

जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥'

पाटनं खण्डनम् । प्रसवश्रमितातिबुभुक्षावशेन निज्रापत्वमेव भोक्तुमारभ-
माणायै सिंहवध्ने परमदयालुं जिनं तद्रक्षार्थं स्वचरीरदायकं प्रतीयमुक्तिः ।

ज्ञादावित्यर्थः । अत्र विशिष्टस्येति । वीरशब्दमात्राद्वीरस्यप्रतीतावपि विमा-
नेति कुतूहलेति च विशेषणयोगात्तत्प्रतीतिरिति भावः । तदाह—विमानेति ।
अन्यौ भीमसंश्रितौ । तथा चाङ्गिन्यङ्गत्वाच्च विरोध इत्यर्थः । आदुके राजस्तुतौ ।

१. 'व्याख्यात प्राक् । अत्र सर्वमाणशृङ्गारस्य कण्ठोद्दीपकतया तदहत्वात् विरोधः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. 'दैन्तेति । अपत्य प्रसव तदेव भोक्तुमुपपाये सिद्धे तदपत्य-
यथा स्वाग्रमपितवन् जिनं प्रति कस्यचिदुक्तिरिवम् । हे जिन, यवतः शरीरे रक्ते रुधिरं मनो
यस्यास्तथाभूतवैवानुरक्तममसा मृगराजस्य सिंहस्य यच्चैव मृगनावीपराजवध्वा दन्तक्षतानि
करजैर्नखैर्विपाटितानि विदारितानि च दत्तान्वर्षितानि जातस्पृहैर्वयमप्येवविधा भूयासेति
आनामिलापैर्मुनिभिरप्यवलोकितानीत्यन्वयः । कीदृशे शरीरे । परिश्रापदर्शाप्रोद्विग्ना उद्रताः
साम्द्राः पुलका रोमाश्च यत्र यवभूते । पक्षे अनुरागाच्छाभूते । अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषे
शृङ्गार उपमानभावेनाहम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषे शृङ्गार उपमानभावेनाङ्गम् । न चात्र दयापि
विस्मयोपकारकत्वेनाङ्गम् । चौद्धानां स्वाभाविकदयाशीलत्वेन विस्मयाजन-
कत्वात् ।

एकत्राङ्गिनि विरहयोरङ्गत्वं द्विधा—तुल्यकक्षतयाङ्गाङ्गिभावेन वा साक्षा-
परस्याङ्गभावमासाद्य वा । तत्राद्येनाविरोधो यथा—

‘कामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव गलद्वाष्पाभ्युधौताननाः ।
भीत्या भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वद्देरिनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युषद्विवाहा इव ॥’

अत्र चादुके या राजविपथा रतिस्तत्र वरुणशृङ्गाराद्यनुभावपि साक्षाद्भ्रमिति
तन्निर्वाहणैक्याङ्गुल्योस्तयोरेव राजकार्योद्यतयोरिव भटयोः सहजतो विरो-
धोऽपि न दोषाय । यथा—

‘एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाधर ।
एवमाद्याग्रहप्रसूतं क्रीडन्ति धतिनोऽर्थिभिः ॥’

इत्यत्र प्रधाने क्रीडावामङ्गभावेन भावाभावयोरपि न विरोधः । एहीति
क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्तीति प्रकारेणोभयोरपि प्रकारत्वेन तत्राङ्गत्वात् ।
तस्माद्विधेययोरेव विरोधो दोषाय न त्वनूपमानयोरपीति परमाद्यः । प्रकृतो-
दाहरणे च ‘पुनरप्युषद्विवाहा इव’ इत्युत्प्रेक्षा । तेन गच्छेतिवप्रसापे द्वयोरपि
साक्षादेवाङ्गत्वम् । तादृशोऽर्थं प्रभावी येनासां पुनर्विवाहा उद्प्रेक्ष्यत इति
प्रतीतिपर्यवसानात् ।

तयो कदणशृङ्गारयोः । शब्दम्यायेनाप्यविरोधमुदाहरति—एहीति । विधेययोरे-
वेति प्राधान्येन प्रतिपाद्यमानयो अनुपमानयोरङ्गतया प्रतिपाद्ययोः । अत्रेदमवधे-

१. ‘कामन्त्य इति । राजानं प्रति वनेरिति । हे राजन्, अपुना त्वदेरिनार्यो भीत्या
भयेन भर्तृकरावलम्बिताः करा यामिस्तादृश्यो भूत्वा दावाग्निं परितः समन्तो भ्रमन्ति ।
पलायनेऽप्यधुत्पद्येः । उत्प्रेक्ष्यते—पुनरप्युषन् आपमानो विवाहो दासां ता इवेति ।
तत्रानि भर्तृकरा एहीत्वाङ्गे परितो भ्रमन्तात् । वीरुदयः । दर्भाङ्गुरैः क्षतान्म कोमलाङ्गुलिभ्यो
गलद्द्रुक्षं देशं ते पादैः सदर्भां स्थलीराग्यप्रदेशान् कामन्त्यो लङ्घयन्त्यः । पातितो
यावदो लाशारमो देयु तमाभूतेरिवेत्युत्प्रेक्षा विवाहोत्प्रेक्षामवर्धनाय । एवं सदर्भा इत्यपि ।
तथा गलद्वाष्पाभ्युधौताननाः धौतं क्षात्रिणमाननं यामां ताः । विवाहेऽपि भूमाद-
क्षनिर्गमः । अत्र प्रधानभूते राजविषयसिमावे दावपि शृङ्गारकरावङ्गमिति न विरोधः ।
‘एवमाद्याग्रहप्रसूतं द्रव्यसंश्लेषः’ २. ‘एही ते एहीत्यादि प्रकारेणाशारूपमग्रहप्रसूतैरर्थिभिर्याचकैर्धनिनः
क्रीडन्तीत्यर्थः । अत्र एहीति क्रीडन्तीति रीत्या सर्वेषां प्रधानभूतरीत्यान्वयादागमनगमनार्पणं
विरोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकांशः ।

अद्वाङ्निभावेन पराङ्गतया अविरोधो यथा—

‘क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्रवणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।

आलिङ्गन्त्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः सासनेत्रोत्पलाभिः

कामीवाद्गोपराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शशमिः ॥’

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गं तस्य ॥ शृङ्गारः । मन्वेवं करुणस्य
प्राधान्ये तत्रैव विधान्तेरुभयोरङ्गत्वासंभवे कथमुदाहरणत्वमिति न वाच्यम् ।
शृङ्गारापेक्षया हि तस्य प्राधान्येऽपि न तत्रैव विधान्तिरिति तस्यापि प्रभावं
प्रत्यङ्गैव । यतो यथा पूर्वं कामुकः करालम्बादिकमकार्षीत्तथा संप्रति
शशमिरित्युपमानतया शृङ्गारपरिपोषितेन करुणेन प्रभावातिशय एव प्रकर्ष-
मानीयते । न चाङ्गाङ्गस्य कथमङ्गत्वमिति वाच्यम् । तदुपकृतस्याङ्गस्योपकारवि-
शेषाधायकतया तस्याप्युपकारत्वात् । यदुक्तम्—

‘गुणः कृत्यामसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि यतेते ॥’ इति ।

ननु प्राक्प्रतिपादितरूपवैधान्तरसंपर्कशून्यरसस्य न रसान्तरेण विरोधो
नाप्यद्वाङ्निभाव इत्यसंबन्धमेवैतरस्यमिति चेत्, न । रसशब्देनात्र प्रकरणे
स्थायिभावस्याभिधावात् रसत्व इति व्युत्पत्तेः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे श्लोपदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः ॥

यम्—रसानां विरोध आश्रयैक्येन तथात्मनैक्येन कश्चिन्नैरन्तर्येणेति त्रेधा ।
तत्रात्मनैक्येन वीरशृङ्गारयोर्हास्यरौद्रवीरस्यैः संभोगस्यात्मनैक्येनैक्याभ्याम् ।
एवं वीरकरुणरौद्रवैप्रलम्भस्य ताभ्याम् । वीरमयानकयोर्नैरन्तर्यविभावैक्याभ्याम्
तथा शृङ्गारशान्तयोस्ताभ्यां विरोध इति । एवं वीरस्याद्भुतरौद्राभ्यां सर्वथैवावि-
रोधः । शृङ्गारस्याद्भुतेन मयानकस्य च भीमत्वेन तथैव । शृङ्गारवीरयोस्त्वात्मनै-
क्ये विरोधात्तद्भेदादविरोध इति । इति धीमत्तत्तदुपाख्यरामचन्द्रभट्टरिवरसूनुवै-
द्यनाथभट्टकृताया प्रदीपप्रमत्तया सप्तम उल्लासः ॥

१. ‘क्षिप्त इति । ममस्ककवेरिदं पद्यम् । स त्रिपुरदाहकालीनः शुभसंभवो शरा-
श्रिवाणाश्रितो गुप्ताकं दुरित पापं दहत्वित्यन्वयः । सक* । य आश्रयपराधोऽन्यवदित्वापराधः
कामीव हस्तयोरवलग्नः सन् सासने अग्नसहिते नेत्रोत्पले वासां तामिस्त्रिपुरयुवतिभिः क्षिप्तः
प्रक्षिप्त* । तथा प्रसभ नलादशुकान्तं कम्प्रान्तमाददानो गृह्णन्भिहतस्तदिति । तथा
केशेषु गृह्णन्पास्तः । कामिनापि सुम्बनाय केयवहात् । चरणयोनिपतितः संभ्रमेण
भयेनादरेण च नेक्षितः । तथा आलिङ्गन्त्यवधूतः । क्षिप्त इत्यर्थः । अत्र यथा पूर्वं कामुकः
करालम्बनादिकमकार्षीत्तथा संप्रति शशमिरित्युपमानतया शृङ्गारपरिपोषितेन करुणेन
भगवतः शंभोः प्रभावातिशय एव प्रकर्षमानीयत इत्यन्वयम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाश्लेषः.

अष्टम उक्तासः ।

एवं दोषे निरूपिते गुणालंकारौ प्राप्तावसरौ तयोर्गुणस्यान्तरङ्गतया प्राथम्यम् । विप्रतिपद्यन्ते तु, केचिद्गुणालंकारयोर्भेदे । किं च सामान्यतो लक्षिते विशेषलक्षणमुचितमिति कारिकाद्वयेन तयोः स्वरूपदर्शनमुखेन लक्षणं दर्शयन्नेव भेदकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥ १ ॥

अङ्गिनः शरीरेष्वारमवकाव्ये प्राधान्येन स्थितस्य रसस्य धर्माः साक्षात्तदाभिता इत्यर्थः । अचलस्थितय इत्यपृथक्स्थितयः । अव्यभिचारिस्थितय इति पाठश्च । अव्यभिचारश्च रसेन तदुपकारेण वा । तेन रसं विना ये भावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः । अत एवानयोर्भ्यतिरेकमलंकारे वक्ष्यति । एवं च रसस्योत्कर्षहेतुस्ये सति रसधर्मत्वं, तथास्ये सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वं, अयोग्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यम् । अलंकारमात्रमेवदक्ष्यं तु सत्यन्तभागविमुक्तमिदमेव प्राङ्गम् । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् । चण्डीवासस्तु—‘रसधर्ममात्रं लक्षणं, उत्कर्षहेतुत्वं गुणशब्दप्रवृत्तिर्बीजम्’ इत्याह । तदुक्तम् । शृङ्गारत्वादी धर्मेऽतिव्याप्तेः । ननु रसधर्मत्वमेवामसिद्धम् । कथमन्यथा नीरसेऽपि सुकुमारादिवर्णशालिनि मधुरादिष्वप्यहारः, रसवत्सपि ईदृशवर्णाभावपक्षमधुरादिष्वप्यहार इति । उच्यते—शौर्यादयस्तावदात्मन एव धर्मा इत्यविवादम् । दृश्यते तु कचिदशूरेऽप्याकारमहावादियोगिनि शूरप्यहारः, शूरेऽप्याकारहाद्यदादियोगिन्यशूरत्वव्यवहारश्च । तत्कस्य हेतोः । अथ कचिच्छूरप्यवहारविषये विततावृत्तिदर्शनादाकार एवस्य शूर इत्यौपचारिकव्यवहाराद्यामिमुक्तानामाकार एवेतादृशः शूरपदवाच्य इति विपर्ययाद्वकुरदतिगच्छया व्यवहरन्ति । तस्यज्ञास्तु कचिदुपचारात् इति वक्तव्यम् । हन्तैषं मधुरादिरसयोगिनि सुकुमारादिवर्णयुक्ते मधुरादिव्यवहाराद्वर्ण एवायं मधुरादिरौपचारिकव्यवदेशाद्यामिमुक्तानां वर्ण एवेतादृशो माधुर्यमागिति विपर्ययात्प्रसपर्यन्तावगादिषु द्विविधुरा व्यवहरन्ति । तत्राहोविनस्तु कचिदुपचारादिति

अन्तरङ्गतयेति । रसधर्मतयेत्यर्थः । विप्रतिपद्यन्त इति । रसोत्कर्षकत्वाविशेषादित्यर्थः । तर्हि भेदप्रतिपादनाय रसधर्मत्वमेव वाच्यं न तु रसोत्कर्षकत्वमपि । तस्यालंकारसाधारण्यात्, अत आह—किं चेति । स्वरूपदर्शनमुखेन भेदकमाहेत्यन्वयः । लक्षणस्योक्तन्यायेनावश्यकत्वात्तदर्थं रसोत्कर्षकत्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा शृङ्गारत्वादावतिव्याप्तेः । अतो लक्षणेन रसधर्मस्वरूपत्वावगती भेदस्यापि सिद्धिरिति भावः । अवच्छेदस्योक्तार्थद्वयपरत्वे गमकमाह—अत एवेति । अनयो रिति रसतदुपचाराविनाभावयोः । नन्वेवं सति रसोत्कर्षकत्वे सति । रसधर्मत्वमित्येतावतैव लक्षणसिद्धावनवच्छेदादि व्यर्थमित्याशङ्क्याह—एवं चेति ।

गुण्यमेतत् । ननु शौभादेरात्मवृत्तिवन्मधुरत्वादीनां रसवृत्तिवच्चवस्थितावेवं स्यात् । सैव त्वसिद्धा विनिगमकाभावादिति चेत्, मैवम् । भवत्येव विनिगमकाभावो यदि त्वया वर्णमात्राश्रया गुणाः स्वीकर्तुं शक्यन्ते । न त्वेवम् । अविदोषेण रचनायामपि तदभ्युपगमात् । तथा च रसमात्रवृत्तिवे लाघवम् । वर्णरचनोभयवृत्तिवे तु गौरवम् । यतश्चैवमत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णादिभिर्व्यज्यन्त इत्येव सम्बन्धः । व्यञ्जकत्वं चेष्टां यथा तथोदाहरिष्यत इति प्रसङ्गशङ्का ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हरादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ २ ॥

अङ्गिनो रसस्याङ्गभूतौ शब्दाद्यौ तद्वारेण तदतिशयाधानमुखेन ये धर्मा रसमुपकुर्वन्ति तेऽलंकाराः । तत्र शब्दद्वारेणानुप्रासादयः अर्थद्वारेणोपमादयः । यथा कण्ठाद्यङ्गोत्कर्षद्वारेण शरीरिणोऽभ्युपकारका हारादयः । सन्तमिति यत्र रसस्य संभवस्तत्र तमुपकुर्वन्ति । यत्र तस्यासंभवस्तत्रोक्तिर्वैविध्यमात्रपर्यवसिता इति भावः । जातुचित्तु नियमेन । तथा च सन्तमपि रसं कश्चिदुपकुर्वन्तीत्यर्थः । एतावता रसावृत्तिर्त्वं चकस्थितिर्त्वं च दर्शितम् । तथा च रसोपकारकत्वे सति तदवृत्तिर्त्वं, तथात्वे सति रसस्यभिचारित्वं, भवियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयमलंकाराणाम् । गुणमात्रमेतदङ्गं तु सत्यन्तभागरहितं तद्वैतिह्यम् । अन्यथा व्यर्थविशेषणावात् । तत्र शब्दद्वारेण रसोपकारकत्वं यथा—

‘अपसारय धनसारं दुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमाळि मृणाळैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥’

अत्र रेखानुप्रासः शब्दमलंकुर्वन्शब्दद्वारमुपकरोति । रेखस्य शब्दद्वारस्यलंकारावात् ।

यथा च लक्षणमेवाल वैयर्थ्यमिति भावः । विनिगमकेति । चित्तवृत्तिरूपकार्यस्य वर्णगतमाधुर्येणाभ्युपपत्तेर्मधुरो वर्ण इति व्यवहाराच्चेति भावः । गौरवमिति । इदमुपलक्षणम् । वर्णगतमाधुर्यस्य वृत्तिहेतुत्वे नीरसेऽपि तदनुगवापत्तिः । अतो रसस्यापि तदेतत्त्वं वल्पनीयमिति गौरवम् । मन्मते तु रसगतमेव माधुर्यवर्णनव्यमित्यक्तं (?) वृत्तिहेतुरिति लाघवम् । किं न वृत्तितात्पर्यस्य कदगादिषु दर्शनान्माधुर्यस्यापि तदेतत्स्वरूपाद्यम् । न च वर्णगते तस्मिन्मदङ्गं शक्यमिति रसधर्मतेवैधानुचितेऽपि हेतुः । यतश्चैवमिहानन्तरमत इति शेषः । एतावदेति । सन्तमित्यनेन रसाभावेऽपि संभवक्यनादायं जातुचिदित्यनेनान्त्यं दर्शितमित्यर्थः । इहापि पूर्वोक्तरीत्या लक्षणत्रयपरतामाह—तथा चेति । अङ्गद्वारेणेत्यनेन रसावृत्तित्वाभाः ।

१. ‘अपसारयेति । हे आळि, धनसारं कर्पूरमपसारय दूरीकुरु । हारं दूर एव दुरु । अलमलमिति शीघ्रया उदगादिशब्दः कथ्यते । रेखानुप्रासश्चिद्विद्वत्परः ।

अत्रानुभासेन शब्दमात्रमलंक्रियते न तु सद्यपि गृह्यारः । एवमेव तत्प्रति-
कूलत्वात् । अत्र च प्रतिकूलवर्णनं न दोषः । प्राकृतस्त्रीजोगुणप्रधानत्वादस्य
च तदभिप्रेयज्ञकत्वादिति कश्चित् । वस्तुतस्तु सत्यपि प्रतिकूलवर्णनत्वे रसस्य
नानुरागतिरेव अनुभवविरोधात् किं स्वपक्षमात्रम् । न चापकृष्टेऽपि विद्यमाने
तस्मिंश्चैवगानुभासस्योपकारकतेति सारम् ।

सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वमर्थालंकारस्य यथा—

‘मित्रे कापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्बयति

अन्धसु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासहं पुरः सारसम् ।

अस्माद्धेन विद्योगिना विसृजता नास्मादिता नोग्निहता

कण्ठे केवलमगलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥’

अत्रोपमार्थालंकारः । न चासौ प्रकृतस्य गृह्यारस्योपकारिका । विप्रकल्मे
हि जीवनिर्गमोऽपि कथ्यते तदुत्कर्षाधायकत्वादिति तन्निरोधहेतुपादानमनुचि-
तम् प्रयुक्तं जेहामाये पर्यवस्यति । तदेतदुच्यते ‘अत्र विसृजता जीवं निरो-
द्धमशक्तेति प्रकृतानुगुणा उपमा’ इति । अशक्तत्वं चानुचितत्वमिति प्राज्ञ ।
वस्तुतस्तु तदव्यथा व्याख्येयम् । विसृजता जीवं रोद्धमशक्तेरुपमा प्रकृतान-
नुगुणा प्रकृते विषयेऽनुगुणरहिता उपमाया अनुगुण यस्मादस्य तच्छून्या ।
तस्मादत्रोपमा नास्ति किं तूप्रेक्षा । न च तस्यामपि तद्वैपरीत्यादवश्यम् ।
संभावितेनापि सादृश्येन तत्प्रवृत्तेः । न तूपमावद्वस्तुसत्तैव जीवनिरोधकावरूप-

तत्रापि । वचने वर्तते । तामेव वच्मीत्यर्थः । तथा काव्यमपि तद्विषयमेव करोमी-
त्यर्थः । ध्याने न विद्यते चेति (१) । अत्र चेति । प्रतिकूलवर्णनस्य दोषत्वे हि
रसाभावत्वेन सन्तमपि रसोपकुर्वन्तीत्यस्योदाहरणत्वमसंगतमित्याशयः । अत्राखर-
समाह—वस्तुतस्तुस्थितिः । प्रतिकूलवर्णनत्वे तस्य दोषत्वे । अनुगुणं यत्सादृ-
श्यमिति । जीवनिरोधकरूपमित्यर्थः । तेन ऋजुत्वगलद्वारविधानादितादृश्यस-
मवेऽपि नासंगतिः । वस्तुसत्तैवेति । यद्यपि नायं नियमः । कीर्तौ अग्निहो-
पमाया श्वेतत्वस्यावाप्तत्वात् । तथापि कसिसप्रदायसिद्धत्वमेव वस्तुसत्त्वमिहा-
मिप्रेतं बोध्यम् । जीवनिरोधकत्वं तु विसृजताया न तथेति नानुपपत्तिः । नमूतूप्रेक्षा-
मिवशब्देन संभावनयोच्यते न तु सादृश्यमपि । एवं च शब्दानुपात्तस्य सादृश्यस्य

१ मित्र इति । सध्याकाळीनचक्रवाकनेष्टवर्णनमिदम् । मित्रे सर्वे मुहुरि च कापि
अगम्यवार्तिके देशे गते सति । सरोरुहवने बद्धानने मुद्रिते अचचने च ताम्बयति ग्लायति
शोकात्ताप्यमाने च । भ्रमरेषु अन्धसु तारसार शब्दायमानेषु रुदन्तु च । दयिताना
आसन्नं युक्तं सारसपक्षिणं पुरोऽग्रे वीक्ष्य विद्योगिना चक्रवाकेण नास्मादिता नोग्निहता
त्यक्ता । केवलं निर्गच्छतो जीवस्यागलेव बन्धे निहितेत्यन्वयः । अत्र विद्युत्तदंशवत्स्य
युक्तदर्शनस्यापि विरोधीपकत्वाद्भवप्रदर्शनम् । अत्र विप्रकल्मे जीवनिरोधोत्प्रेक्षा अनुप-
कारिका । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

सादृश्यमपि विषये दृष्टेक्षणीयकोटावेवान्तर्भूतं यथोच्यते रोधकमिव निहित-
मिति । तर्हि कथमिदं प्रकृतोदाहरणमिति चेत् उल्लेखातो रसातिशयाप्रतीतेः
प्रत्युत सादृशोद्वेक्षाया उपमोक्तन्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति । एष एव गुणा-
लंकारविभागो विचारसहो मान्यः । तदेवं गुणालंकारयोर्भेदे व्यवस्थिते यत्के-
श्चिदुक्तम्—‘लौकिकयोगुणालंकारयोः शौर्यादिहाराद्योः समवेतवत्संयोगि-
त्याभ्यां भेदः संभवति । अलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुप्रासोपमाद्योरुभयोरपि समवेत-
त्वादनुपपद्यो भेदः । तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गडुलिकाप्रवाह्न्यायेन । तथाहि—
गडुलिका मेयी काचिदेका केनचिदेतुना पुरो गच्छति इतरास्तु विनैव निमित्त-
विचारं सामनुगच्छन्ति तथा केनाप्यालंकारिकेण गुणालंकारौ केनचिदभिप्रा-
येण भिन्नतयोक्तौ इतरे तु हेतुविचारं विनैव तदनुसारेण तत्रेदं वदन्तीति
तदसम्भवेदित्यम् । यदप्युक्तं वामनेन—‘काव्यशोभा काव्यव्यवहारनिमित्तं
कश्चिदतिशयः । तदेतवो गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति तयोर्भेदः’
इति । तदप्युक्तम् । यतः शोभाहेतवो गुणा इत्युक्तं तत्र किं समग्रगुणैः
काव्यद्योभोरपत्तिरुत येनकेनापि । आद्ये पाञ्चाष्टीगौडीया च रीतिः कथं काव्य-
स्यात्मा । माधुर्याद्यभावेन समस्तगुणाभावाच्छोभानुत्पत्तेः । अन्ये ‘भद्रावन्न
प्रवळत्यमिरैवः प्राज्यः प्रोचमुल्लसत्येव धूमः ।’ इत्याद्यावोमःप्रसादगुणसत्त्वा-
त्काव्यव्यवहारप्रसङ्गः । नहि मन्मत इव त्वन्मतेऽपि तद्व्यवहारेऽलंकारापेक्षा ।
तेन गुणमात्रेणैव काव्यव्यवहारस्वीकारात् । यदपि शोभातिशयहेतवोऽलंकार
इति तदप्युक्तम् ।

‘स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यकरोतितरं सुखम् ॥’

इत्यत्र पूर्वार्धे विशेषोक्तिः । ‘एकगुणहानिकल्पनया शेषगुणदाब्जंकरणमा
विशेषोक्तिः’ इति वामनलक्षणात् । उत्तरार्धे व्यतिरेकः । ‘उपमेयस्य गुणातिरे-
कत्वं व्यतिरेकः’ इति लक्षणात् । एतौ च गुणमनपेक्ष्यैव काव्यव्यवहारहेतुशो-
भाजनकौ । एवमन्यत्राप्युक्तम् । नन्वत्रापि प्रसादादेर्वैमानत्वात्कथं गुणानदे-

कथं संभावना । अर्गल्या एव तु तद्व्यवहारेणान्तरोधरितेनेवशब्देन संभावनोपि-
चेत्याशङ्कामाह—उल्लेक्षणीयकोटावेवेति । अयमाशयः—अर्गलापदमत्र
निरोपके लाक्षणिकम् । अन्यथा जीवस्यार्गलेत्यन्वयायोगात् । तथा च जीवस्य
निरोधिकेवेत्यर्थप्रतीते । सादृश्यस्य विशेषणतया संभावनान्वयोपपत्तिरिति तदाह—
यथोच्यत इत्यादीति । एष एव रसधर्मत्वरसाव्यभिचारित्वतदभावरूप एव ।
नान्य इति । सबन्धभेदरूपो नैत्यर्थः । समवेतत्वादिति । माधुर्यादिरिवो-

१. ‘सर्वेति । वरवर्णिनी लक्षणावनेव अनेनैव मानुषेणैव देहेन स्वर्गप्राप्तिर्न तु दिव्यदेहेन
स्थानविशेषप्राप्तिः । अस्यास्ततोऽप्युत्तरेत्याह । तदाह—अस्या रदच्छदरसाधरस्य रसः सुधा
न्यपरोवितरामतिगदेन विरस्यतीतीति ।’ इत्यादाहरणमन्त्रिकाश्लेषः-

क्षत्वमलकारयो । किं च निगुणत्वे कथं स्वच्छत्वेऽपि काव्यव्यवहारः । सगुणत्व-
विशेषणाभावादिति चेत्, असत्येवात्र गुणं तथा ज्ञानं च । परंतु किंचिद्व्युक्त-
त्वं शोभाहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् समस्तगुणवत्त्वं तथा वक्तव्यम् । न चात्र तत्सा-
म्यम् । तथा च गुणजन्या शोभाभनपेक्ष्यवालकाराभ्यां शोभासंपत्तिरिति
तत्पर्यम् ।

इदानीं गुणानामलकारभेदे सिद्धे दशविधत्वस्युदासाय तज्जेदमाह—

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।

विभागक्रमेणैषां लक्षणमाह—

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥ ३ ॥

आह्लादकत्वं अद्यानन्दहेतुत्वं तर्हि न शृङ्गारस्यापि तस्यैव सुखारम्भेनात-
जनकत्वात् । आनन्दस्वरूपत्वं चेत्तर्हि सर्वेषामेव रसानामित्यत आह—
द्रुतिकारणमिति । द्रुतिश्चेतसो गलितत्वमेव द्वेषाद्विजम्बकादिभ्यां भावः । तथा
च यद्भूदो न धोतुर्निर्मेनस्कृतेव सप्रचते तदाह्लादकत्वस्वरूपं माधुर्यमित्यर्थः ।
यदुक्तम्—

‘गलितत्वमिवाह्लाद(स्वा)दपदभ्यां हृदये ददत् ।

माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्ररोहं गाहते गुणः ॥’ इति ।

कासादित्यत आह—शृङ्गार इति । शृङ्गारपदं समोदपरम् । विप्रलम्भेऽति-
शयस्य वक्तव्यत्वात् । भास्करस्तु भास्वत्वं माधुर्यस्य लक्षणमाह अथ । तदुक्त-
म् । भोजं प्रसादयोरपि तत्सत्येनातिशयात्तेः शब्दमिद्वत्वाच्च ।

तत्किं समोद एव माधुर्यं नेत्याह—

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

समोदगारकरुणे तस्माद्विप्रलम्भे ततोऽपि शान्तेऽतिशयितं माधुर्यम् । हास्या-
पेक्ष्यपदमेनातिद्रुतिहेतुत्वात् । इयास्तु विशेषः—समोदविप्रलम्भयोस्तत्रि-
सपक्षम् । शान्ते तु जुगुप्साद्यन्वयादोजोलेशानुबिद्ममिति ।

दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः ॥ ४ ॥

दीप्तिस्वरूपा या मनसो विस्तृतिर्ज्वलितत्वमिव । तथा च यद्भूशान्दवदितमिव
मनो जायते तदोज इत्यर्थः । केदमित्यत आह—वीररसस्थितिः ।

अस्माधिकरणान्तरमाह—

वीमत्सरोद्ररसयोस्तस्याधिस्यं क्रमेण ॥ ।

पमायलकारस्य सादस्यादिभ्यस्य समवेतत्वादित्यर्थः । यदुक्तमिति । आह्लाद-
पदभ्यां आह्लादद्वारा । नि सपक्षमिति । स्वार्थद्वयविरोधिदीप्तिजनकतया
प्रतिपक्षभूतं यदोजस्तद्दीप्तमित्यर्थः । जुगुप्सेति । तस्या वीमत्सस्यादित्याद्रीमत्ते
वीजसो वक्ष्यमाणत्वात्तत्रैवचकीर्णमित्यर्थः । एव वीमत्से माधुर्यलेशश्च कीर्णत्वमात्रय-

. वीरादीभस्से ततोऽपि रौद्रे चित्तदीप्तेः कार्यायाः सातिशयनयाः कारणमोजः क्रमेणोत्कर्षवत् । तदेतदीररौद्रयोर्निष्पत्तिपक्षं वीभस्से सु माधुर्यलवानुबिदमिति विशेषः । प्राधान्येन माधुर्यौजसोरेकैकविधानमत्र प्रकान्तमतो हास्याद्भुतभयान-
केषु न किञ्चिद्विहितम् । तेषुभयगुणप्राधान्यात् ।

शुक्लेन्धनाश्रिवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ५ ॥

व्यामोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

ओजसि शुक्लेन्धनाश्रिवन्माधुर्ये स्वच्छशर्कराजलादिजलप्रधौ गुणोऽन्यव्याप्यं चित्तं श्रुतिलेख रसेन व्यामोति स प्रसादः । करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया य इति निर्देशः । सर्वेषु रसेष्वाधेयतया सर्वासु रचनासु व्यङ्ग्यतया स्थित इति तन्नेगाह—सर्वत्र विहितस्थितिरिति ।

. कथं तर्हि तत्त्ववेदिनामपि शब्दार्थयोर्मथुरादिग्व्यवहार इत्यत आह—

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ६ ॥

गुणवृत्तिरपचारः । भाकारे शौर्धस्येव व्यञ्जके सुकुमारवर्णादौ तदुपचार इत्यर्थः । तेषां गुणानाम् ।

ननूक्तलक्षणाः शेषादयोऽपि दश दुरपह्वयास्तत्कुतश्चय एव न पुनर्मदुक्ता अपि वक्ष्यन्त आह—

केचिदन्तर्मवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ ७ ॥

एषु मदुक्तलक्षणेपु माधुर्यादिषु । इदं दोषलक्षणम् । अलंकारध्वन्योरप्यन्त-
र्भावस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । उक्तान्तर्भावादिहेतुत्रयोपादानमप्युपलक्षणम् ।
वैयिन्यमात्रपर्यवसानस्यापि दर्शयिष्यमाणत्वात् । दोषत्यागादिति । दोषा-
भावस्वरूपत्वात्तद्व्यापकतया वा । दोषत्वं कुत्रचिदिति । दोषत्वभावस्य गुण-
स्वभावत्वनौचित्यात् स्वभावमद्वयसद्भावात् । तथाहि—शेषलक्ष्मते महुना-

सहदयानुभवसिद्धं ज्ञेयम् । एवं सति कथमेकैककथनमत आह—प्राधान्येनेति ।
अत्र प्रमाणमाह—अत इति । करणस्यापीति । येन गुणेन रसवित्तं
व्याप्नोतीति वाच्ये करणभूतस्यापि गुणस्य य इति कर्तृत्वेन निर्देशः । स्वातन्त्र्यवि-
वक्षयेत्यर्थः । एवं च माधुर्यादीनां त्रयाणां क्रमेण वृत्तिदीप्तिविद्यासाख्यास्तिस्रश्चि-
त्तवृत्तयः कार्या इति कथितम् । गुणानां रसमात्रधर्मत्वात्सर्वाण्यु रचनासु चेति
वृत्तिभ्रन्त्यासंगतिमाशङ्क्याह—अयं चेति । व्यङ्ग्यतयेति व्यञ्जकत्वसम्बन्धपरम् ।
शब्दार्थयोरिति रचनाया अप्युपलक्षणम् । ननूक्तेति । उक्तं वामनादिभिर्लक्षणं
येषां ते तयोक्ताः । तानि च वक्ष्यन्ते । तेषां च संप्रहस्येक—‘शेषः प्रसादः
धमता माधुर्यं सुकुमारता । व्यर्थव्यक्तिरुदारत्वमोज कान्तिसमाधयः ॥’ तद्व्याप-
कतयेति । स दोषाभावो व्यापको यस्य तत्त्वादित्यर्थः । तथा च दोषाम-

मपि पदानामेकवद्भासनम् । समाधिस्वारोहावरोहयो क्रमः । स चोत्कर्षोपकर्षयोर्वैरस्यानाधायको विन्यासः । उदारत्व विकटाक्षरत्वम् । तच्च नृत्यद्विरिय पदैर्या घटना तत्त्वम् । प्रसाद ओजोमिश्रित शैथिल्यम् । सर्वशैथिल्यस्य दोषत्वात् । तदेतच्चतुष्टयमोजस्वन्तर्भूतम् । यद्यपि दीप्तिजनकत्वरूपे रसनिष्ठ ओजसि नैषामन्तर्भावसमवस्थयापि तत्स्वीकारेण स्वीक्रियते । तस्य अके गाढबन्धलक्षणे तदन्तर्भाव इत्यर्थः । पूर्वमप्येवम् । पृथक्पदरूप तु माधुर्यं भङ्गा साक्षादेवोपात्तम् । यथोक्तमाधुर्यम्यङ्गकत्वेनासमासस्य विधानात् ।

यस्यावश्यकत्वमुक्तम् । 'तज्ज्ञापकतया' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः पर्यवस्यति । एकवद्भासनमिति । तत्प्रयोजकं सहितयैकपातीयवर्णरचनाविशेषो गाढत्वापरपर्याय इत्यर्थः । यथा—'उभौ यदि ध्योमि पृथक्' इति माघे तृतीयसप्तमः । आरोहावरोहयोर्गाढबन्धत्वशैथिल्ययोः । अनयोरेवोत्कर्षोपकर्षपदार्थत्वम् । क्रमपदार्थमाह—'पैरस्येति' । अर्थोद्भूततायामवरोहे वैरस्यात्परिहारेण विन्यास इत्यर्थः । आरोहानन्तरमवरोहे समाधिः । युक्तमे प्रसाद इत्यन्ये । समाधिर्यथा—'चयद्वज्रमित' इति वेण्याम् । अत्र हि सचूर्णितेनान्तमारोहः । सुयोधनान्तं धारोहः । पुनस्तवेत्यन्तं पूर्वं ततोऽन्य इति । नृत्यद्विरिवेति । 'स्वचरणमिनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीना' इत्याद्याः । ओजोमिश्रितमिति । शैथिल्यं प्रधानमोजोगुणभूतं तेन तस्यात्पत्तम् । समाधौ तु तदाधिक्यं शैथिल्यस्य न्यूनत्वमित्यनयोर्भेदः । 'चयद्वज्र' इत्याद्यौ तयादर्शनात् । मत्तान्तरं प्रागुक्तम् । प्रसादो यथा—'यो यः शस्त्रं विभर्ति' इत्याद्यौ वेण्याम् । अत्र हि शैथिल्यस्य प्रधान्यमाभिन्नात् । गाढत्वं च शैथिल्यदोषपरिहारार्थमस्य गुणभूतम् । तदाह—'सर्वशैथिल्यस्येति' । तदेतद्विति । गाढबन्धतया शीघ्रहेतुत्वात् । 'गुम्फ उद्भूत ओजसि' इति वक्ष्यमाणत्वाविति भावः । दीप्तिजनकत्वरूप इति । दीप्तिजनकत्वेन रूप्यते निरूप्यते इति तयाभूत इत्यर्थः । पृथगिति । पदार्थसमासाभावरूपमित्यर्थः । यथा—'स्थिता क्षणं पश्यन्तु ताडिताधरा' इति कुमारसम्भवे भङ्गा माधुर्यम्यङ्गकासमासकथनरूपया । अर्थव्यक्तिर्यथा—'वागर्थाविव' इति । मार्गो रीतिः । सौकुमार्यं यथा—'अपसारय घनसारं' इति । कान्तिर्यथा—'निरानन्दं कौन्दे मधुनि विधुरो बान्धकृते न साते सालम्बो लज्जमपि लवङ्गं न रमते । प्रियगौ नासन्नं रचयति न चूदे विष रति स्मरं लक्ष्मीमीलाकमन्मधुरालं मधुकरः ॥' इति । लक्षणां श्लेषादिगुणानां लक्षणाद्योका वामनरुत्तौ—'पदव्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीधरा । शृङ्गवमो न घातिर्न श्लाघ्यः च प्रचक्षते ॥ यत्रैकपदवद्भास्यं पदानां भूयसांमपि । धनान्जितसंघीना स श्लेषः परमो गुणः ॥ प्रतिपादः प्रतिश्लोकमेकमागं परिग्रहः । दुर्पेन्धो दुर्दिभावश्च समवेति मतो गुणः ॥ आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण मतयो हि यत् । समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूना सरस्वती ॥ बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्यं कथितं युधे । बन्धस्याचरत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् ॥ विकटत्वं च बन्धस्य कथयन्ति हुदारताम् । पद्यादवगतिर्वाचः पुरस्तादिब वस्तुन ॥ यथार्थव्याप्तिहेतुः कातोऽप्यप्यदि स्मृतो

अर्थव्यक्तितु दृष्टित्वर्थसमपेक्षतया । सा च प्रसादपदेनैवोपात्ता । यमोक्त-
प्रसादस्य तद्वत्त्वत्वात् । समता स्वारब्धवैदम्यादिमार्गापरित्याग । सा च
एचिदोष एव । यथा—‘मातङ्गा किमु वलितै-’ इत्यादौ प्रारब्धस्य मसु-
पवर्णत्वस्य सिंहाभिधानेऽप्यत्यायो दोषाय । तत्परित्यागस्तु प्रत्युत गुण इत्यु-
चम् । न च दोषस्वभावस्य गुणत्वम् । अस्वभावप्रसङ्गात् । सुकुमारस्य त्वनि
पुराक्षरभाषात्वम् । तत्र कष्टस्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नम् । कान्तिस्तुन्दरता ।
दन्वत्त्व तु ग्राम्यपदाघटितत्वमिति । सापि ग्राम्यस्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नैव ।
एवं दत्ता शब्दगुणा न पृथग्वक्तव्या । अर्थगुणा अप्येवम् । तथाहि—अर्थ-
स्यान प्रौढि । सा च

‘पदार्थे वाक्यरचन वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिष्योत्तममासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥’

इति प्रतिपादितपञ्चममेदा । तेष्वप्यमेदचतुष्टयमुक्तिवैचित्र्यमात्र न गुण ।
सर्विनापि काव्यव्यवहारान्माधुर्यादिनिरपेक्षेण च तेन तद्व्यवहारप्रवर्तनात् ।
अन्त्यन्तद्वेदोऽपुष्टार्थस्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नम् । एवं प्रसादोऽर्थनैर्मल्यम् । प्रयो-
जकमाशयपरिमह इति धार्यत् । सोऽप्यधिकपदस्वरूपदोषपरित्यागादेवान्यथा-
सिद्धमभिधि । माधुर्यं लुक्तिवैचित्र्यं नवीकृतस्वरूपम् । तद्यानवीकृतस्वरूप-
दोषाभावरूपम् । सौकुमार्यं पुनरपाक्यम् । परस्वेऽप्यर्थेऽप्यपक्षङ्गाभिधानमिति

गुण । आञ्जन्य कान्तिरित्याहुर्गुण गुणविचारदा ॥’ इति । अर्थेति । अर्थगुणा
अपि दशोक्त्यन्तर्भावादिना न पृथगित्यर्थः । तेषां च श्लेष इत्यादीन्त्येव नामानि ।
स्मरणानि तु मिथानि । तान्येन दर्शयन्पार्थस्य निरस्यति—तथाहीति । अर्थग-
तमोत्र प्रौढि प्रौढत्वम् । सा चेन्नस्य पदव्यपेक्षनेनान्वयः । प्रौढिरिति त्वेव
सम्पद्यते । तत्र पदार्थे वाक्यरचनं यथा—‘अथ नयनसमुत्थं यशोतिरत्रेदिह-’ इति
चन्द्रपदार्थः । वाक्यार्थे पदाभिधानं यथा—‘यत्र दुःखेन संभिन्नं—इत्यादि वाक्यार्थे
स्वर्गपदम् । ‘कान्तार्थिनी ॥ या याति सद्येत् साभिचारिका’ इत्यभिचारिकापदं च ।
व्याप्तो विस्तारः । यथा—‘अयं नानाकारो भवति सुखदुःखस्यतिष्ठर सुखं वा
दुःखं वा न भवति भवत्येव च तत् । पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं द्विमपि
तत्पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥’ अत्र दृष्टवैचित्र्यामुसदुःखयो-
र्यवैचित्र्यमिति वाक्यार्थस्य विस्तारणम् । समास सङ्क्षेपः । यथा—‘ते हिमातय-
मामप्य-’ इति कुमारस्येभवे । अस्य अर्थस्य । साभिप्रायत्वं प्रवृत्तापोपयुक्तत्वम् ।
यथा—‘महोत्तमो मानसना-’ इत्यादौ ‘प्रियाणि वाञ्छन्त्यमुनि समीहितम्’
इत्यर्थोपपादकानि महोत्तमादीनीति । तैर्धिनापीति । पदार्थे वाक्यरचन-दि-
नियन्तुभिर्धिनापीत्यर्थः । तथा च काव्यव्यवहारहेतवो गुणा इति त्वन्मतेनैव तेषां
गुणत्व न भवतीत्यर्थः । अन्वदम्यनिचारमलाद—माधुर्यादीति । तेन अन्वदमे-
दचतुष्टयेन । इत्येवमहच्छेदः । अत्र द्वयोरपि प्रियतमत्वेनान्यतरकीशदामनो-
पिनां प्रीतिम् । अन्यमतिरम्यं वा सुखदीति प्रेम्नोत्तमः । अन्यां प्रति गोपना-

यावत् । तद्यथाग्रहव्यरूपास्त्रीलपरित्यागेनैव सिध्यति । उदारता त्वर्धस्याग्रा-
म्यत्वम् । तच्च ग्राम्यत्वरूपदोषाभाव एवेति । अर्थव्यक्तितु वस्तुत्वभावस्य
स्फुटता । सा च स्वभावोपपत्तिर्भूता । कान्तितु दीप्तरसत्वम् । सा च रस-
ध्वनौ रसवदलकारे गुणोभूतव्यङ्ग्ये चान्तर्भूता । श्लेषस्तु क्रमकौटिल्यानुवृ-
णवोपपत्तिरूपघटना । अस्वार्थं — क्रमकौटिल्यमतिक्रमस्तस्यानुवृणत्वमति-
स्फुटता तत्रोपपत्तिर्युक्तिसंख्या योग इति । यथा—‘द्वैकासन-’ इत्यादि ।
अत्र विहितनयनामतिक्रम्याभ्यामुन्मनादतिक्रम । तस्यास्फुटत्वमनया तदज्ञा-
नात् । तत्रोपपत्तिरेवमनया तु न ज्ञातव्यमिति । केचित्तु क्रमकौटिल्यं क्रम-
स्यातिक्रम स चात्र व्यक्त एव एकदैवोभयानुरञ्जनात् । स एव श्लेष उक्ति-
दैविदमात्र न गुण । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहात् । समता
तु वैषम्याभावोऽर्थस्य । स च क्रमाभेदरूप इति क्रमभेदरूपदोषाभाव एव ।
दोषश्च तु तद्व्यतिरेकस्य कथमिति चेत्, यतो न स्वस्वनुन्मत्तोऽभ्यप्रस्तावेऽभ्य-
वभिषय इति । समाधि पुनरर्थदर्शनम् । न चासौ गुण । काव्यशरीरत्वात् ।
स्वयं तद्व्याख्यान्यव्याप्तिद्वयार्थस्य यदि न दर्शनं कथं तर्हि काव्यशरीरनि-
वृत्तिः । असाधारणशोभाधायक हि गुण भवन्ति, न च काव्यशरीरनिर्वर्त-
कमिति ।

अकयुक्तीर्द्धिस्त्रीकृत्याह—

तेन नार्थगुणा वाच्याः

परैरङ्गीकृता अर्थगुणास्तो चोक्तयुक्त्या न दृष्टव्यत्तुमर्हा ।

प्रोक्ताः शब्दगुणास्तु ये ।

कर्णाः समासो रचनास्तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥ ८ ॥

ये तु प्रप उपचारेणान्यै शब्दगुणा प्रोक्ता वस्तुतो रसगुणा एव वर्णादय-
स्तेषां व्यञ्जकत्वं गता ।

के कस्य व्यञ्जका इत्याकाङ्क्षायामाह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥ ९ ॥

माधुर्ये व्यङ्ग्ये टवर्गवजिता कादिमान्ता रेफणकारी चेति वर्णा । तत्र
कादयो मूर्ध्नि स्वस्ववर्गान्त्यवर्गगता । यथा कुञ्ज इत्यादि । रेफणकारी तु ह्रस्व
स्वरान्तरितौ । वृत्ति समासस्तस्य चाभाव एव मध्यमता वा इति समास ।
घटना तथेति । सौकुमार्यवती यदान्तरबोनेन रचना चेति वयसौकुमार्यवती

चान्तरिति । अत्रेति । विहितनयनायाधुम्बनौचित्यादित्यर्थः । क्रमस्यातिक्रमो
गुणवदुभयानुरञ्जनम् । अत्रोभयानुरञ्जन मा विज्ञातं भवत्विति न तात्पर्यम् । किं
नौचित्यं मा विज्ञायीत्येवेति पूर्वव्याख्यानादखरस । क्रमाभेदेति । प्रक्रमाभेदरूप
इत्यर्थः । क्रमभेदेति । प्रक्रमभेदरूपेत्यर्थः । यथा—‘हरि पिता निर्माता-’

रचना वणंसौकुमार्यादेव लब्धेति पदान्तरयोगे सौकुमार्यलाभाय धटना तथेष्टु-
फमिति । उदाहरणम्—

‘अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।

बुधेन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तितानि ॥’

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

टादिः शपौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥ १० ॥

ओजसि ट्वङ्ग्ये यर्गप्रथमतृतीयाभ्यां सह तदन्तयोर्द्वितीयचतुर्थयोर्योगः ।
यथा—‘ऋच्छपुच्छेत्यादि । तथा रेकेणाद्य उपयुंभयत्र वा यस्य कस्यापि योगः ।
यथा—‘वज्राकंनिर्ह्रादाद्यः । तथा तुल्ययोः कयोश्चिद्योगः । यथा चित्तचित्तादौ ।
तथा टादिचतुष्टयं शपौ चेति वर्णाः । समासस्तु दीर्घः । गुम्फो रचना । सा
चोद्धता विकटेति । उदाहरणम्—‘मूर्ध्नांमुद्गुत्तकृत्—’ इत्यादि ।

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥ ११ ॥

येन शब्देन समासेन वा यथा रचनया वा श्रुतिमात्रेण शब्दादर्थप्रत्ययः स
प्रसादश्चञ्चक इत्यर्थः । उदाहरणम्—

‘परिग्लानं धीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं श्लेषभुजलताश्लेषवलनैः

कृताङ्ग्याः संतापं वदति विसिनीपद्यशयनम् ॥’

अभ्येषां तु वर्णानामुदासीनत्वमिति तदुपादाने तु पुराणच्छायेत्युच्यते । न
चैवं माधुर्यादाद्युद्धतारयो रचनायाः सर्वत्र विरदाः स्युरिति वाच्यम् । यतो
यद्यपि गुणपरतया रचनादयस्तथापि

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कचित्कचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ १२ ॥

१. अनङ्गति । अनङ्गस्य रङ्गो नृत्यस्थानं तत्सदृशमानताङ्ग्यास्तदनुभवैकगोचरमङ्गं भङ्गी-
भिर्विष्णुसवलनैस्तथाङ्गीकृतं स्वयमादरेण गृहीतं यथाङ्गीकारप्रकारेणैता मङ्ग्यो यूनां स्वान्तानि
चित्तानि शान्तान्यपरचिन्तितानि येषां तथामृतानि सहसा बुवंन्तीत्यन्वयः । २. इत्युदाहरण
‘चन्द्रिकासंज्ञेयः’ ३. ‘परिग्लानमिति’ ४. इदं विसिन्वाः व्यस्तन्यासा पद्मानां शयनं तत्त-
दुपाङ्गताः संतापं वियोगतापं वदति यथयतीत्यन्वयः । ५. वीदृशम् । धीनयोः स्तनजघनयोः
मङ्गादुभयतस्तदुभयस्थानयोः परिग्लानम् । न्युष्मकावशयनात् । तथा तनोः शृङ्गस्य
मध्यस्य परिमिलनं संघर्षमप्राप्यान्तर्मध्यभागे हरितं हरिद्रणम् । तथा निर्मलतया यथा
सिपिका या मुक्कलता तस्याः श्लेषैर्बलनेद्य व्यस्तोऽन्यथाभूतो न्यासो रचना यस्य
तथामृत् । ६. रच्यपूर्वैश्चतुर्दशभावार्थ्यां शेषवन्वर्णोर्नेदः । श्रवणाश्लेषणमिपातेन यानि
वदन्त्यागुरवेनानीति चेत्ति १. इत्युदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः २. ‘परिमिलमुपाश्लेष’ क-

अन्यथात्वं गुणपारतर्क्याभावात् । वक्तृवाच्यप्रयन्धौचित्यविरह एव गुण-
पारतर्क्यस्वीकारात् । तत्रापि वक्तृक्रोधाद्भ्यक्त्यानुपयोगात् । तत्र कचिद्वाच्य-
प्रयन्धानपेक्षया वक्तृौचित्यादेव रचनादयः । यथा—

‘मन्यायस्त्वार्यवाग्मःश्रुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्धोन्यसंधट्चण्डः ।

कृष्णक्रोधाग्रदूतः कुत्कुलनिघनोत्पातनिर्घातवातः

केनास्सत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्त्राहितोऽयम् ॥’

अत्र न वाच्यं क्रोधादिदीप्तरसम्वञ्जनं प्रभरुपात्वात् । प्रबन्धश्च नाटका-
त्माभिनेय इति दीर्घसमासात्वं प्रतिहृतं यद्यपि तथापि वक्ता भीमसेन इति
तदौचित्यादुद्धता रचनात्र । अतस्तदुद्धतत्वादिन्यक्तायेवोपयुज्यते । कचिन्तु
वक्तृप्रबन्धौचित्यामपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः । यथा—

‘प्रौढच्छेदामुत्प्लवङ्गलनरयमवसंहिकेयोपघात-

प्रासाकृष्टाधतिर्यग्वलितरविरपेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वत्काकुरस्यवीर्यस्तुतिमिव मस्तां कंधारारम्भभागां

मांकारैर्भीममेतन्निपतति विषतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥’

अत्र वक्ता वैतालिकः प्रबन्धप्राभिनेयात्मेति दीर्घसमासानौचित्येऽपि
वाच्यस्य कुम्भकर्णस्यौद्धत्यादुद्धता रचनादयः । कचिद्भक्त्याख्यामपेक्षाः प्रबन्धो-
चिता एव रचनादयः । तथा हि—आवययिकायां हि शृङ्गारेऽपि व्यङ्ग्येऽनुद्-
तेऽपि वक्तरि नातिमद्युष्म वर्णादयः । प्रत्युत विकटवन्धस्वेतैव पृच्छापावनात् ।

१. ‘मन्येति । रणस्थाने दुन्दुभिष्वनिं श्रुत्वा भीमसेनस्याय प्रश्नः । अयं शब्दावमानो
दुन्दुभिः केन ताडित इत्यन्वयः । कीदृशः । मन्थो मन्थनं तेनावलमानोऽलितं
वदणवस्त्वाम्भस्तेन हुत म्यास कुहरं गुहा यस्य तावृशस्य चकृतो मन्दरस्य गिरेर्धौनवद्धोरः ।
'हुति' इति पाठे अम्मस- हुत्या कुहरेषु चलन्त्यो मन्दरध्वान इत्यर्थः । कोणो वादनदण्डस्तद-
निघातेषु सत्सु । यद्वा—‘मेरीयतसहस्राणि वज्राशतशतानि च । एकदा यत्र दग्धन्ते कोणा-
भात ॥ उच्यते ॥’ इति परिभाषिनकोणाघातेषु सत्सु तदन्वर्गतोऽयं यकैलाः प्रलयकाली-
नाया वतघटाया अन्धोन्यसंधट्चण्डः । दारुण इत्यर्थः । कृष्णवा द्रौपद्याः क्रोधरयाग्रे
वर्धमानो दूतः । तत्प्रयुक्तत्वात् । कुत्कुलस्य निघनं खलस्तदर्थमुत्पातकूपो निर्घातस्य
हितो वातः । मेघाना वाताना चान्धोन्यसंधट्चण्ड्यनिर्निर्घातः । तथा अस्सत्सिंह-
नादप्रतिरसितस्य प्रतिध्वनेः सखा । सट्टय इत्यर्थः । ‘इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’ । २. ‘प्रौढेति ।
वीरचरिते वैतालिकलेयमुक्तिः । शतद्वीम कुम्भकर्णस्योत्तमात्रं शिरो विषत आकाशान्तिपन
सीत्यन्वयः । कीदृशम् । कंधारारम्भभागां तत्प्रतिष्ठानां मस्तां मांकारैस्तावृशशृङ्गरे-
काकुरस्य-
वीर्यस्य श्रीरामचन्द्रपरामस्य स्तुतिमिव कुर्वत्कर्णाम् । तथा प्रौढस्य महातेजप्रयुक्तस्य
च्छेदस्यानु रूपेणोच्छलनं तस्य रणेन वेगेन भवन्त्य संहिकेयस्य राक्षसपातनासत्तेनाकूटैर-
श्वेस्तिर्यग्वलितो वक्तृतया संस्थापितो रविरथो येन तथाभूतेनारुणेनेक्ष्यमाणम् । इक्ष्यमाण-
मित्यर्थः । ‘इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’ ।

विप्रलम्भकरणयोस्तु तस्यामपि दीर्घसमासपरीहारः । तयोरतिसौकुमार्यात् ।
 क्रियायां तु रौद्रेऽपि नात्यन्तमुन्नता वर्णादयः । वर्णनीयमहापुरपसुखप्रति-
 पत्तिसमर्पणस्योद्देश्यत्वात् । नाटकादावभिनेये तु रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।
 विच्छेदेनाभिनयसौकुमार्यात् । एवं मुक्तकाद्यौचित्यमनुसरणीयम् । तथाहि—
 एकैकच्छन्दसि वाच्यसमाप्तिमुक्तकम् । द्वयोः संदानितकम् । त्रिषु विशेषकम् ।
 चतुर्षु कालापकम् । पञ्चादिचतुर्दशान्तेषु कुलकम् । तत्र मुक्तकेषु कवे रसवाता-
 भिनिवेशित्वे रसाश्रयमौचित्यम् । यथा—‘शून्यं वासगृहं—’ इत्यादौ । रसनिवे-
 शाभावे तु कामचारः । संदानितकादिषु काव्यपरिसमाप्तेर्वैकल्य दीर्घमध्यसमा-
 सता च । प्रथमधर्मेषु पुनस्तेषु प्रवन्धोचिता एव रचनादय इत्यादि ज्ञेयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे गुणविवेचनो नामाष्टम उद्भास ।

नवम उद्भासः ।

एवं गुणे विवेचितेऽलंकारा विवेचनीयाः । तत्र ‘सामान्यलक्षणं गुणविवे-
 चन प्रथोक्तम् । शब्दालंकारायां लंकारोभयालंकाररूपविशेषलक्षणत्रयं चाधैल-
 ङ्गमिति तेषां विशेषलक्षणेषु वक्तव्येषु काव्यलक्षणे शब्दस्य प्राथम्यात्तदलं-
 कारविशेषलक्षणे वक्तव्ये प्रथमं वक्तव्यं लक्षयति—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते ।

श्लेषेण काका वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥ १ ॥

वक्रान्याभिप्रायेणोक्तमन्येनान्यार्थकतया योज्यते संगम्यते सा वक्रोक्ति-
 रित्यर्थः । श्लेषेण काका चेति योजना । हेतुमुखेन विशेषलक्षणद्वयम् । तथा
 द्विधेति विभागः । श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति द्विधेत्यर्थः । श्लेषश्च द्विधा—
 समग्रपदोऽन्यग्रपदश्च । तत्र समग्रश्लेषेण यथा—

इत्यादीं विष्णु (पिता विष्णु) माता इत्युच्यते । काव्यशरीरत्वादिति । काव्यान्तर-
 ग्रहेणुत्वादित्यर्थः । काव्यपरिसमाप्तेर्वैकल्यमिति । (विच्छेदे) तत्समाप्तौ हि
 विलम्बापादक वैकल्यदीर्घसमासत्वादिति ज्ञेयम् । तदभावात् न दोष इति भावः । इति
 श्रीमत्तन्महाकाव्यरामचन्द्रमहर्षिरवसरज्जुवैद्यनाथमहर्षितायां प्रदीपप्रमायामष्टम उद्भास ॥

तदलंकारेति । शब्दालंकारेत्यर्थः । विशेषलक्षण इति । जल्पनिप्राय-
 मेकवचनम् । प्रथममिति । ‘वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्’ इति कैथिलमिषाना-
 थमतृदिविशेषजनकतया तस्या प्राथम्यमिति भावः । अन्यथा योज्यते सा
 वक्रोक्तिरिति सामान्यलक्षणम् । श्लेषेण काका चेति । तद्वैकल्यनमुखेन
 विशेषलक्षणद्वयमिति बोध्यम् । सा द्विधेति । तस्यविशेषवचनं विभागः ।

‘नारीणामनुकूलमाचरति चेज्जानासि कश्चेतनो
वामानां हितमातनोति हितकृच्चैवावलानां भवान्
युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरंदरमतच्छेदं विधातुं कुतः ॥’

अत्र नारीणामिति पदं स्त्रीणामित्यभिप्रायेणोक्तम् । ओता तद्गृह्णन् न
शत्रूणामित्यर्थतया योजयित्वाह—कश्चेतन इत्यादि । अत्र वामानामिति शत्रू-
णामित्यर्थो वनुरभिप्रेतः । स्त्रीणामित्यर्थतया योजयित्वाभ्य भाह—हितकृ-
दित्यादि । अथान्वोऽवलानामिति दुर्बलार्थतया हितकृदिति हितकृन्तनार्थतया
योजयित्वाह—युक्तं किमित्यादि । अथान्वो बलाभावप्रसिद्धात्सामर्थ्यपदमिन्द्रार्थ-
तया योजयित्वाह—सामर्थ्यमित्यादि । अत्र नारीणामवलानामिति पदे सभङ्गे ।

अभङ्गमात्रपदेन श्लेषेण यथा—

‘अहो केनेदृशी बुद्धिद्वारणा तव निर्मिता ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥’

अत्र दारुणेति क्रूरत्वार्थकत्वेन वनुरभिप्रेतं काष्ठेनेत्यर्थवान्वयो योजितवान् ।
काकुवकोक्तिर्वधा—

‘गुरपरतघ्नतया वत दूरतरं देशमुपगतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते सखि नैष्यति सुरभिसमयेऽसौ ॥’

अत्र नैष्यतीति नायिकया निषेधाभिप्रायेणोक्तं सख्या तु नैष्यति अपि
श्लेषलेखेत्वर्थकतया काका योज्यते

अभङ्गमात्रपदेनेति । पूर्वं वामानामित्यभङ्गपदस्यापि सत्त्वे न तन्मात्रम् । इह तु

१. ‘नारीणामिति । नारीणां स्त्रीणामनुकूलमाचरति चेज्जानासि ज्ञानासि भवती-
त्यर्थकमरीणामनुकूलं नाचरति चेज्जानासीति योजयित्वा कश्चिदाह—कश्चेतनो भूत्वा
वामानां प्रतिकूलानां हितमातनोतीति । वामानामित्यस्य कामिनीनामित्यर्थं कल्पयित्वा
प्रथमः पुनराह—भवानवलानां स्त्रीणां हितकृच्चैव भवतीति । अपरस्तु हितं कृन्तति
श्छिनत्तीत्यर्थं परिकल्प्याह—बलमावेन प्रसिद्ध आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशजनस्य हित-
कर्तनं किं युक्तमपि ॥ सखि । प्रथमस्तु बलस्य दैवस्याभावेन नाथेन प्रतिद्वरूपसेन्द्रस्ये-
त्यर्थं परिकल्प्य पुनराह—भवतः पुरंदरस्य मतमिष्ट तच्छेदं नाशं विधातुं कुतः सामर्थ्य-
मिति । सामर्थ्यं सति युक्तायुक्तविचारः । तदेव भवतो नास्तीति श्रावः । अत्र वकोक्तिर-
लंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः . २. ‘अहो इति । अत्र दारुणत्वस्य काष्ठेनेत्यर्थं
परिकल्प्यान्य भाह—त्रिगुणेति । सत्त्वादिगुणत्रयवतीत्यर्थः । अत्राभङ्गश्लेष इति पूर्व-
स्माद्भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः . ३. ‘श्रूयति हे सखि, शुरुपाधीनतया वत खेदे
दूरतरं देशं गन्तुमुपगतोऽसौ कान्तः अलिकुलैः कोकिलैश्च ललिते मनोहरे वसन्तसमये
नागमिष्यतीति नायिकोक्तं भावार्थं सख्या काका न एष्यति अपि तु एष्यलेखेत्वन्यथा
योज्यते । इति काकुवकोक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः .

इयं च न वैकोवाक्यभात्रे किं नु स्वतोऽप्यन्येनोक्तस्यान्यथायोजनभात्रे ।
न्यायसाम्यात् । यथा मम—

‘कृष्णो वैरिविमर्दने हरिपदग्रीत्यर्जने त्वर्जुनः

पीतः पङ्कजलोचनाभिरभितो नेत्राब्रूलैश्चञ्चलैः ।

रक्तः सज्जनसंगमेषु करणध्रेणीमणे धीधर

स्थाने वर्णचतुष्टयस्य भुवने भर्ता भवान्गीपते ॥’

अत्र वर्णचतुष्टयस्य भर्ता धीधर इति सार्वलौकिकं वाक्यमन्यथा शेषा-
दिभासाभिः समर्थितम् । पृथगन्यदप्युक्तम् ।

‘अथावृत्तिनिबन्धनेष्वलंकारेषु लक्षणीयेषु रसानुगुणतयानुप्रासः प्रथमं लक्ष-
णीयः । स द्विधा—वर्णानुप्रासः पदानुप्रासश्च । तत्राद्यो वाचकवर्णमात्रावृत्तौ
द्वितीयस्तु वाचकपदावृत्तापिति वस्तुमतिः । तत्रार्थं लक्षयति—

वर्णसाम्यमनुप्रासः

अप्यवधानेन वर्णमात्रविन्यासो वर्णानुप्रास इत्यर्थः । शब्दसाम्यवमनुप्रा-
ससामान्यलक्षणमित्यर्थोक्त्युच्यते । वर्णपदं व्यञ्जनपरम् । भर्तो व्यञ्जनवैसा-
दृश्ये विरिद्धिपदादौ भातिभ्यासिः । न चेष्टेव सा । तत्रानुप्रासशब्दार्थस्याभा-
वात् । रसादिभिरनुगतः प्रकृत आसो न्यासो हानुप्रासशब्दार्थः । न च
स्वरमात्रसादृश्ये रसानुगमः, न वा सहृदयहृदयावर्जकत्वलक्षणः प्रकर्षः ।

तं विमजते—

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेकगतो विदग्धाधितः । तैश्च प्रचुरमेतत्प्रयोगात् । वृत्तिगतो वृत्त्याधितः ।
तनुपोद्बलकरवात् । वृत्तिश्च मधुरादिरसामुगुणनिबद्धमसृणादिवर्णगतो रसविषयो
व्यापारो व्यञ्जनाख्यः ।

तपोलक्षणमाह—

सौम्येकस्य सकृत्पूर्वः

तन्मात्रगतः श्लेष इत्यर्थः । कृष्ण इति । कृष्णः धीकृष्णः । अर्जुनः पार्थो धव-
लश्च । पीतः तादरे रक्तः पीतवर्णश्च । रघोऽनुरघो रक्तवर्णश्च । करणाः कायस्थाः ।
धीधराख्यः प्रभु । भवान्वर्णचतुष्टयस्य भर्तेति नहुवने गीयते तत्स्थाने ।
पुष्पमित्यर्थः । भर्ता धारकः पोषकश्च । वर्णमात्रेति । समानवर्णैस्त्वर्थः । पदा-
नुगमेऽतिव्याप्तिवारणाय भात्रेति । शब्देति । विमज्जन्तप्रातिपदिकोभयपा-
धारण्यवैयर्थ्यमुक्तम् । अन्यथा पदेषुपौ विमज्जन्तस्त्वैव शब्दश्च स्यादिति भावः ।

१. वृत्तिव्यञ्जितव्यञ्जकवाक्यमत्र इत्यर्थः ।
२. क. र. पुस्तकयोः ‘वृत्तेः’ इति
३. वृत्तिव्यञ्जितः ।

२. क. र. पुस्तकयोः ‘वृत्तेः’ इति

अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं साम्यं पूर्वश्लोकानुप्रासः । उदाहरणम्—

‘उत्तोऽरुणपरिस्यन्दमन्दीवृत्तवपुः शशी ।

दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥’

अत्र स्यन्दगण्डयोः ।

द्वितीयं लक्षयति—

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

अपिशब्दादनेकस्यापि । असकृद्विबुद्धत्वा वा । वस्तुतस्तु श्लोकानुप्रासः भिन्नं लक्ष्यम् । अन्त्यैकस्य सकृदावृत्तेरसंग्रहापत्तेः । एव चैकस्य वर्णस्य सकृदसकृदा अनेकस्य त्वमकृत्सादृश्यं घृत्यनुप्रास इति पर्यवसन्नम् ।

तत्र

माधुर्यव्यञ्जकैर्बर्णेनरूपनागरिकोच्यते ।

यथा—‘अनङ्गरङ्गप्रतिम—’ इत्यादि ।

ओजःप्रकाशकैस्तैश्च परुषा

यथा—‘मूष्मासुवृत्त—’ इति ।

कोमलाऽपरैः ॥ ३ ॥

अपरैरोजोमाधुर्यव्यञ्जकातिरिक्तैः प्रसादवज्जिरक्षरैः । एनामेव केचिद्वृत्तिशयितकान्तिराहित्येन प्राग्यस्त्रीसाम्याद्वाग्येति वदन्ति । उदाहरणम्—‘अपसाय—’ इत्यादि ।

केपांचिदेता वैदर्भाप्रमुखा रीतयो मताः ।

वामनादीनां मते एता एव यथाक्रमं वैदर्भागीटीपाञ्चल्यो रीतय उच्यन्ते ।

शब्दानुप्रासमाह—

शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥ ४ ॥

शब्दसारूप्यव्यापारवान् शब्दः प्रातिपदिकादिस्त्रुतः शब्दः । भेद इति तात्पर्यमन्वयभेदसन्मात्राभेदे । न तु स्वरादयोऽहं । तथा च भिन्नतापर्यंतु स्थाप्यशब्दसादृश्यं शब्दानुप्रासः । स तु लाटानुप्रास उच्यते इत्यर्थः । तुशब्दो वर्णानुप्रासस्य लाटीयत्वव्यवच्छेदकः । यत्तु—“पुनरुक्तव्यवच्छेदाय ‘भेद तात्पर्यमात्रतः’ इत्युक्तम्” इति व्याख्यानं तदसत् । मात्रशब्दस्याप्रयोजकतापत्तेः ।

न त्विति । तथा सति यमकेऽतिव्याख्यापनेरिति भावः । अप्रयोजकतेति । वैद्यर्थेत्यर्थः । पौनरुक्त्यनिरासस्य तेन विनापि सिद्धे । तात्पर्यमात्रतः इत्यस्य माम

१ ‘तत्त इति । अरुणस्य परिस्यन्देन संचारेण । उदयेनेति यावत् । म दीकृत निधमिन् उम् । वामेन परिक्षामाया कृताया कामिनीया गण्डवत्पाण्डुता दध्रे धारयामातेत्यर्थः । अत्र स्यन्दमदीति, गण्डपाण्डु इति च नकारदकाराभक्तस्य नकारदकारात्मकस्य चानेकव्यञ्जनस्य सकृदावृत्तेरश्लोकानुप्रासः ।’ इत्युदाहरणचंद्रिकासंक्षेपः

एष एष कश्चिदनुप्रास उच्यते । सोऽयं पदस्य नाप्तो वेति द्विविधः । सप्र
सविभक्तिकस्य यत्रावृत्तिः स आद्यः । अन्यथास्तु द्वितीयः । तयोराद्योऽनेकस्य
पदस्यैकस्यैव वा पदस्यति द्विविधः । अन्यस्तु त्रिविधः । आवृत्तेरभिन्नसमा
सस्थतया, भिन्नसमासस्थतया, एकस्या समासस्थत्वे सत्यपरस्या असमासस्थ
तया च समास विनास्यासमवादिति पञ्चप्रभेदा इति कारिकाया प्रतिपादितम् ।

तत्रायमाह—

पदानां सः

पदानामिति बहुवचनमनेकोपलक्षणम् । अन्यथा द्वयोः पदयोरावृत्ती पद्यमे
दापत्तेः । उदाहरणम्—

‘यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिकस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिकस्य ॥’

अत्र यद्यपि पूर्वार्धे दवदहनशब्दस्य परार्धे तुहिनदीधितिशब्दस्यार्थान्तरसक-
मित्वाव्यवहारार्थाभेदस्तथापि शब्दाद्यमात्रेणोदाहरणम् । यद्वा अवशिष्टपदावृत्ते
देवोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

द्वितीयभेदमाह—

पदस्यापि

अपिशब्देन स इति समुचीयते । यथा—

‘येदा वरवर्णिन्याम्रास्या सत्य सुपाकर ।

सुपाकर क नु पुन कलद्गरहितो भवेत् ॥’

नाम्न प्रकारप्रयमाह—

वृत्तावन्यत्र तत्र वा ।

नाम्नः सष्टस्यष्टयोश्च

वृत्तिनिरूपितप्रकारप्रये नाम्न एव छाटानुप्रास इत्यर्थः । उदाहरणम्—

‘सितेकरकरगिरिविमा विमाकराकार धरणिधर धीर्ति ।

पौरुषकमला कमला सापि सर्ववाति नान्यस्य ॥’

अस्यादाह—यद्वेति । अवशिष्टानां यस्य नविध इत्यादिपदानामावृत्तेरेवेदमुदा-
हरणम् । न तु दवदहनस्तुहिनदीधितिपदयोरित्यर्थः । अवशिष्ट’ इति पाठे

१ ‘यस्यति । यस्य पुन सविधे समीपे दयिता नास्ति नञ् तुहिनदीधितिकस्य’ इति
‘वदहन’ रिशोदीपकत्वादावाश्रित्य । उत्तरार्धे ॥ दावाभिध्वस्तुस्य इत्युदेदपिपय
नञ् इत्यन्यदमात्रेणानुप्रासः । इत्युदाहरणवद्विधानेन २ ‘वन्निधि । गत्य
निरुपाधीकारे । वरवर्णिन्या उत्तमवर्णितायास्तस्या वन्न सुपाकरश्च इति सत्यम् । परतु
स वदहन गिरयो रक्षित पुन क नु योऽर्थोऽर्थो नैकस्मिन्पारोपपवादः । पूर्व
सुपाकरस्य विधेयपरम् । उत्तर त्वनुपपन्नमिति तावदभेदः । इत्युदाहरणवद्विधानेन
३ ‘निधेय । सप्त-कारवाचम् । इत्युदाहरणवद्विधानेन

पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीर्लक्ष्मीश्च तवैवेत्यर्थः । यत्तु—पौरुष कमलमा-
श्रयो यस्या सा पौरुषकमला' इति व्याख्यानं तदयुक्तम् । अर्थमेवेनानुदाह-
रणापत्तेः । अत्र करकरेत्येकसमास, विभा विमेति भिन्नौ समासौ, कमला
कमलेति पूर्वस्य समास उत्तरस्यासमास, इति त्रयाणामुदाहरणम् ।

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

व्याख्यातम् ।

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकं

अर्थभिन्नानां भिन्नार्थानामित्यर्थः । एतच्च लाटानुप्रासेऽतिव्याप्तिवारणाय ।
तन्मात्रे च कृते समरसमरसोऽयमित्यादौ द्वितीयाद्यावृत्तेरर्थाभावादव्याप्ति-
स्यादत्त उक्तम् 'अर्थे सति' इति । यद्यर्थस्तदा भिन्न इत्यर्थः । वर्णानामिति
बहुवचनमविभक्तितम् । द्वयोरपि यमकव्यवहारात् । सेति पूर्वैर्नैव क्रमेण
स्थितेत्यर्थः । अतः सरो रस इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । एव च समानार्थादाभाव-
वत्समानानुपूर्वीकानेकवर्णवृत्ति यमकमिति लक्षण द्रष्टव्यम् ।

तदेतद्विभजते—

पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

प्रथमपादो यदि द्वितीये पादे वध्यते तदामुक्तं नाम यमकम् । तृतीये
चेत्तदा सप्तदश । चतुर्थे चेत्तदा आवृत्तिः । एव द्वितीयपादश्चेत्तृतीये तदा
गर्भः । चतुर्थे चोत्सष्टकम् । तृतीयश्चेच्चतुर्थे तदा पुच्छम् । प्रथमस्त्रिषु चेत्तदा
पङ्क्तिः । महायमकमिति केचित् । पादत्रययमकं तु न चमत्कारकारि भूतो न
प्रयुक्तम् । इत्येकैकपादावृत्तौ सप्त भेदाः । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे चेत्तदा
युग्मकम् । प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये चेत्तदा परिवृत्तिः । इत्यर्थाभ्यासवृत्ते
पादद्वयावृत्तौ द्वयमिति नव भेदाः । अर्थावृत्तिस्तु समुहः । श्लोकावृत्तिर्महाय-
मकम् । तदुभयमपि पादावृत्तिविशेष एवेत्येकादश पादयमकभेदाः । पाद-
भागवृत्ति बहुभेदम् । तथा हि—द्विधा विभक्तेषु पादेषु प्रथमादिपादानामा-
द्यभागा पूर्ववद्वितीयादिपादेष्वाल्लभागेष्वेव यदि वध्यन्ते तदा पूर्ववन्मुष्ठा
दयो दश भेदाः । श्लोकान्तरे भागावृत्तिर्न स्वद्वय इति श्लोकावृत्तिस्थानीय
एकादशो भेदो भागावृत्तौ नास्ति । एव प्रथमादिपादानामन्त्यभागस्य द्विती-
यादिपादान्त्यभागेष्वेव यमने पूर्ववदश भेदाः । एव द्विस्त्रण्डीकृतेषु पादेषु
विंशतिः, त्रिस्त्रण्डीकृतेषु त्रिंशत्, चतुस्त्रण्डीकृतेषु चत्वारिंशद्भेदा स्थाना
परिवर्तिनो भवन्ति । अथ स्थानपरिवर्तनभेदाः—प्रथमादिपादानामन्त्यादि
भागा द्वितीयादिपादानामाद्यादिभागेषु यम्यन्त इत्याद्यन्वयतानुसारेणान्ताद्यादि-

तुल्यार्थेत्यर्थः । वस्तुतस्त्वेकानुपूर्वीकयोर्ध्वपनयार्थैकत्वाध्यवसायादर्थभेद इति बो-
ध्यम् । अत एवाग्रे मुधाकरपदावृत्त्युदाहरणमुपपन्नमिति । प्रथमपाद इति ।

यमकादयः प्रमेदा भवन्ति । तथाहि—द्विखण्डे यथा प्रथमपादस्यान्त्यमर्घं द्वितीयपादस्याधौ चेद्यम्यते तदाहन्तादियमकम् । प्रथमभाग एव चेदन्त्यभागे तदाद्यन्तयमकम् । एवं प्रथमपादस्याध्यान्तभागौ द्वितीयस्यान्तादिभागयोर्यदि यम्येते तदाद्यन्तान्तादियमकयोः समुच्चयः । अत्र त्रिखण्डचतुःखण्डयोः पूर्व-पादमध्यभाग उत्तरपादस्यादिभागे यदि यम्यते तदा मध्यादियमकम् । पूर्व-स्यादिभागश्चेत्तदुत्तरपादस्य मध्यभागे तदादिमध्ययमकम् । पूर्वस्य मध्यादिभागौ चेदुत्तरस्याधमध्ययोस्तदा मध्याद्यादिमध्ययोः समुच्चयः । एवं प्रथमस्यान्त्यभागौ द्वितीयस्य मध्यभागे चेत्तदान्त्यमध्यम् । पूर्वस्य मध्यभागश्चेद्वितीयस्यान्त्यभागौ तदा मध्यान्तिकम् । पूर्वस्यान्त्यमध्यभागौ चेद्वितीयस्य मध्यान्त्यभागयोस्तदान्त्यमध्यमध्यान्तयोः समुच्चयः । यद्यपि पूर्वस्यादिभाग उत्तरस्यान्त्यभागे चेत्तदाद्यन्त्यकमन्त्यभागसवाद्यभागे चेत्तदान्तादिकमित्यादि प्रकारद्वयं संभवति तथापि द्विखण्डान्तर्गतमेव तदिति धृत्यङ्गं गण्यते । सर्वेषां धृष्टमपराः समुच्चयः । इति निघ्नपादे यमने प्रमेदाः । एवं तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादि-भागेष्वभावितौ मेदा द्रष्टव्याः । सर्वे चैते नियतस्थानविवक्षया स्थानयमकमेदाः । अनियतेषु स्थानेष्वभावितैरिति अस्थानयमकमेदा अपि यद्वचो भवन्तीति प्रभूत-तममेदं यमकम् । तदेतत्काम्ये गङ्गुभूतमिति नास्य लक्षणं कृतम् । दिव्यायं तूदाह्रियते । तत्रैकपादाभ्यासे संदंशो यथा—

‘सञ्जारीभरणोमायमारण्य विपुलेखरम् ।

सञ्जारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं धृषिर्वी जय ॥’

द्विपदाभ्यासे यमकं यथा—

‘विना यमेनोनयतामुखादिना विनयमेनो नयता मुखादिना ।

महाजनोऽदीयत मानसादरे महाजनोदी यतमानसादरम् ॥’

द्वितीयपादे तत्स्थाने । यम्यते बध्यते । रच्यत इति यावत् । एवमपेक्षि । स्थानापरिवर्तितस्तुल्यस्थानाः । अस्थानेति । अनियतस्थानेत्वर्यः । यथा गपादौ पादव्ययमाहीने । गङ्गुप्रनियः । इन्द्रदण्ड इवेत्यर्थः । लक्षणमिति । एतद्विरोध-

१. ‘प्र’ कश्च. २. ‘सञ्जारीनि । हे राजन्. सञ्जारीभरणा लघुना वरीति यन्मुमुक्षुस्तदिति विपुलेखरं हरमाध्व्य तस्यशरात्पनादेव द्वेष्टोत्पन्नमायो रम्भस्तस्यः सन्धिविही जयेत्यन्वयः । कीदृशम्बम् । सञ्जारीभवतां गता अतीतानिमा यत्र लक्षणे एनो यन् स इत्यर्थः । इन्द्रदण्डरत्नचन्द्रिकासंज्ञेयः. ३. ‘विनेति । अथ महाजनो विना वशिष्ठेन । यमेन मानमाधिपतारं दीप्य यत्रमानानां शासनवृत्तादं रात्रिं दशति यथा तथा अदीयतामन्त्यदेत्यन्वयः । कीदृशेन । एनोऽन्यथा विना नयतां यस्यानं प्रापयता अमुनादिना प्रापयमुक्तेन । मुखादिना ज्वलतामूलं कुर्वत । कीदृशो महाजनः । महाजनश्च मुदति वागार्थं दिनशीति तथा । महाजगत्पुनश्चिन्ति विजिति ये कुर्वतामन्तोदी पदरक्षणम्. इति वा । अन्ये तु—‘विना महाजगत्पुनश्चिन्तिपुनश्चिन्ति । कुनदता हानि प्रदरम्. । मुखादिना शासनमुक्तेन । इति व्यावृत्तः । इन्द्रदण्डरत्नचन्द्रिकासंज्ञेयः.

श्लोकाभ्यासे महायमक यथा—

‘सत्त्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।

सर्वेदारणमानैषी दवानलसमस्थित ॥

सत्त्वार भरतोऽवश्यमवल विततारवम् ।

सर्वदा रणमानैषीदवानलसमस्थित ॥’

द्विखण्डेषु भिन्नपादे पादभागाम्बासेषु द्वितीयपादान्वभागस्य चतुर्थपादा-स्य भागे यमने सद्ष्ट यथा—

‘अनन्तमहिमभ्यासविधां वेधा न वेद याम् ।

या च मातेव भजते प्रणते मानये द्याम् ॥’

अस्त्रिधैवैष-तक पादे यथा—

‘यद्वागतोऽयद्वागतो न यात्यय मयात्ययम् ।

शिवे हिता शिवेहिता सरामि तां सरामिताम् ॥’

प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयादिपादाभागाभ्यासभागेषु यमने पूर्वार्धे आद्यन्त-कमुत्तरार्धे आद्यन्तान्ताद्ययो समुच्चयो यथा—

‘सैरस्वति प्रसाद मे स्थिति पितसरस्वति ।

सरस्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति ॥’

१ ‘सत्त्वारम्भेति । स तु प्रकृतो राजा आरमरिसमूहं सर्वदा सवकाल अवश्य निश्चित भरतोऽतिशयेन एव युद्धमानैषी-प्रापितवान् । आर कीदृशम् । अवल सै-य शून्यम् । विततो विरतत आरव शब्दो यस्य तत् । दीपिकाकृतस्तु—‘द्वयमप्यनैषीदिति क्रियाविशेषणम् । तेन सैयमनपेक्षैव सिद्धान्त विस्तार्य समस्तवार पशारेति पयवस्यति ।’ इत्याहुः । कीदृश । अलसं मन्द अवान् भगच्छन् । शीघ्र गच्छन्निवर्त्त । अस्त्रि तस्मिन् उपश्लिष्यतीत्यस्त्रित । सातवेऽपि ‘अभातो’ इति निषेधादीप-नामात्र । यद्वा य विष्णौ स्थित । तत्पर इत्यर्थः । पुन कीदृश इत्यपेक्षायामाद्य श्लोक । सत्त्वगुणेन य आरम्भस्तत्र रत । पुन कीदृशमारम् । अवश्यमस्वाधीनम् । अवलम्बितानि वस्तुतया स्वीकृतानि तारवाणि तत्सर्वविधवत्कृतानि येन तत् । ‘तारव तहसमूह’ इति केचित् । ‘तत्सर्वम्’ इत्यर्थः । सर्वेषा दारणो यो मानस्यदेवी तदिच्छाशीलो राजा । तया दवानकेन समस्तुल्य स्थित तेन सम स्थित स्थितिरस्वति वा अमुसतापकतया दीप्ततमत्वेन च दावाशिताम्बम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
२ ‘अनन्तेति । मन तेन महिम्ना ज्वाह निश्च यथा तादृशी यो दुर्गी वेधा मन्त्रादि न वेद तत्पतो न जानाति । या च प्रणते मानये यनुष्ये दवां भजत इत्ययम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
३ ‘आद्यन्तमेकपादे’ य ४ ‘यदान्त इति । यस्यां दुर्गाया मानतोऽय जनी नयस्यात्यय नीतिनाश न याति न प्राप्नोति । कुत । अवदानत अवस्य शुभावहविषेस्त्वयैव दानाय । यद्वा अवस्य दानत खण्डनायो नयात्यय इति योज्यम् । ता शिवे वत्त्वाननिमित्त सरामि । कीदृशीम् । शिवेन शमुना ईहितामयिनाम् । हितामनुकृताम् । शिवे वत्त्वाने हितामिति वा । तथा सरेण कदर्वेणामिताम् । अपरिच्छिन्नामित्यर्थः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
५ सरस्वतीति । हे सरस्वति वाग्देवते, स्वस्ति

द्वयोराद्यन्तान्तादिकयो समुच्चयो यथा—

‘ससार साक द्रपेण कंदर्पेण ससारसा ।

शरच्चवाना विभ्राणा नाविभ्राणा शर नवा ॥’

चतु सण्डे पादे द्वितीयभागस्य तृतीयभागे यमनं यथा—

‘मधुपराजिपराजितमानिनीजनमन सुमन सुरभिर्दिग्गम् ।

अमृत चारितवारिजविष्ठव स्फुटितताम्रतताम्रवण जगत् ॥’

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदप्युद्यम् ।

वाच्यप्रभेदभिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरपृथा ॥ ७ ॥

‘अर्थभेदेन शब्दभेद’ इति नयेन भिन्ना. शब्दा. ‘काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ इति नयेन युगपदुच्चारणविषयतया वच्छिद्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपहृषते एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रायं द्रव्यप्रतीति स श्लेष इत्यर्थः । अक्षरादिभिरिति वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिचनभेदादपृथा श्लेष इत्यर्थः ।

लक्षणमित्यर्थः । अर्थभेदेनेति । सकृदुचरित शब्द सकृदर्थं गमयतीति प्राची-
नमतेनेत्यर्थः । उदात्तादिसरभेदे युगपदुच्चारणयोगादाह—काव्येति । तथा च
भेदानयमासे एकोच्चारण दोष इति भावः । ननु कथमेकोच्चारणादनेकशब्दोत्पत्तिः ।
तदङ्गीकारे वैकल्याणकपालादेरप्यनेकपद्योत्पत्तिः स्यादिति चेदनाहुः । समवायिभे-
दापेक्षणाभैकस्मात्कपालादेरनेकपद्योत्पत्तिः । अत्र तदभावादानेकशब्दोत्पत्तिः न
यापकमिति । अन्ये तु अनुसंधानमात्र शब्दस्वरूपेण एकः । मानिच्छोक्तादां तद्देश-
समवादित्याहुः । श्लेषो द्विधा—गमनपदोऽभिव्यक्त्यर्थः । तत्राद्य विभजते—वर्णो

सुष्ठु अतिशयेन प्रमाद सर गच्छ । प्रसन्ना भवेत्यर्थः । मे मम चित्तरूपे सरस्वतिः समुद्रे
सिद्धिं कुर्वे । सरस्वतीशब्दस्य मदीयामा-वेत्येव शक्त्या श्लेषेण तस्या समुद्रे स्थितमिदं
व्यक्तम् । क्षेत्र क्षीरमेव कुर्वीते तत्र सरस्वतिः । सरस्वत्याख्यनदीरूप इत्यर्थः ॥
राजराजराजपरिज्ञासंश्लेषः—

१ ‘ससारेति । शरद्रु कंदर्पेण सरेण साकं द्रपेण गर्वेण ससार आजगाम ।
कीदृशी । मारम पक्ष मारम पक्षिणित्तो वा उत्पक्षिता । नवानि बनाति शकटानि
पक्षां सा नयन्ता । शरं शब्द विभ्राण पोषयन्ती । परिपाक प्रापयतीत्यर्थः ।
शरं शकटमित्यन्ते । न विपते कीनां पक्षिणां आप शब्दो यस्यां मा अपिभ्राणा
एवभूता न । पक्षिशब्दमङ्गीतेत्यर्थः । नवा नूतना । शयुदाहरणपरिज्ञासंश्लेषः
२ ‘मधुनेति । मधुपराजं द्विवं सोमामभृणधारयत् । कीदृशम् । मधुपराजा राज्या
पक्ष्या पराक्रान्ति भेदं क्राविजानि मानिनीजनमनाति वाभिस्तादृशीभि सुमनोभि-
पुष्पे हारभिः । कीदृशो भिक्वारीतो कीदृशानां कथनानां दिग्गो नागो यत्र गत् ।
सुदिनानि विदितानि लक्षणव्याख्यानि सप्तानि विद्वान्नामनां बनानि यत्र गत् ।
अथ ३—‘मधुपराजं सुमनसो यत्र शरद्रुस्य शरभैरुत्पन्नस्य त्रिवम्’ इत्येकदशया

अत्र घर्णश्लेषो यथा—

‘अलंकारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो-

विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च कृप एको बहुवयाः ।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वांमरगुरो-

विंध्यो वके मूर्ध्नि स्थितवति वरं के पुनरमी ॥’

अत्र विधावित्यत्र विधिविधुशब्दयोरिकारोकारयोर्भेदादर्णश्लेषः ।

पदश्लेषो यथा—

‘पृथुकातंस्वरपात्रं मृषितनि शेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति समभावयोः सद्वन् ॥’

अत्र पृथुकानां बालानामातंस्वरस्य पात्रम् । पक्षे पृथु बहुलं कातंस्वरस्य पात्रं यत्रेत्यादिक्रमेण पदभेदात्पदश्लेषोऽयम् ।

लिङ्गवचनयोः श्लेषो यथा—

‘अकिप्रह्वलिलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलसार्धिनी

ध्यामाळम्यनतां समाधिनिरतैर्नतिहितप्राप्तये ।

लावण्यस्य महानिषी रसिकतां लक्ष्मीदशोऽलम्बती

पुष्पाकं पुरतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुवां हरेः ॥’

व्याचक्षते । ‘तादृशमुपमया सुरभि श्रिय सौरभसंपदमिति तु न युक्तम् । सुरभिपदस्य सौरभविशिष्टे द्रव्य एव कान्ये प्रयोगदर्शनात् न तु सौरभगुणे’ इति दीपिकायाम् । शत्रुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. अलंकार इति । विषी चन्द्र एव विषी देवे वके कुटिल एव वके प्रतिज्ञुले मूर्ध्नि मस्तके स्थितवति सति सर्वांमरगुरो सर्वदेवश्रेष्ठस्य स्थाणोर्महादेवत्वापीयमवस्था भवति । अनी मानुषा वय पुन के । कस्या गणनायामित्यर्थः । अवस्थामाह—अलंकार इति । शङ्कारर भयजनक नरकपालमेवालंकारः । विशीर्णाङ्गो भृङ्गी परिजनः । एकं सौम्यि बहु वयो यस्य तथाभूतो जीर्णो वृषो वसु धनमिति । अत्र विधावित्युक्तोऽर्थोऽयः शेषः । ‘शत्रुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’ । २. ‘पृथ्विशिषदश्लेषोऽशहरण समये व्याख्यातम् । शत्रुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’ । ३. ‘मज्जति । हरेर्नेत्रे तनुवां पुष्पाकं भवस्य संसारस्याने’ पीटायाः शमनं कुशामिलन्यय । हिंभूते नेत्रे । अकिप्रह्व अकिनमास्तनयैने विभोक्ते प्रणयो ययोस्ते । नीलोत्पलसार्धयुते । समाधिनिरतैर्हितप्राप्तये ध्यानेनालोकनं (लम्बन) ययोस्तर्त्ता नीते प्राप्तिरे । लावण्यस्य महानिषिके । लक्ष्मीदशो रसिकतां लम्बती कुर्वाणे, तनुपरो तु—यकिप्रह्वैर्दिलोकनं तत्प्रणयिनी । नीलोत्पलसार्धयुती । ताच्छीत्ययोरिति । तनोनीलरसार्थः । ईक्षितस्वेष्टस्य प्राप्तये ध्यानालोकनार्ता (लम्बनता) नीता । महानिषिमिति श्लेषः ‘द्वोते’ इति दीर्घः । कुशामिलन्ययनेपदे श्लोदेवचनम् । नेत्ररसे परस्परदे लङ्गिवचनमिति । श्लेषं नपुंसकश्रीलिङ्गयोर्द्विवचनैवचनयोश्च शेषः ॥ शत्रुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अत्र प्रणयिनी इति स्त्रियां प्रथमैकवचनं नपुंसके-तद्विवचनं चेति लिङ्गव-
चनयोः श्लेषः । प्रथमप्रोऽप्युक्तम् ।

भाषाश्लेषो यथा—

‘महदे मुरसंधं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।
हर बहुसरणं तं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा ॥’

अत्र प्राकृते ॥

‘मम देहि रसं धर्मं तमोवशाभाशां गमागमात् हर नः ।
हरवपु शरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा ॥’

इत्यर्थकानि पदानि । संस्कृतपक्षे तु—महदे उत्सवदे, सुरेण संघा संधानं
यस्मात्त आगमाहरणे समासङ्गमव । बहुसरणं संसाररूपं यस्मात्तं चित्तमोहम-
वसरे उमे हर सहसा इत्यर्थकानि पदानि ।

प्रकृतिश्लेषो यथा—

‘अयं सर्वाणि साध्याणि हृदि श्रेषु च यद्वसति ।
सामर्थ्यकृदमित्राणा मित्राणां च गुणारमजः ॥’

अत्र वक्ष्यतीति पहिवच्योर्लटि कृदिति कृत्वतिकरोत्यो, किपि तुल्यं रूपमिति
प्रकृतिश्लेषो ।

निम्नैर्वैचिभ्यविशेषहेतुतया प्रथमगुणादाभावात्त्ययपदं तदतिरिक्तपरम् ।
संश्लेषो यथा—

‘रैजनिरमणमौले, पादपचावलोक-
क्षणसमयपरास्तापूर्वसंपत्सहस्रम् ।

१. ‘महदे इति । संस्कृतपक्षे—हे उमे गौरी, मम आगमाहरणे विघ्नोपार्जने ॥
समासङ्गमव रथ । अवसरे तं चित्तमोह सहसा हर । आगमाहरणे कीदृशे । महदे
उत्सवदायके । संशोधनविशेषण वेत्तु । कीदृश समासङ्गम् । मुरदेवै, संघा संधानं मिलनं
यस्मात्तादृशम् । कीदृश चित्तमोहम् । बहु अनेकधा शरण प्रसरण यस्य तम् । बहु शरणं
संधारो यस्मादिति कार्य । प्राकृतपक्षे तु—‘मम देहि रसं धर्मं तमोवशाभाशां
गमागमात् हर नः । हरवपु शरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा ॥’ इति संस्कृतम् ।
रसं प्रीतिम् । तमोवशां तमोगुणायत्ताम् । गमागमात्संसारम् । शरणं ॥ अवमीति
शेषः । अयं संस्कृतप्राकृतरूपमाश्लेषः ॥ शत्रुनाहरणचन्द्रिकान्तरेण . २. ‘अयमिति ।
सामर्थ्यं कृन्ति करोतीति च सामर्थ्यं ॥ वक्ष्यतीति हृदि भाविष्यति श्रेषु उपेषु
वक्ष्यिष्यतीति च वक्ष्यिष्योर्लटि प्रकृतिश्लेषः । तथा इदिति कृत्वतिकरोत्यो किपि सः ।
शत्रुनाहरणचन्द्रिकान्तरेण . ३. ‘रजनीति । रजनिरमाशुन्दो मौली यस्य तस्य हरस्य
पारपमारण्यजननेव धूम उज्ज्वलस्तम्भमये पराप्तं प्राप्तमपूर्वं संघसहस्रं यत्र तपसा स्वात्तया
अर्धं जादुचित्तादिप्रमदनिबद्धमध्ये प्रमदास्वगणमध्ये उचिता इति मीतिरीतिर्वा यस्मै
तद्विजो नदिना नन्दकं स्नाति-वाशना । तथा सा नन्दिना नन्दिनी गणविशेषस्य भावो

प्रमथनिवहमध्ये जातुचित्तव्यसरादा-

दहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥'

अत्र नन्दितेति रुचि तल्लि च रूपम् । तेनाहं नन्दिता नन्दकः स्याम् । तथा सा नन्दिता नन्दिनो भावो मे स्यादित्यर्थः ।

विभक्तिश्लेषो यथा—

'सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसामुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥'

अत्र हरभवेत्यनयो संबोधनत्वक्रियापदत्वाभ्यां सुप्रतिहविभवत्यन्तव्यम् ।
एवमायासीत्यादिक्रियोपदत्वे च विभक्तिश्लेषः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

मेदाभावान्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यभिन्नक्रमः । उदाहरणम्—

'योऽसहृत्परमोप्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।

दातकोटिदत्तां विभक्तिषुभेन्द्रः स शक्नोते ॥'

अत्रैकार्थमात्रनियतप्रकरणाद्यभावाद्भावप्यर्थो वाच्यवेयेति 'भद्रात्मनो दुर-
धिरोदतनोः—' इत्यादिवन्न प्यनिरवम् । ननु श्लेषस्यावद्विधा समग्रपदोऽनङ्ग-

स्यादि । प्रत्ययपदं गोपनीयपदंग्यायेन विभक्तिभिन्नपरम् । द्वितीयमाह—मेदा-
भावादिति । अलंकारसर्वस्वकारागुच्छं श्लेषस्य शब्दार्थालंकारत्वव्यवस्थां (पृष्ठ)-

मे मम स्यादित्यर्थः । अत्र सां स्यादित्युत्तमप्रथमपुरवचोर्नन्दितेति वृत्तयोः प्रत्यययोः
श्लेषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'सर्वस्वनिति । हे हर शमो, त्वं सर्वस्य सर्वम् । यतो मयस्य संसारस्य
च्छेदे तत्परः । नीत्युत्तरारयो सामुख्यमानुसृत्यमायास्यावच्छेदः । वीरस्य मनुष्यम् ।
ततो शरीरस्य वर्तनं स्थितिर्येन साहचर्यम् । यदा नवोपकारयोः सामुख्यं यत्र
साहचर्यं तनुवर्तनं शरीरवृत्तिमायासि । सामुख्यं तनुवर्तनं पावादीति वार्थः । पक्षे
चौर प्रतीकमुक्तिः । त्वं सर्वस्य सर्वस्य हर भवहर छेदनात्सरो भव । उदाहरणसामुख्यं
नवापसारय । भावाति वृत्ततासि वर्तनं जीवनं तनु निम्नारयेति । अन्ये तु—'सर्वसादिक
हत्वा तथा वपश्चर्यादिपक्षे चरय येन मुक्तिः स्यादेति 'यस्त्रानुग्रह' इति रीत्या परमेस्वरं
प्रलेनेयमुक्तिः' इत्याहुः । अत्र हत्वेत्यादि 'पुराणिदविमर्शो भेदः' इत्युदाहरणचन्द्रिकार्णवः ।
२. 'य इति । स विभुषेन्द्रः पण्डितभेदो राजा राजवे । योऽन्यहृत्नेहकार परमो
प्राणां चतुर्वशानां पक्षस्य सहायवर्गस्य च्छेदे छानेन छनः समर्थः । छेदरूपे छाने
उत्सव इति वा । छान्छोमीर्ददादीति तथा वृत्तां विभक्तारवत्रित्यर्थः । छान्छेते तु—
विभुषेन्द्रो देवतायः । परमोपकारो भेदमिति । पक्षच्छेदः पक्षच्छेदः । छान्छोदिना
वज्रेण पति राण्यदीति तथा तत्तन्निर्णयः । अत्र चन्द्रपेयः इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

पदश्च । तत्राद्य शब्दश्लेष स्वरितादिगुणभेदान्निरूपयतोच्चार्यतया भिन्नानां शब्दानां मध्ये अनुकाष्टन्यायाच्छब्दयोरेव श्लेषत्वात् । द्वितीयस्वर्थश्लेष स्वरितादिगुणभेदादेकप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दभेदाभावादेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव श्लेषत्वात् । यद्यपि 'अर्थभेदेन शब्दभेद' इति नयेन द्वितीयेऽपि शब्दस्य भेदस्याप्युपपत्त्या शब्दभेदप्रतीताद्यप्येकताध्यवसायाच्चास्ति शब्दभेद । स एव निरवकाशतया सर्वालकारबाधक इत्यलकारान्तराणां प्रतिभामात्रमुत्पादयति न तु तत्पर्याप्तिम् । यथा—

‘स्वैयं च पल्लवाताम्रभास्त्रकरविराजिनी ।

प्रभातसप्येवास्त्रापफलद्वये हितप्रदा ॥’

अत्र पूर्वार्धेऽभङ्गपद द्वितीयार्धे समङ्गपद श्लेष । द्वयमप्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु । साधर्म्याभावेन तस्या प्ररोहाभावात् । यदुक्तम्—

‘एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छाया चैव विभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणैर्मिश्रैर्वन्ध श्लेष इहोप्यते ॥

अलकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्यदौ ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्ट तत्प्रतीयताम् ॥’ इति ।

इतरालकारबाधकतां च दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति—नन्यित्यादिना । निरवकाशतयेति । अयमर्थः—श्लेषलिप्रकार—प्रकृतानेकार्थविषय, अप्रकृतानेकार्थविषय, प्रकृताप्रकृतानेकार्थविषययेति । तत्राद्य प्रकारद्वये तुल्ययोगितालकार । नियतानां सकृदर्थं सा पुनस्तुल्ययोगिता इति तत्त्वमणात् । नियतानां मिश्रस्य प्राकरनिकानामेव अप्राकरनिकानामेव वेश्यर्थः । तृतीये शेषकम् । ‘सकृद्वृत्तिस्तु यमस्य प्रकृताप्रकृतमनाम् इति तत्त्वमणात् । एव चालकारद्वयेन श्लेषविषयस्य सबस्य म्यापनादलकारान्तरेण च तत्र तत्र म्यापनादिरवकाश श्लेष स्वविषये सर्वालकारबाधक इति तेषां प्रतिभामात्रम् । तत्त्वतस्तु श्लेष एव तत्राङ्कार इति । तत्रोपमाप्रतिभामात्रहेतु श्लेषमुदाहरति—यथेति । कुत प्रतिभामात्रं तत्राह—साधर्म्येति । उच्यते प्रयत्नमितिमाह—यदुक्तमिति । आपपादेनामशब्दोक्ति, द्वितीयेन समशीति । भिन्ने स्वरितादिगुणैस्त्वच्छाया मेकप्रयत्नोच्चार्यसादृश्यं विभ्रतामित्यन्वयः । एतादृशानां शब्दानां बाध श्लेष उच्यते । तद्वये श्लेषाङ्कार इत्यर्थः । एव समानाङ्गरूपद्विविधे पदैरङ्कारान्तरविषयो प्रतिभो जनयदर्थोत्पाद्यमर्थशब्दोक्तिभ्यो विशिष्टमर्थश्लेषाब्दोक्त

द्विविधोऽप्यलंकारसर्वस्वकारादिभिर्याश्रितत्वेनायांलंकारमध्ये पठितस्तत्त्वं शब्दालंकारमध्ये पठ्यते इति । उच्यते—दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाम्यामेव व्यवतिष्ठते । यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहस्रं नास्ति तस्य शब्दगतत्वम्, यत्र तु तत्सहस्रं तत्रार्थगतत्वम् । यथा कष्टवादयो दोषाः, गाढत्वादयो गुणाः, अनुशासदयोऽलंकाराः शब्दगताः । पर्यायान्तरेण तदर्थोपस्थापने तेषामसंभवात् । उदाहृते च 'स्वयं च पल्लव-' इत्यादौ द्वयोरप्यर्थयोः शब्दपरिवृत्तयसहस्रतया द्वयोरपि शब्दालंकारत्वमेवोचितम् । न तथास्याप्यर्थालंकारत्वम् । नन्वेवमर्थश्लेषः किं नास्त्येव । क एवमाह । कस्तर्हि तस्य विषयः । यत्र पदपरिवर्तनेऽपि न श्लेषमङ्गः । यथा—

‘लोकैर्नोभृतिमायाति लोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो मुसदसी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥’

अत्र लोकेनेत्यादिपदस्थानेऽस्यादिपदभेदेऽपि न श्लेषमङ्गः । यद्योक्तम्—
‘स्वयं चेत्वादाबुदाहृते उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः’ इति तदप्युक्तम् । प्रत्युत्तोपमैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । तदाधिकत्वात् । तथाहि साधर्म्याभावे-
नोपमायाः प्ररोहाभावादेव तावन्नोपमा बाध्या । यतः ‘कमलमिव मुखं मनो-
ज्जमेतरकचित्तरात्’ इत्यादौ मधोऽतृत्वस्य गुणस्य दीप्तिरूपायाः क्रियाया वा उभयोर्वा साम्ये यथोपमा निर्वहति तथा ‘संकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति
मुपांशुविस्वमिव’ इत्यादावपि शब्दमात्रसाम्येनापि सा युक्तैव । साध-
र्म्यमात्रस्योपमाप्रयोजकत्वात् । तस्य चार्थरूपस्येव शब्दरूपस्याप्यविशेषेण संभ-
वात् । तथा तुल्यं उदाहरेत्—

शब्दाभिधेयं प्रतीयतामिति योजना । कथं तर्ह्यर्थालंकारमध्ये समग्रस्य कैश्चिन्नै-
स्तनाह—अर्थाश्रितत्वेनेति । अर्थद्वयप्रतीत्यर्थत्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्तमाह—
उच्यत इत्यादिना । तनादौ शब्दालंकारमध्ये स्वयमुक्तसार्थालंकारत्वं विशद-
मित्यतस्तदूषयति—दोषेति । गाढत्वमोजोव्यञ्जकत्वाद्यन्धत्वम् । व्यर्थत्वमपुष्टता ।
ग्रीढत्वमर्थस्त्रौणौ पञ्चधोका । प्ररोहाभावादिति । प्रसक्तस्य हि बाधः ।
न च साधर्म्याभावे उपमाप्रसक्तितद्रूपत्वात् । तावदिति । यथ्यमाणदूषणकथ-
नात्पूर्वम् । अयं हेतुर्न तावदुक्तः स्वयमुक्तः । वृत्तुक्तं हेतुमाह—यतो युक्त्येवोपमा
ततः श्लेषबाधकत्वात्प्रतिभाभावात्तद्हेतुर्न तु श्लेष इति योजनीयमिहापि । इहापि

१. ‘लोकैर्नेति । उन्नतिश्चत्वमभिमानश्च । अधोगतिरधोगमनं पादपदनदि च ।
तुला सुवर्णादिगुरत्वपरिच्छेदवपशार्थः । तस्या कोटिः शिरः । जल्यनेति चण्डीदानः ।
दण्ड इत्यन्ये । अयं न शब्दपरावृत्तिसहस्रादर्थश्लेषः । इत्युदाहरणवन्दिवातश्लेषः । २. ‘कम-
लमिवेति । कचति दीप्यते । ‘कच दीप्ते ।’ इत्युदाहरणवन्दिवातश्लेषः । ३. ‘सकलेति ।
कलकलः कोलाहलस्तत्सहितं पुरम् । निम्नं तु सकला नरा यथेति तादृशम् ।’
इत्युदाहरणवन्दिवातश्लेषः—

‘स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥’ इति ।

अथात्र साधर्म्यसंभवेऽपि नोपमा । साधारणधर्मप्रयोगशून्यो हि ‘कमल-
मिव मुखम्’ इत्येतावन्मात्रादिरूपमाविषयः । अत्र तु शब्दरूपसाधारणधर्म-
प्रयोग एवेति धैर्यात्यादृक्कथं तदपि न युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः ।
साधारणधर्मप्रयोगो उपमात्वाभावात् तदप्रयोगे त्वपूर्णत्वात् । तदेतदुक्तम्—न
च कमलमिव मुखमित्यादि । साधारणधर्मप्रयोगशून्य रूपमाविषय इति वक्तुं
युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेरिति । केचित्पुनस्तदन्यथा व्याचक्षते—
तथा हि यत्र साधारणधर्मोद्दारेऽप्युपमा संभवति प्रसिद्धत्वात्स उपमाविषयो
न चात्र तथेत्याक्षेपार्थः । अयं पूर्णोपमाविषयो न स्यादिति । यद्वा श्लेषो-
पमाबाधकत्वाद्यैतदङ्गीक्रियते तथा श्लेषोपमाबाधकत्वे ‘पूर्णोपमा निर्विषयैव
स्यात् । ‘कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्’ इत्यत्र मनोज्ञत्वस्य संबन्धिभेदाभावा-
त्वेनार्थश्लेषस्वीकारादिति समाधानार्थः । नन्वेवं श्लेषस्य निर्विषयत्वम् असंकीर्ण-
स्थलाभावादिति चेत्, न ।

‘त्वमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमट्ठमिरेको लोकत्रयायसे ॥’

इत्यादावलंकारान्तरासंकरान् । तथाहि—न वायव्योपमा । इवाद्यप्रयो-

सकलकलमित्यादावपि । तथा हि यदि शब्दसाम्येनोपमा नेत्युच्यते तदा ‘यथा
प्रह्लादनाचन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा । तथैव सोऽभूदन्वयौ राजा प्रकृतिरञ्जनान् ॥’
इत्यादौ चमरकारितया प्रतीयमान उपमालंकारोऽनुपपन्न एव स्यादतो नायं नियमो
युक्त इति । धैर्यात्यादिति । अनुभूयमानाया उपमाया निषेधो निर्बाज इति
भार्तृमात्रमेतदित्यर्थः । पूर्णेति । उपमानोपमेयतासाधारणधर्मवाचकत्वादिप्रयोगे हि
पूर्णोपमेति कथ्यते । तत्र धर्मप्रयोगे उपमानङ्गीकारे तद्विशेषरूपा पूर्णोपमा निर्वि-
षयैव स्यादित्यर्थः । संभवतीति । प्रतीयत इत्यर्थः । स इति । चन्द्र इव मुख-
मित्यादिरित्यर्थः । अत्र सकलकलमित्यादौ । दूषणप्रन्थार्थमाह—अयमिति । चन्द्र
इव मुखमित्यादिरित्यर्थः । अङ्गीकृतापादनस्यायुक्तत्वात्प्रज्ञान्तरमाह—यद्वेति ।
रायव्योपमायामाह्लादकत्वमनोज्ञतादिगाधारणधर्मस्य संबन्धिभेदेन मिश्रत्वाद्नेच्छार्थ-
श्लेषस्य प्रमत्तत्वं चालंकारान्तरसाधारणङ्गीकारादिर्विषया पूर्णोपमा स्यादित्यर्थः ।
अत्र चोदशरत्न^(१)मेवाव्ययम् । यदुक्तं श्लेषस्थालंकारान्तरविषयविषयमाभा-
विरपकाशत्वेनालङ्कारान्तरसाधारणमिति तदुपन्यस्य दूषयितुमाह—नन्वेवमिति ।

१. ‘वेतालान्’ कश्च २. ‘त्वमेव’ । हे देव विष्णो, त्वमेव पातालम् । आशानां
दिशां त्वं निबन्धन दमनस्थानम् । जयशानं मरुत्वा नृमि विविदिषु । देवानां वायोदयैव
विभो । लोकत्रयायसे श्रुवनत्रयायसे इत्यर्थः । रायव्ये—अयं वाता रजिना । आशानां
मनोरजना निबन्धन कारणम् । चमरमट्ठमिरेवमिति तदुपन्यस्य दूषयितुमाह—नन्वेवमिति ।
५०५६ १५ ४ इत्युदाहरणवद्विधर्मभेदे

गात् । नापि तुल्ययोमितादीपने । नापि पातालादिना रूपकं वाच्यम् । व्यङ्गास्य तस्य संभवेऽपि बाध्यापेक्षयैवासंकरगवेपणमिति । किं च 'वेन ध्वस्त-मनोभवेन' इत्यादौ भास्येव किंचिदलकारान्तरमित्युपमाश्लेषयोर्विभक्तोदाहरणसंभवाद्वाध्यबाधकभावानुपगमे द्वयोर्योगे संकर एवेति वरमभ्युपगन्तव्यम् । उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवाय विषयो न श्लेषस्येयुक्तमेव । उपपत्तिश्रे-यम्—उपपदेताः प्राधान्ये न संभवन्तीति चतुस्थिति । प्रधान चात्रोपमा । श्लेषस्य सन्निर्वाहकस्य सद्वत्त्वात् । नहि श्लेष विना समानतान्वाच्यत्वलक्षणं साधर्म्यमुपमानिर्वाहकं निर्वहति । उपमा तु न श्लेषादम् । श्लेषप्रतीतिं विना तत्प्रतीत्यभावेन सदनुपकारकत्वादिति । यदि चोपमान्यवहारवारणाय साधारणधर्मप्रयोगादस्य उपमाविषय इति स्वीकर्तव्यं तदा पूर्णोपमाया निर्विषयत्वमेव स्यादिति । तदेतदुक्तम्—'अभ्यधा पूर्णापमाया निर्विषयत्वापत्ते' इति । न केवलमुपमाया एव श्लेषबाधकत्वं किं त्वलकारान्तरस्यापि । 'अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलद्गुण्यरिन्दुका' इत्यत्र विरोधालङ्कारस्य । ननुप्रार्थद्वयप्रतिपादक-शब्दस्य श्लेष । विन्दुसाहित्यरूपस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिभामात्रविषयस्य प्ररोहाभावात् । नन्दप्रस्तोऽपि श्लेषालङ्कार भासां विरोधाभासवदिति चेत्, भवेदे-वम् यदि विरोधाभासस्य विरोधित्वमिदं श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमनुमतं कस्यापि भवेत् । न त्वेवम् । तस्मादेकविधे विषये श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तर प्राधा-

व्यङ्ग्यस्य तस्येति । लोकत्रयात्मकत्वरूपकस्य वाच्यस्य सिद्ध्यर्थम् । पातालादि-रूपकं व्यङ्ग्यमेव । पातालादेरप्रकृतत्वादिति भावः । इत एवास्तरसादाह—किं चेति । नास्येवेति । न चात्र माधवोमाधवयो प्रकृतव्ययन ध्वस्त-मित्यादिसकृदमोकेस्तुल्ययोगितालङ्कार इति शङ्कनीयम् । धृयगुणात्तया भवेन प्रतीयमानयोरैकस्मिन्वाक्ये सकृदमोचौ हि तुल्ययोगिता । यथा—'पाण्डुक्षाम वदन सरस हृदय तवालसं च वपुः । आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्त ॥' इत्यादौ वदनादीना रोगवेदकस्वरूपधर्मस्य सकृदुक्तिरिति । अत्र तु माधवोमाधवयो सकृदुपात्तयोर्न भेदप्रतीतिरिति न धर्मस्य साधारण्यप्रतीतिः । आवृष्ट्या तु धर्मिप्रतीतिः धर्मवाचकस्याप्यावृत्तेर्न सकृत्त्वम् । प्रतिवस्तूपमा तु वाक्यद्वये भेदेन धर्मद्वयोर्चौ भवतीति न तस्या अप्यय विषय इति विनिश्च एवाय श्लेषविषय इति हेतुम् । संकर एवेति । द्वयोरपि विविधविषयत्वेन वाच्य-बाधकत्वायोगादेकत्र समप्राधान्येन मिलनमित्येव युक्तमित्यर्थः । अत्राहित्वसंकरस्य वक्ष्यमाणत्वे यथाश्रुतासंगते । वस्तुतस्तु श्लेषस्योपमाश्रित्वाच्च समप्राधान्यं किं तूपमेव प्राधान्येनेत्याह—उपपत्तीति । श्लेषव्यतिरेके श्लेषमूलके व्यतिरेकाल-

१ 'अविन्दिति । अस्तु प्रसिद्धमिदं इदुरविन्दुस्तदुत्सुन्दरी । गरन्तो लक्षणस्य विन्दुका यस्या इत्युपलक्षणम्, अविन्दुविन्दुत्वा गलद्गुण्य इति विरोधः । इत्युदाहरणचन्द्रिकाश्लेष

न्यात् । तथा च 'सद्वंशमुत्तमणि' इत्यत्र परम्परितल्लिष्टरूपके रूपक प्रधानम् । वंशशब्दे श्लेषस्तु वेषुकुलयो रूपकोपयोमितया तदङ्गमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु रूपकमेव व्यपदेश्यम् । 'नारूप कविरिव स्वरूपश्लोको देव महा-
म्भवान्' इत्यत्र श्लेषव्यतिरेके व्यतिरेके एव प्रधान श्लेषस्तु तन्निर्वाहक इति तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुव्यतिरेकः ।

'अनुरागवती संध्या दिवसस्तपुर सरः ।

अहो देवगतिश्चित्रा तयापि न समागम ॥'

इत्यत्र समासोक्तिरलंकारः । अभिषाया नियमने श्लेषस्यसंभवात् ।

'भौदाय चापमचल कृत्वाहीन गुण विपमरटिः ।

पश्चिन्नमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्गीक्षमस्तसौ ॥'

इत्यत्र विरोध पृथक्कार श्लेषस्तु तदङ्गमात्रम् । अपरोहात् ।

'कवीनां संतापो भ्रमणमभितो दुर्गतिरिति

त्रयाणां पञ्चत्व रचयति न तच्चिन्नमधिकम् ।

चतुर्णां वेदानां व्यरयि भवता धीर भवता

द्विपत्सेनालीनामयुतमपि लक्ष्यत्वमकृपाः ॥'

अत्र मदीये पद्ये काव्यलिङ्गस्य श्लेषोऽङ्गमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः काव्य-
लिङ्गम् । तस्मादलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष इति रिक्त वचः । किं च
'प्रभातसन्धेयै' इत्यादौ शब्दश्लेषस्यार्थालंकारत्वमिति वचनं भवता विरुद्धम् ।
शब्दानाश्रितत्वे तेन व्यपदेशस्य न्याय्यत्वात् । अपि च यस्य वैयर्थ्यं कवि-

कारे । कवीनामिति । अभितो भ्रमणं याचनायः । पञ्चत्वं भाषां पञ्चसर्यां च ।
भवता उच्छिन्नसंप्रदायस्य पुनरुज्जीवनान्नूतनता नवसंरुच्यता च । लक्ष्यं सद्योविशेष
लक्ष्यं च । त्रयाणां पञ्चत्वकरणं न चिन्नमित्यर्थः । चतुर्णां नवत्वकरणस्य
अयुतलक्ष्मीकरणस्य च हेतुत्वेन विषयणार्थकाव्यलिङ्गमलंकारस्तत्र श्लेषोऽङ्गम् ।
शब्दानाश्रितत्वं इति । सति सप्तमीयम् । एव च प्रकृते शब्दाश्रितत्वाद्-
पद्विधाधयाधयिभावस्यैव लोक इव शब्दार्थालंकारव्यपदेशवीर्यत्वेनाभ्युपगमात्तद्वि-

१ 'नारूप इति । नारूपं युद्धम् । 'पद्ये यशसि च श्लोकः' इति श्लेषः ।' इत्युदाहरणं
चन्द्रिवामश्लेषः २ 'अनुरागेति । अनुरागः अहो लोहितं च । पुरःशरोऽग्रगामी संमुखः ।
समागमो मिलनं स्वीयमसंगमश्च ।' इत्युदाहरणचन्द्रिवामश्लेषः ३ 'आदायेति । यो विपमः
इति किञ्चिन्नोऽचलः दिग्गच्छस्वरूपः चतुरादायः अहीनः सर्वराजः गुणः मीर्या कृत्वा अच्युतो
नारायणः शरो यस्य तादृशो लक्ष्यः त्रिपुररूपमभाङ्गीक्षितवान् तस्यैव नमः इति मुख्योऽर्थः ।
अचलः चान्नक्षयः चतुः । हीनो जीवः अथवा अहीनो चतुर्दण्डाद्युत्तरिमाणो गुणः ।
मिथ्या लक्ष्यान्वयः निर्दिष्टा इति । अच्युतः अभिगताः शरा लक्ष्यमहं इति विरोधाभासः ।'
चतुरादायचन्द्रिवामश्लेषः ४ अथ श्लोक उदाहरणचन्द्रिवामश्लेषः न न्याय्यः

प्रतिभासरम्भगोचर स एवालकारस्थानम् । 'स्वयं च पल्लवाताम्र-' इत्यादौ शब्दवैचित्र्यमेव तादृक् । तस्यैव कविप्रतिमयोद्भूतादिति शब्दालकारत्वमेवोचितम् । ननु श्लेषोऽर्थमुत्प्रेक्षक । नक्षत्रप्रतीतिं विना श्लेषस्य चमत्कारित्वसम्भवो वेत्तव्यलकारत्वं श्लेषस्येति चेत्, न । एव ह्यनुप्रासस्याप्यलकारत्वस्यात् । रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यसम्प्रेक्षत्वेन ह्यनुप्रासस्यालकारता । अन्यथा वृत्तिविरोधादिदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किंचैव शान्दयोगुणदोषयोरप्याथत्वस्यात् । तयोरप्यर्थोपेक्षवैव स्याभावात् । शृङ्गारादौ हि माधुर्यादिगुण कष्टत्वादिदोषो वा । यश्चोक्तम् 'एकप्रवक्तोच्चार्यशब्दवत्त्वेऽर्थश्लेषत्वम्' इति, तदप्युक्तम् । 'विधौ यत्ने-' इत्यादौ वर्णादिशब्दमेवेऽप्यर्थश्लेषवापत्तेरित्यादि स्वयमपि विचार्यम् ।

चित्रं लक्षयति—

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खङ्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८ ॥

यद्यपि वर्णानामाकाशगुणानां खङ्गाद्याकृतिहेतुत्वमसम्भवि तथापि विन्द्यस्वर्णानुभाषिका लिपयः सन्निवेशविशेषवत्त्वेन यत्र खङ्गाद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रमिति विवक्षितम् । तर्हि लिपिनिष्ठत्वाच्छब्दालकारत्व न स्यादिति चेत्, न । तादृशवर्णविन्द्यासं विना तादृशल्लिपिविन्द्यासाभावात् । शब्दान्वयव्यतिरेकयोरभ्रमत्वात् । लिपैर्वर्णान्नेदस्य लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य शब्दालकारत्वमिति कश्चित् । तथापि शृङ्गारादिरसानुपकारकस्य कथमलकारकत्वमिति चेत्, कविनैपुण्यबलेन विस्मयोपकारकत्वादिति गृहाण । श्लेषनिर्वाणं चेत् । न च तादृशरसोपकारकमिति दिव्यान्नुदाह्रियते ।

तत्र लङ्गवन्धो यथा—

‘भारारिशकरामेभमुखैरासाररहसा ।

सारारम्भस्तथा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥

इदमिदमभिधातुमित्यर्थः । रसादिव्यञ्जकैस्ति । आदिना भावादिसंग्रहः । रसादिव्यञ्जकस्वरूपं यद्वाच्यं तत्तापेक्षत्वेनेत्यर्थः । शृङ्गारव्यञ्जकार्थं विभजे (?) तदनुगुणवैदर्भाक्यादित्यनुगुणो ह्यनुप्रास उच्यते । एव वीरादौ बीभी इतिरिति तदनुगुण इत्यर्थः । इतिवैदर्भादिरीति । स्वयमपीति । न तु परोक्षत्वेनैव द्वेषकार्य इति भावः । शब्दान्वयेति । ताभ्यामेव शब्दालकारत्वस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः । आश्रयाश्रयिभावस्याव्यवस्थापकत्वं पूर्वोक्तमेव कश्चिदित्यहन्विनीतम् । कविनैपुण्येति । तथा च रसनायविस्मयाख्यनमकारातिशयप्रयोगकत्वादद्भुतरसोपकारकत्वाद्वाल्गवस्तोषपत्तिरित्यर्थः । न च तादृशमिति । क्षिप्रयार्णाद्युद्धर

१ मारेति । उमा मे च कल्याणं दिव्याद्यादित्येव । कीदृशी । भारारि शत्रु (शक्र इति) रामो बलमग्न इत्युक्तो गुणेश पद्मेपसाररहसा धारणसंभतनुन्यवेगेन सार उत्कृष्ट आरम्भं स्वयं स्तोत्रं यस्यां सा । अत एव नित्यं तेषामातिहरणे क्षमा ।

माता नतानां संघट्टः श्रियां धाधितसंभ्रमा ।

मान्याय सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाद्रिजा ॥'

न्यासो यथा—ताडिकायां प्रथमं माशब्दं विन्यस्य तदूर्ध्वमारोहक्रमेणैकस्यां धारायां चतुर्दशवर्णां, अग्रे श्लिष्टं सेति वर्णम्, ततोऽपरधारायामवरोहक्रमेण चतुर्दश, मेति प्रथमेन माशब्देन श्लिष्टम्, तदक्षिणपार्श्वे निष्क्रमणक्रमेण सप्त, वामपार्श्वे प्रवेशक्रमेण सप्त, ततो माशब्दो श्लिष्टः, एषा अद्रिका । माशब्दादधः क्रमेण वर्णत्रयम् । एषा गण्डिका । तदधो मेति । तदक्षिणपार्श्वे निष्क्रमणक्रमेण चतुष्टयम्, वामपार्श्वे प्रवेशक्रमेण चतुष्टयम्, ततो माशब्दः श्लिष्टः । एतद्गणनकम् । ततो माकारादधः शेषवर्णद्वयं न्यसेत् । एतन्मल्लकमिति ।

सुरजमन्थो यथा—

‘सैरला बहुलारम्भतरलाहिरारवा ।

वारलाबहुलामन्दकरला बहुलामला ॥’

तथा च रसिकवैमुल्याधायकत्वादिति भावः । ताडिकायामिति । यत्रमूर्ध्वमुखं लिखित्वा मध्ये रेखयाचछेदं कृत्वा मूले जपनस्थाने एककोष्ठं विधाय ताडिकापेटिकादिशब्दवाच्ये तस्मिन्माशब्दं विरच्य- (चप्य) तदूर्ध्वमारोहक्रमेणैकस्यां धारायां चतुर्दशवर्णान्विन्यसेत् । मुखे त्रिकोणाकारे सेति वर्णं श्लिष्टं न्यसेत् । ततोऽपरधारायां शारब्धेत्यारभ्य शेषान्तं चतुर्दश वर्णान्विन्यसेत् । सेति ताडिकास्थं श्लिष्टम् । अग्रेऽपि तदेवाश्लिष्टम् । ततस्ताडिकायां दक्षिणतो निर्गमनक्रमेण प्रादक्षिण्येन माता मठानामित्यादि षट् इत्यन्तं घण्टाक्षराणि न्यस्य वामतः प्रवेशक्रमेण प्रादक्षिण्येनैव श्रेयान्तं सप्त विलिखेत् । इयं मुद्रिकेत्युच्यते । मेति ताडिकास्थमेव श्लिष्टम् । एवमग्रेऽपि तदेव । ततस्ताडिकायां अपस्तने दीर्घकोष्ठे गण्डिकाख्येऽपरोहक्रमेण शीत्यन्तं वर्णत्रयं विन्यस्य तदधस्तनकोष्ठे माशब्दं न्यसेत् । तदक्षिणतो निर्गमनक्रमेण वर्णचतुष्टयं वामतः प्रवेशक्रमेण चतुष्टयम् । माशब्दः श्लिष्टः । एतद्गणनकमिन्युच्यते । तस्मादधः शेषं वर्णद्वयं दिजेति । ‘दिमा’ इति पाठे तु दीत्येतन्मात्रं विन्यसेत् ।

अथ न्यास — प्रथमपादस्य वर्णष्टकं पङ्क्तिमेणामिलित्य तेषामधोऽधोऽपरपादत्रयवर्णां पङ्क्तिमेण विलिखेत् । तत्र चैतच्छ्लोकोत्थापनमार्गेण रेखायां दत्तायां मुरजाकारता भवति ।

पञ्चमधो यथा—

‘भासते प्रतिभासार रसाभाताहताविभा ।

भावितात्मा शुभा वादे देवामा बत ते समा ॥’

अस्य न्यास — कणिकायां भा इति, पूर्वपदे निर्गमक्रमेण सते इति, आग्नेयपदे प्रवेशनक्रमेण प्रति इति, ततो भेति कणिकास्यलस्य श्लिष्टम् । ततो दक्षिणपदे निष्क्रमणक्रमेण सार इति वर्णद्वयं तत्तत्ताभ्यां कणिकास्येन वर्णेन प्रवेशनक्रमेण श्लिष्ट रसाभेति षणत्रयम् । एवमग्रेऽपि दिक्पञ्चस्य कणिकायाश्च वर्णां सर्वत्र श्लिष्टा इति ।

सर्वतोभद्र यथा—

‘रसासार रसा सारसापताक्षक्षतायसा ।

सातावात तवातासा रक्षतस्वस्वतक्षर ॥’

अस्य पादचतुष्टये पूर्ववत्पङ्क्तिचतुष्टयेन लिखिते प्रतिलोमादिपाठेन ॥ एव श्लोकः । समविनोऽप्यन्ये मेदा न दर्शिताः । एते हि शक्तिमात्रप्रकाशका न तु काव्यरूपतां दधति अतिनीरसत्वादिति ।

माशब्दस्तूपरितन एव लिष्ट इति । पङ्क्तिक्रमेणेति । तिर्यक्पङ्क्तिरूपेणैत्यर्थः । तत्र चैतदिति । ऐशानीत पश्चिमपर्यन्तं पञ्च वर्णान् बहु इत्यन्तान्वाचयेत् । तत् आग्नेयकोणान्तं त्रीनित्येकं पादः । ततो द्वितीयपङ्क्तिमुवीचीमारभ्य तृतीयपङ्क्त्यादि पर्यन्तं प्रादक्षिण्येन द्वितीयः । ततो दक्षिणतो द्वितीयपङ्क्त्यपतर्षणमारभ्य वामावर्तेन तृतीयपङ्क्त्यन्तं तृतीयः । ततो वायुकोणात् चतुर्थपङ्क्त्यादिगतं कवणादिपञ्चकं प्राची पर्यन्तमारोहक्रमेण ततोऽवरोहक्रमेण नैर्ऋत्यन्तं वर्णत्रयं चतुर्थपङ्क्त्यन्तमिति क्रमो

१ ‘भासते इति । प्रतिभया सारप्रकृत्या श्रेष्ठं राजन् वे तव सभा भासते । कीदृशी । रसेनाभाता शोभिता । रसिकेत्यर्थः । अहता अप्रतिहता (आ समन्तार) विभा दीप्तिवत्सा सा । भावितव्यमित आत्मा परमात्मा यथा सा । वादे शुभा निपुणा अत एव देवामा देवतया । बत इयं विसये वा । अथ पञ्चमधो ।’ इत्युणादरण्यचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘रसंति । ई रसासारं प्रविष्ट्या श्रेष्ठं राजन् रक्षणस्तव रसाः तु प्रविर्त्ता पुन सदायान् खण्डितशुभावहविषीन् दुर्जनान् स्वति नाशयतीति क्षतायासाः । ‘पोऽन्तं कर्मणि इति धात्वनुसारात् । तथा अतासा न विधत्ते तास उपक्षयो यस्या सा अरु । ‘तसु उपक्षये धातुः । तथा सारसं पञ्च तद्रावणक्षेत्रे सरोध्वविशेषणम् । तथा सत नाशितमवातमशान् येन तादृशः । वातेर्गत्वर्थतया क्षान्तायत्वात् । एव तस्य तनूकरणं राति ददातीति तस्य । अतादृशः । तस्य तनूकरणे । अथ सर्वतोभद्रपञ्च ।’ इत्युणादरण्यचन्द्रिकासंक्षेपः—

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थतेव

एकार्थतेति एकार्थत्वावभासयोग्यशब्दतेत्यर्थः । एतच्च यमकछाटाशुभास-
योरतिव्यापकमतो विशिनष्टि—विभिन्नाकारशब्दयोति ।

■ चाय द्विरिध — शब्दमात्रस्य शब्दार्थयोश्च । तयोराद्यमाह—

शब्दस्य

शब्दमात्रस्येत्यर्थः । अपमपि द्विधा—समङ्गशब्दनिष्ठोऽभङ्गशब्दनिष्ठश्च ।
तयोराद्यो यथा—

‘अरिवधदेहशरीर’ सहस्रारयिसूततुरगपादात् ।

भाति सदानत्याग स्थिरतायामवनितलतिलक ॥’

अत्र देहशरीरशब्दयोः पुनरुक्तवधी । समङ्गौ च तौ । अरिवधदा ईहा
यत्र तादृशान् शरीरं ईरयतीत्यर्थकत्वात्, एव सारयिसूतशब्दयोः । सहसा
हृतेन रविना सुष्ठु उक्त तुरगपादात् यस्येत्यर्थकत्वात्, दानत्यागयोश्च सदा नत्या
भाति स्थिरतायामग पर्यंत इत्येत्यर्थकत्वात्, समङ्ग पुनरुक्तवदाभासः ।
शब्दमात्रालंकारत्वं चोभयोरपि शब्दयोः पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् ।

अभङ्गशब्दनिष्ठो यथा—

‘वैकासत्यङ्गनारामा कौतुगमनन्दहेतवः ।

तस्य राज्ञः सुमनसो विजुषा पार्श्ववर्तिनः ॥’

अत्राङ्गनारामाशब्दयोः रूपव्यंक्ततया पुनरुक्तवधी । वस्तुतस्तु अङ्गने आर-
मन्ति अङ्गनानामारामा इति भावे इति न पुनरुक्तिः । न चात्र समङ्गः ।

बोध्यः । पद्मवन्ध सर्वतोभद्रं च युगमम् । चक्रासतीति । अङ्गनासु रमन्ते
तादृशाः । कौतुकेन काम्यादिचर्चया आनन्दहेतवः सुष्ठु मनो येषां त इत्यर्थः ।

१ ‘अतीति । अवनितिलको रत्ना सन्तान्तर मन्त्रमानसा सदा अनन्ता शुद्धधनप्र-
तपा वा भावीरुचयः । कीदृशः । अरिवध ईहा चेष्टा येषां तान् शरीरं शालुच्छा-
योभान् ईरयति प्ररयतीति तथा । अरिवधदेह शरीरमस्ति व्याख्यानमयुक्तम् । तथा
सति शरीरपदस्य परिपृच्छिमहरोन देहपदस्य तदसहरोन चोभयोरनाराधत्वा शब्दमा-
त्रालंकारोऽहरणानुरागतिमन्त्रात् । सहसा रवि रविमी रषास्ते सुष्ठु उक्त प्रोक्तम् ।
संश्लिष्टमिति यावत् । तुरगपादात् यस्य सः । स्थिरतायामग एवम् । अत्र देहशरी-
रयोः पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः । श्लुगहरणवद्विधासंज्ञेयः

२ ‘वधसुतीति । जोमनमासस्य राज्ञः पार्श्ववर्तिनो विजुषा पश्चिमाश्रयासति
जोमने । कीदृशाः । अङ्गनासु रमन्ते इत्यङ्गनारामा निरुद्धत्वा इत्यर्थः । अङ्गने
अग्निरे आरामाः कीदृशनानि येषमिति वा । कौतुकमुन्नतविशेषमनन्ददा ।
कीदृकेन निरुद्धत्वेन य आनन्ददाहेतव इति वा । शत्रुदाहरणवद्विधासंज्ञेयः

शब्दमाश्रालकारव चैकस्यापि परिवृत्त्यसहत्वात् । एवं कौतुकाशब्दशब्दयो
सुमनसोविबुधा शब्दयोश्च द्रष्टव्यम् ।

उभयालकार द्वितीयमाह—

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ९ ॥

यथा—

‘तनुवपुरजघन्योऽसौ करिडुत्तररुधिररक्तसरनसर ।

तेजोधाम मह पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णु ॥’

अत्र तनुवपु शब्दयो पुनरक्षयी । तद्विरहस्तु तनुशब्दस्याह्वयार्थकत्वात् ।
अथ चोभयालकार । तनुशब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् । एवं करिडुत्तरयोः,
तेजोधाममह शब्दानां इन्द्रहरिर्जिष्णुशब्दाणां तदभासत्वमुभयालकारात् च
द्रष्टव्यम् । यद्यप्युभयालकारोऽत्र न प्रकृतस्यापि शब्दमाश्रालकारस्यैव तद्भेद
स्याप्रकरणेऽवश्यवक्तव्यतया तद्वत्सद्भावमुभयालकारत्वात्तथाचोभयालकारम्
तोऽप्ययमश्लेषः । उभयालकारात्तराणां तु न कोऽपि भेदः शब्दमाश्रालकार
इति न तावन्न पठितानीति सर्वं रमणीयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीमो विद्वत्ते कान्यप्रदीपे शब्दात्कारनिर्णयो नाम
नवमोऽऽध्यायः ।

दशमोऽऽध्यायः ।

अथार्थालकारा लक्षणीया । ते च

‘उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा तत ।

उपेक्षा चापि सदेहो रूपकापह्नी तथा ॥

श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।

अप्रस्तुतप्रगल्भातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥

प्रतिवस्तुपमा तद्वदृष्टातो दीपक तथा ।

तुल्ययोक्तितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥

आरोपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।

यथासरथमर्थान्तरमासः स्वातो विरोधवत् ॥

उभयालकारत्वात्तथाप्याशेति । यदि शब्दमाश्रालकारमप्ये पाठेनोभयालकार
त्वमपेयातदा तेषु पाठोऽशुभ एव स्यात्तु तावन्न इति भावः । इति धीमताश्च
दुपाध्वरमव दमदमूरिवरसु त्वेचनाममहतायां कान्यप्रदीपप्रभायां नवमोऽऽध्यायः ॥

१ ‘तनुवपु’ इति । अथो इति निहोऽप्यन्व । सर्वमिहेषु भवमूत्र वपुर्भे । कौटिल्यः ।
तनु इति वपुर्भे । करिडुत्तराणां गच्छन्नां रुधिरा रक्तं कोटिः सारान्तरा
नारा नारा दस्य कृत्वा । तेजो धाम स्थानम् । महता वनेन पृथुमनसा निरुन्ना
करानामिन्द्र भव । विष्णुर्वन्द्यः । अत्र तनुवपुर्भे पुनरक्षयत्वात् रक्त ।
तनुवपुर्भे द्वितीयः

स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुति श्रोता सहोक्तिवत् ।
 विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविक काव्यलिङ्गवत् ॥
 पर्यायोक्तमुदात्त च समुच्चय उदीरित ।
 पर्यायश्रानुमान च श्रोत परिकरस्तथा ॥
 व्याजोक्तिपरिसरये च विज्ञेये हेतुमालया ।
 अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्ददसगति ॥
 समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्यधिकेन च ।
 प्रत्यनीक भीलित च स्वातामेकावली स्मृता ॥
 भ्रान्तिमास्तु प्रतीपेन सामान्य च विदोषवत् ।
 तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघात परिकीर्तित ॥
 ससृष्टिसकरी चैवमेकपष्टिरुदीरिता ॥'

तेष्वनेकालकारमूलभूतत्वेन सौकुमार्यातिशयाच्च प्रधानमुपमां प्रथम
 लक्षयति—

साधर्म्यमुपमा भेदे

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिभिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्व लक्ष
 णयावस्येति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लभ्यात् । न च
 प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽतिप्रसङ्गः । उपमानोपमेये विनाशस्य कार्यकारणा-
 दिमात्रस्य साधर्म्यमावात् । एव चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण स्वस्य
 उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रप्रसङ्गो
 न तु व्यावृत्तक । नन्वेव भेद इत्यनुपादेयम् । तस्याप्याक्षेपादेव ह्यमसम्भवात् ।
 नह्यभेदे सादृश्यात्मक साधर्म्यमिति चेत्, न । साधर्म्यपदस्यारोपितानारो-

तेष्विति । अर्थात्कारेषु मध्ये प्रधानम् । अष्टभूतामित्यर्थः । तत्र हेतु —अ-
 नैवेति । उपमेयोपमोत्रेभाप्रतीपस्मृतिभ्यां तस्येदं रूपवादिमूलकत्वेनेत्यर्थः । सौकु-
 मार्यं मुनोपमेवे सति इत्यत्यम् । तयोरिति । प्रतियोग्यनुयोगिनोरित्यर्थः । न
 चेति । कार्यकारणादिकयोरपि कथञ्चित्साधर्म्यं भवत्यत्रातिव्याप्तिरिति साक्षाद्यम् ।
 चमत्कारिसाधर्म्यस्योपमावात्तस्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावाच्चातिप्रसङ्गः । यत्र तु
 तादृश साधर्म्यमस्ति यथा 'पितेव पुत्र सपुत्र च आसीत्' इत्यादी तत्र तयोरुप-
 मानोपमेयवमुपमाकारक्षेप एवेति गमाधानार्थः । अत्र चेति । लक्षणवाक्य
 इत्यर्थः । प्रतिपत्तीति । तिराकाहुप्रतिपत्तीत्यर्थः । तस्यापि भेदस्यापि । साधर्म्यं
 पदं हि योगेनैकधर्मवत्त्वमात्रप्रयोगकमित्यभेदेऽपि संभवति साधर्म्यं तथाप्यभेदे प्रयो-
 गाभावात् प्रमोधि भेद (१) आक्षिप्यत इत्यर्थः । साधर्म्यम् । उच्यत इति दोषः ।
 साधर्म्यपदस्येति । अन्यथा कीर्त्यादौ श्रेयादिसाधर्म्येणोपमा न स्यादिति भावः ।
 नन्वेवमुपमेयोपमायामतिप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम् । तत्रोपमाप्रतीतिपर्यवसानेनो-
 पमात्वमेव चात् । तृतीयसदृशस्यवच्छेदप्रयुक्तोऽर्थस्याधिक्यस्य प्रतीत्या परमलक्षा-

पितृसाधारणसमानधर्मसंबन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिबन्धनस्यानन्वयालं-
कारस्य व्यपच्छेदत्वात् 'अलंकारत्वे सति' इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्यमात्रस्यो-
पमत्वाभावात् ।

पूनां विभजते—

पूर्णां लुप्ता च

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणांमुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा
पूर्णा । एतच्चतुष्कमप्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाउपादानं यत्र सा लुप्ता ।

तयोः पूर्णां विभजते—

साग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्विते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्णेत्यर्थः । वाक्यं विग्रहः । तेनोपमानादिपदानि
चाकार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र तु तेषु कयो-
रपि समासः सा समासगा । तद्वितेनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवा-
चिन्याः प्रकृतेर्न समासे नापि विग्रह इति कृतीय उपमामेव । द्विपिधाप्येषा
श्रौत्यार्थीभेदात्प्रत्येकं द्विधेति षड्विधा पूर्णेत्यर्थः । श्रौतरत्वं चोपमानोपमेययोः
साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविपर्ययम् । अर्थापत्तिगम्यत्वं चार्थ-
त्वम् । तत्र यथेव्यादिशब्दानां, 'तत्र तत्त्वम्' इत्यनेनैवार्थं विहितस्य वते-
ओपादाने श्रौती । तुल्यार्थानां शब्दानां 'तेन मुप्ये—' इत्यादिना तुल्यार्थं विहि-
तस्य वतेष्वप्यप्योने आर्थाः । नन्वय विभागोऽनुपपद्यते । उभयत्र सादृश्यप्रत्य-
याविशेषात् । न च वाच्यम् यथादिशब्दैः साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शाब्दव-
बोधयते न पुनस्तुल्यार्थशब्दैः । अथमेव विशेष इति । वतो यथादिशब्द-
यदनन्तरमुपात्तास्तत्संबन्धोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उप-
माने तत्संबन्धं बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्वविशेषणस्याप्यत्र तत्संबन्धो-
पकृतादशंनादिति चेत्, न । शब्दशक्तिस्वाभावाद्बन्धविशेषणपेऽप्यप्यत्र संब-
न्धबोधकात्वात् । न चादृष्टपरत्वम् । पश्यतां तथा दर्शनात् । वही हि यदनन्त-

हान्तरत्वेन कथनम् । अनन्वये तुपमाप्रतीतिर्यवस्थानमेव नेति तद्विचारनिमित्ति चेत् ।
'मोक्षरसो गवयः' इत्यादौ प्रत्यक्षपरत्वाद्—अलंकारत्वे सतीति । उपमेय-
विघाद्वत्ता यमद्विज्ञानकत्वे लतीत्यर्थः । तेन मुपनिष चन्द्र इति प्रीति नपि-
म्याति । असमस्तानीति । समाधानात्तस्य चन्द्रचमुपनिषि तद्विधेः प्रीति-
द्वद्—भिन्नविभक्तिकानीति । भिन्नविभक्तिकत्वस्य चन्द्र इव मुपनिषि एता-
दपि चत्वारदशनस्थानीतुल्यम् । तेषु उपमानादिष्वप्ये मप्ये । उभयप्रेति । इरा-
दित्येते तुल्यविशेषे चेत्यर्थः । प्रत्यक्ष चन्द्रबोधः । उभयप्रेति । उपमानोपमे-
ययोरेत्यर्थः । न पुनरिति । तुल्यविशेषणमुपमानादिष्वेव शब्दपरत्वोप-
कारित्वम् । उपमानतेति । दर्शनार्थं हि प्रीतिद्वयधर्मस्य भवतीति दर्शनो

अग्रेयेन समासः । समासे आर्थो यथा—

‘अवितथमनोरयपथप्रथनेषु प्रगुणगारिमयीतथीः ।

सुरतरसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥’

अत्र सुरतरसदृश इत्युपमानघोतकयोः समासः । तद्विते श्रौत्यार्थो यथा—

‘गाम्भीर्यगारिमा तस्य सत्यं गङ्गामुजंगवत् ।

दुरालोभसमरे निदाघाम्बररसवत् ॥’

अत्र गङ्गामुजंगवदिति श्रौती । ‘तत्र तस्येव’ इत्यनेन इकार्ये यतेर्विधानात् । निदाघाम्बररसवदित्यर्थः । ‘तेन तुल्यम्’ इत्यर्थे यतेः प्रयोगात् ।

ननु चित्रमेवा अलंकारनिर्णये निर्णयन्ते इति पूर्वमवादीः ‘इदानीं स्पष्टेऽपि’ इत्युदाहरति न सवित्रं भवितुमर्हति । अत्र हि स्वाधीनभर्तृका, कान्तं भजमाना यथा चमत्कारभूतया जयधीस्त्वदासेवनेनेत्यादि वस्तुरूपं व्यङ्ग्यं विना मोक्षैर्वचिष्यम् । वैचित्र्यं चालंकारत्वनिष्पत्तय इति व्यङ्ग्यमवश्यमेवक्षणीयम् । अतस्तस्य प्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । तस्मात्पूर्वापरविस्तराभिधानमिति चेत्, मैवं वादीः । न खलु व्यङ्ग्यपरामर्शादेवात्र चारुवापसीतिः, अपि तु वाच्योपमासाग्रपरामर्शादेव । चारुवहेतुश्चालंकारः । अवर्जनीयसंनिधेयश्च व्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारप्रवर्तकतेति न कश्चिदोपः । नन्वेवमप्युदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यसन्नावाचित्रतानुपपत्तिः । किं चानुमासाग्रलंकारान्तरसन्नावारसंकरालंकारोदाहरणान्येतानि युक्तानि, न तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्, न । रसादिरूपव्यङ्ग्योऽलंकारान्तरं चैतेष्वप्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालम्ब्योपमालंकारोऽयमीदृश इत्यभिप्रायेणालंकारमात्रमुदाहृतं न तु चित्रकाव्यम् । अत्र ‘चन्द्रधवलः पटः’ इत्यादिको रसालंकाराभ्यामसंभिन्न एव विषयः ।

पठितवामनपदेनाभ्यनभिधानादसमासाद्वाक्यगैवेयं बोध्या । वस्तुरूपमिति । जयधियस्त्वदासेवनेन चमत्कारित्वमित्यर्थरूपमित्यर्थः । यथा तथैवंशस्तु वाच्यकोटिगत एवानूदित इति भावः । वैचित्र्यं चमत्कारित्वम् । तस्य उक्तव्यङ्ग्यस्य । एवमपीति । उक्तव्यङ्ग्यस्य ध्वनिवाचप्रयोजकत्वेऽपीत्यर्थः । ननु तात्पर्यविषयव्यङ्ग्यराहित्यं सुखतद्वमत्कारिव्याङ्ग्यशून्यत्वं वा चित्रत्वमिहास्त्येवेत्यत आह—किं चेति । औदासीन्येति । तद्विषयविवेकमकृतत्वेत्यर्थः । तथा च क्वचिचित्राभावेऽपि न क्षतिरित्याह—न त्रियति । वस्तुतस्तूपमाप्राधान्यादस्त्येव चित्रत्वमिति

१. ‘अवितथेति । सफलमनोरयमार्गसंपादनेषु प्रकृष्टगुणगारिणा शीता श्रीरस्य स कस्य नाभिलषणीयः स्पृहणीय इति सन्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । २. ‘गाम्भीर्येति । गङ्गामुजंगः समुद्रस्तस्यैवैवम् । ‘तत्र तस्येव’ इतीकार्ये वतिः । निदाघे शीघ्रकाले यदम्बररसं सूर्यस्तेन तुल्यं तदपि । ‘तेन तुल्यं किया चेद्वति’ इति तुल्यार्थे वतिः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

किमिति नोदाह्रियत इति चेत्, तद्वहित्वेनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात् तदस-
वाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात् ।

अथ लुप्ता विभजनीया । सा च सप्तधा । तत्रैकस्य लोपे त्रिधा उपमानस्य
साधारणधर्मस्य शेषकस्य च लोपादुपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात् । द्विलोपेऽपि
त्रिधा । धर्मबाधोर्धर्मोपमानयोर्वाऽनुपमेययोश्च लोपादन्यस्य द्विकस्य लोपासं-
भवात् । त्रिलोपे त्वियमेका । उपमेयं विनान्येपामेकैकमात्रमात्रे उपमाया
असंभवादिति दर्शयन्नेव ययासंभवं तासां सप्तविधानामपि विभागमाह—

तद्वद्धर्मस्य लोपे स्थान्ना श्रौती तद्विते पुनः ।

धर्मस्य साधारणस्य । तद्वत्समासे वाक्ये तद्विते च श्रौती भार्थी चेत्यर्थः ।
तत्र विशेषमाह—न श्रौती तद्वित इति । इवार्थ एव हि तद्विते सा श्रौती
भवेत् । इवार्थश्च वतिरेव । स च 'तत्र तत्त्वे' इत्यर्थकतया नित्यं धर्मसाक्षाद्भा-
व इति धर्मानुपादाने श्रौती तद्विते न भवत्येव । भार्थी तु यद्यपि वतिरूपे
तद्विते न संभवति 'तेन तुल्यं' इत्यर्थे उत्तन्पायेन नित्यं तुल्यक्रियाकाङ्क्षात्वेन
धर्मलोपे तद्वत्संभवात् । तथापि कल्पे देवदेवीयद् बहुप रूपे संभवत्येवेति
पञ्चधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—

‘धैर्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कण्ठसाधिनः ।

कर्मण्यं यच्चक्रेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥’

अत्रामृतयक्षसोः परिणामसुरसत्त्वादिसाधर्म्यं तच्च नोपात्तम् । आस्येपागु-
लस्य सवन्धो यथाशब्देन तद्रोधं विना पयोत्सेन धुर्यैव बोध्यत इति धर्म-
लोपे श्रौतीयम् । पूर्वममेऽप्युदाहृत् । वाक्ये भार्थी यथा—

‘आहृष्टकरवाकोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थितेनया इष्टः कृतान्तेन समः प्रमुः ॥’

आहृष्टकरमालत्वं च न साधारणो धर्मः । यमस्य दण्डानुपात्तेन प्रसिद्धः ।

हेयम् । अक्ताव्यत्येनेति । काव्येऽलंकारा उपमादय इति तत्परिचयार्थमुदाहरणं
काव्यरूपमेवोचितं न त्वन्यदित्यर्थः । उपमानस्येत्यादि साधारणम् । उपमानस्ये-
त्यादि । अत एवाह—उपमेयमात्रस्येति । धर्मबाधो धर्मं साधारणो वति-
र्वासां प्रवृत्तिरिवारिद्यो । विभागमाहेति । व्यवस्थापादेलर्प । धर्मसा-
क्षाद्भा इति । न च इत्याद्या लुप्तिरित्यादौ ‘इवे प्रतीकौ’ इत्यधिकारविहितस्य-
त्यतद्वितस्य धर्मसाक्षाद्भावाभावादिवाक्येऽप्यत्र तद्विते श्रौती संभवत्येवेति वक्ष्यम् ।

१ ‘धर्मस्येति । अनन्यसामान्योत्साहरण इत्युक्तिरित्येवम् । देवदेव, नमः मां
वच करनीयमित्यन्वयः । अहं वदेयमृत्कर्मणिगमसुरमनिकर्ष ॥ इत्यादिवाक्येऽप्य-
संशयः २. ‘आहृष्टेति । करवाणः इष्टः । संपराये मरणे । अत्र कृत्यादिक दमनधर्मं न
साहृष्टेति । तस्य दण्डानुपात्तेन प्रसिद्धेति ३. इत्यादिवाक्येऽप्युदाहृत् ।

रमुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणात्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति । तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथा हि—‘पद्ममिव मुखम्’ इत्यादावुपात्तस्याक्षिप्तस्य वा रमणीयत्वादेः संबन्धमविपर्ययीकृत्यापर्यवसानम् । यथादिशब्दानां धर्मविशेषसंबन्ध एव शक्तावात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । ‘पद्मेन तुल्यं मुखम्’ इत्यादावुपमेये, ‘पद्मतुल्यं मुखमस्य’ इत्यादावुपमाने, ‘मुखं पद्मं च तुल्यम्’ इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विधान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

केचित्तु—‘उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धस्य श्रौतार्थत्वाभ्यां विशेषः’ इति इयाचकुक्षदयुक्तम् । साधर्म्यस्यार्थत्वाच्चुल्यादिपदोपादाने आर्थी इति प्रकाशविरोधात् । यस्यैव सार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमानेदो युक्तः ।

तदिवादिभिर्बोध्यमित्युपमानविशेषणीभूतस्यार्थबोधकाले इयादय इत्यर्थः । उपसर्जनत्वेति । संपत्तिवत्प्रतीतिरित्यर्थः । उपसर्जनविषयत्वेऽपीति । उपसर्जनविशेषणत्वेन संबन्धबोधकत्वेऽपीत्यर्थः । प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रधानभूतधनादावपि । अत्रायमर्थः—यथा पद्मस्यैवामित्ववादिनां प्राचां मते चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रकारीभूतविमन्त्रस्य संबन्धेन चैत्रादेर्धनादावन्वयात्सामिचैनीयं धनमिति धीस्तया चन्द्र इवेत्यादावपि प्रकारीभूतसादृश्यसंबन्धेन चन्द्रादेर्मुखादावन्वयारसदृशचन्द्रीयं मुखमिति बुद्धिः । इत्यादेरुपमानपदोत्तरत्वनियमेन तदर्थविशेषणावगमादिति । एवं मुखं पद्मं च तुल्यमित्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेवादिध्रुतिः साधारणधर्मविशेषरूपादादकसंबन्धमप्रगल्भ्य न पर्यवस्यति तुल्यादिपदध्रुतिस्तु धर्मविशेषसंबन्धावगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवसिता प्रतीतसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति । यथेवाद्विपदप्रयोगे श्रौती तुल्यादिपदप्रयोगे त्वार्थीति विभागोऽभिमत इत्याह—तस्मादिति । केचित्तु यथा चन्द्रस्तथा मुखमित्यादौ ग्राह्यधर्मवाञ्छन्द्रस्तादृशधर्मवन्मुखमित्युभयविशेष्यकबोधवच्चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तथैव बोधः । अत एव हंसीघवलश्चन्द्र इत्यादौ मिश्रलिङ्गत्वादेर्दोषत्वम् । पुंस्त्वान्वितघवलत्वस्य हंस्यामन्वयायोगात् । अन्यथा तु हंसीसदृशश्चन्द्रो घवल इत्यन्वयसंभवादोषत्वं न स्यात् । एवं चोपमानोपमेययोर्द्वयोरपि साधर्म्यस्य शब्दादेवान्वयबोधाच्छ्रौतीत्यम् । चन्द्रेण तुल्यं मुखं मनो जमित्यादौ, मुखस्य तुल्यश्चन्द्र इत्यादौ च मिश्रविभक्तिवत्त्वेनोपमानोपमेययोर्द्वयोः साधर्म्यस्य शब्दादप्रतीतेस्तुल्यादिपदप्रयोगे आर्थी । पद्मं मुखं च तुल्यमित्यादावुभयत्र साधर्म्यप्रतीतावप्युपमानोपमेयभावसंबन्धस्य प्रमाणान्तरेणैवावगमेनार्थत्वादायीत्वमिति व्याचष्टुम् । तत्रोपमानोपमेयत्वस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्या व्यवस्थां तदुचा मूलप्रत्यविशेषेन तावदुपपत्ति—साधर्म्यस्येति । युक्तिविरोधमप्याह—किं चेति । हंसीव घवल इत्यादौ चोपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधननियमेन पुंस्त्ववि-

अत एव 'यथादिना सादृश्यरूपः संबन्ध एव साक्षादभिधीयते पठौवत् । तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि' इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु तथा तथाप्यनुपपन्नो विमाराः । पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समासः संभावितः । न च यथादिभिः सममसौ दृश्यते येन समासे श्रौती स्यादिति चेत्, न । 'हृदेन नित्य-समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यनेनेवसन्धेन समं समास-विभक्त्यलोपयोः संभवाद्विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—

‘स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥’

अत्र विजयश्रीरपमेया । स्वाधीनपतिका उपमानम् । न मुञ्चतीति साधारणो धर्मः । यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम् । एवमप्रेऽप्युक्तम् । न चैतेषां कपोरपि समास इति वाक्यगा श्रौती । वाक्यगा आर्या यथा—

‘चेद्विहङ्गिणलोल्लसितायाः कुम्भि तरुणादृणतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतस्ति संमदं विधत्ते ॥’

इयं समसत्त्वप्रयोगादार्थी । समासे श्रौती यथा—

‘भत्यायतैर्विनयकारिभिर्दुत्तानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो लक्ष्मीविलासभवनेर्भुवनं बभार ॥’

शिष्टावस्थस्य हंस्यामन्वयासंभवेन दुष्टोपमात्वं संमतमिति ज्ञेयम् । अत एव उपदो-
षादेव । साक्षाद्विशेष्यतया सादृश्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादकंस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्याभिधानादर्थत्वमित्यर्थः । अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपदैः सादृश्यो-
क्तिरस्त्येवेति नैतद्युक्तमित्यर्थः । पूर्णायामिति । धात्वामिति शेषः । आर्या पूर्णाया उपमादिपदैर्वाच्यैरेव समासात् । द्योतकेति वा सामान्यबोधपरम् । नि-
त्यसमास इति । तेन ‘उद्गुह्येव धामनः’ इत्यादी विशेषणबोध(ध)केनोद्गुह्य-
देन नैराकारुपादपमासेऽपि धामनपदे नैव समास इति ज्ञेयम् । इयेन एमाय इत्येव

१. स्वप्नेऽपीति । प्रभावस्य प्रभवस्तुल्यविदेतुं त्वान्वित्ववय । कान्तः कमनीयम् । यथे-
त्यनन्तरं ॥ मुञ्चतीत्यनुपपन्नः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । २. ‘चकिञ्चलः ।
एवमूनायास्तस्या’ प्रकल्पनादिवाया कुम्भि शोभे सति तरुणादृणतारहारिकान्ति
मनोहरपट्टाञ्ज कान्तिर्वत् श्वभूतमिदमन्वय सरसिर्त्रय सममिति संमद इयं नायक-
चेति विधत्ते । इति सती इति सतीसोमाय कथानि निवेदने । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।
१. ‘भत्यायतैरिति । यो यथा चतुर्भिरदः सामादिरित्यः एवद्वयं बभार पाठ-
वामासेत्यन्वयः । शौरिः श्रीहृष्यः । मुञ्चेदित्यत्र चतुर्भिरिति बोध्यम् । ईदृशैः ।
भत्यायतैर्दृष्टा प्रदोषितैस्तथापुनर्निर्मित्यः । दिव्यैः यथैवेति मयैव । प्रभानिर्वह-
यिभिः । अनन्यपदपरिपायस्यैः । इदानीन्तनपदान्तवस्तुपादानां लक्षणोद्बन्ध-
व्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

अन्त्यग्रयं यथा—

‘कैरवाल इवाचारस्तस्य घागमृतोपमा ।

विपक्व मनो वेत्ति यदि जीवति सरसरे ॥’

अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती । अमृतोपमेति समासे आर्थो । विपक्वमिति तद्वितगा आर्थो ।

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

अत्र तद्वितगा न संभवति । उपमाप्रतिपादकस्य तद्वितस्य धतिकरणवादे-
श्यामानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसम्भवात् । न वा श्रौती । इवादी-
नामुपमानमात्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यमा-
त्रासयोरेव । तयोरेवार्थेयेति द्विप्रकारा लुप्तोपमा नोपमा । तत्र वाक्यगा-
यथा—

‘संभलकरणपरवीक्षामसिरिविभरणं न सरसकव्यस्त ।

दीप्तं अहं गिसम्मह सरिस अंसंसमेतेन ॥’

अत्र विशेषत उपमान नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव ‘कव्यस्त’ इत्यत्र
‘कव्यसमम्’, ‘सरिस’ इत्यत्र ‘गूज’ इति पाठे समासगोदाहरणम् ।

द्योतकलोपे वाक्यगा तावन्न संभवति । ‘मुखं चन्द्रो रमणीयम्’ एताव-
न्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्वितगा । वस्ते कव्यवादीनां च द्योतक-
तया तत्प्रयोगे द्योतकलोपसंवासभावात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभजते—

इवादेरिव धर्मविशेषसम्बन्ध विना पर्यवसानाभावस्य तत्राभावेन श्रौतीत्वाभावात् ।
अत एव सादृश्यप्रयोगेऽपि न श्रौतीत्वम् । यथा ‘परस्पररक्षित्वाद्यात्’ इति
रक्षां प्रथमे सर्गे इत्यादिषु बोध्यम् । सञ्जलेति । ‘सकलकरणपरविधामधीवितरण
न सरसकव्यस्त । इत्येतेऽथवा निशाम्यते सदृशमंशांशमात्रेण ॥’ इति संहृतम् ।
विशेषत इति । उपमानतावच्छेदकामृतत्वादिरूपेणेत्यर्थः । चिन्त्यमिति । विचार्य-
मिति । अयमाशयः—अत्र हि न दृश्यते न वा श्रूयत इत्युपमानाभावकथ-
नात्सादृश्यरूपाया उपमाया असम्भवादसमालकार उपमातिरिक्त एवालकाररत्नाक-
रादिभिस्तु इत्युपमानेदोदाहरणत्वमयुक्तमिति प्रतिभाति । विचार्यमाणे तूपमैवेयम् ।
अस्मदर्शनाशयोचरत्वेऽप्ययुक्तं किंचिदुपमान मविध्यतीत्युपमाभावेव पर्यवसाना-

२. ‘कैरवाल इति । आचार आचरणम् । विपक्व विषादीषूच्यम् । तत्सदृशमे-
त्यर्थः । ईषदसमाप्ती कल्पणत्वम् । यदि जीवति तत्तदा वेत्ति । तत्समीपावस्थाने तत्र
जीवनमेव दुर्लभमिति भावः । इत्युदाहरणचर्दिवासक्षेपः २ ‘सञ्जलेति । सरसकव्यस्याशा-
शमावेणापि सदृश न दृश्यते अथवा निशाम्यते श्रूयत इत्यन्वयः । कीदृशम् । सकलर-
णानामिन्द्रियाणां परमविद्यातिलक्ष्मीदायकम् । तथा च सरसकव्यमेवैवविभ-
नान्यदिति भावः । इत्युदाहरणचर्दिवासक्षेपः ।

वादेलोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि । कर्मकर्त्रोर्णमुलि

‘वाशब्द उपमाद्योक्त इति वादेरुपमाद्योक्तस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे
व्यचि क्यङि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच्च विधा
नेन तस्य द्वैविध्यात् । क्यङि त्वेकैव । कर्तुरेव तद्विधानात् । णमुल्यपि द्विधा ।
कर्मकर्त्रोस्तद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा द्वयोस्त्रयाणामपि वा उपमानादि-
पदानां समासात् । तयोराद्या यथा—

‘ततः कुमुदनायेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रामन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥’

अत्र गण्डपाण्डुनेति द्वयोः समासः । द्वितीया यथा—

‘असितभुजगभीषणासिपत्रो रुद्रहृदिकाहितचित्ततूर्णचारः ।

पुलकिततनुरुकपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽवमासीत् ॥’

अत्रासितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयशब्दानां त्रयाणामपि समासः ।

वयञ्क्यङोर्भेदत्रयं यथा—

‘पौरं^१ सुतीयति जनं समरान्तरेऽस्तावन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रपुङ्गवः ।

नारीयते समरतीक्ष्ण कृपाणपाणेशलोचन सख चरितानि सपञ्चसेना ॥’

अत्र पौरं सुतीयतीत्यत्र ‘उपमानादाचारे’ इति कर्मणः क्यच् । समरान्तरे-
ऽस्त पुरीयतीत्यत्र तु ‘अधिकरणाच्च’ इत्यनेनाधिकरणात् । नारीयते इति ‘कर्तुं-
क्यङ् सलोपश्च’ इत्यनेन कर्तुः क्यङ् ।

णमुलि मेदद्वयं यथा—

‘मृधे निदाघघर्मांशुदशं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्धसंचारं संचरत्यचनीयतिः ॥’

इतो नालंकारान्तरमिति । पौरमिति । अत्र क्यञ्क्यङोराचारमात्रमर्थः । प्रकृति-

१ ‘तत्र इति । गण्ड इव पाण्डुगण्डपाण्डु । ‘उपमानानि सामान्यवचने’ इति स-
मासः । माहेन्द्री दिक् प्राची । ‘इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’ । २. ‘असितेति । प्रतिभटानां शङ्खाणां
विक्रमस्य दर्शने सत्यं नृप ईदृश आसीदित्यन्वयः । असिः खड्ग एव पद्मसिपत्रम् ।
रुद्रहृदिका रमणीयगण्डया आश्रित कृतश्चित्ते तूर्णं नीधौ चारुः संचारो यस्य सः । वत्कटा
अरण्या चलोत्प्लासिर्धर्मस्य सत्प्राज्ञः । ‘रुद्रपुराणचन्द्रिकासंक्षेपः’ । २. ‘पौरमिति । अतो नृप-
पौर जन सुतमिवाचरति । ‘उपमानादाचारे’ इति कर्ममृतादुपमानात्वञ्च । समरस्यान्तरे
मध्ये अन्तः पुरीयति अन्तः पुर इवाचरति । अत्र ‘अधिकरणाच्च’ इत्यनेन क्यच् । विचित्रे-
त्यादि । विचित्रेण चरित्रेण विचित्र इत्यर्थः । ‘येन चित्तशुद्धपूज्यगौ’ इत्यनुशासनात् । नारी-
यत इति नारीवाचरीत्यर्थः । ‘कर्तुं-क्यङ् सलोपश्च’ इत्यनेन क्यङ् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-
४. ‘मृध इति । मृधे सद्गमे । निदाघेत्यादि । निदाघघर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थः । ‘उप-

अत्र निदाघघर्मांशुदंशमिति कर्मणि णमुल् । निदाघघर्मांशुमिव पश्यन्ती-
त्यर्थात् । पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि । 'उपमाने कर्मणि च' इति सूत्रे चकारात् ।

अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मबाधोलोपे वाक्यगा न संभवति । शि-
ष्टयोर्मुखं चन्द्र इत्येतायन्मात्रयोरुपादाने उपमानवगमात् । नापि तद्वितगा ।
तद्वितस्यापि ऋतपद्यादिवेन तत्सत्ये द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्य-
भावादित्यन्यथा विभजते—

एतद्विलोपे किप्समासगा ॥ ३ ॥

एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोर्धर्मबाधोलोपे । विद्या यथा—

'सेविता विधयति विधुरपि सवितरति सया दिनन्ति यामिन्याः ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥'

यद्यप्याधारे किञ्चिधानात्तत्सत्यं च समानधर्मरूपत्वेन किपि धर्मलोपो नास्ति
तथापि किप् एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि वयदत्र
नोपात्तः । तस्यालुप्तत्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—

'परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।

संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥'

अत्र राजार्यं कुञ्जर इवेत्युपमा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

तद्विते तु नेपथ्यम् । उपमानलोपे तद्वितस्यैवाभावात् नापि श्रौती । उपमा-
नाप्रयोक्तो इवादेरप्रयोगात् । तत्र सामसगा यथा—

'दुण्डुजन्त मरीहस्ति कण्टभकृतिर्भौह केभह्वणाह ।

मालदकुसुमशरिच्छं भमर भमन्तो न पावहस्ति ॥'

भूतमुतादिपदानां तत्सादृश्ये लक्षणेति सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलोपः । एवं णमु-
लोऽपि भावेभावे धातुसंबन्धे च विधानाश्रयभावाच्चकत्वमित्यूषम् । कुञ्जर इवेत्यु-
पमेति । परसेनाविश्रावकत्वादेः सामान्यस्याप्रयोगादुपमितसमासबोधेत्यर्थः । परिप-
न्थीत्यादि न सामान्यपरमिति भावः । दुण्डुजन्त इति । 'अन्वेपयन्मरिप्यसि

माने कर्मणि च' इति कर्मण्युपशदे णमुल् । चकारात्पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि । पार्थ इव
संचरतीत्यर्थात् । उभयत्रानुदासक्तिको यथाविध्वनुप्रयोगः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

१ 'सविद्येति । मनसि सुखदुःखवशीकृते सति यथाक्रमं सवित्रादिकं विष्णादिवदाचर-
वीत्यर्थः । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्वा वक्तव्यः' इत्याचारे किप् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
२. 'परिपन्थीति । परिपन्थिना शत्रूणां मनोराज्यं मनोरथः । राजकुञ्जर इति कुञ्जर इव
गच्छेत्यर्थः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः । ३. 'दुण्डुजन्त इति । 'दु दु इति शब्दं कुवाँण इत्यर्थः' इति वैचि । तन्मते
यनामि अमन्त्रित्वान्वयः । 'दुण्डुजन्त अमग (१) इत्यर्थः' इत्यने ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

कुसुमसरिच्छमित्यत्र 'कुसुमेण समं' इति पाठे इयमेव वाक्यगा ।

क्यचि बाधुपमेयासे

आसे निरासे । उदाहरणम्—

‘अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

रूपाणोदग्रदोदंष्ट्रः सहस्रारायुषीयति ॥’

अत्र यद्यपि विशेषद्वारोपात्तः कर्तव्योपमेयत्वयापि न तत्रावेन किं तु कर्म-
त्वेन । अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेः । तथा चात्मानं सहस्रारायुषीयतीत्यर्थः ।
इत्युपमेय आत्मा लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हंसायत इत्यादौ कर्तव्यो-
पमेयः । तस्य बाधुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्तत इति विशेषात् क्यचि नेयं
संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदग्रहं संभवति । यथा उपमानोपमेययोः,
उपमानबाधोः, उपमानधर्मयोरिति तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव नास्तीति न
न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् ।

त्रिलोपे तुपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तम् । सापि समासमात्रे
अभ्यन्त बोधकाभावात् । तत्राप्याध्वेय । इवादेर्लोपादिल्लेखविधेयत्वाद्—

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

यथा—

‘तरणिमनि कृतावलीकना कलितविल्लासवितीर्णविग्रहा ।

स्मरशरविसरावितामतरा मृगनयना नयते मुनेर्मनः ॥’

अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया लोचने विवक्ष्यते तदा नेदमुदाहरणम् ।
यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा ‘सप्तशुपमानपूर्व-

कण्टककलितानि केतकीवनानि । माळतीकुसुमसहस्रं भ्रमर भ्रमरपि न प्राप्यति ॥’
इति संरुतम् । अत्रापि दुर्लभतयोक्तं कुसुमान्तरमग्रहत्वं प्रशतमालयुपमा-
नतया विवक्षितमिति शेषम् । अत्र यदीति । शक्यता लक्षणया वा उपमाना-

१. अरातीति । वैरिविक्रमालोकनेन विक्रमशक्तिनेत्रः शृणगेन उदय उद्भूतो
दोदंष्ट्रो यस्य तादृशो नृपः स सहस्रमायुषानि यस्य लभितव्यमानमानरति । यथा तं दुर्बलं
मन्यते तथान्तरमपीत्यर्थः । आयुषमहमहत्त्वस्त्वेन कृपागेन निर्वहणादुत्तरः । अत्र कर्म-
त्वोपमेयस्यात्मनस्तत्त्वेनैवानुपादानमिति बोध्यम् । वेञ्चिस्तु उदयेर्लोपादानमग्रहमात्म-
सहस्र इत्येकपरतया न्याय्यते । सहस्रेणयुपेः सह वर्तत इति सप्तहस्रायुष इति । अन्ये
तु ‘सहस्रारायुषीयति’ इत्यपठन् । सहस्रार चक्रमायुष यन्नेति नदर्थः । इत्युदाहरण-
चन्द्रिकामशेषः । २. तरणिमनीति । तरणिमनि सर्पि मनो हरतीति संशब्धः । तरणिमनि
निषेधे इत्यमरवचोक्तं यदेति वा । तेन यत्र लभितव्यः लभितविल्लामेभ्यो विल्लो (लीलो) दत्तो
पिमाहः शरीरं यदा सा । विसरः समूहः । तेनचित्तं व्याप्तमानन्दं मनो यस्याः सा ।
‘विश्रान्ता’ इति पाठे शरीरविश्रान्ता अ-उरे यस्याः सेवार्थः । इत्युदाहरणचन्द्रिकामशेषः ।

पदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयन
शब्देन बहुव्रीह्युपमानवानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य
लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम् ।

केचित्तु "उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा समवति । यथा 'अयमाय गूलिक'
इति । अत्राय शूलपदेन शूर आचार उपमेय, तीक्ष्णत्वादिक च साधारणो
धर्मः । न च तयोरेकमप्युपात्तम् नापीवादि" इति मन्यन्ते । तन्न युक्तम् ।
यत् कूरस्याचारस्याय शूलतयाध्यवसानादतिशयोक्तिरियं न तूपमा । अन्यथा
अध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विपरत्वापत्तेः ।

तदेव धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे पद । धर्मवाद्योर्लोपे
द्वौ । धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैक । त्रिलोपे त्वेक । इयू-
न्विंशतिर्लुप्ताभेदा पूर्णा भेदाश्च पद । इत्येव पञ्चविंशतिः ।

नुक्ता मुपमानलुप्तेति नोदाहरणमिदमित्यर्थः । लुप्ताभेदानुपसहरति—तदेवमिति ।
चित्रमीमांसायां त्वन्वेऽपि लुप्ताभेदा दर्शिता । तथाहि—“वाचकलुप्ता पञ्चधा
इहोक्ता । 'वर्तयुपमाने' इति गिनौ सप्तम्यपि दृश्यते कोकिल इवालपति कोकिला
त्पापिनीति । तथा 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्प्रत्यये 'लुम्मनुष्ये' इति लुपि चेवेत्यर्थे
'चञ्चापुरुष सोऽयं यः स्नाहितं नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् यद्भक्तानां सुखमय
सुसारोऽप्यवर्णति' इत्यत्र धर्मस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणोपादाने किंपि नवमी ।
तथा उपमानलुप्ता वाचकसमासयोर्द्विविधोक्ता मृतीयापि दृश्यते—'यच्चोराणामस्य च
समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्वत् काकतालीयम् ॥' 'अत्र
काकतालपदयोर्लक्षणया काकगमनतालपतनपरयोरीकार्थे 'समासाच्च तद्विपयात्'
इति शापकारकाक इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदृशयो-
राणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमिवेति पुनरीकार्थे तेनैव सूत्रेण च्छप्र-
त्यये तालपतनजन्यकाकवधसदृशश्वोरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र च्छप्रत्ययाध-
द्वितीयोपमायामुपमानभूतस्य तालपतनजन्यकाकवधस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम् ।
तथा प्राथमिरोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता । इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुक्तौ धर्मो-
पमानलुप्ता । एव वाचकधर्मयो रिव चञ्चापुरुष इति कनो लोपे धर्मोपमानोपादाने
च भवतीति द्वात्रिंशलुप्ताभेदः ॥" इति । अत्रेदं बोध्यम्—गूणायां साधारणो धर्म-
वन्विदनुगतः । यथा स्त्रेऽपीत्यत्र न मुच्यतीति । इच्छिस्तुप्रतिवस्तुमावापन्नः ।
यथा—'यान्त्वा मुहुर्वलितकधरमाननं तदाहृतवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या । दिग्धोऽमृ-
त्तेन च विप्रेण च पद्मलङ्घ्या गाढ निष्ठात इव मे हृदये कटाक्षः ॥' इत्यत्र मित्राभ्यां
वलितावृत्तशब्दाभ्यामेकस्य धर्मस्य निम्बप्रतिविम्बमावापन्नकधरावृन्तविशेषणतयोपा-
दानात्तात्पर्यम् । कधरावृन्तयोस्तु सादृश्यादभेदेनाध्यवसानाद्विम्बभावः । विम्बप्रति-
विम्बमावापन्नधर्मं प्रति विशेष्यतया वस्तुप्रतिवस्तुरूपो धर्मः इच्छितः । यथा—
'सा तन जगदे साध्वी ह्यारसाध्वसकम्पिता । वानरेणातिलोकेन वाताधूतैव वन्ती ॥'

नन्यन्येऽप्युपमाभेदाः सम्भवन्ति । तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहुपमान-
सम्बन्धो मालोपमा । सा च द्विधा—साधर्म्यस्याभेदात्तद्वेदाच्च । तत्राद्या यथा—

‘अन्येनेव राज्यग्रीदैन्येनेव मनस्विता ।

ग्रम्यो सा च विषादेन नखिनीव हिमाग्भसा ॥’

अत्र ग्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम् । अन्त्या यथा—

‘ज्योत्स्नेव नयनानन्द सुरेव मदकारणम् । .

प्रसुतेव समावृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’

अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्ना ।

पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रत्नोपमा । सापि द्विधा—साधर्म्याभे-
दात्तद्वेदाच्च । तत्राद्या यथा—

‘अनवरतकनकवितरणजलहवभृतकरतरङ्गितार्थितसे ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥’

इत्यत्र साधर्म्यसाधनयोर्विम्बप्रतिविम्बभावापन्नयोः कम्पिताधूतशब्दाभ्यामेकोऽपमा
विशेष्यतयोक्तः । एवमन्यत्रापि निम्बप्रतिनिम्बमावसंकीर्ण एव वस्तुप्रतिवस्तुभावो न
चेन्न । केवलनिम्बप्रतिविम्बभावेन साधारण्यं यथा—‘पाण्ड्योऽय-’ इति रषी ।
अत्र हि हरिचन्दनबालातपौ द्वारनिर्गरी ... (संश्रुतिं सुधांनुनिम्बमिवेत्यर्थाः) ।
अचित् श्लेषेण साधारण्यं यथा—‘तल्लल्लल पुरमेतस्यात सप्रति सुधांनुनिम्बमिव’
इत्यर्थाः । कचिदुपचारेण यथा—‘पद्मैरिव कुमारमीक्षणैर्विम्बयेन विक्रये पनु-
र्जना’ इत्यत्र विक्रातस्य पुष्पधर्मस्य नेत्रपु । समासभेदाधारेण यथा—‘तया वि-
वृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रकुञ्जयन्तु कुमुद कुमार्याः । प्रसन्नचेतः सलिनः शिबोऽभूत्संयुज्य
मानः शरदेयः लोकः ॥’ इत्यादावाननरूपध्वन्द्वाद्युपमेये पार्याणीकरणात् । पूर्व-
श्लेषः समक्रोडयः त्वमत्र इति भेद इति दिव् । अपोपमायां धाव्योपपन्नकारः कल्पते—
तत्र धाव्यं पदार्थांतरमिति प्रार्थां मतम् । साधारणधर्मेत्येव तरिति नम्यनाम् ।
तत्राद्यमते तावदुच्यते—तत्र चन्द्र इवाहादकं मुखमिल्लादामिषार्थं गारये चन्द्र-
निरूपितत्वसंसर्गेणावयः । सारदयस्य च प्रयोजकतासंसर्गेण आहादकत्वादां उपा-
रणधर्मे पदार्थभेदसेऽप्युपमावक्तव्यत्वात्तद्वयः तद्विशिष्टस्य च भेदेन सुखादायुगोपे ।

अत्र विमलवमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्मः । अन्यथा यथा—

‘मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।

तस्य सभेव जयन्ती शक्या जेतु नृपस्य न परेषाम् ॥’

तेन चन्द्रनिरूपितसादृश्याप्रयोजकादादकत्वविशिष्टमिदं मुख्यमिति बोधः । इवायुच सादृश्यस्योपमानविशेषणत्वमते तु बोधः प्रागुक्तः । समानधर्माप्रयोगे तु सादृश्यस्योपमेय एवान्वयः । निपातार्थतया मेदेनानार्थान्वये बाधकाभावात् । चन्द्रसुन्दरमिति समाप्ते तु चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजके चन्द्रपदस्य लक्षणा । तस्या मेदेनार्थं पदार्थं कदेशोऽपि सौन्दर्येऽन्वयः । तदनङ्गीकारे तु चन्द्रपदस्यैव सादृशासीदर्थवति लक्षणेति पूर्ववदेवान्वयबोधः । चन्द्र इव भाति मुख्यमित्यादौ चन्द्रनिरूपितसादृश्यस्य प्रकारतासप्तगण धात्वर्थे भानेऽन्वयाच्चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुख्यमिति बोधः । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ तृतीयार्थं प्रयोज्यत्व भाने सादृश्य एवावेति । तेन सौन्दर्यप्रयोज्यचन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुख्यमिति धीः । गज इव गच्छति, पिक इव रौतीत्यादाविवार्थसादृश्यस्य धात्वर्थे गमनादावन्वयासभवात्तस्य गमनादिकर्तव्यवान्वयः । गजसदृशो गमनानुकूलकृतिमानिति बोधः । कुत सादृश्यस्य धात्वर्थेनान्वय इति चेत्, घटो न पश्यतीत्यत्र घटान्विताभावस्य दर्शने कभतासप्तगणान्वयवारणाय धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासप्तगणान्वयबोधे विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुत्वादिति तार्किका । अन्ये तु गजसदृशो यः स गच्छतीत्यनेन गज इव गच्छतीत्यत्रापि सादृश्यस्य विधेयत्वेनाप्रतीतेस्तदनुभावोपपत्त्यर्थं गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येव गज इव गच्छतीत्यादौ बोधः । घटो न पश्यतीत्यादायुक्तबोधापत्तिस्तु धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासप्तगणान्वयमुक्तिं प्रति तज्जन्योपस्थिते प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव निरसनीया । नन गज इव समरं शूरो गच्छतीत्यादौ तु गजादिपदानां गजकर्तृकगमनादौ लक्षणा । तस्माद्दृश्यस्य धात्वर्थगमनादावन्वयः । तेन ननकर्मक यद्वृत्तकर्तृक गमन तत्सदृशसमरकर्मकगमनाश्रय शूर इति धीरित्याहुः । ननु सिंहतुल्यो भातीत्यत्र सिंहभानसदृशभानस्य बोधो दुर्घटः । तुल्यत्वस्य निपातमिच्चनामार्थत्वेन धात्वर्थमेदेन साक्षादन्वयायोगात् । सिंहतुल्यो यो देवदत्तः स भातीत्युद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तुल्यत्वबोधे तु तस्य विधेयत्व विवक्षितं न सिध्येत । न च तुल्यपदेन तुल्यत्वप्रकारकं लक्ष्यते तथा मेदेन भानेऽवेतीति वाच्यम् । तथासति क्रियाविशेषणत्वेन नपुसकत्वापत्तेरिति चेत्, अत्राहुः —‘क्रियाव्ययविशेषणानां^(१) ङीबतेष्यते’ इत्यनुशासन सिद्धार्थानुवादकत्वात्सोक्तं पञ्चतीत्यादिमात्रपरं न सार्वत्रिकमिति न दोष इति । धातोरेव लक्षणया सर्वार्थबोधकत्वमन्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वमिलापि केचित् । चन्द्रवत्सुन्दरमिति ‘तेन

१ ‘मतिरिति । तस्य नृपस्य मूल्यादिमैत्र्यादिवन्माधुर्यादिमतीलम्ब्य । प्रभावेण चिता व्याप्ता परेषां जेतुं न शक्नोत्यन्वयः । अत्र मधुरत्वादिसाधर्म्यं मिश्रम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाशेषः

अत्र मूल्यं द्वीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः । त एते भेदाः किमिति नोक्ता इति चेत्, उक्ता एव । उक्तभेदान्तर्भावात् । तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्, एवंविधवैविध्यसहस्रसंभवात्सर्वेषामारयातुमशक्यत्वात् ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैकवाक्यगे ।

अनन्वयः

उपमानान्तरव्यवच्छेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणैव नियध्येते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तं उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वय इति बहुव्रीहि-

तुल्यं—’ इत्यादिविहितवृत्तेः सादृश्यवदर्थकत्वेऽपि सादृश्ये लक्षणा । तस्य सुन्दरपदार्थकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादिवादिप्रयोगस्थल इव बोधः । लक्षणया सादृश्यबोधनात्परमार्थिरवम् । एवं चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितत्वस्यैकदेशे सादृश्येऽन्वयाद्यभ्रनिरूपितसादृश्यवदभिन्नमिति बोधः । चन्द्रवत्सौन्दर्यमस्वेनीयार्थं ‘तत्र तस्यैव’ इति विहितवृत्तेः प्रयोगे तु चन्द्रपदस्य तत्सौन्दर्यं लक्षणया चन्द्रसौन्दर्यनिरूपितसादृश्यवन्मुखसंबन्धि सौन्दर्यमिति सौन्दर्ययोः सादृश्यबोधोत्तरं तयोरभेदाभ्यवसायादेकधर्ममूला पदान्मुखचन्द्रयोरपि सादृश्यधीरित्याहुः । अरविन्देन तुल्यं मुखमित्यत्र निरूपितत्वं तृतीयार्थः पदार्थकदेशसादृश्यान्वयी । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थस्त्वत्रैवान्वयेति । मुखमरविन्दं च सममित्यत्र प्रथमं शब्दादुभयं संश्रमिति बोधे पदान्मानसी वैयर्थ्यानिरीक्षा परस्परनिरूपितसादृश्यप्रतीतिः । प्रतिद्वितिरूपितसादृश्यस्य वा ‘पाण्ड्योऽयमसं—’ इत्यादि विम्वप्रतिनिम्नभावस्थले तु हारहरचन्द्रनविशिष्टो राजा बालातपनिर्गमविशिष्टपर्वतसदृश इति बोधोत्तरं सादृश्यप्रयोजकधर्माकाङ्क्षायां बालातपापुपमानोपमेयधर्माणां सादृश्यमूलाभेदाभ्यवसानेन साधारणधर्मैव सिद्धिः । हारहरचन्द्रनाभ्यामुक्तरूपादिरिव राजेत्युक्तौ प्रयोजकवत्तृतीयार्थः सादृश्यान्वयी । उक्तरीत्या सादृश्यस्य तत्प्रयोज्यत्वादिति दिक् । सादृश्यस्य समानधर्मरूपत्वे तु चन्द्र इव सुन्दरं मुखमित्यादौ चन्द्रवत्तिसमानधर्माभिन्नसौन्दर्यवदभिन्नं मुखमिति धीः । चन्द्रसुन्दरमिति समाप्ते तु चन्द्रपदस्य तद्वत्तिसमानधर्मेण्युगमिति धीः । एवं तुल्यादिपदोपादानेऽप्युक्तम् । एवं कथञ्चादावप्युपमानपदानां तत्सादृश्ये लक्षणा । तस्य च प्रयोजकतया लभेदेन वा कथञ्चादार्थाचारविशेषेण ॥ ओपमेये आधायतयान्वेदीत्यलम् । इत्युपमालंकारः ॥ १ ॥ ननु ‘पितुर्नियोगाद्नवाद्यमेवं नित्यं रामः प्रतिपत्तव्यः’ । धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥’ इत्यत्रैवस्यैव रामस्योपमानत्वमुपमेयत्वमेकवाक्यगनमस्तीत्यतिव्याप्तिः । इतिग्राम्यमात्रस्यैव प्रतिपाद्यतया सादृश्यान्तरव्यवच्छेदाप्रतीतेरिष्टादृश्यसमवात् । अत आह—उपमानान्तरेति । एवं च तत्रैतत्फलमावाप्तातिव्याप्तिमिति भावः । उक्तार्थस्य प्रत्यक्षारूढत्वं दर्शयति—तदेतदिति । कथमनेनोपायंलाभस्तथाह—बहुव्रीहीति । उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्रार्थद्वयमेव इत्यर्थेन तत्र इति भावः । एवं तु सति एकवाक्यगत इत्यस्य वैयर्थ्यम् । उपमेयोनमादेरुत्पत्तिरेवैव व्याप्तेरत

समायात् । यद्वा संज्ञायोगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संयन्धाभावः । स चायो-
दुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचिन्यविशेषस्फोरणार्थः । एक-
वाक्यगे इति विपर्यासोपमान्वाचतेनाय । तत्र हि वाक्यद्वये तथाभावः ।
उदाहरणम्—

‘ने केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीय ।

यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥’

अत्र दशाविशेषादिभेदाद्भेदोपचारः ।

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

‘तयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानभावः । अर्थाद्वाक्यद्वये । एक-
वाक्ये तथासंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिप्यक्तं प्रतीपरूपत्वात् ।

आह—यद्वेति । एवं च नतलक्षणान्तर्गतं किं तु संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तकथनमिति नोक्त-
दोष इति भावः । कथं तर्हि ‘पितुर्नियोगात्—’ इत्यादावतिव्याप्तिवारणमिति चेत्,
तत्र नृत्योरेव साम्यविवक्षणात् तु रामेणैव रामस्येत्याशयात् । यत्र तु—‘लोहितपीतैः
पुष्पमैरावृतमाभाति भूषतः शिखरम् । दावज्जलनज्जलैः कदाचिदासीर्णमिव
समये ॥’ इत्यादौ शिखरादेरेकस्यैवोपमानोपमेयत्वं विम्बप्रतिविम्बभावापन्नधर्मेण
‘पाण्ड्योऽयं—’ इत्यादिवदानुमतिकम् । तत्रावस्थाभेदमवेक्ष्य तात्पर्यविषयसाम्योक्तेर्ना-
तिव्याप्तिः । एकस्यैवैवकारेण देशकालादिभेदेन तात्पर्यम् । विषयत्वव्यवच्छेदस्य
प्रत्ययाप्तस्य च लक्षणे प्रवेशात् । तदाह—एवकार इति । वैचिन्यमितरा-
संस्काराद्विशेषो निरपेक्षतारूप इत्यर्थः । विपर्यासेति । उपमेयोपमेत्यर्थः ।
तत्र विपर्यासोपमायाम् । तथाभावः । उपमानोपमेयभावः एकस्यैव कथमुपमानो-
पमेयभाव इत्यत आह—अथेति । एवं सति ‘लोहितपीतैः—’ इत्यादितः
कोऽत्र विशेष इति चेत्, अयं विशेषः—यत्तत्रावस्थाभेदोपादानेन साम्य-
बोधने तात्पर्यं न तत्र । किं तु स्तुतिपरार्थवाद्वाक्यार्थवदतात्पर्यविषयीभूतं
साम्यमनौपम्यपरमिति । तयोरिति । अनेन च ‘भणितिरिव मतिः—’
इत्यादि रथनोपमाव्यावृत्तिः । तत्रोपमेयाया मतेरेवोपमानतारूपविपर्यासेऽपि
भनितेरुपमानभूताया उपमेयत्वरूपतदभावात् । असंभवादिति । न च
मुखमरविन्दं च परस्परं सममित्यादावेकवाक्येऽप्युपमेयोपमास्त्येवेति कथमसंभव
इति शङ्क्यम् । तत्राप्यरविन्देन मुखं समं मुनेन चारविन्दमित्यपेक्षो वाक्यभेदस्य
त्वादित्याशयात् । नन्वेवं सति मुखमिव चन्द्र इत्यत्रोपमेयोपमाया अभावात्कथ-
मसंभवाः स्यादत आह—मुखमिवेति । ननु ‘रजोमि. स्यन्दनोद्भूतः’ इति

१. ‘न केवलमिति । एवकारो निश्चयः । सा नितम्बिनीयैव केवलं नितम्बिनीय
नितम्बिनीयमिति न । यावत् । अतिव्याप्तिः । तेन उपमेयोपमानांसा निगम्यन्ते
विपर्यास इव भाव्येति वचनविपरिणामेनान्वयः । कीदृशा विपर्यासः । विपर्यासोपमेय

उपमेयोपमेनि यौगिकी सज्ञा । विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थे ।
उदाहरणम्—

‘कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विमेव तनु ।
धरणीव घृतिर्घृतिरिव धरणी सतत विभाति यत यस्य ॥’

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेष । तेन प्रकृतस्य समविनोऽर्थस्य समेना-
समविना सहैकरूपतया यस्तु संभावन तदुत्प्रेक्षालङ्कार इत्यर्थः । सा चेय हेरवा-
दिसंभावनानुभेदाद्बहुप्रकारा । तत्र हेतुप्रेक्षा यथा—

‘उन्मेष यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदशा तस्य सौन्दर्येद्वयं ।

रघुचतुषस्य, ‘सविता विधवति विधुरपि सवितरति-’ इत्यादावतिव्याप्तिः ।
तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतीत्या तत्रोपमेयोपमात्त्वानुग्रीकारात् । अत आह—
विपर्यासश्चायमिति । व्यवच्छेदार्थं इत्यनन्तरं लक्षणे विवक्षित इति शेषः ।
तथा चोपमानान्तरव्यवच्छेदफलक उपमानोपमेययोर्विपर्यास इति लक्षणं सुस्थ-
मिति भावः । इत्यनन्वयः ॥ २ ॥ उपमेयोपमा च ॥ ३ ॥ उपप्रेक्षालक्षणार्थं
दर्शयति—तेनेति । यथोक्तशेषपूर्वनेत्यर्थः । ‘इतसारमिव-’ इत्यत्र नैपथीयद्विती-
यस्य संभावनविषयस्य चन्द्रस्याप्रकृतत्वादाह—संभविन इति । स्वतः सिद्धस्य
विषयस्यत्वार्थः । समेनेत्यस्योपमानेनेत्यर्थे उपप्रेक्षासिद्धादवस्थमत्तत्त्वदर्शमाह—
असंभविनेति । असंभावितेनान्वेनेत्यर्थः । आरोप्येनेति वक्तव्ये संभावनया
आहार्यत्वसिद्धयर्थमसंभविनेत्युक्तम् । तदर्थश्चासंभविनेन ज्ञातत्वं । तेन ‘विरल-
सन्ध्या-’ इति रघुचतुर्दशसर्गपद्ये (इत्यत्र) नातिव्याप्तिः । एकरूपतया अभेदेन ।
संभावनमुत्कटोपमानकोटिकसदेहविषयीकरणम् । तेन सदेहेनातिव्याप्तिः । एतच्च
सादृश्यहेतुकत्वेन विशेषणीयम् । तेन ‘वदनकमलेन बाळे स्मितमुपमाळेशमावहति ।
जगदिह तदैव जाने दशार्धकणेन विजितमिति ॥’ इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति संक्षेपः ।
हेत्यादीति । आदिना फलस्वरूपयोः परिग्रहः । हेतुफलमिष स्वरूपसाम्यार्थः ।

शमस्य लासो मृत्यु तस्य वासा निशसंभूता । निनम्बिनी सैव निनम्बिनीव । तस्मात्
निनम्बिनीसदृशीति वार्थः । तेन स्फुटतया व्यवलोक्यलाभः । एव च तदैव तदुपमानेना-
वेनीन्यन्वयोऽङ्गवारः । तत्फलं च निरूपमत्वबोधः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१ ‘कमलेवेति । कमला लक्ष्मी । विभा कान्ति । घृतिर्वैष्णव । यत हर्षे । यस्य
राशो मतिरुल्लसिद्धमयोन्यसदृश विभातीति निर्गलितान्वयः । सेय तृतीयसदृशव्यवच्छे-
दफला उपमेयोपमा । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘उन्मेषमिति । हे ललिततनु’
पद्मलक्ष्मी मन्ये इति हर्षात्तव पादयोर्लज्जेति संबन्धः । तेन हर्षरूपहेतुप्रेक्षेयम् । इति
किम् । यो मम पद्मलक्ष्म्या जातिवैरी सहचरानुनिशायामुन्मेषमुदय न सहते तस्यन्दो

नीत शान्तिं प्रसममनया वक्रकान्त्येति हर्षा-
लुभा मन्ये छलिततनु ते पादयो पञ्चलक्ष्मी ॥'

अत्र पञ्चलक्ष्म्या कामिनीचरणयो स्वभावलभ्यत्व ययोक्तहर्षहेतुकलभ्यत्वा-
दाभ्येन समावितम् । स्वरूपसमावन यथा—

'लिङ्गैरतीव तमोऽङ्गानि किरतीवाङ्गन नम ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥'

अत्र गम्यमान तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया सभावितमिति स्वरूपो
प्रक्षेपम् । अत एव 'तमसो लेपनकर्तृत्वमयोपेक्ष्यम्' इत्यलङ्कारसर्वस्वकार-
मतमपास्तम् । विवक्षितविवेकेन लेपनमात्रस्यैवोपेक्षणात् । एव फलापुत्रे-
क्षाय्यहनीया ।

ससंदेहस्तु मेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

ननु 'उन्मेष-' इत्यादौ हर्षस्य हेतुत्वेन लगने समावन न त्वभेदेनेति कथमुक्तल-
क्षणसमन्वयस्तत्राह—अत्रेति । अत्र लभ्यत्वस्य तादात्म्येन समावनोक्ति फलत-
पर्यवसानमिषाया । तस्य पदार्थकदशत्वात् । किं तु स्वभावलभ्यायां हर्षहेतुकल-
भ्याया अभेदेन समावन बोध्यम् । हेतुप्रेक्षाभ्यपदेशोऽपि पर्यवसानत एव । दध्ना
पुहोतीत्यस्य दधिपिधित्वभ्यपदेशवदित्युक्तम् । एवम् 'बोलस्य यद्भीतिपलायितस्य
आसत्त्वच कष्टनिनो वना'ता । अद्यापि किं वानुमविध्यतीति व्यापाटयन्प्रष्टुमिवा-
श्रुताणि ॥' इति फलोपेक्षायामपि स्वाभाविके कष्टककर्तृकभ्यापाटने ललाटाक्षर-
दर्शनफलकपाटनतादात्म्यसमावनमिति लक्षणसमन्वयो द्रष्टव्य इति दिक् । ननु
'उन्मेषतीव-' इत्यत्र तमोऽव्यापनस्यानुपादानात्कथं तत्र तादात्म्येन लेपनसमावनेत्यत-
आह—अत्रेति । गम्यमान व्यञ्जनया प्रतीयमानम् । उपेक्षायाश्चाध्यवसानगर्भ-
स्याद्विषयस्यानुपादानेऽपि न दोष इत्यप्याहु-अत एवेति । प्रकाशप्र-यादेयैत्यर्थः ।
मुक्तिमप्याह—विचक्षितेति । तथा च विवक्षितस्यैव साक्षादुपेक्षासमवेन
तत्कर्तृत्वानुपावन न युक्तमिति भावः । नभ्यास्तु "अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे
गुणमहा-य-कुचरीलक्ष्मी । नानारदाह्लादिमुख धितोरुप्यांशो महामारतसर्गयोग्य ॥'
इति नैपथीयपदे मोहनरुचमस्तापारतासम्भवेन मुनिप्रेक्षादर्शनादभेदेनैवोपेक्षेति
नियमो न युक्तः । न च मुनिगतपमविशेषे मोहस्याभेदेनोपेक्षितकल्पना युक्तः ।
अनुमवशिरोप-लक्षणानुपमानुरोधेनानुभवबाधायोगात् । एव च उन्मेषतीवैत्यपि
तमसि लेपनकर्तृत्वापेक्षैव युक्तः । आख्यातापैक्यस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्य-

न 'पगवोऽनया इ दीवरदलदृशा कर्तुंभूया वक्रकान्त्य करणभूया प्रसभ बलापानि
नीत इति ।' इत्युत्तराख्यवर्तिद्वयसंज्ञकः-

१. 'उन्मेषतीव' । गता-वशात्-नमि-म् । नम-कन् अङ्गानि उन्मेषतीविति व्यापनस्य
नानातेनोपेक्ष- । एव नम-कर्तृत्वमनुरोधेनानुरोधि । इत्युत्तराख्यवर्तिद्वयसंज्ञकः-

भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविप्रतिमानिर्मित एवालंकारो न तु स्वारसिकः
स्थानुपुरुषादिविषयो वा । वैचित्र्याभावात् । अत्र संशयः ससंदेह इति लक्ष-
णम् । भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा—

‘अयं मार्तण्डः किं स खलु सुरगैः ससमिरितः
हृत्तानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।
हृत्तान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोचयार्जुनं त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥’

अत्र मार्तण्डाद्यादीनां संदेहे ससतुरगत्वादीनि वैधर्म्यानि तदाधयेयूक्तानि ।
न चायं व्यतिरेकालंकारः । तस्य संदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशोचित्यात् ।

यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । किं च निर्गुणं व्यापने लेपनोत्प्रेक्षाश्रीकारे तस्य
विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य पृथक्पदानुपात्तत्वात् । इवशब्दान्वितस्यो-
त्प्रेक्षाया उत्सर्गसिद्धत्वाच्च । तस्मात्स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा
चेत्याहुः । अधोत्प्रेक्षायामन्यबोधप्रकारोऽभिधीयते—तत्रोत्प्रेक्षायां पद्यभयं
हेतुः । तत्र प्रकृत्यर्थहर्षादेरभेदेनान्वयः । हेतोश्च प्रयोज्यताद्वैतगणं लगने तस्य
आभेदेन स्वाभाविके लगने संभावने प्राचां मते । तेन हर्षहेतुकलगनतादात्म्य-
सभावनाविषयः पादयोः पद्मशीभालगनमिति बोधः । नव्यनये तु हेतोरेव प्रयो-
ज्यताससर्गणोत्प्रेक्षणाद्वैतहेतुप्रयोज्यमिष लक्ष्मीलगनमिति बोधः । एव द्रष्टुमिवा-
क्षरणीति फलोत्प्रेक्षायामभेदेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य तुमुनर्थफलस्य साधनत्वसंसर्गण
पाटनेऽन्यत्वात्तस्य च स्वाभाविके तादात्म्येन संभावनात्कटाक्षरदर्शनाभिप्रेक्षण-
पाटनाभिन्नमिर्वतापाटनमिति बोधः । नव्यनये तु फलस्यैव साधनत्व ससर्गणोत्प्रेक्षण-
मिति दर्शनफलकमिष पाटनमिति बोधः । एवमन्यत्राप्युच्यम् । इत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥४॥
अत्रेति । ससंदेह इति लक्ष्यनिर्देशः । संशय इति लक्षणम् । अत्र च प्रकृतस्य
अभेदेनानुवर्तते । तथा च प्रकृतविषयसमकोटिकं संशयः ससंदेहाख्योऽलंकारः
इत्यर्थः । समेनेत्यनेन सादृश्यप्रयोज्यत्वत्वाभात् ‘अमुष्य धीरस्य जयाय पाहसी
तदा राहु जया विशिखं सनाथयन् । निमज्जवामास यशसि संसारे स्मरन्विलो-
कीविजयाजितान्यपि ॥’ इत्यादौ नानिष्ठाति । स्मरन्तुर्वा पुरयो वेत्यादिपरायस्य
तु सादृश्यप्रयोज्यत्वेऽपि कविप्रतिभेत्यादिना अनंतरास्मिन्कोटिकत्वादभवादेव नाति-
व्याप्तिरिति हेतव्यम् । अत्र समेनेत्यनेन सादृश्यस्यैव समानकोटिकत्वस्यापि त्यागा-
दुत्प्रेक्षाव्याप्तिरिति । न चाप्यभिहितः । अलंकारानुपपत्तिरिति राहोः जातेश्चानु-

१. ‘अवमिति । हे राजन्, त्वाभावी रणे चिरं निपुणं मन्त्राढ्यं प्रतिभया’ अत्रच
इति निरुक्त्यान्तराशान्विदधति कुर्वन्तीत्यर्थः । चिरं विदधतीति वा । ‘चिरं’ इति षष्ठे
तिपणिसर्थः । तेन प्राप्तजननम् । इति कीदृक् । तत्राह—अवमिति । ‘अव’ पुनः ।
एव इत्यनुनिर्दिष्टं निमित्तं मर्त्यो दिशो न प्रसरतीति वैधर्म्येनैव वैधर्म्योत्प्रेक्षायां
संशयः । इत्युदाहरणवद्वैतसंशयः

ननु भट्टोद्भटेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भ एवाय स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि तत्किमस्यापि स एव पन्था । नेत्युच्यते । कुत एतत् । भेदोक्ताविति विभजनात् । निश्चयान्तस्यापि तत्सम्भवात् वैचिण्यानुभवाच्च । यथा—

‘इन्दु किं क कलङ्क सरसि न मेत किमगु कुत्र गतम् ।
छलितसविलासवधनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चित परत ॥’

तत्किं भट्टोद्भटेनायमुपेक्षित । प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृग्वैचि-यामावादिति गृहाण । भेदानुक्तौ यथा—

‘अस्या सर्गविधां प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रद
शृङ्गारकरस स्वय नु मदनो मासो नु पुष्पाकर ।
वेदाभ्यासजड कथ नु विषयभ्यामृतकौतूहलो
निर्माणु प्रभवेन्मनोहरमिद रूप पुराणो मुनि ॥’

अत्र शङ्क्यमानस्य प्रजापत्यादे कस्यापि न वैधर्म्यमुक्तम् ।

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अभेदोऽभेदारोप । धीज नु तत्रातिसाम्यम् । अमेदस्वाध्यामपहुतभेदयोर्वि

प्रमानेभ्य आधिक्योकेति भाव । परिहरति—तस्येति । प्रथमतः सदेहप्रतीते रनन्तरं च वैधर्म्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रतीतावप्युपजीव्यत्वा-सशयचम-कृतावेव पर्यवसानमित्यर्थ । अस्यापीति । प्रकृतसूत्रकर्तुरपीत्यर्थ । प्रतीयमानवदिति । निश्चयगर्भं हि वैधर्म्योक्त्या निश्चयो व्यङ्ग्य निश्चयात्वे तु स वाच्य इति चमत्कारा पकर्षादुत्प्रक्षित इत्यर्थ । अत्रेति । प्रजापत्यादेरित्यादिपदेन चन्द्रादिपरिग्रह । अत्र हि चन्द्रादौ प्रजापतिसदेह इति दीक्षिता । एतत्प्रजापतौ चन्द्रादिसदेह इत्यर्थे । उभयथापि वैधर्म्यानुक्तिरित्यर्थ । इति सदेहालंकार ॥ ५ ॥ अभेदारोप इति । अभेदेन सामानाधिकरण्येनारोप इत्यर्थ । सारोपलक्षणयो सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनमिति यावत् । तद्रूपम्—यदोपमानशब्दानां यौगट्टित्यवशाभ्रयात् । उपमेये भवेद्वृत्तिस्तु(दा त) रूपक भवेत् ॥’ इति । अलंकारमाध्यकारोऽपि लक्षणापरमार्थं यावता रूपकमित्याह । अतिसाम्यं धर्मबाहुल्यम् । मुशब्देन च वृत्तौ तस्य निमित्तवमात्रणोक्तिर्न तु लक्षणाघटकतयेति ध्वनितम् । उपमानोपमेययो

२ ‘इदुरिति । अत्र इति प्रातगदिग्धमिति पूर्वापदेशो बोध्य । छलितानि च तानि सविलासानि चति विग्रह । परत पश्चात् । इत्युगाहरणचन्द्रिकार्णक्षेप २ ‘अस्या इति । विक्रमोवर्णीये अवशीं प्रकृत्य पुरुरवस इत्युक्ति । अस्या सर्गविधा य प्रजापतिरभूत् कान्तिप्रदश्चन्द्रो नु इत्यर्थं च द्रत्वादिकोटिक सशय । पुष्पाकरो मासो मधुमास । मुदेहे कारणमाह—वेदेषादि । विषयेभ्यो व्यावृत्त कौतूहलं यस्य स पुराणो मुनिभक्षा (नारायण) इद रूप कथ नु निर्माणु प्रभवेदित्यवयव । तथा च साधारणस्य हरसम्भवात्सदेह इति भाव । इत्युगाहरणचन्द्रिकासक्षेप

वक्षित इति नापहतावतिभ्यासि । तदेतद्विविधम्—सावयव निरवयव च ।
तत्राद्य समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च । द्वितीय तु शुद्धमात्रमित्यर्थे विभागे
लक्षणमाह—

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपिता आरोप्यमाणा । ते सर्वेऽपि यद्यारोपविषयवच्छान्दा एव भवन्ति
तदा समस्तवस्तुविषय नाम रूपकम् । समस्त वस्तु आरोप्यमाण विषय शब्द
प्रतिपाद्योऽग्रेति व्युत्पत्ते । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वय-
स्थले नाभ्यासि । उदाहरणम्—

‘ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी

व्यस्तधामभ्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्वीप भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

व्यस्त सिद्धाञ्जनपरिमल लाम्छनस्य षष्ठेन ॥’

अथ पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिकमारोप्यमाण सर्वं शाब्दम् । नन्विदं
रूपकोदाहरण न दुर्यते । साधकबाधकभावेन रूपकोपमयो सद्व्यासदेह-
लक्षणसकरौचित्यादिति चेत्, भवेदेवम् यद्यन्तर्धानभ्यसनरसिकाव विशेषण न
स्यात् । तद्धि रूपकपरिमहे साधकम् । कापालिक्यां तत्समवादाश्रावसमवाद्य ।
उपमापरिमहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तत्त्वानन्दय एव स्यात् ।

रिखनेनैव हेतुहेतुमतोरमेदोकी कोटिलानन्दो वसन्त इत्यादावतिप्रसङ्गप्रज्ञात् ।
सारोपेत्यादिना चातिशयोक्तिभ्यामिति । अपहृतमेदयोरिति । मेदो वैषम्यं
सुखत्वादि । एतद्योपमापदस्योपमेयतावच्छेदकविशिष्टपरत्वादेव सम्भवति इति हेतुम् ।
अथवा गौणसारोपलक्षणमूलव्यङ्ग्यरूपोऽमेदारोप एव रूपकमस्तु । उपमादो
वैचित्र्यस्य तत्रयुक्तत्वात् । यद्वत् वैचित्र्य तदर्थेवालङ्कारवैचित्र्यात् । व्यङ्ग्यस्यापि
वाच्योरकपरवेनालङ्कारान्तर्भावस्याप्रस्तुतप्रशङ्गान्नयोपमेयोपमादानङ्गीकारात् ।
परम्परितरूपके ‘नियतारोपणोपाय स्यादारोप परस्य यत्’ इत्यारोपपदस्य प्रयोगश्च
‘उपमानोपमेयस्य गुणलाम्प्यात्तत्त्वारोपो रूपकम्’ इति क्षामनसूत्रात् ‘प्रमिमलति
मलसद्वदयती’ इत्यादौ हान्महलरूप व्यङ्ग्य वाच्यस्य भुजगरूपणस्य सिद्धिरिति
प्रथे रूपकस्य वाच्यवैशिष्ट्यं वाच्यायमानताभिप्राया साधारणगुणानां तावन्ति
भोजकानां रूपरूपदेनोपादानादोपमादनीयेति दिक् । तदेतदिति । परम्परि-

२ ‘ज्योत्स्ना’ इति । इय रात्रिरेव कारात्रिकी । योषि-‘ति प्रथमरूपकम् । रत्नप्रदीपस्य
व्यपराणि विशेषणानि । चन्द्ररूपे मुद्राकपाले व्यस्त लाम्छनस्य षष्ठेन सिद्धाञ्जनस्य एव
मलं चूर्णं दधती धारयती । रत्न-‘का’द्वीपोपकारेण मुद्रोपनाया एतादृशानां व्यवहार-
इति षष्ठीशङ्का । मुद्रापरिमलरूपी प्रशङ्का निन्दे । मुद्रा सिद्धं तद्वत् रूपक इति वा ।
ज्योत्स्नारूपेण धमना दुराग्रश्चनेनैवैव चवला । तारकास्यावस्थीनि विभ्रती । अ-‘प्र’ानस
व्यमने कोमुके रसिनेति । इत्युदाहरणविशेषार्थेन-

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

ते इत्यारोपिता । तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणा शब्दोपात्ता केचिदर्थ-
सामर्थ्यादवसेयास्तदेकदेशविवर्ति । एकदेशे विशेषेण वर्तत इति व्युत्पत्तेः ।
उदाहरणम्—

‘जेत्स रणन्तेडरए करे जुणत्तस्स मण्डलगालमम् ।

रससमुदा वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥’

अत्र रणऽत पुरात्वमारोप्य शाब्दम् । मण्डलाप्रलताया नायिकात्व रिपु-
सेनाया प्रतिनायिकात्व चारोप्य न शाब्दम् । किं त्वन्त परत्वारोपसामर्थ्या-
देवाधसीयते । अन्यथा तस्यापर्यवसानात् । अत एकदेशे विशेषेण वर्तनादेक-
देशविवर्ति ।

साङ्गमेतत्

साङ्ग सावयवम् । एतदुक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थे । साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदाय ।
एकस्मिन् रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात् । अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थेनवात् ।

निरङ्गं तु शुद्धं

निरङ्गमद्वितीयम् । तच्छुद्धमेवेत्यर्थे । यथा—

‘कुहलीवाद्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य

तस्मां कान्तोदन्त श्रुतमपि पुन प्रभयति यत् ।

तदपकमेदस्य श्रवणमूलस्य शब्दार्थोभयालङ्कारत्वात्तद्विभागानुक्तिः । ‘यस्य
रणान्त पुरे करे कुवतो मण्डलप्रलताम् । रससमुद्भवपि सहसा पराङ्मुखी भवति
रिपुसेना ॥’ मण्डलाप्र सङ्ग स एव लताचारत्वाद्भ्रता । रसो वीर शृङ्गारश्च ।
अन्यथेति । नायिकात्याराप विना तस्या पुरत्वारोपरवस्थापयवसानादनुपपन्नत्वादि-
त्यर्थः । समुदाय इति । परस्परापेक्ष इति शेषः । यथाभुते मालारूपकऽपि तत्त्वा-
पत्तः । तत्रानेकेषामपि रूपकाणां परस्परानपेक्षत्वात्तथावृत्तिः । अयमर्थोऽङ्गश-
ब्दादेव लभ्यत इत्याह—एकस्मिन्निति । न चेकदेशित्वरूपमात्रं मालायामपि
प्रत्येकमन्वीत्याशङ्कानिरासार्थाह—अङ्गशब्दस्येति । असाङ्गस्येव शुद्धस्य । पूर्वश-

१ ‘मण्डलाप्रलतां राङ्गलताम् । करे कुवतो धारयन् । मुदाय रत्नार्थे च । अन्य पुर-
त्वारोपसामर्थ्यात्तया नायिकात्ववगमात् । रसेन वीररसेन शृङ्गारेण च । संमुखी जुगुप्सु
रिपुसेना । पराङ्मुखी भवति मया प्रद्वान्निवर्ते कोऽपि प्रवर्तमानः । इत्युदाहरणवद्विधा
संज्ञेः २ ‘यदस्मात्गीतध्वनिषु तस्य अङ्गानि स्तिमितयति निश्चयान् कराति । यथा
श्रुतमपि कान्तमन्वीन् इत्यन्तं सती प्रति पुन प्रभयिष्य करोति । यस्याद्यानिद नेत्रमुद-
गदिन्य वशा साक्षया अन्तः सपिनि । कान्तकान्तात् इत्यनया विषयात्त गृह्णाति । अहो
इति संतोषने । हे सखि, तत्तस्या मनसि च अथा इति चन्द्रमसि ति शेषः । अनिनदां
मेव रूपं कतिपयं हेतु प्रवृत्त इति वेदीयत्वम् । अभिननेति सेवीविषयवचनम् ।’ शमुदा-
हरणवद्विभागः ॥

अनिद्रं यच्चान्तं स्वपिति तदहो वेदव्यभिचारी
प्रवृत्तोऽस्याः सेकु इदि मनसिजं प्रेमलतिकाम् ॥*

अत्र प्रेममात्रे लनिकास्वारोपः ।

अथ साद्रस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—

माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

यद्येकत्र बहुपमानयोगे मालोपमा तस्यैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमिष्यथ ।

यथा—

‘सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमो कर्पस्य हृषाङ्गम्
काम्ते कर्मणकर्म नर्मवचसामुल्लासनावासम् ।
विद्या वक्रगिरा विधेरनवधिप्रावीष्यसाक्षात्क्रिया
बाणा पद्मशिलीमुखस्य वलनाचूडामणि सा प्रिया ॥’

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यत् ।

तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ८ ॥

नियतस्य मुत्पत्त्यारोपो वस्तुन्तरसादात्म्यप्रतीतिसंस्थोपायः कारणं य पर-
स्यामुत्पत्त्यारोपस्तु परम्परितम् । रूपणानां कार्यकारणभावरूपा परम्परा सजा
ताव्रति योगाविति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपण
विना यदारोपणं न सम्भवत्येति यावत् । एवभूत परस्यात्म्यस्यारोपः स तथा ।
एव चैकैरूपणानन्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा परम्परा सजाताव्रति
श्रुतापत्तेः । श्लिष्ट इत्यादि । तदेतद्विशिष्टम् । उपायभूते रूपे च आरोप्यारोपवि-
षययोर्वाचकस्य श्लिष्टवाङ्मित्ररूपत्वाच्चेत्यथ । तत्राद्यं यथा—

‘विद्वन्मानसहस्रवैरिकमलासकोचदीप्तघुते
दुर्गामार्गणनीललोहितसमिस्त्रीकारवैश्वानरः ।

रुद्धेनोपमापरामर्श इत्याह—यथेति । एतदेव सूत्रं सूत्रवृत्तिकृतोरेकत्वे ज्ञापकम् ।
मालोपमाया सूत्रानुच्चारणं वृत्तावेव कथनादित्याहुः । केचिदिति । अत्र च साव-
यवरूपकस्यापि परम्परितवप्रसङ्गेऽस्वरस इत्यतः स्वयं तदर्थमाह—वस्तुतस्तुति ।
एव चेति । एवरूपणानन्तरं रूपकमिति शेषः । सावयवे तु ज्योत्स्नामलेत्यादौ

१ ‘सौन्दर्यस्येति । तरङ्गिणी नदी । सौन्दर्यस्य तरङ्गवत्त्वावयवमेनोचरोत्तरविच्छेद
स्थायः । हृषाङ्गमथ योग्यस्थानलाभात् । कर्मणकर्म वशीकरणम् । नर्महृदा (वचसां)
क्रीडारहस्यानामुल्लासनाया वृम्भणस्य वासस्थानम् । वक्रोफीर्वा विद्या शिक्षाशास्त्रम् ।
विधेरनवधिः निरवधिनिपुणताया साक्षात्कारः । सा प्रियैकवस्या प्रियायां बहुनामारोप
मालारूपकम् । पद्मशिलीमुखं नाम । इत्युदाहरणवद्विनाशक्षेपः २ ‘य आरोपः’ क
३ ‘वैकरूपणहेतुकं रूपणान्तरं’ वा ४ ‘रूपे’ क ५ ‘विद्वदिति । हे वरवीर
प्रभो, त्वं वैरिञ्च आह्वय वत्तरश्चतसुधे साध्याम्य क्रिया इत्याख्यायकम् । क्रीडता ।

सत्यप्रीतिविधानदक्ष विनयप्राग्भाक्भीम प्रभो

साम्राज्य वरवीर वत्सरशत वैरिजमुच्चै क्रिया ॥'

अत्र विदुषा मानस मानस सरोविशेष इत्यारोपहेतुक राज्ञो हंसवारोपणम् । तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्हृदयसरोविशेषयो श्लेषवत्ता मानसशब्दे नैवाभिधानम् । एवमग्रेऽपि । तत्र वैरिकमलाया सकोच एव कमलानामस कोच । दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम् । समितां स्वीकार एव समिधा स्वीकार । सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीति । विजय परपराभव एव विजयोऽर्जुन । एवमारोपहेतुक सूर्याचारोपणमिति । मनु श्लेषस्य शब्दपरिवृत्त्यसहृदया शब्दा लकारत्वमित्युक्तं वक्ष्यते च । तथा च श्लेषपरम्परितमुमयालकारो युज्यत इति तदवसर एव वक्तुमौचित्यात्किमित्यर्थालकारमध्ये पठित इति चेत्, सत्यमेतत् । तथापि श्लेषापवादक रूपकमित्यलकारसवस्यकारादिप्रसिद्धपुरोधनोक्त । तथा प्रसिद्धौ किं धीनमिति चेत्, मानसवादीनामार्थत्वम् । इदं हि तैरेकदेशनिवर्तो-
युज्यते । द्वितीय यथा—

'आलान जयकुञ्जरस्य इपदा सेतुर्विषद्वारिध

पूर्वाद्रि करवालचण्डमहसो छीलोपधान भिय ।

उयोऽक्षादिषु भस्माधारोपाभावेऽप्यनेकद्वीपप्रमणादिप्रसिद्धसादृश्येन राज्ञो कापालिकी त्वारोपसम्भाव्य परम्परित-वप्रसङ्ग इति भाव । उक्तं नवम इत्यर्थ । वक्ष्यते चाग्र इत्यर्थ । तदवसरे उमयालकारप्रस्तावे । मानसत्वादीनामिति । सरोविशेषत्वा दीनामित्यर्थ । आदिना कमलविकाशित्वादिसप्रह । आर्यत्वमर्थगम्यत्वम् । खल्ल ताया इव नामिकावमित्यर्थ । न-येकदेशनिवर्ति-च सावयवस्यैव भेदो न तु परम्प रितस्वत्वागच्छाद—इदं हीति । मूले इदमपीत्यन्वय । एरुपदोपस्थितयोरन्तर्ग-
रणसरोविशेषयोरभेदाभ्यवसायेऽपि नैकत्रापरारोप । तस्य भेदेन विषयनिर्देशापेक्ष त्वान् । अन्यथा विषयनिर्गणानिमिकायामति-गयाचावपि तत्प्रवृत्तात् । तस्मादार्थ एवायमारोप इत्येकदेशनिवर्ति-वमप्रापि युक्तमिति । स्वमते त्वभिधामूलव्यञ्जनोपस्थि

विदुषा मानसमेव मानसं गरस्तत्र हस्तरूपेति हंसत्वारोपे श्लेषवत्तामनति सरोविशेषारोपस्य हेतुताप-परितरूपकम् । एवमग्रेऽपि । वैरिकमलाया संकोच एव कमलानामसकोच-
स्तेन दीप्तये शून्य । दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणमवेषण तेन नीमलोहितं सिद्ध । समितां महामाना स्वीकार एव समितां स्वीकारस्तेन बह । सत्य प्रीतिरेव सत्या दक्षकन्याया मप्रीतिसुविधाने कुशल एव दधुवन्नाडनिरूप । विजय परपराभव एव विजयो-र्जुनस्य त्मा ग्भव प्राप्तव्यमप्रवृत्त्य च तत्र नीम नीषण नीमसेन चेति ।' इत्युत्तराहरणचन्द्रिकासंज्ञे-

१ 'आलानमिति । जय एव कुञ्जरो इती तस्यालान व-धनस्तम्भ इति । मुने आलान त्वारोपे जय कुञ्जरारोपे हेतु । एवमग्रेऽपि । विन्दूवमनुदस्य पाषाणतेषु । तदुत्थारणस्य दशाय । करवाल राज्ञ एव चण्डमहा मूर्दमस्य पूर्वादिरुन्वावह । छीला दुरात्मापन्नप्रो वधान निगमिधानं गूणवत् । सत्यम एवावृत्तमागत । वीरतां वैरिणां वीरिणास्तां वैरिणां ।' इत्युत्तराहरणचन्द्रिकासंज्ञे-

सङ्ग्रामासृत्सागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन्राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुज ॥'

अथ जयादेर्मिन्नसन्दवाच्यकुञ्जरत्वा(द्या)रोपे सति भुजे भालानत्वाद्या-
रोपो युज्यते । इदमुदाहृतमेवद्वय परम्परितमाकारूपम् । नमालारूपमपि
तद्रूपव्यम् । तत्र छिष्टवाचके यथा—

‘अलौकिकमहालोक्यकाशितजगत्त्रयः ।

स्त्यते देव सहस्रमुत्कारस्य न कैर्मवान् ॥’

अथ वसोऽन्ववाय एव वसो वेणुरिति । भेदभाजि यथा—

‘निरवधि च निराश्रय च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्नयति चतुर्दशलोकवह्निक्वन्द ॥’

अथ लोकशब्दाजिज्ञेन वह्निपदेभारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोप्यारो
पविषयानेकत्वेऽपि नालकारानेकत्वम् । समूय वैचित्र्यप्रकर्षाधायकावात् । एव
माकाराननयोरपि दृष्टव्यम् । यद्यपि रत्नानारूपकमपि रूपकं सम्भवति । यथा—

‘किसलयैर्करलंतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्वापिता भवति ॥’

तस्य सर प्रभृतेर्मन प्रभृता व्यजनवैभारोपोऽयं तु सञ्चलतादाय धिक इति विशेष-
च्छेपाङ्गमेवैतदिष्टम् । वेणुमितीत्यनन्तरं छिष्टमिति शेषः । नालकारानेकत्व-
मिति । न रूपकालकारानेकत्वमित्यर्थः । अलकारस्य चमत्कृतिजनकत्वरूपत्वात्-
स्याश्च चमत्काररूपकार्यक्येनैक्यादित्यर्थः । परम्परितेति च सावयवोपलक्षणम् ।
न्यायसाम्यात् । ननु सापेक्षानेकस्थलेऽलकारभेदाभावेऽपि निरपेक्षानेकरूपकमा-
त्रायां कथं नालकारभेद इति चेत्, सत्यम् । जातावनपेक्षत्वेऽपि चमत्कृतिविशेष-
जनने सापेक्षत्वादिकत्वम् । लोकेऽपि मालारजनादीनामेकालकारत्वमुपलक्ष्यमेव
प्रसिद्धम् । रत्नेनेति । पूर्वपूर्वमारोप्यमाणानामुत्तरारोपविषयत्वव्यपत्तिरिति । यथा

१ अलौकिकेति । अलौकिकस्य महासौख्यस्यालोको दशमं तेन प्रशंसितं जगत्त्रय
येनेति राजपक्षे । मुक्तामणिपक्षे तु—महालोको महारीति । सङ्ग्रहो महाकुलमेव महावैकुण्ठं
मुक्ताकरम् । वसोऽन्ववाय वसुमूल्यावाद्रत्नलोकि । मवान्तेन स्तूयते इत्यर्थः ।
'स्तूयसे इत्यपवादः । 'युष्मद्वचने' इत्यत्रार्थग्रहणायवात् । 'इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप'
२ निरवधीति । ॥ प्रथमं भाष्यं कूर्ममूर्तिर्भवान् जयतीति विष्णु प्रति भक्तोक्तिः । यस्य स्थित
स्थितिर्निरवधिः बालपरिच्छेदशून्यम् । सर्वापि स्थितत्वादायवशात् च । अत्र यदाभिवर्तित
कौतुकत्वाश्रयस्य प्रपञ्चो विस्तारो येन तत् । कीदृशं कूर्ममूर्तिः । चतुर्दशलोकवत्त्वा या
वह्निस्तस्या क्वन्दः । 'इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप' ३ किसलयेति । मदनं कामिनां मनो
जयतीत्यन्वयः । के तत्राह—किसलयेत्यादि । लतानां पल्लवरूपे करे करकमलैर्मुखेन्दुभिर्
सुमयत्राणि वीतिगामवय । अत्र पूर्वमारोप्यमाणस्य कथं दत्तारोपविषयत्वादायनाह
पकम् ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप

इत्यादि । तथापि न तादृशवैचित्र्यवदिति न पृथग्लक्षितम् ।

प्रकृतं यन्निपिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः ।

प्रकृतमुपमेयं निपिध्य असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुपमानं यत्सा-
ध्यते सत्यतया व्यवस्थाप्यते सा अपहृतिः । सा च शाब्दा आर्था चेति द्वेधा ।
तत्राद्या यथा—

‘अवाप्तं प्रागटम्यं परिणतरयः शैलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिभ्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥’

किसलयेध्वारोप्यमाणानां करणा कमलारोपविषयत्वं कमलानां च मुखारोपविषय-
त्वमिति । अत्र करकमलैरिति मुखेन्दुभिरिति च योषिताविल्यनेनान्वेतीति होयम् ।
न तादृशेति । ययोपमाया भणितिरिवेत्यादौ राजसबन्धितया वर्णनीयानां भणि-
त्यादीनामुपमानोपमेयतया ग्रन्थनं प्रकृतोत्कर्षपर्यवमायितया वैचित्र्यहेतुस्तथा
नेत्यर्थः । अयान्न शाब्दयोधप्रकारं कथ्यते—तत्र प्राचा मते विषयिवाचकपदेन वि-
षयवृत्तिगुणवतो लक्षणया सारोपयोपस्थितस्याभेदेन विषयेऽन्वयान्मुखं चन्द्र इत्यादौ
चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमित्यादिषी । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखामिन्नं
चन्द्रवृत्तिगुणवदिति साधारणगुणमात्रपुरस्कारेण सद्गति विषयपदस्य लक्षणेति मुख्य-
मेते त्वाद्वादकं मुखमिति वाच्ये विशेषणसमासे तु मुखामिन्नमाद्वादकमिति कान्त्या
मुखं चन्द्र इत्यत्राभेदस्तृतीयार्थं तस्य चन्द्रवृत्तिगुणे पदार्थकदेशेऽन्वयं तेन कान्त्य-
भिन्नचन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमिति बोधः । लक्षणा विनैवोपमानोपमेययोः समान
विभक्तिकपदोपस्थितयोराह्वार्याभेदयोधवादिनां नव्यानां मते तु मुरां चन्द्र इत्यादौ
चन्द्रामिन्नं मुखमिति बाधः । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखस्य विशेषणत्वा-
त्तदभेदस्य चन्द्रेऽन्वयाद्यद्यपि मुखरूपकमापद्यते न पुनश्चन्द्ररूपकं चन्द्राभेदस्य मुखे-
ऽनवगमात् तथापि स्निग्धाभेदप्रतियोगित्वसमर्पणं चन्द्रे मुखान्नयस्वीकाराच्चन्द्राभेद-
रूपकोपपत्तिः । स्वप्रतिप्रयोगिभ्यभेद एव विशेषणस्य ससर्गो न ॥ स्वानुयोगिक इति
नियमे मानामावादिति वदन्ति । एतन्मते कान्त्या मुरां चन्द्र इत्यादौ कथं बोधः
इति चेदग्राह्य—चन्द्रामिन्नमुखादे कप्रतिभाकल्पितत्वेन कान्त्यादिगुणानां तत्र
प्रयोजकत्वात्कान्त्यादियोजकं चन्द्रामिन्नं मुखमिति बोधः । प्रयोज्यत्वस्य तृतीयार्थ-
त्वादिति । इति रूपकम् ॥ ६ ॥ असत्यतयेति । यथाश्रुते ‘शिखा धूमस्येयं परि-
णमति रोमावलिबपु’ इत्यादावव्याप्ते । सदेहालकारव्यापृत्यर्थं सत्यतयेति । अन्य-

१ ‘चार्थी’ ख-पा. २. ‘अवाप्त इति । परिणतरयः पूर्णहन्ते शशाङ्कस्य सत्त्वेन
पराभिमतस्य वपुषि प्रागटम्यं प्रकटयतां प्राप्तेऽयं कलङ्को नैव विलसतीत्यपहृतिः । तर्हि किं
तत्राह—अमुष्य चन्द्रस्य विगलदमृतप्रवाहशीतले सरति गाढं रतिभ्रान्ता इयं रजनीरूपा रमणी
शेते इति मन्य इति ।’ इत्यादावरणवन्दिवास्तोत्रेयः.

अत्र कलङ्को नैवायमिति चाब्दोऽपह्नव । आर्यस्तु बह्वीभिर्भङ्गीभिरालोच्यते ।
तत्कचित्पदार्थशब्दोपादानात् । यथा—

‘वैत सखि कियदेतत्पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृदोऽस्मिन्नागिलोके तथा हि ।
उपवनसद्विकारोऽज्ञासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविदिष्यमनेनोदृष्ट्वि कालकूटम् ॥’

अत्र कलशशब्दबलाच्च सभृङ्गाणि सद्विकाराणि अपि तु सकालकूटा शरा इति
प्रतीयते । कचित्परिणामादिशब्दवशात् । यथा—

‘अमुष्मिंहावप्यामृतसरसि नूनं सुगन्ध
स्मरं शर्वशुष्टं प्रधुञ्जयनभागे निपतित ।
यवज्ञाङ्गाराणां प्रशमपिङ्गुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येव परिणमति रोमावलिबधु ॥’

अत्र धूमशिखा रोमावलिबधु परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशाच्चेयं रोमा
वलि किं तु धूमशिखेत प्रतीयते । एव भङ्ग्यन्तररूपस्य । यथा ‘इदं ते
केनोक्तं’ इत्यादी ।

श्लेषः स चाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

परिवृत्तिसङ्गानामेव शब्दानामेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थमतिपाद
कता सोऽर्थश्लेषः । यथा—

त्साध्यत इत्येतावदुक्तौ रूपकातिव्याप्तं प्रकृतमित्युक्तम् । तन्मानोक्तौ च निषेधाल
कारे वक्ष्यमाणोऽतिव्याप्तिरत उभयोपादानम् । ‘न पद्यं मुरमेवेदं’ इत्यादावप्रकृतस्य
निषेधो न ॥ प्रकृतस्य । तथा समारोपोऽप्यप्रकृतस्य नेति तत्पुनरासः । दृष्टं तु—
‘अपहृतिरपहृत्य किंचिदयार्थसूचनम् । न पद्येषु स्मरस्य सहस्रं परिणामिति ॥’
इत्यपहृतिलक्षणं सोदाहरणं श्रुवन्नुपमानोपमेयनियममपहृती नाश्रीचके । इत्यपहृतिः ।
श्लेषः स इति । अत्रार्थश्लेषसंवर्धात्कारत्वेन उक्त्यन्ताच्छब्दश्लेषव्यापृश्यम-
माह—परिवृत्तीति । ‘योऽसकृत् परमोत्राणामित्यादौ तु गोत्रादिशब्दानां परि-
वृत्तिरिति ।

१ ‘वैतेति । वत खेदे । अस्मिमादृश रागिलोके अनुरक्तने प्रियपरिमितमेवैरम् ।
अस्तीति शेषः । पश्येति तथाहीत्यन्तरं बोध्यम् । उपवनेषु सद्विकारा आत्रास्तेषुज्ञासिनो
भृङ्गा भ्रमराकाशादेन प्रमिवाणमनेन सरोर कालकूट्युदृष्टित प्रकाशितम् । कामितमिति
यावत् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ० ‘अमुष्मिन्नि । शर्वेण हरेण शुष्टो दग्धं स्मरं
लावण्यरूपांमृतसरोवरभूते भृष्टदृष्टोऽस्मि महति जघनप्रदेष्टे नूनं निपतित । यस्य
कामस्याज्ञान्येवाज्ञारास्तेषां प्रशमस्य निवाणतायां पिङ्गुना सखिना इव धूमस्य शिखा
नाभिविके रोमावलिमूर्तिं परिणमति । देय रोमावलि किं तु धूमशिखैव तदाकारेण
परिणवेत्यर्थव्याप्ता अपहृत्युदाहरणद्वयं दर्शितम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

‘उदयमयते दिव्यालिन्य निराकुरुतेतरा
नयति निधन निद्रामुद्रा प्रवर्तयति क्रिया ।
रचयति तथा स्त्रीराचारप्रवर्तनखण्डन
यत् यत् लसत्तेज पुञ्जो विभाति विभाकर ॥’

अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्रेष्ठ्युभयाथान्युदयमयते इत्यादीनि
वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम् । सयोगादीनाम
भावेनाभिधायान्ननियन्त्रणाद्वयोरपि वाच्यत्वात् ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थं
विशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचन
सा समासोक्तिः सहेपेणाभेदयोक्तिः । मात्रग्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टम्
तद्युदात्त । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्—

‘लङ्घिऊणं पुञ्जं बाहुस्फसं तौपं स को वि उल्लासो ।
जमलङ्घी तुह विरहे ण दुमला दुम्वला ण सा ॥’

अत्र विशेष्यवाचिनो जयलङ्घमीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्वं नास्ति । श्लिष्टत्वं
चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि समवात् । यथा ‘विलिखति कुक्षौ’ इत्या-
दाविति प्राचीनं पन्था । अत्र नव्या—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः
प्रकृतममृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्राकरणि-
कमुच्यते तदपि सगृह्यते । तथापि वैविध्याविशेषात् अन्यग्रान्तर्भावश्च ।
यथा ‘समाससकलाङ्ग-’ इत्यादि । अत्र ह्यप्रकृतस्य भृङ्गस्य विशेषणसामर्थ्या-
त्प्रकृतस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्याहुः । तत्र युक्तम् । अपरतुल्यप्रशस्तयेव तत्स-

त्यसहवाच्यार्थेय इति भावः । लङ्घिऊणेति । ‘लङ्घना तव बाहुस्पर्शं यस्या स
कोऽप्युदात्तः । जयलङ्घमीशब्द विरहे न खलजमला दुम्वला ननु सा ॥’ औपम्येति ।
आदिपदेन साधारणविशेषणकारुण्यसंग्रहः । तत्र साधारणविशेषणवशात्तथा—
‘विलिखति कुचायुधर्माढं करोति कचमहं तिराति लङ्घिते वक्त्रे पत्रावलीमरमश-
राम् । सिद्धिपं सारि शोणीनिम्बाद्विकर्षति चांयुक्तं मधुभिः इत्यप्रदपन्तीनां तथा

१ ‘उपमिति । विभाकरनामा राजविशेषः सूयथ । उदयमुद्रयाचर्षं सगृह्य च ।
अपते प्रप्नोति । दिग्गं मल्लिषमभरारस्तद्विगतदुष्टसामन्तादुपद्रवश्च । दिग्गजजनानां
दारीमां कुर्वतेत्यर्थः । निद्रया मुद्रा मुद्रया चक्षुषं निद्रामुद्रा निद्रामुद्रा अवस्था
भाण्डरुपा च । निवनं नाशम् । क्रिया अविशेषाच्च पशुभ्येति । स्त्रीराचारप्रवर्तनम्
मित्ररादि विधिविधेयक्रियश्च । तन्मण्डनं निवृत्तिं रचयति । ह्यपिउपादनवदेति
विरक्तिः । तेन पुञ्जो रविमसमूहः कान्तिमसमूहश्चि कषार्थकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंसारः

२ ‘लङ्घिऊणेति । अत्र बाहुस्पर्शकारकमुल्लेखमादिमन्त्रादिशेषेण राजप्रत्यक्षनिर्वाणतो
न विच्छिद्यमानत्वात् तथा न्यून इति समासोक्तिरुच्यते ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंसारः

प्रहात् । 'येनास्याम्बुदितेन' इतिवत् । वृत्ती चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे । तत्र समासोक्तिपदं छिष्टविशेषणत्वमात्रपरम् ।

निदर्शना ।

अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

यथाधुतमात्रेणासंभवी वस्तुसंबन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैका निदर्शना । दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा—भवान्तरवा-
च्यभेदे तदभेदे च । सवोराद्या यथा—

‘कं सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीपुंदुंस्तर मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥’

रिम्नीदशाम् ॥’ अत्र कुचविलेखनकचप्रहादिविशेषणानां शब्दश्लेषं विना स्वत एव साधारण्याच्चायकवृत्तान्तस्फूर्तिरिति समासोक्तिः । औपम्यगर्भविशेषणाद्यथा—‘द-
न्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवसोभिनी । केशपासालिङ्गन्देन सुवेषा हरिणेषणा ॥’
अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभा पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासेन सिद्धौ दन्तप्रभा-
सदृशै पुष्पैरिति समासान्तराधरणेन ललनावृत्तान्तस्य समासोक्तिः । साहचर्या-
द्यथा—‘पुरा यत्र स्रोतः—’ इत्युत्तररामचरितनाटके प्रसङ्गात्काव्यन्तरे पुनर्दण्डक गत-
वतो रामस्येवमुक्तिः । अत्र वनसारूप्यात्कुटुम्बिषु धनसत्तानादिसमृद्धसमृद्धिविप-
र्यास प्राप्तस्य प्रामनगरादेर्वृत्तान्तस्य प्रतीतेः समासोक्तिः । इयं चाप्यप्यशीक्षितैरे-
वोक्ता नान्यैरिति सङ्क्षेपः । अस्यां च समासोक्तौ प्रकृतवृत्तान्तोऽभिधेयैव प्रतीयते,
अप्रस्तुतवृत्तान्तस्तु व्यञ्जनया । प्रकरणेनाभिधेया नियमनात् । तस्य च तादस्येन
प्रतीतावसथद्वार्थकत्वप्रसङ्गाच्चमत्कारानुपपत्तेश्च । प्रकृते समारोपो न त्वप्रकृतनाय-
कादेः प्रकृते राजादावारोपः । प्रमाणाभावात् । आरोपद्वयकल्पनागौरवाच्चेति प्राश्नः ।
अप्रस्तुतस्य नायिकादेर्वृत्तान्तविशेषणत्वमवश्यं वाच्यम् । केवलवृत्तान्तस्य आदर-
भावात् । एव चावश्यं व्यञ्जनयोपस्थितस्याभेदेन प्रकृतविशेषणत्वमेव युक्तं न तु
वृत्तान्ते भेदेन । एवमप्रकृतवृत्तान्तस्यापि प्रकृतवृत्तान्त एव भेदेनारोप इति युक्तम् ।
वृत्तान्तद्वयसैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधस्थाननुगवपरद्वयत्वात् । तस्मादप्रकृतवृत्ता-
न्ताभिमतयाध्यवसितः प्रकृतवृत्तान्तः स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिमतयावगते भाषत
इति तु नव्या । एवं च प्रकृतोदाहरणे नायकीयबाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोत्पन्नवती जय-
रक्ष्मीरित्याद्यपक्षे बोधः । द्वितीये तु राजनायकबाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोत्पन्नवती जय-
रक्ष्मीनायिकेतीति सङ्क्षेपः । अत्र च बाहुस्पर्शेति साधारण विशेषण उद्भास इति
छिष्ट इति ज्ञेयम् । विशेषणसामर्थ्याज्जिन्दागमकविशेषणसामर्थ्यात् । समासोक्ति-
पदमिति । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रय प्रकाराः श्लेषः समासोक्तिः सादृश्य

१. ‘सयोग’ ग २. ‘कं सुखेति । स्पष्टम् । अत्रोडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या
सूर्यवशवर्णेनमसमावितमित्युपमाया पर्यवसानाभिदर्शनालङ्कारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकाशंशे ९ .

अत्राहं सागरं तितीपुरस्सीत्यस्यासंबद्धार्थकतया उद्धुपेन सागरतरणवन्मन्त्री-
यमत्या सूर्यवशवर्णनमसंभावितमित्युपमायां कल्पनम् ।

अन्त्या यथा—

‘उदयति विततोर्ध्वरदिमरजावहिमरूषौ हिमधास्त्रि याति वास्तम् ।
बहति गिरिरथ विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥’

अत्रान्यलीलोद्बहनस्यान्वेनासमवाहारेन्द्रलीलासदृशीं लीलामित्युपमायां
पर्यवसानम् । एव च ‘पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थे उपमाक्षेपक इह ॥ पदार्थमात्रम्’
इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । पुषा
मालारूपापि दृश्यते । यथा—

‘दोभ्यां तिनीपेति तरङ्गवतीमुज्जग
भादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविम्बम् ।
मेह छिलहृदियिषति ध्रुवमत्र देव
यत्ने गुणाग्गादितुमुद्यममादधाति ॥’

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च सा परा ।

यत्र क्रिययैव स्वस्व स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूप व्याप्यते सा परा
निदर्शना । यथा—

‘उन्नत पदमवाप्य यो लघुर्हेल्यैव स पतेदिति हुवन् ।
शैलशेखरगतो ह्यपक्वज्वारभारतध्रुत पतस्यथ ॥’

चेति प्रथमे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । इति समाप्तोक्तिः । यस्तुसंयन्ध इति । वस्तुनो
पूर्वापरापदार्थयोरित्यर्थः । सयन्धोऽन्वयः । अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उद्धुपेन सागरतर-
णरूपमुदमानमप्रसिद्धं द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमित्यपि भेदो द्रष्टव्यः ।
लीलापदार्थमात्रस्येति । किं तु सद्बहनरूपवान्यार्थस्येत्यर्थः । क्रिययैवेत्येव

१ ‘उदयतीति । भाषे ईकनवर्णनम् । विजिता विरहता ऊ वा रदमव एव रज्ज्वो
यम् साधने अहिमरूषौ सूर्ये उदयति सति हिमधास्त्रि च त्रे वास्त याति सति अय रैवत
कगिरिहमयतो विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितस्य वारणं द्वय गजग्रहस्य सीलां शोभा बहतीत्य-
न्वयः । अत्रान्यलीलायां अयत्रारोपो लीलासदृशीं लीलामित्युपमां गमयति । तत्र चन्द्र-
सूर्ययोर्घण्टयोश्च विम्बप्रतिबिम्बमात्रसमर्पनाव च रदिमपु रज्जुस्वारोप इति बोध्यम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रियामनेष २ ‘दोभ्यामिति । तरङ्गवतीमुज्जग समुद्रः । छिलहृदियिषति हृदयि-
तुमिच्छति । दोभ्यां सागरतरणादिवस्त्रद्वयमात्रगणनसंस्थमित्यनेकोपमावत्पना मालारूपेण
निदर्शना ॥ ३ ‘उदाहरणचन्द्रिकानक्षत्रेण ३ ‘उन्नतमिति । दृक्पक्व जायमानवः । चारणा
मन्त्रेणापि मारुतेन ध्रुवः कम्पितोऽथ पतति । किं हुवन् । यो लघुः स उन्नत पदमवाप्य
हेल्यैव पतेदिति ह्यपक्वज्वारभारतध्रुतः च । लघुश्चन्द्र-
रत्नपरिमाणश्च । पतनमुत्कर्षहानिरप्यसंयोगश्च ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’

अत्र पतेरपदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथा संबन्धः पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा च लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिः पाते हेतुर्यथा दृष्टकणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानाभि-
दर्शनारवमिति ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्ति-
हेतुः । एतच्चालंकारस्ववीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्रकरणिकेन प्राकर-
णिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः ।
तां विभजते—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

सैवतुयतंते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य, कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य
वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—

‘याताः किं न मिलन्ति शुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मरुते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाण्ये मयि ।
कज्जामन्यतरारकेण निपतरपीताक्षुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तथा सूचितः ॥’

अत्र प्रस्थानार्थं निवृत्तोऽसीति कार्ये दृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणो-
त्साहस्य वचनम् । किंशब्दः प्रश्नार्थ इति न कारणप्रस्तावः ।

कारेण शब्दव्यवच्छेदः । शुवन्पततीति पातक्रियाया एव हेतुहेतुमङ्गावगमकत्व-
स्योक्ते । तथा दृष्टान्तविधयेत्याह—तथा चेति । इति निदर्शनाप्रकरणम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अन्यवृत्ता-
न्तस्यान्यवृत्तान्ताक्षेपकत्वरूपमित्यर्थः । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्तावपि
सत्त्वादित्यर्थः । आक्षेपेणैवेत्येवकारेणाभिधान्यवच्छेदः । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

१. ‘तुल्यस्यैव’ ख. २. ‘याता इति । याता प्रसिद्धा किं पुनर्न मिलन्ति अपि तु
मिलन्त्येवेति काङ्क्षः । मरुते मदर्थम् । अविकार्यदर्शनादनिष्टाशङ्कया सवर्णत्वम् । मदीया
गमनानिच्छा शब्देति छज्जया मन्थरा स्तब्धा तारका कनीनिष्ठा यस्य तेन । तथा निपतद्
पीतमशकुनमयात्सङ्गमक्षु येन तादृशेन चक्षुषा । हसितेनेति । एव किलास्माभिप्रायो यदि
मदिरहेऽपि प्राणान्धारयिष्यतीति प्रहासरूपेणेत्यर्थः । भाविन्वावश्यके मरणे उत्साहः । स च
वियोगदुःखदान्निवाञ्छयेति हेत्यर्थः । इयं च प्रस्थाननिवृत्तिरूपे कार्ये प्रस्तुते कारणोक्तिरूपा
अप्रस्तुतप्रशंसा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाश्लेषः.

कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—

‘राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूर्णो स्थिताः
कुञ्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नांश्चापि किं भुज्यते ।
इयं राजशुक्रस्तवारिमवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवडमावेकैकमाभापते ॥’

अथ प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव स्वदरयः प्रपलाय्य गता इति शत्रु-
पलायने कारणे प्रस्तुते तस्याभाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम् ।

सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—

‘पूतस्तस्य मुखात्किञ्चरकमलिनीपद्मे कणं वारिणो
यन्मुष्णामणिरित्यमंस्त स खडः शृण्वन्त्यदस्मादपि ।
अहुत्स्यप्रलघुक्रियाप्रविलयिण्यादीयमाने शनैः
कुप्रोद्गीय गतो भमेत्यनुदिनं निद्राति भान्तःशुचा ॥’

अथ जटानामस्थल एव समस्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुष-
विशेषस्य स समस्वविशेषोऽभिहितः । विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—

‘सुहृद्भूषाप्पजलप्रभाजनं करोति वैरप्रतिपातनेन यः ।

स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥’

अथ श्रीकृष्णं प्रति शत्रुं निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयसि तदा स्वमेव
श्लाघ इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम् । वृत्त्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः
प्रकाराः विशेषणविशेष्यवाचिनां सर्वेषामपि छिष्टस्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो
वा छिष्टस्वस्य, श्लेषामायेऽपि सारदयमात्रस्वैव वा प्रवृत्ताक्षेपहेतुत्वात् । आधो
यथा—

१. ‘रात्रिप्रति । रात्रः शत्रुमृतस्य शुक्रस्तवारिमवने शून्यायां बलनीं भिद्यी चित्रस्थान-
वलोक्यैकैक प्रतीत्यमामापते इत्यन्वयः । कीदृक् । कथा—रात्रित्वादिति । कुञ्जे इति
रात्रदया भोजिवाया संशोधनम् । कुमारसचिवैः सचिवैरप्यापि किं न भुज्यते इति वाकु ।
अथ शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तत्कार्यवचनरूपा । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । २. ‘पूत-
रिति । वन्धविन्मूर्त्तस्य वृणन् कुनक्षिदागर्ण्य मिसयेन आपमाण कचिरति कलचिदु-
क्तिरियम् । मुग्धादित्यन्तरं हनमिति शेषः । तस्य मुग्धाश्रुतमेतत्किञ्च । अल्पमित्यर्थः ।
अपाये वा पथनी । मुग्धादपगतमित्यर्थः । किं वदित्वाह—म खरो भूयं कमग्नीपद्मे
म्वित वारिणः का निन्दुं मुष्णामणिरित्यमंस्तेति यत् । अस्मादन्यदपि शृणु । शनैरादीय
माने गृहमाणे यो अहुत्स्यप्रस्य लघुक्रियावाच्यचेष्टया प्रविलयिनि विनीने सति मम मुष्ण-
मणिः कुप्रोद्गीय गतो इत्यनुदिनमन्त्रशोभेन न निद्रातीति । अथ जटसामान्यप्रस्तावे तदि-
शेषाभिधानरूपा । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । ३. ‘सुहृदिति । श्रीकृष्णेन नरकासुरे इते
राक्षसहर प्रति हनमिति इत्यमुक्तिः । प्रतीयमानं प्रतीकित्वा । भाजनं वाचम् । अथ विशेषे
प्रस्तुते सामान्यविधानरूपा । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

‘पुंस्त्वादपि प्रविच्छेद्यदि यद्यधोऽपि
 आयाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।
 अग्युद्धरेत्तदपि विश्वमिनीदृशीयं
 केनापि ह्यप्रकटिता पुरपोक्षमेव ॥’

अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सापुरुष-
 प्रतिपत्तिः । न च श्लेष एवायम् । ‘अवयवशक्तेः समुदायशक्तिवलीयसी’ति
 नैयायात्प्राग्विष्णूपस्थितौ सापुरुषस्याक्षेपेणोपस्थितेः । श्लेषसत्त्वेऽप्यप्रस्तुतस्य
 प्रथमोपस्थितैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात् । द्वितीयो यथा—

‘येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमित’ क्लान्ति रयौ तत्र ते
 युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
 क्षीणेनैतदमुष्टितं यदि यतः किं लज्जसे नो मना-
 मरुवेधं जडधामता तु भवतो यद्योक्ति विर्र्कृते ॥’

अत्र विशेष्यवाचिचन्द्रपदं न क्षिष्टम् । तृतीयो यथा—

‘आदाय धारि परित सरितां मुखेभ्यः किं सगवर्जितमनेन दुरणंवेन ।
 क्षारीकृतं च बडवाद्दहने हुतं च पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशित च ॥’

अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रेणासापुरपाक्षेपः । यथा वा मम—

‘कौटिल्यं मयने निवारयतरां शीघ्रां गतिं शीलय
 व्यक्तार्थां कुरु भारती विहसितेऽप्यौदत्यमायोजय ।

प्राबल्यादाक्षेपानुपयोग इत्यत आह—श्लेषसत्त्वेऽपीति । तथा चोभयनाभिधा-
 व्यापारसत्त्वेऽपि स्वार्थस्याप्रस्तुतस्यापि प्रथमावगतिमात्रेणाप्रस्तुतप्रशंसाकारत्व-
 मित्यर्थः । वस्तुतस्त्यनाप्रकृतदृष्टान्तेनाप्रकृतावबोधन मुख्य कवेस्तात्पर्यविषयः ।
 श्लेषस्तु सदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति ज्ञेयम् । कौटिल्य-

१ ‘पुंस्त्वादिति । प्रणयने इति सप्तमी । पुरुषोत्तमेन विष्णुना देवमोहने स्त्रीरूप
 स्तापस्या वाराहमूर्त्या पातालप्रवेशरूपाभोगमनेन बलिप्रणयने प्रार्थने वामनताप्राप्त्या च
 भुवनरक्षणादेवप्रकारेणापि विश्वोद्धरण वर्तव्यमिति दिव्यार्ग्यं प्रकटित इत्यप्रस्तुतस्योप-
 मानभूतस्य विष्णोरभिधानाच्छब्दस्यप्रकृतपुरुषश्रेष्ठप्रतीतिः । तत्र च पुंस्त्वात्प्रचलन पुरुषा
 र्थहानि । अपौरुषान् स्वपदभ्रष्ट । अमहत्त्व गौरवहानि । विधेः सवजनमित्यर्थो बोध्यः ।
 ‘प्रणयनेनापूर्वोत्कर्षप्राप्त्या महान् त्रिविक्रमतया महावाय उच्चपदस्यक्षेत्र्यः ।’ इति चण्डी
 दासः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘न्यायेन’ क ३. ‘वेनेति । क्लान्ति गमित प्रापि
 तोऽसीलन्वयः । क्लान्तिनिष्प्रमत्ता । तत्र रयौ विषये । पादो रक्षित्यकरणश्च । पुनरिति
 त्वर्थः । एतत्सादृश्यद्वयम् । मनागीश्वरः । जडधामता शीतलप्रमत्ता पक्षे भावप्राधान्यान्मुख-
 त्वात्पदता । विर्र्कृते सगर्वमुदेषील्यर्थः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ४. ‘विर्र्कृतं नम्’ ख
 ५. ‘आदायेति । मुक्त वदनं नदीसंगमस्थानं च । दुरणंवेन दुष्टेनार्णवेन । बडवादहने
 बडवानले । पातालमेव कुक्षिकुहमिति विग्रहः । अत्रापण्यवधारिपुरुषप्रतीतिः । इत्युदाहरण-
 चन्द्रिकासंक्षेपः ६. अयं श्लोक उदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः ।

कुप्राप्तप्रमदाविलाससिक्त कान्तस्वयासादितो

नाय नन्दिनि नागरीजनसमाचारै समाकृष्यते ॥'

इयं च त्रिधा—काचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानप्यारोपमात्रेण । कचिदप्रती-
यमानार्थानप्यारोपेण । कचित्त्वशमेदेन तदप्यारोपानारोपान्म्याम् ।

तत्राद्या यथा—

‘अङ्गधेरणं स्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षे

पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।

आहो रिक्तं कथमपि भयेदेष देवास्तदानीं

को नाम स्याद्वदकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्प ॥’

अत्र पुरेऽप्येतेऽर्था अबाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थानप्यारोप । द्वितीया
यथा—

‘कैस्त्व मो कथयामि देवहतक मा विदि शास्त्रोटक

वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।

वामेनात्र वदस्तमध्वगचन सर्वारमना सेवते

न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥’

अत्र वाच्यशास्त्रोटके संबोध्य बोधारमितृत्वादिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमा-
नाप्यारोप । तृतीया यथा—

मिति । नन्दिनीति सख्या नायिकाया संबोधनम् । निवारणप्रयत्नातिशयबोधनाय
तरामिति । शीलयाम्यस्य । अभ्यासं विना नैतर्गिकमद्गतेर्निवर्तनासम्भवाद् । स्पष्टार्था
बुद्ध । वदेत्सर्वं । यन्नातिशयसूचनाय कुर्वित्युक्तम् । अत्र हेतुस्तत्तार्थम् । समाचारा
व्यवहारा । समाकृष्यते यदीकियते । अत्रव दृष्टान्तेन मूर्तेप्रभुसंगत कविरूपदि-
श्यते । अत्र पुरेऽपीति । अभ्यासमिति शेष । प्रतीयमानस्य गम्यमानस्यार्थस्य

१ अन्धेदिति । अत्रो जल तेन स्फुटित आच्छादितो भुवनाभोगस्य पातालरूपं कुक्षिर्धे
मेति विग्रहः । सोऽन उपायः साधनं येषां तादृशां पुरुषां । वीर्यैर्वा आहोऽह्यन्वयम् । कथ
मनीयस्य कथ इति व्यवहितेनायम् । अवगते गर्ते । कुहर तस्मैव गम्भीरप्रदेन । तदवलोकने
अपि को नाम कथमपि कल्प सन्धेः सादितार्थः । लङ्घनस्यैव वयेत्यपि शब्दाप । अत्र
प्रभोः पूज्यत्वेनैव वदं न रिक्तत्वमिति तुल्यप्रतीतिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘समुदे’
य इ कालत्वमिति । शास्त्रोटकं भूताकामवृत्तिष्वेव प्रति कल्पविग्रहः । कथयामीत्यादि
तादृशवचनम् । वैराग्येत्यादि पुन पूर्वस्य प्रथः । वक्षि वक्षि । साध्विति पुनस्तरोवचनम् ।
कस्मादिति पुन पूर्वस्य प्रथः । इदं वराग्यम् । वचनं इत्यारम्भं पुन शास्त्रोटकोक्तिः ।
वामेन वामतार्थेन लङ्घि- प्रतिद्वन्द्व्यारम्भेन च । सर्वारमना छायापसेवनादिना ।
शास्त्रोटकच्छायाव्यापने भूताकामात् हेतुः । मार्गो रम्या सन्धारभेति । अत्र प्रतीयमान
पुराप्यारोपेन शास्त्रोटकस्य संबोध्यत्वासंगतिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

‘सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तार्कण्योश्चापल
 दृष्टि सा मदविस्मृतस्वपरदिक् भूयसोकेन वा ।
 सर्वं विस्मृतवानसि अमर हे यद्धारणोऽद्याप्यसा
 वन्त शून्यकरो निवेग्यत इति ज्ञात क एष ग्रह ॥’

अत्र इत्तिनो रसनाविपर्यास शून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य अमरस्य सेवना-
 भावहेतु वेन वाच्यानि न च उद्धतव । मदस्तु प्रयुक्त सेवने हेतुरिति तद्वत्
 प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपापेक्षा । कणचापल तु अमरस्यासेवने हेतुरेवेति तद्वत्
 नाध्यारोप इति ।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य समेन यत् ।
 प्रकृतस्य यदन्यत्त्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४ ॥
 कार्यकारणयोश्चैन पौर्वापर्यविपर्ययः ।
 विज्ञेयातिशयोक्तिः सा

प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानं गृहीयसी बुद्धि संका
 तिशयोक्ति । यच्च तदेष वरचन्य वेन विविक्ताकारवद् वन्तरत्वेनाध्यवसीयते
 सा द्वितीया । यच्च चेष्टादेन घटिसन्धेन वा यद्यथाकौ कल्पनमर्थादसम्भवि
 नोऽप्यस्य सा तृतीया । यच्च कार्यकारणयो प्रतिद्वयस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो
 वैपरीत्य कारणस्य शीघ्रकारिणा प्रनीतये सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तय ।
 सत्राद्या यथा—

‘कमलमनम्भसि कमले कुवलये च तानि कनककलिकायाम् ।
 सा च सुकुमारसुमगोयुत्पातपरम्परा केवम् ॥’

पुरुषविशेषस्य नाध्यारोप इत्यर्थः । वाच्यानीति । ‘नपुंसकमनपुंसकेन’ इत्येक
 शेषः । इत्यप्रलुतप्रनासाप्रकरणम् ॥ ११ ॥ समेनेति समभिध्याहारात्प्रकृतपदेनो
 पमेय व्याचष्टे—उपमेयस्येति । उपमानेन निगीर्ये पृथगनिर्दिष्टाध्यवसान स्वरूपेण
 निधय । स च द्रव्यीयसीत्यनेनोक्तः । अर्थादिति । कल्पनपदस्यामर्थादित्यर्थः ।

१ ‘सोऽपूर्व इति । रसनाविपर्ययोऽपि ज्ञापा करिणां विज्ञापयितुं अन्यत्र पूर्वविपरीता
 मिधानम् । कर्णयोश्चापल निरंतरचालन परवचनप्रतार्येत्वं च । मद करिणा प्रतिद्वो
 गर्वश्च । तेन विस्मृता स्वपरवोक्तिं माग व्याप्तानाप्तविभावश्च यथा तादृशी दृष्टि ।
 वारणो गतो वारकश्च । अन्तर्मध्ये शून्य सरन्धो वनरहितश्च । कर पुण्या इत्यर्थः । ग्रह
 व्याग्रह । अत्र प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपेण मरसनाविपर्ययोर्मरसस्य गजासेवने हेतुत्वसं
 गति ।’ इत्युद्धारणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘कमलमिति । अनम्भस्वनुक्ते । सुकुमारा गृही
 चासी सुमगा सुन्दरी । अत्र कमलकुवलयकनककलिकापदैमुखनेत्रकामिनीनां कमलत्वादि-
 नाध्यवसानांतिशयोक्तिः । इत्युद्धारणचन्द्रिकासंक्षेपः’

अत्र मुखादि कमलादिवेनाभ्यवसितम् । यथा वा मम—

‘केलशे परममहत्त्वं तिमिरस्तोमस्य सोमसहवासः ।
वियति च दौवलवह्नी शिव शिव कुसुमेयुसर्गसौभाग्यम् ॥’

द्वितीया यथा—

‘अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाभा ।
सामा सामणपभावहणो रेह चिअ ण होई ॥’

स्पष्टम् । तृतीया यथा—

‘रौकायामकलङ्कं वेदमृतांशोभवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपरामवमवामुयात् ॥’

चतुर्थी यथा—

‘हृदयमधिष्ठितमादौ भालस्याः कुसुमचापबाणेन ।
चरमं रमणीवलुम लोचनविषयं त्वया भजता ॥’

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः । अर्थाच्छब्दभेदेन । अभिन्नपदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा ।

तेन आदुरेवेदमित्यादौ नातिशयोक्तिरित्याशयः । कलश इति । अत्र कलशत्वेन स्तनयोरभ्यवसानं, तिमिरसंघावेन केशपादास्य, आकाशत्वेन मध्यस्य, वल्लीत्वेन रोमावल्या इति ज्ञेयम् । अण्णं इति । ‘अभ्यस्तौकुमार्यमन्वेव कापि वर्तनच्छाभा । इयामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥’ वर्तनं गमनोपवेशनभाषणादिभ्यवहारः । छाया शोभा । सामान्यः सर्वजनसाधारणः । रेखा चित्रलेखनभातिरिव मनुष्यानिर्माणजातिः । भालतीनाम काचिच्चायिका । इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥ १२ ॥ अभिन्नस्येति । कथितसेत्वर्यः । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमासाधारणधर्मो यत्रेति

१. अयं श्लोक उदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः । २. ‘अण्णमिति । लडहत्तुच्छः भौकुमार्ये देशी । वर्तते जीवतीति वर्तनं शरीरम् । तस्य च्छाया वान्तिः । इयामा योऽश्वपां स्त्री । सामान्यः सर्वसाधारणः । रेखैवेति । निर्माणपरिपाटी रेखामात्रेऽप्यपि नास्तीति भावः । इयमन्यत्वरूपेणरूपातिशयोक्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘एकत्वमिति । एता पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा । साम्यमेव परामवोऽपकरणं । एता यपयंतिशयोक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकार्थः । ४. ‘हृदयमिति । भालतीनाम्ना काचिच्चायिका । अधिष्ठितामन्त्रान्त्रम् । चरमं पश्चात्तोचनविषयं तद्वोचरतां प्राप्तवता त्वया विधिनिश्चयः । इयं वाक्यरचयः योर्वाप्येतिपदंरूपेति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकार्थः । ५. ‘अभिन्नस्य’ इति ।

वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र 'द्वि' 'द्वये' इत्यनेकोपलक्षके । माला
जुरोधात् । सा च द्विधा—अमालारूपा मालारूपा च ।

तत्राद्या यथा—

‘देवीमाव गमिता परिवारपद कथ भजत्येषा ।

न खलु परिभोगयोग्य देवतरूपाङ्कित रत्नम् ॥’

अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणयोग्यात्वमित्येके ।
‘कथ भजति’ ‘न खलु’ इत्यनयोरेकार्यतया तथात्वमित्यपरे ।

अस्या यथा—

‘यदि दृश्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं तत ।

कवणमम्बु सदैव महोदधे प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥’

अत्र किमद्भुतमित्यादिभिर्भुक्तामाद्यस्य वाक्यचतुष्टयेऽधुपादानाम्मालात्वम् ।
चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १६ ॥

यूतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिबिम्बनं दृष्टान्तः । दृष्टोऽन्तो
निश्चय उपमानिर्बाहकोऽत्रालङ्कार इति श्रुत्यपत्तेः । स च द्विधा—साधर्म्यवैध
र्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण यथा—

‘त्वयि दृष्ट एव तस्या निवांति मनो मनोभवगलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुदत्वा ॥’

श्रुत्यपत्तेः । वाक्यद्वय इत्यस्याभिप्रायमाह—यस्तुन इति । वाक्यार्थो हि वाक्यार्थ
प्रत्येवोपमानम् । अतो वाक्यद्वये साधनधर्मोक्तिरित्यर्थः । अत्रेति । परिवार
पदमाश्रयो यस्य यदेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य तत् । एव परिभोगो भूषणादिविनियोग
स्तयोर्मित्यर्थकत्वमित्यर्थः । अथवानौचित्यस्यैकस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणवमिति
मतांतरमाह—कथमिति । एव च भिन्नशब्दोपातैकधर्मके वाक्यार्थयोराधिक
मौपम्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यम् । अत्र च दृष्टातालङ्कारे भातिवारणायाश्च
विशेषणम् । दिदि भाति यथा भानुस्तथा त्वं आजसे भुवि’ इति वाच्यवाक्यापापमा
वारणायाश्चमिति । ‘आनन मृगशावाह्या वीह्य लोलालकावृतम् । अमङ्गमरसमार्द
स्मरामि सरसीरुहम् ॥’ इत्यादौ स्मरणालङ्कारवारणाय वाक्यार्थेत्युक्तमिति सहोप ।
इति प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ॥ १३ ॥ प्रतिबिम्बनमिति । बिम्बप्रतिबिम्बभावे

१ देवीमावमिति । देवीमाव देवीत्वम् । देवी कृताभिषेकायाम् इत्यमरः । गमिन्
प्रापिता । परिवार साधारणवत्त्वम् । वद स्थानं शब्दो वा । परिभोगो भूषाचर्भमुपागमम् ।
देवतरूपाङ्कितं चिह्नितम् । अलङ्कितं नैवतावारमित्यर्थः । अत्र द्वयोर्वाक्यार्थयोरनौचित्यरूप
श्च एव साधारणधर्मः कथं न खल्विति भिन्नशब्दोपात्त इति प्रतिवस्तूपमालङ्कारः ॥
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘यदीति । समने व्याख्यातम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः
६ ‘त्वदीति । निर्वाति शब्दमि । अत्र मनःकुमुदयोर्विद्यासन्निर्वाणयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन
दृष्टान्तालङ्कारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः । वैधर्म्येण यथा—

‘तवाहवे साहसकर्मसर्मणः पाणिं कृपाणान्तिकमानिनीपतः ।

भयाः परेषां विशरारतामगुदंघ्रवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥’

वैधर्म्यं विपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम् ।

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्रकृताप्रकृतात्मनामयां दुपमानोपमेवभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्यस्यैव सर्वेषां दीपकत्वेन प्रदीपसाम्यात् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयदीपकमित्यर्थः । आद्यं यथा—

‘क्षिप्रं पाणिं घणं गाभाणं फणमणी केसरार्द्धं सीहणं ।

कुलवालिभाणं धनभा कुतो छिप्पन्ति अमुभाणम् ॥’

अत्र छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेयाः । अन्त्यं यथा—

नावस्थानमित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमातो भेदरूमाह—अत्रेति । यथा निर्वाति विकस-
तीति । निर्वाणविकसनयोर्भेदोऽपि सादृश्याद्विम्बप्रतिबिम्बरूपता । प्रतिवस्तूपमायां तु
सुदृढसमानधर्म एवेति भेदः । न च यथा हिमांशोरालोके कुमुदं विकसति तथा
स्येति दृष्टे तस्या मनः प्रसीदतीत्युक्तं विना पूर्वोत्तरार्थयोरसंबन्धाभिदर्शनात्प्रमाणा-
द्वनीयम् । निदर्शनायां समानधर्मानुपादानेनासंभवमानप्रयुक्तत्वादुपकल्पनाया इदं
तु विम्बप्रतिबिम्बमावापन्नधर्मवशेनेति भेदात् । विपर्यय इति । वाते तु नैति
विपर्यय इत्यर्थः । इति दृष्टान्तप्रकरणम् ॥ १४ ॥ अर्थोदिति । प्रकृताप्रकृतध-
र्मिक्ये प्रवृत्तिषामर्थमित्यर्थः । प्रदीपसाम्यादिति । तथा च दीप इवेष्टीयार्थे
कम् । शैवेति व्याचष्टे—सकृद्वृत्तिरेवेति । क्रियणां इति । ‘कृपणानां घनं
भागानां फणमणिः केसरानि सिंहानाम् । कुलपालिकानां स्तनाः कुतः स्मृदन्तेऽ-
नृतानाम् ॥’ इत्यादिमहर्षेः धर्मः सकृदुपात्त उपमाकल्पकः । चन्द्र इति मुरतं मनोश-

१. ‘तत्रेति । साहसकर्मणा घनं सुसमस्तं विग्रहः । कृपाणान्तिकं राक्षसीपम् ।
मानिनीपतो नेत्रमिच्छतो न तु नीनवतः । तवाहवे रणे परेषां दृष्ट्या भया योदारी
विशरारतां विशीर्णनामगुः प्रायुः । विशरारतामगुदंघ्रकृतमित्यन्ते । दि यत । अवाते
वातस्यैव देहे इति वैधर्म्यदृष्टान्तः । वाते तु न दण्डीति व्यतिरेके भाष्ये परंभवमानम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकागोशः । २. ‘क्षिप्रं पाणिमिति । केसरानि स्कन्धलोमानि कुलपालिकानां
कुम्भवभूतम् । अमृतानामिति सकृद्वृत्तिरेवमित्यर्थः । अत्र वातेत्येव ग्रहणानां कुलवपु-
षानां तदुपमानत्वेनाप्रवृत्तानामन्येषां च कुतः स्मृदन्त्य इति सकृद्वृत्तिसारादी-
पकचंकारः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकागोशः ॥

‘स्विद्यति कूणति वेहति विवळति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति सुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥’

अत्र वधूरिति कारकस्य सकृद्वृत्तिः ।

मालादीपकमाद्यं चेद्योत्तरगुणावहम् ।

गुणावहमुपकारकम् । यथा—

‘सङ्घा'माङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

संप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे सांमुख्यमासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैरशिरशिरस्तेनापि भूमण्डल

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥’

स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहुपमानसंबन्धाच्चापरो विशेष इति न ते लक्षिताः । इदं ॥ पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालामावमापद्यानां सकृद्धर्मनिर्वैशरूपरवेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति ।

मित्यादावुपमादारणीयोपमाकल्पकत्वं धर्मविशेषणं बोध्यम् । स्विद्यतीति । खेद-
सारिवको भावः । कू(क)णलान्द्रिनोयते प्रिये मृदुशब्दविशेषं करोति । वेहत्यर्त्तं
सकोचयति । विवळति परिपृश्य शेते । निमिषति मृषा नेत्रे मुदयति । इच्छति न तु
करोतीत्यर्थं । अत्र यद्यपि सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वमेव न वा तासामुपमानोपमेयत्वा-
वगमः । तदभ्युपगमे वा तुल्ययोगितैवोचिता न तु शीपक तथाप्येतद्विषयमेव पूर्व-
स्मादीपकाद्विवक्षितम् । उभयानुगतमन्यतरत्वं चैकं लक्षणमिति तात्पर्यम् । केचित्तु-
प्रकृताप्रकृतानां सकृद्धर्मोक्तिर्दीपकमित्येव लक्षणम् । क्रियाणां प्रकृताप्रकृतानां यद्-
वकारकाव्यस्तत्राप्येतल्लक्षणान्तर्गतत्वमेव । यथा—‘वसु दातुं यशो धातुं विधातु-
मरिमर्दनम् । दातु च मादशान् राजजतीव निपुणो भवान् ॥’ अत्र वसुदानखनाण-
रूपयोः प्रकृतयोः क्रिययोररिमर्दनयशआधानयोधाप्रकृतयोरैकस्य नृपरूपकारक-
स्यान्वय इति पूर्वलक्षणाकान्तत्वेन शीपकान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । स्विद्यतीत्यादौ सर्वक्रि-
याणां प्रकृतत्वे तु तुल्ययोगितेत्याहुः । सङ्ग्रामेति । सप्राप्त इत्यादिपाठान्तरकरूपं
सप्तमोच्चादोपवारणाय । अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशरोपकारहेतुत्वं शराणां
चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्वं शिरसश्चोत्तमस्वामिनामरूपभूमण्ड-
लोपकारहेतुत्वं भूमण्डलेन कीर्तिमासादयता नृपोपकारवरण नृपेण च कीर्तेलोक-

१. ‘स्विद्यतीति । नवोद्य वधू शयने सत्ये सोद भवते । कूणति संकोचमालम्बते ।
सवितर्कं वीक्षण इति ञण्डीदास । वेहति परिपृश्य शेते । विवळति विशेषणश्रृङ्गला
भवति । निमिषति निद्रावशाज्जेन नेत्रे मुदयति । अन्तर्नन्दति हृष्यति । नवोदात्तेन
बाह्यतो हर्षाप्रकाशनात् । अतएव सुम्बितुमिच्छति न तु सुम्बदीत्यनेकासु क्रियासु
वधूरूपकर्तृकारकस्य सकृद्वृत्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः- २. ‘सङ्ग्रामेति । सप्तमे व्याख्या-
सम् । अत्र कोदण्डादिभिः पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तरेणमासादनेन लोकत्रयव्यापिनीतिजामानुकृत्य-
रूपोपकारसंपादनान्मालादीपकम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-.

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तर
यदुपादीयत इति शेष । सकृत्पदोपादानाद्यत्र प्रतिस्व भिक्षा धर्म एकस्यैव
वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसङ्ग । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—

‘पाण्डुक्षाम वदन सरस हृदय तवालस च वपु ।

आवेदयति नितान्त क्षेत्रियरोग सखि हृदन्त ॥’

अत्र प्रकृतानां धिरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनारयो धर्म उपात्त ।
न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—

‘कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितबिलासश्रुपोद्गो पुर का ।

अमृतममृतरश्मिरनुज-म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥’

अत्र कामिण्या घणनीयरवादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्ध
कापदव्यङ्ग्योऽधिक्षेप उत्तरार्धे प्रतिहतस्य चोपात्तम् ।

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अ-यस्योपमेयस्य । व्यतिरेको विशेषेणातिरेक आधिक्यम् । स एवेति व्यति
रेक । कश्चिन्—“यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स
व्यतिरेक इति लक्षणम् । कथम-यथा—

प्रथम्यापनाख्योपकारनम(न)मिल्यवगन्तव्यम् । इति वीषकप्रकरणम् ॥ १५ ॥
नियतानामिति । प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तिधर्मस्य सकृदनेकान्वयित्व
तुल्ययोगित्वस्य । प्रतिस्व प्रत्येकम् । यथा मुख विकसितस्मितमिलादौ ।
एकस्यैव चेति । यथा— दवि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा बुधापि मधुरैव ।
तस्य रादेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र सत्तमम् ॥ इत्यादावित्यर्थः । रस
राज्ञारोऽक्षरस्य । क्षेत्रियोऽचिकित्सो राजयश्माख्य । न तूपमानेति । विप्र-
म्नेऽपि (उप)मानभूतरोगधर्मतयेव । इति तुल्ययोगिनाप्रकरणम् ॥ १६ ॥
विशेषेणेति । तेन मुपमेव च-इति प्रतीये उपमानाकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य
गम्यत्वे विशेषतस्तद्व्योषकशब्दाभावाभातिव्याप्तिः । स एवेति । न तूपमेयादुपमा
नस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थः । एतदेव दूषयितुमुपन्यस्यति—कश्चित्त्विति । अप्रानु-
पादानेति । श्लेषस्यरेऽनुपादानत्रयमित्यर्थः । साम्यस्य भ्रात-वे आर्थ-वे आभि-

१ ‘पाण्डुवि । सप्तने व्याख्यातम् । अत्र प्रकृतानामेव वनादीनामावे-नास्य एको
धर्म इति तुल्ययोगितालकारः । इत्यु-हरणच-द्विकारमस्य २ ‘कुमु-क्षि । नील च तत्रीरव
च वषामादि’ पत्रिरिति विग्रहः । वा । क-पदार्थ इत्यर्थः । आननस्यत्यत्र पुर
रस्युप- । एकपदे युगपद् । अत्र कामिनीनयनानुपमानत्वेनाप्रकृतानामेव कुमुदा
दीनां पूर्वार्धे कापदव्योक्त आशेष उत्तरार्धे प्रतिहतस्य चोद्देशे धर्मं बल इत्यपरो मेद ।
र-पुसरस्यच-द्विकारमस्य ।

‘क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नितराम् ।
विरम प्रसीद मुन्दरि यौवनमभिधति यातं तु ॥’

इत्यादिसंग्रहः । अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उल्कणः । क्षीण्येऽपि पुनर्बुद्धेः^१
इत्याह तत्र युक्तम् । अर्थयं हि तस्योपमानता । तदाधिक्यं चोपमेये यौवन
एवात्र विवक्षितम् । तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तं वचः । पुनं
विभज्यते—

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लेषे तद्वज्रिरष्ट सः ।

व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू । उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च ।
तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु त्रयो भेदाः । प्रथमस्यैव
द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेवं चत्वारो भेदाः । ते च
प्रत्येकं त्रिधा । साधर्म्यस्य क्वचिद्वादिना शब्दगणकः प्रतिपादनात् । क्वचित्तु-
स्यादिशब्देनार्थशक्त्या । क्वचिदुभयमात्रेऽप्याक्षेपेणेति द्वादशभेदाः । ते च
प्रत्येकमक्षिष्टक्षिष्टगणक इति अनुविंशतिभेदाः ॥ इत्यर्थः । तत्राक्षिष्टभेदेषु
हेत्वोरुक्तौ शाब्दे साम्ये यथा—

‘अस्तिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपरामभे ।
अन्यतुच्छजनस्येव न सयोऽस्य महामते ॥’

अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाधृतिर्यत्नं च हेतू । इवशब्दसत्त्वात् शाब्द-
मौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधृतिर्यत्नमात्रस्य वा ह्युभयोरपि वा क्रमे-
णानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽपि शाब्दौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद-
योपादान एवार्थसाम्ये यथा—

‘अस्तिमात्रसहायोऽयं प्रभूतारिपरामभे ।
नैवान्यतुच्छजनवरसंगवोऽयं महाधृतिः ॥’

अत्र तुल्यार्थे व्यतिरेत्यर्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रयं द्रष्टव्यम् ।
हेत्वोरुक्ताद्येवाक्षिप्ते साम्ये यथा—

‘इयं सुनयना दासीकृततामरसञ्चिवा ।
आननेनाकलङ्हेन निन्दतीन्दुं कलङ्गिनम् ॥’

१. क्षीण इति । विरमेत्यस्य मानादिति शेषः । यातं गतं यौवनं निवन्दन्वयः ।
अनिवात अपरावृत्तिशीलम् । अत्र यौवनस्यास्तिरतावासुपमानाच्चन्द्रादाधिक्यमिति व्यतिरे-
कालङ्कारः ।^२ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘असीति । प्रभूता बहुवच्यं त्वेतरयश्च तेषां
परामभे सति । सयो गर्वः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘इयमिति । दासीकृता ताम-
रसस्य ताम्रकाञ्चनस्य भीर्येनेत्याननविशेषणम् । ‘रयत तामरसं पद्मपत्रमकाञ्चनयोरपि’ इति
विश्वः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः—

अत्राकलङ्कितवकलङ्कित्वे हेतु समुपात्तौ । इवादीनां तुल्यादीनां वाभावादा-
क्षितमौपम्यम् । अत्रैव हेतुनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । न चाक्षितभेद
रूपमायां शङ्कनीयः । जयत्यादिशब्दस्वावश्यकतया व्यतिरेकेण विषयापहा-
रात् । अथ छिष्टभेदेषु हेतोरक्तौ शाब्दमौपम्यं यथा—

‘जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनियेविणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाञ्जवद्भुरा गुणाः ॥’

अत्र छिष्टो गुणशब्दः । सदर्थस्यातिगाढत्वमङ्कुरत्वे च हेतु समुपात्ते ।
इवाप्ये वतिरिति शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् ।
तत्रैवाप्ये साम्ये यथा—

‘अक्षण्डमण्डलं श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्रात् कलाविकल्पमागत ॥’

अत्र कलाशब्दः छिष्टः । कलावैकल्यतदभावौ हेतु शब्दोपात्तौ । तुल्याप्ये
वतिरित्यप्येमौपम्यम् । अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम् । अयमेव मालारूपो यथा—

‘हरवच्च विषमदृष्टिर्हरिवच्च विमो विधूतविततवृषः ।

रविषच्च चापि दुः सहकरतापितभूः कदापिदसि ॥’

पूर्ववत् । तत्रैवाक्षिते साम्ये यथा—

‘निल्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।

भास्वतानेन भूयेन भास्वानेन विनिर्जितः ॥’

अत्र भास्वतेति प्रतापेति च छिष्टं पूर्वाधोपात्तं हेतुद्वयम् । इवादेस्तुल्या-
दिशब्दानां वाभावादाक्षितमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् ।
निर्जितजयत्यादिशब्दानामप्ये छिष्टविशेषणेनीपम्यास्तेषामप्ये भेदः संभवति ।
यथा—

‘स्वैच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुविम्बं

विम्बप्रभाधरमहश्चित्रमगन्धद्वयम् ।

१. जितेन्द्रियतयेति अञ्जवदमन्त्येव । गुणा पाण्डितादयस्तन्त्रवच्च । १. इत्युदाहरण
चन्द्रिकामण्डपे . २. ‘अक्षण्डेति । मण्डलं राष्ट्रं विन्व च । श्री संपत् शोभा च । कला कला-
चन्द्रोत्पत्तिश्च । वातु कदापि । १. इत्युदाहरणचन्द्रिकामण्डपे . ३. हरवदिति । हे विमो, हरव-
दिषमदृष्टि कदाचित्प्राप्तिव्यक्तत्वः । विषमदृष्टिर्मनोचनं सर्वाननुकूलदृष्टिः । विधूतं क्षितौ
विनो वृषोऽमुदविशेषो धर्मश्च । करो राजप्राधान्येन विराज्य । मापिना वदेतिना सेतापिना
च । धूर्ध्वमित्युद्वनश्च अयं मालारूपो व्यतिरेकः । १. इत्युदाहरणचन्द्रिकामण्डपे . ४. ‘निल्योदि-
तेति । प्रतापः पराक्रमः द्रष्टव्यपदश्च । भास्वता दीप्तिमता । भास्वान् सूर्यः । १. इत्युदाहरण-
चन्द्रिकामण्डपे . ५. ‘स्वच्छेति । आननरसे स्वच्छस्वरूपशरणागुणेन अमुल्लसितं पूर्णमिन्दुविम्बमित्य-
रूपकम् । विम्बप्रभोऽसौ यत्र लट्ठश्च । मण्डपे स्वच्छात्मना गुणेन समुल्लसितं प्रतिदि-
शितमिन्दुविम्बं यत्र लट्ठश्च । आननरसेऽप्ययमेवार्थ इत्यन्ते । विम्बप्रभाभाधरकम् ।
१. यतुनो रत्नम् । यत्र नगदम् । १. इत्युदाहरणचन्द्रिकामण्डपे .

यूनामतीव पिबता रजनीषु यत्र

तृष्णा जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥'

स्पष्टम् । छिटोत्तियोग्यपदस्य पृथगुपादानेऽप्येवजातीयका भेदा सभवन्ति
तेऽन्यैव दिशा द्रष्टव्या ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वचनाहंस्व यो निषेध स आक्षेप । निषेधो
निषेध इत्येत्यर्थः । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्ते । तत्प्रयोज
नमाह—विशेषाभिधित्सयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वमुक्तविषयेऽति
प्रसिद्धत्वं चेति विशेषः । विभजते—वक्ष्यमाणेति । तत्र वक्ष्यमाणविषयो
यथा—

‘ए एहि किंपि कीर्णं कण्ठं निक्षिप्य भणामि अलमहवा ।

अविचारिभक्तज्वरभभारिणी भरु न भणिस्सम् ॥’

अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः । उक्तविषयो यथा—

‘उयोत्तैः मौक्तिकदाम चन्दनरस शीताशुक्रान्तद्वय

कपूर कदली भृणारुवहया-यम्भोजिनीपल्लवा ।

सत्वे सति श्लेघे कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्यानुजौ श्लेघस्य निरालम्बनत्वापत्तेरि
त्याशयः । पृथगुपादानेऽपीति । उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादाने
ऽपीत्यर्थः । यथा—‘अमृतममृतं क सदेहो मधू-यपि नान्यथा मधुरमधिक घृत
स्यापि प्रसन्नरसं फलम् । सकृदपि पुनर्मध्यस्थ घनरसान्तरविज्ञनो वदतु यदिहान्य
त्स्यादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥’ इत्यादौ । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽतिमधुरार्थः ।
नान्यथा किं त्वतिमधुराणि । अनोपमानभूतेष्वमृतादिपुष्पमेये चाधरेऽतिमधुरत्वं
पृथगुपात्तम् । प्रियादशनच्छदादन्यत्स्यादु स्यादिति भावात् तस्यातिस्वादुत्वप्रत्ययात् ।
इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ निषेध इवेति । निषेधाभास इत्यर्थः । ए
एहीति । ‘अये एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यलमयवा । अविचा

१ ‘ए एहीति । ए इत्यव्यय सानुनयसंबोधने । एहि आगच्छ । ‘एहिमि’ इति पाठे
इदानीनपीत्यर्थः । अयवेति पूर्वाक्षेपः । अलम् । न भणिष्यामीत्यर्थः । खेदातिशयात्पुनरुक्तिः ।
अल व्यर्थमिति वा । अविचारितेति । स्वभावमनालोच्यनुरागवर्धनपरेत्यर्थः । अत्र विरहदु
र्दशातिशयो वक्ष्यमाणो वक्तुमशक्यतया निषिद्ध इत्याक्षेपाज्वारः । इत्युदाहरणवद्विज्ञा

अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न प्रमहे ॥'

क्रियायाः प्रतियोगेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतियोगे
कार्यवचन विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य कारणान्तरस्य वा
विभावनात् । उदाहरणम्—

'कुमुमितलताभिरहताप्यवत्त रुजमलिकुलैरदष्टापि ।

परिवर्तते स नलिनीलहरीभिरलोलिताप्यधूर्णत सा ॥'

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

अखण्डेषु मिलितेषु प्रमिद्वकारणेषूक्तेषु कार्याभाववचनं विशेषोक्तिः । अत्रा-
प्यप्रमिदे कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः । सा च त्रिधा—अनुक्त-
निमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च । तत्राद्या यथा—

'निद्रानिष्टावुदिते शुरसे सखीजने द्वारपदं परासे ।

रुयीदृष्टाक्षेपरसे मुजंगे चचाळ नालिद्वततोऽङ्गना सा ॥'

रितकार्यात्मकारिणी प्रियता न भविष्ये ॥' निषेधाभासवद्विध्याभासोऽप्यलंकारो-
ऽन्यैहक । यथा—'गच्छ गच्छति चेत्कान्त पन्थान सन्तु से शिवाः । ममापि
जन्म तत्रैव भूषाद्यन गतो भवान् ॥' इत्यादौ । इत्याक्षेपप्रकरणम् ॥ १८ ॥
क्रियैवेति । इव्यगुणदेरप्यनभिव्यक्तस्याहेतुत्वादभिव्यक्तरूपक्रियायाः सर्वत्रोपे-
क्षेति । क्रियैव हेतुरित्याशयः । आत्मादेरपि हेतुत्वादाह—यस्तुतस्त्यति ।
तथा च क्रियतेऽनेनेति श्रुत्यस्या क्रियाशब्द उक्त इति भावः । स्वाभाविकत्वस्य
स्वभावविशेषजन्यत्वस्य । कुमुमितेत्यादौ सौकुमार्यादिशयरूपस्वभावजन्यत्वविभाव-
नम् । 'पुष्पोद्गमराभरणप्रयोग प्रारेभिरे कामहृता युशान । ततो विना कार्मुकक-
मैसिद्धि पुष्पायुषस्यामवदद्यमोक्ष ॥' इत्यादौ कारणान्तरे पुष्पाभरणमनुरागोद्दीपकं
बोध्यम् । इति विभावनाप्रकरणम् ॥ १९ ॥ केचिदिहोपमुक्तनिमित्तमेदद्वयमाहुस्त-
न्मते उदाहृतपरेऽनुक्तनिमित्तता द्वितीयोदाहरणे तूक्तनिमित्ततेति द्रष्टव्यम् । अचि-

१. 'कुमुमिदिति । कुमुमानि सज्जानि वासां तां कुमुमिना । रुज पीडामयत्त धुन
वडी । परिवर्तते स पराङ्मुख वर्तते स । नलिनीयुक्तमिलं हरीमि । नलिनीपरम्पराभिवां ।
नलिनीति भाविग्रहये । अन्तेपिनाप्यवाटिपि । अत्रापातादिरूपस्वरूपानातेऽपि पीडादि-
रूपान्तरार्थवचनादिभावनात्कारः । सौकुमार्यादिशयरूपप्रतिद्वय हेतोर्विभावनात् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकाशेषः । २. 'निद्रेति । शुरसे सखे । मुजंगे उपनायकः । अत्र रूपादया-
दिशरणसरोऽप्यातिहनवरीत्यागरूपकार्याभावोक्तेर्विशेषोक्तिः । सा च तदिमित्तस्यानु-
रागादिशयस्यानुदेरनुक्तनिमित्ता । रुजमनादशमत्व निमित्तमिति चण्डीदासः ॥ इत्युदा-
हरणचन्द्रिकाशेषः'

अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलगमावे । स च विशिष्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—

‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।

नमोऽस्तवचार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥’

‘अत्र कर्पूरदाहमात्र उपमानं न तु शक्तिमत्त्वेऽपि’ इति भास्करः । शक्ति-
मत्त्व इति परमार्थः । ईषदग्धस्य तस्य सौरभात्ततिशयात् ।

‘भ्रूयां प्रियाया भवता मनोभूषापेन चापे घनसारभावः ।

निजां यदहोपदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यशक्तिं ॥’

इत्यादि नैपेधदर्शनात् ।

अत्रावारवीर्यत्वं शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः । अचिन्त्यनिमित्ता यथा—

‘सै एकस्मिन् जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तज्जं यस्य शंभुना न हतं बलम् ॥’

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न शक्यत इत्यचिन्त्य-
निमित्तेयम् ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

न्यनिमित्ततो वैकल्यमाह—स च विशिष्येति । दाहमात्र इति । यथा
कर्पूरं निरवशेषं दह्यते तथेत्येतान्वमात्र निवक्षितं न तु तस्य शक्तिमत्त्वम् । अप्रसि-
द्धेरित्यर्थः । भ्रूयां भूषरूपेण भवता । घनसारो सारो दहत्यत्रा कर्पूरता च ।
अहोपदशामदाहदशाम् । संप्रति दग्धदशायाम् । अत्राचिन्त्यत्वचिन्त्यत्वयोरनुक्तनि-
मित्तत्वेऽपि भेदरूपत्वाद्भेदद्वयमेव प्राचीनेर्नवीनैश्च कैश्चिदुक्तं तदयुक्तम् । अनुक्तनि-
मित्ताया निवेद्यादां चिन्त्यस्य निमित्तस्यानुरागातिशयत्वेन विशिष्य ज्ञानमचि-
न्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । तथा—‘न ह्येवं न अ कदापि येन कुले न अ गुणा न
विष्णोणम् । एते अ तद् वि कस्त वि कोवि जणो यद्गहो दोह ॥’ ‘न खलु रूपं न च
ऋद्धिर्नैव कुलं न च गुणः न विज्ञानम् । एवमेव तथापि कस्तचित्कोऽपि जनो
यज्ञभो भवति ॥’ इति संस्कृतम् । अत्र रूपाद्यभावेऽपि यज्ञमत्वस्य निमित्तमचि-
न्त्यमित्युक्तम् । इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ २० ॥ यथासंख्यमिति । अकस्मि-
त्पक्षेजोवीर्यप्रयिग्रीत्सादाविनानापि कमप्रक्रममद्दोषात्तदभावहर्षं यथासंख्यं नामा-

१. ‘कर्पूर इवेति । शक्तिमत्त्वस्य
दृष्टान्तत्वम् । तथा च मीरुषः—‘भू-
रुपोक्तनिमित्ता’ इत्युदाहरणचन्द्रिका

३. ‘स एक इति । त्रीणि जगन्ति सुवनानि । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्य-
त्वचिन्त्यनिमित्तत्वेति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

‘गिरियोऽप्यनुव्रतियुजो मरुदप्यच(व)लोऽध्वयोऽप्यगम्भीरा ।
विश्वभराप्यतिलघुनरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥’

अत्र गिरित्वादिजातीनामनुव्रतत्वादिगुणैर्विरोध । वर्णनीयातिशयविवक्षया
परिहार । विश्वभरेति तु न जात्युदाहरणम् । जाते क्रियया यथा—

‘येषां कण्ठपरिमहप्रणयितां सप्राप्य धाराधर-
सीक्ष्य सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेह पराप्नोति च ।
तेषां सगरसङ्गसक्तमनसा राज्ञां त्वया भूपते
पासुना पटले प्रसाधनविधिर्निर्वह्यते कौतुकम् ॥’

अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागज्ज्ञेहपरासिक्क्रियाभ्यां विरोध । लौहित्यचैष्टव्या-
र्थकत्वादविरोध । एवमग्रेऽप्यविरोध ऊह्य । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्य-
प्याख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । जातेर्द्रव्येण यथा—

स्नानुगुण्येनाभेदस्य विवक्षितत्वादूपकापत्तिरिति शङ्क्यम् । विरोधविवक्षाविरहवैधि-
ष्ठ्यस्वरूपकलक्षणे निवेक्षेनादोषात् । अभेदस्य विरोधाङ्गत्वेन प्राधान्येन विरोधस्मैव
व्यपदेशौचित्यात् । एव च मुख चन्द्र इत्यादावपि विरोधविवक्षायां च एवालंकार
इत्यवधेयम् । गिरय इति । अनुव्रतिरत्नोच्यता । अचलत्वमल्पवैगल्यम् । अग-
म्भीरा अपगम्भीरा । नमो ह्यल्पार्थत्वात् । तथा चोक्तम्—‘तस्मादस्य तदल्पत्व
तदन्यत्वं विरोधिता । अप्राज्ञस्यमभावश्च नमर्या पद प्रकीर्तिता ॥’ इति । तस्मा-
दस्यम्—अप्राज्ञेण इति । तदल्पत्वम्—अनुदरा कन्येति । तदन्यत्वम्—अपट पट
इति । विरोधित्वम्—अधुरा इति । अप्राज्ञस्यम्—अप्राज्ञस्तो प्राप्नोतीति प्राप्नोति
इति । अभाव —भूतले पटो नास्तीति । तेन जातिगुणविरोधोदाहरणवसंगतिरि-
त्याहु । वस्तुतस्तवभावस्यापि जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तत्वे गुणान्तर्भाव एवेति प्रथ-
मदृश्यते । अतिलघुरवमपटुगुरुत्वम् । तस्य च विश्वभराद्व्येण विरोध । प्रकृते
तु तस्य लोदाहरणत्वम् । व्यक्त्यभेदेन विश्वभरात्वस्य जातिरथाभावादित्याह—
विश्वभरेति । अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातिरयमावादिति भाव ।

१ ‘गिरय इति । अनुव्रतिरुच्यताभाव । अदलो बलपूर्व । अत्र गिरित्वादिजाती-
नामुच्यताभावादभिर्गुणैर्विरोध । राजगजोन्नयापनिशयविवक्षया तत्परिहार । एवम-
ग्रिमोदाहरणेऽपि विरोधकपरिदायमूढादीन् । यत्त्वभावस्य गुणत्वाभावादस्पर्शे नञ् इति
व्याख्यानं तदनुचम् । अनुदरा शब्दानां प्रवृत्तिरिति नये जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तत्वेन
गुणपदोपादानात् । अन्यथाभावादिविरोधस्यासंगतयेन विभागन्यूनत्वापत्तेरिति । अनुदरा
हरणचन्द्रिकासंगतः २ ‘येषामिति । कण्ठपरिमहं वा प्रपदिता प्रणयशीलना ताम् ।
प्राप्तवत् खड्ग । तीक्ष्णस्तीक्ष्णधार परावत् । अनुरज्यते—नुरज्यो भवति लोहितवत् । स्नेह
प्रीति चैष्टव्य च । पराप्नोति प्राप्नोति । सगरस्य युद्धस्य मङ्ग सक्तं मनो येषां ते । पट-
समूह । प्रसाधनविधिभूषाविधि । कौतुकमिति क्रियाविशेषकम् । पटलोऽपटमिति वा ।
रनुगहरणचन्द्रिकासंगतः

‘सृजति च महदिदमवति च सहरति च हेतुर्देव यो नियतम् ।
अवसरवशात् शफरो जनार्दन सोऽपि चित्रमिदम् ॥’

अत्र शफरत्वजातेजनार्दनेन द्रव्येण विरोधः । गुणस्य गुणेन यथा—

‘सततं सुसलासक्तं बहुतरगुहकर्मघटनया नृपते ।
द्विजपत्नीनां कठिना सति भवति करा सरोजसुकुमारा ॥’

कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोधः । गुणस्य क्रियया यथा—

‘पेल्लवमपि खलवचनं वहनितरां भागसः सतत्त्वविदाम् ।
पहयमपि भुजनवाक्यं मलयजरसवधमोदयति ॥’

अत्र पेल्लववरूपत्वयोगुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाम्बा विरोधः । यथा वा भद्रात्
श्रीहर्षस्य—

‘सर्वतः पुरत एव दृश्यते पात्रता न पुनरेति चक्षुषो ।
हृत्ततोऽपि भुजयोर्न भाजनं कौऽयमालि वनमालिनं क्रम ॥’

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनवामावास्याम् । उक्तप्रयाति
रिक्तस्यैव गुणशब्देन विवक्षणात् । ‘गिरय—’ इत्यादि तथैवोदाहृतम् । गुणस्य
द्रव्येण यथा—

‘कौञ्जोद्गिरुदामदपट्टदोऽसौ यन्मार्गणानर्गकशातपाते ।
अभूत्तवामभोजदलाभिजातं स भार्गव सत्यमपूर्वसर्गं ॥’

अत्राभोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य कौञ्जाद्विणा द्रव्येण विरोधः । क्रियाया
क्रियया यथा—

जनार्दनस्य मत्स्यशरीरपरिग्रहः भागमसिद्ध इति विरोधः । शराभिधातैक्ष्ण्यातिशय
विवलनौपचारिकव (१) च नवाम्भोजदलसौकुमार्यस्य विवक्षितत्वात्परिहार्यः । जडी-
करणतावक्रिययोः कालभेदेन वा क्रियाया जलनिधिना विरोधस्तत्र प्रभावत्वातिशयेन
परिद्वियते । एव कालिन्दीपदस्य द्यामत्वेनौपचारिकतया विरोधपरिहार इति दिक् ।
इति विरोधप्रकरणम् ॥ २३ ॥ वर्णस्वभावोक्तिः प्रथममहणच्छाय इत्यादी घोष्याः ।

१ ‘सृजतीति । अवति रक्षति । हेतुः अनायासेन । सोऽपि जनार्दनोऽवसरवशाच्छ-
फरः । जात इति शेषः । अत्र शफरत्वजातेजनार्दनेन द्रव्येण विरोधः । इत्युदाहरणचन्द्रिका
संक्षेपः २ ‘सततमिति । घटना र्थधादनं तेन कठिनां करा । भवति त्वयि सति सरोज-
त्वसुकुमारा । जाता इति शेषः । अत्र कठिनत्वसुकुमारत्वयोगुणयोः परस्परविरोधः । इत्यु-
दाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ३ ‘पेल्लवमिति । पेल्लवः कोमलम् । सतत्त्वतत्त्वशङ्कैः पयोयी । मल-
यजः चन्दनम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ४ ‘एतदुदाहरणमुदाहरणचन्द्रिकायां न
व्याख्यातम् ५ ‘कौञ्जेति । वशमैरुद्धर्तृवद्भिः पाशाणैर्दृष्टो यस्य मागणानां बाणानामनग-
लेऽपि चिह्ने शास्त्रे तीक्ष्णे पनने सति नवाम्भोजदलमिजातः कोमलोऽभूत्तवामार्गवः परशु-
मोऽपूर्वं सर्गं सृष्टिर्यस्य यत्कर्मको यत्कृतको वेति सत्यमित्यन्वयः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

यथा—

‘एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्ण-
व्यौयोष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥’

रूपम् ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥

सामान्यं यदिदोषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः ।
द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः । साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रकारोऽपमित्यर्थः ।
अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा—

‘निजैदोषाद्भूतमनसामतिमुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।
पश्यति पित्तोपहतः शशिभुजं जडमपि पीतम् ॥’

सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—‘सुसितवसना—’ इत्यादि ।
विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—

‘गुणानामेव दौरात्म्याद्गुरि धुर्यो निवृज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुप्तं स्वपिति गौरगलिः ॥’

अत्र धुर्यं इत्यादिसाधारण्यात्सामान्यम् । गौरगलिरिति विशेषः । वैधर्म्यं च
रूपम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—

लंकार इति नभ्याः । इति यथासम्भारलंकारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ विशेषो वा सा-
मान्येनेति । इष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः ।
काव्यलिङ्गे तु न सामान्यविशेषभाव इति तन्निरासः । इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ॥

१. ‘एक इति । हे देव, एकरत्न द्विषां विदुषां मृगीदृशां च चेतसि त्रिधा त्रिभिः
प्रदरिवससि अत्र विषये चित्रमाधर्म्यमित्यन्वयः । किं कुर्वन् ? शौर्यस्य प्रतापस्योष्मणा
विनयेन लीलया विलासेन च यथासंख्यं तापं संमदरसं हर्षं रतिं च पुष्णन् । इति
प्रकारत्रयप्रदर्शनम् । सोऽयं यथासंख्यालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । २. ‘निजेति ।
आहूतमाक्रान्तम् । एवकारोऽप्यर्थः । सुन्दरमपीत्यर्थः । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
र्थान्तरन्यासः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । ३. ‘सुसितेति । व्याख्यात सप्तमे । अत्र क
नाति शुभप्रद इति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनरूपः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।
४. ‘गुणानामिति । दौरात्म्यादपराधात् । गुरि अनन्यसाध्यकार्यकारे । धुर्यस्तद्रहनघमः ।
एवञ्च किनो वर्पनविहं बलं स तथा यथाश्रममासेनावाहृतः रक्तन्धो यस्य सः । गलिः
उत्तिष्ठन्नजो गौरदीर्घदर्दः । गले बन्धादासज्जितं धुर्यं य- यातयति ॥ गलिरिति केचित् । अत्र
वैधर्म्येण सामान्यसमर्थनम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

‘अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं घाच्यमिदं मयेदंशम् ।

त एव घन्याः सुहृदः परामर्शं जगत्पट्टैव हि ये क्षयं गताः ॥’

सामान्यविशेषभाव उपपादनीयः ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्वयोर्विरुद्धयोरेवामिधानं स विरोधः । एवं विमजते—

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा साद्गुणस्त्रिभिः ॥ २४ ॥

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

जात्याद्यैरिति गुणक्रियाद्रव्यैः । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यैः । द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वाभिभिरित्युक्तम् । एवं क्रिया द्वाभ्यामित्यपि दृष्टव्यम् । तद्वचमर्थः—जानितिरूपितो भेदश्चतुर्धा । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदमिच्छिधा । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा—

‘अभिनवनलनीकिसल्यभृणालवलयदि दवदहनराशिः ।

सुभग कुरङ्गत्तोऽस्या विधिवद्यतस्त्वद्वियोगपविषाते ॥’

अत्र नलनीत्यकिसलयत्वादिजातीना दहनत्वजात्या विरोधः । विमोगाति-
शयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्युक्तम् । जातेर्गुणेन यथा—

॥ २२ ॥ वस्तुगत्या विरोधस्य दोषत्वादविरोधेऽपीत्युक्तम् । तज्ज्ञावष्टे—यस्तु-
गत्येति । अभिनवेति । ननु जालोर्द्रव्ययोश्च न विरोधालंकारो भवितुमर्हति
रूपकाकान्तत्वात् । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधालंकारप्रसङ्गात् । न च
निरवकाशं रूपकं गुणादौ सावकाशस्य विरोधस्य बाधकमिति वाच्यम् । तथा सति
भृणालवल्यादिदवदहनराशिरित्यादाविष्टस्य विरोधालंकारस्यातिद्विप्रसङ्गादिति चेत्,
अहो । परं तु यत्र यस्य चमत्कारे प्राधान्यं स तत्रालंकार इत्युच्यते । एवं च
मुखं चन्द्र इत्यादौ विद्यमानोऽपि विरोधो न चमत्कारितया विवक्षितः अपि तु
चन्द्रामेद एवेति रूपकमेव । दवदहनराशिरित्यादौ तु विरहिण्याद्यवस्थाया अद्भुत-
त्वविवक्षावशाद्विरोध एवेति व्यवस्था । न च रूपके विरोधाविवक्षायामपि विरोधे

१ ‘अहो इति । कश्चिदापत्र सुहृदः प्रसि तदवस्थोचितमप्रियं वक्तव्यम् खेदातिशयात्स
जीवितं निन्दति । हि विषादे । यद्यस्यादेवविषत्वाप्रियस्य कदाच्यनुक्तत्वात् । अहो इत्या-
क्षयं । त एव जगति घन्या इति संन्य । परामर्शं आपदि । अत्र वैधर्म्येण विशेषसमर्थ-
नम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘अभिनवेति । हे सुभग, विधिवद्यतो देवदशतो
वियोग एव पविर्वज्रं तस्य पाते सति नूतननस्त्रिणादिकं दावानलराशिरूपम् । भवतीति
शेषपूरणेनान्वयः । अत्र नलनीत्यादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधस्य विरोधीपकतया
दहनत्वोपचारेण परिहारात्तदाभासोऽलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

‘पेरिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यसिद्धनुभवपर्यं यो न गतवान् ।

विवेकप्रभवंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥’

अत्र जडयति च तापं च तनुते इति क्रिययोर्विरोधः । क्रियाया द्रव्येण यथा—

‘अयं वारामेको निलय इति रसाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णाकवलितमनोभिर्जलनिधिः ।

इदं को जानीते मित्रकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं साम्यसिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥’

अत्र पानक्रियायाः कर्माभूतेन जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरणवमुचितं तथाप्येकलयणाग्राधुधिपरतया समर्थ-नीयम् । द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

‘सैमदमतद्गजमदजलनिधन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।

क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगापि कालिन्दी ॥’

अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः ।

समायोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वार्थं च समाग्राभितत्वम् । न तु स्वाभितत्वमात्रम् । अतो न साधारण-धर्मवर्णनेऽतिश्यासिः । रूपशब्देन वर्णः संस्थानं बोध्यते । उदाहरणम्—

‘पैश्वाद्ग्री प्रसापं शिकमतिविततं द्राघमित्वाङ्गमुषे-

रासज्जाभुप्रकण्ठो मुखमुरसि सदा धूलिपूजा विपूय ।

१. ‘परीति । चतुर्थे भ्याख्यातम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अयमिति । वारां जलानां निलयः स्थानमिति हेतोरतृष्णाकान्गमनोभिरस्माभिर्बलनिधिः श्रित आश्रितः । मुनिरास्य धनं समुद्रं दृष्ट्वादासमन्तात्पास्यति इदं को जानीते इत्यन्वयः । कीदृशम् । मित्रा करपुटी करसंपुटं मदेव कोटरं तिलं तटतम् । साम्यन्तो ग्लायन्तस्त्रिमयो मत्स्या ध्वराश्च यत्र । साट्-शम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘समदेति । हे क्षितितिलक, त्वयि तटजुषि वीरगते सति शंकरस्य चूडा मत्स्यं तटगा आपगा नदी गङ्गापि कालिन्दी यमुना भवति । कुतस्त-माह—समदेत्यादि । मत्स्यजाः कीरिणः तेषां मदवलनिष्यन्द एव तरङ्गिणी नदी लपरिष्वङ्गा सर्वन्थात् । मदजलस्य श्यामवर्णत्वं प्रतिदम् ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. ‘पैश्वा-दिभिः । शयनादुत्थितस्तुरगोऽश्वः क्वां भूमिं सुरेण विस्त्रिषति । उत्तिरतीत्यन्वयः । अन-वारं चलत्योषो नातिव्य तुण्डं च यस्य सः । किं कुलेत्यत्राह—पैश्वादित्यादि । ग्री-परणी । त्रिदस्य पृष्ठवंशावभागस्य जला नम्रतया विततं निस्तृणमङ्गं द्राघमित्वा दीर्घाश्च । आमुषो वक्त्रः कण्ठो यस्य साहसः । मुखमुरसि आसम्येति संवन्धः । सदाः स्तन्धकेशा-वभिः । ‘पृष्ठवंशावरे त्रिणम्’ इत्यमरः । ‘प्रोषोऽप्यनेऽप्योऽप्यायम्’ इति शिबः । अत्राश्रयति-कनेनाश्रयत्वोत्तरसंज्ञाः ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

यासमासाभिलाषादनवरतचक्रप्रोथमुष्टस्तुरंगो

मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः इमां सुरेण ॥'

अत्राश्वमाश्रयतयोः क्रियासंस्वानयोर्वर्णनम् ।

व्याजस्तुतिमुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुदिरन्यथा ।

मुखे निन्दाधगतौ यस्तुतौ पर्यवसानं स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दायां पर्य-
वसानं तस्याजस्तुतिवाच्यमित्यर्थः । कथमुपयोरनेनाभिधानमिति चेत्, भाष्यस्य
व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात् अग्न्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राधा-
यथा—

'हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्थे न मौलिः परो

लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामभ्यघ्न संदृश्यते ।

यत्स्यागं तद्भुतेतरां मुखशतैरेत्याभितायाः शिवः

प्राप्य स्वागकृतावमाननमपि त्वद्वेषेव वस्यः स्थितिः ॥'

स्पष्टम् । अग्न्या यथा—

'हे' हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विसरैस्तोयधे

नास्ति त्वासदसः परः परहिताधाने गृहीतवतः ।

तृण्यत्पाश्वजनोपकारघटनावैमुष्यकश्चायसो-

भारमोहहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥'

अत्रोपकारवैमुष्ये पर्यवसानम् ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥

सादृशत्वा एकार्थाभिधायकं पदं यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं सा

पश्चादित्युदाहरणेऽङ्घ्रिप्रसारणादिक्रियाप्रयुक्तं सत्थानं बोध्यम् । इति स्वभावोक्तिः
॥ २४ ॥ रुदिरिति । एतद्याचष्टे—पर्यवसानमिति । इति व्याजस्तुतिः
॥ २५ ॥ शब्दशक्त्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिकृतवामार्थान्वयबोधक-
त्वसामर्थ्येन क्रियापदस्य च प्रथमान्तोपस्थाप्यान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन चेत्यर्थः ।
एकार्थेति । उक्तैकार्थान्वयगमकमित्यर्थः । सहार्थेति । समानशब्दीनैकपदमेव-

१. 'हित्वेति । हे राजन्, त्वां हित्वा परोऽन्य उपरोधेनानुरोधेन वन्ध्य शून्यं मनो येन
तादृशानां मौलिः भेषो नास्तीति मन्थे । तथा रमां कश्मीमन्तरेण विनान्ध्रं लज्जाया
वर्जनमभाषो न संदृश्यत इत्यन्वयः । कथम् । तत्राह—य इत्यादि । यो भवानुत्तमशतै-
पायशतैरेत्यागलेत्यर्थः । स्वागकृतमवमाननं प्राप्यापीति संबन्धः । इयं निन्दापूर्विका व्याज-
स्तुतिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. 'हे इति । हेलाया जिना बोधिसत्त्वा वीर्या येन
सः । अतिकारुणिकैत्यर्थः । तोयधे समुद्र । परोऽन्यः । तृण्यत् पाश्वजनानामुपकारस्य
घटनायां संपादने वैमुख्येन पराभ्युक्तत्वेन लब्धं यदयच्छतद्वारस्य प्रोदहनेन मरोर्देशस्य
कृपया साहायकं करोषीति स्तुतिपूर्विकेन व्याजस्तुतिनिन्दापर्यवसायिनी ॥' इत्युदाहरण
चन्द्रिकासंक्षेपः ।

सहोक्ति । 'चेरमैत्रौ गच्छत' इत्यादौ तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानम् ।
यथा—

‘सह दिवदणिसाह दीहरा सासदण्डा
सह मणिवलपुहि बाहधारा गलन्ति ।
सह सुहभ विओए तीळ डविगिरीए
सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥’

अत्र दीर्घत्वादीनां आसादिभिरन्वयः साक्षादेव शब्दः । दिवसादिभिस्तु
सहान्वयबलात् ।

विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

सन्न शोभनो न नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना कस्यचित्
शोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः । सन्नाशोभनत्वं यथा—

‘अरुचिर्निदाया विना शशी शशिना सापि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोभवरूपुरित नैव चकासि कामिनो ॥’

शोभनत्वं यथा—

‘मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतपुतिमुन्दराशयोऽयं सुहृदा सेन विना नरेन्द्रसूनु ॥’

अत्र मृगलोचनया सुहृदसुहृद्विशेषः च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रग
ल्भत्वचन्द्रमुन्दराशयत्वरूप शोभनत्वमुक्तम् ।

रूपसाहित्यान्वयबलादित्यर्थः । अनेकार्थेति । अनेकार्थोचितसार्थबोधकमित्यर्थः ।
एतच्चोदाहरणे स्पष्टीकरित्युच्यते । सहेति । ‘सह दिवसनिशाभिर्दोषां आसदण्डा
सह मणिवलयैर्याप्यधारा गलन्ति । तत्र भुभग वियोगे तस्या उद्वेगघ्नीतया सह च
तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥’ अत्र यथा ‘पुत्रेण सहागत पिता’ इत्यत्र पुत्रवृत्ति
धर्मसमानकालीनधर्मकाम्पिता । आगत इत्यागमनस्य पितर्येव शब्दोऽन्वयः । पुत्रे
तु सहाय्यसाहित्यत्वादागमनबोधः । आगमनरूपधर्मस्यैवागतपदसमभिव्याहारेण धम
त्वेन बोधात् । (विरोधात्) । एवमिहापि आसदण्डेषु दीर्घत्वाद्भवः शब्दः विशेषतो

१ ‘सह गच्छत’ वा २ सहेति इत्या नायक प्रतीयमुक्तिः । आसानां घनप्रचुरतया
दण्डत्वेन रूपम् । काश्यामणिकदुण्णलनम् । आशया दुर्बलत्वं कादाचित्करम् ।
अत्र सहोक्तिरुक्तारः १ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ अरुचिरिति । अरुचिर्निदाया ।
शशिना विना सापि निशापि महदुक्तः समोन्मत्तार इति रूपम् । उभयेन चन्द्रनि
शाम्प्यम् । सुहृदः पितृशिरम् । चकासि योभते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ४ ‘मृगेति ।
नरेन्द्रसूनु रामपुत्रो विचित्रेषु व्यवहारेषु या प्रतिभाया रूते प्रया प्रकाशतेन प्रगल्भः ।
मृगनयनासक्तानु नैवमृग इत्यर्थः । अनेन दुष्प्रकृतिना । अमृतपुतिश्चन्द्रमुन्दरासदरः ।
स्पष्ट आशयोन्मत्तारण इत्यर्थः । उदाहरणद्वये विनोक्तिरुक्तारः । पूर्वान्वयेन विना
अशोभनत्वनिर्दिष्टं शोभनत्वमिति मेदः १ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

परिवृत्तिविनिमयो योऽर्थानां स्वात्समासमैः ॥ २७ ॥

परिवृत्तिरिति लक्ष्यालङ्कारनिर्देशः । पूर्वाधार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसद्वेदः । समासमैरिति विभागः । विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । तच्च कचित्तमेन समस्य । क्वचिदसमेनासमस्य । अन्यमपि द्विधा—कचिन्न्यूनोत्तमस्य । कचिदुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेय-मित्यर्थः । समासमत्वं उपोपादेयवानुपादेयत्वान्याम् । तत्राद्यद्वयं यथा—

‘लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं

मतं कास्यं दत्त्वा श्रवति शृङ्गामामोदमसमम् ।

कृतास्त्वध्यन्यानामहह दशमादाय सहसा

द्वस्त्राधिभ्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥’

अत्र प्रथमाधे कास्येनोपादेयतया समस्यामोदस्य, द्वितीयाधे उपोपादेयतया उत्तमया दशा भाधिध्याचीनामतादशतया न्यूनानां विनिमयः । अन्त्या यथा—

‘नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे स्वीकृत्य दारणनिनादवत् प्रहारात् ।

द्वसारिवीरविसरेण वसुंधरेय निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥’

अत्रोत्तमया वसुंधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविर्क

दिवसनिशादौ साद्विलप्रतीक्षा आर्थ इति लक्षणस्यति । वीर्यादिष्व ॥ दिवसादा .. धर्मैवेन वीर्यत्वादियौधे तारपर्यव्राहकतया हेतुरिति बोध्यम् । इति सहोक्तिप्रकरणम् ॥ २६ ॥ विनोक्तिरित्यादि स्पष्टम् । इति विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २७ ॥ न्यूनोत्त-मस्येति । न्यूनं दत्तेनोत्तमस्यादानमित्यर्थः । एवमुत्तमेन दत्तेन न्यूनस्योपादान-मित्यर्थो हैय । अत्र समेन समस्येत्यस्यानुपादेयत्वेन समत्वविवक्षाया चतुर्थोऽपि भेदः कैश्चिदुदाहृतः । यथा—‘अस्थिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् । गृह्णता त्वरपुरस्थाना को लाभ स्मरसाधन ॥’ इति । एवं दानाद्यभावेऽपि धर्मि-धर्मभावव्यत्यासे वा निषर्षयाक्योऽलङ्कार उक्तः । यथा—‘काचो मणिर्मणि

१ ‘लतानामिति । अयं मरुदयुर्लतानामसममनुपममामोद परिमल श्रवतीत्यन्वयः । मत मनोरम कास्य मूल दत्त्वा अर्थालङ्कारम् । अध्वन्यानां पान्थानाम् । अहह खेदे । आधिर्मेन पीडा । न्यापि प्रतिद्व । अग्निर्दिग्भ्रमणदर्शको विकारः । रुदित रोदनम् । मोहो निश्चेष्टता । र्षा व्यतिकर समूहम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. ‘नानेति । हे नृप, सप्रहारे युद्धे प्रहरणैरायुधैर्नारणशब्दयुक्तप्रहारास्वीकृत्य दर्पयुक्तेनारितसमूहेनेव वसुधा वि-तीर्णा दत्ता । अर्थात्तुभ्यम् । कीदृक् । निर्विप्रलम्भो विवोगरहितः परिरम्भस्यातिङ्गनस्य । स्वस्वामिभावसंबन्धस्येति यावत् । विधिर्व्यस्राहृती । अत्रोदाहरणद्वयेऽपि यथायोगमुत्तममध्यमाधमाना वितिमयोके परिवृत्तिरलङ्कारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

भूतभाविन इति द्वन्द्वः, न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता भाविनो भावा यत्प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाभिधीयन्ते तद्भाविक्त्वम् । भाव कवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविषयकोऽप्राप्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । उदाहरणम्—

‘भासीदक्षनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे भूतसाक्षनस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतया-
भिधानम् ।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥

अत्र विवक्षितविषयेकेन हेतुवचन काव्यलिङ्गमिति कक्षणम् । वाक्यपदार्थ-
तेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थता यथा—

‘वैपु प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा

पुरारे नैवाह कचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।

जमन्मुक्तं संप्रत्यहमत्तनुरग्नेऽप्यनतिमा-

त्सहेतु क्षन्तस्य तदिदमपराधद्वयमपि ॥’

अत्र पुरा कचिदपि नाह भवन्तं प्रणतवान् । अग्नेऽप्यहमनतिमानित्यवान्त-
रवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः । अनेकपदार्थता यथा—

काचो येषां तेऽये हि देहिन् । सन्ति ते मुचियो येषां काच काचो मणि-
मणिः ॥’ अत्र काचस्य धर्मित्वं मणेरधर्मत्वमुक्त्वा अनन्तरं मणेरधर्मित्वं काचस्य
धर्मत्वमुक्तमिति धर्मभावविपर्ययात् । धर्मस्यासौ यथा—‘यस्य न सविधे इमिता’—
इति पद्ये । अत्र हि पूर्वार्धे तुहिनीदीपितौ दग्धदहनत्वमुत्तरार्धे तु दग्धदहने तुहिनीदी-
पितत्वमिति विपर्ययात् । न तु धर्मधर्मविपर्ययात् । तस्य यथास्थितत्वेनैव विवक्ष-
णात् । इयितविरहोपाधिना परस्परधर्मविपर्ययात्स्यैव च विवक्षणादित्यवचेयम् । इति
परिवृत्तिप्रकरणम् ॥ २८ ॥ अविरोध इति । भूतानां भाविकस्याप्रतीतेरित्यर्थः ।
निश्चयादीति । अत्रनादे पूर्वकालीनसत्तानिश्चयसूचनेऽभिप्राय इत्यर्थः । आदि-
नाशनादिकं विनापि तत्कृतशोभासत्त्वादिकं गृह्यते । इति भाविकप्रकरणम् ॥ २९ ॥
अनमनमपराध इति । अपराधोऽत्र दुरितं विवक्षितम् । तत्रानमनस्य हेतुत्वम् ।

१ ‘भातिदिति । भावी भूषणानां संभारः समूहो यत्र तथाभूताम् । अत्र भूतभावि-
नोरञ्जनभूषणसंभारयोः प्रत्यक्षतयाभिधानाद्भाविर्कं नामालङ्कारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः
२ ‘वपुर्दिति । हे पुरारे शिव, पुरा पूर्वसिन् कचिदपि जन्मनि प्रायो भवतमहं न प्रण-
तवान् । इदं वपुषः प्रादुर्भावादनुमितम् । प्राग्मे सति मुक्तिरूपेण तदनभवात् । अत्र
पराह—संप्रति जमन्मुक्तः । अतः परीरक्ष्योऽहमग्नेऽप्यनतिमान् नतिरहितः । तच्च
काव्यवाचकालीनानमनादिदमपराधद्वयं प्रत्यक्षरूपं क्षन्तस्यमित्यपराधहेतोर्वाक्यार्थभूत
अनमनस्योपादानात्काव्यलिङ्गालङ्कारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

‘प्रणयिसखीसलीलपरिहासरताधिगते-

ललितशिरिषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपत

पततु शिरस्त्रकाण्डयमदण्ड इवैव भुज त’

अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः । न चायं वाक्यार्थः । शस्त्रमुपक्षिपत
पृतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात् । तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि
न वाक्यत्वम् । विशेषणत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्व-
मिति । एकपदार्थता यथा—

‘भैरवोद्धूतमभद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं

हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकाण्ठालपालंकृतिम् ।

अधाराधनसोपितेन विभुना पुष्पमत्सर्प्यामुखा-

लोकोष्णेदिति मोक्षनामनि महामोहे निषीयामहे ॥

अत्र महामोहत्वे सुखालोकोष्णेदित्वा हेतुः । तच्च समासादेकपदार्थं यत् ।
अर्थान्तरन्यासे तदस्यतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम् । इह तु साक्षादेव
हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध इति ततो भेदः ।

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

अपराधस्य क्षमण च तत्फलानुत्पादन तमाशनं वेति नानुपपत्तिः । तदिति धानम-
नद्वयजन्यं वृत्तिद्वयपरामर्शकम् । न त्वनमनद्वयस्य । हेतुत्वस्य शब्दत्वेऽलंकारत्वस्या-
निष्ठत्वात् । विशेषणत्वादिति । तत्रेति यद्वचन्तार्थे विशेषणत्वादित्यर्थः । अर्था-
न्तरन्यास इति । अनेदं विचार्यम्—काव्यलिङ्गेऽपि सुखालोकोष्णेदित्वेत्युक्तोदाह-
रणेऽन्यत्र च बहुशो हेतुविभक्तितच्छब्दादिहेतुवाचकपदाभावात्कथं काव्यलिङ्गता ।
अर्थान्तरन्यासे निजदोषादृतमनसामित्यादावतिष्ठन्दरस्य विपरीतत्वेन भाने तादृश
जनकृतिरत्वेन साक्षात्पितोषहतत्वं हेतुर्नोप्यते किंतु शङ्कपीततादसंनगतत्वेनेति ताद-
रूप्यम् । काव्यलिङ्गे तु मोक्षरूपे वक्षे साक्षादेव सुखालोकोष्णेदित्वमुच्यते इति भेद-
इत्युच्यते । तथापि हेतुविभक्त्यादिनेत्यस्यतमेव । सक्तोदाहरणे तदभावात् । प्रयुक्त-
पद्यम्या हेतुविधाने ‘अलमतिचपलत्वात्’, ‘प्रानां विनयाधानात्’ इत्यादौ काव्य-

१ ‘प्रणयितीति । मालतीमाधवे मालतीं हन्तुमुपनयनोदघण्ट कापालिन प्रति माधवस्योक्तिः ।
तत्र तस्मिन्वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतस्त्वं शिरमि अकाण्डेऽनवसरे यमदण्ड इवैव मद्भुजं पतन्ति
लन्वयः । तत्किम् । यदपु प्रणयिनीनां सखीनां ये सलीलं परिहासरतास्तेरधिगते प्रातेर्ललि-
तशिरिषपुष्पहाहनैरपि ताम्यति रक्षायधि । अत्र भुजपाते शस्त्रमुपक्षिपत इत्यनेनपदार्थो हेतुः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘भैरवः । गिरिसुताकाण्ठस्य शिवसालक्यं मासारसदल-
कारभूतां सोपानपङ्क्तिं शोचामीत्यर्थः । ‘अभित’— इत्यादिना हास्यद्वयोपे द्वितीया । पुष्पा-
क या सपर्यां पूजा तमुत्सृज्य लोके प्रवाणस्तदुच्छेदके निषीयामहे । नयमिति श्रेयः । अत्र मदा-
मोहत्वे सुखालोकोष्णेदित्वं समस्तपदार्थो हेतुरिति । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

वाच्यवाचकभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्यायो-
क्तम् । पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणामिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विषय इति
ततो भेदः । उदाहरणम्—

‘यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥’

अत्रैक एवार्थं पुरायतशकौ मदमानविमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया मदमा-
नाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्जितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन चे
यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । न च प्रतिपक्षस्यैव प्रतिपत्तिरफलेति किं व्यापारवृ-
त्तेनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते । प्रकारयोर्भेदात् । एकरूप
एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं व्यादिति चेत् यथा शुक्ले गवि चलति निर्वि-
कल्पकमविकल्पकयोः एक एव इधर्मत्ताभ्यां विषयीक्रियते । न पुनर्यथा निर्विक-
ल्पकविषयस्तपैव सविकल्पकेनापि विषयीक्रियते । भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं
निर्विकल्पकं भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं तु सविकल्पकमिति ।

उदात्तं वस्तुनः संपत्

लिङ्गस्यानिष्टत्वात् । तस्मात्साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत्का-
व्यलिङ्गम् । उक्तार्थरुढप्रत्ययाय तत्रार्थान्तरन्यसर्गं तत्रार्थान्तरन्यासः । किञ्चिदर्थज्ञा-
पकतया हेतुकथनमनुमानमित्येव व्यवस्था युक्ता । तथा हि काव्यलिङ्गोदाहरणे-
ष्वनमनस्यापराधे कारकहेतुत्वमेव । तथा भुजपाते दास्योपक्षेपस्य, मुक्तेमोदरूपत्वे
आलोकोच्छेदस्यापि कारणत्वं योगक्षेमसाधारणं विवक्षितम् । एव निजदोषेत्यादौ
दोषस्य भ्रमं प्रति कारकहेतुत्वोक्तेः पूर्वार्थे काव्यलिङ्गम् । तस्य तु रुढप्रत्ययार्थमुत्तरार्थं
विशेषसहचारोपन्यासः । न तु विशेषरूपोऽर्थः । सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न
काव्यलिङ्गमिति । अनुमाने ॥ ज्ञापकहेतुपन्यासः । अस्मादिदं गम्यत इति । तेन मन
ज्ञापकहेतुनानुमितिः कवितात्पर्यविषया तत्रानुमानालंकार इति दिक् । इति काव्य-
लिङ्गम् ॥ ३० ॥ अर्थादिति । पर्यायोक्तपदसामर्थ्यादित्यर्थः । यथा निर्विक-
ल्पकविषय इति । निर्विकल्पकविषयो यथा केवलस्तथा सविकल्पकेन न विष-
यीक्रियत इत्यर्थः । तथा चैकप्रकारत्वाभावेऽयं दृष्टान्त इति ज्ञेयम् । भिन्नप्रकारत्वे
तु निर्विकल्पके प्रकाराभावादसंगतिः स्यादिति । अत एव निर्विकल्पकसविकल्पक-
प्रकारभावमेवाद—भिन्नत्वेति । भिन्नत्वं विशेषणगम्या अतयावृत्तिः । वृत्तौ चाभि-
नार्थसृष्टावेनेत्यकारप्रश्नेनो बोध्यः । केचित्तु निर्विकल्पकेऽपि यत्किञ्चिदिदमिति किञ्चि-

१. ‘वमिति । य रावण प्रेक्ष्य मदनैरावण्येन्द्रगवस्य मुखे मानेन च हरेरिन्द्रस्य हृदये
विदेन स्या इति प्राप्तापि निवमप्रीतिरुज्जिता सत्यम् । इत्येवमेवतेन्द्री मदमानमुख्यो
काव्यविषयस्य व्यापारस्यैव भङ्ग्यन्तरेणामिधानात्पर्यायोक्तमङ्कारः । इत्युदाहरणवन्दिता-
रुढताः २. ‘गितार’ क.

संपाससृद्धियोगः । न तु तस्यैवातिशयः । उदाहरणम्—

‘मुक्ताः केलिविसृजहारगलिताः संभार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीङ्घि मन्यरचलद्वाद्याङ्घ्रिकलाशालाः ।
दूरादादिमवीजशङ्कितधियः कर्पन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनपतेस्तद्धानलीलायितम् ॥’

अत्र विद्वद्भवनस्य मुक्तादिभनसमृद्धिवोगः ।

महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

महतां यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थाद्दर्शनीये तदप्युदात्तमित्यर्थः । उदाह-
रणम्—

‘तद्विद्वदरण्यं यस्मिन्दशरयवचनामुपाकृतमसनी ।
निवसन्नाहुसहायशकार रक्ष.क्षयं राम. ॥’

अत्रैतादृशो महान्नामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । मन्वत्र रामगत
उत्साहातिशय एव चमत्कारनिदानं तस्य प्रधानत्वाद्विच्छिद्यन्तराभावाच्च किंवि-
धयोऽयमलंकारव्यपदेश इति वाच्यम् । ‘महत्तवीरो रक्षः प्रधानम् । तस्यैहा-
ह्वात् ।

तत्सिद्धिहेतावेकसिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।

समुच्चयीऽसौ

तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुल्यकक्षयोः कार-
णपोरुपादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः । उदाहरणम्—

‘दुर्बाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽप्युत्सुकं
गार्ह मेम नवं यथोऽतिकठिनाः प्राणा. कुलं निर्मलम् ।

एवेत प्रस्तु भासत इति यथाश्रुतोपपत्तिमाहु । इति पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ न
तु तस्यैवेति । बदरामलकाप्रदादिमानामित्यादौ पर्यायालंकारभेदेऽतिप्रसङ्गादिति
भावः । उपलक्षणमिति भावप्रधानमित्याद्यमेनाह—अङ्गभाव इति । वर्णनीयाया
इति तस्या प्राधान्यसूचनायुक्तम् । इत्युदात्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ समाधायिति ।

१. ‘मुक्ता इति । विदुषा भवनेषु केलौ विसृज्यच्छिन्नसूत्राभ्यारगलिताः संभार्जनी
भिर्हृता अपसारिता अङ्गणसीङ्घि मन्यरचलद्वाद्याङ्घ्रिकलाशालाः
अरुणा भारता मुक्ताः कर्मभूताः दूरादादिमवीजेषु शङ्किता धीवेषां हे केलीशुकाः कर्पु-
भूताः कर्पन्ति यत्तन्मोजनपतेर्दानलीलायितमित्यन्वयः । अथोक्तसमृद्धिवर्णनादुदात्ताल-
कार ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘तद्विदमिति । यस्मिन्नरण्ये निवसन्नामो बाहुनाज-
सहायो रक्षसां क्षयं शकार तद्विदमरण्यमिति महत् । वीरामस्मरण्योत्कर्षकतया तदङ्ग-
भावादपर उदात्तमेतः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘दुर्बारा इति । मार्गणाः दूराः ।
मन्मथमुद्वेकालो वसन्तः । स एव कुलान्तोऽक्षम क्षुणाद्यन्तः । अथवा ज्ञानान्तो

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो

नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥'

अत्र स्वरमार्गणा एव विरहासहत्वं कुर्वन्ति । ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थित्या-
द्युपात्तम् । एष एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगोऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्य-
तीति यत्केनचित्पृथग्लक्षितास्तदुक्तम् । यथाहि—

‘कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः क्षुतिशालिनी

सुजबलमलं स्फीता लहमी- प्रमुखमखण्डितम् ।

प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरप्य जनो

मज्जति सुतरां दर्पे राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥’

अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योगः । दुर्बारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्वरमा-
र्गणादीनामसमीचीनानाम् ।

‘दोशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनसर स्वाकृतेः ।

‘समाधि’ मुकुरं कार्यं कारणान्तरयोगतः’ इति लक्षणात्समुच्चयमानमपि कारणा-

यमोऽक्षम’ । अकाले प्राणानपहर्तुं समर्थ इत्यर्थः । चतुरा विरहविनोदने कुशलाः । इत्थं
सति शठो ममैवेदी विरहः कथं नु सोढव्य इत्यर्थः । अत्र दुर्बारेणेत्येनाशोभनानां तादृशैरेव
प्रियतमादिभिर्विरहासहत्वरूपकार्यं समुच्चय इति स एवालंकारः । नववयसमश्रुतीनां
शोभनत्वेऽपि विरहोदीपकत्वेनाशोभनत्व बोध्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘कुलमिति । भद्रा शोभना । मूर्तिराकृतिः । क्षुतिः शाल्यवशात् वेदो वा । अल-
पवर्तनम् । स्फीता विरजता । प्रकृत्या सुभगा’ शोभना’ । अथ दूरस्थितौ जन । अमीभि-
रनुपादिभिः सुतरां गर्व मज्जति । तव त्वङ्कुशाः । विनयहेतव इत्यर्थः । अत्र दर्पाख्ये
कार्ये शोभनानामेव समुच्चयः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. शरीरिति । स्वाकृते शोभना
कृते । दुर्गते दग्धे । अत्र शरीरेण स्वतः शोभनमप्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वेन
शोभनाशोभनरूपस्य तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः समुच्चयः । तदुक्त इतिहृदा—शशिति
पूषरे इत्येव शब्दान्तराणीति । सदसद्योग इत्यस्य सदमदपापामनेनेति योग इत्यर्थः न तु
सजोऽमजो योग इति । तथा सति सहचराभिन्नरूपकार्येदोषेणादकारात्संभवात् । अत एव
नृपहृत्पगवः शठ इत्यत्र नृपहृत्पगवत्वेन शोभनत्व सन्तत्वेन चाशोभनत्वमिति समर्थनेऽपि
महचरभिन्नतात्पर्यशून्येऽनेकार्थकरोदाहरणस्य प्रानागिकैरुक्तम् । एव विशेष्यस्य शोभनस्य
विशेषास्य त्वशोभनत्वमिति प्रकान्तम् । इह त्वन्यथेति प्रक्रममशोऽप्यत्र धेयः । ननु
दुर्बारा इत्यसद्योगप्रसङ्गः । अत एवोदाहरणेऽपि कथं न सद्योग इति धेयबोध्यते । इह
शोभनस्य सद्योऽशोभनत्वमिति निवृत्तिः । तत्र त्वशोभनमेवेतिरिति विवक्षितं न तु शोभन-
त्वमपि न सदसद्योगप्रसङ्गः । अत्र एवाव मनसि शब्दातीत्युपसंहारम् । सुन्दररत्नान्तर-
प्रविधानानपि स्पष्टहेतुवन् । तत्र तु सर्वथा दुष्टत्वाभिप्रायेण कथं सोढव्य इति निरवयम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

प्रशुभंनपरायण सततदुर्गा सञ्जनो

नृपाङ्गणगत खलो मनसि सप्त धन्यानि मे ॥'

अथ सदसतोर्योग । दुर्गान्ध्यासरात् सप्तधादीनां सत्त्वात् । एवमिन्द्रियम् ।
पुनं दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूमरत्वादिनाप्राप्यसम्पत्त्वमिति ।

समुच्चयान्तरमाह—

स त्वन्यो युगपद्या गुणत्रिया ॥ ३० ॥

अथ गुणा क्रियाश्चेति विग्रहे सत्त्वाविशेषस्याविवक्षणात् विशेषविवक्षाविरहेण
य सत्तात्रीपयद्विजातीयत्वादि यौगपद्यस्य सामान्यं गुणो य क्रिये य गुणक्रिये य
युगपद्वयस्य स विरूप समुच्चय । तत्र गुणयोर्व्यगपद्य यथा—

'विद्वलितसकलारिपुं तय बलमिदमभवदानु विमल य ।

प्रसङ्गमुराणि नराधिर मल्लिगानि य तानि जातानि ॥'

अथ विमलत्वमग्निवत्ययो । त्रिययोर्व्यथा—

'अयमेकपदे तथा विद्योग प्रियया चोपनत मुहु महो मे ।

नवचारिधरोदयादहोभिर्भणितस्य य निरातपत्वरम्यै ॥'

अत्रोपगतो भवितव्य चेति क्रिययो । गुणक्रिययोर्व्यथा—

न्तरं सौदुमार्यमात्रोपयोगि न वितरकारणतुल्यरुग्णमित्यर्थः । चित्तत्वे हेतुमाह—
पूर्वमिति । दुर्गारा इत्युदाहरण इत्यर्थः । विशेषणे नासम्बन्धमिति लक्ष्यम् । तत्रापि
हि प्रयत्नमस्य सत्त्वमेव दूरस्थितिर्विशेषणेन परमसत्त्वम् । इहापि स्वतः सुन्दरस्य
शशिनी दिवसधूसरवेनेत्यस्ययोग एवेत्यर्थः । आदिपदेन गलितयौवनत्वादिरिग्रहः ।
वस्तुतस्तत्र सदरायोगपदे न द्वन्द्वं किं तु कर्मधारयः । सत्त्वासावस्य सदसक्ति
(दि)ति । सादृश्यानामनेष्वेयामेककार्यजनने समुच्चय इत्यर्थः । एवमपि दुर्गारा
शशीत्यनयो कथं भेद इति चेत्, इयम्—दुर्गारा इत्यत्र विरहासहिष्णुतया प्रिय
तमादीनां सत्तामप्यसत्त्वेन विवक्षाः । इह तु शोभनस्य सती धूसरत्वादिना अशोभ
नत्वमपीति विवक्षा । अत एव पूर्वं कथं (तु) सोढव्य इत्युपसंहारो दुष्टत्वाभि
प्रायेण, अथ ॥ मनसि सप्त धन्यानीत्युपसंहृतं सुन्दरत्वेनातः प्रविष्टानामपि व्यथा
हेतुवादित्यनवयम् । ननु गुणक्रिया इति बहुवचनाद्गुणा क्रियावेति विग्रहे बहुनां
गुणानां यौगपद्यमेव लभ्यते । एव बह्वीनां क्रियाणामेव तद्विध्यते । न तु द्वयोर्युग
मोर्द्वयोश्च क्रिययोस्तथा द्वयोर्युगक्रिययोरतस्तन्नामोपायमाह—अत्रेति । सत्यम् ।

१ 'विद्वलितेति । विद्वलितं सङ्घटितं सख्यनामरीणां कुलं येन तद्वत् सौम्यम् । प्रसङ्गा
प्रकृतत्वात् । अत्र विमलवमल्लिखितवयोऽगुणयोस्तुल्यकालारूपं समुच्चयधकारद्वयमर्थः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकास्तोत्रे २ अयमिति । निकर्षोर्वशीये प्रसूतवसो वचनम् । तथा प्रियया
उर्वया । एकपदे एककाले । भवितव्यमिति संबन्धः । निरातपत्वेनातपराहित्येन रम्यैरहोभि-
र्दिवसैः कर्तुंभिः । अत्रोपगतमवबन्धो क्रिययोऽसमुच्चयः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकास्तोत्रे

‘केलुपं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केहसोदरशि चक्षु ।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमाददां कटाक्षे ॥’

अत्र कलुपस्त्वपवनयोर्गुणक्रिययो । अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्य एव समुच्चय
इत्याह तत्र युक्तम् । ‘धुनोति चासि तनुते च कीर्तिम्’ इत्यादौ सामाना-
धिकरण्येऽपि दर्शनात् । केचित्तु सामानाधिकरण्य एवाममित्याहुस्तदपि न
सम्यक् । ‘कृपाणपाणिश्च भवान्रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुरा सुरालये’ इत्यादौ
वैयधिकरण्येऽपि सहर्शनात् ।

एवं क्रमेणानेकसिन्धुपर्यायः

एकत्वेन विवक्षित वस्तु यत्र क्रमेणानेकसिन्धुभवति क्रियते वा स एक
पर्याय । अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिर्देशतन्निर्देशौ भवति-
करोत्ययौ न ॥ स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे । वृषरश्मिण कण्ठे कालकूटवास-
स्वास्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्ते । तत्रागो यथा—

‘नन्वाध्रयस्थितिरेव तत्र कालकूट
केनोत्तरोत्तरमिष्टिष्टपदोपदिष्टा ।

बहुत्वविवक्षायामुक्तरोप स्यात् । न चेह संख्याविशेषविवक्षा । एव सप्तातीययौग
पर्यायस्य । एव च गुणयो क्रिययोश्च यौगपचस्येव गुणक्रिययोर्गौगपचस्यपि
स्यामाहुकार्यतामो निरवय इत्यर्थ । अन्ये तु गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वन्द्वे बहुनामेव
समुच्चय स्यादतो गुणौ च क्रिये चेति द्वन्द्वोत्तरं गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चेति गुण-
क्रिया इत्येकदोषाद्वयोर्द्वयोरेव समुच्चय इति त्रिविध समुच्चयोऽयमित्याहु । एतन्मते
द्विवचनान्तेनोत्सर्गत समासाभावात्तत्कल्पनद्वेष्ट । द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्ययुक्तम् ।
‘प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमग्निं बभूव मम । रक्तं च पयिकहृदयं कपोलपाखी
मृगीदृश पाण्डु ॥’ इत्यादौ बहुनामपि गुणानां समुच्चयस्येष्टत्वात् । तथा—‘उदित
मण्डलमिन्दो रदितं सद्यो वियोगिवर्गेण । मुदितं च सकलललनाच्चूडामणिशासनेन
मन्दनेन ॥’ इत्यादौ षष्ठीनां क्रियाणां समुच्चयस्यासंग्रहप्रसङ्गात् । अतः स यथोक्त
एव प्रचारः षष्ठीचीन इति संक्षेपः । इति समुच्चयप्रकरणम् ॥ ३३ ॥ मतन्तरानि
उच्यन्ते—प्रयोजकेति । त इति । ‘तत्तेषां श्रीमहोदररक्षाभरणे हृदयमेकर

१ ‘कनुपमिति । तत्र चक्षु’ प्रकृत्या श्वेतकमलसदृशकान्ति अक्षिरेषु चक्षुषु वपुषु
कोनारणे च । तेषां शङ्कां वपुष्यापदां कटाक्षे कर्तुमिति पतितं चेति कनुपस्त्वपवनयो
गुणक्रिययोः समुच्चयः ।’ इत्यादाहरणचन्द्रिकासंज्ञेन २ ‘नन्विषि । हे कालकूट विद,
करोत्ययौ विदितमुष्ट पद यस्यां तादृशीयनामवलिखितव केनोपदिष्टेयन्वव । तदेव
द्वयोरे—प्रामिषि । हृदयेऽप्यन्तरे । भवत इति शेषः । अवातनम् । वृषरश्मिणो वरस ।
वपुना पुनरेति संज्ञा । अत्रैकमेव कालकूटस्य क्रमेणानेकं मिथि ।’ इत्यादाहरण-
चन्द्रिकासंज्ञेन

प्रागर्णवस्य हृदये मृपलङ्गमणोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि धाचि पुन खलानाम् ॥'

अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्थानेकत्र चासे प्रयोजक किंविदपि नोक्तम् । न केवलमय वास्तविक एकत्वे किं त्वारोपितेऽपि । यथा—

'विम्बोष्ठ एव रागस्तै तन्नि पूर्वमद्वयत ।

अधुना हृदयेऽप्येव मृगशावाक्षि दृश्यते ॥'

अत्र प्रयोजकनिर्देश स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे लौहित्यात्मकतया हृदये तु जेहाघातमकत्वेन भेदेऽप्यभेदकत्वस्याध्यवसानाच्चैकव्यविक्षाविरोध । द्वितीयो यथा—

'त ताण सिरिसहोभररभणाहरणमि हिमभमेकरसम् ।

विम्याहरे विभाण निवेसिर्ध कुसुमबाणेण ॥'

अत्र कुसुमबाणेनेति प्रयोजकनिर्देश ।

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकसिन्धुक्रमेण यद्भवति क्रियते धा सोऽन्य पर्याय इत्यर्थ । पूरव व्याख्येयम् । तत्र भवत्यर्थे यथा—

'मैधुरिमरुचिर् वच खलानाममृतमहो प्रथम पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोहहेतुम-तर्गतमिव हालङ्क विष तदेव ॥'

अत्रैकसिन्धुलवचसि क्रमेणामृतव्यञ्जने विषकथने च न प्रयोजकनिर्देश । करोत्यर्थे यथा—

'तैर्ब्रह्म भतमिति मन्दिरमिदं कथावकाश दिव

सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटा ।

सम् । विम्याधरे प्रियाणा निवेसितं कुसुमबाणेन ॥' इति संस्कृतम् । तेषामिति । दैत्यानामित्यर्थ । पूर्यवदिति । भवति क्रियत इत्यतदित्यर्थ । इति पर्यायप्रक

१ विम्बोष्ठ एवेति । विम्बसदृश ओष्ठो विम्बोष्ठ । 'ओत्वोष्ठयो' इति परस्मैपदम् । ओष्ठे रागो लौहित्य इदये ॥ खड । अत्र छेपेणामेदाध्वनसायादेको रागपदार्थं क्रमेणाने वक्तव्यम् । 'इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप' २ 'त ताणेति । शीतहोदररज कौस्तुभ आभरण यस्य तस्मिन् शीविष्णौ । एकरसमेकतानम् । 'तत्तेषां खलालवसिन्धुमसुराणा'मिति चण्डीदास । हृदय कुसुमबाणेन प्रियाणां कामतानां विम्बसदृशेऽधरे विनिवेशितमित्यनेकस्य स्थितौ प्रयो जकनिर्देशाद्भेद । 'इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप' ३ 'मधुरिमेति । मधुरिण्या रुचिर् एतानां यच्चन प्रथम पृथुबहुलममृतं व्यनक्ति प्रकाशयति । अथ विचारानन्तरं तदेव एतलवचन मोहहेतुभूतमन्तर्गतं हालङ्काल्य विष कथयति । महो आश्चर्यम् । अथैकसिन्धुलवचने क्रमेणामृतविवयो स्थितिरिति पूर्वविपरीत पर्याय । 'इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप' ४ 'तदिति । अथ द्विजो दिवसे' कर्तुमिच्छती भूमिं समृद्धिसीमां समारोपित इत्याश्चर्यम् । तदेव

स क्षुद्रो मुसलप्वनि कलमिदं समीतक योपिता-
माश्रयं दिवसैर्दिनोऽयमियतीं भूमिं समारोपित ॥'

अत्रैकस्मिन्दिने तद्वेदवर्त्मन्दिनरात्रौरनेकै दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देश । न
चेय परिवृत्ति । हानोपादानयोरपि वक्षितत्वात् ।

अनुमानं तदुक्तं यत्माध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षे सयन्ध सपक्षवृत्तिश्च विपक्षवृत्तिश्च चेति रूपत्रयवान्हेतु साधनम् ।
व्यापकस्याभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो व्यापकसंबन्धपर्यवसन्न साध्यम् ।
तदुभयवचनमनुमानालङ्कार । यथा—

‘यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति क्षुब्ध
पक्षत्रैव पतन्ति सततममी मर्मस्पृशो भागणा ।
तच्चक्रीकृतचापमञ्जिवशरमेहृत्कर क्रोधनो
शासनमत्र एव शासनधर सत्य सदासा स्मर ॥’

अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैवम्—पृताक्ष
क्रीकृतचाप सदा पुरोधावदधितशरवादिविशिष्टमनोमया सततनिपतन्मर्मभे-

रणम् ॥ ३४ ॥ पक्षे सयन्ध इति । पक्षधर्मतेत्यर्थः । सपक्षवृत्तित्वेनान्यथा
व्याप्तिप्रदर्शनं निरन्तरवृत्तिवेन व्यभिचारविरहप्रदर्शनम् । अयोगव्यवच्छेदोऽवश्य
संबन्धः । व्याप्यस्य व्यापकं विनानुपपत्तः । एतच्च हेतुः प्रेक्षाव्याप्यव्यवच्छेदोऽवश्यम् । तत्र
योगस्यान्यनुत्पद्यतया भावादिति । एता इति त्रियः पक्षभूता निर्दिष्टा । चक्री
कृतचाप यथा स्यात्तथा सदा पुरो धावन्नामते धनुषि योजिते शरे प्रेक्षन् चपट
करो यस्य स । क्रोधन क्रोधशीलः । शासनमाज्ञा तद्धारको मनोमयो यासा तथा
भूता इति साध्यम् । सतत निपतन्तो मर्मभेदिनो यासा यत्र तादृश रसज्ञभूत्यापारो
यन तादृश स्थानं युवजनरूप यासा तत्तदिति हेतुः । स्वस्थाननियतनिपतन्मर्मभ
दिषाणपल्लवभूत्यापाराधयत्वादिति यावत् । तत्रवेत्यनेन यापनिपतनस्य भूत्यापार

दशयति—तद्वेदमिति । तत्पूर्वं दृष्टम् । नतां सर्वां मित्तयो यस्य तद्वत् । दिवोऽन्तरिक्षमात्र ।
अरती जीवा । वनाया मेघवृन्त्या । यथा मणयः । कल यपुरस्वरम् । अत्रैकस्मिन्दिने
तद्वेदमन्दिरादीनामनेकेषां क्रमेण स्थितौ दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देश इति मेद् ।’ इत्यु-
दाहरणवन्दिपसंज्ञकः

१ ‘तन्मन्दिरादीनामनेकेषां’ य २ ‘यत्रैता इति । यत्र जने पृथा कामि-
वहरीवचनाचलाक्षणा इत्यो वाक्तां ता । अमी अनुभूयमाना । मार्गता’ इति ।
यपसा’ । तत्तन्मा’ । स्मर आर्ता कामिनीनामधन एव स्यात् । मन्त्रीकृतचापं यथा
साधया भावयति सन्धम् । क्रीकृत स्मर । अशिते योजिते शरे प्रेक्षन् चपट
करो यस्य स । शासनमाज्ञा तद्धारकः । अत्र पूर्वार्धे हेतुना अगमनादुपमदनभावनेन
साध्यस्य साधनमनुमानालङ्कारः । प्रयोगस्तु—पृता पुरोधावदधितशरवादिषमरना मर्मभेदि-
षाणपल्लवभूत्यापाराधयत्वादिति यावत् ।’ इत्युदाहरणवन्दिपसंज्ञकः

दिवाणकलसद्व्यापारकस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि ध्वनं
संभवति । यथा—‘मधु तिष्ठति वाचि योषिता’ इत्यादि । तत्कथं सामान्यत
एतदुक्तं न तु विशेषत इति चेत्, साध्यस्य पूर्वभागे तादृशवैचित्र्याभावादिति ।

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

साकूतैः साभिप्रायैः । उक्तिर्याद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

‘महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयन्ति लब्धकीर्तयः ।

न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि बाण्ड्यस्यसुमि समीहितम् ॥’

अत्र महौजरूपादिविशेषणानि परामभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि । न च
वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धिः पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावमा-
त्रतया कुतोऽलंकारमध्ये पठितोऽयमिति । एकमिष्टत्वेन बहूनां विशेषणाना-
मुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि अनुभवसिद्धं न तु दोषाभावमात्रमिति
संप्रदायः । यय एवाकोचयाम—तादृशैरुविशेषणोपन्यासेऽप्यलंकारव्युत्पत्तयः ।
अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाप्युपपत्तेरनुभवसिद्धत्वाभावाद् वैचित्र्यस्य चानु-
भवसिद्धत्वात् । यथा—‘शुद्धे सद्यनि पल्लविन्युपवने’ इत्यादी ।

व्याजोक्तिश्छन्नोद्भिन्नरूपवस्तुनिगूहनम् ॥ ३२ ॥

उद्भिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाशः । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथंविद्यमस्य
केनापि पदपङ्क्तये सा व्याजोक्तिः । न चेयमपह्नुतिः । प्रकृताप्रकृतयो साम्ये
तत्स्वीकारात् । अत्र तु तदभावात् । न च प्रथमं गूढत्वानन्तरं प्रकाशस्यापङ्क्तय
इति सामग्रीभेदादेवापह्नुतिभेदः इति वाच्यम् । एवविधे विषये साम्यसमयेऽप-

स्थाननियतत्वोक्ते । अत एव शासनधर इत्युक्तम् । यथेति । ‘मधु तिष्ठति वाचि
योषिता इति हालाहलमेव केवलम् । अत एव निपीयतेऽधरो हृदय मुष्टिभिरेव
ताम्रते ॥’ इति पद्यम् । विशेषत इति । उक्तप्रकारद्वयवत्तयस्य । इत्यनुमान-
प्रकरणम् ॥ ३५ ॥ संप्रदायपदसूचितमस्वरसं प्रकाशयन्त्यस्य समाधत्ते—ध्वनं
त्विति । अनुभवसिद्धत्वाभावादिति । पुष्टार्थत्वमेति शेषः । इष्टापत्तिमा-
शङ्का—वैचित्र्यस्य चेति । ‘शुद्धे सद्यनि पल्लविन्युपवने वाण्या नवाम्मोदहि
कीडाद्रौ च सदाहले विवर्तितप्रौर्वैर्गुच्छा दृशः ।’ इत्यादावित्यर्थः । तथा च दोषा-
भावहूपस्यापि पुष्टार्थत्वस्य चमत्कृतिविशेषजनकत्वरूपमलंकारत्वमुपधेयसकरेऽप्यु-
पाधेरसकृद्विधाधमिति भावः । इति परिकरप्रकरणम् ॥ ३६ ॥ साम्यसंभव

॥ ‘महौजस इति । धनुर्भृतो धनुर्भृतः मत्स्यस्य दुर्धनस्य प्रियाण्यसुमि प्राणैः समी-
हितुं कर्तुं बाण्णन्तीत्यन्वयः । अत्र महौजः शालित्वेनानाक्रमणीयत्वं मानधनत्वेन शुद्धे
पलायनाभावः धनपूजितत्वेनोपेक्षाराहित्यं सङ्गमे लब्धकीर्तित्वेनोत्पादः प्रतापशालित्वं च
असद्वत्त्वेन सहायनपेक्षत्वं अभेदवृत्तित्वेन प्रयोजनैकपरत्वं च—न्यन्त इत्युक्तविशेषणानां
साभिप्रायत्वात्परिकरालंकारः ।’ इत्यादाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

इतरेवोपगमात् । ननु यत्रापहवार्थं सादृश्योपक्षेप सा व्याजोक्त सादृश्याय
मेव तु यत्रापहवोपक्षेप सापहृतिरिति चेत्, न । तत्रोभयत्राप्यपहृतेवोपग
मात् । यदाहु —

‘साम्यायापहवो यत्र सा विज्ञेया त्वपहृतिः ।
अपहृत्वाय सादृश्य यस्योपक्षेपाप्यपहृति ॥’ इति ॥

यदाहरणम्—

‘शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोत्तस
द्रोमाश्चादिविसृष्टुल्लाखिलविधिव्यासङ्गभद्राकुल ।
हा शैल्य तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्समितं
शैलान्तं पुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद् शिव ॥’

अत्र पुलकवेपथू सारिवकैकरूपतया प्रसृतौ शैल्यकारणतया प्रकाशनादपह
पितम्बरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयत । यद्यपि—पुलकवेपथुभ्यां सारिवकाम्यां
प्रकाशिता गूढावगतिरूपो, शैल्यकारणताप्रकाशनेनापहृतेति व्याजोक्तिरियम् ।

किञ्चित्पृष्टमपृष्टं च कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा मता ॥ ३३ ॥

इति । (इत्युक्तमानन्दे पद्यमिदम् ।) यथा ‘सीत्कारं शिक्षयति’ इत्यादौ गुप्तस्य
नायकस्य सीत्कारेणाद्युक्त्वा व्यक्तस्य नहीत्यादिनापहृतेऽप्यपहृतिरेवेत्यर्थः । न
नियति । उक्तोदाहरणे साम्यसत्त्वेऽपि तस्याहृतेनापहृत्वप्राधान्याभावाद्वाजोक्ति
रेव अपहृत्वप्राधान्ये त्वपहृतिरिति व्यवस्थेयार्थः । यदाहुरिति । उद्भटादिमतानु
सारिण इत्यर्थः । उभयमेवेति । अपहृत्वप्राधान्येऽहृत्वे च सति साम्य इत्यर्थः ।
तथा च सीत्कारमिच्छादावप्यपहृतिरेव । प्रकृताप्रकृतसाम्याभावे तु व्याजोक्तिरिति
व्यवस्थेयार्थः । तथैवोदाहरति—शैलेति । अत्र वृत्तौ शृङ्गारानुभावत्वेनाभिन्त्य
कयो कम्परोमाश्रयो शैल्यजन्यत्वप्रतिपादनेनापहृवो व्याख्यात । तत्र कम्परो
माश्रयो पूर्वगूढताभावाद्भिन्नेत्यस्यासंगते स्वममुदाहरण संगमयति—चयं
त्विति । ‘गूढा रति’ इत्येव पाठः । ‘अवगति’ इति त्वमपाठः । एव च पूर्वं
गूढस्यानुभावानिव्यक्तस्य रतिभावस्यान्यप्रयुक्तत्वकथनेनापहृतिरिति लक्षणसंगतिः ।
इति व्याजोक्तिप्रकरणम् ॥ ३७ ॥ परिसंख्येति । परिसन्दो वर्जनार्थः । सख्या

१ ‘शैलेति । शिवो यो युष्मानवतादृश्यः । कीदृशः । शैलेन्द्र इति मता प्रतिपादयमाना
दीयमाना या गिरिजा चन्द्रस्तस्योपगूढभावे । मावे कः । तेनोत्तमद्वी रोमाश्चादिभिर्वि
रूपुणो भ्यमभासावसिद्धस्य विधिव्यासङ्गस्य मतेनाकुलः । ततश्च सादृश्यभावगोपनाय तुहि
नाचलस्य करयोर्हा शैलमित्यूचिवान् । ऐति विसये । ऐकात पुरं च मातृगं मादृशरीना
मण्डलं समूहस्य गणाश्च ऐति विषयः । समित इति । अत्र सात्त्विकभावस्य रोमाश्च
रेदिमत्कारस्यैभिश्चिच्छब्देन गोपनामाजोक्तिरव्यक्तः । इत्युदाहरणचन्द्रियसंयुतः ।

सादृत्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यत्किञ्चित्कथितं सारस्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसरस्या मतेति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्यस्य पोहाय कथं कल्पत इति चेत् । प्रमाणांतरेणावगतस्यैव यत्पुन पुन वाच्येन प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्टमपृष्ट चेति ॥ विभागः । कथनं हि किञ्चित्प्रभपूर्वकं किञ्चिच्चातपूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधे व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानत्ववाच्यत्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे । तत्र प्रभपूर्वके कथने व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानता यथा—

‘किमासेव्यं पुतां सविधमनवद्यं सुसरितं

किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभमृत् ।

किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा

यदासक्त्या चेतो निरवधिभिर्मुक्त्यै प्रभवति ॥’

अत्रान्यवदीप्तविधादिभ्यवच्छेदप्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्यं व्यवच्छेदं यथा—

‘किं भूषणं सुरदमन्नं यशो न रत्नं किं कार्यमार्यचरितं मुकुटं न दीपः ।

किं चक्षुरप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं ज्ञानाति कर्तव्यदपरः सर्वसद्विवेकम् ॥’

स्पष्टम् । अत्रभपूर्वके कथने व्यवच्छेदप्रतीयमानं यथा—

‘कौटिल्यं कचनिचये करचरणाचरदलेषु रागस्ये ।

काटिभ्यं कुचयुगले तरुलस्य नयनबोर्वसति ॥’

अत्रभपूर्वकं यथा कथने व्यवच्छेदं वाच्यं यथा—

‘अकिंभये न त्रिभवे भ्यसनं शास्त्रे न पुनर्तिकाभासे ।

चिन्ता यदासि न वपुषि प्रायः परितृश्यते महताम् ॥’

श्लेषेणाप्येषा सम्भवति—यथा— चित्रपु वणसकरा ’ ‘शूलसवोगं शास्त्रिषु इत्यादि ।

यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वसार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

१ किमिति । आसेव्यं सेवनीयम् । सुसरितो गङ्गाया । सविधं वीर्यम् । अनवपुसु चमम् । येषु सुसरित्तविधादिभ्यासक्त्या । निरवधिया विमुक्तिं साधुपरुषा तन्मर्थम् । अत्र सेव्यत्वेनावगतस्य गङ्गासविधादे पुन कीर्तनमितरपरिसंस्वार्यमिति सेवालकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ किमिति । अत्र लोके । आर्वैश्वरितमाचरितम् । मुकुटं पुण्यं कर्तुं दीपो न्यभिचारादि । धिपणा बुद्धिः । अभिमनोत्तरदानाणाह—मानावीत्यादि । अत्र यदाश्लेषं वाच्यमिति भेदः इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ३ कौटिल्यमिति । कौटिल्यं कपटं कुञ्चितं च । रागं पक्षपातो रक्तिमा च । काटिभ्यं निर्दयत्वं इदं च । तरुलं त्वमविचायकायकारित्वं चपलता च । अत्र हत्यादी नेति व्यवच्छेदं प्रतीयते । प्रमाभावात् पूर्वसाधेद इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ४ मकिरिति । भक्तिरासक्तिः । मने शिने । न्यसनं रुचिः । पुनर्तरेव कामास्यमिति मिश्रः । अत्र व्यवच्छेदं वाच्यमिति विशेषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

ययोत्तरमिति वीप्सायां ययादाच्यदः । तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्—
‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते गुणानुरागप्रभवो हि संपदः ॥’

मन्वत्र कार्यकारणभावालंकृतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलंकारोऽपि लक्षणाहः ।
उक्तश्राव्यं महोद्भटेन—‘हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः’ इति । तत्किं
न लक्षित इति चेत्, आयुर्धृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालंकारत्वस्यैवा-
भावात् । मन्वेवम्—

‘अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।

रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः ॥’

इत्यादौ प्राचीं काव्यरूपताभिधानं विरूप्येत अलंकाराभावादिति चेत्, न ।
कोमलानुप्रासेनैव तत्संभवात् । तर्हि हेत्वलंकारो नास्त्येव । क एवमाह ।
फीदशस्तद्व्यसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेवेति ।

क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी । तस्य तं प्रत्येव यौवांपर्ययोर्द्वयो-
रसंभवादित्यत उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु
साधदजातकत्वम् । तेन वैशिष्ट्यप्रमोजनक्रियाजनकं जनकत्वोपचारः । तथा च
मियस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालंकार इति सारम् । उदाहरणम्—

‘हंसाणं सरोहिं’ सिरि सारिज्जह अह सराण हंसेहि ।

अण्णोणं विभ एए अप्पाणं णवरि गहभन्ति ॥’

अत्र श्रीसारणेन सरोहंमयोर्मिमो जनकता ।

युधि । तेन वर्जनयुद्धिरित्यन्थां संज्ञा । इति परिसंख्याप्रकरणम् ॥ ३८ ॥ हेतु-
मतेति । हेतुमता कार्येण सहाभेदहेतोरभिधानमित्यन्वयः । इति कारणमालाप्रक-
रणम् ॥ ३९ ॥ अविशिष्टं शोभासहितम् । निष्कृष्टं लक्षणमाह—तथा चेति ।
परस्परं वैशिष्ट्यजनकक्रियाजनकत्वमित्यर्थः । हंसाणं इति । ‘हसानां सरोभिः
श्रीः सार्यते(सारीक्रियते)य सरसां हंभे । अन्योन्यमेवंते आत्मानं केवलं गुरु-
येन्ति ॥’ इति । सार्यते प्रसार्यते । उत्पृष्टा किम्यत इति यावत् । इत्यन्योन्यालंकार-

१ ‘जितेन्द्रियत्वमिति । मन्वे व्याख्यानम् । पूर्वपूर्वनोचरोत्तरं प्रति हेतुत्वाकारण-
माणाकारः । इदुदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः । २. ‘अविरलेति । अविरल निरन्तर वमलानां
विद्यमान इत्यर्थः । आयुर्धृतमितिकार्यकारणयोरभेदेनाभिधानम् । परमधेयः । अप
य हेत्वलंकार इति महोद्भटमन् । इदुदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः । ३. ‘हसानां इति । श्रीः
शोभा । सारीकरणं मेघनासंज्ञनम् । अत्र सरोहंमयोः परस्परं शोभाप्राप्तिरूपरूपोपगार-
नप्रकारन्योर्गं नामाह्वारः । इदुदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः ।

उत्तरश्रुतिमात्रितः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

यत्रोत्तरश्रवणमात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम् । प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतयासंभाव्यं पदसकृत्प्रतिवचनं तत्पुनरपरम् । अत्र प्रश्नोत्तरयोः सहदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तम् । अर्हसंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्याः । अप्रसिद्धत्वमिति तु वयम् । तथा प्रमाणान्तरागोचरविपरवात् । अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः । तत्र हि लोकसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् । अत्र ॥ निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्रान्तः । तत्रार्थं यथा—

‘वाणिभक्तहृदिभक्ता कुतो भग्नाय वयकिन्ती भ ।

जाय लुलिभाळभमुही घरम्म परिसण्णत्ते सोद्धा ॥’

हस्तिदन्तव्याघ्रकृतीनामहमर्थी मूल्येन ताः प्रवण्येति केतुवचनमनेनोत्तरवाक्येनानुमीयते । सूत्रे च प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः । यद्वा हस्तिदन्तव्याघ्रकृतयस्तत्र सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोक्षेयम् । न च वाच्यमिदं काव्यलिङ्गविशेष एव उत्तरस्य प्रश्नं प्रति हेतुत्वादिति । उत्तरस्य तदनुपादकात्वात् काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात् । तर्हि शपकतयानुमानमेवेति चेत्, न । एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत् । न चात्र तथा । तस्मादलंकारांतरमेवोत्तरम् । द्वितीयं यथा—

‘कां विसमा देवगई किं लदं जं जणो गुणगाही ।

किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोभो ॥’

॥ ४० ॥ अत्रेति । द्वितीयमेव इत्यर्थः । वाणिपति । ‘वाणिजकहस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृतयश्च । यावद्भुलितालकमुखी गृहे परिसर्पते सुधा ॥’ इति । उत्तरं कारकहेतुत्वेनाभिमतं शपकहेतुत्वेन वा । नाय इत्याह—उत्तरस्येति । रिक्ततो यदेषं तत्राह—काव्येति । सदात्मकत्वात्कारकरूपहेतुत्वात् । तस्मादिति । अर्थादनुमानेऽपि साधननिर्देशादित्यर्थः । का इति । ‘वा विषमा देव-

१. ‘वाणिपति । एषा हि केनार वाणिज प्रति अरमाधस्योक्तिः । कृतयश्चर्माणि । सुलिता अलका यत्र तादृश मुख यस्या इति विग्रहः । तथा च पुत्रस्य स्ववान्तायामास-
चनया हस्तिव्याघ्रदननपाटवाभावाद्ममृदे दन्तकृत्तिविरह इति भावः । अत्रोक्त-
येनोत्तरेण त्वद्गृहे हस्तिदन्तव्याघ्रकृतयः सन्तीति केतुः प्रश्नोन्नयनादुत्तरालंकारः ।’ इत्यु-
दाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘का इति । अत्र चमत्कारस्य लोभाप्रसिद्धत्वासकृदकिद्वितीयो
भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासं-

अत्र दैवगत्यादेवैषम्यादि लोकप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते । 'किमासेव्यं पुंसां' इत्यादि प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्य एवेति ततो भेदः ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यसौ प्रकाश्यते ॥ ३६ ॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपीति आकारादिह्निताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । तत्र रूपादेरन्यथा-
रूपमाकारः । ततो यथा—

'वैष्णवमिन्द्वेदविन्दुप्रवर्गैरदृष्टा मिर्चं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्तत्वं तन्मया व्यञ्जयन्ती ययस्या पाणौ स्मिता सङ्गलेखी लिखेत् ॥'

अत्र कण्ठकुङ्कुमभेदलक्षणोनाकारेण लक्षितं पुरुषायितं सस्या सखीहले
सङ्गलेखालेखनेन वैदग्ध्यमिति व्यञ्जितम् । पुंस्तमेव पाणौ कृपाणस्य योग्यत्वात् ।
चेष्टाविशेष इति तम् । तेन यथा—

'संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

इसमेवार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥'

अत्र नेत्रोत्साहरूपेणेङ्गितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालामिलापः कामिन्या
निशाधूचकेन पद्मसंमीलनेन लीलाया प्रकाशितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परावधिरिति परः पर्यन्तभागो ययस्य पयस्य वा अवधिरकर्षसीमा यस्य ।

गतिः किं लब्धं यजनो गुणग्राही । किं सौख्यं मुकलत्रं किं दुःखं यस्त्रलो लोकः ॥'
अत्र पूर्वं सामान्यत उक्तमपि उदाहरणगतत्वेन विशेषतः पुनराह—अत्रेति । एवं
च लोकातिक्रान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिप्रत्ययस्य प्रमाणान्तराविषयागोचरतयेत्येवार्थः न
तु लोकोत्तरत्वनत्काश्रितयेति । प्रश्नपरिसंख्यायामपि तत्सरत्वेन भेदानुपपत्तेरिति ।
इत्युत्तरालंकारः ॥ ४१ ॥ कुङ्कुमेति । कुङ्कुमेन भेदो मिथयम् । इति सूक्ष्मम्

१. वनेति । कण्ठे स्मिता कुङ्कुमं ययात्सन्दिभिर्बलद्भिः स्वेदविन्दूनां प्रवर्ग-
पङ्क्तिमिभिर मञ्जिर दृष्टा कापि वयस्या सखी स्मिता इत्येतां लब्ध्याः पुस्तद पुरुषायित
व्यञ्जयन्ती सती पाणौ सङ्गलेखी लिखितवती । पुमानेव पाणौ सस्या व्यञ्जितत्वात् । अत्र
कारेण लक्षितं मुकुटवेषवया ययस्य पुरुषायितं पाणौ सङ्गलेखनेन प्रकाशितमिति ययसा-
लंकारः । 'इत्युत्तरादणवन्निशाधूचकेन' । २. 'संकेतेति । विटं ज्ञात्वा । संकेतकाले मनो यस्य ।
त निशाधूचकित्वेन । अत्र एव इसम्या नेत्राम्बुधार्पित वृत्तिमात्रेण यस्य येन सादृश-
यात्ता विदग्धया नायिकया लीलासंबन्धिपद्म निमीलितमित्यन्वयः । अत्र नेत्रेङ्गितेन
लक्षितः सूक्ष्मोऽभिप्रायः कामिन्या निशाधूचकेन ययनिमीलनेन प्रकाशितः । 'इत्युदा-
हरणवन्निशाधूचकेन' ।

नाधिकरण एव विरोधो विरोधालंकारनिर्वाहको न तु व्यधिकरणोऽपीति । लक्षणे सामान्यत एव विरोधस्योक्तत्वादिति । मैवम् । सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात् । अपवादविनिर्मुक्त एव देशो उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधालंकारस्य चासंगत्यलंकारोऽपवादक इति । व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्विन्न-विरोधे विरोधालंकार इति । अथ एव तथैवोदाहृतम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

इष्टाकारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यद्वच्छेदेन कार्यं करोति स समाधिः ।
सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—

‘मानसस्य निराकर्तुं पादयोर्मै पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्टयेदमुदीर्णं धनगर्जितम् ॥’

सयोस्तुल्यकक्षताविरहाच्च समुच्चयालंकारान्तर्भावः ।

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥

योग्यता भातुरुप्यम् । संभावितः सर्वसंमतः । तेनेदमनयोः समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमभ्यवसानं चेत्तदा समं नामालंकारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—

‘वैशुः क्षिप्वातिशयनिकपस्थानमेवा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः सरस्व ।
छातं वैशासदशमनयोः संगतं यत्तदेत-
च्छृङ्गारलोपनतमधुना रात्र्यमेकादशपत्रम् ॥’

करण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव । व्यधिकरण. निष्ठाधिकरणः प्रतीयमान. । तथा च सामानाधिकरण्यकृतविरोधमाने विरोधालंकारः । सामानाधिकरण्योभिस्ता-धिकरणत्वनिबन्धनविरोधमाने त्वसगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । व्यधिकरणेति । व्यधिकरणत्वप्रयुक्तस्येत्यर्थः । तथैव सामानाधिकरण्येनैव । उदाहृतं विरोधालंकार इति शेषः । इत्यसगतिः ॥ ४४ ॥ सम्यगाधिरिति । सम्यगाधानकरणमित्यर्थः ।

१. ‘मानमिति । दिष्टया भाग्येन । उदीर्णमुत्तमम् । अत्र धनगर्जितरूपकारणान्तरयोगेन मानापगमरूपकार्यस्य सुकरत्वात्ममाविरत्कारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः । २. ‘वागुरिति । दित्त्वं वीर्यं तदतिशयस्य निकरस्थानं परीक्षामलमिति मृगाक्षीनिर्देशणम् । रूपे रूपविषये दत्तपत्र इति निबन्धादेत्यादिः । संगतमिति भावे क्तः । समागम इत्यर्थः । देवादिलस्य योपनतमित्येनान्वयः । अत्रोच्चैःशोभनवर्णनात्ममाविरत्कारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंज्ञेयः ।

निकर्षेण यथा—

‘चित्रं चित्रं वत् वत् महचित्रमेतद्विचित्रं
जातो देवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यस्मिन्मानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यश्चेतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥’

कचिददतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एव विषमो मतः ॥ ४१ ॥

द्वयोरस्यैकविकक्षणतया यत्कचिद्योगो घटनां नोपैति किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः । यच्च कचिरकार्यमारम्भमाणः कृतां बलवत्कारणान्तरेण विष्टम्भात्क्रियाफलं नाप्नोति प्रत्युतामिदं विषयमासादयेत्स द्वितीयः । यत्र क्रिया-फलकामेऽपि कार्यकारणयोगुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ । सर्वत्र समताया विपर्ययात् । तत्र प्रथमो यथा—

‘शिरीषादपि शृङ्गही केयमायतलोचना ।
अयं क च कुङ्कुमाभिदुःसहो मलयानिलः ॥’

द्वितीयो यथा—

‘सिंहिकामुतसंग्रहः शशाः क्षीतांशुमाधितः ।
जग्रसे साग्रयं तत्र नमस्यः सिंहिकासुतः ॥’

अत्र प्राणरूपफलाभावेऽभ्येन प्रासरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा—

इति समाधिः ॥ ४५ ॥ सममिति । स्पष्टम् । इति समम् ॥ ४६ ॥ विष्टम्भा-
दिति । प्रतिबन्धादित्यर्थः । कुक्षिशरीरयोरवयवावयविनोर्वैषम्यं पानकर्तृत्वपानक-
सत्त्वरूपं पानपदार्थमेवेऽप्यभेदोपचारेण बोध्यम् । इति विषमालंकारप्रकरणम्

१. ‘चित्रमिति । अत्र चित्रवत्शब्दयोर्वीप्सा विस्मयातिशयपोतनाय । परिणतं एकम् । रक्षितं सृष्टिः । पण्यः पण्यसृष्टेः कवलनवन्तः यद्युपलब्धौ कः कोविदः पण्डितः । अत्र द्वयोरपि निवृत्तबोचितयोयोग इति भेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकामतेषः ।
२. ‘शिरीषेति । शिरीषात् शिरीषपुष्पात् । कुङ्कुमाभिः कुम्भवाररचिषो घटादिपचनाग्निः । अत्र कशब्दोक्त द्वयोरत्यन्तवैलक्षण्यं निश्चालकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।
३. ‘सिंहिकेति । सिद्धिवा सिद्धी राहुमाना च । तस्मत् सिंहो राहुश्च जग्रसे कवलित-
वान् । अत्रेष्टसाधने प्रकृतस्य विपरीतानर्थप्राप्तिरूपो विषमभेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।
६. ‘सामयमासरूप’ ग.

‘सद्यः करस्पशंमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्विलोकाभरणं प्रसूते ॥’

चतुर्थो यथा—

‘क्षानन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददाति त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥’

अत्रानन्ददानशरीरतापनक्रिये विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन
संवन्धिनोरानुरूप्याभावात्प्रकृत्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । सत्रावयवाव-
यधिनोर्वैषम्ये यथा—

‘विपुलेन सागरधायस्य कुक्षिणा मुवनानि यस्य पविरे सुगन्धये ।
मदविभ्रमासकक्षया पपे पुनः स पुरक्षिवैकतमयैकया दशा ॥’

एवमन्मत्राप्युदात्तम् ।

महतोर्त्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ४२ ॥

वर्णनीयोरकर्पापेक्षया यन्महत्याधिते विषये तदपेक्षया तनुरप्याश्रयो मही-
यांस्यात् महीयस्तया वर्ण्यते महत्याश्रये वा विषये आश्रये एव तमा वर्ण्यते
तदुभयमपिकाळंकारः । उग्राद्यं यथा—

‘अहो विष्ठाळं भूपाळ मुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमक्षयोऽपि यशोराशिर्वदन्न ते ॥’

॥ ४७ ॥ वर्णनीयेति । वर्णनीयोत्कर्षविवक्षयेत्यर्थः । एतच्च महतीत्यत्रेव तनुर-
पीत्यप्यन्वेति । विषये प्रतिपाद्ये । महत्याश्रये इत्यत्रापि वर्णनीयेत्यादेरन्वयः ।
आश्रय एव तनुरपि तथा महीयस्तया वर्ण्यत इत्यर्थः । इत्यधिकप्रकरणम् ॥ ४८ ॥

१. ‘सद्यः इति । तमालवस्त्रीला कृपाणलेखा यस्य राशः करस्पशंमवाप्य सद्यः—
इत्यलं रणे रणे प्रसिद्धं शरदिन्दुपाण्डु शुभ्र यशः प्रसूते यदधिकमिलम्बयः ।
अत्र कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणत्वकुरो विषयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाशेषः. २. ‘आनन्देति ।
अनन्दमनसम् । अत्र कार्यकारणयोरानन्ददानतापनक्रिये विरुद्धे इति चतुर्थो विषयः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिकाशेषः. ३. ‘विपुलेति । सागरे जेन इति सागरस्य स्यादुत्तमं विष्णो-
विपुलेन विरुद्धेन कुक्षिणा मुगन्धये मुवनानि पविरे पीनानि । स पुनः । छोट्टीत्यर्थः ।
दक्षमया कपाचित्रगरक्षमिन्या मदेन विभ्रमो मित्रमो यस्यां मा वामावसकक्षया मर्त-
कृपां च तदाभूतवैकया दशा वपे सादरमवनेति एव । पीन इत्यभेदाप्यवसानम् ।
अत्रावयवावयधिनोः वानकर्तृकर्मत्वात् वैषम्यनित्यापननुभेदोऽयं सूचीमिरुहनीयः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकाशेषः. ४. ‘अहो इति । मातीति अवस्थां ज्ञप्ति इत्यर्थः । अत्र द्वि-
विध्याश्रयेन महतो यशोराशेतापेक्षातनुरपि त्रिमुवनरूप आवाते महानोऽयं इत्यधिक-
प्रकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाशेषः.

अत्राश्रयस्य सुवनव्रित्तस्य महत्तया वर्णनम् । द्वितीयं यथा—

‘युगान्तकालप्रतिसङ्घातान्नो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।
तनौ ममुक्षत्र न कैटमद्विपक्षपोषनाभ्यागमसम्भवा मुद ॥’

अत्राश्रयभूताया मुदो महीयस्त्व विवक्षितम् ।

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

अपकारिणमपि विपक्ष साक्षादपकर्तुंमशमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणे तमेवोत्कर्षयितुं तदुच्यते प्रत्यनीकम् । प्रतिनिधितुस्यत्वात् । यधानीकेऽभिधो ज्येष्ठशक्तेन तत्प्रतिनिधिमूत कश्चिन्निगूढमभियुज्यते तथेहापि प्रतियोगिनि विजेयेऽशक्तेन तदीयोऽन्यो विजीवत इत्यर्थः । तदीयस्त्व च साक्षात्सङ्घेन परम्परासम्बन्धेन चेति द्विविधमेतत् । तत्रापि यथा—

‘रैव विनिजितमनोमयरूप सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभियुगपदेव तैरेखा ताडयत्यनुशायादिव काम ॥’

अत्र कामिन्या कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः सम्बन्धः । द्वितीयं यथा—

‘दैव किंचिदपकर्तुंनक्षम कायनिग्रहगृहीतविग्रह ।

काम्तवक्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥’

अत्र पश्यद्दार्ढ्येन मुखस्यावयवावयविभावः सम्बन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यलक्षण इति परम्परासम्बन्धः ।

उत्कर्षयितुमिहानन्तरं यदिति शेषः । कथं तत्प्रत्यक्षीकमुच्यते तत्राह—अनी-
कैति । प्रत्यनीकशब्देन सैन्यप्रतिनिधिरुच्यते । तत्साम्याच्च प्रकृतार्थे प्रयोग इत्यर्थः ।
साम्यमेवोपपादयति—यथेति । तत्प्रतिनिधिभूतस्वामिनादि सैन्यभयाभिगूढमपि

१ युगान्तेति । युगात्काले प्रतिसङ्घात आगत स्वात्मभूत प्रपञ्चो येन तस्य कैटमद्विष मीविष्णोर्यस्यां तनौ जगन्ति सुवनानि सविकासं सावकाशमासत उपविशन्ति सा तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमसम्भवा मुद प्रीतपो न ममुनां विकाट प्राप्तवत्य इत्यन्वयः । अत्राश्रयानां युगं महत्त्वोक्तिरित्यपरो मे— इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।
२ ‘तदुच्यते तत्प्रत्यनीकम् ॥’ ३ ‘त्वमिति । अनुशयाद्भावात् । ‘मनैरनुशयो देवे’ इति विश्वः । अत्र स्वच्छ नायक जेतुमशक्तेन कश्चिन् तत्प्रतिनिधित्वेन तनीयकामिनीरी दनां प्रत्यनीकान्तरात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ४ ‘यथेति । यस्य मीढृष्णस्य । कायस्य निग्रहो वषस्तेन गृहीतः स्वीकृतो विग्रहो वैरयेन ॥ । अन्तेत्यत्र यस्य अनुश्रव्यते । इती वैरनिर्यादने कुशलः । अत्र मीढृष्णचन्द्रयोः परम्परया संवर्धितवमिति विशेषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूहते ।

निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

निजं स्वाभाविकं लक्ष्म निगूहनीयसाधारणं चिह्नं तद्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवत्तया यत्किंचिद्वस्तु वस्तुगत्यैव तिरोधीयते तन्मीलितालंकारः । तच्च द्विधा—लक्ष्मणः सचिरस्वाभाविकत्वात्किंचिदागन्तुत्वाच्चेत्यर्थः । तत्र स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मीलितं यथा—

‘अपाङ्गतरले दशौ मधुरवक्त्रवर्णा गिरो

विलासभरमम्यरा गतिरतीव काम्यं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदशां स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥’

अत्र दृक्तरलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं समानं च तिरोधेयेन मदेन । सत्राप्येतदुपलम्भात् । आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा—

‘ये’ कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-

सवत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपले ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुदहतां सकम्पं

तेषामहो यत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥’

अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे हिमाद्रिकंदरनिवाससामान्योधिगतशीतरूप-कारणस्यागन्तुकत्वेन तात्कार्यभूतयोक्तयोरप्यागन्तुकत्वं भव्यैः समानता च । तेष्वपि तयोरुपलम्भात् ।

स्थाप्यतेऽपोहते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

स्थापनं विधिः । अपोहो निषेधः । यथापूर्वमिति यीप्सायामप्ययीभावः ।

युज्यते । पीज्यत इत्यर्थः । इति प्रत्यनीकप्रकरणम् ॥ ४९ ॥ वस्तुगत्यैवेति । एतच्चापमुक्तिमाम्यालंकारव्यावृत्त्यर्थम् । तत्र वस्तुवस्तिरोधानाभावात् । इति मीलित-

१. ‘अपाङ्गतरले वयोले इति विग्रहः । मधुराश्च ते वक्ता वक्त्रोक्तिममर्पणा वर्णा यान्तु ता गिर उत्तयः । इति प्रसारेण मृगदशापङ्गके लीलया कर्म्यो स्वतः स्वभावतः स्फुरितम् । तच्चत्वादत्र कृतं पदे स्थानं येन तादृशोऽपि मदस्य मधुपानग्रन्थसोदयो न लक्ष्यत इत्यन्वयः । अत्र मदसाधारणैरङ्गस्य स्वाभाविकैरपाङ्गतरलतादिचिह्नैर्गदस्य गोपनाग्नीनिगालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकामथेयः । २. ‘ये’ इति । ते तव ये द्विपलपादे त्वदागमने शङ्किता पीयैषां तादृशाः सन्तो हिमाद्रेः कंदरासु निवसन्ति उन्नतरोमाश्च वस्त्रधितमङ्गमुदहतामपि तेषां भवानां बुधः पण्डितोऽपि नाभिज्ञ इत्यन्वयः । अत्र रोमाश्च- ३. योरागन्तुकयोर्भव्योपलम्भात्तद्विधयोर्भवतिरोपायकत्वम् । ४. इत्युदाहरणचन्द्रिकासंशोधः-

अप्रायेस्य स्मृतिः स्मरणालंकार इति लक्षणम् । यथानुभवमिति स्मृत्याकार-
दर्शनम् । इष्टे तत्सदृश इति तद्धेतुसंस्कारोद्बोधे हेतुनिर्देशः । अष्टादेरप्युपल-
क्षणात् । यद्वा अन्यादशस्मृतेश्चास्त्वाभावेनालंकारत्वाभावाच्चच्छेदकतया लक्ष-
णान्तर्गतमेवेतत् । तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदाकदावि-
त्केनचित्प्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने
सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तस्मिन्स्मरणालंकारः । स द्विधा—पूतजन्मनि
जन्मान्तरे वातुभूतस्य स्मृतेः क्रमेणोदाहरणे ।

‘निघ्ननाभिदुहरेषु यदग्मः श्रावितं चळट्ठां लहरीमिः ।
वद्वैः कुट्टस्तेः सुरनार्यः आरिताः सुरतकण्ठहतामाम् ॥’
‘केशुभगहिजसोभायणमुहविणिवेसिभाहरदहस्त ।
संभरिभपञ्चमण्यस्य जमह कण्ठस्त रोमञ्चम् ॥’

स्मरम् ।

भ्रान्तिमानन्यसंवित्तनुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

अप्राप्यन्यसंविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अन्येति
पदार्थं परामृताता सदित्यनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमर्थोविह
प्राकरणिकं लभ्यते । तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति यदप्राकर-
णिकायेन ज्ञानं स भ्रान्तिमानित्यर्थः । न च रूपके निगीर्वाण्यवसानरूपायाम-
तितापोक्षी चातिव्याप्तिः । तत्र यस्तुतो भ्रमाभावेऽप्यप्यवसानमात्रस्वीकारात् ।
इह त्वर्यानुगमेन संज्ञामद्वैतमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् । उदाहरणम्—

‘कैपाले मार्जारः पय इति काँष्ठेदि वायिन-
काष्ठिष्ठप्रमोताम्बिसमिति करी संकलपति ।

अन्यादशेति । यादवामूलकैलथैः । ‘य तथेति प्रतिज्ञाय विद्युग्र्य रुचमप्युमाम् ।
अपीश्वेतिर्मानसस्त सस्मार स्मरणान्नः ॥’ इत्यादौ हि न स्मृतेष्वान्यमिति नालं-
कारत्वम् । कारजुपति । ‘करपुगणहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताद्यपुटस्य ।
संस्मृतपायजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥’ इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥ तत्र
यस्तुत इति । अनाहार्यत्वैत्यर्थः । अप्यवसानमात्रेति । मात्रेकनाहार्यत्व-
वच्छेदः । अर्थानुगमेनेति । अर्थवानाहार्य एवोत्तर्गसिद्धोऽयं संज्ञापदक इति

१. ‘निघ्नंति । चकट्ठां गामीत्यादिभिरेषु लहरीविभ्रंजीटायां यदग्मः श्रावितं
संयोजितं वद्वैः कुट्टस्तेः कुट्टकुट्टाद्वैः सुरनार्योऽस्मरसः सुरतसंरन्ध्रिकण्ठहतामां का-
रिता इति कर्णनि पटी । अत्र सङ्गुह्यार्थजन्यं स्मरणवर्धकारः ।’ इत्यादौ वद्वैः कर्ण-
२. ‘करीति । छनपोर्जतिरिति निघ्नः । यद्यन्यः जीवन्मण्डलम् ।’ अत्र कर्णान्तरानु-
प्राकरणीति मेरः । इत्यादौ वद्वैः कर्णनि पटी । अत्र सङ्गुह्यार्थजन्यं स्मरणवर्धकारः ।’ इत्यादौ वद्वैः कर्ण-
३. ‘करीति । छनपोर्जतिरिति निघ्नः । यद्यन्यः जीवन्मण्डलम् ।’ अत्र कर्णान्तरानु-

रतान्ते तल्यस्यान्हरति धनिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥'

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिवन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य प्रयोजनं निर्वाहयितुमुपमेय एवाकमित्यप्रयोजकतयोपमानं यदाक्षिप्यते
पक्षोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्याद्विरोधविषयया अनादरार्थमुपमेयभावः
कल्प्यते तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने प्रतिद्वन्द्वयतिवाद् । तत्राद्यं
यथा—

'कौवण्यौकसि सप्रतापगरिमप्यग्रेसरे स्यागिनां

देव त्वद्ययनीभरक्षममुजे निष्पादिते वैधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं

पिन्तारसमहो मुर्धन किममी घटाः कुलङ्गमाभूतः ॥'

अत्र यथासंख्यसंख्येऽपि आक्षेप एव अनादरार्थोपाहारणत्वात् । द्वितीये
तु कचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कारः, कचित्तु निष्पत्त्या सैव तदेतुः । क्रमेणोपा-
हारणम्—

'तुं पृथि दाव सुन्दरि कण्ठं दाढ्यं गुणमु पभगिजम् ।

तुग्ग मुदेण तिसोभरि चन्दो उभमिमह जणेग ॥'

अत्र मुखोपमानस्य क्षातिनः स्वरूपगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वैभगिजमिति पदेन
घोष्यते । सैव च तिरस्कारदेतुः ।

‘गर्भे मसंवाह्यमिमं’ लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥’

अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुणत्वस्थितेः । अतएव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानत्वात् ननु भवेत्स्योपमानावकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कारस्यालंकारताद्रीभवात् । तच्च द्विधा संभवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वकल्पनया असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षणतया धूञ्जम् । उदाहरणम्—

‘अहमेव गुरु’ सुदारणानामिति हलाहल भा अ सात इत्यः ।

‘ननु सन्ति मवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥’

अत्र हलाहलस्य ललवचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुः ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकार्त्म्यं बध्यते योगात्तसामान्यमिति स्मृतम् ॥ ४८ ॥

अतएवैवैऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकार्त्म्यं बध्यते तत्सामान्यम् । सामान्यगुणयोगात् । तत्रापरित्यक्तनिजगुणस्येत्यपि विशेषणं विवक्षितम् । अन्यथा तद्गुणालंकारेऽतिव्याप्तेः । बध्यत इत्यस्य प्रत्यायनमाश्रयं न तु शास्त्रं प्रतिपादनम् । उदाहरणे ‘अविभाष्यतां गताः’ इत्यादायैकार्त्म्यस्याशाब्दत्वात् । उदाहरणम्—

व्यतिरेके रूपमिति निष्पत्तिरस्तीति बलश्रव्यमिति भावः । न्यूनगुणत्वेति । वस्तुतस्तुमाने साधारणधर्मसंबन्धोऽनुवृत्ते उपमेये तु निधीयते । तेन प्रसिद्धसादृश्यस्योपमानस्याधिनय साध्यसादृश्यतया चोपमेयस्य न्यूनत्वं बोध्यम् । सामान्यगुणयोगाभावेनेति । अभिन्न इति शेषः । इति प्रतीपप्रकरणम् ॥ ५४ ॥ ऐकार्त्म्यमिति । अभेद इत्यर्थः । भीतिरेऽग्रहणमेव अत्र तु भिन्नत्वेनाग्रहणमिति भेदः । तद्गुणेति । यद्यपि तद्गुणालंकारेऽन्यगुणग्रहणमात्रं न तु धर्मिणोरभेदोपनिबन्धः प्रतीतिर्वा । ‘विभिन्नवर्णा गदङ्गप्रजेन—’ इत्यादावदण्यस्य सूर्याश्वानां चाभेदकथनात्तत्प्रतीतिरभावात् तथापि तद्गुणविययताया इह निरासे सात्पर्यं बोध्यम् । तद्गुणालंकारे एति तद्गुणस्यातिव्याप्तेरिति च प्रन्धार्य । इति सामान्यप्रकरणम्

१. ‘नर्वमिति । अतःकाद्यं ह्रस्वनापोष्यम् । अशिमिममिति यावत् । भद्रे शोभने । पूर्ववत् वारिदल्योक्त्या उपमितेऽप्यवमानमिह तु निष्पत्तिः सा निरस्कारहेतुरिति भेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकाशेषः । २. ‘अहमेवेति । तातेति गानुल्लसत्सुभीषणे । ‘ताते’ऽनुपम्ये जनने’ इति विधेः । सा स इत्यं ह्रस्वं वा कृषा । अत्र निष्पन्नत्वेन गदोपमानस्योपमानाशङ्कानकत्वं प्रतीत्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकाशेषः ।

‘मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषणाः
सिततरदन्तपद्मकृतवक्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभान्वतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥’

अत्राभिसारिकाचन्द्रिकयोरेकात्मत्वप्रतीतिः । कचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरका-
लीनविवेकादिना तदुभयनम् । यथा—

‘धैरैश्च सा मूल्यरुचां बधूनां कणां प्रतो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सहेतुं यदि नापतिष्यन्कोऽवेदमिष्यन्नवधम्वकानि ॥’

अत्र भृङ्गपातामन्तरं मेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु भृङ्गपातेन मेद-
प्रत्ययार्थमेकारमत्वप्रतीतिरिति चेत् । अत्रे तथात्वेऽपि प्राथमिकामेदप्रत्ययस्या-
निरासात्तस्य घृष्टत्वात् ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्थानेकगोचरा ॥ ४९ ॥
अन्यन्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधो मतः ॥ ५० ॥

स एव त्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधार विनाधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्वदभिधीयते
॥ एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यद्यत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं
किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति । अत एव तथैवोदाहरणम्—

‘दिव्यमप्युभयातानामाकल्पमनरूपगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिर कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥’

॥ ५५ ॥ सेति । ‘सा वसति तव हृदये संवाङ्मो सा च वचनेषु । अस्मादलीना

१. ‘मलयजेति । मलयज चन्दनम् । सिततर दन्तपद्म दन्तमिमित्वा तादृशम् । नेन
कृता वने रुग्दीप्तिर्यामा सा । निस्तुन धाम तेनो यस्य तस्मिन् । भरां पृथ्वी धवलयति
सति । अविभान्वतामलक्ष्यताम् । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभिप्रायिष्यत्वाच्च योर्वैवद्विक
गुणसाम्येनैकात्मनावर्णनात्सामान्यमलकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २ ‘अत्र प्रस्तु
ताप्रस्तुतयोरभिसारिका’ इति ३ ‘वैत्रल्यचेति । वैत्रल्यच दीनवर्णतपोपमानता । वर्णमत्र
वर्णाग्रम् । गण्डतले आगतानीति नीलवर्णैश्चामिष्यप्रयुक्तमित्यवधारणाय । भृङ्गा
अमरा । कोऽवेदमिष्यदृष्टास्य । भृङ्गपातेन कथितानीत्यर्थः । अत्रोत्तरकाये विशेषेन पूर्व-
मेकात्मताप्रतीत्युपपन्नोदाहरणत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ४. ‘दिव्यमपि । दिव्य
स्वर्गम् । आकल्प करणवस्तुनः । अनल्पेति गिरा विशेषणम् । येषां गितो जगन्ति रमय
न्दीप्ति संवत् । अत्र कविरूपप्रसिद्धाधारं विनापेवभूतानां गितमवस्थितिवर्णनादेको
विशेषादकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अत्र कविरूपं प्रसिद्धसाधारं विना गिरां विशिष्टावस्थितिरुक्ता । एकस्य वस्तुनो युगपदा एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः । एकात्मेत्येकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं 'एकस्त्रिधा वससि—' इत्यादि यथासंख्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय । उदाहरणम्—

‘क्षो वसद् गुञ्ज हिमप स क्षिप्त अच्छीसु सा अ वज्रणेषु ।
अम्हारिसाण सुन्दर ओभासो गत्थि पावानम् ॥’

स्पष्टम् । रमसेनान्वाकार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र, तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । एतच्च ‘धुमोति धांसि तनुते च कीर्तिम्’ इत्यादि समुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—

‘स्फुरदद्भुतरूपमुत्पतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभूभुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥’

अग्नान्यस्य करणं शाब्दम् । कचित्तु व्यङ्ग्यम् । यथा—

‘गृहिणी सचिवः संखी मिथः प्रियशिष्या कठिते ककाविधौ ।
करणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां भद किं न मे हतम् ॥’

अत्र किं न मे हतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । मन्वा-
घारं विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपद्येत एवमग्नयस्योपपत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वग्रेवंविधे त्रिपदेऽतिशयोक्तिरेव प्राणायिता । तां विना भावशोऽलंकारत्वाभावात् । अत एवाहुः
(पदाहुः)—

‘सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयायौ विभाष्यते ।

यसोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥’ इति ।

सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥’ इति । रमसेनेति । एतदेकेनैव यत्नेन कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंख्येयव्यावृत्त्यर्थम् । स्फुरदित्यादौ यथासंख्यसत्त्वेऽपि विशेष-
पालंकारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् । यदाहुरिति । काव्यादर्शवृत्तो

१. ‘सैषा । बोधपारणे । शिष्येवर्थः । अत्रैवसाः कविन्या एकरूपेण युगपदनेपथ्यमिश्रवर्जनादपरो भेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । २. ‘स्फुरदिति । इ एतन्न, त्वां सृजन् विधिना गुरि नवो मनोमहार्तिः ससृज इति सत्यमित्यन्वयः । एतदेवोपपत्तिरिति यथाशक्त विनिर्दिष्ट—स्फुरदित्यादि । अत्रैक कार्यं कुर्वता तेनैव यत्नेनाग्नयव्यावर्तनात्कारणापूर्वीयो भेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकामश्लेषः । ३. ‘गृहिणीति । इन्दुमती शोचतीत्यन्वयः मुक्तिः । मित्रे ररति । कठिते कामकलाविधौ मिषदे । प्रियमृता शिष्या । ‘मित्रोऽन्वोन्मं ररससि’ इत्यमरः । अत्र सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यान्तरकरणं व्यङ्ग्यमिति भेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।

चात्रं सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते । तथास्येत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृत-
मप्युपस्थाप्यते । सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात् । तथाचाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहर-
णवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारोऽन्यः प्रकारः । यथा—

‘गाढमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाममुमयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥’

अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्याप्राकरणिकत्वं प्राकरणिकस्यपुरुषोपमानतमोप-
पादनीयम् । वाच्यमात्रविधान्तौ तु न काचिदनुपपत्तिः ।

यद्यथा साधितं केनान्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥

तथैव तद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कथां यद्वस्तु
येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कथां विगीपुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततो-
ऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहृतिहेतु-
त्वात् । उदाहरणम्—

‘इशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति हसौव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥’

अत्र हसौव दाहो जीवनं च ।

एवं शुद्धालंकारा दर्शिताः । अस्ति पुनः कश्चिद्विषयो यत्राज्ञादिसंबन्धपञ्च-
रागप्रमुखमणिमेलकव्योत्पन्नामलंकाराणां संवलन एव चमत्कारः । तस्मा-
त्सोऽप्यलंकारः । तत्र द्वयी गतिः । परस्परमनवेक्ष्य व्यवस्थितेस्तदभावाच्च ।
तत्र प्रथमा संसृष्टिदृश्यते द्वितीया तु संकरः । स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टये
लक्षयति—

सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

भेदः स्वरूपतो विषयतो वा परस्परमनवेक्ष्यत्वम् । यद्वा विषयभेदे सति

हृदये गुमन निहितो न रक्षोऽस्ति ॥’ इति । इत्यतद्वृण्यकरणम् ॥ ५८ ॥ यद्यथा
साधितमिति । स्पष्टम् । इति व्याघातप्रकरणम् ॥ ५९ ॥ इति शुद्धालंकारप्रक-
रणानि । विषय इति । काव्यविशेष इत्यर्थः । विषयत इति । विषयोऽलंकार-
प्रतिपादक आशयो वाशब्दः । एकवाक्यानुप्रवेष्टेन संकरे ररशोत्पत्तित्वादौ रूप-
कानुप्रासयोर्विषयकयेऽपि परस्परपेक्षाविरहादतिप्रसङ्गतादवस्थादाह—यद्वेति ।

१. ‘गाढमिति । वस्तुसाधनमिव यामुनम् । अम्बु जलम् । न चीयते न वधते । मापचीयते
नानचीयते । अत्र प्रस्तुतेन हस्तेनाप्रस्तुतगुणाननुहरणाद्भेदः ।’ इत्युदाहरणवन्निर्वाहः
२. ‘इति । विरूपाक्षः शिवः । अत्र हरेन इत्या दग्धस्य कामस्य हस्तिगणपुनिः कायिनीनिर्वाह-
देऽनुप्रास इति । तद्विधीयते जीवनसंशयनाभावात्सोऽलंकारः ॥ इत्युदाहरणवन्निर्वाहः

परस्परानपेक्षत्वम् । स्थितिर्यवस्थिति । एतेषामनन्तरमेवोक्तानामलकाराणां
भेदेन यस्मिन् स्थितिः सा ससृष्टिरिति । संकरभेदास्तु नैवम् । अद्वाहिभावे स्वरू-
पव सापेक्षत्वात् । अनिश्चये व्यवस्थितेरेवामावात् । व्यवस्थिते विषयतः परा
पेक्षत्वाद्विषयाभेदाच्च । सेव शब्दालकारमात्रसार्थालकारमात्रस्य शब्दार्थालका-
रयोर्वेति त्रिप्रकाराः । तत्राद्या यथा—

‘वेदनसौरभलोभपरिभ्रमझमरसभ्रमसमृतयोभया ।

घनितया विवृधे कलयेसलाकलकलोऽलकलोलहान्यया ॥’

अत्रानुशासवमकयो परस्परमनपेक्ष व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—

‘लिङ्गनीच तमोऽङ्गानि विरगीवाङ्गन मम ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विकलता गता ॥’

अत्रोत्प्रेक्षोपभे परस्परमनपेक्ष व्यवस्थिते ससृष्टिं प्रयोजयत । अस्या यथा—

‘सो’ नरिध पृथ गामे ओ एजं महमहन्तकामणम् ।

तदृणाण हिभमलुङ्गि परिसप्पन्ति निवारिह ॥’

अत्रानुशासकूपके शब्दार्थालकारी । नन्वनयो शब्दार्थरूपाभयभेदेन कय-
मेकार्थसमवायकक्षणा ससृष्टिरिति चेत्, एकवाक्ये ह्यनुति वा समवेतत्वात् ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यद्वाङ्गित्वं तु संकरः ।

तेषामेवालकाराणां चाष्टवार्थ स्वरूपनिष्पत्तये धान्यापेक्षणादामन्यनासादि-
तत्त्वतन्ममाधानां परस्परमनुशासनानुशासकत्वं स तु संकरः । संकीर्णमात्रस्वरूप-
त्वात् । उदाहरणम्—

एवं च तत्र विषयभेदाभावाच्चातिव्याप्तिरिति भावः । स्तो पारधीति । ‘य नारदप्र-
भामे य एतां स्फुरमावण्यम् । तदृणां हृदयलुण्ठन परितर्पन्ती निवारदधि ॥’ अत्र
पूर्वाधेऽनुशास उततार्थे हृदयलुण्ठनमिति रूपकम् । इति संघटि ॥ ६० ॥ धाद-
र्यार्थमिति । यमादृष्टिजनकत्वं शुषमादेरलकारत्वम् । अत्रो विरोधो-
पिरोध्यांशो धान्यापेक्षेति भावः । संकीर्णमात्रेति । परस्परसापेक्षेत्यर्थः ।

१ ‘वेदेति । माये कलुषाये वदन्तिहम् । अन्यथा कथारि वदन्तिहा वदन्तिहा वद-
स्तो मेतालावा कायदा वदन्तः कोताहवो निरपे । विवृषा । वदनभीरमभेदेन
परिभ्रमतां भ्रमतां संभ्रमेण त्वरादिभेदेन संभ्रम सवृद्धा शोभा वत्ता सा । अलुण्ठ शोभ-
वत्ता तादृशी इत्यलुण्ठत्वमनुदेति । अत्रानुशासवमकयो परस्परमनपेक्षयोर्वेत्तासृष्टिः ।
स्फुरारणवदित्यनुदेति । २ ‘मिमतीति । व्यास्यार्थं प्राक् । अत्रोत्प्रेक्षोपभयो संघटिः ।
स्फुरादरतवदित्यनुदेति । ३ ‘सो ग्रीवि । इहानुशासन्ति कलकम् । अनुशासन्ति ।
पूरां तनुषाह । एवं च शब्दार्थसंघटयो संघटिरेवम् ॥ स्फुरारणवदित्यनुदेति ।

‘आत्ते सीमन्तरले मरकतिनि इते हेमताटङ्कयुग्मे
 लुसायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
 शोणं विम्बोष्टकान्त्या त्वदरिमृगदशानित्वरीणामरण्ये
 राजन्गुञ्जाफलानां खज इति शवर नैव हारं हरन्ति ॥’

अथ विम्बोष्टकान्त्या शोणमिति सङ्गणमपेक्ष्य गुञ्जाफलानां खज इति
 भ्रान्तिमाणात्मानं लभते । सङ्गणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति
 किं ॥ भ्रान्तिमदपेक्षयैवेति परस्परमनुप्रादाद्यनुप्राद्वकभावः । अत्र द्वयोरलंकारयोः
 संकरः । बहुनामपि यथा—

‘जटाभाभिर्भाभिः करघटककङ्काक्षवल्यो
 त्रियोगिण्यापत्तेरिव कलितत्रैराग्यविशदः ।
 परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्किततले
 शशी भस्मापाण्डुः पितृव न इव व्योम्नि चरति ॥’

अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृव न इव व्योम्नीति चोपमा । ककङ्काक्षवल्क-
 येति तारापरिकरकपालेति च रूपकम् । वियोगिण्यापत्तेरिवेत्युपेक्षा । वैराग्य-
 विशद इति श्लेषः । आचारोऽप्येते परस्परमनुप्रादादिभावेन प्रतीयन्ते । तत्रोपेक्षा
 श्लेषाङ्गम् । तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयायांनुसंधानात् । श्लेषश्च
 रूपकोपमयोरङ्गम् । तद्वशादवगतनिर्वेदमहिम्नैव जटाया अक्षवल्यधारणस्य च
 संगतेः । तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृव न इवेत्युपमामा अङ्गम् । तद्वीजं
 हि साहचर्यम् । न च इमदानीं व्योम्ना सह सत्तादृशिकं किं ॥ रूपितकपाला-

१. ‘आत्ते इति । हे राजन्, अरण्ये इत्यरीणां भ्रमादितस्ततो गमनशीलानां त्वदरि-
 ष्णीया सीमन्तरले शिरोभूयमे आत्ते गृहीते मरकजमणिशक्तिनि कर्णामरणे हृदे मेख-
 लाया लुसायामाच्छिन्नायां मणिमण्डिते तुल्यकोटियुग्मे नूपुरखण्डे झटिति गृहीते च सति
 निम्नसङ्गोष्टकान्त्या शोणमारुह्य मुक्तहार गुञ्जाफलानां खज इति तुम्हा शवर नैव हारं हरन्तीत्यन्वयः । अत्र विम्बोष्टकान्त्या शोणमिति सङ्गणलकारस्य गुञ्जाफलान्त्याका-
 राहत्याद्ययोरनुप्रादादिभावसङ्गण संकरः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’ २. ‘जटेति । शशी
 पितृवने इमदानीं इव व्योम्न्याद्यये चरति सचरतीत्यन्वयः । वीटयः । जटामाभिर्जटाम
 इतीभिर्भाभिः किरणैरपलङ्घितम् । करे भूत करङ्क पद्माक्षवल्य रत्नाक्षवल्य येन स’ ।
 करो रदिम पाणिषः । विभोक्तु नील येषां ते वियोगिनो विषया विरहिणः । तेषां व्या-
 पत्तेर्नाशदिव कलित वीटयं यद्वैराग्य प्रसिद्ध विमलरश्मिष्व च तेन विशदः पाण्डुर-
 शुद्धचित्तः । भस्मेकापाण्डुर्भस्मना ज्ञापाण्डुः । वीटये व्योम्नि । परिप्रेङ्खन् चरतो
 यत्ताराणां समूहः ॥ एव कपालानि तैरदिन चिदित्त तल यस्य ताडये । तद्वद स्वरू-
 पायेदम् । ‘अत्र स्वरूपोरली तलम्’ इत्यमरः । अत्रोपमारूपकोपेक्षाशेषाणामनुप्रादादिभावः
 स्पर्शमस्पर्शाव । महात्रिपञ्चान्वय अद्वैतज्ञाने समारोणावसानोक्तिः प्रपानभूतेति
 जेनम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’

अयत्वेनैवेति । सर्वत्र चाङ्गिनां चाल्यार्थमहापेक्षा पूर्ववद्गृहणीया । सर्वेषां चैषां पार्यन्तिकचारत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः । चन्द्रगतत्वेन महामतिवृत्तान्तप्रतीतिः । सा च व्यक्तैवेति प्रकाशकृता नोक्त्यवधेयम् । ननु कलङ्काक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि सभवेन सदेहसकरौचित्यादिति चेत्, न । रूपकपरिग्रहे करष्टत्वमेव साधक प्रमाणमतः सदेहस्याभावात्कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करष्टत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के, अतः प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या । सा च रूपकपरिग्रहेणैव समवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते । मन्वेवमपि विशेषणमिदमसम्भवेव । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याभावात् भूतैव तेन तद्वारणादिति चेत्, न । स्तेपच्छायया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्नतपोपसर्वं योज्यते । तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवोपमाया कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करष्टत्वं तैवतोऽस्तीति मुख्यतोऽप्युपचार एव शरणः स्यात् । मुख्यविषयोपचारापेक्षया आमुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाधीयते । शब्ददालकारयोरप्येव संकरो दृश्यत इति प्राञ्ज । उदाहरन्ति च—

‘रामति तटीयमभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा ।

गजता च द्यूमविरतदानवरा सातिपाति सारा वनदा ॥’ इति ।

तत्र यद्यपि यमकानुलोमविलोमचित्रमेदयोर्न स्फुट परस्परापेक्षित्वं तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेरपृथग्प्रयत्नमिदं तत्तयानुलोमविलोमस्योरप्यौ यमकापेक्षा यमकस्य तु चाहतातिशये तदपेक्षता । तद्व्यभवेणातिदुष्करतयातिशयेन विदग्धमनोभुरक्षकत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति निश्चायकं नास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तत्प्रयत्नः । तस्मादेकाग्रयानुप्रवेशेनैवायं संकरो न त्वनुप्रासानुप्रादकतपेत्वेव मुक्तम् ।

यकान्तत इति । निश्चित इत्यर्थः । अमुख्योपचार एवेति । शुभे तन्व्याप्यकल्पनेति न्यायादिति भावः । तदाश्रयेणेति । अनुलोमविलोमाश्रयेणेत्यर्थः । न चित्रहेतुरिति । नानुलोमविलोमरूपचन्दालकारहेतुरित्यर्थः । किं त्विति । यमकप्रय-

१ ‘मुख्यो’ क. २ ‘शमतीति । इयं त्रीं सती रात्रिर्दिवसः । विष्णुः । अ-
भिहतोऽभिपातः प्राप्तो दानवानां रासः सिंहनादे बलां सा । अक्षिरन्दी रेणवाद् सप्त-
सप्तश्रो नदी बलां सा तणाभूत् । एव सा प्ररिका गवयः वनममूरथं द्यूं कुत्रन्ति-
त्येनं पाति रक्षती । कीदृशी । अक्षितेन दावेन मद्वेन वरा मेधा । सारा मिरा ।
वनदा वनसिन्धवा । अथ वनछानुजोन्विजोनयो संकरः । इत्युदाहरणमभिरुचि-
१ ‘मुन्दरतपा’ क.

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनित्यः ॥ ५४ ॥

न्यायः साधकं प्रमाणसत्तादोषः प्रतिकूलसत्ता । ग्रहो व्यवस्थितिः । यत्र द्वयोर्वहूनां बालंकाराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधाच्चैकदा व्यवस्थितिः, न चैकैत-
रस्य परिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहे बाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत सोऽप्यनिश्च-
यरूपो द्वितीयः संकरः । सूत्रस्थचकारेण संकरस्यैवाशेषात् । उदाहरणम्—

‘जह गम्भीरो जह रक्षणणिम्मरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।

ता किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ ॥’

अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते छिद्यविशेषणमहिम्नाप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरिव समा-
सोक्तिः किं बाधेरप्रस्तुताप्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्ते-
रप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । ऐकस्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनित्यो-
पपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवाच्च । अयं द्वयोः संकरः । बहूनां यथा—

‘नैयनान्मद्दायीन्दोर्विम्बमेतत्प्रसीदति ।

अयुनापि निहन्नाशमविशीर्णमिदं समः ॥’

अत्र किं कामोदीपकः कालो वर्तते इति भङ्ग्यन्तरेणामिधानात्पर्यायोक्तम्,
किं वा पृथदित्यस्य विम्यपरामर्शकतया वदनस्येन्दुविम्बेनाध्यवसानादतिश-
योक्तिः, अथ वा पृथदिनि वक्रं निर्दिश्येन्दुविम्बरूपणवशाद्रूपकम्, अथवा
प्रसीदतीत्यस्योभयप्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृतरवादीपकम् । द्वयोरपि प्रकृ-
तरवेऽप्रकृतरवे वा तुल्ययोगिता किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रविम्बस्य प्रकृतरवे
विशेषणसाध्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः आहोस्त्रिमुखनैर्मस्यवर्णनप्रस्ताबाह-
म्भस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । न्यायदोषयोरभावात् । यत्र तु तयो-
रन्यतरस्यावतारस्त्यैकतरनिश्चयाच्च संशयस्तत्र ‘सौभार्यं वित्तनोति वक्रसशिनो
ज्योत्स्नेव हासपुतिः’ इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितपुतिर्वक्रं पृथानुकूल्यं

प्रादि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्तौ यमकापेक्षेत्यर्थः । ‘सायकप्रमाणयुता’ इति पाठः ।
‘सायकप्रमाणता’ इत्यपि पाठ एव । एवं ‘प्रतिकूलसत्ता’ इत्येव पाठ इति हेयम् ।
समुच्चयेनेति वृत्तिप्रथं व्याचष्टे—सूत्रस्थचकारेणेति । जह इति । ‘यथा
गम्भीरो यथा रक्षनिर्मरो यथा च निर्मलच्छावः । तर्हि विधिनेयं सुरसवाणीयो

१. ‘सायकं प्रमाणम्, दोष’ प्रतिकूलता’ ख. २. ‘एकतरपरिग्रहस्य’ क. ३. ‘विष-
णार्थ’ क. ४. ‘रक्षनिर्मरो रक्षपूर्ण’ । अत्र समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसयोः संदेहरूपं संवरः ।
एकमात्रकारबाधकप्रमाणमाभावात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ५. ‘एकदैकस्य’ ख.
६. ‘नपनेति । नयनानामानन्ददानशीलमेतदिन्दोर्विम्बं प्रसीदति प्रकटीभवति । नि-
वृत्त्या आशा दिशो येनेति तमसो विज्ञेयम् । अविशीर्णं न ग्रहम् । अत्र रूपकादिशयो-
क्त्यादीनां बहूनां संदेह इति भेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ७. ‘किं वा’ क.

भजते । तत्रैव मुख्यतस्तत्संभवात् । वक्रस्य प्राधान्येन स्थितिर्ह्युपमायामेवेत्युप-
मासाधिका शशिनि तु नानुकूला । मुख्यतस्तत्र हासयुतेरभावात् । नापि प्रति-
कूला । गौणत्वेनाप्युपपत्तेरिति । न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा 'वक्रेन्दौ
तव सत्यं यदपरः शीतांशुर्हृद्भ्रमते' इत्यग्रापरत्वमिन्दावनुगुणम् । मुखरु-
पेन्दौ सति किमपरेणेन्दुनेति प्रतीतेः । तथाप्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति
रूपकं प्रति साधकत्वां प्रतिपद्यते न पुनर्वक्रस्य प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्रे
सति किमपर इन्दुरुदित इति प्रतीतावग्रात्यन्तासंगत्यभावात् । अतो नोपमा-
बाधकम् । 'राजतरावणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यग्रालिङ्गनमुपमायां
बाधकम् । स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके
साधकम् । 'पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय भक्तु मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बि-
कायाः' इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्रासंभवात् । अतो रूपके
बाधकम् । नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपक-
बाधकतामात्रावमलोप्यते न तुपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकग्रानु-
कूलं तद्वाहुष्येन परत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकत्र प्रतिकूलं तत्तत्र एवान्यग्रानुकूलम् ।
अन्यथा तत्त्वस्यैवासंभवादिति चेत्, सत्यम् । किं ॥ यस्य यथावत्पुनःकटं प्रती-
यते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमर्दिबाधकं साधकापेक्षयोक्त-
त्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं विध्युपमर्दिबाधकस्य
तत्पेक्षयोक्तत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते—विधीयतेऽने-
नेति विधिः साधकं तदुपमर्दि तस्मादस्त्रीयः । एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिञ्जि-
तस्य पादे संभवमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो
न निश्चीयते । तथा च तद्वाचकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुखेनैव व्यपदेशः । एवम-
न्यत्रापि साधकबाधकसत्यं सुधीभिः परिभावंतीयम् ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।

व्यवस्थितं च

विषयः पदम् । तेनैकत्र पदे यदुभौ शब्दार्थालंकारी स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः
सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

‘जलनिधिर्न कृतः ॥’ इति संस्कृतम् । न पुनर्वक्रस्य प्रतिकूलमित्यग्रापरत्वमित्यसा-
नुपपन्नः । न तु रूपके साधकमिति । उपमाबाधकमुखेन साधकत्वं दूरमाबाध-
कत्वं एव पर्यवस्यतीति भावः । विध्युपमर्दीति । खविरोषिकोऽप्युपमर्दीत्यर्थः ।
साधकापेक्षयेति । साधकं हि यथोपामायां तथा रूपकेऽपि किंचिद्वेदेति

‘स्पष्टोत्सत्किरणकेसरसूर्यविम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमयो दिवसारविन्दम् ।
शिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संजुकोच ॥’

अत्र पादत्रये प्रत्येकं रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दापालं कृतीति प्रायोवादः ।
शब्दालंकारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा—‘कलकलोल्लोलकलोल्लोलान्यया’ इत्यादाव-
नुप्रासयमकयोः ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तस्मादनुप्रासानुप्राहकतया संदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितावाच्च त्रिप्र-
कारोऽयं संकरः कथितः । प्रकारान्तरेण तु न दोषयो व्याक्तुंम् । मेदामामनन्त-
त्वात् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलंकाराः । ननु त्रिवि-
धानामप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एव प्रतिनियमः यत्क-
श्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत्, उक्तमत्र प्रागेव । दोषगु-
णालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमि-
त्तान्तराभावात् । तत्तच्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुवि-
धत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव
यच्छब्दपरिवृत्त्यसहसम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभास परम्परितरूपकं चोभय-
भावामगवानुविधायित्वेनोभयालंकारस्तथाप्यशब्दहेतुकार्यान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्यु-

शङ्कया नेतरव्यवच्छेदसिद्धिः । बाधकेन तु सद्यस्तत्सिद्धिरिति तदेव बलवदित्याशयः ।
अन्ये त्विति मतमुच्चार्यम् । एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाधितत्वेन गम्भ-
मानतयेत्यर्थः । यथाश्रुते शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् । प्रकारान्तरे-
णेति । तत्तदलंकारगतत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमिति । योऽलंकारः इत्याद्युक्तीत्या
शब्दार्थालंकारत्वव्यवस्थाभ्युपगम इत्यर्थः । तत्रवपुरित्यादिपुनरुक्तवदामासे तनुश-
ब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वान्छब्दान्वयव्यतिरेकौ वपु शब्दस्य परिवृत्तिसहतया धार्वाण्यव-
यतिरेकावित्युभयालंकारत्वम् । तथा विद्वन्मानसेत्यादि परम्परितरूपके मानसपदस्य

१. ‘स्पष्टेति । अयोऽनन्तर दिवसरूपमरविन्दं कमलं सज्जुकोच सकोच प्राप्तवदि-
त्यन्वयः । कीदृशम् । स्पष्टमुत्सन्नं किरणा एव केसराणि यस्यास्तधामृता सूर्यविम्बमेव
विस्तीर्णा कर्णिका वराटो यस्य तत् । तथा शिष्टाः प्रकाशमावेन परस्पर मिलिता अष्ट
दिश एव दलानां कलापः समूहस्तत्र सुखेनावतारो यस्य स चासौ बद्धान्धवारश्च स एव
मधुपावलिर्वच तादृशम् । अत्र रूपकानुप्रासयोरैकपदानुप्रावेशरूप संकरः ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘कलापमुखावतार’ इति हरविजयस्य भाठः । तत्र ‘उखावतार’ प्रदीपः
इति टीका । ३. त्रिप्रकारकः क. ४. ‘शक्यते’ क.

मयालकारा भवेयुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एव तर्हि कथमुभयालकारप्रस्ता
वमुल्लङ्घ्यार्थमात्रालकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवैविध्यस्य प्रकटतया
प्रतिभासात् । अथ योऽलकारो यदाश्रित स तदीय इत्येव किं न विभाग इति
चेद्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकादेव समाश्रयितव्यो । तद्व्यतिरेकेण
विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावात् । तस्यादलकाराणामन्वयव्यतिरेकनिवन्धन
एव परस्पर भेद इत्येव ज्ञाय ।

मन्बलकाराणां दोषा प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सम्येव आहोस्त्रिसमन्वि-
तोऽप्युपेक्षिताः । आद्येऽनुभवविरोध, अन्त्ये न्यूनत्वस्य भावः—

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तः पतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुभासस्य तावन्नयो दोषा, प्रसिद्धभावो वैकल्प्य वृत्तिविरोधश्च ।
ते च यथाक्रम प्रसिद्धिविरोधादुपार्थत्वप्रतिफलवर्णनरूपेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तस्मै
भावात् । तत्र प्रसिद्धभावो यथा—

‘चक्री चकारपङ्क्ति इरिरपि च हरीन्पूर्वैर्दिर्भूर्ध्वजग्रा
नक्ष नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुण कूराम कुबेर ।

रह सह सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

सौति प्रीतिप्रसन्नोऽम्बहमहिमरुचे सोऽवतारस्य-द्वयो व ॥’

छिद्यतया परिहृत्यसहत्वाद्वादिपदानां च तत्सहबादुभयालकारता । एव क्षणदा
सा च क्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि श्लेषमूलकतया शब्दादव्यव्यतिरेकानुविधानम्,
तत्तत्तर्पे त्वर्थस्मै-दुभयालकारत्व सादित्वर्थ । नेति । इदमनिष्टापादन नैत्यर्थ ।
अलकारसर्वस्वकारमतमाशङ्कते—अथेति । द्ययति—तथेति । तथा हि क्वचि
इये पय वा मद्यपया-तरनिरुपितोपमाया शब्दाभिप्रायेण शब्दालकारत्वापत्ति । न
चेष्टापत्ति । अपसिद्धा-तदोषात् । एवमलकारा-तराणामपि शब्दगतत्वसंभवात्तत्रा
प्यतिप्रसन्नो ज्ञेय । विशिष्टस्येति । उक्तविषयव्यापृत्तस्येत्यर्थ । अलकाराणां
मिति । शब्दार्थालकाराणामित्यर्थ । इति संकरप्रकरणम् ॥ ६१ ॥ चक्रीति ।

१ ‘चेद् उच्यते स २ चक्रीति । सोऽहिमरुचे सूर्यस्य खन्दनो रथो बोजताद
सन् । स क । जगतामुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य चकारपङ्क्ति चक्रगतावामराणां वीराना
पाद् चक्री विष्णुरचर प्रसिद्धिं प्रीता प्रसन्न सन्सौति । एवमप्रसिद्धि कर्तृत्वमेवावेना
न्ययो बोध्य । इतिरिन्द्र । हरीनश्वान् । भू रव्यमुख उदराप्यमाश्वान् । भू स्त्री इन्द्रे
वानमुत्तम्’ इत्यमरः । अथ चक्रम् । नक्षत्रनाथश्चन्द्रः । वरुण सारविम् । कूराम युग
धराग्रम् । रहो वेग सुराणां सह इत्यन्वयः । अथ चक्रवादीनां कर्तृत्वमेषां निरवतया निर
दस्य सत्यस्तावकभावसेतिहासादिषु प्रसिद्धभावोऽनुभासदोषः शब्दुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तॄणां चकारपङ्क्त्यादीनां प्रति नियमेन स्तुतिरनुप्रास-
नुरोधेनैव निबद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्धभावः । सोऽयं
प्रसिद्धिविरोध एव । वैफल्यं यथा—

‘भ्रंशं तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।
यदि सहीलोल्लापिनि गच्छसि तर्हि त्वदीयं मे ॥’

यथा या ।

‘अननु रणम्मणिमेखलमविरतशिखाममक्षुमभीरम् ।
परितरणमरणधरणे रणरणकसकारणं कुरुते ॥’

अत्र वाच्यत्वायैव त्रिविध्यमानं न किञ्चिच्छास्त्रं प्रतीयत इत्यनुप्रासत्वमेवा-
नुप्रासस्य वैकल्यमुच्यते । वृत्तिविरोधो यथा—‘अकुण्डोरकण्डपा—’ इत्यादि ।
अत्र गृहारे परुषवर्णादग्नौ गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूट-
वर्णनैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते ।

यमकस्य तु पादप्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविमिश्रयाप्रयोगात् ।
यथा—

अत्र स्रोत्रमुपपन्नासो न त्रिविदनीविलम् । अन्यत्र कवेरनुप्रासमुत्तममज्ञादि-
ह्याह—अत्रेति । यन्त्री यतां चकारपङ्क्तिमेव यमभूतां सौति नान्यत्र इत्येवंरूपेण
स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव वृत्ता न पुराणानुरोधेनाप्राप्ताप्यर्थोवित्यादतः प्रसिद्धिविरोधो
दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—भ्रंशेति । अत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तदर्थस्या-
परिपोषे तिष्ठति । तारगनुप्रासप्रगाधिगताचक्रनिवेशेऽपि वाच्यस्य तद्वारा वाच्यार्थो-
भूतपरस्य वाच्यत्वाविदेरित्याह—अत्र वाच्यम्येति । तृतीयमुदाहरति—अकु-
ण्डेति । अत्रोपनागरिकी त्रिमुख्य परायाया अग्नौचारायो वृत्तिविरोधः तु यमप्रति-
गृह्यास्यतिरिच्यत इत्याह—गृहारे इति । यमकविषयं दोषं दोषप्रयुक्त-वेदन्तमोर-

१. ‘भ्रंशेति वपुःपादमकं सुखम् । हे लक्ष्मी, यदि रमणस्य मन्दिरं गच्छसि तच्छा-
स्त्रदीपं परित्याग्य यमनं मे मनःकारणं निमित्तं विना एतत्परिमुक्त्यन्तां हि कुतः कुरुते
तद्वत्तु ब्रह्मदेवतायः । रमणमन्दिरं रतिमन्दिरमिति कार्यं । आनन्दरानी सुन्दरो य रमणः
॥ २६६ ॥ यः स्यात्तदभूते । मरीचीनां वपुःमयितुं दीपं यस्याः । ‘उल्लासि’ इति
पाठे मरीचिर्वाच्यमिति तु दीपं यस्या इत्यर्थः । अस्मिन् रमणे भारती यस्याः स्यात्तदभूते ।
कीदृशरतिमाप्नुम् । अत्रानु अनन्तरम् । रमणी देवता यत्र तत् । अविरते तिष्ठानं रमण-
यमानं यत्तु सुन्दरं मरीचिं सुन्दरं यत्र तदुच्यते । अत्रार्थस्यावयवगुणान्तेकस्ययदनुप्रासोप-
स्तुतिरनुप्रासप्रसिद्धादिति । २. ‘अकुण्डेति । तदर्थे व्याख्यातम् । अत्र यदनुप्रासप्रसिद्धादिति
तिष्ठानोपपन्नोप-’ इत्युदाहरणमिति व्याख्यातम् ।

‘भुजंगमखेव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णैव नदी सदम्भाः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कथन्ति चेतः प्रमुखे सदम्भाः ॥’

उपमायां ॥ यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ तत्रोपमाने उपमेयापेक्षया जाति-
गतं प्रमाणगतं वा यन्न्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वा-
धिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा—‘च-
ण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’ । अत्र चण्डालवजातेन्यूनतया
दुष्कर्मकारित्वमप्युचितार्थत्वम् ।

प्रमाणगतं यथा—‘वद्विस्फुलिङ्ग इव मानुरयं चकास्त्रि’ इति । जातिगतम-
धिकत्वं यथा—

‘अथ पद्मासनासीनमङ्कवाको विराजते ।

युगादौ भगवान्छष्टा विनिर्मितसुरिव प्रजाः ॥’

अद्वयः कल्पभेदेन मेदाङ्कसत्त्वं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा—

‘पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपतिसंनिभः ॥’

पुपु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निम्बो-
पहासप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगतं न्यूनत्वं यथा—

‘सं मुनिर्लान्छितो मौञ्ज्या कृष्णान्नपटं बहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागच्छिष्ट इवांशुमान् ॥’

अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानीयस्तद्विलक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः ।
न चाक्षेपादिनापि स्पष्टं प्रतीयते । अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवै-
तत् । धर्मगतमधिकत्वं यथा—

‘संपीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञमीमं वपुराप कृष्णः ।

घातद्देन्द्रायुधवाञ्छिष्यायां संतुज्यमानः शशिनेव मेघः ॥’

१. ‘भुजंगमेति । सदम्भा दम्भयुक्तः खला स्त्रीयां दुरन्तता परिणामदुष्टता निश्चि-
नतोऽपि जन्तोश्चेतः प्रमुखे आपाततः कथन्तीत्यन्वयः । ‘प्रसभ’ इति वा पाठः । क. ॥
सद्विद्यमानमम्भस्तेजोविशेषो यत्र तद्विशो भुजंगमस्य मणिरिव । तथा ग्राहैरवकीर्णो व्यासा
सत्समीचीनमम्भ उदक यस्मात्तथाभूता नदीवैलुपमादयम् । अत्र यमकस्य पादयवमात्र-
गतत्वं दोषः । तथा कविभिरप्रयुक्तत्वात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘न्यूनाधिकत्वे’ ख.
३. ‘अयमिति । पद्यमेवास्मिन् तत्रासीन् उपविष्टो युगादौ प्रजा विनिर्मितसुनिर्मातुमिच्छुमं-
गवान्छष्टा ऋक्षेति जालाय उपमानमधिकम् ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ४. ‘पातालमिति ।
कालिन्दीपातो यमुनाप्रवाहः । अत्र परिमाणत उपमानाधिक्यम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
५. ‘स मुनिरिति । मौञ्ज्या लान्छितश्चिह्नितः कृष्णविरूपं पटं बहन् स मुनिर्नारदो नीलेन
जीमूतभागेन मेघखण्डेनाच्छिद्योऽशुमानिव व्यराजदित्यन्वयः । अत्र मौञ्जीस्थानीयस्तद्विलक्ष-
णो धर्मो मोक्ष इति धर्मन्यूनता दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ६. ‘स इति । पीतवर्ण-
वातो वरुणं यस्य, प्रगृहीत शार्ङ्गं भनुर्जेन स मौञ्ज्यो मनोज्ञ सुन्दरं च तद्मीमं वपुराप
३४

अत्रोपमेये दाष्ट्यायनिर्देशादुपमाने तत्तुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमेवैतत् ।

भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषो नोक्तदोषातिरेकिणौ । तथा हि लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्यप्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरयदित-
लिङ्गं कुर्यात्, तदेकतरस्यैव तद्वर्त्तमानत्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः । अथ
प्रतीयमानं साधर्म्यमाश्रित्येवं स्यात्, तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्योपमानत्वमुप-
मेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अतः प्रकान्तस्याभावाद्भ्रमप्रक्रमत्व-
मेव दोषः । यथा—‘चिन्तारत्नमिव प्युतोऽसि करतो घिह्यन्दभाग्यस्य मे ।’
अत्र प्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुंलिङ्गत्वात् । वचनभेदे यथा—‘सकृदो
भक्षिता देव शुद्धाः कुलबधुरिव’ । अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । लिङ्ग-
भेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युपमान्यवर्त्तम-
त्वात् । यत्र ॥ लिङ्गवचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायिपदमुपात्तकूपभेदं नापद्यते
किं कृपाशेनैव रूपेणोभयत्रान्येति तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयप्राप्यस्यानुगम-
योग्यत्वभावात्वात् । तत्र लिङ्गभेदे यथा—‘गुणैरनर्थैः प्रथितो रत्नैरिव महा-
जिव.’ । अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषादोपत्वाभावः । वचनभेदे
यथा—

‘तद्देवो दत्तोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतामृतः ।

दधते स परां नोभ्रां तदीया विभ्रमा इव ॥’

यति—यमकस्य स्थिति । उदाहरति—यथेति । अथ प्रतीयमानेति । इना-
दियोष्येनेत्यर्थः । तथापीति । इनादियोषेनोपमानिर्वाहेऽपीत्यर्थः । एवमुपात्तधर्म-
विशिष्टत्वमुपमानोपमेययोरन्यतरस्य भवेत्, तथा च प्रक्रममह इत्याह— न च
तथेति । अन्यतरस्य सविशेषणत्वं प्रकान्तविषयमित्यर्थः । पुंलिङ्गत्वादिति ।
पुंस्त्वान्वितत्वादित्यर्थः । तथा श्लोपमाने चिन्तारत्ने बाधेनान्वयादिति भावः । न
पेवशब्देनोपमाने साधारणधर्मबोधे बाधकभाव इति शङ्कनीयम् । उपात्तधर्मस्यैव
तेन बोधनस्य प्युपपत्तेः । तस्य च पुंस्त्वान्वितस्योपमाने बाधम्योपत्वात् । लिङ्गभेद
इति । गङ्गादादस्य पुंलिङ्गत्वादित्यर्थः । लिङ्गभेदेऽपीति । पुंस्त्वमेव स्त्रीयस्यापि
प्रतीतिः यथायोगमन्यवर्त्तमव इत्यर्थः । उभयप्रापीति । विशेषणभावेन लिङ्गा-

भाष । य इव । उदाहरति विषय इत्याद्युपनिर्दिष्टपुंशः सत्तान् भिज्जवा । उतिना संतु-
मानो देव इव । अत्रोपमेये उदात्त्यानुलेभ्यस्त्वानीयस्य चन्द्रस्योरमाने ग्रहणमधिकमिति
धर्मरित्यदोषः । इत्युदाहरणवन्निर्वाणोऽपे-

१. ‘भक्तिरिच्छे’ ख. २. ‘उपिच्छे’ ख. ३. ‘चिन्तारत्नमिव’ इति पठ्यमाना । एता-
वन्ति । तत्राप्येदे कर्त्तव्यं लिङ्गवचनभेदो दोषः । अन्ये लिङ्गभेदेऽप्युपात्तधर्म-
रत्नमिव इति । ४. ‘पुंलिङ्ग’ ख. ५. ‘रूपभेदस्य’ ख. ६. ‘सकृदेन’ ख. ७. ‘दह-
नवत्’ ख. ८. ‘तदेव’ इति । तस्याः ग्रहणवादित्यथा केन भूयःशब्दादिभाष्यपरिभाषी

अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभूत इत्यस्योभयान्वयाविशेषाच्च दोषत्वम् । एवं कालपुरूपविध्यादिभेदेऽपि भग्नप्रक्रम एव दोषः । तथाप्रतीतेरस्तितरूपतया विध्वान्त्यभावात् । तत्र कालभेदे यथा—

‘अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुदती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामावसादमिव चेतना ॥’

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव । पुरुषभेदे यथा—

‘प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागरपिरस्फुरदंशुकास्ता ।

विभ्राजसे, मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभया लतेव ॥’

अत्र लता विभ्राजत इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजस इति तस्यापुरुषभेदः । संबोध्यनिष्ठस्य भ्राजनस्यासंबोध्यविषयतया भग्नप्रतीतेः ।

विधिभेदो यथा—‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः’ इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्तनारमणो विधेर्भेदः । यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहरिति । एवं विधेस्त्याग्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्बिध्यादिभेदो द्रष्टव्यः । ननुदाहृतेषु कथं भुष्टता । भिन्नकालसंभिन्नार्थमोदतिरिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा कंचित्साधारणं धर्ममुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नकालादिसंभिन्नधर्मान्वयात् । तथा हि विभ्राजस इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना लतानायिकयोरुपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नाजस इत्यस्य नायिकामाग्राग्वयेऽपि को दोषः । अथ यत्रोपात्तेनैव धर्मोपमानिर्बाहः

विवक्षणादिति । वचनभेदेऽपीति । प्रथमैकवचनतद्बहुवचनयोरदन्तहलन्तत्वाभ्यां भेदेऽपीत्यर्थः । अतिथिं नामेति । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा सा पुनमापेति कालभेददोषः । विध्यादीलादिपदार्थमाह—एवंविधस्येति ।

तृतीया विभ्रमा विलासा इव परां शोभां दधते स । कीदृशः । अन्वयाभिः स्त्रीभिरसहृष्टः । विभ्रमपक्षे सङ्घनशब्दस्य बहुवचनम् । मधुरताभूतः पूर्णः । पक्षे मधुरतां विभ्रतीति तथाभूतः । दधत इत्यप्येववचनबहुवचनसाधारणमणो नात्र वचनभेदो दोषः । ‘रत्नराशेरणचन्द्रिकासंभ्रमः’

१. ‘अतिथिनिधि । काकुत्स्थादाश्च’ कुमुदती तत्पत्नी अतिथिं नाम पुत्रमाप प्राप्नोतीति । काकुत्स्थात्कनिका । पश्चिमाद्यारमापान्मिन्या निशाया यामाशेन चेतन्य प्रसादमुदोषमिवैतथेः । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा सा पुनमापेति कालभेददोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिक संश्लेषः ।

२. ‘प्रत्यग्रमेति । प्रत्यग्रमचिरकृतं मन्त्रन ज्ञानमासेषन च तेन विशेषणे विविला शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः सा । कौसुम्भेन रागेन रश्मिः स्फुरन्ननुकसान्तः प्रान्तो यस्याः शरीरं । पक्षे कुसुम्भमेव कौसुम्भं पुष्पम् । सार्धेऽग्नयवः । छद्दागो कौटिल्येन रश्मिः चात्री स्फुरन्निराशुभिः पुष्पवृत्तिभिः कान्ता रमणीया । मकरकेतनं कादम्बर्यदन्ती ॥ बाधाः प्रवाहाः पल्लवा यस्य तद्गङ्गा विटपः शाखा प्रभव उत्पत्तिस्तान् बलाः सा एतेन विभ्राजते शोभते इत्यन्वयः । अत्र लता विभ्राजते त्वं विभ्राजसे इति प्रथममप्यदकुरपुरभेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकसंश्लेषः -

स च मेदः कालमेदासंभिन्न एव सत्र का गतिः । यथा—‘युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी’ इति । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत्, उच्यते । तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मेणैवोपमित्यन्याघातः । न च तथा सति सत्यवा-
यं सत्यं वदतीति पर्याप्तौ सत्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम् । ‘रैपोपं पुष्पाति’ इत्याद्यनुप्रयोगवददोषत्वात् । रैपोपमित्यत्रार्थव्ययेन पोषणस्येवात्रा-
प्याजामिकसत्यवादित्यस्य प्रतीतेरिति । सत्यमात्रम् । किं तु स्थितेऽनुप्रयोगेषु
कचित्तया पुनरुक्तिमात्रसमर्थेन न तु सर्वथैव तन्निरवयम् । अस्तुतस्तु रसादेः
प्रतीतिरल्ललनात् । न च तदसिद्धम् । सहृदयसंवेद्यात्वात् । किं च उपात्तमना-
इत्य प्रतीतेनोपमा इति दृष्टम् । उपात्तक्रियैव तद्विवक्षणात् । असादृश्यासं-
भवावप्युपमादूपणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा ‘म्रंक्षामि काव्यश-
शिनं वितताधरश्मिम्’ । अत्र काव्यस्य शशिनाथानां च रश्मिभिः साधर्म्यं न
कापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानियन्धनमनुचितार्थमिति ।

‘निपेतुरास्त्रादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वरयमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽकांश्च ॥’

अत्रापि ज्वलद्गुधारायाः सूर्यमण्डलाक्षिपतनमसंभवीति तन्निबन्धनमनौ-
चित्यं पुष्पाति ।

उत्प्रेक्षायामपि भ्रुवेवादय एव शब्दा व्यक्तमुत्सहस्यते, न तु यथाशब्दोऽपि ।
केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दो
पादानेऽप्याचकारमेव । यथा—

अन्यस्य प्रार्थनाचर्चस्येत्यर्थः । ‘इन्द्रस्येव धियो वृद्धिस्तव संप्रार्थ्यते जनैः’ इत्यादौ
प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिर्नोपमानमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु विधीयमानधर्माधर्मा-
न्तरमेवोपमाने गङ्गाया स्यादत आह—एवंजातीयकस्येति । तथा च तदसंभव इति
व्याचक्षते । उपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधनं प्रक्रमभङ्गं वानादस्य शङ्कते—नन्विति ।
रैपोपमित्यनुप्रयोगेऽपि कथं पुनरुक्तताया अदोषवं तत्राह—अर्थव्ययेनेति ।
पोषणसामान्ये धनव्ययवृत्तपोषणाभेदबोधार्थतया मानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोषः । एवं
सत्यवदसामान्यस्य स्वाभाविकयुधिष्ठिरसर्वाग्निपतलवदनरूपतागोचरप्रयोजनत्वात्
पुनरुक्तदोष इत्यर्थः । असंभवमुदाहरति—निपेतुरिति । शरा वारिधारा उपमान-
तया नोपपन्नत इत्यनुचितार्थत्वदोष इत्याह—अत्रापीति । उत्प्रेक्षादोषमप्यवा-
चकृत्यैवार्थव्यापि—उत्प्रेक्षायामपीति । केवलस्येति । प्रायःपदाद्यसमाभि-
व्याहृतस्येत्यर्थः । उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति—ययेति । ‘नारीलोचनचातुर्यं च दृष्टुं’

१. ‘व्ययदेन’ ख. २. ‘म्रंक्षामि’ क ख ग. ३. ‘निपेतुरिति । धनुर्मण्डलमध्यभागस्य
तत्र म्रंक्षारिव दीप्ता’ शरा निपेतुः । दिनार्धभाजः परिवेषणानिनोऽकांश्च पादानस्यमाना
वारिधारा इत्यनुप्रमानप्रतिदिदोषः । शत्रुजहपचन्द्रिहस्तस्येव.

‘उपयौ दीर्घिकागोमाम्मुकुलं मेघकोत्यलम् ।

नारीलोचनचानुर्यं शङ्खासंकुचितं यथा ॥’

निर्विषयत्वमप्युपेक्षादूषणमनुचितार्थमेव । यत्तात्त्विकरूपाभावाद्भिरुपाख्य-
प्रत्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तद्वृत्तं हि तत् । यथा—

‘दिवोकरादक्षति यो गुह्यासु लीनं दिवाभीतमिबान्धकारम् ।

सुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपद्ये ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥’

अत्र समसश्चास एवासंभवी । समसोऽप्येतन्नत्वात् । तत्कथं तत्प्रयुक्तमदिना
तात्परिप्राणम् । उपेक्षितश्रौंसवचसा प्रतीतस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति
व्यर्थं एव तत्समर्थनाय यत्नः । यत्तु समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमा-
नप्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदुपहार्यत्वं पुनरुक्तता वा दोषः ।
यथा—

‘रूपशति तिम्मरुचौ ककुभः करैर्दमितयेव विभ्रमिमततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयापि दिनभिया ॥’

अत्र सहाविशेषणबलेन छिद्रविशेषपरिग्रहश्च तिम्मरुचेर्नायकतया ककुभः
तु नायिकात्वेन व्यक्तिः । तथा ग्रीष्मदिवसधियोऽपि तत् एव प्रतिनायिकात्वेन
अविध्यतीति दयितयेत्युपहार्यम् । अयं तः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्ति-
छादार्थपुनरुक्तत्व दोषः । नगस्यापुष्टये श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत्,
स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादाने विना छिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा
प्रतिपत्तिः । यथा—

वितं ध्रुवम्’ इति युक्त पाठः । निरुपाख्येति ! असदित्यर्थः । रूपाति तिम्मरु-
चाविति । अत्र समासोक्तौ छिद्रविशेषणबलाद्भिन्नबलेन च तिम्मरुचेर्नायकतया
ककुभां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिरिति धियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिर्मा-
नानारदितयेत्युपहार्यम् । श्लेषोपमेति । श्लेषमूढिकोपमेत्यर्थः । स्थयं चेति ।

१. ‘उपयाविति । दीर्घिका वापी तन्मध्याम्मुकुलरूपं मेघकोत्यलं गीतोत्तमुद्रयम् ।
नारीलोचनचानुर्यं शङ्खा भवं तेन संकुचितमिनेऽनुपेक्षायां यथाशब्दसाराचकारदोषः’ ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः । २. ‘दिवोकरादिति । यो भित्तिरिवा दिवसे दिवकाण्युपार्णोद्गीतमत्र
एव गुह्यासु लीनमन्धकारं रक्षति । अन्धेन्द्रे मयसि—नूनं मिथितं सुद्रेऽपि शरा
प्राप्ते उच्चैः शिरसा महतामतीव ममत्वम् । भवतीति चेत् । अन्धोद्रेऽपि यदस्य तमशो
मयसातीकतया तन्मूलकार्यान्तरन्यासस्य निर्विषयत्व दोषः’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः ।
३. ‘शानं’ ख. ४. ‘रुदाचिद’ ख. ५. ‘तमवैनाथ’ ख. ६. ‘रुद्रा’ इति । ७. तिम्मरुचौ
सुर्वे ककुभो दिवा करैः स्फुटं छति विभ्रमिमिततापया विभ्रमितापया दमितयेव दिनभिया
ग्रीष्मदिनशोमया अतनुदीर्घो मानवैर्यतो यस्यास्यामृतता स्थितिजन्यतया । किं-
त्तया । निरुपायि निरुपायिनापि रुचिरया मनोरमया । करा रमयो इत्याद्यः । एत-
त्तज्ज्ञा गेदश्च । मानोऽभिधानं, एतत्तज्ज्ञा गेदश्च । अत्र समासोक्तौ छिद्रविशेषण-

‘स्वयं च पृथुवाताम्रमास्त्रकरविराजिनी
प्रभातसंध्येवास्वापफलुब्धेहितप्रदा ॥

अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादानेन स्फुटा प्रतीतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः । तत्राप्युपमेयमनपैव रीत्यावगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण दुष्टतां नेयम् । यथा—

‘आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायान्पुरो वायंते
मध्ये वारिधि वावसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रचम् ।
तपोतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिवसामान्यमचेतनं प्रमुमिषानासृष्टत्वान्तरम् ॥’

अत्राद्यैतसः प्रमोदपमेयस्याप्रस्तुतनिष्ठसामान्यद्वारेण संभवादयुक्तमेव शब्देन कथनमित्यपुष्टार्थत्व पुनरुक्तता चेति ।

तदेतेऽलंकारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजाल्यन्तर्भाविता इति प्रथमं प्रतिपादयामर्हन्तीति कल्याणमाश्रामम् ।

संपूर्णं काव्यलक्षणम् ।

अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुपादौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः । अनयैवेति । शिष्ट-
साधारणादिविशेषणसामर्थ्येनेत्यर्थः । आहूतेषु विहंगमेष्विति । अत्र तादृशं
सामान्यं विगिलेतावतैकामिवेकिप्रभोरवगतिसंभवात्पुनस्तदुक्तिर्युक्तेष्वपुष्टार्थत्वमप्र-
स्तुतप्रशंसायां दोषः । उपसहरति—तदेत इति । प्रोक्तजाल्यन्तर्भाविता उक्तदो-
षसामान्यधर्मातिश्रान्ताः । एवं च पृथक्प्रतिपादने पुनरुक्ततादोषोत्तरभावो गुण-
एवेति तात्पर्यम् ॥

‘विहंगमेन च विहंगमेनोपकृत्या ककुमां च नादिकालेनाभिम्यक्तिविरिन्धियोऽपि प्रतिनादि-
कात्वेनाभिम्यक्तिर्मात्रनादयितयेत्युपार्थम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. स्वयं चेति । नवमे व्याख्यातम् । अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुपादौ न स्फुटा प्रती-
तिरित्यदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘आहूतेष्विति । विहायसा गच्छन्तीति विहंगमाः
पक्षिणः । तेषां हूतेषु पुरोऽग्रे आमानागच्छन् मशको न वायंते । तस्यापि विहंगमत्वात् ।
मध्येवारिधि वारिधेरन्ये । वावसंस्त्रिणि बहलुकि रूपम् । निरमत्रित्यर्थः । तादृशत्वेनमणि-
धत्ता मणीनां रचंते । तृणकर्षको मणिर्विशेषतया मणिरिति चेत्तिष्ठ । ह्युदमणिरित्यन्ये ।
तपोतोऽपि तेजस्विनामपि मध्ये प्रचलितुं गन्तुं न कम्पते ॥ विभेति । अतोऽप्येत-
न्निवेकस्य अत्र यथानासृष्टमनालोचित तत्त्वान्तरं स्वरूपव्यतिरिक्तं येन तत् । सामान्यं साम्यं
विहंगमादिरूपं भिन् । कस्मिन् । तादृशं प्रमुमिषेति । अत्र तादृशं सामान्यं विगिलेतावतै-
काविवेकिनं प्रभोरवगतिसंभवात् पुनस्तदुक्तिर्युक्तेष्वपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसायां दोषः । एवम-
न्येऽप्येवविधा यथासंभवमलंकारदोषा उक्तान्या पूर्वाक्तदोषेष्वन्तर्भवन्तीति । पूर्णमिदमुदाह-
रणविरणम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

ज्येष्ठे सर्वगुणैः कनीयसि वयोमात्रेण पात्रे धियां
 रात्रेण अरगर्वस्वर्वणपरे निष्ठा प्रतिष्ठास्ये ।
 श्रीहर्षे त्रिदिवं गते मयि मनोहीने च कः शोधये-
 दत्राश्रुदमहो महत्सु विधिना मारोऽयमारोपितः ॥

परिशीलयन्तु सन्तो मनसा संतोषशीलेन ।
 द्रेममद्भुतं प्रदीपं प्रकाशमपि यः प्रकाशयति ॥
 दीपिकाहितयं कन्ये प्रदीपद्वितयं सुतौ ।
 स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गोविन्दः धर्मं विन्दति ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीयोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम
 दशम उद्गासः ।

काव्यप्रकाशगम्भीरभावबोधो न चान्यतः ।
 इति प्रवीपयन्नीरभावार्थयोतनं कृतम् ॥
 अनेन प्रीयतां देवो कृसिहो रमया युतः ।
 कुलदैवतमस्माकं सर्वभूतात्मना स्थितः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्यश्रीविट्ठलसूरिसुलतममहात्मजवैद्य-
 नायरचितायां प्रवीपव्याख्यायां प्रभाषयायां दशम उद्गासः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

काव्यप्रदीपस्योदाहरणानुक्रमणी ।

अक्षिपिहलं जलनुम्भं ...	४९	अन्यास्ता गुणरत्न ...	२१०
अकलिततपस्तेजोवायं ...	२३०	अपसारय घनसारं ...	२७५
अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णं ...	२०४	अपात्रतरले दशौ ...	३८०
अखण्डमण्डलः श्रीमान् ...	३४८	अपात्रसंसर्गितरजितं ...	१९३
अर्ण्यं लङ्घत्तणञ्जं अर्ण्यं ...	३४२	अपूर्वमधुरामोद ...	३५०
अतन्द्रचन्द्रामरणा ...	१०९	अशकृतस्य चरितानि ...	१२१
अतिथिं नाम काङ्क्ष्वात् ...	३९९	अन्धेरणं स्थगितगुवना ...	३४०
अतिपेलवमतिपरिमित ...	२०२	अभिनवनलिनीकिसलय ...	३५३
अतिथिततगगनसरणि ...	२३२	अमितः समितः प्राप्तैः ...	९९
अप्ता एतय गिमज्झ ...	५५	अमुं कनकवर्णामं ...	१२१
अध्यायतैर्विनयकारिभि ...	३११	अमुर्मिमावण्यामृतसर ...	३३३
अत्युष्माः परितः स्फुर ...	१३६	अमृतममृतं कः संदेहो ...	२०३
अत्रासीरफणिपाश ...	१३४	अयं पद्मसनासीनः ...	३९७
अत्रिलोचनसंभूत ...	१८१	अयं मातङ्गः किं स खलु ...	३३५
अरष्टे दर्शनोरकण्डा ...	१४३	अयं वारामेको निलय ...	३५६
अद्यापि स्तनशील ...	२२३	अयं स रशनोत्कर्षा ...	१३५।२७१
अधिकरतलत्स्यं ...	२१२	अयं सर्वाणि शास्त्राणि ...	२९६
अनङ्गमङ्गलपुद्गा ...	१७१	अयमेकपदे तथा नियोगा ...	३६५
अनङ्गरत्नप्रतिमं तदङ्गं ...	२८४	अरातिविकमालोक ...	३१७
अनन्तमहिमव्याप्ति ...	२९३	अरिबधदेहपरीरः ...	३०६
अननुरागन्मणिमेखल ...	३९६	अरुचिर्निशया विना शस्त्री ...	३५८
अनन्यसदृशं बाहोः ...	२४०	अरे रामाहस्तामरण ...	२४८
अनयेनेव राज्यधीः ...	३१९	अभिर्त्वे प्रकटीकृतेऽपि ...	२४४
अनवरतकनकवितरण ...	३१९	अलंकारः शास्त्राकरनर ...	२९५
अनुकूलौ निषेवेते ...	७५	अलं स्थिन्वा इमशाने ...	१२१
अनुरागवती संध्या ...	३०२	अलमतिचपलया ...	२००
अनुरागतदृष्ट ...	२५३	अलसतिरोमनिपुता ...	१०२
अन्यत्र सूर्यं कुमुदाव ...	५३	अलोमिकमहालोह ...	३३१
अन्यत्र प्रकृतीति वा ...	८०	अन्यत्रकोपस पिहन्तु ...	१७५

१. वीरचरिते. २. स्तुवंशे. ३. बालरामायणे. ४. देवीसावके (आनन्दवर्धनाचार्यप्रणीते). ५. रघुवंशे. ६. वीरचरिते. ७. कुम्भीयते. ८. वीरचरिते. ९. भारते शान्तिपर्वणि. १०. मद्रट्टावक. ११. महाभारते शोचनपर्वणि. १२. वीरचरिते. १३. भारते शान्तिपर्वणि. १४. विष्णुचरिते शम्पते. १५. विष्णुचरिते.

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परि ...	३३२	आनन्दसिन्धुरति ...	१८३
अवितथमनोरयपथ ...	३१२	आलानं जयकुञ्जरस्य ...	३३०
अविरलकमलविलासः ...	३७२	आलिङ्गितस्तत्रमवान् ...	१७९
अविरलकरवालकम्पनैः ...	१३७	आलोक्य कोमलरूपोल ...	२६३
अष्टाङ्गयोगपरिशीलन ...	२४०	आसीदञ्जनमन्त्रेति ...	३६०
अस्मिन्नाश्रसहायस्य ...	३४७	आहूतापि पदं ददाति ...	२७०
अस्मिन्नाश्रसहायोऽयं ...	३४७	आहूतेषु विद्वत्तमेषु मशको ...	४०२
असितभुजगमीषणासि ...	३१५	ईतैः स दैत्यः प्राप्तधीः ...	४६
असौदा तत्कालोद्भव ...	१३७	इदमनुचितमक्रमस्य ...	२१२
असौ मरुक्षुम्बितचाप ...	१९६	इदं ते केनोक्तं कथय ...	२३८
असृज्ज्वालावलीढप्रति ...	२३६	इन्दुः किं क्व कलङ्कः ...	३२६
अस्याः कर्णावतंसेन ...	२४९	इयं मुनयना दासीकृत ...	३४७
अस्याः सर्गविधौ प्रजापति ...	३२६	उभे निखलनिष्फन्दा ...	१९
अहमेव शुभं मुदादृष्टानां ...	३८४	उरैकम्पिनीभयपरि ...	१९४
अहो केनेदृशी बुद्धिः ...	२८७	उरैकस्योरुहस्य कृतिं ...	८३
अहो विशालं भूपाल ...	३७८	उत्तानोच्छ्रानमण्डक ...	२५६
अहो हि मे बहुपराद्ध ...	३५३	उरैककमलकेसर ...	१७५
अहो वा हारे वा कुसुम ...	९०	उरैकस्य सप्तपराक्रम ...	९५
आकृष्टकरबालोऽसौ ...	३१३	उदैयति विततोर्ध्वरश्मि ...	३३६
आकुक्ष्य पाणिमञ्जुचि ...	८०	उदयमयते दिव्यालिन्यं ...	३३४
आगत्य संप्रति वियोग ...	१४०	उदेति सविता ताम्रः ...	२२७
आज्ञा शक्तिशिलामणि ...	२४५	उदैशोऽयं सरसकदली ...	५२
आत्मारामा विहित ...	२५७	उद्यतस्य परे हन्तुं ...	२४९
आत्मे चीनन्तरले ...	३९०	उद्ययौ शीर्षिकागर्मात् ...	४०१
आदाय चापमवलं ...	३०२	उद्यतं पदमवाप्य यो ...	३३६
आदाय वारि परितः ...	३३९	उन्मिष्योऽनपरेण ...	१३४
आदावञ्जनपुञ्जलिप्त ...	२०१	उन्मेषं यो मम न सहते ...	३२३
आदिलोऽयं स्थितो ...	१२१	उपश्रुतं बहु नाम किमुच्यते ...	५८
आधूतसखेदकरोत्पलाया ...	५९	उपपन्निसरं गोदावर्याः ...	२३९
आनन्दममन्दमिमं ...	३७८	उर्व्यसावन तर्वाली ...	२०८

१. रुद्रतालंकारे. २. वेणीसंहारनाटके. ३. विक्कमोर्वेदयाम्. ४. श्रीमदुत्पलराज-
देवसेखीचित्रविचारचर्चयाम्; मर्तुहरेर्वैराग्यशतनेऽपि लभ्यते. ५. बालरामायणे.
६. वेणीसंहारे. ७. महाभारते शान्तिपर्वणि. ८. रुद्रतालंकारे. ९. प्रदीपकर्तुरेव.
१०. भट्टशतके. ११. कुमारसंभवे. १२. गायसप्तशल्याम्. १३. रत्नावल्याम्.
१४. मालतीमाधवे. १५. नागानन्दे. १६. महावीरचरिते. १७. शिशुपालवधे.

उहास्य धालकरयाळ ...	१८	वस्तुवं भोः वषयामि ...	३४०
ए एहि द्विधि कीएधि ...	३४९	वस्मिन्मर्मसि सामर्थ्य ...	२०३
ए एहि दाव मुन्दरि ...	३८३	वस्म व न होइ रोखो ...	१६०
एकप्रिधा वसति चेतसि ...	३५२	वंचित्कीर्णां रजोभि ...	२२९
एकस्मिन्प्रशयने विपश्चरमणी ...	९५	वैतर्क्यं वेचला नीति ...	१९४
एकैको राशिर्द्विधा स्याप्य ...	१३०	वाराविऊण राउर ...	२३६
एतत्तस्य मुतादिचयत् ...	३३८	वा विसमा देव्यगई ...	३७३
एतन्मन्दविपश्चतिन्दुक ...	१७२	किं भूषणं मुहटमत्र ...	३७१
एहमेरयणिआ ...	४६	किं मूढे परिधिर्दसे ...	७९
एषोऽहमत्रितनया ...	१२१	किं लोभेन विलक्षित. ...	१९९
एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ ...	२७२	किमाचेव्यं पुंसां राविष ...	३७१
ओष्णिहं दोष्वहं ...	४९	किमिति न पर्यति ...	२२४
ओष्ठोऽपरभरभण ...	१०८	किमुच्यतेऽस्य भूपाल ...	२०३
औतैगुणयेन कृतत्वर ...	२६७	किर्येदंभ्यु भवेद्वसुंधरा ...	७९
क क कुत्र न क्षुण्ण ...	२१३	किबणाणं धन जाआणं ...	३४४
कण्ठकोणयिनिविष्टमीश ...	९१	किरोलेयकरैलतानां ...	३३१
कथमवनिप दपो यनि ...	१६०	कीटानुमिदरआदि ...	११
कपाळे मार्जारः पय ...	३८२	कुमुदकमलनीलनीर ...	३४६
कमलमनम्मसि कमळे ...	३४१	कुसुमीवाहानि क्षिप्ति ...	३२८
कमलेव मतिर्मतिरिव ...	३२३	कुलममलिनं भद्रा ...	३६४
करजुभागहिभजसोभा ...	३८२	कुपिन्दस्व तावत्पट ...	१८८
करवाल हवाचारः ...	३१४	कुसुमितलताभिरहता ...	३५०
करवालकरालदोः ...	१९७	कृतं च गर्वाभिमुखं ...	१२८
करिहस्तेन सबाधे ...	२५६	कृतमनुमतं हर्षं वा ...	८११२३६
कर्पूर इव दग्धोऽपि ...	३५१	कृपाणपाणिध ...	३६६
कर्पूरधूलिधवल ...	२६४	कृत्यो वेरिदिमर्दने हरि ...	२८८
कैलशे परममहत्त्व... ...	३४२	केसेसु बलामोडिअ ...	१०५
कक्ष्यं च तवाहितेध्व ...	३६६	केलासस्य प्रथमशिखरे ...	१०५
कक्षोलेवेक्षितदृष्टपदप ...	२४४	केलाघालयभासलोचन ...	१३५
कवीनां सतापो भ्रमण ...	३०२		

१. अमरशतके. २. भट्टशतके. ३. राजावल्याम् ४. काश्मीरिकश्रीमदुपला-
चार्यप्रणीतपरमेश्वरसोत्रावली प्रयोदशे स्तोत्रे ५. भासकवे सुभाषितावल्यादिषु.
६. बालरामायणे. ७. प्रवीपकर्तुरेव ८. भट्टशतके ९. प्रवीपकर्तुरेव १०. शिशु-
पालवधे. ११. रघुवंशे १२. प्रवीपकर्तुरेव. १३. रुद्रालंकारे. १४. प्रवीपकर्तुरेव.
१५. रुद्रालंकारे. १६. वैष्णोसंहारे १७. प्रवीपकर्तुरेव.

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परि ...	३३२	आनन्दसिन्धुरति ...	१८३
अवितथमनोरयपथ ...	३१२	आलानं जयकुप्ररस्य ...	३३०
अविरलकमलविलासः ...	३७२	आलिङ्गितस्त्रमवान् ...	१७९
अविरलरुवालकम्पनैः ...	१३७	आलोक्य कोमलकपोल ...	२६३
अष्टाङ्गयोगपरिशीलन ...	२४०	आसीदङ्गनमत्रेति ...	३६०
असिमात्रसहायस्य ...	३४७	आहूतापि पदं ददाति ...	२७०
असिमात्रसहायोऽयं ...	३४७	आहूतेषु विद्वद्भेषु मशको	४०२
अस्तितभुजगभीषणाति ...	३१५	इतैः स दैत्यः प्राप्तधीः ...	४६
असोढा तत्कालोद्भस ...	१३७	इदमनुचितमक्रमश्च ...	२१२
असौ मरुक्षुम्भितचारु ...	१९६	इदं ते केनोक्तं कथय ...	२३८
अष्टज्वालावलीदप्रति ...	२३६	इन्दुः किं क कलङ्कः ...	३२६
अस्याः कर्णाघतंसेन ...	२४९	इयं मुनयना दासीकृत ...	३४७
अस्याः सर्गविधौ प्रजापति ...	३२६	उभे निचलनिष्कन्दा ...	१९
अहमेव गुरु मुदारुणानां ...	३८४	उरैकम्पिनी भयपरि ...	१९४
अहो केनेदृशी बुद्धिः ...	२८७	उरैकल्योक्तस्य कृतिं ...	८३
अहो विशालं भूपाल ...	३७८	उत्तानोच्छूनमण्डक ...	२५६
अहो हि मे बहुपराद्ध ...	३५३	उरैककमलकेसर ...	१७५
अहौ वा हारे वा कुसुम ...	९०	उत्तिष्ठस्य तपःपराक्रम ...	९५
आकृष्टकरबालोऽसौ ...	३१३	उदैयति विततोर्ध्वरश्मि ...	३३६
आकुम्भ्य पाणिमधुचिं ...	८०	उदयमयते दिव्यालिन्यं ...	३३४
आगव्य संप्रति वियोग ...	१४०	उदेति सविता ताम्रः ...	२२७
आह्वय शक्रशिखामणि ...	२४५	उदेशोऽयं सरसकदली ...	५२
आत्मारामा विहित ...	२५७	उद्यतस्य परे हन्तुं ...	२४९
आत्ते सीमन्तरजे ...	३९०	उद्ययौ रीर्षिकार्यर्मात् ...	४०१
आदाय चापमबलं ...	३०२	उद्यतं पदमवाप्य यो ...	३३६
आदाय वारि परितः ...	३३९	उच्चिद्रकोकनदरेणु ...	१३४
आदावज्जनपुञ्जलिप्त ...	२०१	उन्मेषं यो भम न सङ्गते ...	३२३
आदित्योऽयं स्थितो ...	१२१	उपकृतं बहु नाम किमुच्यते ...	५८
आधूतसखेदकरोत्पलाया ...	५९	उपपरिसरं गोदावर्याः ...	२३९
आनन्दममन्दमिमं ...	३७८	उर्वसावत्र तर्वाली ...	२०८

१. रुद्रतालंकारे. २. वेणीसंहारनाटके. ३. विक्रमोर्वश्याम्. ४. श्रीमदुत्पलराज-
देवसेलौचित्यविचारचर्चयाम्; भर्तृहरिवैराग्यशतकेऽपि लभ्यते. ५. बालरामायणे.
६. वेणीसंहारे. ७. महामारते शान्तिपर्वणि. ८. रुद्रतालंकारे. ९. प्रदीपकर्तुरेव.
१०. भट्टशतके. ११. कुमारसंभवे. १२. गायसप्तम्याम्. १३. रत्नावल्याम्.
१४. माण्डवीमाधवे. १५. नागानन्दे. १६. महावीरचरिते. १७. शिशुपालवधे.

उल्लास फालकरवाल ...	१८	कस्तवं भोः कथयामि ...	३४०
ए एहि किंवि कीएवि ...	३४९	कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्य ...	२०३
ए एहि दाव मुन्दरि ...	३८३	कस्य व ण होइ रोसो ...	१६०
एकस्त्रिधा वसति येतसि ...	३५२	कौचित्तीर्णा रजोभिः ...	२२९
एकस्मिन्नायने विपक्षरमणी ...	९५	कौतयं केवला नीतिः ...	१९४
एको राशिर्द्विधा स्थाप्य ...	१३०	काराविऊण राउर ...	२३६
एतत्तस्य मुखात्क्रियत् ...	३३८	वा विसमा देव्यगदं ...	३७३
एतन्मन्दविपक्षतिन्दुक् ...	१७२	कि भूषणं मुददमत्र ...	३७१
एदमेत्यगिआ ...	४६	कि मूढे परिशिर्षंसे ...	७९
एयोऽहमद्रितनया ...	१२१	कि लोभेन विलङ्घितः ...	१९९
एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ ...	२७२	किमाद्येभ्यं पुंसां राविध ...	३७१
ओणिदं दोष्वलं ...	४९	किमिति न पश्यति ...	२२४
ओल्लोदयरभरण ...	१०८	किमुच्यतेऽस्य भूषाल ...	२०३
औत्सुक्येन इतरवरा ...	२६७	किर्येदंभ्यु मवेद्व्युपरा ...	७९
कः कः कुप्र न पुंरा ...	२१३	किवर्णं धनं णाभाणं ...	३४४
कैण्टोणविनिविष्टमीरा ...	९१	किरोन्यकरैर्लतानां ...	३३१
कथमवनिप द्यो यमि ...	१६०	पीठानुषिद्धरत्नादि ...	११
कैपाळे मार्जारः पय ...	३८२	कुमुदकमलनीलनीर ...	३४६
कमलमनम्भसि कमळे ...	३४१	कुसुमोवाहानि स्तिमित ...	३२८
कमलेव मतिमैतिरिव ...	३२३	कुलममतिनं मश ...	३६४
करजुभगदिभजसोभा ...	३८२	कुन्दिरत्न तावत्पट ...	१८८
करवाल इवाचारः ...	३१४	कुमुदितलतागिरदला ...	३५०
करवालद्वारालदोः ...	१९७	कुनं च गर्वाभिमुगं ...	१२८
करिदलेन संवाधे ...	२५६	कुतमनुमतं हं वा ...	८१२३६
कर्पूर इव दग्धोऽपि ...	३५१	कुशागपानिध ...	३६६
कर्पूरधूतिधवल ...	२६४	कुम्भो केरिभिमर्दने इति ...	२८८
कैलरो परममहत्वं ...	३४३	कुम्भे मु बन्धोद्विभ ...	१०५
कज्जं च तवाहितेभ्य ...	३६६	कुलायस्य प्रपमद्विगरे ...	१०५
कैलेलवेजिरत्नपरत्न ...	२४४	कुलायत्तयमाग्लोयन ...	१३५
कैलीनां सेतानी भ्रमण ...	३०२		

१. अमरस्य के. २. मद्रदस्य के. ३. रत्नचन्दाम् ४. कारनीरिक्त्रीमदुग्यग-
 चार्धप्रणीतारमेषाखोयाकतो प्रयोदये खोत्रे. ५. मशकदे. गुमापिक्ताभ्यादिपु.
 ६. बालरामदगे. ७. प्रदीपकजुरेव. ८. मद्रदस्य के. ९. प्रदीपकजुरेव. १०. विदु-
 पालस्ये. ११. खुण्डे. १२. प्रदीपकजुरेव. १३. रत्नचन्दारे. १४. प्रदीपकजुरेव.
 १५. रत्नचन्दारे. १६. कैलीवेहारे. १७. प्रदीपकजुरेव.

कैटिल्यं कचनिचये...	...	३७१	श्रीमत्तर्कं तरुण्या...	...	११
कैटिल्यं नयने निवारण...	...	३३६	श्रीवामनामिरामं...	...	८१
कामन्त्यः क्षतकोमल...	...	२७२	चक्रसत्यज्ञानारामाः...	...	३०६
केश्वरः स्वरकामुक्ल...	...	२१४	चक्रितहरिणलोड्योचना...	...	३११
कौधे प्रभो सहृद संहरेति...	...	२६६	चैतरीपाण्डित्यं...	...	११
कौशद्रिहामहपट्टो...	...	३५५	चैत्री चक्रारपङ्क्ति...	...	३६५
कं सूर्यप्रभवो वंशः...	...	३३५	चैतारो वयमृत्वित्रः...	...	२२०
कं कार्यं राशतस्मयः क्व च...	...	९६	चैन्द्रं गता वयमुणा...	...	२५२
क्षमदासावक्षणादा...	...	११५	चरणनपरिप्राण...	...	२५१
क्षिप्तो हस्तावलम्बः...	...	२७३	चौणचार्मसिपुरविजयी...	२०२१२१६	
क्षीणः क्षीणोऽपि क्षी...	...	३४७	चित्तं चिह्नदि ॥ दुष्ट...	...	२७६
क्षुद्राः क्षेदासमेते...	...	८२	चित्तं चित्रं वत वत...	...	३७७
क्षलववहारा क्षीयन्ति...	...	१११	चित्तं महानेद वताव...	...	८४
गच्छाम्यक्युत दर्शनेन...	...	१४२	चिन्तयन्ती जगत्सृति...	...	११४
गर्दभचक्राक्षमिमे...	...	३८४	चिरकालपरिप्राप्ति...	...	१८४
गाहमम्बु चित्तमम्बु...	...	३८८	छणपातुणिभा देभर...	...	१२१
गाढकान्तादशनक्षत...	...	१०४	जं पणिहरजं तीरह...	...	२०६
गाढालिङ्गणरहस्य...	...	१०६	जैगति जयिनसे ते...	...	२३५
गाढालिङ्गनबामनीकृत...	...	२५९	जट्टाकाण्डोदनालो...	१७६१२१०	
गाम्भीर्येगारिमा तस्य...	...	३१२	जट्टामाभिर्माभिः कर...	...	३१०
गामारि अग्नि गामे...	...	१२४	जैमस्थाने प्रान्तं...	...	१३६
गौहन्ता महिषा निषान...	...	२२९	जलं जलधरे क्षारं...	...	१७६
गिरयोऽप्यनुवृत्तियुजो...	...	३५४	जस्त रणन्वेवरण...	...	३२८
गुणानामेव दौरात्म्यात्...	...	३५२	जस्तेभ वणो तस्तेभ...	...	३७५
गुरुभणपरवस पिब किं...	...	५४	जह गहिरो जह रजं...	...	३९९
गुरुपरतत्त्वतया वत...	...	२८७	जा देव हयन्ती...	...	१०६
गृहिणी सक्तिः सुखी...	...	३८६	जने नोपपत्तमुखी शिव...	...	९२
गृहीतं येनासीः परि...	...	२३७	जितेन्द्रियतया सम्पक्...	...	२४८
गौरपि यद्वाहनता...	...	१८६			

१. दद्यालंछारे. २. प्रदीपकृतरेव. ३. कुमारसमवे. ४. रघुवंशे. ५. विक्रमो-
 वंशम्. ६. अमरशतके. ७. दद्यालंछारे. ८. दद्यालंछारे. ९. अमरशतके.
 १०. साङ्गन्ते. ११. रघुवंशे. १२. वेणीसंहारे. १३. दद्यालंछारे. १४. साङ्ग-
 न्ते. १५. प्रदीपकृतरेव. १६. सूर्यशतके. १७. वेणीसंहारे. १८. कुमारसमवे.
 १९. बालरामायणे. २०. कर्पूरमञ्जर्याम्. २१. निष्पुत्रपणे. २२. मातृमीमाषवे.
 २३. महाभारते. २४. जैमिन्दस्य कथिष्यामरवे.

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य	२६१।३७२	तस्याधिमात्रोपायस्य	... १९९
जुगोपात्मानमत्रस्यो	... १८४	तौहृभूतरसप्रसाद ..	... १४२
जे लङ्गागिरिमेहलामु	... १०७	ताणं गुणगगहणार्णं	... १२५
जोझाएँ महुस्येण	... १२०	तामनद्वजयमद्वल	... २६३
ज्यायन्धनि स्तन्द	... २५०	ताम्पूलमृतगहोऽयं	... १९१
ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला	... ३२७	तौला जाअन्ति गुणा	... ५८।३६१
ज्योत्स्ना मौकिहदाम	... ३४९	तिग्मरुचिरप्रनापो	... ९९
ज्योत्स्नेय नयनानन्दः	... ३१९	तिष्ठेत्कैपयवशात्प्रभाव	... २५९
कुण्डुज्जन्त मरीहत्ति	... ३१६	तीर्थान्तरेषु स्नानेन	... १७४
कवपुणिमामिअहस्य	... ११८	तुह वत्तहस्य गोराम्मि	... ११६
गिहुअरमणम्मि	... २६५	ते दृष्टिमात्रपतिता	... १६७
गोविन्द अणोत्तमणा	... ५२	तेऽन्यैर्वातं समभ्रन्ति	... १८९
तद्वशा मद् गण्डत्यल	... ५१	ते ^१ हिमालयमामरुप	... २२७
तैतः कुमुदनायेन	... ३१५	ते ^१ मुग्धादि विनैव	... ७६
तत उदित चक्षरहार	... २०७	त्वं विनिर्मितमनोभव	... ३७९
ततोऽदगपरिस्तन्द	... २८९	त्यमेवैवांन्दर्या य च	... २१६
तताना तिरिसहोअर	... ३६७	त्वमेव देव पापात्	... ३००
तैमाभूतो दृष्टा वृपरादधि	... ५०।२५०	त्वयि दृष्ट एव तस्या	... ३४३
तैदप्राप्तिमहादु रा	... ११४	त्वानम्मि वय्मि भिदुषां	... ५८
तैदिदमरम्पं यस्मिन्	... ३६३	त्वोमात्रिह्य प्रणयवृपिता	... ७९
तैहृच्छ तिर्यं पुह देव	... २००	दन्तशतानि करैश्च	... २७१
तत्रैहं नताभिसि मन्दिर	... ३६७	दर्पान्धगण्यपत्रकुम्भा	... १०३
तद्वेपोऽवृहसोऽन्वाभिः	... ३९८	दिर्वैमप्युपायतानां	... ३८५
तत्तुपुत्रजपन्योऽगौ	... ३०७	दिर्वैराशशशि यो गुरावु	... ४०१
तपस्विभिर्मा सुभिरेण	... १७४	दीर्घाह्वेतिहमः कथिर	... ३५३
तदगिमनि कलयति	... १२९	दुर्बाराः स्मरमार्गिणा	... ३६३
तदगिमनि कृतावलोचना	... ३१७	दैरादुगुह्यमागते	... ७२।३६८
तयादये गादमरमैरमण	... ३४४	दैरा दग्धं मनश्चिमे	... ३८८
तैमाः गान्दविलेखनखन	... ५४	देवीभिर्देवमिना परि	... ३४३

१. रघुराजे २. कर्पूरमन्त्रार्थम्. ३. महाभारते शोषदर्शने. ४. भावन्दर्पभाषा-
यंस्य विद्वन्मन्त्रादीतयम्. ५. वेनीमहारे. ६. शिष्टपुराणे. ७. रघुसंहारे. ८. कु-
मारसंहारे. ९. अमरसंहारे. १०. प्रटीकपुराणे. ११. भावन्दर्पभाषायां विद्वन्-
मन्त्रादीतयम्. १२. शिष्टपुराणे. १३. कुमारसंहारे. १४. अमरसंहारे. १५. देव-
दूते. १६. रघुसंहारे. १७. कुमारसंहारे. १८. अमरसंहारे. १९. शिष्टपुराणे.
प्रतिपाद्यम्. २०. रघुसंहारे.

प्रधानरुचे कृतं ...	१६१	भुजङ्गमस्येव मणि सद् ...	३९७
प्रथममरणच्छायास्तावत्ततः ...	१६७	भूपतेरुपसर्पन्ती ...	१८९
प्रधानाध्वनि वीर धनु ...	१२६	भृपालरत्न निर्देन्य ...	२३६
प्रियदपारिवोधितस्तुति ...	२४७	भूयो भूय सविधनगरी ...	१९६
प्रेसादे वर्तस्व प्रकटय ...	२६५	भूरेणुदिग्धाधवपारिजात ...	२७०
प्रेस्थान चलये कृत ...	७८	भ्रमिमरतिमलस ...	१४१
प्रेमप्राप्तनिश्चयम् ...	२०५	भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभू ...	३५१
प्राणेश्वरपरिष्वङ्ग ...	२५०	भतिरिव मूर्तिर्मधुरा ...	३२०
प्राप्ता ध्रिय सकल ...	१४१	भैरवमि कौरवक्षत ...	१४४
प्राप्रघ्नाङ्गिष्णुधामा ...	१८९	भैरवपराजिपराजित ...	२९४
प्रियेर्ध्व सप्रध्य विपक्ष ...	२२२	भधुरिमरुचिरं वच ...	३६७
प्रमोक्षा प्रणयवृष्टा ...	७७	भैरवे ध्योम स्फुरति ...	१६
प्रयान्तोऽयमपाठत ...	१२२	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	२७६
प्रौढच्छेदाक्षुरोच्छलश्च ...	२८५	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	२८५
कुलकुर कलमकूरणिह ...	२५८	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	३८५
मत सखि कियदेतत्त्वय ...	३३३	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	३१४
विम्बोष्ठ एव रागस्ते ...	३६७	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	२९६
मोक्षणातिश्रमस्यागो ...	१४३	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	२९५
भक्तिप्रह्विलोकनप्रण ...	२९५	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	१०८
भक्तिर्भवे न विभवे न्यसन ...	३७१	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	२२७
भैरव तदणि रमणमन्दिर ...	३९६	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	३६९
भद्रात्मनो दुरधिरोह ...	४६	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	१८
भैरव धम्मिभ धीसदो ...	१६४	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	२५४
भम्मि(मि)अवभहृत्विभ ...	२६१	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	१९५
भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु ...	३६१	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	३०४
भासते प्रतिभासार ...	३०५	भैरवरागस्त्री विषमिव ...	१५९, ३३७
भुक्तिमुक्तिद्वेयान्त ...	११३	भानमस्या निराकर्तुं ...	३७६

१ घेनीसंहारे. २. चन्दककवे शुभापितावल्यादिषु ३. अमरसतके.
 ४ वीरचरिते ५ भर्तृहरैर्वैराग्यघटके. ६ किराताजुनीये ७ मालतीमाधवे
 ८. कर्पूरसपार्याम् ९ वीरचरिते. १० मागवताभूतवर्धनस्य शुभापिता-
 वल्यादिषु ११. रदशलंकारे. १२ गाथासप्तशत्याम् १३. मालतीमाधवे.
 १४ घेनीसंहारे. १५ हरविजये १६ प्रदीपचर्तुरेव १७ मालतीमाधवे
 १८ घेनीसंहारे. १९ कल्पामाधवे. २० देवीघटके २१ घेनीसंहारे.
 २२ गाथासप्तशत्याम् २३. कुमारसंभवे २४ किराताजुनीये २५. प्रदीप-
 चर्तुरेव २६. रदशलंकारे २७ भर्तृहरैर्वैराग्यघटके

मौरारिशाकरामेभ ...	३०३	यौताः किं न मिलन्ति ...	३
मित्रे ऋपि गते सरोरुह ...	२७७	यावत्करसर्पपादप्रहार ...	१
मुखं विकसितस्मितं ...	३६	युगान्तकालप्रतिषेधता ...	३७
मुखे मुखतयैव नेतु ...	११२	ये चन्द्रामु निवसन्ति ...	३८
मुक्ताः केलिविस्तृत ...	३६३	येनैष्वसामनोमवेन ...	२५
मुनिर्जयति योगीन्द्रो ...	८	ये नाम केचिदिह ...	१९१
मूर्ध्नामुद्वस्तकृत्ताविरल ...	१८२	येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ...	३३१
मृगचक्षुषमद्राक्षं ...	२५२	येषां कण्ठपरिप्रदप्रण ...	३५४
मृगलोचनया विनाविचि ...	३५८	येषां तास्त्रिदशेमदान ...	२१५
मृदुपवनविभिन्नो ...	१७८	येषां दोर्धलमेव दुर्धल ...	१२६
मृधे निदापयमांशु ...	३१५	योऽविकल्पमिदमर्थ ...	१९७
मयं प्रेक्ष्यं चिररुडापि ...	३६२	योऽसकृत्परगोत्राणा ...	२९७
यः कौमारहरः स ...	९	येदेकेलिहिभूमिभ ...	१२२
यः पूयते सुरसरिन्मुख ...	२०३	रसाशोक कृशोदरी ...	२५४
यैतद्वर्जितमत्युग्र ...	१९८	रजनिरमणमौलेः पाद ...	२९६
यत्रानुलिखिताकृत्यमेव ...	२४२	रैक्षसार रसाधार ...	३०३
यन्त्रैता लहरीचला ...	३६८	राईसु चन्दधवलामु ...	११६
यन्धायं वारुणाचारः ...	१७३	राक्षयामकलङ्घं चेदु ...	३४३
यदा त्वामहमद्राक्षं ...	२५३	राक्षधिवामरीकान्त ...	१८०
यदानतोऽयदानतो ...	२९३	राकासुपाकरमुखी ...	९४
यैदि दहस्यनलोऽत्र ...	२४११३४३	रौञ्जति तटीयमभिहत ...	३९१
यद्वचनाहितमतिर्वहु ...	२६०	राजन्विमान्ति भवतः ...	२०७
यैद्योऽधिगन्तुं मुख ...	२२७	राजन्राजमुला न पाठयति ...	३३८
यैध्याप्सरोविभ्रममण्डनानां ...	२००	रौञ्ज्ये सारे वमुपा ...	३७५
यस्मिन्पञ्चपञ्चजना ...	२०८	राममन्मथशरेण ताडिता ...	२३२
यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः ...	३७९	रामोऽसौ भुवनेषु विक्रम ...	१२८
यस्य न सविधे दयिता ...	२९०	रुधिरविसरप्रसाधित ...	४१३
यैस्य मित्राणि मित्राणि ...	१११	रे रे चञ्चललोचना ...	१२५
यस्यामुहकृतविरसृति ...	१३३		

१. रुद्रालंकारे. २. अमरशतके. ३. विक्रमोर्वेश्याम्. ४. हयग्रीववधे.
 ५. क्षीलामधरिकया शार्ङ्गधरपद्धतौ. ६. वेणीसंहारे. ७. देवीशतके. ८. किरा.
 तार्जुनीये. ९. कुमारसम्भवे. १०. शिशुपालवधे. ११. अमरशतके. १२. शिशु.
 प्रालवधे. १३. चन्द्रकस्य सुभाषिताख्यादिषु. १४. मालतीमाधवे. १५. श्री.
 मदुत्पलान्वयप्रणीतपरमेश्वरस्तोत्रावली. १६. गायकसप्तशत्याम्.
 १७. रुद्रालंकारे. १८. १९. रुद्रालंकारे. २०. रुद्रालंकारे.

लभं रागावृताङ्गवा	२२४।२४७	विपरीदोऽभिभवन्त्यवि	...	२२८
लभ केलिकचग्रह	...	विपुलेन सागरशयस्य	...	२७८
लतानामेतासामुदित	...	विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन	...	३८७
लहिज्ज तुज्ज बाहु	...	विमानपर्यङ्कतले निषण्णा	...	२७१
लावण्यं तदसौ कान्ति	...	वियदलिमलिनाम्बु	...	७१
लावण्यौकसि सप्रताप	...	विरुद्धा अविरुद्धा वा	...	६३
लिखेन्नास्ते भूमिं	...	निवरीभरए लच्छी	...	१६३
लिम्पतीव तमोऽज्ञानि	३२४।३८९	विह्वल्ललं तुमं सहि	...	११९
लीलातामरसाहसो	...	वेगादुद्गीय गगने	...	२०७
वक्षस्यन्दिखेदविन्दु	...	वेत्तवचा तुल्यरुचा	...	३८५
वक्षान्मोजं सरस्वत्यधि	...	व्यानभा दयितानने	...	२६३
वदन वरवर्णिग्यास्तस्या	...	शैकिर्निर्विशजेय तव	...	२३१
वैदनसौरभलोभपरिभ्रमत्	...	शनिरशनिश्च तमुच्चै	...	१०१
वैद वद जित स शत्रु	...	शरत्कालसमुत्थासि	...	१८०
वन्द्यकृत्य नृप द्विषां	...	शैशी दिवधूसरो	...	३६४
वैपु प्रादुर्भावादनुमितमिद	...	शिरीषादपि मृद्वती	...	३७७
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्य	...	शीर्णप्राणाक्षिपाणी	...	२५५
वस्त्रवैदर्शचरणे	...	शैल्य बासण्डहं विलोक्य	...	७५
वाणिअअ हरिषदन्ता	...	शैलेऽप्रतिपाद्यमान	...	३७०
वाणीरकुडहृद्गीण	...	शैयामां श्यामनिमानमा	...	२४३
वासाद्धारतया जगद्वि	...	धितक्षमा रक्तभुव शिवा	...	१९९
वारिज्जन्तो वि पुणो	...	धीपरिचमाज्जडा अपि	...	२८
विकसितसहकार	...	धुतेन सुदिर्म्यसनेन	...	२४६
विर्दलितसकलारिकुलं	...	यैवधिकदशनासी	...	२५८
विषीर्णाभिमुसाराति	...	सञ्जलकरणपरविषा	...	३१४
विद्वन्मानसहस्र वैरि	...	स एकस्त्रीणि जयति	...	३५१
विधाय दूरे केयूर	...	सनेतकाल्मनस	...	३७४
विनयप्रणयैककेतन	...	संज्ञामात्रणमागतेन	२१७।३४५	
विनोयमेनोनमता	...	सप्रहारे प्रहरणं	...	२६४
विनिर्गतं मानदमात्म	...	सततं मुसलासद्य	...	३५५

१ अमरशतके २ मृच्छकटिके ३ अमरशतके ४ शिशुपालवधे ५ दूर-
 टालंकारे ६ कुमारसम्भवे ७ मल्लशतके ८ रुद्रटालंकारे ९ रुद्रटालंकारे,
 १० हयग्रीववधे ११ किरातापुनीये १२ शिशुपालवधे १३ शिशुपालवधे
 १४ भर्तृहरिनामिशतके १५ सूर्यशतके १६ अमरशतके १७ विद्वत्सालमभि-
 कायाम् १८ मातङ्गीमाधवे १९ कर्कशजस्य सपुष्पिकाश्वने

भारारिशकरामेन ...	३०३	यीताः किं न मिलन्ति ...	३३१
मित्रे कापि गते सरोरुह ...	२७७	यावत्सार्द्रपादप्रहार ...	१७१
मुखं विकसितस्मितं ...	३६	युमान्तकालप्रतिसंहता ...	३७९
मुग्धे मुग्धतयैव नेतु ...	११२	ये कन्दरासु निवसन्ति ...	३८०
मुष्णः केलिविमुक्तः ...	३६३	येन ^{१४} ध्वस्तमनोमयेन ...	२५५
मुनिर्जयति योगीन्द्रो ...	८	ये नाम केचिदिह ...	१९६
मूर्ध्नामुदुत्तकृताविरल ...	१८२	येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ...	३३९
मृगचक्षुषमद्राक्षं ...	२५२	येषां कण्ठपरिग्रहप्रण ...	३५४
मृगलोचनया विनाविचि ...	३५८	येषां साक्षिदशेगदान ...	२१५
मृदुपवनविभिन्नो ...	१७८	येषां दोर्बलमेव दुर्बल ...	१२६
मृधे निदायधर्मांशु ...	३१५	योऽविकल्पमिदमर्थ ...	१९७
यं प्रेक्ष्यं चिररुवापि ...	३६२	योऽसकृत्परमोत्राणां ...	२९७
यः कौमारहरः स ...	९	रैर्द्विकेलिहिमणिभं ...	१२२
यः पूयते गुरसरिन्मुख ...	२०३	रक्षाशोक कृशोदरी ...	२५४
यैस्तद्वर्जितमायुष ...	१९८	रजनिरमणमौलेः पाद ...	२९६
यन्नामुल्लिखिताख्यमेव ...	२४२	रैर्धत्तार रसाधार ...	३०३
यन्त्रेता लहरीचला ...	३६८	राईसु चन्दधवलासु ...	११६
यन्धायं दारुणाचारः ...	१७३	राकायामकलङ्कं चेद् ...	३४२
येषां त्वामहमद्राक्षं ...	२५३	राकाविभावरीकान्त ...	१८०
यैदानतोऽयदानतो ...	२९३	राकासुपाकरमुखी ...	९४
यैदि वहल्यनलोऽत्र ...	२४११३४३	रैर्जति तटीयमभिहत ...	३९१
यद्वचनाहितमतिर्नहु ...	२६०	राजन्विभान्ति भवतः ...	२०७
यैशोऽधिगन्तुं मुख ...	२२७	राजन्नाजमुता न पाठयति ...	३३८
यैश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां ...	२००	रैर्ज्ये सारं वसुधा ...	३७५
यस्मिन्पथपथनना ...	२०८	राममन्मथशरेण ताडिता ...	२३२
यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः ...	३७९	रामोऽसौ भुवनेषु विक्रम ...	१२८
यस्य न सविधे दयिता ...	२९०	रुधिरमिसरप्रसाधित ...	११३
यस्य मित्राणि मित्राणि ...	१११	रे रे चञ्चलोयना ...	१२५
यस्याऽद्भुतकृततिरस्कृति ...	१३३		

१. रुद्रालंकारे. २. भगवत्तत्के. ३. विक्रमोर्विश्याम्. ४. हयग्रीववधे.
 ५. श्रीलामागरिकायाः शार्ङ्गधरपद्मती. ६. वेणीसंहारे. ७. देवीशतके ८. किरा-
 ताशुनीये. ९. कुमारसंभवे. १०. शिशुपालवधे. ११. भगवत्तत्के. १२. शिशु-
 पालवधे. १३. चन्द्रकस्य सुभाषितावल्यादिषु. १४. मालतीमाधवे. १५. श्री-
 मदुत्पलाचार्यप्रणीतपरमेश्वरस्तोत्रावलौ. १६. गायामस्तुशालाम्.
 १७. रुद्रालंकारे. १८. हरविजये. १९. रुद्रालंकारे. २०. र.

॥पं सरोहिं सिरी ...	३७२	हा नृप हा बुध हा ...	२१०
अपं संप्रति हेतुरेध्यतः...	९१	है मातस्त्वरितासि वुन ...	८१
अव विपमदृष्टिर्हरे ...	३४८	हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्य ...	३५७
अ किंचित्परिवृत ...	१४३	हृदयमधिष्ठितमादौ ...	३४२
अक्सि किल तामसी ...	१७६	हे हेलाजितबोधिसत्त्व ...	३५७